Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE VITT. EMANUELE ROMA
53 9 1 15
NAZIONALE VITT. EMANUELE
12 19 8 14

Digitized by Google

xxvII. 17. 9.
X. 8.

Digitized by Google

Digitized by Google

GEORGII EVERHARDI RUMPHII,

Med. Doct. Hanavenſis, Mercatoris Senioris, & in Amboina Conſulis, nomine PLINII INDICI *celebris, & Membri Inluſtris Societatis Academiae Naturae Curioſorum Germaniae,*

HERBARIUM AMBOINENSE,

Plurimas conplectens Arbores, Frutices, Herbas, Plantas terreſtres & aquaticas,

QUAE IN AMBOINA,

ET ADJACENTIBUS REPERIUNTUR INSULIS,

Accuratiſſime deſcriptas juxta earum formas, cum diverſis denominationibus, cultura, uſu, ac virtutibus,

Quod & inſuper exhibet

VARIA INSECTORUM ANIMALIUMQUE GENERA,

Plurima cum naturalibus eorum figuris depicta.

Omnia magno labore ac ſtudio multos per annos conlecta, & duodecim conſcripta libris.

Nunc primum in lucem edita, & in Latinum ſermonem verſa,

Cura & Studio

JOANNIS BURMANNI,

MED. DOCT. ET IN HORTO MEDICO AMSTELAEDAMENSI PROFESSORIS BOTANICI, ACADEMIAE CAESAREAE NATURAE CURIOSORUM SOCII;

Qui varia adjecit Synonyma, ſuaſque Obſervationes.

PARS TERTIA.

AMSTELÆDAMI, { Apud Franciscum Changuion, Joannem Catuffe, Hermannum Uytwerf.

HAGÆ COMITIS, { Apud Petrum Gosse, Joannem Neaulme, Adrianum Moetjens, Antonium van Dole.

ULTRAJECTI, Apud Stephanum Neaulme.

M. DCC. XLIII.

HET

AMBOINSCH KRUID-BOEK.

DAT IS,

BESCHRYVING

VAN DE MEEST BEKENDE

Boomen, Heeſters, Kruiden, Land- en Water-Planten,

DIE MEN IN AMBOINA,

EN DE OMLEGGENDE EYLANDEN VIND,

Na haare gedaante, verſcheide benamingen, aanqueking, en gebruik:

MITSGADERS VAN

EENIGE INSECTEN EN GEDIERTENS,

Voor 't meeſte deel met de Figuren daar toe behoorende,

Allen met veel moeite en vleit in veele jaaren vergadert, en beſchreven in twaalf boeken,

DOOR

GEORGIUS EVERHARDUS RUMPHIUS,

Med. Doct. van Hanau, Oud Koopman en Raadsperſoon in Amboina, mitsgaders onder de naam van *Plinius Indicus*, Lid van de Illuſtre *Academia Naturae Curioſorum*, in 't Duitſche en Roomſche Ryk opgerigt.

Nagezien en uitgegeven door

JOANNES BURMANNUS,

Med. Doct. en Botanices Profeſſor in den Hortus Medicus te Amſterdam, Medelidt van het KEYZERLYKE QUEEKSCHOOL *der onderzoekers van de Natuurkunde;*

Die daar verſcheide Benamingen, en zyne Aanmerkingen heeft bygevoegt.

DERDE DEEL.

Te AMSTERDAM, By FRANÇOIS CHANGUION, JAN CATUFFE, HERMANUS UYTWERF.
In 's HAGE, By PIETER GOSSE, JAN NEAULME, ADRIAAN MOETJENS, ANTONY VAN DOLE.
Te UTRECHT, By STEVEN NEAULME.

M. DCC. XLIII.

HERBARII AMBOINENSIS
LIBER QUARTUS,
Arbores continens ſilveſtres, quarum pars aliqua fabrilis eſt.

HET AMBOINSCH KRUYD-BOEK,
HET VIERDE BOEK,
Handelende van de wilde Boomen, waar van men Timmerhout heeft.

CAPUT PRIMUM.
Ebenus; Caju Arang.

CUnctæ *Ebeni* deſcriptiones, ejusque delineationes mihi hucusque oblatæ adeo inperfectæ fuerunt atque incertæ, ut ex iis neutiquam vera ejus forma dignoſci potuerit: Quum itaque favente fortuna hiſce in inſulis ipſam ſæpius viderim non tantum, ſed etiam ipſe eam coluerim, hinc ejus hiſtoriam luculenter & plenarie exhibebo, non tamen ulterius, quam in hiſce Orientalibus inſulis fuerit obſervata & nota; Lector interim facile percipiet a veterum deſcriptione maxime differre. Ejus itaque tres primo detexi ſpecies, quæ proprie *Ebeni* nomine indigitantur, exceptis binis tribusve ſpuriis ſpeciebus. Prima autem ſpecies eſt *vera* ſeu *nigra Ebenus*, quæ in hoc deſcribetur capite, ſecunda ſpecies eſt *Ternatenſis*, tertia vero *alba Ebenus*.

Vulgaris *Ebenus* arbor eſt altiſſima & erecta, comam gerens anguſtam, cujus truncus non omnino eſt rotundus, ſed anguloſus, ac prope radices parum quaſi alatus. Trunci cortex haud craſſus eſt, ſed durus ac firmus, externe ex nigro & viridi fuſcus, ſeu nigricans, quo facile ab aliis ſilveſtribus dignoſcitur arboribus, eſtque porro ſcaber, ac fiſſus, interne fuſcus eſt, ſolidus, & ſiccus, ſub hoc durum reconditur lignum, ſolidum, & album, tenuibus & nigricantibus venis hinc inde variegatum, quæ quo propius ad cor ſeu meditullium accedunt, eo frequentiores ſeſe offerunt: Loco autem cordis interni craſſa hæc & ſolida, gravisque nigra ſubſtantia excreſcit, quæ lignum *Ebenum* proprie dicitur, totum occupans truncum, craſſioresque ramos, inæquali tamen proportione, reſpectu albicantis ligni, in junioribus enim arboribus [illegible]us circiter craſſis, nigrum hoc cor vix pollicem craſſum eſt, in adultis vero arboribus, quas vix bini amplecti poſſunt viri, albicans lignum non ultra quatuor quinqueve digitos craſſum eſt, reliqua pars nigra obſervatur, hæc autem proportio variat ratione loci & ſoli, quod occupant hæ arbores, quarum radices externe itidem nigricant, nigrum quoque gerentes cor, quæ vero vix pollicem craſſæ ſunt, illo deſtituuntur.

In juventute hæc arbor elegantiorem & læte magis viridem gerit comam quam in ſenectute, quæ ex multis componitur longis flagellis, quæ folia gerunt arcte ſibi juncta ſed irregulari ordine locata breviſſimis inſidentia petiolis, quatuor pollices longa, binos digitos lata, in obtuſum apicem deſinentia, inferiora vero ſemper ſunt breviora, rotundiora, craſſa, firma, oris & apice deorſum inflexis inſtar cochlearis ſeu cymbæ, nullas notabiles gerentia coſtas, ſuperne intenſe viridia, glabra, & ſplendentia, ſulco per medium decurrente, inferne ſunt gilva ſeu flava, paucis tenuibus pertexta venulis. Juniora folia prope ortum quodammodo rubent uti & petioli: In vetuſtioribus arboribus non ita elegantis ſunt formæ, fuſca enim ſunt nigrisque maculis notata, quæ venulas inferius quoque gerunt notabiles magis, plurimumque decidunt, ita ut earum ramuli ſint nodoſi, incurvi, & nudi, bina tantum ternave gerentes folia ad ipſorum extremum: arbores vero, quæ ſolo locatæ ſunt arenoſo vel molli, folia gerunt multo majora & tenuiora, Pyri foliis quodammodo ſimilia, non multum incurvata, ſed magis extenſa, qualia folia gerunt omnes tales arbores, quæ in hortis plantatæ ſunt.

I. HOOFDSTUK.
Ebbenhout.

ALle beſchryvingen en afteykeningen, die ik tot nog toe gezien hebbe, van den Ebbenhout-boom, zyn zo onvolmaakt en zo onzeker, dat men daar uyt deſſelfs regte gedaante geenſints begrypen kan: Dewyl my dan het geluk dient, dat ik hem in deeze Eylanden niet alleen genoegzaam gezien, maar ook opgevoet hebbe, zoo zal ik deſſelfs Hiſtorie uitvoerlyk ofte volkomentlyk alhier ter neder zetten, nogtans niet breder, dan hy in deeze Ooſterſche Eylanden bekent is: Zullende den Lezer wel konnen bemerken, dat het zelve van de beſchryvinge der ouden al wat verſchilt. Ik hebbe dan voor eerſt drie zoorten daar van aangemerkt, die men eigentlyk Ebbenhout noemt, met nog twee a drie baſtaart-zoorten; de eerſte is 't eygentlyke of zwarte Ebbenhout, die wy in dit Kapittel beſchryven, en de tweede het Ternataanſche, ende de derde 't witte.

Het gemeene Ebbenhout is een zeer hoogen en hegten boom, met een ſmalle kruin, en de ſtam niet regt rond, maar wat hoekig, en by de wortel met kleene vlerken: de ſchorſſe des ſtams is niet dik, dog hard en ſtyf, van buiten uyt den ſwarten en vuil groenen gemengt, of ſlegts ſwartachtig, waar aan men hem onder andere bos-boomen ligt kent, ruig, en fyn geſcheurt, van binnen bruinachtig, vaſt, en droog van ſubſtantie; daar onder leyd een hard, digt, en wit hout, met fyne ſwarte adertjes hier en daar doortegen, die hoe nader 't hert hoe meerder zyn: In plaats van het middelſte hert groeyt die harde ſwarte en ſwaare ſubſtantie, die men het Ebbenhout noemt, door den geheelen ſtam en dikſte takken gaande, dog in ongelyke proportie tegens het omleggende witte hout, want in de jonge boomen, die omtrent een dye dik zyn, vint men dit ſwarte hert niet boven een duim dik, maar in de volwaſſen boomen, die twee mannen pas omvademen konnen, is het witte hout niet boven vier en vyf vingers dik, de reſt allegaar ſwart, hoewel deeze proportie, na den grond, daar ze ſtaan, verandert, de wortels zyn van buiten ook ſwart, en hebben een ſwart hert, dog in die gene, die niet boven een duim dik zyn, ziet men 't niet.

In zyn jeugt heeft dien boom een ſchoonder en blyder loof, dan in zyn ouderdom, beſtaande uyt veele lange ryskens, daar aan de bladeren digt op malkander, dog zonder order ſtaan, op zeer korte ſteeltjes, vier duimen lang, twee vingers breet, met een ſtompe ſpitze, dog de agterſte zyn altyt korter en ronder, dik, ſtyf, met de kanten en ſpitzen onderwaarts gekromt, in de gedaante van een lepeltje, of ſchuytje, zonder merkelyke ribben, boven hoog groen, glad, en glimmende, met een doorgaande vooren in de midden, van onderen vaal of geel, met weinige fyne adertjes; de jonge bladeren zyn by haren oorſpronk wat roodachtig, gelyk ook de ſteelen; aan de oude boomen zyn ze veel onzienlyker, want zy worden grauw en met ſwartagtige plakken bezet, hebbende adertjes van onderen kennelyker, en vallen meeſt af, zo dat de takjes als dan krom, knoeſtig, en bloot ſtaan, alleenlyk twee à drie bladeren by het einde; doch de boomen, dewelke op een zandige plaats of weeke grond ſtaan, hebben veel grooter en weker bladeren, de Peren-bladeren wat gelyk, niet veel gekromt, maar meer uitgebreid, gelyk ook alle die gene zyn, die men in de hoven plant.

Flores puſilli admodum ſunt, ſeſſiles fere, non admodum numeroſi, ad foliorum ortum progerminantes, ſuntque primo parva albicantia capitula, quæ duris conſtant apicibus, quæ ſeſe in tria aperiunt brevia & acuta, albicantia petala, quæ quædam parva gerunt ſtamina, inodora penitus, admodum caduca; totus autem floſculus non major eſt ſemine Porri, unde nec mirum eſt, quod adeo raro in conſpectum veniat, incolisque plurimum ignotus ſit, unde & quidam mihi perſuadere conabantur, hanc arborem floribus deſtitutam eſſe, alii contra miros & irregulares ipſi tribuebant & adſcribebant flores, quæ omnia credere debui tam diu, donec ipſe arbores tales plantaverim, & coluerim, quæ mihi flores exhibuerunt, quos quinto poſt ſationem anno in ipſis obſervavi.

In floſculo hoc tripetalo tanquam in calice primo ſeſe offert glaucum capitulum Lini caput referens, ſed multo minus eſt, quod in fructum excreſcit paulo majorem nuce avellana, qui baſi inſidet ſtellatæ ſeu ſtelliformi, primo oblongus, oviformis, dein ſuperne planus & quaſi compreſſus atque umbilicatus, in centro tenuem gerens apicem. Fructus hi maturi ſunt aurei ac tandem rubentes, multumque conveniunt cum *Bonga Tanjong* fructibus.

Sub externa, fragilique pellicula pauca reconditur, ruffa, mucoſa, farinacea, ac dulcis caro, quæ edulis eſt, ſed fauces conſtringens, intus tria continentur oblonga, dura, & oſſea oſſicula, magnitudine illorum *Caſſiæ Fiſtulæ*, ſed parum trigona, quæ acutiore latere introrſum declinant, ſuntque nigra, fuſca, & ſplendentia, aliquando vero quatuor & quinque talia in orbem locantur, ſupremoque apice ſibi adcumbunt, quæ vera arboris ſemina ſunt, atque facillime progerminant terram tangentia.

Boeronenſis arboris lignum nigrum penitus eſt, non tamen adeo nigrum ac ſplendens, quam ſi elaboratum fuerit, ſed obſcure nigrum eſt inſtar carbonis diu ſub terra conditi, ſplendorem enim ſuum & elegantem conquirit colorem poliendo & fricando.

Uti hoc lignum per totam plurimum creſcit Orientalem plagam, ſic & colore ac ſubſtantia diverſum eſt, nigerrimum enim, politiſſimum, ac proinde optimum ex Aethiopia adfertur, unde Dædanitæ primum ad lacum rubrum, ac dein Tyrum venale adducunt, & hodie Portugalli illud emunt Moſambiquæ, noſtrates vero in inſula St. Mauritii, Portugallis Ilha de Ciſne, male vero in Mappis Geographicis do Cirne vocata, h.e. Cycnea inſula a frequenti Dod-aarſenorum copia, quæ certa marinarum avium ſpecies eſt, quas Cycnos putabant, quam inſulam noſtrates diu occuparunt hujus ligni gratia: Hoc lignum ſubſequitur illud, quod in veteri occurrit India, dein Boeronenſe, quod tamen Mauritiano in pretio ac virtute cedit, præterquam enim quod craſſioribus conſtet fibris, facillime itidem rimas agit longitudinales, ſpuriumque gerit cor magnis depravatum fiſſuris, unde non latos præbet aſſeres: In hujus autem cauſſa mihi videntur ipſi noſtrates, qui haſce arbores non ſatis adultas, nec juſto cædunt tempore, quæ enim haud multum viro ſunt craſſiores, non legitimam adquiſiverunt craſſitiem, quarum lignum minus viride atque ſuccoſum facillime finditur, ſi cædantur, lapſuque ipſo rimas itidem agunt: Præter hæc exciſores alium etiam committunt errorem, quod cæſas nempe arbores nimis cito albo ſpolient ligno, denudatumque cor pluviis ac ſoli exponant, unde adeo facile rimas contrahit: E contra conduceret cæſas has arbores cortice externoque ligno obductas per aliquot menſes in ſilvis deponi, uti intelligo illud obſervari in inſula Mauritii per tres menſes, donec externum inutile albaſtrum fere computruerit.

Alia porro occurrit difficultas, quæ alicui dubium moveret, an nempe hodiernum noſtrum Ebenum unum idemque ſit, quod veteres deſcripſerunt, ejus enim odor, qui *Dioſcoridi libr.* 1. *cap.* 3. ejusque plagiariis gratus habetur, ſi carbonibus ignitis fuerit inpoſitum, qui vero in hodierno tam Mauritiano quam Indico neutiquam jucundus eſt, ſed ſubacidus; crudum autem lignum carbonibus inpoſitum acrem fundit odorem fumumque oculos vellicantem, licet quosdam ciſtiarios narrantes audiverim, ejus odorem inter elaborandum ipſis viſum fuiſſe de Pipere participare: Ita quoque noſtrum Ebenum igni inpoſitum non ita oleoſum

Het bloeizel zyn zeer kleene bloempjes, bykans zonder ſteeltjes, weinig in 't getal, by den oorſprong der bladeren voortkomende, eerſtelyk kleene witte knopjes, met harde ſpitsjes, dewelke haar openen in drie korte dikke en witte ſpitze blaadjes, binnen met eenige korte draatjes, zonder reuk, en ligt afvallende, ook is het geheele bloempje niet veel grooter als een Ajuyns-zaad, en daarom is 't geen wonder, dat het zelden gezien werdt, en by de Inlanders meeſt onbekent is, en waar van eenige my ook wys maakten, dat dezen boom geene bloemen en hadde, hoewel anderen daar en tegen weder wonderlyke en onbekende bloemen aan dezelve toeſchryven, al 't welk ik heb geloven moeten, tot datze door myn eygen handen geplant, opgekomen zyn, en bloemen gedragen hebben, 't welk my in 't vyfde jaar na haar zaaying gelukt is.

In dit driebladig bloempje, als in een kelkje, komt eerſt een blaauw-groene knop voort, gelykende een vlas-knop, dog veel kleender, daar uit de vrugt wert, wat grooter, dan een hazelnoot, op een geſternt of ſter gelykent voetje ſtaande, eerſt langwerpig en ey-formig, daar na boven wat plat en ingedrukt, en in 't naveltje een kort ſpitsje vertonende: De rype worden gout-geel, en ten laatſten rood, en hebben groote gemeenſchap met de vruchten van Bonga Tanjong.

Onder 't buytenſte en broſſe huydeken leyd een weinig, ros, ſmerig, meelachtig, en zoet vlees, bequaam om te eeten, dog de keel wat vringende; binnen ſtaan drie langwerpige ſteen-harde korls, in de groote als die van Caſſia Fiſtula, *dog wat driehoekig, en met de ſcherpſte kant na binnen ziende, ſwart, bruin, en glimmende, zomtyds ſtaan 'er ook vier en vyf altyd in de rondte, en met de voorſte ſpitzen tegen malkander, en deze zyn 't zaat van dezen boom, dewelke zeer ligt opkomen, als zy maar de aarde raaken.*

Het hout van den Boeronezen boom is regt ſwart, dog geenzints zo ſwart en glimmende, gelyk men 't gearbeide hout ziet, maar doof ſwart, gelyk een koole, die lang onder de aarde gelegen heeft, bekomende zynen glans en hooge koleur, door polyſten en aanſmeeren.

Gelyk nu dit hout door den geheelen Ooſt meeſt verſpreit waſt, zo verſchilt het ook wat van ſubſtantie en coleur, want het ſwartſte, fynſte, en dierhalven ook het beſte komt uit Æthiopie, van waar het de Dedaniten eerſt na 't roode Meyr, en daar na te Tyrus te koop gebragt hebben, en de Portugezen hedensdaags bekomen het ook tot Moſambique, de onze op het Eiland Mauritius, by de Portugezen Ilha de Ciſne (en qualyk in de Kaarten do Cirne genaamt) dat is Cycnea of het Zwanen-Eyland, van de veele Dod-aarzen, zynde zekere zee-vogels, die zy voor een geſlagte van Zwanen aanzagen, en welk Eyland by de onze om dit houts wille lange is bezeten geweeſt; Naaſt het zelve hout is het gene, dat men in oud Indien vint, en voorts ons Boeroneze, 't welk egter het Mauritiaanſche in deugt of goetheidt veel wykt, want behalven dat het grover van ſubſtantie is, zo ſcheurt het ook ligt in de lengte, en heeft een valſch hert, daar men groote ſcheuren in ziet, en dierhalven geen breede planken daar uit hebben kan: doch de oorzaak daar van dunkt my enigzints te zyn ons eigen volk, die deze boomen, of te jong, ofte te ontydig kappen: want de boomen, die niet veel dikker dan een man zyn, hebben nog lange haare volkomen dikte niet, en het hout, als dan nog te jeugdig en te zappig zynde, ſcheurt zeer ligt, als men ze afkapt, 't welk ook meeſt door den ſlag in 't vallen geſchiet: Ook zo hebben onze kappers nog een andere foute, te weten datze de ongekapte boomen te vroeg van het witte hout berooven, en het ontblote hert in de regen en zonne laten leggen; waar van het als dan zo ligt ſcheurt, daar men de ongekapte boomen behoorde, met de ſchorſſe en 't buitenſte hout, eenige maanden in het bos te laten leggen, gelyk ik verſta, dat men op het Eyland Mauritius drie maanden doet, tot dat het buitenſte ſpint half vergaan zy.

Nu is daar nog een andere ſwarigheid, dewelke iemand zoude doen twyffelen, of ons hedensdaagze Ebbenhout al een en 't zelfde zy, met het gene de oude beſchreven hebben, te weten de reuk, dewelke by Dioſcor. lib. 1. cap. 3. *en zyne naſchryvers lieffelyk op glimmende of brandende kolen geſtelt werd, dog die in het hedendaagze, zo wel Mauritiaanſche, als Indiaanſche bevonden werd, geenzints aangenaam, maar veel meer goor in het rauwe hout, en op kolen gelegt zynde ſcherp, met een bytende rook, hoewel ik zommige Kiſtemakers hoorde verklaren, dat hun dien reuk in 't werken voorquam, als peper; zoo is ook ons Ebbenhout op 't vuur zo olyachtig niet, nog werd*

ſum eſt, nec ita ruffeſcit, ſi ſupra porphyritim conteratur, uti Dioſcorides id de ſuo teſtatur. Non tamen dubitandum eſt, quin hodiernum unum idemque ſit ac illud antiquorum, uti illud quoque doctus *Matthiolus* in *Commentariis* ſuis ad illud caput confirmat, quum aliis in qualitatibus conveniant, nec *Theophraſtus* nec *Plinius* de odore quidquam commentati ſunt. Addo inſuper Ebenum Æthiopicum quandam forte poſſidere qualitatem, quæ in Indica non obſervatur, nec etiam Boeronenſe cum illo Indiæ veteris, colore convenit, plurima enim pars nigricat, ſed inveniuntur quoque fruſta, quæ amplas gerunt ſtrias albicantes ac vortices, quæ non ita bonæ ſunt ſubſtantiæ, ſed elegantioris adſpectus, ac forte conveniunt cum illo, quod *Dioſcorides Ebenum Indicum* vocat, & ſub hoc titulo deſcribit, quod autem nigrum eſt, ab omni tempore graviſſimum omnium lignorum habitum fuit, atque aquæ impoſitum fundum petit, quam vetuſtum & ſiccum etiam ſit, unde concluditur, conſtare ex partibus tenuiſſimis & ſolidiſſimis, e contra quo magis ad cinereum vergit colorem, quoque plures gerit venas albicantes, eo levius eſt, ſed tamen ſemper in aqua fundum petit.

Curioſitas me inſtigavit, ut ſemel quosdam perdolatos aſſeres ſexdecim vel ſeptendecim graviſſimorum lignorum, quæ in Amboina creſcunt, ponderarem, ut gravitatis proportionem detegerem, quum expertus ſui, Boeronenſe Ebenum gravitate ſuperari ab Hotoenſi, quod in Leytimora creſcit, ac fere convenit cum Mangio ferreo, fieri tamen poſſet, proportionem a me obſervatam alio experimento aliam obſervari, quum, quantum memini, quædam ligna non rite eſſent ſiccata.

Arborem Boeronenſis Ebeni ligni non multum differre a Mauritiana, atque hanc ipſam forte non ab Æthiopica, oculares teſtes mihi ſancta adfirmarunt fide, dicentes ſolummodo, Mauritianæ arboris folia, quantum recordari poterant, paulo eſſe majora illis, quæ in Boeronenſi obſervabant, ſed in vetuſtis quoque arboribus eſſe cinerea, rugoſa, ac plurimum caduca. Sic quoque arbos Mauritiana hanc habebat qualitatem, ejus corticem paulo magis eſſe cinereum, quum Boeronenſis multas conquirat maculas nigras, ſi arbor perfecte ſit adulta & ad cædendum apta, quæ tantæ craſſitiei tum temporis eſt, ut duo vix viri eam complecti poſſint.

Franciſcus Pyrardus ſcriptor neotericus nobis longe aliter ſuam delineat Ebenum *cap.* 8. quam obſervavit in Africa & Madagascara, quum ipſi tribuat formam & altitudinem Oleæ, folia Salviæ, floresque albos inſtar Roſarum &c. quæ ſi vera ſint, arbor Africana multum a noſtra differt, quin Salviæ ſimilitudinem deduxerit a cinereo colore ac rugoſitate vetuſtorum foliorum, hunc vero auctorem aliis in rebus obſervavi longe petitas componere ſimilitudines, quæ itaque curioſis Africanarum regionum inveſtigatoribus indaganda relinquuntur.

Uno ore veteres binas Ebeni ſpecies obſervarunt, quas *Dioſcorides loc. cit.* in Æthiopicam & Indicam diſtinguit: *Theophr. Hiſt. pl. lib.* 4. *cap.* 5. illud dividit in Ebenum verum ac ſpurium, quem ſequitur *Plinius Hiſt. Nat. lib.* 12. *cap.* 4. ubi ſpurium dicit eſſe ſpeciem fruticoſam forma Cytiſi, per totam creſcentem Indiam, bini hi auctores dicunt Ebenum ſolummodo in India creſcere. *Herodotus* apud *Plinium. loc. cit.* illud tantum in Æthiopia ponebat, *Dioſcorides* vero ex utrisque illud petit regionibus, quod etiam verum eſt.

Quid jam veteres per fruticoſum Ebenum intellexerint, quod ex eorum opinione maculatum eſt, leve, ac vilis pretii, me huc usque latet, a fide enim dignis teſtibus omne Ebenum, quod hic in India creſcit, ab excelſis & ingentibus colligitur arboribus, intellexi autem ſimul, unam Ebeni ſpeciem vilem & levem ex ora Cormandelenſi deduci, quod ſine dubio ex diverſa erit arbore, quæ inquirenda porro eſt: In ea fere eſſem ſententia, ſupra deſcriptam *Novellam nigram* ſeu *Caju Salimoeri*, quæ in plurimis Indiæ locis occurrit, a veteribus pro Ebeni ſpecie fuiſſe habitam, hæc enim eſt arbor fruticoſa, ejus lignum leve, ex cinereo-nigricans, longis ſtriatum venis, quodammodo odoratum & oleoſum: Dum vero Dioſcorides binas ultimas qua-

werd ook niet zo ros, als men 't op een ſteen wryft, gelyk Dioſcor. *van 't zyne hebben wil: Egter behoeft men geenzints daar aan te twyffelen, of ons hedendaagze zy een en 't zelfde met het Ebbenhoud der oude, gelyk ook den geleerden* Matthiolus *in zyne aantekeningen op 't voornoemde Kapittel wel zegt, om datze in andere eigenſchappen met malkanderen over een komen, en om dat ook* Theophraſtus *en* Plinius *van den reuk niets vermelt hebben: Ik doe daar nog by, dat miſſchien het Æthiopiſche iets heeft, het welk men aan het Indiſche niet en vind, voorts is het Boeroneeſche en dat van oud Indien ook niet van eenderley coleur; want het meeſte is wel doorgaans ſwart, maar men vind het ook, daar brede witte ſtrepen en vlammen onderlopen, 't welk wel ſlegter van ſubſtantie, maar fraayer van aanzien is, en miſſchien het zelve, gelyk* Dioſcorides *zyn* Ebenum Indicum *beſchryft; 't geen doorgaans ſwart is; heeft men van alle tyden gehouden voor het ſwaarſte van alle houten, 't welk in 't water zinkt, hoe droog en oud het ook is, waar uyt men afneemt, dat 't van zeer fyne en digte delen moet gemaakt zyn, daar en tegen hoe graauwer het is, en hoe meer witte ſtrepen het heeft, hoe ligter het bevonden werd, evenwel nog altyd in 't water zinkende.*

De curieusheid heeft my ook eens daar toe gebragt, om eenige glad geſchaafde plankjes, van 16 á 17 der ſwaarſte houten in Amboina waſſende, na te wegen, om de proportie van haare ſwaarte uyt te vinden, wanneer ik bemerkte, dat het Boeroneeze Ebbenhout aan ſwaarte overtroffen wierde van 't Hoteſche, 't welk op Leytimor waſt, en ten naaſten by overeenkomt met het Mangium Ferreum: Egter zou 't wel konnen zyn, dat de proportien by my geſtelt, by nader onderzoek anders gevonden wierden, om dat na myn erinneren zommige houten niet ter dege droog waren.

Dat nu den boom van 't Boeroneeze Ebbenhoud niet veel is verſchillende van de Mauritiaanſche, en dezelve ook miſſchien niet van de Æthiopiſche, hebben my geloofwaardige ooggetuygen genoegzaam verzekert, alleenlyk daar by doende, dat de bladeren van den Mauritiaanſchen boom, na haar onthout, wat grooter waren dan die zy op Boero zagen, dog mede aan de oude boomen graauw, ruyg, en meeſt afvallende: Zo hadde ook den Mauritiaanſchen die eygenſchap, dat de ſchorſſe wat graauwer zynde dan de Boeroneeze, veele ſwarte plekken bekomt, wanneer den boom volkomen oud, en tot kappen bequaam is: hebbende als dan de dikte van twee mannen omvademens.

Franciſcus Pyrardus, *een nieuwen Schryver* cap. 8. *maald ons zynen Ebbenhout-boom, die hy in Africa en Madagascar gezien heeft, heel anders af, gevende hem de gedaante en hoogte van een Olyf-boom, de bladeren die van de Zalie, en witte bloemen de Rozen gelyk, &c. het welk waar zynde, zo moet den Africaanzen boom van den onzen veel verſchillen, of hy moet de gelykeniſſe van de Zalie genomen hebben, van de graauwe verwe en ruigheid der oude bladeren; dog dien Autheur heb ik in veele andere dingen bevonden zeer ver gehaalde gelykeniſſen te maaken, het welk aan de curieuſe onderzoekers der Africaanze landen verder aanbevolen blyft.*

De ouden hebben eenparig twee geſlagten van Ebbenhout geſtelt, dewelke Diſcorides *op de aangehaalde plaats noemt Æthiopicam & Indicam:* Theophraſtus Hiſt. Plantarum lib. 4. c. 5. *verdeelt het in opregt en ſlegt Ebbenhout, gelyk ook* Plinius *doet,* Hiſt. Natur. lib. 1. cap. 4. *alwaar hy het ſlegte zegt te zyn een ſtruykagtig geſlagte in de gedaante van Cytiſus, door geheel Indien verſpreidt waſſende: Deze twee zeggen ook, dat het Ebbenhout alleen in Indien waſt.* Herodotus *by* Plinius, loc. cit. *haalde het alleen uyt* Æthiopia, Dioſcorides *uyt alle beide, 't welk ook waar is.*

Nu wat de oude door 't ſtruykige Ebbenhout verſtaan hebben, 't welk na haar meyninge geplekt, ligt, en van geringe waarde zoude geweeſt zyn, is my nog onbekent, want uyt geloofwaardige getuigen weet ik, dat al het Ebbenhout hier in Indien waſſende, van ſwaare en grove boomen komt; dog hebbe ik mede verſtaan, dat 'er een zoorte gering en ligt Ebbenhout van Chormandel komt, het welk buyten twyffel een diverze boom zal wezen, en nog te onderzoeken ſtaat: Ik zoude bykans in die meyninge komen, dat de bovengeſchreven Novella Nigra *of* Caju Salimoeri, *die op meer plaatzen van Indien waſt, by de oude voor een zoort van Ebbenhout gehouden is, want dit is een ſtruykagtigen boom, het hout ligt-graauw ſwart, met lange aderen geſtreept, eenigzints welriekende en olyachtig:*

licates optimo ſuo Ebeno adſcribat, binasque priores viliori tribuat, hinc nihil certi concludere poſſum.

Obſervatum quoque fuit Ebeni arborem in primis quatuor annis nigro deſtitui corde, quam magna etiam atque excelſa ſit, dein per annum quieſcit nec excreſcit, ſed nigrum format cor. Sexto dein ac ſubſequentibus annis de novo vegetat. In adultis cortex obſervatur in inferiore trunci dimidia parte nigricans, rugoſus, ac fiſſus, ſuperior vero pars eſt cinerea & magis æqualis, quoque magis ſit cinereus hic cortex, eo maturior habetur arbor, majusque cenſetur ejus cor, uti & ſi ſupra radicem truncus ſit alatus: Hoc autem intelligendum eſt de arboribus in loco natali creſcentibus, in plantatis enim vix decimo ætatis anno tale obſervatur cor.

Nomen. Latine arbor *Ebenus*, lignum vero *Ebenum*; Belgice *Ebbenhout*. Arabice *Abanus* & *Abenus*, Latine ac Græce quoque ſcribitur cum adſpiratione *Hebenum*, ſed minus uſitatè, quæ omnia ortum ſuum habent ab antiquo Hebræo *Hobnim*, Ezechiel 27. verſu 15, ubi dicitur mercatores Dedanitenſes (qui verſus Borealem extremam Arabiæ felicis partem habitabant prope oſtium lacus rubri, ubi nunc urbs Aden ſita eſt, uti & e regione partis Africæ Trogloditicæ dictæ) hocce lignum, magnosque Elephantum dentes venales adduxiſſe Tyrum, quæ utraque ſine dubio petiverunt ex litoreis plagis vicinæ Æthiopiæ, quales hodie ſunt Melinde & Moſambique: Maleyenſes communi vocabulo illud vocant *Caju-Arang*, h. e. carbonis lignum ab atro colore, uti & Boeronenſes *Aymiten* & *Aymetten* h. e. nigrum lignum. In Ternata & Tidora vocatur *Botolino*, in China *Oubak*, h. e. aliquid, quod nigrum eſt inſtar atramenti.

Locus. Optimum, uti ſupra dictum eſt, quondam petebatur ex Æthiopia, navibusque inponebatur Mafambiquæ, uti & hodie fit, noſtrates vero illud deducunt ex inſula St. Mauritii ſupra deſcripta, uti & ex Madagascara. Cæterum, ut cum Dioſcoride loquar, per totam Orientalem Indiam occurrit, una vero ſpecies nigrior eſt atque ſolidior altera, ac quotidie multi deteguntur loci, in quibus invenitur. Ora præſertim Cormandelenſis hoc ligno abundat, ex quo incolæ omnia opera fabrilia, uti ſedes, ſcamna, menſas, formant, quæ opere topiario elegantiſſime ornant, quod fit tam artificioſe, prompte, atque puſillis inſtrumentis, & tam vili pretio, ut certe mirandum ſit.

In Zeylana circa Trinkenamale hæ arbores ingentes admodum & copioſæ quoque occurrunt, ſed ibi non ita ab incolis expetuntur quam a litoreis populis, immo ſæpe ex hoc palos clauſtrorum formant; circa Johoram, Siamam, & Cambodjam itidem invenitur, quod in Chinam defertur, ibique ſatis vili venditur pretio, licet etiam in ipſa provincia Cantona creſcat. In Moluccis porro inſulis, ac præſertim in Boerone ſatis frequens eſt, cineream vero Moluccæ ſpeciem tanquam diverſam ſubſequenti deſcripſimus capite, cujus nigerrima plerumque ſpecies occurrit in Manado & Gelolo inter cinereum mixta: Lignum vero Boeronenſe a noſtratibus primum detectum fuit circa ſinum Kajeli anno 1641. ac dein in Occidentali ejusdem inſulæ parte Balatetto dicta, verum arbores ibi jam ita ſunt exciſæ, ut poſt annum 1670. ſere nullæ vetuſtæ amplius inveniantur arbores. Noſtra natio illud quoque detexit lignum in inſulis ad Eurum ſitis, præſertim in Timora Laut, uti quoque in anteriore Novæ Guineæ parte *Onin* dicta, forte ibi porro per totum tractum Auſtralem occurrit, uti & in inſulis ad mare magnum Auſtrale ſitis. In quibus ſaltem itinerariis Occidentalibus narratur illud detectum fuiſſe in quibusdam inſulis ante Chili & Peru ſitis, uti & ego quoque intellexi, illud reperiri in inſula St. Helena, ſed pauca copia nec bonæ notæ. Paponenſes inſulæ illud quoque exhibent, binis diverſis coloribus diſtinctum, cujus nigra ſpecies convenit cum Amboinenſi, cinerea cum Ternatenſi, cujus primum circa litus, alterum vero lignum in ipſis montibus Meſſoalæ creſcit.

Anno 1666 ſurculos ex Boerone deferri juſſi, quos in hortis circa caſtellum Victoriam plantavi, qui omnes fere læta progerminarunt, præcocesque admodum, quinto nempe & ſexto anno, quum trunci vix brachium craſſi eſſent, exhibuerunt fructus, qui decidui

Maar dewyl Dioſcorides *de twee laatſte eygenſchappen zyn beſte Ebbenhout, en de twee eerſte het ſlegte toeſchryft, zo kan ik hier van niets vaſt beſluiten.*

Men heeft ook aangemerkt, dat den Ebbenhoute-boom in zyne vier eerſte jaren gantſch geen ſwart hert heeft, hy mag zo hoog en breet opſchieten als hy wil, daar na ruſt hy wel een jaar en ſchiet niet op, maar formeert 't ſwarte hert: In 't zesde en de volgende jaren ſchiet hy dan wederom op; aan de volwaſſene ziet men de ſchorſſe, aan de onderſte helft des ſtams, ſwartagtig ruig, en geborſten, de bovenſte grauw en evener, en hoe grauwer hy werd, hoe ryper, en met grooter hert men hem acht, als mede wanneer hy boven de wortel kleine blerkjens zet: dit is te verſtaan van boomen, die op haar eygen grond groeyen, want aan de geplante ziet men in 't tiende jaar nog geen ſwart hert.

Naam. *In 't Latyn den boom* Ebenus, *en het hout* Ebenum; *In 't Duitſch* Ebbenhout, *in 't Arabiſch* Abanus en Abenus, *men ſchryft het in 't Latyn en Grieks ook met een adſpiratie* Hebenum, *dog min gebruykelyk, alle welke woorden afkomſtig zyn van 't oude Hebreeuſche* Hobnim, Ezechiel 27. vs. 15. *alwaar gezegt wort, dat de Dedanitiſche Koopluyden (dewelke bewoonden 't uitterſte deel van Arabia Felix by den ingang van 't roode Meyr, daar nu de Stadt Aden leyt, als mede tegen over 't deel van Africa, dat men Trogloditicam noemt) dit hout, nevens groote Olyphants-tanden, te koop hebben gebragt naar Tyrus, welke zy buiten twyffel gehaalt hebben uyt de Zee-haven van het naaſte Æthiopia, gelyk hedensdaags Melinde en Moſambique zyn. De Maleyers noemen 't in 't gemeen* Caju Arang, *dat is* Kool-hout, *van zyn ſwarte koleur, gelyk ook de Boeronezen* Aymiten *en* Aymetten, *dat is* Swart-hout; *Op Ternaten en Tidore* Botolino, *Chinees* Oubak, *dat is, iets zo ſwart als inkt.*

Plaats. *Het beſte als boven gemelt, wiert eertyts gehaalt uit Æthiopia, en ingeſcheept tot Moſambicque, gelyk het nog geſchiet; de onze brengen het uit 't Eiland Mauritius, hier boven beſchreven, als mede uit Madagascar, de reſt, op dat ik met* Dioſcorides *ſpreeke, is door geheel Ooſt-Indien verſpreidt, dog 't eene ſwarter en digter dan 't andere, en komen dagelyks nog veele plaatzen in kenniſſe, daar 't gevonden werd. De Kuſte Coormandel is inzonderheidt daar rykelyk mede voorzien, daar de Inlanders allerbande curieus werk, als ſtoelen, banken, en tafeltjes van maken, dezelve met lof en beeltwerk konſtig uitſnydende, en dat zo veerdig, en met zo geringen gereetſchap, ook voor zo kleinen prys, dat het te verwonderen is.*

Op Ceylon omtrent Trinkenamale, heeft men deze boomen ook zeer groot en overvloedig, dog werden aldaar van 't Landvolk zo veel niet gebeſigt, als op de Kuſt, ja zy maaken zomtyds Paliſſaden van haare Fortreſſen daar van: Item omtrent Johor, Siam, en Cambodja, het welk in China vervoert wert, en aldaar redelyk good koop is, hoewel 't in de Provintie Canton zelfs waſt. Voorts is 't in de Moluxe Eylanden, en inzonderheidt op Boerore delyk gemeen, dog van 't eygentlyke grauwe Moluxe, hebben wy een byzonder geſlagt gemaakt, (waar van in 't volgende Kapittel) vallende 't ſwarte doorgaans in Manado en Gelolo, met het grauwe gemengt. Het Boeroneze is by de onze eerſt gevonden omtrent de bogt Kajeli Ao. 1641., en daar na op de weſthoek van 't zelve Eilandt, genaamt Balatetto, dog zyn de boomen nu zo uitgekapt, dat men na 't jaar 1670. ſchier geen oude boomen meer heeft konnen vinden. De onze hebben 't ook gevonden in de Zuyd-ooſter Eilanden, inzonderheidt op Timor Laut, als mede op 't voorſte deel van Nova Guinea, genaamt Onin, *miſſchien gaat het daar voor door 't geheele Zuyd-landt, en de Eilanden van de groote Zuydzee. Immers men vint geſchreven in eenige Weſterſe Voyagien, datze het zelve gevonden hebben op eenige Eilanden voor Chili en Peru leggende, gelyk ik ook verſtaan hebbe, dat men 't vinden zoude op 't Eiland St. Helena, dog weinig, en niet veel bezonders. De Papouſe Eilanden leveren het ook uyt van tweederley koleur, het ſwarte met 't Amboinze, en grauwe met het Ternataanſche over een komende, waar van 't eerſte omtrent de ſtrand, en het andere meeſt in 't gebergte waſt op Meſſoal.*

In het jaar 1666. hob ik de jonge ſpruytjes van Boero laten komen, en die in de hoven omtrent 't Kaſteel Viktoria geplant, of planten laten, welke meeſt alle gelukkig opgekomen zyn, ook zeer vroeg (te weten in 't vyfde en zesde jaar) de ſtammen pas een arm dik zynde, vrugten gaaen,

cidui alteros iterum emittebant ſurculos, unde didici, in Amboina has arbores facillime tranſplantari & propagari poſſe, ſi diligena adhiberetur cura, quod in ſaxoſis inprimis locis fieri oportebat; ubi lignum ſemper durius creſcit.

Uſus. Ebenum ab antiquis jam temporibus in magno fuit pretio, ſed olim multo carius erat quam hodie: apud *Plinium* enim *l. c.* legitur, Æthiopes Perſiæ regibus omni tertio anno tanquam tributum ſolvere debuiſſe centum Phalangas (h. e. fruſta) Ebeni, ut & aurum, atque Elephantum dentes: Licet apud Herodotum in Thalia notetur ducenta fuiſſe ſegmenta, qui mos ad ſuum uſque tempua obtinebat. Unde & mirum mihi videtur, *Theophraſtum lib. 4. cap. 5.* nullam Æthiopis facere mentionem, ſed putat omne illud lignum ex India deferri, ubi ejus popularis *Alexander Magnus* id invenit, quum tamen ex epiſtola Candacæ reginæ Meroæ ad Alexandrum data conſtet, ſeſe ipſi (quem vocat Pellæum juvenem) dono trecenta Ebeni ſegmenta miſiſſe, uti id legitur in adnotationibus *Bodæi a Stapel in libr. 4. cap. 5. Theophraſti*: Hoc inſuper confirmatur ex iſto *Ezechielis* loco, Dædanitas nempe id ſine dubio petuiſſe ex vicina ipſis Æthiopia, Tyrumque venale adtuliſſe, unde & apud Poëtam *Lucanum*, *Meroëtica* Ebenus vocatur, quod vulgaria exemplaria vitioſe legunt *Mareotica*: Dædanita enim ab utraque lacus rubri parte ſita eſt. Hocque quartum pretioſum eſt lignum, quod in ſacra ſcriptura numero plurali occurrit, cujus ſupra *libr.* 2. in capite de Agallocho rationem dedimus, primum enim eſt *Sittim*, ſecundum *Achalim*, tertium *Almugim*, quartum *Hobnim*.

Ebenum hodie vulgari eſt in uſu, reges enim non tantum ſua ſceptra ex hoc habent ligno, nec idolorum imagines ex hoc modo formantur, uti *Matthiolus* in memorato ſuo commentario ſcribit, ſed omnia inſuper ſupellectilis genera ex hoc jam fiunt, uti ſedes, ſcamna, ciſtæ, menſæ, patinæ, crateres, qui a quibusdam regibus in magno etiam hodie habentur pretio, quum ex vulgari opinione omnia incantamenta enervent. Quo modo porro ad cuncta opera ſcriniaria tam extra quam in Europa adhibeatur, non memorabimus, ſed illis artificibus commendatum ſit, ſolummodo id adnotantes, Ebenum recens elaboratum coloris eſſe opaci, nec ſplendere, ſed illum conquirere poliendo & fricando. Tinctio hæc fit ope optimi atramenti, in quo quidam Ligni Sappani ramenta & parum aluminis excoquunt, ut nigredini ſimul purpureum ſplendorem addant: Hoc bis terve tali modo fricatum lignum poliendum eſt primo duris dein mollioribus penicillis, ac demum pannis laneis & pauca cera. Ciſtiarii hoc elaborantes lignum mihi narrarunt, hujus ligni raſuram cutim tangentem pruritum excitare: Experti quoque fuere lignum Mauritianum multo magis politum poſſe elaborari, ſed facillime frangi inſtar vitri, carbonibusque inpoſitum, vel igni injectum inſtar ſalis ſtrepitum excitare, e contra Bocronenſe ramenta magis exhibet, craſſioribusque conſtat fibris, ac ſerra melius elaborari poteſt quam Ternatenſe: Utramque hanc ſpeciem obſervavi ignem facile concipere, ſed lente ardere, ac facillime exſtingui, ſed optimum ac durum exhibere carbonem; qui diu ignem fovet.

In re Medica apud Indos non magno eſt in uſu, vires cæterum poſſidet detergentes, quum particulis conſtet tenuibus ac ſubtilibus, ſine notabili calore, ſed parum exſiccat, unde non male a doctis pro ſpecie Ligni Guajaci habetur: Quidam Indiæ magnates, uti dictum fuit, ex illo crateres formant (quibus vires adſcribunt cuncta venena & incantamenta enervandi & depellendi) ex quibus coctam Oryzam aliosque cibos jejunii diebus Æthiopes edunt: Alii pro arcano habent hujus arboris radices propinare ad ſanguinem illorum depurandum, qui malignis laborant ulcerationibus ac ſcabie, vel quædam Luis Venereæ ſigna habent: Hunc in finem primo illorum ſanguia adtenuandus eſt decocto Ligni Sappan dicti, & Boelæ Swangi, dein hujus radices tenuiter ſciſſæ, & in aqua decoctæ ipſis propinantur, inſtituta more ſolito tenui diæta: Scabies porro atque ulcerationes eluendæ ſunt forti decocto ipſius ligni raſuræ, ſed cum aqua non bene

gaven, dewelke afvallende, wederom andere ſpruytjes voortbragten, waar uit ik bemerkte, dat men in Amboina deze boomen zeer ligt verplanten, en vermenigvuldigen kan, als men 'er neerſtigheid toe wilde aanwenden, en 't welk dan ook op ſteenagtige plaatzen moeſt geſchieden, daar altyt harder hout voortkomt.

Gebruik. *Het Ebbenhout is al van oude tyden in groote agting gehouden, dog eertyds was 't veel duurder, dan hedensdaags: want by* Plin. loc. cit. *ſtaat, dat de Æthiopiers (dat zyn ſwarte Mooren) aan de Koningen van Perſie alle drie jaren tot tribuyt moeſten opbrengen* 100 *Phalangas (dat is moten) Ebbenhout nevens gout, en Oliphants-tanden: Hoewel men by* Herodotus in Thalia *leeſt, dat 't* 200 *moten zyn geweeſt, welke manier nog tot zynen tyd duurde. Daarom ik verwondert ben, dat* Theophraſtus lib. 4. cap. 5. *niet met al rept van 't Æthiopiſche, maar meynt dat 't allegaar uit Indien komt, daar 't zyn Landsman* Alexander Magnus, *gevonden heeft; daar nochtans uit den brief van* Candace, *Koninginne tot Meröe, aan Alexander blykt, dat zy aan hem zelfs (by haar den Pellaiſchen Jongeling genaamt) tot een vereering* 300. *moten Ebbenhout gezonden heeft, gelyk men leeſt in de* Annotatie van Bodæus à Stapel, op cap. 5. lib. 4. Theophraſti: *Als mede uit de voorſz. plaats van* Ezechiel, *dat de Dædaniten, het zelve buiten twyffel uit het naaſte Æthiopie halende, te Tyrus te markt bragten, daarom 't ook by den Poeet* Lucanus *Meroëtica Ebenus genaamt werd, daar de gemeene Exemplaren dog qualyk Mareotica van hebben gemaakt: want de Dædaniten te weerzyden aan 't roode Meyr leggen; en dit is 't vierde koſtelyke hout, het welk de Heilige Schrifture* Numero Plurali *noemt, waar van boven* lib. 2. *in 't Kapittel van Agallochum reden gegeven is, te weten* 1. Sittim, 2 Achalim, 3. Almugim, *en* 4 Hobnim.

Hedensdaags is het Ebbenhout in gemeener gebruik; want de Koningen maken nu niet meer haare Scepters, en de beelden harer Afgoden alleen van dit hout, gelyk Matthiolus *in zyn voornoemde* Commentarius *ſchryft, maar wel allerhande gemeen huisraad, als ſtoelen, banken, kiſten, tafels, ſchotels, en drinkbekers, welke laatſten by zommige Koningen nog in waardye gehouden werden, om datze naar 't gemeen gevoelen, alle toveryen kragteloos maken. Hoe het voorts tot allerhande ſchrynwerk, buiten, en in Europa gebruikt werd, zullen wy niet ophalen, maar die ambagten bevolen laten, alleenlyk zeggende, dat het verſch-gewerkte Ebbenhout een dootze koleur, en geen glans heeft, maar den zelven verkrygen moet met aanſtryken en polyſten. Het aanſtryken geſchiet met de beſte inkt, daar in zommige de ſpaanders van Sappanhout en wat Aluyn koken, om de ſwartigheit met een purpere glans te meer luſter te geven: dit zoo twee à driemaal aangeſtreken zynde, moet men 't hout polyſten, eerſt met harde, daar na met zagte boenders, en ten laatſten met een wollen lap, en een weinig was. De Kiſtemakers in dit hout werkende, hebben my verklaart, dat hun dit zaagſel van 't hout, op 't naakte lyf komende, eenig jeuken veroorzaakte: Zy bevinden ook, dat het Mauritiaanze zig veel gladder laat werken, en kort afbreekt als glas, op de koolen of in 't vuur gelegt zynde, knerſt het als zout, daar en tegen het Boeroneze ſplintert meer, en is grofdradiger, maar nog al beter te bewerken met de zaage, dan het Ternataanze. Van beide deze zoorten heb ik gemerkt, datze het vuur wel ligt ontfangen, maar ſlappelyk branden, ligt wederom uitgaan, en weinig of geen olie uitgeven, dog een hard kooltje zetten, dat lange gloeyt.*

In de Medicyne werd 't by de Indianen niet zonderlyk gebruikt: het is anders van fyne, ſubtile, en afvagende kragten, zonder merkelyke hitte, maar wat opdrogende, daarom het niet onbillyk by de Geleerde voor een medezoorte van het Lignum Guajacum *gehouden word. Zommige Grooten van Indien, als gezegt, maken 'er bekers en ſchotels van (dezelve toeſchryvende de kragt om alle toveryen en quade belezingen te verydelen) waar uitze den gekookten ryſt, en andere koſt in de Moorſche vaſten eeten: Andere houden 't voor een ſecreet Meeſterſtuk met de wortelen van dezen boom het bloet te zuiveren, aan die gene, wiens lichamen veel quade Ulceratien en ſchurft hebben; ja zelfs die eenige reſtanten van de pokken onder de leden hebben: Tot dezen einde moet men hun eerſt het bloet verdunnen, met de decoctie van Sappanhout, en Boeloe Swangi in water, daar na geeft menze deze wortelen kleen geſneden ende in water gekookt, te drinken, onderhoudende na gewoonte, een ſchrale dieët; de ſchurft en Ulceratien moet-*

bene miſcetur quam tenuiter etiam ſit trita hæc raſura, quæ mox fundum petit, ſi ooo craſſa ex hac componatur puls; quo modo autem Ebenum ſit præparandum & adhibendum ad Collyria, ut pupilla depuretur, aciesquo oculorum conſervetur, ex Europæis conſtat libris. Contra puerorum abdomioa dura & tumentia purum eligitur Ebenum ſupra porphyritim contritum cum aqua, pauxillo Aniſi, Cumini, Coriandri, & Aluminis io pultis formam, quæ abdomini illinitur, quædam interim Nucis moſchatæ grana cum tantillo ſalis, factis cochleari infuſa infanti propinantur.

Ebeni folia igni iojecta ſtrident vehementer, quæ comburuotur, ut ſtrepitu ſuo glires, ſerpentes, aliaque fugent ex hortis animalia.

De Ebeno in Madagascara ereſcente *O. Dapperus* io Africa ſequentia ſcribit, ubi indigena lingua vocatur *Hazon Maintbie*, h. e. nigrum lignum, arborisque cor eſt, uode hoc Ebenum conligitur, ingens autem arbor eſt parvis gaudens foliis inſtar Myrti obſcure viridibus, ejus cortex nigricat, atque tres vel quatuor ejus obſervantur ſpecies.

moetmen waſſchen met een ſterk afkookzel van de ſpaanderen dezer houts; andere ſmeren 't fyn gevrevene hout met water daarop, hoewel 't zig met 't water niet wel laat vermengen, hoe fyn 't ook gevreven werd, maar dadelyk te gronde zinkt, of men moeſte een dik papje daar van maken. Hoe men 't Ebbenhout bereiden en gebruiken zal tot oog-waters om den Oog-appel te reynigen, en het gezigt te verklaren, kan men zien in de Europiſche boeken; tegens de geſwollene buyken der kinderen neemt men ongeheuigt Ebbenhout, en vryft het zelve op een ſteen met water, een weinig Anys, Comyn, Coriander, en een ſchyfje ajuyn, alles tot een papje, en ſmeert het op de geſwollene buyk, men geeft het kind ook te drinken eenige greyntjes note-muſchaten met een korltje zout, in een lepel vol melk.

De Ebbenhouts-bladeren in 't vuur geworpen, knerzen geweldig, en werden gebrand, om de rotten en ander ongedierte van ſlangen &c. uit de thuynen te verjagen.

Van 't Ebbenhout op Madagascar groeyende ſchryft O. Dapper *in zyn Africa aldus: Het werd aldaar in de gemeene landtale genaamt* Hazon Mainthie, *dat ſwart hout wil zeggen, en is de boom, daar van 't Ebbenhout komt, welk het hert van den ſtam des booms is: Het is een groote boom met kleene bladen, gelyk die van Myrthus, en donker-groen, de ſchors is ſwartachtig, daar is drie of vierderley ſlag.*

EXPLICATIO

Tabulæ Primæ,

Quæ ramum exhibet Ebeni vulgaris, ubi
Lit. A. ejus *florem tripetalum.*
B. Ejus *fructum.*
CC. *Oſſicula ſeminalia* denotant.

UYTLEGGINGE

Van de eerſte Plaat,

Dewelke vertoont een Tak van het gemeene Ebbenhout.
Alwaar Letter A. deszelfs *driebladige bloem.*
B. Deszelfs *vrugt.*
C. C. de *Zaat-korrels* aantoonen.

OBSERVATIO.

De hoc ligno vide porro *Theſ. noſtr. Zeyl. pag.* 91. ubi ejus Synonyma, virtutesque medicatæ ex aliis porro auctoribus adnotantur, vocaturque hæc arbor Ebenus Indiæ Orientalis Fagi amplioribus foliis, Anonæ dulcis fructu coronato, magno eduli in *Plukn. Mantiſſ. p.* 66. &c. *Ebenus vulgaris*, ejusque ſpecies a *Valent.* quoque *pag.* 137. commemorantur, atque prior in *Tab.* ſub *No.* XLII. exhibetur.

AANMERKING.

Over dit hout ziet verders onze *Theſ. Zeylan. pag.* 91. alwaar deszelfs benamingen, en Medicinale kragten uit andere Schryvers verders aangetekent werden; en wert deze boom van *Plukn.* in zyn *Mant. pag.* 66. genaamt Oriëntaalſche Ebben-boom, met het bladt van de Beukenboom, dog grooter, en een groote gekroonde vrugt als van de zoete Anona, die ook eetbaar is &c. Het *gemeene Ebbenhout* en deszelfs zoorten werden mede by *Valentyn* vermeldt, en het *eerſte* op de *Plaat* onder *No.* XLII. verbeeldt.

CAPUT SECUNDUM.

Ebenus Molucca. Caju Arang Ternate.

Cinerea Ebenus Molucca majorem gerit truncum altioremque Illo Boeronenſis, immo plerumque craſſior eſt, comamque gerit latiorem. Ejus cortex magis cinereus eſt, ſed in vetuſtis arboribus maculas contrahit nigras, hujus ſpeciei folia ſunt multo longiora illis Boerooenſis ultra novem oempe pollices longa, quatuor quinqueve pollices lata, ac ſuperius latiſſima, ubi in brevem deſinunt apicem, inferius autem anguſtiora, magisque læta vireot quam præcedentis ſpeciei, inferiore parte gilva ſunt, ibique paucas iotricatas ac vix ootabiles gerunt venulas, ſuperiore autem parte ſunt glabra, & juxta medium nervum ſulcata, quæ petiolis inſident curtis & contortis, hæc autem folia ſine ordine in ramulis locantur, quæ copioſe circa ramos ſeſe eriguot. Inferiora autem ſeu vetuſta folia quinque modo ſexve pollices ſunt longa, vix tres digitos lata, obtuſo apice & oris retrorſum flexa, in medio elevata, inſtar illorum vulgaris Ebeni, ita ut vetuſtiſſima & breviſſima hujus ſpeciei cum maximis & junioribus vulgaris conveniant, ſunt autem tenuiora & flaccidiora quam in vulgari Ebeno.

Foliorum ſapor primo dulcis eſt, ſed mox adſtringens & amaricans obſervatur, quum in vulgari dulcior ſit, ſed in ejus vetuſtioribus arboribus credibile eſt, folia breviora, firmiora & rugoſiora eſſe, præcedentis enim deſcriptio juxta juniorem arborem eſt formata, illa quoque fuſca ſunt inſtar vulgaris. Flores

II. HOOFDSTUK.

Ternataans Ebbenhout.

De grauwe Moluxe Ebbenhout-boom is van ſtam wel zo groot en hoog, als de Boeroneeſe, ja doorgaans wat dikker en met een breede kruyn: De ſchorſſe is wat grauwer, maar gewint of krygt in de oude boomen ook breede ſwarte plekken; de bladeren aan dit geſlagte zyn veel langer, dan aan 't Boeroneſe, namentlyk negen duimen en meer lang, vier en vyf vingers breet, vooren breetſt, met een korte ſpitze, naar agteren toe ſmallende, ligter groen dan de voorige, van onderen na 't vale trekkende, en aldaar hebbende weinige verwerde, en pas merkelyke adertjes, boven glad, en langs de middel-zenuwe met een dooren, de ſteel kort, en wat gedraayt, de bladeren ſtaan zonder order aan de ryskens, en dezelve veele rondom de takken; de agterſte of oudſte bladeren zyn maar vyf of zes duimen lang, ſchaars drie vingers breet, met een ſtompe ſpitze, ook een weinig met de kanten onderwaarts gebogen, in de midden buykig, gelyk die van 't gemeene Ebbenhout, zo dat de oudſte en kortſte van dit geſlagt met de grootſte en jeugdigſte van 't gemeene overeenkomen, dog zy zyn dunder en ſlapper dan de andere.

De ſmaak is in 't eerſte wat zoet, maar valt ſtraks t'zamentrekkende en bitteracbtig, daar ze aan 't gemeene zoeter is, aan de oude is het geloofelyk, dat namentlyk de bladeren nog korter, ſtyver, en ruiger werden, want de voorgaande beſchryving is van de jongen boom genomen, by dezelve ziet men ook de bruinigheid, gelyk aan de gemeene. Bloe-

Digitized by Google

Flores fructusque mihi hucusque ignoti ſunt, uti & ab incolis Moluccas inhabitantibus non fuere obſervati. Ego ſaltem arbuſculam anno 1667. ex Ternata adduci juſſi, quam in horto meo transplantavi, quæ intra duodecim annorum ſpatium vix ad cruris craſſitiem excrevit, nec flores nec fructus produxit, licet ſatis læte dein vigeret, e contra quibusdam in annis capitula quædam rotunda in ramis obſervavi inſtar Gallarum Quercus, ſed non erant tuberculoſa, hæc primo intuitu fructus eſſe arboris putabam, ſed illa diſſecans, nil aliud niſi inſectum ſeu vermem in his detegens, comperiebam excreſcentiam eſſe gallarum modo progerminantem, & licet multum impendi laborem, ut ejus fructus ex Moluccia mihi compararem, fruſtraneus fuit, operamque perdidi. Ex mea autem ſententia hæ arbores non multum diverſæ erunt a vulgari, quum reliquæ earum partes adeo ſibi reſpondeant. Lignum itidem ad vulgare tam gravitate quam craſſitie adcedit: Fruſta vero recti trunci paulo ſunt leviora, ſed ubi ſunt nodoſa, æque gravia ſunt Boeronenſi, immo graviora aliquando illa obſervavi, elaboratuque difficiliora: Hoc autem lignum non ubique nigrum eſt, ſed obſcure fuſcum, cinereum, vel gilvum, nigris ſtriis longitudinalibus diſtinctum, aliquando nigra prævalet pars, ac cinerea forma ſtriarum vel macularum ſeſe obfert.

Elaboratu & perdolatu hoc lignum difficilius eſt vulgari, quum magis criſpum ſit, ferramque hebetet, ſed inter ſecandum aqua continuo ipſi adfundenda eſt, ne ferra candeſcat. Et licet hoc lignum crudum a vero nigro multum differat, eundem tamen conquirit colorem, ſi cum atramento fricetur & poliatur, Boeronenſique in ea re præſtantius eſt, quod nempe non ita facile rimas agat, nec cor gerat inutile, licet arbores prolapſæ per gravem caſum inferius ad aliquam diſtantiam findantur.

Nomen. Latine *Ebenus Molucca & Cinerea.* Belgice *Ternataans* of *graauw Ebbenhout.* Ternatice *Botolino.* In Celebe & Manado *Caju Wale*, utraque nomina vulgari etiam propria, quum mixtæ inter ſeſe creſcant arbores. Ambas has ſpecies diſtinguo, prima ſeu vulgaris mihi nominatur *Ebenus Parvifolia*, atque hæc *Ebenus Latifolia* ſeu *Femina.*

Locus. Ebenum hoc cinereum per omnes creſcit inſulas Moluccæ, ſed plurimum in Banda, viciniſque Celebi inſulis parvis ſeu in Provincia Manado, ac porro inter vulgare mixtum occurrit in Manado dicta, Sangy, & inſulis Telauſenſibus, uti quoque in Halemahera, & Borealibus Gelolo plagis, Morothia, & Moro, optimum vero in parvis reperitur inſulis circa illa loca ſitis.

Uſus. Si hoc lignum atramento fricetur & poliatur, adeo nigreſcit, ut a vulgari dignoſci nequeat, ſi vero naturæ ſuæ committatur, ac tantummodo poliatur, ex fuſco cinereum eſt, & eleganter ſtriatum venis ac maculis nigris, ita ut longe aliud putaretur eſſe lignum. Dum vero magna ligni quantitas abradenda ſit, antequam æqualiter ſtriata & venoſa conquirantur fruſta, multæque pallidæ & albæ intercurrant maculæ, hinc plerumque nigro totum inbuitur colore, ut homogeneum ſit. Moluccarum & Manado incolæ hoc ligno non utuntur, niſi quod ex deciduis arboribus poſtes ædium forment ut & clauſtra, illorum enim ſecures & cultri non valent has duras incidere vel elaborare arbores, unde & hæ ſuæ committuntur naturæ, inque tantum excreſcunt craſſitiem, ut bini vix tresve viri has complecti poſſint; tumque aſſeres ex earum corde formari poſſunt tres vel tres cum dimidio pedes lati, ex quibus totæ ciſtæ, menſæ, ſimiliaque formari poſſunt, quæ elegantioris ſunt adſpectus quam uſus, ciſtæ enim ex hoc ligno fabricatæ illo laborant vitio, quod acidulum ſpirent odorem, linteaque chartæque in illis occluſæ ſemper quaſi humidæ ſint, ferreique clavi illis infixi ſemper humidi & rubiginoſi, unde conducit tales ciſtas interna ſua parte obducere aliis tenuiſſimis ex alio ſicco ligno confectis aſſerculis, quod vitium de cunctis Ebeni ſpeciebus intelligendum eſt: In India vero tales ciſtæ argenteis clavis connectuntur, ut rubigo præveniatur, quo autem minor metalli alicujus quantitas adhibetur, eo melius ligno conducit.

Binos

Bloemen en vruchten zyn my nog onbekent, gelyk ik ook verſta, datze doen by de Inwoonders in de Moluccos zelfs. Immers ik heb een boomtje Ao. 1667 uyt Ternaten laten komen, en in myn thuyn geplant, het welke in twaalf jaren niet dikker is geworden, dan een been, en 't welk ook geen bloemen of vruchten voortbragt, hoewel het weeldrig opſchoot; daar en tegen heb ik in zommige jaren eenige ronde knoppen aan de takken gevonden, in de gedaante van gal-nooten, dog zonder pukkeltjes, die ik in 't eerſte voor de vruchten aanzag, maar opſnydende, en daar in niets dan een worm bevindende, bemerkte, dat het een by-gewas moeſte zyn, op de manier van de galappels voortkomende, en hoewel ik ook tot nog toe veele moeiten gedaan heb, om de vruchten uyt de Moluccos te bekomen, zoo is het niet te min vruchteloos uitgevallen: Na myn giſſing moeten dezelve boomen niet veel van de gemeene verſchillen, om dat de reſt zo na over een komt. Het hout zo in ſwaarte als dikte, het gemeene meeſt gelyk zynde. De ſtukken uyt den regten ſtam vallen wel wat ligter, maar daarze quaſtig zyn, alzoo zwaar als 't Boeroneze; ja ik heb het zomtyds ſwaarder bevonden, en ook moeyelyker om te bewerken. Dit hout is niet doorgaande ſwart, maar donker-graauw, bruyn, of muisverwig, met ſwarte ſtrepen in de lengte, zomtyds is de eene helft van een plank ſwart, en de andere helft graauw, zomtyds is 't ſwarte meeſt, en het graauwe in de gedaante van ſtrepen of plekken.

In 't arbeyden en zagen is 't veel moeyelyker dan het gemeene, om dat het warriger valt, en de zage ſtomp maakt, dog onder 't zagen moet men gedurig water daar op laten druipen, op dat de zaage niet heet wort. Of nu wel dit hout raauw zynde, van 't opregte ſwarte veel verſchilt, ze krygt het nogtans de zelfſte coleur, als 't met inkt geſtraken, en gepolyſt werd, en het overtreft het Boeroneze daar in, dat het zoo ligt niet ſcheurt, nog een valſch hert heeft, hoewel de boomen in 't nedervallen, door den ſwaren ſlag van onderen, ook een ſtukweegs ſcheuren.

Naam. *In 't Latyn* Ebenus Molucca *en* Cinerea: *Op 't Duitſch* Ternataans *of* graauw Ebbenhout. *Ternaats* Botolino. *Op Celebes en Manado* Caju Wale, *beide namen met 't opregte Ebbenhout gemeen, om dat het vermengt met het zelve waſt. Ik zoude deze beyde geſlagten onderſcheiden, met het eerſte of gemeene te noemen* Ebenus Parvifolia, *en dit Moluxe* Ebenus Latifolia *of* Ebenus Femina.

Plaats. *Dit graauwe Ebbenhout waſt door alle de Moluxe Eilanden, dog het meeſte op* Banda, *en bygelegene kleyne Eilanden voor* Celebes *noorthoek, of de Provintie Manado, en voorts gemengt met het gemeene Ebbenhout, in 't gemelde Manado Sangy, ende de* Telauſe Eylanden, *als mede op* Halemahera, *en de noorder-plaatzen van Gelolo, Morothia, en Moro, dog het beſte valt op de kleene Eilanden daar rondom gelegen.*

Gebruik. *Als men dit hout met inkt beſtrykt en polyſt, zo werd het zo ſwart, dat men 't van het gemeene niet onderſcheiden kan, maar als men het zo laat, gelyk het natuurlyk is, en ſlegts polyſt, zo werd het donkergraauw, en fraay geſtreept met ſwarte aderen of plekken, zo dat men het voor een geheel ander hout aanziet. Doch dewyl men veel hout verſpillen moet, om het werk eenparig geadert te hebben, vermits 'er veele bleeke en witte plekken onderlopen, zo werd het gemeenelyk ſwart geverft, en tot een coleur gebragt. De Inwoonders van de Moluccos en Manado weten dit hout tot niets te gebruiken, behalven datze zomtyds van de omgevallene boomen ſtylen tot haare huizen en pallizaden maken, want haare byltjes en houmeſſen zyn veel te gering, om deze ſteen-harde boomen om te kappen en te bearbeiden, dies dezelve ongemoeyt opwaſſen tot zodanigen dikte, datze twee of drie mannen pas omvademen konnen, en men kan planken van 3 en 3½ voeten uit het hert krygen, daar men geheel maſſive kiſten, kantoren, en tafels van maaken kan, zynde koſtelyker in 't oog, dan bequaam tot het gebruik, want de maſſive kiſten en kantoren van dit hout hebben die foute, datze goor rieken, het linnen en papier-werk daar in bewaart wordende, altyd vogtig doen ſchynen, en de yzere ſpykers daar in geſlagen, gedurig doen ſweten en roeſten, daarom is 't beſt, dat men ze van binnen met dunne plankjes van ander droog hout bekleet; 't welk ik van alle Ebbenhouten wil verſtaan hebben. In Indien werden diergelyke kiſten en cantoren meeſt met zilver beſlagen, om het roeſten voor te komen, en hoe minder metaal daar by komt hoe beter dat het is: Ik heb twee plankjes van dit hout*

met

Binos hujus ligni aſſeres cum Bœronenſi comparavi, illiusque maſſam obſervavi multo leviorem, cuncta vero hæc ligna difficillima ſunt ſectu, nec facile per longitudinem findi poſſunt, quæ vero melius ſuccedebant in ligno Boeronenſi, Mauritianum autem tenuiori conſtabat ſubſtantia his utrisque, ſed facile diſſiliebat, at melius perdolari poterat.

met het Boeroneze Ebbenhout vergeleken, en het eerſte bevonden merkelyk ligter te zyn dan 't Boeroneze, zynde daar en boven zeer moeyelyk om te zagen, en in de lengte te kloven, 't welk beide gemakkelyker toegaat in 't Boeroneze, maar het Mauritiaanſche was fynder van ſtof, dan deze beide afbreekende, en gemakkelyker onder de ſchaaf.

In *Rumphii Appendice* hæc addita leguntur.

Poſtquam deſcripta arbor in horto meo per viginti ſeptem annos viguerit ſine floribus fructibusve, eam demum ſequenti obſervavi modo.

Ejus truncus ulem virum craſſus erat; cortex cinereus ſine nigricantibus maculis, ſi vero muſci ex eo abradebantur, ſub iis niger erat. Folia inæqualis erant magnitudinis, quædam enim ſex pollices longa, ac vix binos lata, inferius nullis protuberantibus coſtis donata, ibique flaveſcentia, ita ut multa minora eſſent illis, quum arbor junioris eſſet ætatis, nec amplius erant oppoſita, ſed ſine ordine irregulari locata modo, quorum quædam etiam retrorſum erant inflexa, brevibusque pedunculis inſidentia. Flores nunquam fuere obſervati, & in tota arbore bini tantum fructus in conſpectum venerunt, qui vix rotundi pruni magnitudinem habebant, ex rotundo quadrangulares, in quatuor obſcuros ſulcos notati, ſuperius acuminati apice brevi ac duro, hi autem pericarpio plano inſidebant ſeſſiles, ex quatuor obtuſis apicibus formato, ramulisque quaſi incumbebant, exterius pallide vireſcentes, maculisque nigris notati, intellexi autem ſenſim luteſcere, interius repleti erant carne dura ac flaveſcente exteriori cortici nexa, Muſæ odorem referentes. In horum centro quatuor parva locata erant oſſicula, minora Cytiſi ſeminibus, ſed plana.

Cæſi trunci cor vix brachium craſſum erat, nec nigrum, ſed obſcure cinereum, unde concludi poteſt, arbores haſce in inſulis Moluccis in ingentem excreſcere craſſitiem, antequam cor illud nigrum gerant, ad duorum nempe triumve virorum ulnas, ex ligno autem ipſo cognoſcere poſſum Hebenaſtrum ſeu Lolin, Ebenum albam, Ternatenſesque arbores unas easdemque eſſe ſpecies: Extremi vero Ternatenſis ſpeciei ramuli in acutum ac firmum deſinunt apicem, uti in *Varinga*.

In het Byvoegzel *van* Rumphius *vindt men dit 'er bygedaan.*

Na dat de voornoemde boom in myn thuyn 27. jaaren geſtaan hadde zonder bloeyzel of vruchten voort te brengen, heb ik hem op 't laatſte aldus bevonden.

Den ſtam was ruym een man dik, de ſchorſſe graauw in 't aanzien, zonder ſwarte plekken, doch als men het moſchagtig vel afſchrapte, zo was hy daar onder ſwart. De bladeren waren van ongelyke grootte, zommigen zes duimen lank en ſchaars twee breet, van onderen zonder uitſteekende ribben en aldaar geelachtig, zo datze merkelyk kleender zyn geworden dan zy aan den jongen boom waren. Zy ſtonden niet meer in ryen, maar verwert en zonder ordre, ook zommige agterwaarts gekeert op korte voetjes. Het bloeizel is niet gezien: Aan den geheelen boom vont men maar twee vruchten, dezelve waren ſchaars zo groot als een ronde pruym uit den ronden, wat vierzydig, en met vier donkere voorens afgedeelt, boven op met een kort hart ſpitsje, en ſtonden op een plat voetje van vier ſtompe ſpitzen gemaakt, zonder ſteel, digt tegens de ryskens; buyten waarenze bleek-groen met ſwarte plekjes, doch ik verſta, datze in de ouderdom geel worden, binnen uitgevult met een hart geelagtig vleeſch aan de buitenſte ſchil vaſt, na piſſang riekende. In de midden lagen vier kleene korreltjes, kleender dan Catjang en platachtig.

Aan den omgekapten ſtam vont men het hert nog geen arm dik, ook het zelve niet ſwart maar donker-graauw, waar uit men kan afneemen, dat deze boomen in de Moluccos zeer groot moeten worden, eer zy dat ſwarte hout krygen, te weten van 2 of 3 mannen omvademens, en aan het hout zelfs kan ik bemerken, dat den Hebenaſter of Lolin, wit Ebbenhout, en de Ternataanſche boomen van eenderley geſlagt zyn. De uterſte ryskens van het Ternataanze ſlag eindigen in een ſtyve ſpits, gelyk men aan de Varinga *ziet.*

Tabula Secunda

Ramum exhibet *Ebeni Moluccæ*: ubi Litt. A. *folium* cum *fructu* majore exhibet forma.

De tweede Plaat

Vertoont een *Tak* van het *Ternatiſche Ebbenhout*, alwaar Lett. A. een *blad* met een *vrugt* in *grooter gedaante* verbeeldt.

CAPUT TERTIUM.

Ebenus Alba. Caju Arang Poeti.

SUbſequentes ſpecies plerumque ſilveſtres ſunt, nec pro vera *Ebeno* habendæ. Externa arboris facies cum vera potiſſimum convenit, *Ebenusque alba* vocatur: Ejus truncus quoque rectus & altus eſt, ſed non adeo craſſus, corticemque gerit nigricantem, ex quo viſcoſus deſtillat ſuccus, ſi incidatur, quod in vera Ebeno non fit. Ejus ſolia ſine ordine quoque locata ſunt, majora, læte magis virentia & flaccidiora quam in vulgari, in vetuſtis arboribus rugoſa & quodammodo maculata. Ejus fructus floresque raro conſpiciuntur, nec conquirere eos huc usque potui, puto tamen ſimiles eſſe ſubſequenti ſpeciei: Ejus lignum eſt album, ſolidum, & grave, brevibusque ſtriatum nigris lineis inſtar pectinis, in quibusdam vero locis maculatum eſt, ac ſi ſeta equina conſciſſa ipſi adſperſa eſſent, in una tamen parte magis quam in altera, nullum porro notabile gerit nigrum cor.

Nomen. Latine *Ebenus Alba* ſeu *ſilveſtris* prima, Belgice *wilt of wit Ebbenhout.* Malaice *Caju Arang Puti.* Boeronenſes illud quoque vocant *Aymiten*, uti Ebenum vulgare, ſed album pro femina habent.

Locus,

III. HOOFTSTUK.

Wit Ebbenhout.

DE volgende zoorten zyn meeſt wilt, en voor geen regt Ebbenhout te houden. De uitterlyke gedaante des booms komt met den opregten meeſt overeen, 't geen men wit Ebbenhout noemt: Den ſtam is mede regt en hoog, dog zo dik niet, hebbende mede een ſwartagtige ſchorſſe, waar uit een kleverig zap druipt, als men daar in kapt, het welk het regte Ebbenhout niet en doet. De bladeren ſtaan insgelyks zonder order, zyn grooter, ligt groender, en ſlapper dan aan 't gemeene, aan de oude boomen wat ruig en gevlekt, de vrugten en bloemen ziet men zelden, en ik hebze nog niet konnen bekomen, ſuſtineere egter, datze gelyken die van de volgende zoorte: Het hout is wit, digt, en ſwaar, met korte ſwarte linien of kammetjes, hier en daar geſpikkelt, als of 'er kleen gekapte paards-hairen in gemengt waren, aan de eene plaats meer, aan de anderere min, voorts zonder een merkelyk ſwart hert.

Naam. *In 't Latyn* Ebenus Alba *of* ſilveſtris *prima. In 't Duitſch* wilt *of* wit Ebbenhout: *Maleyts* Caju Arang Puti. *De Boeronezen noemen 't ook* Aymiton, *gelyk 't gemeene Ebbenhout, dog houden dit witte voor 't wyfken.*

Plaats.

Locus. In Boerone creſcit tam aliis Ebeni ſpeciebus junctum, quam ſolum in planis ſaxoſisque ſilvis, ſed raro occurrit.

Uſus. Quum melius cædi poſſit hoc lignum, hinc aliquando a Boeronenſibus uſurpatur ad poſtes ædium: Apud noſtrates in nullo vel raro eſt uſu, quum hoc lignum, ſi ſit ſiccum, non elegans admodum eſt, aliquando vero ad malos minorum navigiorum adhibetur.

In *Rumphii Appendice* EBENUS ALBA ulterius ſequenti deſcribitur modo.

Trunci ramorumque cortex eſt niger, ſurculorum vero viridis: Folia ejus ſunt ſolitaria, lateque diſtant brevibus tortuoſisque pediculis inſidentia, vulgaris formæ, a quinque ad novem pollices longa, binos cum dimidio & tres digitos lata, ſuperius plana & glabra, inferius coſtis ſinuoſis pertexta, quæ in arcus deſinunt, ſed ab oris parum remotos, in brevem apicem deſinentia.

In ramorum ſummo racemus florifer progerminat ſesqui pedem longus, inque majores ramos diviſus, plurimum antrorſum erectos. Flores nondum innotuerunt. Fructus ſunt ſolitarii & vagi, ex rotundo plani, magnitudine majorum ſelopeti globulorum, ſuperius parvo apice acuminati, qui facile decidunt, inferiore vero ſua parte arcte inſident pericarpio plano in quatuor apices diviſo; Hi maturi ex fuſco nigricant, ſub fragili vero putamine gleba locata eſt ex octo oſſicculis compoſita, pauciſſima carne obducta: Oſſicula hæc ſunt fuſca, dura, externa parte rotunda & gibba, interna parte acute deſinentia inſtar ſemi-plenarum lunarum, quædam inſtar dimidiarum Lauri baccarum, aliquando vero tantum quinque vel ſex juſtam adquirunt magnitudinem.

Lignum plerumque eſt album, ſolidum, & durum, circa cor nigrum, uti in *Lolin.* Boeronenſes illud vocant *Camiten Poeti.* h. e. *Ebenum album*; raro autem occurrit.

Ebenum ſtriatum nihil differt a præcedenti, eſtque tantummodo degeneratum, truncique lignum potiſſimum albicat, in quibusdam locis nigris ſtriis diſtinctum, aliquando pars nigra prævalet.

Tabula Tertia

Ramum exhibet *Ebeni albæ*, ubi
Litt. A. Racemum ejus *frugiferum* denotat.

OBSERVATIO.

Ebenus alba a *Valent. pag.* 223. memoratur, & in *Tab.* ſub No. LXIII proponitur.

Plaats. *Het waſt op Boero, zo wel onder andere Ebbenhout-boomen gemengt, als alleen in vlakke ſteenige boſſchen, dog men vint het niet veel.*

Gebruik. *Om dat het wat gemakkelyk te kappen is, zo werd het by de Boeronezen zomtyds gebruikt tot ſtylen van haare huizen: By de onze is het in geen of weinig gebruik, om dat het hout droog zynde, geen byzondere moejigheid aan zig heeft; dog zomtyds werd het tot maſten van Chialoupen en diergelyke kleene ſcheepen gebruikt.*

In het Byvoegzel *van* Rumphius *wert de* WITTE EBBENHOUT-BOOM *verders op de volgende wyze beſchreven.*

De ſchorſſe aan den ſtam en takken is ſwart, aan de ryskens groen. De bladeren ſtaan enkelt en wat wyt van malkanderen op korte voetjes, die wat gedraayt zyn, van gemeen fatzoen van 5 tot 9 duimen lang, 2½ en 3 breet, boven vlak en glat, beneden met bogtige ribben, met bogen aan malkander ſluitende, doch wat ver van de randen, en vooren met een korte ſpits.

Aan het uiterſte van de takken komt de bloemtros voort, een en een half voet lank, en in groote takken verdeelt, die meeſt na voren ſtaan. Het bloeizel is nog onbekent. De vruchten ſtaan wat enkelt ydel, zyn uit den ronden plat, in de grootte van ruim een piſtool-kogel met een kort ſpitsje boven op, welk ligt afvalt, agter zittenze digt tegen een vlak hortje in vier ſpitzen verdeelt. In haar rypheit ſwart-bruin. Onder een broſſe ſchaal leyt een klomp van 8 zaatkorrels gemaakt, en met zeer weinig vleeſch omgeven. Deze korrels zyn bruin, hart, aan de buytenſte zyde ront en bultig, aan de binnenſte ſcherp toeloopende gelyk halve maantjes, zommige ook als halve Bakelaren, en zomtyds zyn 'er maar 5 of 6, dewelke tot perfectie komen.

Het hout is meeſt wit, maſſief, en hart, omtrent het hert ſwart, gelyk aan de Lolin. *Die van Boero noemen het* Camiten Poeti, *dat is* wit Ebbenhout, *en is weinig te vinden.*

Het gevlamde Ebbenhout *verſchilt niets van 't voorgaande, maar is ſlegts een verandering daar van, en het hout van den ſtam is meeſt wit, hier en daar met ſwarte vlammen, en zomtyts is het ſwarte meeſt.*

De derde Plaat

Vertoont een Tak van het *witte Ebbenhout.*
Alwaar *Lett.* A. deszelfs *tros* met *vruchten* verbeeldt.

AANMERKING.

Het *witte Ebbenhout*, wert mede by *Valent. pag.* 223. vermeldt, en op de Plaat onder No. LXIII. voorgeſtelt.

CAPUT QUARTUM.

Arbor Nigra: Caju Arang Utan.

HOc in capite deſcribemus proprie ſilveſtres ſpuriasque Ebeni ſpecies, quæ ab incolis communi cum vera indigitantur nomine, nigro nempe ligno, ob ejus colorem, aliasque eum vero Ebeno qualitates communes. *Arbor* itaque *nigra* in binas dividitur ſpecies; in *parvifoliam* nempe & *latifoliam*.

Arbor nigra parvifolia Ebeno proxime adcedit, ejus enim truncus quoque rectus & altus eſt, anguloſus, ac plerumque virum craſſus, ſenſim vero adeo excreſcit, ut vix vir eum complecti poſſit, corticem gerit rugoſum, nigrum, ſuccoſioremque illo Ebeni, ejus flagella ſunt firma, rugoſa, obſcure nigricantia, paucisque foliis ornata: Quæ magnam cum illis Ebeni habent convenientiam, ſed non adeo craſſa ac glabra ſunt; quatuor quinqueve folia longa, binos lata, in medio juxta nervum itidem ſulcata, ab utraque parte obtuſe deſinentia, Oviſormia, ac fere alternatim ſibi oppoſita, vix venis notata, firma, nigra, & ſqualide virentia, non ſplendentia.

In junioribus arboribus folia hæc novem immo duodecim pollices ſunt longa, tres quatuorve digitos lata, paucis latisque venis diſtincta. Ramulorum extremum terminant breves & capitati apices, ſenſim in juniora ſeſe explicantes folia, quod & in adultis Ebeni arboribus conſpicitur: Flores fructusque me huc usque latent: Lignum ejus eſt album, durum, ſolidum, venulisque nigris inſtar ſetorum equinorum diſtinctum, aliquando vero totum maculis variegatum, primo nullum cor nigrum gerit, ſed in ſenectute arboris hoc concreſcit ad ſemi pedis craſſitiem, non tamen adeo nigrum, quam veri Ebeni, ita ut hæc arbor magnam habeat adfinitatem cum præcedenti alba Ebeno, excepto quod ſiccioris & nigrioris ſit ſubſtantiæ.

Arbor nigra latifolia craſſiorem gerit truncum præcedenti, cæterum ipſi ſimilis eſt, ejus itidem flagella ſunt firma, nigroque cortice obducta. Folia quoque majora ſunt, ſeptem nempe, octo, vel decem pollices longa, ultra tres lata, inferiore parte latiſſima, ſenſimque in obtuſum deſinunt apicem aliquando bifidum, horum oræ ſunt parum ſinuoſæ, foliaque paucis parvisque venis ab utraque protuberant parte, per medium itidem ſulcata, brevibus ac craſſis petiolis alternatim inſidentia, ſunt autem plurimum ſqualide virentia, maculata, & exeſa: Fructus hinc inde ſolitarii obſervantur, ſeſſiles in ramis, Ceraſorum forma & magnitudine profundis calicibus contenti, latis ex petalis conſtantibus. Baccæ hæ plerumque viridis ſunt coloris, tenuibus & albis pilis obſeſſi inſtar ſerici, demum vero nigreſcunt, intusque octo continent oblonga humida oſſicula, nigris pelliculis incluſa, in orbem poſita. Si arbor cruris craſſitiem habet, hos jam profert fructus; ſi cortex incidatur, intus flaveſcit; Lignum vero albicat, nec nigris venulis diſtinctum, parvum cor nigrum gerens, quod in junioribus vix obſervatur arboribus, hoc autem lignum non adeo ſolidum nec durabile eſt ac præcedens.

Nomen. Latine *Arbor nigra*, juxta Malayenſe *Caju Itam* & *Caju Arang Utan*. Amboinice *Aymetten*, h. e. nigrum lignum, addito parvifolio vel latifolio juxta variam ſpeciem.

Locus. Invenitur in Amboina, Boerone, & Cerama, ſed nullibi copioſe. Utramque potiſſimum ſpeciem in Hitoea regione obſervavi.

Uſus. Ambæ hæ arbores non magni æſtimantur, nec etiam multi ſunt uſus. Prima ſeu parvifolia optima eſt, quæ ad poſtes trabesque ædium adhiberi ſolebat; Silveſtris hæc ſpecies potiſſimum in juniore cæditur ætate, antequam cor gerat nigrum, ad elauſtra palosque, ſed ad ædes ædificandas non ita valet, quum non ita ſit durabile ejus lignum ac præcedens, ad tecta quoque non multum utraque adhibentur, quum nimis ſint gravia, excepto quod ex prima ſpecie tigilla formentur, ſed tectis non conducit.

Altera *Aymetten* ſpecies, eſt Amboinice *Palecau* dicta, quæ folia gerit glabra & firma inſtar *Lingoi*, ſed firmiora, longiora, & anguſtiora, quorum coſta inferior acute

IV. HOOFDSTUK.

Swarte Boom.

IN dit Kapittel zullen wy beſchryven de eigentlyke wilde of baſtaart-zoorten van Ebbenhout, die by den Inlander een gemeene naam hebben met het regte, namentlyk ſwart hout, wegens de koleur en andere eigenſchappen met het Ebbenhout overeenkomende; de ſwarte Boom *dan werd verdeelt in twee zoorten;* kleen-bladige *en* groot-bladige.

1. *De* kleinbladige ſwart-Boom, *komt den Ebbenhoutboom naaſt, want den ſtam is mede regt en hoog, wat hoekig, in 't gemeen een man dik, dog metter tyd kan hem een man pas omvademen, met een ruige ſwarte ſchorſſe, ſappiger dan aan het Ebbenhout, de ryskens zyn mede ſtyf, vuyl-ſwart, ruig, en met weinig bladeren bezet; de bladeren hebben groote gelykeniſſe met die van Ebbenhout, dog zyn zo dik en glad niet, vier en vyf duimen lang, 2 breed, in de midden ook met een vooren langs de zenuwe, agter en vooren ſtomp toelopende, eyes-gewys, bykans verwiſſelt tegens malkanderen overſtaande, zonder merkelyke aderen, ſtyf, ſwart, en lelyk-groen, zonder glans.*

Aan de jonge boomen zynze wel 9 en 12 duimen lang; 3 en 4 vingers breed, met weinige en wyde ribben; het uytterſte der ryskens eindigt in korte en knoppige ſpitzen, met der tyd in jonge bladeren veranderende, gelyk men zulks ook aan de volwaſſen Ebbenhout-boomen ziet. De bloemen en vrugten zyn nog onbekent. Het hout is wit, hard, digt, met ſwarte adertjes, als paards-hair, en zomtyds ook met geheele plekken beſpikkelt, in 't eerſt zonder ſwart hert, maar in den ouderdom gewint of krygt hy dat tot de dikte van een ½ voet, dog zo ſwart niet, als het regte Ebbenhout, zo dat dezen boom groote gemeenſchap heeft met het voorgaande witte Ebbenhout, behalven dat het droger van ſubſtantie is, en meer ſwart heeft.

2. *De* breedbladige ſwarte Boom, *of breedbladig ſwart hout, heeft een dikker ſtam, dan de voorgaande, anders 't zelve gelyk zynde, de ryskens zyn ook ſtyf en ſwart van ſchorſſe. De bladeren zyn vry grooter, te weten 7. 8 en 10 duymen lang, ruim drie breed, agter breedſt, en allengskens in een ſtompe ſpitze eindigende, daarze zomtyds ook gekloofd zyn, de randen ſchynen wat bogtig met weinige en kleene aderen te weerzyden uitpuylende, in de midden met een vooren, op korte dikke ſteeltjes, verwiſſelt tegens malkander ſtaande, zy zyn meeſt vuyl-groen, gevlekt, en uitgevreten. De vruchten ſtaan hier en daar enkelt, en zonder ſteelen aan de takken, in de grootte van kerſſen, in diepe kelken, en met een breed hooft; de beſiën zyn gemeenelyk groen, met fyne witte haartjes, als zyde bekleed; en ten laatſten wordenze ſwart, hebbende van binnen 8. langwerpige vogtige korls, in ſwarte vlieskens beſlooten, en in een kring ſtaande. De boom in de dikte van een been, draagt al vruchten, als men in de ſchorſſe kapt, zo iſſe geel van binnen; het hout is wit, zonder ſwarte adertjes, met een kleen ſwart hert, 't welk men in de jonge boomen ſchier niet ziet. Dit hout is zo vaſt en durabel niet, als het voorgaande.*

Naam. *In 't Latyn* Arbor nigra, *na 't Maleytſche* Caju Itam, *en* Caju Arang Utan. *Amboins* Aymetten, *dat is, ſwart hout, met byvoeging van ſmalbladig, of breedbladig, na zyn zoorte.*

Plaats. *Men vind het op* Amboina, Boero, *en* Ceram, *dog nergens in quantiteyt. Ik heb beide de zoorten meeſt op 't Land van Hitoe gevonden.*

Gebruik. *Beide deze boomen zyn van kleene agting, en werden weinig gebruikt: De eerſte of ſmalbladige zoort, is wel de beſte, welke men tot ſtylen en balken van huizen pleegt te nemen: De tweede zoorte werd meeſt jong gekapt eerze een ſwart hert gewint, tot palliſaden en ſtaken, maar in den huisbouw is ze zo durabel niet als de voorgaande; tot boven gebouwen wordenze beide niet veel gebruikt, om datze te ſwaar zyn, behalven dat van 't eerſte geſlagt de regelings gemaakt werden, maar aan het dakwerk komt het niet veel te ſtade.*

Daar is nog een andere zoorte van Aymetten, *in 't Amboinſch* Palecau *bygenoemt, met gladde ſtyve bladeren, als* Lingoo, *dog ſtyver, ſmalder, en langer, hebbende* de

Digitized by Google

acute protuberat, ab utraque vero parte adeo glabra ſunt, ut eorum coſtæ laterales vix perſentiri poſſint, ſuntque quinque vel ſex digitos longa, binos lata, brevibus inſidentia petiolis, quæ alternatim ramulis increſcunt, qui tenues ſunt, flexiles, & lenti, plurimos emittentes ſurculos. Ejus truncus rectus eſt, ſed non admodum craſſus, craſſo nigroque obductus cortice, qui albis maculis variegatus eſt. Lignum recens cæſum albet, ſed ſiccum cinereum eſt, tenuibus conſtans fibris, ſique ad ædificationem adhibeatur, ſatis durabile eſt, immo licet ſolum tangat vel ei inponatur. Fructus ejus raro conſpicitur, eſtque ignotus: in Leytimora creſcit in parvis ſilvis, multumque differt a præcedenti *Caja Itam* parvifolia.

de middelrib beneden ſcherp uitſtekende, voorts aan weerzyden zo glad zynde, dat men de ribbetjes qualyk voelen kan, 5 en 6 vingers lang, 2 breet met korte ſtelen, ſtaande aan dunne ryskens verwiſſelt, de taxkens zyn ook dun en taay, met veele dunne ryskens: De ſtam is regt, en niet zeer dik, met een dikke ſwartagtige ſchorſſe, met witte plekken: Het hout verſch gekapt, is wit, maar beſterft wat graauw, fyndradig, en in gebouwen der huizen redelyk durabel, ja zelfs in de grond: de vrucht ziet men weinig, en is nog onbekent; Het waſt in ligte boſſchen op Leytimor, en verſchilt veel van 't voorgaande Caju Itam *met kleene bladeren.*

Vera *Aymetten* arbor truncum gerit binas ulnas craſſum, tum vero ejus cor carioſum eſt & computruit, uti etiam plerumque hujus arboris medulla mollis eſt & acidula, hinc eligenda eſt mediocris ætatis arbor, quæ ulnam nempe circiter craſſa eſt, quæ ad poſtes ædium, malosque navigiorum adhiberi poteſt: Ejus enim truncus quinquaginta vel ſexaginta pedes altus eſt, rectus, & integer, hunc in finem eligenda quoque eſt arbor ſaxoſis & acutis locata locis.

Het regte Aymetten *krygt of gewind een ſtam van 2. vadem in de rondte, dog als dan is 't binnenſte hert gantſch vermolſemt en vergaan, gelyk doorgaans het hert van deze boomen week en ſcheurig is, daarom moet men 't middelbaare van jaaren nemen van een vadem in de rondte, tot balken en maſten in kleene ſcheepen; Want den ſtam is 50 à 60 voeten hoog, regt, en gaaf hout; men moet hier toe verkiezen het geene op ſcherpe en ſteenige plaatzen waſt.*

P. S. Fructus racemoſi plures ſimul juncti dependent magnitudine oſſiculorum Ceraſorum, ex rotundo oblongi, aurantii coloris, ſubque tali pauca carne oſſeus reconditur nucleus fuſcus, cujus ſubſtantia eſt inſtar veteris Pinangæ fructus: Niger autem arboris cortex facile decorticeari poteſt, inque fila duci.

P. S. De vruchten hangen aan bosjes veele bymalkanderen in de grootte van een kerſſe-ſteen, uit den ronde langwerpig orangie-verwig, en onder weinig vleeſch van diergelyken koleur legt een ſteen-harde korl, bruin, en van ſubſtantie, als oude Pienang: de ſwarte ſchorſſe des booms laat zig ligt afſchillen, en tot touwen ſpinnen.

ARBOR NIGRA, ejusque ſpecies in *Appendice* ſequenti latius deſcribuntur modo.

De SWARTE BOOM, *en zyn zoorten werden in het* Byvoegzel *verders op de volgende wyze beſchreven.*

Arbor nigra ſilveſtris proprie Ebenus eſt, ſic dicta a nigro, ſeu ex nigro-viridi corticis colore, cujus tres obſervavi ſpecies, quarum prima eſt *Arbor nigra parvifolia*, ſecunda *Maculoſa*, tertia *Latifolia.*

Arbor nigra *of* Swart-boom, *wil eygentlyk een wilt Ebbenhout zyn, alzoo genaamt na de ſwarte of ſwartgroene koleur van de ſchorſſe, waar van ik drie zoorten aangeteekent heb.* 1 Arbor nigra parvifolia. 2 Maculoſa. 3 Latifolia.

Arbor nigra parvifolia primo loco ponitur, quum ejus lignum ſit optimum, atque harum ſpecierum durabiliſſimum.

1. Arbor nigra parvifolia *of kleenbladige ſwart-boom, werd voor aan geſtelt, om dat zyn hout het beſte en durabelſte is in dit geſlagt.*

Ejus truncus eſt rectus & altus, parum ſinuoſus, plerumque virum craſſus, ſenſim vero adeo craſſeſcit, ut vir eum vix complecti poſſit, corticem gerit nigrum, rugoſum, tenuiorem quam in Ebeno; interne luteum, qui character eſt harum trium ſpecierum. Ejus ramuli ſunt firmi, ſordide nigricantes, rugoſi, paucisque foliis ornati: Folia quam maxime conveniunt cum illis Ebeni, ſed non adeo ſunt craſſa nec glabra, quatuor, quinque, & ſex pollices longa, binos & tres lata, per medium quoque ſulco notata juxta nervum, qui in inferiore parte acute protuberat, ab utraque parte obtuſe deſinentia, cruciatim oppoſita ſine notabilibus venis, firma, nigra, & ſordide viridia, nec ſplendentia: In junioribus arboribus novem, immo decem pollices longa ſunt, tres quatuorve digitos lata, paucis latisque pertexta coſtis. Ramulorum extremum terminatur in breves & capitatos apices, qui ſenſim in tenera ſeſe explicant folia, uti id in adultis quoque conſpicitur Ebenis.

Den ſtam is regt en hoog, wat hoekig, in 't gemeen een man dik, doch metter tyd kan hem een man pas omvademen, met een ſwarte ruige ſchorſſe, ſlapper dan aan 't Ebbenhout, van binnen geel, het welk een kenteeken van deze drie zoorten is. De ryskens zyn mede ſtyf, vuylſwart, ruig, en met weinig bladeren bezet. De bladeren hebben groote gelykeniſſe met die van 't Ebbenhout, dog zo dik en glat niet, 4. 5. en 6 duymen lang, 2 en 3 breet, in de midden ook met een vooren langs de zenuwen, dewelke van onderen ſcherp uitſteekt, agter en voren ſtomp toelopende, kruis gewys tegens malkander overſlaande, zonder merkelyke aderen, ſtyf, ſwart, en lelyk groen; zonder glans: Aan de jonge boomen zynze wel 9 en 10 duimen lang, 3 en 4 vingers breet, met weinige en wyde ribben. Het uiterſte der ryskens eindigt in korte en knoppige ſpitzen, metter tyt in jonge bladeren veranderende, gelyk men ook aan de volwaſſe Ebbenhout-boomen ziet.

Flores ſolitarii inter & poſt folia excreſcunt forma *Canangæ Flores* referentes, ex ſex flaccidis & deorſum pendentibus petalis conſtructi, coloris ex viridi flaveſcentis, atque hi plano calici tripetalo inſident. In horum centro capitulum erigitur planum, quod in fructum excreſcit. Fructus in rotundum excreſcunt globum, qui ex ſexaginta & ultra componitur baccis, quarum una præ alia protuberat, ſuntque figuræ ovalis, minores ovis Lacertarum. Sub tenui putamine nucleus reconditur, in bina ſegmenta diviſibilis, quorum quodvis ex plurimis tenuibus componitur ſquamis transverſim ſibi inpoſitis, odoris ſaporisque aquoſi, vetuſtus vero hic nucleus ſolidus eſt ſubſtantiæ fuſcæ, inſtar Pinangæ exſuccæ, ita ut hæc arbor quoad fructuum propullulationem magnam cum Cananga habeat adfinitatem.

De bloemen komen enkelt voort agter en tuſſchen de bladeren, in gedaante van Cananga *bloemen, gemaakt van 6 ſlappe en neerwaarts hangende blaatjes, van koleur groen-geel, en ſtaan op een vlak voetje van 3 blaatjes gemaakt. In de midden is een vlak heuveltje, waar uit de vruchten worden. De vruchten maken een ronden bol, beſtaande uit meer dan 60 beſiën, doch de eene ſteekt boven de andere wat uit, van figuur ovaal, wat kleender dan Hagediſſe eyers. Onder een dunne ſchaal legt een korrel, die zig in twee laat deelen, en ieder deel is gemaakt van veele dunne ſchubben, dwers op malkander leggende, wateragtig van reuk en ſmaak, dog in de ouderdom word het een maſſiefe korrel, bruin van ſubſtantie als oude Pinang, zo dat dezen boom in 't voortbrengen van vruchten met de* Cananga *gantſch over een komt.*

Ejus lignum eſt album, ſolidum, durum, venulis nigricantibus inſtar fetorum equinorum pertextum, aliquando latis maculis nigris variegatum, primum nigro deſtitutum corde, in ſenectute autem illud generatur ad ſemi pedis craſſitiem, non adeo tamen nigrum quam in Ebeno vero, ita ut hæc arbor quam maxime conveniat cum præcedenti alba Ebeno, excepto quod ejus ſubſtantia ſit ſiccior, & nigrior.

Het hout is wit, digt, hart, met ſwarte adertjes als paarde-hair, zomtyds ook met geheele plekken beſpikkelt, in 't eerſt zonder ſwart hert, maar in den ouderdom gewint hy dat tot de dikte van een halve voet, dog zo ſwart niet als aan 't regte Ebbenhout, zo dat dezen boom groote gemeenſchap heeft met het voorgaande witte Ebbenhout, behalven dat het drooger van ſubſtantie is, en meer ſwart heeft.

Nomen. Latine *Arbor nigra parvifolia.* Malaice *Caju Arang Utan*, & *Caju Itam.* Belgice *Swart-boom.* Amboinice *Aymetten Laun Maun*, h. e. *Caju Itam daun Kitſjil* ſeu arbor nigra parvifolia.

Locus. In Amboina, Boerone, & Celebe occurrit, ſed nullibi magna in copia: Omnes quoque tres ſpecies in Hitoes regione inveni.

Uſus. Parvifolia omnium trium ſpecierum optima habetur, ædificiisque apta, adhibetur enim ad poſtes trabesque ædium. Tectis vero nimis grave eſt ejus lignum, ſed tigillis melius conducit. In ejus ſenectute truncum gerit binas ulnas craſſum in diametro, ſed ejus cor internum penitus tum eſt carioſum ac corruptum, uti harum arborum cor plerumque in juventute eſt fiſſum ac molle, unde eligendum eſt lignum mediocriter craſſum, unius nempe ulnæ in diametro, quod optimum eſt trabibus, minorumque navigiorum malis, ejus enim truncus altitudinem quinquaginta & ſexaginta pedum adtingit, rectus, & integer; hunc in finem quoque eligendum eſt tale lignum, quod in acutis & ſaxoſis crevit locis; Niger trunci cortex facile ſeparari, & in fila necti poteſt.

Secundo *Arbor nigra maculoſa* truncum quoque gerit rectum & altum, externe nigricantem, maculis albis notatum, interne flaveſcentem, digitum fere craſſum; Folia uti in præcedente locata ſunt ſolitaria, nempe, ſuperius glabra, & læte viridia, nullas gerentia notabiles venulas uti prioris, ſed minora, tres quatuor vel quinque pollices longa, binos digitos lata, in magnum apicem deſinentia: Ejus rami & ſurculi nigrum quoque gerunt corticem: Flores me hactenus latent. Fructus a præcedenti differunt, craſſo enim lignoſoque petiolo minorem digitum longo fructus inſidet ſolitarius magnitudine Nucis Juglandis, qui, ſi abrumpitur, inferiore parte fovea notatus eſt, qua petiolo fuit junctus. Diu viridis eſt, ſed tandem in nigrum & fumoſum quaſi degenerat colorem: Sub craſſo ſed fragili putamine caro reconditur alba & aquoſa, in qua bini locantur ingentes nuclei, externe rotundi, illaque parte, qua conjuncti fuere, plani, duriſſimi, & craſſo putamine obducti, in quo dura ae ſicca continetur ſubſtantia inſtar Pinangæ vetuſtæ, ſed magis alba, & putamini adhærens: Sulcum per longitudinem gerit granuloſum, per quem maturus fructus dehiſcit, palumbæque nucleos roſtro ſuo eximunt.

Ejus lignum eſt quoque ſolidum, durum, grave, & album, ſed ſiccum cinerei eſt coloris, paucis nigricantibus venulis inſtar ſeti equini pertextum. Ad ædes non durabile eſt, quum facile findatur, alii tamen id ad ædificandum eligunt, immo in ipſo ſolo licet locetur viride; Foco tamen optime inſervit, uti *Arbor facum.*

Nomen. Latine *Arbor nigra maculoſa.* Belgice *geplekte Swart-boom.* Amboinice *Aymetten Paleku.* In Celebes parte Orientali *Colaka.*

Locus. In Leytimoræ parvis creſcit ſilvis.

Uſus. Hæc arbor magno in uſu eſt in Celebes plaga Orientali ad ſalis confectionem, quod ſequenti peragitur modo: Hanc findunt arborem pro foco, aliudque ipſi admiſcent lignum, illius enim ardor eſt facilis & conſtans; inque parvas hæc ſimul exſtruunt pyramides, adcendunt illa, ſenſimque aquam ſalſam marinam adſpergunt tanta copia, ne flamma exſtinguatur, quod propter fumum difficulter inſtituitur, hæc autem tam diu peraguntur, donec omnia in cineres ſint combuſta; Hunc dein colligunt, aquæ iterum ſalſæ admiſcent, perque cribrum vel pannum filtrant; tum multi hoc cinere & aqua repleti cacabi igni inponuntur, & tam diu eoquuntur, donec in ſal converſus ſit cinis; quod ex duris & cinereis conſtat glebis, formam fundi cacaborum habentibus, hoc autem ſal in fumo conſervandum eſt. Hoc delicatiſſimum eſt ſal ad pultem Papeda uſitatiſſimum, quum multo ſit debilius ſali communi, hujus etiam parvæ glebæ in ore retinentur quæ ſenſim liqueſcunt, quum fauces ſint raucæ optime enim tenacis diſſolvit ſputa, pruritumque faucium inpedit.

Tertio *Arbor nigra latifolia* craſſiorem præcedentibus gerit truncum, cæterum ipſis ſimilem: Ejus ramuli quoque ſunt firmi & nigro obducti cortice; folia multo ſunt majora, ſeptem nempe, octo, & decem pollices longa, ultra tres lata, inferiore parte latiſſima, ſenſimque in obtuſum apicem deſinentia aliquando

Naam. *In 't Latyn* Arbor nigra parvifolia. *Maleyts* Caju Arang Utan *en* Caju Itam. *Op 't Duitſch* Swart-boom. *Amboins* Aymetten Laun Maun, *dat is* Caju Itam Daun Kitſjil, *of kleenbladige ſwart-boom.*

Plaats. *Men vind het op Amboina, Boero, en Ceram, doch nergens in quantiteyt. Ik heb alle drie zoorten op 't Landt van Hitoe gevonden.*

Gebruik. *De kleenbladige wert voor de beſte onder de drie zoorten gehouden, en tot den huisbouw bequaam geacht, want men gebruikt het tot huize-ſtylen en balken. Aan het dakwerk iſſe te ſwaar, maar tot regelingen bequaam. In den ouderdom gewint het den ſtam van twee vademens in de rondte, dog als dan is het binnenſte hert gantſch vermolſemt en vergaan, gelyk doorgaans het hert van deze boomen week en ſcheurig is, daarom moet men het middelbare van jaren nemen, van een vadem in de rondte tot balken en maſten in kleene ſcheepen, want den ſtam is 50 a 60 voeten hoog, regt, en gaaf hout. Men moet hier toe ook verkiezen het geene op ſcherpe en ſteenige plaatzen waſt. De ſwarte ſchorſſe des ſtams laat zig ligt afſchillen en tot touwen ſpinnen.*

2. Arbor nigra macoloſa *of geplekte ſwart-boom; de ſtam is mede regt en hoog, van buiten ſwartachtig met witte plekken, binnen geelachtig en ſchier een vinger dik. De bladeren ſtaan als aan 't voorgaande: te weten enkelt, boven glat en blyde-groen, mede zonder kennelyke adertjes gelyk de voorgaande, dog kleender, te weten* 3. 4. *en* 5 *duimen lank, twee vingers breet, met een merkelyke ſpits. Takken en ryskens hebben mede een ſwarte ſchorſſe. Het bloeizel is nog onbekent. De vruchten verſchillen van 't voorgaande, want op een dikken houtachtigen ſteel van een pink lang komt een enkelde vrucht voort in de grootte van een Walnoot, en als men ze ofbrekt agter met een kuyltje, 't welk op den ſteel geſtaan heeft. Zy blyft langen tyd groen, eindelyk wertze rookverwig en ſwartagtig, onder een dikke dog brokkelige bolſter leyt een wit en wateragtig vleeſch, en daar in twee groote korrels, buiten ront, en aan de zyden, daar zy tegens malkandar gezeten hebben, plat, zeer hart, en dik van ſchaal, en daar in vint men een harde drooge heeſt als oude Pinang, dog witter, en aan de ſchaal vaſt houdende. Zy heeft een korrelige naat in de lengte rontom, langs dewelke zy open ſplyt in de rypheid, en de wilde duiven eeten de korrels daar uyt.*

Het hout is mede digt, maſſief, ſwaar, wit, en beſterſt graauwachtig, met weinige ſwarte adertjes als paardehair. In den huisbouw niet durabel, om dat het ligt ſplyt, anderen egter houden het voor goet in den huisbouw, ja zelfs in den gront, en al is het groen, zo kan men het egter tot het branden gebruiken, gelyk den Arbor Facum.

Naam. *In 't Latyn* Arbor nigra maculoſa, *Op 't Duitſch* geplekte Swart-boom. *Amboins* Aymetten Paleku. *Op Celebes Ooſtkuſt* Colaka.

Plaats. *Het waſt in ligte boſſchen op Leytimor.*

Gebruik. *Dezen boom is in groot gebruik op de Ooſtkuſt van Celebes tot het zout maaken, welkers manier aldus toegaat: Zy ſplyten deze boomen tot brandhout, mengende wat ander hout daar onder, want dit hout geeft een ligten en vaſten brant, ſtapelen het dan op malkander tot kleene Pyramiden, ſteeken het hout in brant, en begieten het al gaande weg met zout water uit zee, even dat den brant niet uitgaat, 't welk een moeilyk werk is wegens den rook, tot dat het ſchier alles als aſſche vervalt. Dezelve nemenze dan, mengenze weder met zout water, en zeegen het door een doek in een praauw: dan zet men veele potten over 't vuur, giet dit water daar in, en kookt het tot dat het zeut wert; het welk beſtaat in harde graauwagtige klompen, geſatzoeneert na den bodem des pots, 't welk men dan in den rook verwaren moet. Dit is het ſmaakelykſte zout tot het eeten van Papeda, om dat het veel ſlapper is dan gemeen zout, ook kan men daar van kleene klontjes in de mont neemen, en zagtjes laten ſmelten, als men een ſchorre keel heeft, want het loſt de taaye fluimen, en verdryft het jeuken in de keel.*

3. Arbor nigra latifolia *of breedbladige ſwart-boom, heeft een dikkere ſtam dan de voorgaande, anders dezelve gelyk. De ryskens zyn ook ſtyf en ſwart van ſchorſſe, de bladeren zyn vry grooter, te weten* 7. 8. *en* 10 *duimen lang, ruim* 3 *breet, agter breetſt, en allengskens in een ſtompe ſpits eyndigende, daar zy zomtyds ook gekloofd zyn,* en

do etiam bifidum; ejus oræ parum videntur ſinuoſæ, paucis parvisque venis ab utraque protuberantes parte, per medium vero ſulcata ſunt folia, brevibusque inſident petiolis craſſis alternatim poſita, plerumque ſordide virent, rugoſa ſunt, maculata, & exeſa.

Flores huc usque ignoti ſunt: Fructus in uno alterove loco ſolitarius ramis inſidet ſeſſilis, Ceraſorum magnitudine, profundo calice incluſus, in latum deſinens caput: Baccæ hæ plerumque virent, tenuibus albicantibus pilis inſtar ſerici obductæ, quæ demum nigreſcunt, & intus continent octo oblonga humidaque officula nigris pelliculis incluſa, in orbem poſita: Si arbor pedis craſſitiem habet, jam fructus producit, ſi cortex incidatur, intus flaveſcit. Ejus lignum internum eſt album, nec nigris venulis multum diſtinctum, parvum gerens nigrum cor, quod vix in junioribus obſervatur arboribus, nec adeo ſolidum ac durabile eſt ac præcedentis.

Nomen. Latine *Arbor nigra latifolia.* Malaice *Caju Itam daun Beſaer.* Amboinice *Aymetten Lou Yla.*

Uſus. Hæc ſpecies in juniore plerumque cæditur ætate, antequam cor nigrum gerat, ad clauſtra & poſtes adhibetur; ædibus autem non ita inſervit, quum ejus lignum non ita durabile ſit ac præcedentium, nec ad tecta multum etiam hæc ligna adhibentur, quum nimis gravia ſint.

en de randen ſchynen wat bogtig, met weinige en kleene aderen ter wederzyde uitbuylende, in de midden met een vooren, op korte dikke ſteeltjes verwiſſelt tegens malkander ſtaande; zy zyn meeſt vuyl-groen, ruig, gevlekt, en uitgevreeten.

Het bloeisel is nog onbekent. De vruchten ſtaan hier en daar enkelt, en zonder ſteelen aan de takken, in de grootte van kerſſen, in diepe kelken en met een breet hooft. De beſiën zyn gemeenlyk groen, met fyne witte hairtjes als zyde bekleet, en ten laatſten wordenze ſwart, en hebben van binnen agt lankwerpige vogtige korrels in ſwarte vlieskens beſlooten, en in een kring ſtaande. De boom in de dikte van een been draagt al vruchten, als men in de ſchorſſe kapt, zo iſſe geel van binnen. Het hout is wit van binnen, zonder merkelyke ſwarte adertjes, met een kleen ſwart hert, 't welk men in de jonge boomen ſchier niet en ziet, en is zo vaſt en durabel niet dan het voorgaande.

Naam. *In 't Latyn* Arbor nigra latifolia. *Maleyts* Caju Itam daun Beſaer. *Ambons* Aymetten Lou Yla.

Gebruik. *Deze zoorte werd meeſt jong gekapt, eerze een ſwart hert gewint, tot palliſſaden en ſtaken. Maar in den huisbouw iſſe zo durabel niet als de voorgaande, tot boven-gebouwen werdenze beide weinig gebruikt, om datze te ſwaar zyn.*

Tabulæ Quartæ Figura prima

Exhibet ramum arboris nigræ maculoſæ, quæ *Aymetten Paleku* incolis vocatur:
Ubi Litt. A. ejus *fructum.*
B. B. Ejus *oſſicula ſeminalia* demonſtrant.

De eerſte Figuur van de vierde Plaat.

Vertoont een Tak van de *geſpekkelde Swart-boom*, die *Aymette Paleku* by de Inlanders genaamt wert.
Alwaar Lett. A. deszelfs *vrucht.*
B. B. De Zaat-korrels daar van aanwyzen.

Figura Secunda

Ramum exhibet arboris, quæ *Arbor nigra anguſtifolia* Rumphio, *Caju Arang Utan* vero incolis dicitur.

De tweede Figuur

Vertoont een Tak van een Boom, die van Rumphius de *naauwbladige Swarte-boom*, en *Caju Arang Utan* by de Inlanders genaamt wert.

Tabula Quinta

Ramum exhibet arboris, quæ *Arbor nigra Parvifolia* Rumphio, *Aymetten* vero *daun Kitsjil* incolis vocatur.

De vyfde Plaat

Vertoont een Tak van een Boom, die de *kleinbladige ſwarte-boom* van Rumphius, en *Aymetten daun Kitsjil* van de Inlanders genaamt is.

OBSERVATIO.

Hæ ſpecies ſub nomine *Ebenorum Spuriorum* apud *Valent. p.* 223. commemorantur.

AANMERKING.

Deeze zoorten werden by *Valentyn* onder de naam van *Baſtaart Ebben-boomen* op *pag.* 223. voorgeſtelt.

CAPUT QUINTUM.

Hebenaſter. *Lolin.*

LOlin adfinis quoque eſt Ebeno, præſertim Latifoliæ ſeu Bancaſenſi reſpondens, cujus truncus itidem eſt rectus, altus, & vaſtiſſimus, non rotundus, ſed anguloſus inſtar Lanſii ſeu Neſſat. Ejus cortex eſt tenuis, durus, externe nigricans, per longitudinem fiſſus, rugoſus admodum, interne ſiccus & rubens. Ejus folia ſunt oblonga, illisque Saliſſæ accedunt, ſed ſunt minora, novem, decem, vel undecim pollices longa, tres & tres cum dimidio lata, inferius ſenſim anguſtata, brevi craſſoque petiolo inſidentia, paucis ac tenuibus venis pertexta, quæ oblique admodum decurrunt, ſuperiore vero parte hæc folia intenſe virent & glabra ſunt, inferiore albicantia, prope nervum medium tenuiſſimis & albicantibus pilis hirta inſtar ſerici, qui ad ramulorum extremum itidem obſervantur, alternatim autem locata ſunt folia.

Flos conſtat ex calice quadripetalo raro pentapetalo, qui intus repletus eſt plurimis tenuiſſimis ac brevibus filamentis ſeu ſtaminulis, in quorum medio capitulum conſpicitur rotundum inſtar pomi, quod in fructum excreſcit, qui primo obductus eſt lanugine albicante inſtar ſerici, & apice ornatus eſt. Fructus hic maturus eſt pomum ingens, maximum Limonem ni-

V. HOOFTSTUK.

Baſtaart Ebbenhout.

LOlin *is mede uit de maagſchap van Ebbenhout, inzonderheid met de breedbladige of Bancade overeenkomende, zynde den ſtam insgelyks regt, hoog, en magtig dik, niet rond, maar hoekig, gelyk den Lanceboom of Neſſat: De ſchorſſe is dun, hard, van buyten ſwartagtig, in de lengte geſpleten, en zeer ruig, van binnen droog en roodagtig: de bladeren zyn langwerpig, en gelyken die van Saliſſa, dog zyn kleender, 9. 10. en 11 duimen lang, 3 en 3½ breed, na agteren allengskens toeſmallende, op een korten dikken ſteel, met weinige en dunne adertjes, zeer ſchuins loopende, doortogen, boven hoog-groen, glad, en beneden witagtig, en by de middel-ribbe zeer fyne en witte hairtjes hebbende, als zyde, dewelke men ook ziet aan 't uitterſte der ryskens, en zy ſtaan verwiſſelt tegens malkander over.*

De bloem beſtaat uit een vierbladig of zelden vyfbladig kelkje, binnen uytgevult met veele fyne korte draatjes, en in de midden met een rond knopje of appeltje, waar uit de vrucht werdt, in 't eerſte bekleet met een witte wolagtigheid, als zyde, en een ſpitze boven op. De vrucht is een groote appel, de grootſte Limo Niger overtreffende, uit den randen wat gedrukt als een kleen kaasken, met

nigrum ſuperans, ex rotundo parum compreſſus inſtar minoris caſei, & ſupra umbilicatus, in quo brevis apex locatus eſt, prope pedunculum pentapetala conſpicitur coronula arcte pomo adcumbens, uti in Mangoſtanæ fructu, qua arcte ramulis adnectitur. Pomum hoc inmaturum eſt viride, dicta lanugine obductum, maturum vero glabrum eſt, æquale, & luteum, pallidius pomis Aurantiis, ſub exteriore pellicula vitellina & mucoſa locatur caro, aciduli ſaporis, farinoſæ ſubſtantiæ. In medullæ centro plerumque ſeptem, aliquando octo & novem oſſicula vel nuclei inſtar Amygdalorum, reniſormes vel ſemilunam fere repræſentantes, in orbem ſibi adcumbunt. Nuclei hi putamen gerunt læte purpureum, tenue, ſed duriſſimum, quod dentibus confringi nequit, ſed diſſecandum eſt, in hoc durus & oſſeus locatur nucleus, adeo arcte putamini adcumbens, ut ſeparari nequeat, qui fatue dulcis eſt inſtar ſiccæ Calappæ medullæ, vel quod melius inſtar nuclei fructus Nipæ, ſemimaturus enim glacialis quoque eſt, perque ejus medium ſulcus tranſit longitudinalis.

Exterius trunci lignum eſt album, ſolidum, & durum, tenuibus conſtans fibris, ac ponderoſum fere inſtar Ebeni: Aliquando autem penitus album eſt & concolor, aliquando autem venulis nigris talibusque maculis diſtinctum, aliquando ruſum, & in læte purpureum tendens colorem: Hujus enim ligni binæ inveniuntur ſpecies. Prima lignum gerit albicans, quod, uti dictum fuit, ad læte purpureum adcedit, cor læviter fuſcum gerens. Alterius ſpeciei lignum quoque album eſt ſed ejus cor nigricat, quod in junioribus arboribus tres quatuorve digitos latum eſt. In vetuſtiſſimis vero & craſſis truncis ejus craſſum eſt & ultra, ſubſtantia ejus non multum ab Ebeno differt. Nigrum hoc cor non ſemper per medium trunci tranſit, neque rotundum eſt, ſed hinc inde ſinuoſum, anguloſum, & ad unam inclinans partem, in uno ſæpe eodemque ligno bini ſæpe colores ac diverſa conſpicitur ſubſtantia. Exterius enim inſtar corticis nigrum eſt ut in Ebeno, interius vero cinereum magis eſt ac fuſcum, & mollius: Si truncus transverſaliter diſſecatur, mirum viſu eſt hoc nigrum cor, quod ſeſe obfert forma anguloſæ maculæ in albo ligno. Si arbor ſit vetuſtiſſima, ejus cor ſæpe adeo nigricat, ut pro vero haberetur Ebeno, ſed prope oras ſemper pallidum eſt ad viridem adcedens colorem.

In Boreali Ceramæ plaga in Hatuenſi ſinu hoc lignum ſæpe tam craſſum fuit obſervatum, ut adultum virum craſſitie ſuperaret, incolæque illud pro Ebeno vendebant, ex foliorum vero forma adparuit *Lolin* eſſe. Circumjectum album lignum eſt ſolidum & glabrum inſtar Ebeni, unde & durabile quoque eſt.

Fructus maturi obſervantur menſe Martio & ſubſequentibus pluvioſis menſibus, quum lutei penitus, ſponte decidunt, ac tam diu incorrupti manent, donec tandem nigri vel fumei ſint coloris.

Nomen. Latine *Hebenaſter*, quum æmulus ſit veræ Ebeni, alii vero illum pro alba habent Ebeno, ſed a memorata ſuperius capite tertio differt. Malayenſes Sumatram inhabitantes illam vocant *Gamomong*. Belgice *Baſtaart Ebbenhout*, quod nomen ipſi melius reſpondet quam *Novella nigra* ſeu *Salimori* ſupra *lib.* 3. deſcriptæ. Ejus fructus Belgæ vocant *Meel-appels* ſeu poma farinacea, a farinacea ejus medulla, quam ibi cum butyro farinæ mixto comparant. Amboinice *Lolin* dicitur, in Leytimora *Lorin*, & *Secur*. In Banda Malaice *Boa Djarong*, quæ ibi duplex obſervatur fructuum forma diverſa, una nempe fructus gerit caſeiformes inſtar Amboinenſis, altera oblonga eſt, vel ſuperius acuminata inſtar ovi Caſuarini, uterque vero fructus aurantii eſt coloris. In inſulis Uliaſſerenſibus & Ceramæ parte auſtrali arbor hæc *Abuelli* vocatur.

Locus. Raro in Amboina occurrit, atque hinc inde una alterave tantum in Hitoes regione & in Banda, frequens eſt in Cerama, ac præſertim in Bonoa, item Sumatra circa Jambyam.

Uſus. Si hoc lignum in magna occurreret quantitate, eleganta ex illo opera ſcriniaria formari poſſent. Jam vero tantum in uſu eſt apud Amboinenſes ad ſubtiles poſtes trabesque ædium ſuarum, quem in finem potiſſimum juniores eligunt arbores vix virum craſſas. Craſſiores enim inſtrumentis ſuis debilioribus elaborare nequeunt, unde & arbores hæ plerumque ſuæ committuntur naturæ, nec cæduntur, atque in vaſtam excreſcunt craſſitiem ſeneſcentes admodum.

Vi-

een kuyltje of naveltje boven op, daar in een kort ſpitsje ſtaat, by den ſteel ziet men een vyfbladig kroontje, digt tegen den appel leggende, gelyk aan de Mangeſtaan, en waar mede by digt tegens de takken aanzit. Den onrypen appel is groen, met voorſchreve wittigheidt bekleedt, de rype werd effen, glad, en door-geel, wat bleker aan de oranje-appels: Onder 't buitenſte vlieskin legt een doorn-geel ſmeerig merg, ſmets van ſmaak, en meelig van ſubſtantie. In de midden van 't merg zyn gemeenlyk 7. zomtyds 8 en 9 korls als Amandelen, in fatzoen als nieren, of een quartier Maans, in de rondte tegens malkander geſchikt: De korls hebben een ligt-peerze, dunne, dog zeer harde ſchale, die niet te doorbreken of te byten is, maar wel door te kappen; daar binnen legt een witte ſteenharde heeſt, zo digt aan de ſchaal leggende, dat men hem niet ſepareren kan, onſmakelyk zoet, gelyk de gedroogde pit van Calappus, of nog beter, gelyk de pit van de vrugt Nipa, want de half rype is ook ys-verwig, en door de midden in de lengte gaat een ſpleet.

Het buitenſte hout des ſtams is wit, digt, en hard, fyndradig en ſwaar, ten naaſten by als Ebbenhout; zomtyds is het geheel wit van eenparige koleur, zomtyds met ſwarte adertjes en plekken bezet, zomtyds wat ros, en na 't ligt-peerze trekkende; want men heeft 2 zoorten van dit hout. De eerſte zoorte heeft een witagtig hout, het welk als gezegt, na den ligt-peerzen trekt, met een ligt-bruyn hert: De andere zoorte heeft een wit hout, maar in de midden een ſwart hert, in de jonge boomen maar drie en vier vingers breet; maar in de geheel oude boomen, en dikke ſtammen vind men het een been dik, en meer, in ſubſtantie niet veel van 't Ebbenhout verſchillende. Dit ſwarte hert gaat niet a tyd door de midden des ſtams, nog is regt rond, maar hier en daar bogtig, hoekig, en ter zyden uitgaande, zomtyds kan men aan het zelve ook tweederley coleuren, en ſubſtantien zien: want het buytenſte, als een ſchorſſe, is regt ſwart, als Ebbenhout, en na binnen toe is het graauwer, of bruinder en vozer: Als men den ſtam dwars doorzaagt, zo is het ſpeculatief om te zien, dit ſwarte hert in de gedaante van een hoekige of gevlamde plek in dat witte hout: Als den boom geheel oud word, is het hert doorgaans zo ſwart, dat men het voor opregt Ebbenhout aanziet, dog by de kanten altyd ligter, en wat naar het groene trekkende.

Men heeft op de Noordkuſt van Ceram in de bogt van Hatuwe, dit hert zo dik gevonden als een volwaſſen man, en de Inlanders verkogten 't ook voor Ebbenhout, maar de bladeren toonende, bevond men dat het Lolin was: Het omleggende witte hout is zo glad en digt, als eenig Ebbenhout, en dierhalven durabel.

De vruchten vind men ryp in Maart, en de volgende regen-maanden, wanneer zy (volkomen geel geworden zynde) van zelfs afvallen, en zo lange onbedorven blyven leggen, tot datze ten laatſten ſwart of rookagtig werden.

Naam. *In 't Latyn* Hebenaſter, *om dat hy een Æmulus of nabootſcher van den regten Ebbenhout-boom is, andere houden hem voor een* Ebenus Alba, *hoewel hy van den bovengenoemde Kapit.* 3. *verſchilt. De Maleyers op Sumatra noemen hem* Gamomong. *Op 't Duitſch* Baſtaart Ebbenhout, *welke naam hem billyker toekomt, dan de* Novella Nigra *of* Salimoeri *boven* lib. 3. *beſchreven. De vruchten noemen de Hollanders* Meel-appels, *van het meelige merg, dat andere by booter met meel gemengt, vergelyken. Amboins* Lolin, *op Leytimor* Lorin, *en* Secur. *Bandaas Maleyts* Boa Djarong, *dewelke aldaar tweederley is van 't fatzoen der vruchten, de eene kaas-formig, als de Amboinſche, de andere is wat langwerpiger, of naar vooren ſpits, gelyk een Caſuwaris-Ey, beide oranje geel. In de Uliaſſers, en op Cerams Zuydzyde wert deze boom genaamt* Ahuellu.

Plaats. *Men vindze weinig in Amboina, en hier en daar maar een op het Land van Hitoe, en in Banda, meer vind menze op Ceram, en inzonderheid op Bonoa: item op Sumatra omtrent Jamby.*

Gebruik. *Zo dit hout in overvloed te vinden was, men zoude veel raar ſchrynwerk daar van konnen maken. Nu gebruiken het ſlegts de Amboinezen tot dunne ſtylen en balken aan haare huizen, nemende daar toe meeſt jonge boomen, die nog geen man dik zyn: want de dikken konnenze met haar zobere gereedſchap niet bedwingen, dies de boomen ongemoeyt blyvende, tot een grooten ouderdom en dikte komen.*

Het

Viſcoſa fructus medulla edulis eſt tam cruda, quam ſub cineribus toſta vel carbonibus inpoſita, ſapore haud multum diverſa a Muſæ fructu, qui duriorem gerit carnem. Obſervantur autem hi fructus in uno loco delicatiores eſſe quam in altero, in Braſilia ſaltem navigatores maxime extollunt poma farinacea in Braſilia creſcentia, quæque juxta illorum relatum haud multum ab Indica & Bandenſi Boa-Djarong eſſent diverſa: In Amboina vero non magni æſtimantur, nec multum eduntur, licet olim in Bonoa pagus erat parvus Sëa dictus, ubi potiſſimum ex hoc vivebant fructu incolæ, inque tantis deliciis hunc habebant, ut pueris iſtos exhiberent fructus, quod alioquin cum Muſæ fructibus fit, ſi non bene contenti ſint, quæ vetuſta, ſed diis olim deſiderata paupertas ipſis ſæpe hodie exprobratur.

Gamomong in Sumatra circa Jambyam creſcens lignum gerit ex albo & nigro maculatum, cujus vero cor totum etiam nigricat, multumque expetitur ad manubria, aliaque minora opera ex illo formanda.

In Ceramæ parte auſtrali circa Amaly hæ arbores multum etiam creſcunt ultra pedem craſſæ, externe rugoſæ, quarum lignum exterius album eſt ad trium digitorum craſſitiem, ſed illarum cor plerumque fiſſum eſt, quod plerumque magis cinereum eſt quam circumjectum interius nigrum lignum, quod politum in obſcure viridem tendit colorem, unde quidam non male hoc *Ebenum viride* vocant; ob fiſſuras illas ſolida opera ex hoc ligno fabricari nequeunt, ſed in aſſerculos hinc ſecatur.

Arbor hæc Amalyenſis minores gerit fructus quam Amboinenſis, paulo majores Limone Nipis, rotundos penitus ſeu ſphæricos, coloris aurantii pallidioris: Videtur autem mos legitimo cædendi modo hocce lignum non bene detectus fuiſſe, dum in truncis ſesquipedem craſſis cinereum iſtud cor itidem finditur, licet utræque ejus extremitates foliis aliisque ligatoriis rebus eſſent obvolutæ, ne per ſolem exſiccentur. Fructus, uti ſupra dictum fuit, ſub cineribus toſtus, ejusque mucoſa caro comeſta diarrhæam ſiſtit.

Het ſmerige merg van de vrucht kan men ook eeten zo raauw, als in heete aſſche of op koolen gebraden, in ſmaak niet veel wykende de Pieſſang, die wat hard van vleeſch is: Dog het ſchynt dat ze op de eene plaats veel ſmakelyker zyn, dan op de andere, immers de Braſiliëvaarders roemen zeer van haare Meel-appels in Braſil waſſende, en die, na haar luiden verhaal, niet veel van de Ooſt-Indiſche, en der Bandanezen haar Boa Dſhroug zouden verſchillen. In Amboina werdenze niet veel geacht nog gegeten, hoewel 'er eertyds op Bonoa, een Negorytje was, Sëa genaamt, daar ze meeſt van deze vruchten leefden, en zodanige lekkernyen daar van maakten, dat ze haar kinders daar mede paayen, gelyk men anders met Pieſſang doet, welke oude, dog voor haar luiden gewenſchte armoede, haar tot nog toe verweten werd.

Het Gamomong, *op Sumatra omtrent Jamby waſſende, heeft een hout met ſwart en wit geplekt, dog in de midden geheel ſwart, en werd veel gezogt, om ſtelen en ander klein werk daar van te maken.*

Op Ceram zuyd-zyde, omtrent Amaly, vindmen ze ook veel ruym een voet dik, hoekig, en ruig van buiten, hebbende een wit ſpint van 3 vingers breet, maar zyn meeſt hert-ſcheurig, en het hert is grauwer, dan het omleggende ſwarte hout, het welk gepolyſt zynde, na het donker-groene trekt, waarom het zommige niet qualyk groen Ebbenhout *noemen: wegens de voornoemde ſcheuren kan men geen maſſief werk daar van maaken, maar moet het tot plankjes zagen.*

Dit Amalyze heeft kleender vruchten dan het Amboinze, wat grooter als een Lemoen Nipis, regt rond, en ligt oranje-geel: Het ſchynt dat men de regte manier van dit hout te kappen, nog niet weet, dewyl in de ſtammen van 1½ voet dik het grauwe hert nog al hertſcheurig bevonden werd, hoewel men de beide eynden met bladeren en ruigte bewonden hadde, op dat ze de Sonne niet raaken zoude: De vrucht, als boven gezegt, onder de aſſche gebraden, en 't ſmerige merg daar uit gegeten, ſtopt de buikloop.

Tabula Sexta

Ramum exhibet *Hebenaſtri*.

Ubi Litt. A. Ejus *fructum*,
B. *Fructum diſſectum*,
C. C. C. *Oſſicula ſeminalia* denotant.

De zesde Plaat

Vertoont een Tak van de *Hebenaſter*, ofte *wilde Ebbenboom*.
Alwaar Lett. A. deszelfs *vrucht*,
B. De *opgeſneeme vrucht*,
C. C C. De *Zaadkorrels* aanwyzen.

OBSERVATIO.

Hæc arbor nomine *Lolin* a *Valent. pag.* 223. & in *Tab.* ſub No. LXIV. exhibetur.

AANMERKING.

Deze boom komt by *Valent.* op *pag.* 223. voor, onder de naam van Lolin-Boom, en op de Plaat onder No. LXIV. beſchreven.

CAPUT SEXTUM.

Metroſideros vera. Nani.

AB exoticarum deſcriptoribus plurima enarrantur ligna, quibus duritiem & nomen Syderoxyli tribuunt, cujus in aquoſa India quatuor nobis innotuerunt ſpecies, quæ omnes tamen diverſæ ſunt arbores, parum inter ſeſe convenientes, primum vero eſt genuinum Syderoxylum, quod cum *Julio Scaligero* nobis dicitur *Metroſideros*, in Orientalibus inſulis nomine *Nani* notum. Secunda ſpecies eſt *Metroſideros Amboinenſis*. Tertia *Metroſideros Moluccenſis*. Quarta *Metroſideros Spuria*, quarum tres poſteriores in tribus ſubſequentibus deſcribentur capitibus.

Nani arbor eſt vaſta, ſilveſtris, craſſitiem habens binarum ulnarum, plerumque recto adſurgens trunco, qui tamen ſæpe ad unum alterumve latus parum ſinuoſus eſt. Ejus cortex exterior eſt glaber, æqualis, ex cinereo & ruffo mixtus, tenuis, inque vetuſto trunco facile decorticandus, ſub hoc viridis reconditur pellicula, reſtansque corticis para vix minorem digitum craſſa eſt, dura, & pallide ruffa, primo dulcis, dein adſtringentis ſaporis. Rami admodum extenſi ſunt & incurvi: Folia referunt illa Caryophylli ſilveſtris, ſed ſunt breviora, & in binas hujus arboris ſpecies diſtincta, *vera* enim *Caju Nani* eſt *parvifolia*, cujus folia quatuor quinqueve pollices ſunt longa, binos & binos cum dimidio lata, craſſiuſcula, in firmum apicem deſinentia.

Altera ſpecies eſt *latifolia*, quæ folia gerit quinque, ſex, & ſeptem pollices longa, binos & binos cum dimidio lata, cæterum inter ſeſe convenientia, ſuperiore parte hæc ſunt glabra, lære virentia, tenuiſſimis ac vix dignoſcendis venis transverſalibus pertexta, uti in Caryophylli foliis id etiam obſervatur; ſunt autem rariores magisque intricatæ, in inferiore vero parte magis protuberant, ubi numeroſæ admodum ſibi implicatæ ſunt. Folia ipſa brevibus inſident petiolis ſibi oppoſita, quatuorque ſimul cruciata ſunt, uti in Caryophyllorum foliis id obtinet. Inferiora autem ſemper minora ſunt, ac ſæpe ſolitaria, ramuli itidem cruciati ſunt, inque longum apicem deſinunt uti Varinga. Junioris arboris folia ſequenti locata ſunt modo, ramuli non vere cruciati ſunt, ſed tam bifidi quam trifidi, recti, rotundi, firmi, & glabri, ad quorum ortum magnum provenit folium, ſex ſeptemve pollices longum, quum cætera tantum quinque pollices longa ſint, binos ac binos cum dimidio lata: Ramulorum extremum vel in longum terminatur apicem uti Varinga, vel in bina tenera ſeſe aperit foliola: In adultis vero arboribus ſequenti ſeſe habent modo: Ramuli ſunt breves & inordinati. In ipſorum extremo bina ternave foliorum paria locantur plerumque cruciata vel parum obliqua, quatuor quinqueve pollices longa, brevibus inſidentia petiolis, quæ in brevem deſinunt apicem, qui in quibusdam non obſervatur.

In ramulorum extremo flores itidem cruciatim poſiti corymbis inſident raris uti in Caryophyllis, ſed non ita regulariter cruciati, hiſce increſcunt glauca capitula, pauca numero, quæ ſeſe aperiunt in quatuor parva, ſubrotunda, & craſſiuſcula petala, in quorum centro numeroſa parva albicantia locata ſunt ſtamina, in medio luteſcentia ſeu ſordide albentia uti in Bellide minore, præterquam quod Nani flores ſint minores, petalaque tenuiora, ad quorum baſin ſtilus erigitur firmus capitulo inſidens, quod in fructum excreſcit, qui bacca eſt rotunda, major Juniperi baccis, minorque Ceraſis nigris, ſupra umbilicata, non acuminata, ſed cruciatim bifida, primo viridis, dein lutea, ac demum nigricans, diu arbori inſidens; ſub ejus tenui putamine parvum ac paleaceum reconditur ſemen, fere inſtar ſeminis Lactucæ, ſed minus, atque ex fuſco ruffum, quod baccæ maturæ & dehiſcentes ejiciunt.

In vetuſtis truncis cortex fere duplex eſt, exterior enim cinereus ad cultri craſſitiem ab interiore ſeparatur, atque inſtar ſquamæ ipſi adhæret, optime referens corticem Ligni Guajaci, cum quo Nani multum convenit, uti id mihi peritus Indiæ Occidentalis perſcrutator adſeruit, qui magnam illius copiam decor-

tica-

VI. HOOFTSTUK.

Yzer-hout.

BY de beſchryvers van de vreemde planten vint men verſcheide houten, die ze de hardigheid en toenaam van Yzer toeſchryven, waar van ons in water-Indien vier zoorten tot kenniſſe zyn gekomen, dewelke egter alle vier verſcheide boomen zyn, met malkander weinig gemeenſchap hebbende, te weten 1. het opregte Yzer-hout, het welk wy met Jul. Scaliger noemen Metroſideros, in deze Ooſterſche Eilanden met de naam van Nani bekent. 2. Metroſideros Amboinica. 3. Metroſideros Molucca. 4. Metroſideros Spuria: welke drie laatſte in de drie volgende Kapittelen zullen beſchreven werden.

1. Nani is een groote hooge Wout-boom, in de dikte van twee mannen omvademens, meerendeels met een regten ſtam, of aan de eene, of andere zyde wat bogtig. De buitenſte ſchorſſe is glad, even, uit den grauwen en ligt roſſen gemengt, dun, en aan de oude ſtam ligt afſchilverende, daar onder leyt een groen huydeken, en vervolgens de verdere ſchorſſe, ſchaars een pink dik, hard, en ligt-ros, eerſt zoet, maar ſtraks t'zamentrekkende van ſmaak. De takken zyn wyd uitgebreid, en zeer krom; de bladeren gelyken zeer na de wilde nagelen, dog zyn korter, en na de 2. zoorten dezes booms onderſcheiden, de eerſte en opregte Caju Nani is de kleen-bladige, wiens bladeren zyn 4. à 5 duimen lang, 2 en 2½ breet, dikagtig, met een ſtyve ſpitze.

De 2. zoorte is de breed-bladige, met bladeren 5. 6. en 7 duimen lang, 2. en 2½ breed, anders malkanderen gelyk: Aan de bovenſte zyde zyn ze glad, blyde-groen, met fyne en pas merkelyke adertjes over-dwers doorregen, gelyk aan de Nagel-bladeren te zien is; dog ydeler en verwerder door malkanderen, aan de onderſte zyde ſtekenze wat merkelyker uit, daar ze ontelbaar door malkander lopen. Zy ſtaan op korte ſteeltjes tegens malkanderen, en maaken met haar vieren een kruis, gelyk de Nagel-bladeren. De agterſte zyn altyd kleender, en ſtaan dikwils alleen, zo ſtaan ook de ryskens meeſt in 't kruis, en eindigen in een lange ſpits, gelyk de Waringa. De bladeren aan een jongen boom ſtaan aldus: De ryskens ſtaan niet regt in 't kruys, maar verdeelen hun ze wel in 2. als in 3., en zyn regt rond, ſtyf, en glad, hebbende by haar oorſpronk een groot blad, 6. en 7. duimen lang, daar de andere maar 5. lang zyn, 2 en 2½ breed. Het uitterſte der ryskens of eyndigt in een lange ſpits, gelyk de Waringa, of opent zig in 2. jonge blaadjes. Aan de oude boomen is 't aldus: de takskens zyn kort, knoeſtig, en ſtaan zonder order; aan haar uitterſte ſtaan nog 2. à 3. paren bladeren, meeſt in 't kruys, of wat ſchuyns, 4. en 5. duimen lang, op korte ſteeltjes, vooren met een korte ſpits, die men aan zommige geheel niet ziet.

Aan 't uytterſte der ryskens komt ook in kruyzen verdeelt 't bloeizel van ydele kroontjes voort, gelyk aan de Nagelen, dog zo ordentlyk niet in 't kruys, daar aan komen blaauw-groene knoppen, weinige in 't getal, dewelke haar openen in vier kleine rondagtige en dikke blaadjes, daar in ziet men veel korte en witte draatjes, in de midden geelagtig, of vuyl-wit, gelyk de Bellis Minor, behalven dat de Nani bloeyzel kleinder, en de blaadjes fynder zyn, met een ſtyf ſtiletje in de midden ſtaande, op een knopje, waar uit de vrucht werd, 't welk zyn ronde beziën, grooter als Jenever-beziën, en kleinder als krieken, boven op met een kuyltje, en zonder ſpits met 2. linien in 't kruys, eerſt groen, daar na geel, ten laatſten ſwartagtig, en lange aan den boom blyvende; onder de dunne ſchaal leyt een kleen en ſchubachtig zaad, ſchier dat van de Latuwe gelyk, dog kleinder en bruyn-ros, 't welk de beziën ryp zynde, en openſtende, uitwerpen.

Aan de oude ſtammen is de ſchorſſe genoegzaam dubbeld, want de buitenſte graauwe, in de dikte van een mes, ſchilfert van de binnenſte af, en hangt ſchubs-gewys daar aan, zeer gelykende de ſchorſſe van Pokhout of Lignum Guajacum, met dewelke ons Nani groote gelykeniſſe heeft, zo als my een ervaren Weſt-Indiſch vaarder verzekert

heeft,

ſicavit, dicebat vero Ligni Guajaci corticem dolcis eſſe ſaporis, quum hic Nani cortex primo quidem dulcis ac lenεus ſit, ſi maſticetur, ſed, uti dictum fuit, mox adſtringentis eſt ſaporis cum notabili amaritie, dicebatque porro folia modumque creſcendi cum Guajaci arbore coovenire.

Hujus arboris lignum duplex eſt, creſcitque mora Ebeni, exterior enim trunci pars eſt lignum ſolidum inſtar lardi, interius ambiens cor, quod proprie illud eſt, quod Metroſideros ſeu Syderoxylum vocatur, non enim tantum ferrugineum gerit colorem, qui paulo tamen pallidior eſt, ex cinereo nempe & pallide fuſco mixtus, ſed adeo inſuper durum ac ponderoſum fere eſt hoc cor, ac ipſum ferrum: Io junioribus vero arboribus eſt magis ruffum, io vetuſtioribus autem magis fuſcum ac fere pullum, glabrum, & grave inſtar marmoris, ſed breviſſimis venis variegatum, nec adeo tenuibus conſtat fibris ac Guajacum, duritie Ebenum ſuperans, ſed oon tenuitate, politum enim ounquam ita ſplendet ac Ebenum.

Hæc dicta ſunto de prima ſeu parvifolia ſpecie, latifolia enim, quæ femina habetur, multo magis ruffum gerit, mollius, ac vilius lignum, ad cordis extremum ſemper durius quam in ejus meditullio; quo autem vetuſtiores ſint hæ arbores, eo magis fuſcum eſt Ipſarum cor, Amboinenſes autem raro has cædunt arbores, ſed tam diu ipſas ſuæ committunt naturæ, donec a ventis disjiciantur, quod hæ arbores præ aliis facile admittunt, noo tantum per ponderoſum ipſorum lignum, ſed quod ejus vaſtiſſimæ radices ſub terra tantum prorapant, maximæque ſupra ipſam eleventur, nec deorſum vergant, uti in Ebeno, quodque magis in ipſis obſervatur, ſi non creſcant in locis ſaxoſis ſed argilloſis, & ad montium declivia loca.

Anni tempus. Plerumque Januario floret: Fructua vero menſe Aprili obſervantur, ſed uſque in Octobrim ex arbore dependent: Locum amat hæc arbor argilloſum majoribus mixtum lapillis, quoque ſaxoſius ſit ſolum, eo melius exhibet lignum; contra quæ in plana ac molli creſcit terra, plerumque eſt ſpecies latifolia ac rubra, qualis in planis Javæ & Sumatræ plagis occurrit.

Nomen. Latine *Metroſideros vera*, ſeu *Lignum Ferreum verum*: Belgice *Yzer-hout*: Malaice *Caju Beſſi Bezar*. Amboinice *Nani*. Ternatenſes quidam illud quoque vocant *Hate Beſſi*, hoc autem nomen vulgo Samar tribuitur. Chineoſibus *Thi Seë* vocatur, h. e. *filum ferreum*, & *Jamtſja* h. e. lignum ſalſum, quum igni injectum ſtrepitum movet inſtar ſalis, qua in re cum Ebeno Mauritiano convenit.

Altera ſpecies *Nani Merak* dicitur, & Amboinice *Nani Wajer*, h. e. Nani aquoſa. Metroſideros vero nomen ipſi primum inpoſitum eſt a *Julio Scaligero*, qui eam obſcure deſcribit *Exercit.* 181. *Diſtinct.* 27. doctus autem ille vir putat, vel forte ipſi ſic perſuaſum fuit, hoc cor genuinum eſſe ferrum, vel id forte intellexit de miris quibuſdam ejus qualitatibus, quæ in quibuſdam obſervantur lignis, quæ tamen diverſæ ſunt, ſæpe enim fruſtum ferri vel æris in his detegitur, uti & Javani narrant aliquoodo in ſua accidiſſe regione, quæ fruſta ipſis in magno ſunt pretio, creduntque illum, qui hæc gerit, non poſſe vulnerari, de quibus porro rebus librum vide meum de Lapidibus ſub nomine Dendritis. *Metroſideros* autem Græce vocatur omnis arbor, cujus cor aut ferream duritiem, aut ferri colorem habet.

Chinenſium nomen *Jamtſja* huic inproprie tribuitur ligno, genuinum enim *Jamtſja* ſeu lignum ſalis peculiare Chinenſe eſt lignum ex Kautſchi & Koinam adductum, quod duriſſimum eſt, ſolidum, & album, quod Chinenſes adhibent, ut ipſi inſculpant omne topiarium genus, certaſque figuras, quodque igni injectum tantum excitat ſtrepitum, ut ipſi adſtare quis nequeat, quod noſtrum Nani non vel vix efficit. Diverſum quoque eſt a Macaſſarenſium *Nani* ſeu *Nane*, etiam *Caju Sawa* dictum, de quo vide Auctuarium meum. Ita quoque ab hoc ligno talia formantur inſtrumenta, qualia ex duriſſima *Jambu* arundine vel alio quovis ex duro ligno confecta forma paſtini fabricata, quibus medulla Sagus arboris contunditur.

Locus. Optimum ac elegantiſſimum habetur, quod in Amboina creſcit, præſertim in diſtrictu ab Oerimeſſen uſque ad Nuſſawwe, ubi toti montes ab hiſce

heeft, die 'er meenige van gekapt hadde, dog hy zeide, dat de ſchorſſe van 't Pokhout of Lignum Guajacum, zoet van ſmaak en Gomachtig is, daar die van Nani in 't eerſte wel zoet en lenig in 't kauwen is, maar als gezegt, verandert ſtraks in een groote adſtrictie, met een merkelyke bitterheid, voorts de bladeren en manier van waſſen, zeide hy, met den Pokhout-boom wel overeen te komen.

Het hout van dezen boom is tweederley, en waſt op de manier van 't Ebbenhout, want het buitenſte deel des ſtams is een vaſt hout, als ſpek, het binnenſte hert omgevende, 't welk is het gene men eygentlyk Yzerhout noemt, want het is niet alleen Yzer-roeſtig van koleur, dog wat ligter, te weten, uit het graauwe en ligt-bruine gemengt, maar ook zo hard en ſwaar, als yzer ten naaſten by. Aan de jonge boomen is het roſſer, maar aan de oude bruynder, en bykans aard-verwig, glad, en ſwaar, als marmer, dog met korte adertjes geſtreept. en zo fyn niet als Pokhout, aan hardigheid het Ebbenhout overtreffende, maar niet in fynte, want het gepolyſte wil nooit zo glimmen, als het Ebbenhout.

Dit is gezegt van 't eerſte of kleynbladige geſlagt, want het groot-bladige, 't welk men voor 't wyfken houd, is veel roſſer, weeker, en ſlegter van hout, aan de kant van 't hert altyd harder, dan in de midden. Hoe ouder deze boomen zyn, hoe bruynder 't hert word, dog de Amboinezen kappen hem zelden om, maar laten hem zo lange ſtaan, tot dat hy van de winden omgeworpen word, 't welk dezen boom voor anderen onderworpen is, niet alleen wegens zyn ſwaar gewigte van hout, maar om dat zyne breede wortelen langs de aarde kruipen, en de grootſte boven de aarde bloot ſtaan, en niet regt nederwaarts gaan, gelyk aan den Ebbenhout boom, en dat nog meer, als ze op geen ſtenigen, maar klyagtigen gront ſtaan, en in 't hangen der bergen.

Sayzoen. *Hy bloeit meeſt in January: De vruchten ziet men in April, dog blyven aan de boomen hangen tot in October; hy bemind een klyagtigen grond, daar groote ſteenen onder gemengt zyn, en hoe ſteeniger de grond is, hoe beter het hout valt, daar en tegen het geene op een vlakke en zagte grond waſt, is meeſt van het breedbladige en roode geſlagt, diergelyke men op de vlakke landen van Java, en Sumatra vint.*

Naam. *In 't Latyn* Metroſideros Vera *of* Lignum Ferreum Verum. *In 't Duitſch* Yzer-hout: *Maleyts* Caju Beſſi Benar. *Amboinſch* Nani. *Zommige Ternatanen noemen het ook* Hate Beſſi, *dog dien naam werd in 't gemeyn aan het Samar gegeven. Chinees* Thi Seë, *dat is, Yzerdraat, en* Jamtſja, *dat is zout hout, om dat het in 't vuur een weinig knerſt, als zout, 't welk het met 't Mauritiaanſche Ebbenhout gemeen heeft.*

De tweede zoorte noemt men Nani Merak, *en in 't Amboinſch* Nani Wajer, *dat is waterachtig Nani. De naam van* Metroſideros *is hem eerſt van* Julius Scaliger *gegeven, die hem donker afſchetſt* Exercit. 181. Diſt. 27. *hoewel dien goeden Heer aldaar gemeent heeft, of miſſchien alzo wys gemaakt is, dat dit hert van wezentlyk yzer zy, of men moeſt hem verſtaan van zommige raare toevallen, als men in eenige houten, die doch verſcheyden zyn, zomtyds een ſtukjen yzer of koper vindt, gelyk de Javanen zeggen nu en dan op haar land geſchiedt te zyn, welke ſtukjes zy in groote agting houden, en geloven, datze den dragenden zullen onquetsbaar maaken, van welke dingen ziet myn Steen-boek onder den naam van* Dendritis. *By de Grieken wert elke boom* Metroſideros *genaamt, welkers hart zo hard als yzer is, of deszelfs koleur heeft.*

De Chineeze Naam Jamtſja *werd egter dit hout oneygentlyk gegeven, want het regte* Jamtſja *of zout hout is een byzonder hout uyt China* Kautſchi *en* Koinam *komende, zeer hart, digt, en wit, 't welk de Chineeſen gebruyken, om alderhande loof-werk en figuren daar in te ſnyden, ende in 't vuur zo geweldig knerſt, dat men daar by niet ſtaan kan, 't welk ons Nani niet of weinig doet. Ook is het te onderſcheiden van der Macaſſaren* Nani *of* Nane, *anders Caju Sawa genaamt, waar van ziet myn Auctuarium. Zo werden ook van dit hout gemaakt zodanige Inſtrumenten als van de hardſte Bamboes, of eenig ander hard hout gemaakt, in gedaante van een diſſeltje of houweeltje, waar mede men 't merg uyt den Sagu-boom kleyn kapt.*

Plaats. *Men houd dat het ſchoonſte en beſte valt op Amboina, inzonderheid in 't Geſpanſchap van Oerimeſſen tot Nuſſawwe toe, alwaar men geheele bergen heeft, meeſt*

arboribus occupati occurrunt, quarum vetuſtiſſimæ magna in copia a ventis projectæ jacent. In parva quoque reperitur Cerama, Kelanga, Bonoa, ac porro in omnibus ſaxoſis inſulis adjacentibus, invenitur quoque, ſed raro, in planis Javæ campis circa Samarang & Sumatram, ſed vilis ejus ſpecies; illud autem ob gravitatem deferri nequit, unde Javani & Malaienſes illud ab Amboinenſibus petunt. Melius eſt quod in Cautſilia & Coynama creſcit, quod a Chinenſibus multum expetitur, ad gubernacula & anchoras navium.

Uſus. Lignum hoc perenne fere habetur tam in aqua quam in terra, quod ipſum ſuperat ferrum, quod hiſce in terris quam maxime extabeſcit, præſertim ſi ab acri noctis aëre tangatur: Contra hoc lignum pluviis, ventis, aquæ, terræ, ac præſertim aquæ marinæ optime reſiſtit. Hinc a Chinenſibus aliiſque mercatoribus mare frequentantibus magno habetur in pretio, ex quo navium gubernacula anchoraſque formant, navis vero moderamini aliud levius jungunt lignum, ut ligni latitudini parcant, ad anchoras vero tota craſſa iſtius ligni eliguntur ſegmenta, quæ in aqua inſtar lapidis fundum petunt, quas in binas quaſi formant manus, uti oportet, inque medio foramen excavant, cui anchoralem intrudunt fuſtem ex alio confectum ligno; hunc in finem petunt plerumque magna fruſta ex Cautſili & Coynama, ita ut ipſis unum navis majoris gubernaculum conſtet quadringentis vel quingentis imperialibus, anchoraque ab octoginta ad centum imperiales.

Amboinenſes incolæ quotannis ſolebant magna quædam hujus ligni fruſta in Javam adducere, quale ex ſilvis petitum ac cæſum ibi eſt, quod permutabant aliquando binis, aliquando uno Oryzæ talento; ligneæ hæ anchoræ ab ipſis meliores cenſentur, inque aqua marina durabiliores quam noſtræ ferreæ, quum coſſus Capang dictus nunquam hoc etiam perforet lignum, uti in aliis ſæpe fit duris lignis. Amboinenſibus raro eſt in uſu ad ædificationem, ac tantummodo poſtes quoſdam eligunt, ſi in ſilvis hos inveniant, quorum exterius lignum jam computruit, quos non dolatos & anguloſos ædibus ſuis adponunt, ligamentiſque connectunt, quum clavos non admittat hoc lignum, quod ſoli exponi non amat, quum fiſſuras contrahat tenues, ac ſuperficiem ſordide cineream, nihilominus tamen perennat.

Totum ego vidi vallum ex clauſtris confectum, foliiſque obductum deflagrantem, cujus totum tectum uno firmatum erat poſte hujus ligni, omniaque per horam circa longum hunc poſtem conſumebantur, atque in carbones convertebantur, hic autem poſtis intactus perſiſtebat, excepto quod ejus ſuperficies toſta ac nigro obducta eſſet cortice per flammam. Opera, quæ ex hoc ligno formanda ſunt, ex recenti & ſemi ſicco ligno fabricari oportet, quum ſiccum neque ſerra neque dolabra elaborari poſſit, ſubtilis vero ſerra ſatis facile ſiccum penetrat lignum, ſi interim aqua adſpergatur, alioquin flammam conciperet, nec ſerra penetrare poſſet. Ciſtiarii & torniones quam maxime hocce vexantur ligno, dolabra enim nihil ex hoc conſumere poteſt niſi levem brevemque quaſi lanuginem, aſſerculique porro fortiter fricando poliendi ſunt. Tornio ſuam exercens in hoc lignum artem, mortarium mihi fabricavit, ſed antequam elaboratum eſſet, tot frangebat inſtrumenta, ut ejuraret hocce lignum, nec unquam iterum elaboraturum ſeſe illud adfirmaret, nec mihi etiam placeret talem ſolvere laborem, totque perdita inſtrumenta.

Cortex ſponte ex trunco ſeſe ſeparans adprobatum eſt medicamentum, ad ſiſtendum fluorem album & Diarrhæam, ſi parum contuſus cum veteri maſticetur Pinangæ fructu, addito pauxillo Zingiberis, Caryophyllorum, Nucis Moſchatæ, & Allii, quorum ſuccus deglutiendus eſt.

Ex vetuſtis & deciduis arboribus carbonarii Societatis Indicæ in Amboina ſuos exurunt carbones, qui elegantiſſimi ſunt melioreſque, quam ſi ex aliis lignis combuſti eſſent, ſunt enim ingentes & ſolidi carbones, licet ſupra terram exurantur, ſed ceſpitibus tecti, alia autem ligna in foſſis exurenda ſunt.

Mirum eſt hoc lignum melius ignem concipere flammamque emittere pluvioſo quam ſicco aëre, adeoque vehementer excandeſcit, acſi candens eſſet metallum: Fabri etiam teſtantur nullos ſeſe hiſce in terris

habere

vol van dezen boom, en de oude met meenigte door de winden omgeworpen. Men vint het ook op klein Ceram, Kelang, Bonao, en voorts op alle ſteenagtige Eilanden daar rondom gelegen; men heeft het ook, dog ſchaars, op de vlakke velden van Java omtrent Samarang en Sumatra, dog van de ſlegte zoorte, 't welk men wegens zyn ſwaarte niet wel kan afbrengen, dierhalven het de Javanen en Maleyers van de Amboinezen eiſſchen. Beter is het gene in Cautſilie en Coynam valt, 't welk van de Chinezen zeer gezogt werd, tot roers en ankers van haare vaartuigen.

Gebruik. *Dit hout werd byhans onvergankelyk gehouden, zo in 't water, als in de aarde, konnende zelfs het yzer tergen, het welk in deze Landen de tering magtig onderworpen is, inzonderheid als het van de ſcherpe nagtlugt geraakt werd. Daar en tegen kan dit hout beſtaan tegen regen, wind, water, en aarde, inzonderheid het zout-water. Hierom is het by de Chinezen en andere Kooplieden, die ter zee vaaren, in groote agting, om roers en ankers van haare groote Jonken daar van te maaken, dog aan 't roer, ander ligt hout hegtende, om de breedte van 't hout te winnen, maar tot de ankers nemen ze ſlegts breede dikke planken, die in 't water zinken als een ſteen, dezelve formeerende tot twee handen, als een anker behoort, en maaken een gat in de midden, daar ze een anker-ſtok van ander hout in ſteeken; hier toe halen ze meeſt de groote ſtukken van Cautſili en Coynam, komende haarlieden een roer tot een groote Jonk 400 à 500 ryksdaalders te ſtaan, en een anker van 80 tot 100 ryksdaalders.*

De Amboinſche Borgers plegen jaarlyks eenige groote ſtukken naar Java te brengen, zo als 't uyt het boſch komt, en ruyg gekapt, daar ze een, en zomtyds twee laſten ryſt voor kregen. Deze houte ankers worden van haarlieden voor beter, en in 't zout water durabelder geacht, dan onze yzere, om datter de hoor-worm, Capang *genaamt, nooit in komt gelyk wel in andere harde houten. De Amboinezen gebruiken het weinig tot haren huisbouw, nemende zomtyds eenige ſtylen, die ze in 't boſch vinden omgevallen, en waar van het buytenſte hout of ſpint vergaan is, die ze dan zo ongeſchaaft of hoekig als ze zyn, aan haare huyzen zetten, en met het ander werk vaſt binden, want daar valt geen ſpyker in te ſlaan. Dit hout wil egter niet wel in de zon ſtaan; want het daar van kleyne ſpleten en een lelyke graauwe huidt krygt, niet te min onvergankelyk blyft.*

Ik hebbe een geheel bolwerk van Palliſaden gemaakt, en met Atap gedekt, ruſtende het geheele dak op een middel-ſtyl van dit hout, zien afbranden, dat het wel een uur rondom dezen ſtyl in volle vlam ſtondt, en alles tot koolen raakte, maar dezen langen ſtaak bleef onverteert ſtaan, hebbende van buyten ſlegts een ſwarte korſt gekregen. Wat men daar van maaken wil, moet uit het verſche en half gedroogde hout geſchieden, want het geheele drooge met de zaag en ſchaaf qualyk te bearbeiden is, dog door 't drooge kan een kort getande zaag nog redelyk paſſeren, en moet onder 't zagen water daar op druypen, anders raakt het in brandt, en de zaag kan 'er niet meer door. De Kiſtemakers en Drayers zien haren verdrietigen vyandt aan dit hout, want een ſchaaf kan daar van niets, dan eenige korte wolle afnemen, en de plankjes moet men eindelyk met ſterk ſchuren nog effen krygen. Een Drayer willende zyn konſt betonen, heeft my een vyzel daar van gemaakt, dog hy brak zo veel gereetſchap daar op, dat hy verloofde nooit meer in dat hout te willen werken, en my ook niet luſt zodanigen arbeid en gereetſchap meer te betalen.

De ſchorſſe die van zelfs van de ſtamme afſchilfert, is een geëxperimenteert geneesmiddel, om de witte vloet en buykloop te ſtoppen, als men dezelve eerſt een weinig kneuſt, daar na met een oude Pinang knouwt, daar by doende een weinig Gember, Nagelen, Note Muſchaten, en een weinig knoplook, het zap daar van inſwelgende.

Uit de oude en omgevallene boomen, branden de Compagnies Koolbranders in Amboina alle haare koolen, die zeer ſchoon worden, en beter dan van ander hout, te weten groote en vaſte koolen, al brant men 't boven de aarde, dog met zoden toegedekt, daar men ander hout in kuylen moet branden.

Het is wonderlyk, dat dit hout beter 't vuur ontfangt, en ligter brand by regenachtig, dan by droog weer, gevende een zulke geweldige hitte van zich, als gloeyent metaal; de Smits verklaren geen andere koolen in deze

ge-

habere carbones, qui tantum excitant ardorem illis *Nani*. Lignum hoc ſatis facile per longitudinem findi poteſt, ex quo poſtes ſecuriumque manubria formari poſſunt, ut & mallei, quibus clauſtrorum clavos intrudunt. Chinenſes tenuem hujus ligni ſcobem ſeu raſuram adhibent, quam ulcerationibus inſpergunt, ut exſiccentur. In Japana hoc lignum tam caro conſtat pretio, ut nulli niſi regi vendi liceat, ſi Chinenſes ex aliis id adportent locis, ut regis navigia primum hocce exſtruantur.

Uti ſupra dictum eſt, vera Nani non tantum creſcit in Javæ regione poſt Samarangam in Oryzæ arvis, ſed altera inſuper ejus ſpecies *Alikukon* dicta, a Nani non diverſa, niſi quod majora gerat folia, colorem habeat magis ruffum, longioribusque conſtet fibris, unde & melius elaborandum eſt ejus lignum in latos ciſtarum aſſeres, menſarum, ſimilium que, contra Nani brevibus conſtat fibris & intricatis, unde & ſecures dolabramque non admittit hoc lignum. Hanc vero puto noſtram ſupra memoratam *Nani Mera* eſſe.

Tabula Septima

Ramum exhibet ad Litt. A. floriferum arboris, quæ *Metroſideros vera* ſeu *Nani* vocatur.
B. *Ramum* denotat *frugiferum*.

OBSERVATIO.

Arbor hæc ſub nomine *Nani* a *Valent.* in *Amboinæ deſcript.* pag. 220. occurrit, & in *Tab.* ſub *No.* LIII. exhibetur.

In Auctuarii *capite tertio Metroſideros Macaſſarenſis* ſeu *Caju Sawo-Nane* ſequenti deſcribitur modo.

Licet arbor hæc exotica idem cum *Amboinenſi Metroſidero vera* ſeu *Caju Nani* ſupra *lib.* 4. deſcripta gerat nomen, adeo tamen ab ipſa differt, ut tanquam diverſam arborem hic eam deſcribere voluerim. Tantam cum *Bonga Tanjong* gerit ſimilitudinem, ut quam diu teneræ ſunt, nec fructus proferunt, a ſeſe invicem vix dignoſci poſſint, nec inproprie ad unum genus reducantur; hac in re tamen differunt, quod *Caju-Sawo* coma quaſi ſtratis aucta creſcat, uti arbor *Pule*, quum *Tanjong* denſam & tumidam quaſi gerat comam.

Macaſſarenſes Nani duas quoque numerant ſpecies, quæ enim in ſcopuloſis creſcit inſulis, puſilla eſt inſtar Limonii, truncum gerens incurvum & ſinuoſum, quæ vero in arenoſo & molli creſcit ſolo, in Lantii arboris altitudinem excreſcit in ſilvis, ubi ejus truncus tam craſſus eſt, ut vir vix eum complecti poſſit, cujus coma, uti dictum fuit, ſeparata eſt. Ejus cortex eſt nigricans, rugoſus, fiſſus, craſſus, & fragilis, in vetuſtis truncis in lamellas ſeparatus, uti in vetuſta Sideroxyli arbore. Rami in plurimos breves ramulos diviſi ſunt, inque iis folia locata ſunt ſolitaria, inordinata, in uno tamen alterove loco bina aliquando ſibi ſunt oppoſita, quæ Tanjong quoque folia referunt, ſed ſunt latiora, & ſuperius rotundiora, tres vel tres cum dimidio pollices longa, ultra binos lata, in obtuſum apicem deſinentia, deorſum inflexa, vetuſta vero folia ſuperius bifida ſunt, ſuntque porro glabra & firma inſtar pergameni, ſubtiliſſimis ac vix dignoſcendis transverſalibus venulis inferiore ſua parte pertexta.

Flores illis *Bonga-Tanjong* ſunt ſimiles, ſed majores, diverſumque ſundentes odorem, nec adeo gratum, immo potius fœtentem. Fructus nunc ſolitarii, nunc bini ternive brevi petiolo communi inſident, magnitudine ſemi perfecti *Limonis Nipis*, ſuntque diverſæ formæ, nunc enim inferiore parte anguſtantur, & ſuperiore dilatantur inſtar Pyri, nunc vero ſunt Lanſiformes, alii ſuperiore magis acuminantur parte inſtar cordis, qui omnes in ſummo brevem gerunt apicem, quam diu ſunt teneri, exterius aurantii coloris, dein ex nigro ſuſci ſunt. Sub tenui fragilique ipſorum putamine

geweſten te hebben, die zulke bitte geven, als die van Nani. Het laat zig redelyk wel in de lengte ſplyten, daar men dan ſtylen van bylen en knuppels van maaken kan, die men als hamers gebruykt, om pagger-bouten aan malkanderen te ſpykeren. De Chinezen nemen het fyne zaagmeel van dit hout, en ſtroyen 't in de Ulceratien, om aie te doen opdroogen. In Japan is het zo duur, dat men het aan niemand mag verkoopen, dan aan den Koning, als het de Chinezen van andere plaatzen daar aanbrengen, op dat 's Konings vaartuigen eerſt daar van gerieft werden.

Als gezegt, zo waſt niet alleen het regte Nani op Java landwaart in, agter Samarang in de ryſt-landen, maar ook nog een tweede zoorte daar van Alikukon *genaamt; van 't Nani niets verſchillende, dan dat het grootere bladeren heeft, roſſer van koleur. en langdradiger is, dierhalven gemakkelyker om te werken tot breede planken van Kiſten, Tafelen, &c. daar het Nani kortdradig en warrig is, onbekwaam voor byl en ſchaaf. Dit oordeele ik ons bovenſtaande* Nani Mera *te zyn.*

De zevende Plaat

Vertoont by Lett. A. een bloemdragende Tak van een boom, die de *opregte Yzer-boom* ofte *Nani* genaamt wert.
B. Wyſt aan deszelfs *vrugt-dragende Tak.*

AANMERKING.

Deze Boom komt mede voor by *Valent.* in de Beſchryving van *Ambon*, op *pag.* 220. en wert *Nani-Boom* van hem genaamt, en op de Plaat onder *No.* LIII. verbeeldt.

In het derde Hooftſtuk *van het* Byvoegzel *wert de* Macaſſerſche Yzerhout-Boom *op de volgende wyze beſchreven.*

Hoewel deeze uytlandſche boom dezelfde naam draagt met het Amboinſche Metroſideros vera *of* Caju Nani, *hier boven in 't 4de boek beſchreven, zo verſchild hy nogtans zo veel daar van, dat ik hem voor een byzonderen boom heb willen beſchryven. Hy heeft zulke gelykeniſſe met de* Bonga Tanjong, *dat ze nog jong zynde, en geen vrugten dragende, qualyk van malkander te onderſcheiden zyn, en dierhalven niet onbillyk onder een geſlagt mogen gerekent worden: Hier in verſchillen ze egter, dat* Caju-Sawo *aan zyn kruyn met lögen boven malkander groeit, gelyk den boom Pule, daar den* Tanjong-*boom een digte en bolagtige kruyn maakt.*

De Macaſſaren hebben van haar Nani ook twee gedaantens, want het geene op klippige Eilanden groeiat, blyft kleen als een Lemoen-boom, met een bogtige kromme ſtam, maar het geen in zandige en weeke grond ſtaat, ſchiet zo hoog op als een Lance-boom, in 't wild met een ſtam zo dik, dat hem een man kwalyk omvademen kan, en met een verdeelde kruyn, als gezegt. De ſchorſſe is ſwartagtig, ruyg, geſcheurd, dik, en breekſaam, aan de oude ſtammen met lappen afſpringende, gelyk aan 't oude yzerhout. De takken ſtaan vol korte ryskens, en aan dezelve de bladeren enkelt en zonder ordre, dog hier en daar ziet men ook twee tegens malkander ſtaan, deze nu gelyken mede na de Tanjong-bladeren, dog zyn breeder en voren ronder, 3 *en* 3½ *duym lang, ruym twee breed, voren met een ſtomp ſpitsje, nederwaarts gekromt, dog de oude bladeren ſchynen voor gekloven te zyn; voorts glad ende ſtyf als perkament, met ſubtiele en van onderen pas kennelyke adertjes, dewelke dwers lopen.*

Het bloeizel is mede dat van Bonga-Tanjong *gelyk, dog grooter en van een anderen reuk, die zo aangenaam niet en is, ja veel meer ſtinkende. De vruchten ſtaan enkelt, zomtyds twee en drie op een kort ſteeltje by malkander, in de grootte van een half-waſſen Lemon Nipis, dog van verſcheide gedaante; want zommige zyn van agteren ſmal, en voren breed, gelyk een Peer, zommige zyn Lance-formig, andere na vooren ſpitzer, gelyk een hert, alle met een kort ſpitsje boven op, zo lank als zy jonk zyn, van buyten eerſt oranje-geel, en ten laatſten ſwart-bruyn. Onder een dunne en broſſe ſchaal, leyt een ſmeerig vleeſch,*

tamine mucoſa reconditur caro ſeu medulla, ſaporis dulcis inſtar Dactylorum, cum grata aciditate mixti, qua in re cum fructibus ac medulla *Bonga Tanjong* conveniunt.

In hac medulla tria, aliquando bina vel quatuor lapidea locantur officula adunata, quodammodo convenientia cum ſeminibus quartæ ſilveſtris Vidorici ſpeciei, plerumque tamen referunt citharam, alia vero ſemi plenam lunam, horumque pars anguſtior ad petiolum tendit. Officula hæc obſcure lutei ſunt coloris, in dorſo glabra & ſplendentia, in inferiore vero parte cinerea ſunt vel pallida, quæ nucleum continent albicantem. Hi fructus erecti ſemper pedunculis inſident in ramis, licet adeo emarcidi ſint, ut ipſorum decidant fragmenta.

Magnum arbori adferunt ornamentum; ſub læte viridi enim ejus coma fructus hi eriguntur tricolores, aurantii nempe, fuſci, & nigricantes. Ex ramis abruptis, & vulnerato cortice paucum exſtillat craſſum lac, uti in *Bonga Tanjong*. Lignum gerit hæc arbor ſolidum & grave, ad oras albicans, ſed ad interiorem ſenſim partem rubeſcens, quod in ſolo durabile eſt, qua in re ab omnibus Vidorici ſpeciebus differt.

Nomen. Latine *Metroſideros Macaſſarenſis*. In Macaſſara & Bima vocatur *Nane* Malaice & Javanice *Caju Sawo*. An vero *Caju Sawo* & *Caju Sau* unum idemque ſit nomen, determinare nondum poſſum, *Caju Sawo* ſaltem inſerviret quoque anchoris, ſi ſatis magna ejus fragmenta conquiri poſſint, ſed plantatas arbores nemo facile permittit cædi, quæque in ſilvis creſcunt, plerumque incurvæ ſunt & breves. Per *Caju Sau* ſeu lignum anchorale alioquin intelligitur *Amboinenſium Nani*, licet in Java vulgares anchoræ ex *Mangio celſo* ſeu *Lalary* ligno fabricentur.

Locus. In Amboina ignota eſt hæc arbor, ſed vulgaris in Macaſſara & Bima, maxime vero in parvis ſaxoſisque inſulis, qualis *Tanakeka* eſt ad favonium Celebes partem ſita: Parva copia occurrit in Java, ac potiſſimum prope ædes plantata. Ex Macaſſara juſſi adferri ejus officula ſeminalia, ſed ex viginti vix unum progerminavit, harum juniorum arborum folia erant oblongiora & acutiora, quam ſupra deſcripta ſunt, ita ut incertum ſit, quam diu nullos proferat fructus hæc arbor, an ſit *Tanjonus* an vero *Nane*-arbor.

Uſus. Maturi fructus in forum venales deferuntur tam in Macaſſara quam Bima, qui crudi eduntur, dum grati ſint ſaporis: Magnates ante ædes ſuas illam plantant ob elegantem ejus formam gratamque umbram: Recti ejus trunci in Macaſſara ac Bima adhibentur ad ædium poſtes, qui in ſolo licet cœnoſo durabiles admodum ſunt, ex aliis vero non ita rectis manubria ſecurium ac dolabræ formantur, optime referentes *Lauſa-Uian*. Ex hoc ligno alia præterea minora fabricantur opera in Java, dum ita politum elaborari poſſit.

Hæc eadem arbor in *Hort.* deſcribitur *Malab.* part. 4. *Fig.* 25. nomine *Manilkara*. Portugallice *Fruita Manilba*. Belgice *Loebeſſen* ſeu *Chinenſia pruna*, dum ibi creditur primum hanc arborem ex Manilhis & Sina in Malabaras adductam fuiſſe regiones, licet apud noſtrates alius notus fructus ſit, & occurrat ſub nomine Prunorum Chinenſium, qui a *Letſchis* differunt.

Tabula Octava

Ramum exhibet arboris, quæ *Metroſideros Macaſſarenſis* vocatur.
Ubi Litt. A. ramulum ejuſdem arboris, ed *Javana* denotat.

B. Ejus *Florem*.
C. *Calicem* cum *Stylo*.
D. Vero *Fructus*.
E. E. E. *Officula ſeminalia* demonſtrant.

OBSERVATIO.

Quum hujus arboris flores in textu non deſcribantur, ex *Hort. Malab.* ipſorum deſcriptionem ſubjungam.

Flores

of merg, zoet van ſmaak gelyk Dadelen, met een aangenaame rynſigheidt vermengt, waar in ze wederom met de vruchten en merg van Bonja Tanjong *overeenkomt.*

In dit merg ſtaan drie, zelden 2 of 4 ſteenharde korrels tegens malkanderen, eenigzints overeenkomende met de zaaden van de vierde wilde zoorte van Widorick, dog in 't gemeen verbeeldenze een Luyt, zommige een halve maan, en met het ſmalſte einde zien ze na agteren na den ſteel. De korrels zyn donker-geel, op de rugge glad en blinkent, dog aan den buyk zyn ze graauw of doof, binnen met een witten heeſt. Deze vruchten ſtaan altyd overeind aan haare takken, al zyn ze oud en vergaan, datze met ſtukken afvallen.

Zy geven den boom een groot verciersel, onder dat jeugdige lof altyd te zien de overeind ſtaande vruchten van driederley coleur, te weeten, oranje-geel, bruin, en ſwartagtig. Uyt de afgebrokene takken, als mede uit de gequetſte ſcherſſe loopt een weinig dikke melk, gelyk mede de Bonga Tanjong *doet. Het hout is digt en ſwaar, aan de kanten wit, maar na binnen toe allenxkens rooder, in de grond durabel, en daar in van alle* Vidoric *zoorten verſchillende.*

Naam. *In 't Latyn* Metroſideros Macaſſarenſis. *Op Macaſſer en Bima hiet het* Nane. *Op Maleyts en Javaans* Caju Sawo. *Of dit* Caju Sawo *en* Caju San *eenderley naam zy, kan ik nog niet zeggen; immers* Caju Sawo *zoude mede tot ankers dienen als men het groot genoeg krygen konde, maar de geplante boomen wil niemant geern laten omkappen, en die in 't wild groeyen zyn gemeenlyk krom en kort. Door Caju Sau of anker-hout, verſtaat men anders het Amboinſche Nani, hoewel ze op Java de gemeene ankers van het* Mangium Celſum *of* Lalary-*hout maken.*

Plaats. *In Amboina is hy onbekend, maar gemeen op Macaſſar en Bima, dog meeſt op kleene en klippige Eilanden, gelyk* Tanakeka *is aan de zuydweſt-hoek van Celebes. In kleene quantiteyt heeft men hem op Java, en meeſt alleen by de woningen der menſchen geplant. Van Macaſſer heb ik de korrels hier laten komen, dog van 20 iſſer qualyk een opgekomen, en aan de jonge boomen zyn de bladeren langwerpiger en ſpitzer dan boven ſtaat, zo dat men twyffelt, zo lang hy nog geene vruchten draagt, of 't een Tanjong of een Nane-boom wil werden.*

Gebruik. *De rype vruchten werden op den markt te koop gebragt, ze op Macaſſer als Bima, om raauw te eeten, dewyl ze aangenaam van ſmaak zyn. De groote Heeren planten hem voor haare huyzen, wegens zyne fraaye gedaante en goede ſchaduwe. De regte ſtammen werden op Macaſſer en Bima gebruikt tot ſtylen van huizen, dewelke in de grond, ja zelfs in den modder zeer duurzaam zyn: Uyt 't ander, 't welk ze regt niet is, makenze ſteelen tot bylen en bytelen, als mede tot ſchaven, gelykende zeer wel na* Lauſa-Uian. *Noch meer andere fraaye, dog kleene werken, werden op Java van dit hout gemaakt, dewyl het zig zo glat laat werken.*

Deze zelfde boom wert beſchreven in Hort. Malab. part. 4. Fig. 25. *met de naam van* Manilkara. *In 't Portugeeſch* Fruita Manilha. *Op 't Nederduits* Loebeſſen *of* Chineeſche pruymen, *dewyl men aldaar gelooft, dat hy eerſt uit de Manilhas en uit Sina in de Malabaarſche landen gebragt zy, hoewel by de onze een andere vrucht bekend is met den naam van Chineeſe pruymen, die mede verſchillen van de* Letſchis.

De achtſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Macaſſarſche Metroſideros* ofte *Yzer-hout*.
Alwaar Lett. A. een Takje van diergelyke boom op *Java* voortgekomen zynde, vertoont.
B. Deszelfs *Bloem*.
C. De *Kelk* met de *middelſtyl*.
D. Wyſt aan de *vruchten*.
E. E. E. De *Zaadkorrels*.

AANMERKING.

Wyl de bloemen van dezen boom in de text niet beſchreven worden, zal ik derzelver beſchryving uyt de Hortus Malabaricus hier byvoegen.

De

Digitized by Google

Flores magnitudine Tiliæ floribus haud diſſimiles, itidem circa extremos ramulos inter folia rotunda, lanuginoſis, ac purpureis petiolis glomeratim, non ſparſim producuntur, ſenſimque porrectis columellis umbellæ ſpecie panduntur; triplici conſtant ordine foliorum acuminatorum ac ruforum, quorum ſinguli ordines ſex continent foliola, ac medius plane erectus eſt; inhærentque calici craſſo, ruffo, ac lanuginoſo, in ſex lacinias acuminatas ſecto, ſex candidi ſtaminibus, rufis apicibus dotatis, mediam floris cavitatem & umbilicum occupantibus, inter quæ Stylus prodit, ipſius fructus rudimentum.

De bloemen zyn in grootte en gedaante aan die van de Linde-bloezem niet ongelyk, ook omtrent het uyterſte der takjes voortkomende op ronde, wollige, en purperagtige ſteeltjes niet verſpreit, maar veele te gelyk en allengskens zig verſpreidende, die als een Umbella ofte een Sonne-ſcherm werden uitgebreidt. Zy hebben een driedubbelt getal van puntige en roſſe blaadjes, waar van elk uyt zes blaadjes beſtaat, en in het midden is 'er een overeindt, dog alle zitten zy op een dikke, roſſe, en wollige kelk, die in zes punten verdeelt is, en hebben zes witte vezels, wat roſſe noppen in het midden van de bloem ſtaande, tuſſen welke één ſtyltje voortkomt, welke het beginzel van de vrucht is.

In Auctuarii capite Quarto *Nani-Hua* ſequenti deſcribitur modo.

Licet hæc arbuſcula ob ejus nomen adfinis videatur eſſe generi *Nani*, ac quoque in Amboina progerminet, in *Herbario* tamen noſtro non potui illam ſubjungere *Nani* ſpeciebus, partim quum ejus forma maxime ab iis differat, partim quod nimis diu poſt illam obſervaverim: Arbor ipſa paulo altior & craſſior eſt Limonio, ſed fruticoſior, paulo enim ſupra radicem plurimos emittit incurvos ramos, qui ſeſe in minores breves ac firmos dividunt ramulos, in quorum ſummo folia locantur ſolitaria, inordinata, longiuſculis inſidentia petiolis, qui prope folium geniculati ſunt tanquam in *Durionum* foliis, inæqualis ſunt hæc magnitudinis, a quatuor ad octo pollices longa, tres & tres cum dimidio lata, integra, in obtuſum apicem deſinentia. Non multum *Nani* folia referunt, ſed melius cum illis *Novella nigræ* ſeu *Salimoery* conveniunt, vulgaris nempe formæ, ſuperne glabra, inferne parum rugoſa per protuberantes & obliquas admodum venulas, coloris gilvi.

Fructus tam ex ramis quam ex furculis progerminant brevibus in racemis, quatuor ſexve ſimul juncti, inſtar fructuum *Malaburn* ex rotundo trigoni, raro quadragoni, ſuperius coronati. primo rotundi inſtar globorum ſelopeti minoris, dein inſtar prunorum rotundorum, exterius ex fuſco lutei ac molles & lanuginoſi, interius ſicco repleti nucleo.

Lignum ejus durum eſt ac durabile pro ædificiis, ſed craſſioribus conſtat fibris, quod cæſum dulcem emittit lympham: Fructus ſine notabili progerminant flore. Inter *Caju-Poeti* creſcit arbores, aliaſque in umoribus ſilvis, nec alio huc uſque innotuit nomine niſi Amboinenſi *Nani-Hua*.

In het vierde Hoofdſtuk *van het* Byvoegzel, *werd de* Nani Hua-Boom *op de volgende wyze beſchreven.*

Hoewel dit boompje volgens zynen naam, uit de maagſchap van Nani *ſchynt te weten, ook mede een Amboinſch gewas is, zo heb ik nogtans in myn groot Werk het zelve onder de Nani-geſlachten niet konnen voegen, om dat het in gedaante al te veel daar van verſchilt, en laat tot myn kenniſſe gekomen is. De boom is wat hooger en dikker dan een gemeene Limoen-boom, dog heeſteragtig, want hy is ſchier van onderen op met kromme takken bezet, die zig in korte en ſtyve ryskens verdeelen, aan 't uyterſte derzelver ſtaan de bladeren enkelt en zonder order, op langagtige ſteelen, dewelke by 't blad een knietje hebben gelyk de Durioens-bladeren. Zy zyn van ongelyke grootte, te weten van vier tot agt duymen lang, 3 en 3½ breed, ongekerft, en met een ſtompe ſpits. Zy gelyken weinig na* Nani-*bladeren, maar beter na die van* Novella nigra *of* Salimoery, *namentlyk van een gemeen fatzoen, boven glad, beneden wat ruig, wegens de uitſtekende en zeer ſchuyns lopende aderen, en vaal-groen.*

De vruchten hangen zo aan de takken als ryskens met korte trosjes, 4 en 6 by malkander, gelyk de vruchten van Malahuur, *uyt den ronden wat driehoekig, zelden vierhoekig, met een verheven kroontje boven op, eerſt als piſtool-kogels, daarna als ronde pruymen, buyten graauwgeel en zagt, of wolagtig, binnen gevult met een drooge heeſt.*

Het hout is hard en durabel aan den huysbouw, dog wat grofdradig, in 't kappen geeft het een zoet water, en de vruchten ſchynen zonder bloeyzel voort te komen. Het groeid onder de Caju-Poeti *boomen, en in andere lugtige boſſchen, zynde tot nog toe met geen andere naam bekend dan den Amboinſchen* Nani-Hua.

Tabula Nona

Ramum exhibet arboris, quæ *Nani-Hua* vocatur.
Ubi Litt. A. ejus *fructus* majores & *ſeparatos* ſiſtit, ut ejus *anguli* melius dignoſcantur.

De negende Plaat

Vertoont een Tak van de Boom, die *Nani-Hua* genaamt wert.
Alwaar Lett. A. aanwyſt deſzelfs *vruchten byzonder* in *grooter gedaante*, op dat deszelfs *hoeken* beter gezien zouden kunnen werden.

CAPUT SEPTIMUM.

Metroſideros Amboinenſis. Caju Beſſi.

Metroſideros vulgaris arbor eſt multum a præcedentibus differens, hocque nomine tantum nota in inſulis Amboinenſibus, cujus cor ſeu internum lignum undique albo quaſi lardo cinctum eſt ad palmæ circiter craſſitiem, quod vulgo alburnum vocatur, uti ſupra de Ebenis fuit dictum; ſubſequunturque iſtiuſmodi varia ligna, cuncta vero interna ligna ſeu corda intenſioris coloris & ſolidioris ſubſtantiæ vocantur proprie Græco-Latina derivatione *Melandryon*, Malaice *Dras*, uti duriores plantarum radicumque nervi *Ampulon* vocantur. Sic quoque generaliter hic notatum volumus, omnes ſubſequentes fere arbores ſilveſtres in mares & feminas eſſe diſtinctas, quarum illa mas habetur, qui durioris eſt ſubſtantiæ, minoraque gerit folia & fructus, ac copioſiores producit flores, cujus lignum ad tignum vulgo uſurpatur. Femina vero mollius gerit lignum coloris levioris, majora vero folia, copioſioreſque fructus, cujus lignum ad tigna non ita valet.

Sic

VII. HOOFDSTUK.

Gemeen Amboinſch Yzer-hout.

Het gemeene Yzer-hout is een boom veel van de voorgaande verſchillende, ende met dien naam alleen in de Amboinſche Eylanden bekent, het geen men eygentlyk Yzer-hout noemt; van dezen boom is mede het hert of binnenſte hout rondom met een wit ſpek omgeven, omtrent een hand dik, 't welk men in 't gemeen ſpint noemt, gelyk wy boven van de Ebbenhouten gezegt hebben, en nog verſcheide diergelyke volgen zullen, maar alle diergelyke herten of binnen-houten, die van een hooger coleur, en vaſter ſubſtantie zyn, noemt men eygentlyk in 't Grieks Latyn Melandryon, *in 't Maleyts* Dras, *gelyk de harde zenuwen in de planten en wortelen* Ampulon. *Zo willen wy ook in 't generaal bekent gemaakt hebben, dat meeſt alle de volgende wout-boomen in manneken en wyfken onderſcheiden werden, waar van men het voor 't manneken hout, het geen harder van ſubſtantie, kleender van bladeren en vruchten, en ryker van bloemen is, 't welk men ook gemeenelyk tot 't timmeren gebruykt. Het wyfken heeft een weker hout, ligter coleur, grooter bladeren, en meer vruchten, tot 't timmeren meeſt onnut.*

Zo

BIBLIOTECA NAZ. ROMA VITTORIO EMANUELE

Sic itaque Metroſiderum quoque dividimus in marem & feminam, cujus mas vulgatiſſimus eſt, quem primum deſcribemus.

Altiſſima ac vaſtiſſima eſt arbor, non penitus rectum gerens truncum, ſed plerumque incurvum, exceptis iis, qui in denſis creſcunt ſilvis, qui trunci erecti admodum obſervantur; paucos vero incurvos gerit hæc arbor majores ramos, eleganter extenſos, ex quibus plurimi nodoſi & incurvi excreſcunt ramuli, qui in plures alios minoresque diviſi ſunt. Arboris cortex eſt glaber, cinereus, vel in album tendens colorem, ramorum vero magis fuſcus eſt, in inferiore trunco duplicatus, qui in ſenectute ſeparatur in magnas firmasque lamellas ultra cultrum craſſas, in brevioribus ramulis folia plerumque in bina paria diſtincta ſunt, in junioribus vero arboribus in tria paria oppoſita. Folia hæc ſunt ſubrotunda, tres quatuorve pollices longa, paulo minus lata, paulumque antrorſum inflexa. cui lateri magnus nervus ſemper proxime adcumbit, ita ut hic non directe per medium tranſeat, ſuntque illa porro firma, glabra, & læte viridia, paucis transverſalibus coſtis diſtincta, a quibus vetuſta ſcabra ſunt, hæc quoque ſuperius rotunda ſunt, ſed juniora ſunt magis oblonga, brevique apice donata, quoque vetuſtiora ſunt folia, eo minora; ſique eſſent inciſa, cum Quercus foliis maxime convenirent, ſaporem porro habent dulcem, cum parva adſtrictione, ita ut hæc juniora folia cruda edi poſſint.

In ramulorum ſummo racemi breves propullulant, quibus inſident plurima glauca capitula forma modoque Caryophyllorum, ſed non ita cruciatim poſita nec ordinata: Hæc ſeſe aperiunt in floſculos quadripetalos ſubrotundos, coloris ex viridi luteſcentis inſtar florum Mangæ, magnitudine florum Clematitidis, in ipſorum centro aliud locatur album & oblongum petalum ſuperius circinnatum, circa quod primo tria locantur longa, ſubtilia, & rubra ſtamina, ample extenſa, quorum quodvis prope ortum ſuum bina breviora & magis albentia gerit ſtamina, totque prope iſtud medium petalum, majora autem ſtamina varias habent antheras farina flava adſperſas, in ipſo floris centro brevis adparet coronula, cui longum inſidet cornu inferius latum & viride, ſuperius anguſtum inſtar fili, & rubrum, quod in fructum excreſcit. Florum odor eſt gratus, ſed debilis, fere inſtar illius florum Canangæ, ſique hi marceſcunt, petala externe magis flaveſcunt, mediumque violaceum habet colorem.

Fructus eſt ſiliqua longa, tenuis, & plana, ſpithamam vel undecim pollices longa, tres digitos lata, calamum circiter craſſa, oris æqualibus & aliquando protuberantibus, ejus pars inferior eſt fere recta hilumque craſſum format, ſuperior vero pars gibboſa eſt ac tenuor, ad latera plerumque incurva, ſique matura, obſcure fuſca ſeu nigricans, nec facile aperiri poteſt ac dura eſt. Intus locantur quatuor, quinque, vel ſex tenuia & plana oſſicula ſeu fabæ nigræ, magnitudine circiter denarii, ad cultri craſſitiem, non rotundæ, ſed oblongæ & fere cordatæ, quæ in hilo ſuo umbilicum gerunt, quo ſiliquæ nectuntur, in hisce medulla invenitur ſicca, viridis, forma folioli ſita, quæ verum includit ſemen, ex quo juniores progerminant arbores.

Si hæc arbor profunde incidatur, ut per albam ejus ſubſtantiam fuſcum tangatur cor, læte rubens exſtillat ſuccus inſtar tenuis ſanguinis, qui in linteis inexpungibiles cauſſat maculas, quod omnes plerumque tales ſucci efficiunt.

Lignum, uti dictum eſt, duplex eſt, exterum alburnum tantum eſt, in junioribus arboribus palmam craſſum, in adultis binos digitos, inæquali craſſitie cor ambiens, uti vitellum in cocto conſpicitur ovo ab una parte magis adcumbere teſtæ quam in altera: Lignum ipſum ſeu genuinum Syderoxylum ſubſtantia eſt ſolida, gravis, dura, & craſſis conſtans ex fibris, cum carne bovina ſeu Quercu noſtra conveniens, in mare pallide fuſca, ſed ſicca obſcurior eſt, ac demum nigricat, una tamen ejus invenitur ſpecies, cujus lignum crudum ad pallide ruffum accedit colorem, quæ *Metroſideros rubra* vocatur.

Altera *Metroſideros femina* modo creſcendi cum mare convenit, ſed ejus folia ſunt longiora, flaccidiora, & acutiora, quinque vel ſex pollices longa.

Trunci

Zo deelen wy dan ook den Yzerhout-boom in manneken en wyfken, waar van 't manneken het eygentlyke, en meeſt bekende is, en 't welk wy nu eerſt beſchryven zullen.

Het is een zeer hoogen en robuſten boom, niet heel regt van ſtam, maar gemeenlyk wat bogtig, behalven die in digte boſſchen ſtaan, dewelke zeer regt zyn; hy heeft weinige en kromme hooft-takken, ordentlyk uitgebreidt, en daar aan veele knoeſtige en kromme ryskens, die hun in veele andere en kortere verdelen. De ſchorſſe des booms is even, ligt, aſch-graauw, of naar 't witte trekkende, maar aan de takken is ze grauwer, aan de onderſte ſtam dubbelt, en in den ouderdom afſchilferende, met groote en ſtyve lappen, ruym een mes dik; aan de korte ryskens ſtaan de bladeren meeſt by twee paren, en aan de jonge boomen drie paren, regt tegens malkander. Dezelve zyn rondachtig, drie en vier duimen lang, wat minder breet, en een weinig na vooren geboogen, welke zyde de groote zenuwe altyd naaſt leyt, zo datze niet regt door de midden gaat, wat ſtyf, glad, en blyde groen, met weinige dwers-ribben, dieze in den ouderdom wat geplooyt maken. De oude bladeren zyn vooren rond, maar de jonge zyn langwerpiger, met een korte ſpitze, en hoe ouder, hoe kleender zy worden; waren ze gekerft, zouden zy met ons Eyken-loof groote gelykeniſſe hebben, van ſmaak zoet, met een kleene adſtrictie, zoo dat men de jonge bladeren wel raauw kan eten.

Aan 't uitterſte der ryskens komen kort getakte trosjes voort, daar aan ſtaan veele ſpaans-groene knoppen, in maniere als de Nagel-kroontjes, dog zo wel niet in 't kruis, en geſchikt. Deze haar openende werden bloempjes van vier langwerpige en vooren ronde blaadjes, van koleur geel-groen, als de Mangas-bloemen, en in de groote, als die van Clematis; in haar midden ſtaat een ander wit en langagtig blaadje aan de boven rand geſnibbelt, rondom ſtaan voor eerſt drie lange ſubtile en roode draden, wyd uytgeſpreyt, hebbende ieder by zyn oorſpronk nog twee korter en witter draden, en ook zoo veele by 't middelſte blaadje, dragende de groote draden diverze noppen, met geel meel beſtrooyt, regt in de midden ziet men een kort bekertje of kroontje, daar in ſtaat een lang hoorentje, onder breet en groen, boven ſmal, als een draad, en rood, waar uyt de vrucht werd. De reuk is lieffelyk, dog ſlap, bykans als die van Cananga-bloemen, en als deze bloemen oud worden, zo ziet men de buitenſte blaadjes geelder, en het middelſte wert violet.

De vrucht is een lange, dunne, en platte houwe, een ſpan of elf duymen lang, drie vingers breet, en omtrent een ſchaft dik, meeſt met evene kanten, of hier en daar met een bogtje, de buyk is ſchier regt, en maakt een dikke naat, de rugge is bultig en dun. Zy zyn ook gemeenlyk ter zyden wat gekromt, ryp geworden, donker bruyn of ſwart, niet ligt om te openen, en hard. Binnen leggen 4. 5. *en* 6 *dunne platte boonen, ook ſwart, en even in de grootte van een kleene ſchelling, in de dikte van een mes, niet rond, maar langwerpig, of als een hert, en in 't kloofje een kort adertje hebbende, waar mede zy aan de ſchaal hangen. Binnen is een groenagtig droog merg, in de gedaante van een blaadje, 't welk het eigentlyke zaat is, waar van jonge boomen voortkomen.*

Als men in den boom zo diep kapt, dat men door 't witte ſpint tot het bruyne hert komt, zo loopt 'er een ligt-roode zap uyt als dun bloed, 't welk in 't linnen onuytwiſſelyke vlekken geeft, gelyk alle meeſt diergelyke zappen doen.

Het hout, als gezegt, is tweederley, het buytenſte witte is maar ſpint, een hand dik aan de jonge boomen, en aan de volwaſſen twee vingers dik, dog in ongelyke dikte, het hert omgevende, gelyk den doorn in een gekookt ey gemeenelyk de eene zyde nader ligt, dan de andere. Het hert of eygentlyke yzer-hout, is een vaſte ſubſtantie, ſwaar-hard, en grofdradig, met het robuſte oſſen-vleeſch, of met ons Eykenhout te vergelyken, aan 't manneken ligt-bruyn, maar hasterſt hoog-bruyn, en ten laatſten ſwart-bruyn, men heeft egter een geſlagt, waar van 't raauwe hout na 't ligt-roſſe trekt, 't welk men rood Yzer-hout *noemt.*

2. Yzerhout 't wyſken *is in manier van waſſen 't mannetje gelyk, de bladeren zyn wat langer, ſlapper, en ſpitzer,* 5 *en* 6 *duimen lang.*

Aan

Trunci lignum exterius ſeu alburnum eſt craſſius, atque cor pallidiorem habet colorem, quam maris, ex fuſco nempe in luteum vitellinum vergens colorem, nec unquam ita nigrum, ſi ſiccum ſit, levioris & mollioris ſubſtantiæ, obſcuris ſtriis longitudinalibus diſtinctum, quodque facilius elaborari poteſt.

Utraque ligna placentarium gerunt odorem, vel inſtar recentis panis, ſi elaborentur, facileque ſecari & perdolari poſſunt, ſatisque glabra ſunt, ſi poliantur: In recenti elaborato ligno inter majores pectines minores obſervantur lutei, & fragiles inſtar ſulphuris, quod proprie ejus pinguedo eſt.

Femina aliam quoque habet varietatem, cujus folia ſunt longiora, & acutiora, ſe ſæpe per tria paria ramulis inſidentia, quorum unum prope pedunculum aliquando incurvum eſt, ejus lignum quoque vitellini eſt coloris, molle, & longum, nec ita durabile ac præcedentis, ex fuſco ruffum eſt, magnumque habet alburnum. Maris ligni pectines ſunt breviores, intricatiores, multoque copioſius gerunt iſtud ſulphur, feminæ vero ſunt longi & recti. Radices quoque ſub terra prorepunt, nec profunde illam perforant, ita ut ſæpe ſupra rupes nudæ decurrant, inque litoris ſcopulis ſi creſcant, ſub radicibus excavata eſt, ubi hæ excurrunt: Radices ſunt ſiccæ ſæpe & emortuæ, nigricantes, atque una parte vivente obductæ cortice, nihilominus tamen ſcopulis ita infixæ, ut a ventis non adeo facile diſjiciatur hæc arbor ac præcedens *Nani*.

Anni tempus. Sub initium ſiccorum menſium h. e. Septembri flores incipit proferre, quod usque in Januarium & Februarium durat, fructus ejus matureſcunt menſe Aprili, & ſub initium pluvioſorum menſium, quum pauciora gerat folia, optimeque cædi poteſt.

Nomen. Latine *Metroſideros Amboinenſis*, ſeu *Lignum ferreum vulgare.* Belgice *gemeen Yzerhout.* Malaice *Caju Beſſi* & proprie *Caju Carbou*, vel uti alii dicunt *Marboo.* Ternatice *Dowora.* Amboinice *Iſſer* & *Iſſéle*, unde putarem noſtram nationem ſuum *Yzerhout* deflexiſſe, quum non obſervem aliquam nationem ipſi cognomen *Sideroxyli* tribuiſſe. Macaſſarice dicitur *Bajang.* Bœgice *Ipi.*

Locus. In cunctis occurrit inſulis Orientalibus, uti & in *Java*, ac *Malacca*, optima vero & frequentiſſima creſcit in *Amboinæ* regionibus, lutea nempe in *Boutona, Boerone*, & *Cerâma:* Fuſca vero ſeu mas in ipſa *Amboina*, uti & in *Cerama* tam in litore, quam in vicinis ipſi montibus, quoque locus ſit magis ſaxoſus, eo melius exhibet lignum, ita ut ſæpius, uti dictum fuit, in acutis & nudis creſcat rupibus: Expertus quoque fui per ſtipites propagari poſſe menſibus pluvioſis in ſolo duro lapillis mixto.

Uſus. Hiſce in regionibus hoc lignum primarium eſt, quod ad tigna adhibetur, uti apud nos Quercinum, non tantum ad ædes, ſed ex ipſo quoque menſæ, ſedes, ciſtæ, ſimiliaque, fabricantur, atque tam dolabra quam tornionum ope poliri poteſt, licet craſſis videatur conſtare fibris, atque poliendo in tam ſplendentem & obſcure fuſcum elaborari poteſt lignum, ut a vetuſto & diu uſurpato ligno Quercino diſtingui nequeat; aquæ injectum hoc lignum fundum quoque petit, ſed feminæ lignum quodammodo ſupernatat, uti & illud maris, ſi levia quædam ipſi adligata fuerint ligna, ob gravitatem vero tectis raro inſervit.

Lignum hoc aureamm præbet raſuram haud ingrati odoris, illud vero quam maxime a ſolo arcendum eſt, ne muros tangat ex terra, argilla, ſalſisque lapillis marinis conſtructos, ab omnibus enim hiſce ingredientibus intra paucos annos putreſcit: Credebatur olim calcem huic ligno eſſe pernicioſam, experientia vero ſubſequentibus annis edocuit, ipſi calci hoc non eſſe adſcribendum, ſed ſalſedini aquæ, ipſi miztæ, vel lapillis marinis, unde & cæmentariis mandatur, trabes ex hoc ligno conſtructas lateribus coctis ſiccisque ac calci inponere, unde hoc lignum indureſcit & perſiſtit, quondam vero hoc obducebatur lamellis plumbeis, quo usque muros penetrabat, ſed hoc quoque non ſuccedebat, uti id ad oculum nobis in muris deſcriptis adparuit: Sic quoque non durabile eſt in penariis, aliisve occluſis repoſitoriis, omnis enim humiditas nebuloſusque talis aër huic nocet ligno, unde nec etiam pluviis vel vento poteſt reſiſtere niſi pice vel pigmento quodam eſſet obductum, durabile ſatis quoque eſt in ſolo ſub aqua, ſed non in ipſa aqua, in qua intra paucos menſes teredines Malaice *Capang* & Latine *Sole-*

Aan de ſtam is het ſpint grooter, het hout van 't herte ligter van koleur, dan aan 't manneken, namentlyk uyt den bruinen, naar 't doorngeele trekkende, en nooit zo ſwart ſtervende als dat van 't manneken, ligter en weker van ſubſtantie, met donkere ſtrepen in de lengte, en gemakkelyker om te bearbeyden.

Beyde houten hebben een koekagtigen reuk, of als verſch brood, als men zo bearbeyd, neemt gemakkelyk de zaag en ſchaaf aan, en wort redelyk glad, gepolyſt zynde: in 't verſch bearbeyd, ziet men tuſſchen de kammen eenige kleendere kammen, geel en bryzelig, als ſwavel, het welk zyn vettigheid is.

Het wyfken heeft nog een verandering, daar aan de bladeren nog langer en ſpitzer zyn, ook dikwils met drie peren aan de ryskens, waar van zomtyds het eene by den ſteel omgedraayt ſtaat, het hout mede doorn geel, week, en lang, zo durabel niet als het voorige, beſterft bruynros, en heeft een groot ſpint. De kammen van 't mannekens-hout zyn korter, verwerder, en hebben meer geel ſwavel, maar die van 't wyfken zyn lang en regt. De wortelen verſpreyden hun ook meeſt langs de aarde, en gaan niet diep in, zo dat men ze dikwils over de klippen bloot ziet loopen, en op de ſtrant-klippen ſtaande, is by akwils onder de wortel hol, alwaar die afvangen, de wortelen zyn droog, ſwart beſtorven, en egter aan de eene zyde nog met de levende ſchorſſe bekleet, niet te min houd hy vaſt in de klippen, en word van de winden zo ligt niet omgeworpen, als de voorgaande Nani.

Sayzoen. *In 't begin van de drooge Mouſſon, dat is September, begint het te bloeyen, 't welk duurt tot in January en February. De rype vruchten heeft men in April, en in 't begin van de regen-Mouſſon, wanneer hy 't minſte loof heeft, en beſt om te kappen is.*

Naam. *In 't Latyn* Metroſideros Amboinenſis, *of* Lignum ferreum vulgare. *Op 't Duitſch* gemeen Yzerhout. *Maleyts* Caju Beſſi, *en eygentlyk* Caju Carbou, *of gelyk andere zeggen* Marboo. *In Ternaten* Dowora, *Amboinſch* Iſſer *en* Iſſéle, *waar van men giſſen zoude, dat onze Natie haar Yzerhout gemaakt heeft, om dat ik niet bevinde, dit hout by eenige andere Natiën den toenaam van yzer te hebben. Macaſſars* Bajang. *Boegis* Ipi.

Plaats. *Men vind het in alle de Ooſterſche Eylanden, als mede op* Java *en* Malacca, *dog wel 't beſte en meeſte in de Amboinſche quartieren, te weten, het geele op* Bouton, Boero, *en* Ceram, *het bruyne of manneken op* Amboina *zelfs, als mede op* Ceram, *zo wel op ſtrant, als in 't naaſte gebergte, en hoe ſteeniger de plaats is, hoe beter hout hy geeft, zo dat men 't dikwils, als gezegt, op ſcherpe en meeſt bloote klippen vint. Ik heb ook bevonden, dat men 't met ſtokken verplanten kan in de regen-Mouſſon, en in een harde grond, daar kleene ſteentjes onder lopen.*

Gebruik. *In deze quartieren is dit hout een Prins van alle timmerhouten, gelyk by ons 't Eykenhout is, te weten, op 't lant niet alleen tot den huisbouw, maar ook tafels, ſtoelen, kiſten, &c. latende zig zo met de ſchaaf, als drayers bytel, redelyk glad werken, hoewel 't grofdradig ſchynt, egter door 't polyſten kan men het glimmende en donker bruyn maken, zo dat men 't van oudt en lang gehandelt Eykenhout niet onderſcheiden kan. Het is mede een zink-hout in 't water, dog het wyfken dryft eenigzints, gelyk mede 't manneken, als 'er maar weinige ligte houten aan gebonden zyn, wegens zyne ſwaarte wert 't zelden in 't dakwerk gebruikt.*

Het geeft een gout-geel zaagmeel, niet onaangenaam van reuk, maar men moet dit hout ten hoog ſten bewaren, dat het in geen gront ſtaat, nog in eenige muuren van aarde, kley, en brakke zee-ſteenen gemetzelt, gelegt wert, want van alle deze vergaat dit hout in weinige jaren. Men heeft ook eertyds geloofd, dat de kalk aan dit hout ſchaadelyk zy; maar de ervarentheid in de volgende jaren heeft het tegendeel geleert, dat zulks de kalk zelfs niet toe te ſchryven zy, maar de brakkigheid van 't water, dat daar onder komt, ofte de zee-ſteenen, dierhalven ordonneert men aan de Metſelaars, datze de balken in droog gebakke ſteenen en kalk zullen leggen, waar in dit hout hart en onverteert blyft. Men beſloegze eertyds met loode platen, zo verre zo in de muur lagen, maar dat deugde al mede niet, gelyk ons den oogenſchyn in eenige afgebrokene muuren geleert heeft: Zo is 't mede zo durabel niet in kelders, en andere beſlotene pakhuyzen, want alle vogtigheid of diergelyken lugt dit hout ſchadelyk is, daarom het ook tegen geen regen of wint beſtaan kan, ten ware dat 't met teer ofte andere verwe aangeſtreken wierde; niet te min in de gront onder water is het durabel, maar niet in 't wa-

Solenes illud perforant. Sic quoque ſollicite curandum eſt, ne alburni quædam pars remaneat in trabibus vel poſtibus, quum omne illud ac præſertim quod in occluſis deponatur locis, intra paucos annos degeneret in albas fomicas pediculosque, quod animalium genus tanquam peſtis graſſatur in India, quibus plurima ſupellectilis pars ipſæque perduntur ædes. Elaboratum lignum fæcibus vulgaris cereviſiæ politur, ut elegantem fuſcum ſplendentemque adquirat colorem, vetus vero in ædibus adeo indureſcit, ut vix clavus trajici poſſit, adeoque firmiter rubigine ipſi inhærent, ut non niſi fracti & vi evelli poſſint, uti & hoc multo difficilius elaboratu eſt. Optime etiam foco inſervit, ſed alia leviora ipſi admiſcenda ſunt ligna, quum ſolum lente ignem concipiat, ſi vero ſemel flammam ſuſceperit, vehementer ardet, fortemque emittit calorem, ſolidosque relinquit carbones; ad naves exſtruendas non adhibetur, quum nimis ſit grave, nec in aqua durabile: Hoc inſuper vitio laborat lignum iſtud, quod magnas nempe circa cor gerat fiſſuras, quæ ſæpe per totam decurrunt trabem, licet cor cæterum adeo ſit durum ac reliquum lignum, quod ligniariis multum tædii adfert, ſi trabem craſſiorem in aſſeres vel minora ſecare velint ſegmenta; Hæ vero fiſſuræ plerumque huic ſuperveniunt ligno per gravem lapſus ictum, vel ſi arbor vegeto nimis referta ſit ſucco; attendendum enim eſt, hanc non cædi arborem eo tempore, quo teneris foliis floribûsque ſit onuſta, nec plenilunio, quod & de omnibus tignis obſervandum & notandum. Ad ciſtas & ſcrinia feminæ lignum melius conducit, quum magis fuſcum, levius & facilius elaboratu ſit, quales potiſſimum ſunt Boutonenſes ciſtulæ ulnam longæ ac pedem altæ.

Juniora feminæ folia ſuſpectis adcoquuntur piſcibus, quales ſunt inflatores, duriones, ſimilesque; ut eo minus noceant.

Vetuſtus trunci cortex, uti dictum eſt, ſponte ſeparatur, ſub quo alius regeneratur, qui ſenſim quoque decorticatur, talique modo aliquando quatuor, quinque, & ſeptem lamellæ ſibi invicem inhærent, quæ ſemi digitum craſſæ, multisque angulis involutæ diligenter conliguntur & adſervantur in uſum medicum, contuſus enim hic cortex & cum veteri maſticatus Pinanga, vel aliis incoctus cibis album pituitoſumque ſiſtit fluxum, aliasque diarrhæas. Primum ſola maſticatur Pinanga, ſuccusque ejus calce inprægnatus exſpuitur, tumque cortex ore adſumitur cum pauca conſciſſi Zingiberis quantitate, quorum ſuccus ſimul deglutitur: Zingiber additur, quum hi plerumque morbi ex frigore & ſtomachi flacciditate ſuum ducant ortum.

Ejus fabæ in Sumatra ultra denarii magnitudinem excreſcunt, quæ referunt fructus fabæ marinæ ſeu *Boa Parang*, quas plebs conligit, carbonibusque vel cineribus calidis inponit & torret, donec ipſarum pelliculæ dehiſcant, quas dein per tres vel quatuor dies in aqua macerant ſalſa, in tepida iterum renovant, coquunt, ac edunt.

In Batsjama Cepphus quidam fuit obſervatus, qui venenatos comederat in litore boletos, unde vertiginoſus erat, mirisque giris juxta litus ſeſe circumvolvebat, donec ad Metroſiderum accederet, cujus corticem roſtro perforabat, unde reconvaleſcebat. Hinc homines edocti fuere, hunc conducere corticem contra anxietates perniciemque Boletorum, ſi recens nempe cortex, vel lignum contritum adſumatur.

Amboinenſes feminæ viridem edunt corticem cum Pinanga, ſi inprægnatæ ſint per totum inprægnationis tempus, ut ipſarum fœtus ſint robuſtiores ac ſaniores.

Anno 1678. in vetuſta decidua Metroſidero in Amahuſſœ montibus obſervatum fuit in craſſorum ramorum meditulliis gummi quoddam, ſapore & colore Acaciæ ſimile, inſtar picis nigrum, adſtringentis admodum ſaporis cum quadam & levi amaritie: Hoc gummi ſuperioribus temporibus non fuit notum, ac lignum, cui adhærebat, ex nigro magis fuſcum & durius erat vulgari Metroſidero. Hujus gummi pauca copia ore adſumpta omne mucoſum adtrahit, depuratque illud æque bene ac terra Catechu.

't water zelfs, daar in binnen weinige maanden de pypwormen in 't Maleyts Capang, *in 't Latyn* Solen, *inkomt. Zo moet men ook zorgvuldig al 't witte ſpint afnemen, al zou 'er aan de balken of ſtylen een boek wan blyven, vermits al het zelve, inzonderheid dat in bedompte plaatzen ſtaat, in korte jaren verandert in witte mieren of hout-luyzen, een ſnoode peſt in Indiën, die menig gebouw en huisraad bederven. Het bearbeyde hout wert met moer van gemeen bier gepolyſt, om ſchoon bruyn te werden, het oude in de gebouwen werd zo hard, dat men 'er niet of qualyk een ſpyker kan inkrygen, en die in 't verſche geſlagen werden, verroeſten daar in zo vaſt, dat men ze zonder breken niet weder uit kan krygen, gelyk het als dan ook veel moeyelyker te werken is. Het geeft ook ſchoon brandhout, dog men moet 'er ander ligt hout onder mengen, om dat 't alleen langzaam in brand raakt, maar eens de vlam gevat hebbende, brant het fel, geeft een ſterke hitte, en beſtendige koolen; tot den ſcheepsbouw werd het niet genomen, om dat 't te ſwaar, en in 't water gants niet durabel is. Dit hout heeft verders die fouten, dat het groote hertſcheuren heeft, die zomtyds door den geheelen balk gaan, hoewel het hert anderzints zo hard is, als 't reſterende hout, het welk de timmerlieden groot verdriet aanbrengt, als ze een dikke balk tot planken of kleendere houten willen zaagen: Deze ſcheuren komen egter gemeenelyk in 't hout door den ſwaren ſlag in 't nedervallen, of als den boom te vol jeugdig zap is, want men moet wel opletten, dat men deeze boomen niet kapt, als ze vol jong loof, ofte bloemen ſtaan, nog by volwaſſen maan, 't welk van alle timmerhouten gezegt zy. Tot kiſten en kaſten is 't hout van 't wyfken bequamer, om dat 't geelder, ligter, en gemakkelyker te bewerken is, gelyk meeſt zyn de Boutonze kisjes van een elle lang, en een voet hoog.*

De jonge bladeren van 't wyfken werden by ſuſpecte viſſchen gekookt, gelyk 'er zyn Opblazers, Durioens viſch, &c. op dat ze te min ſchaden zullen.

De oude ſchorſſe, als gezegt, ſchilvert van zelfs af, daar onder weer een ander groeit, die metter tyd ook afſchilvert, en zo hangtze zomtyds 4. 5. en 7 dubbelt boven malkander, welke lappen een halve vinger dik zynde, en met veele ronde hoeken, naarſtig verwaardt werden tot een medicinaal gebruik, want geſtampt, en met oude Pienang of in andere koſt gegeten, ſtoppen de witte en ſlymerige roer, en andere buyklopen. Men knauwd eerſt de Pienang alleen, en ſpouwt den gekalkten zap uit, en doet de genaamde ſchorſſe in de mont, met een weinig kleene Gember, de reſterende zap voort inſwelgende. De Gember word daar by gedaan, om dat die ziekte gemeenelyk uyt koude en ſlappigheid des maags komt.

De zaden werden op Sumatra ruym zo groot als een ſchelling, gelykende de vruchten van Faba Marina, of Boa Parang, *dewelke de geringe luyden vergaderen, op kolen of heete aſſche braden, tot dat de ſchellen barſten, daar na drie of vier dagen in zout water weken, als dan weder ververſchen, opkooken, en eeten.*

Op Batsjam heeft men gezien een Zee-meeuw, dewelke fenynige Campernoelien op ſtrand at, en daar van duizelig wierd, zo langs ſtrandt op en neer rollende, tot dat ze by een Yzerhout-boom quam, pikte in de ſchorſſe, waar van ze wederom bequam. De menſchen hebben hier uyt geleert, dat deze ſchorſſe tegens de benaauwtheidt, en ſchadelykheid van Campernoelien dient, te weten de verſche ſchorſſe of het hout gevreven, en ingenomen.

De ſchorſſe eten de Amboinſche Vrouwen groen met Pinang, als zy bevrucht zyn, den geheelen tyd van haaren dragt, en zeggen, dat daar van ſterke en gezonde kinders komen.

Ao. 1678. is in een oude omgevallene Yzerhouts-boom, in 't gebergte van Amahuſſoe, binnen in 't hert van de dikke takken gevonden een Gom, aan ſmaak en koleur de Acacia gelyk, te weten, ſwart als pik, en zeer adſtringerent van ſmaak, met een kleene bitterheid in het eerſte: Deze Gom is te vooren niet bekent geweeſt, en 't hout, waar in het zat, was ſwart-bruynder en harder dan het gemeene Yzerhout. Een weinig van 't zelfde gom in de mond genomen, trekt alle de ſlymerigheid t'zamen, en zuyvert den zelven zo wel als Caatsjo.

Tabula Decima

Ramum exhibet *Metroſideri Amboinenſis*, quæ *Caju Beſſi* incolis vocatur.

De tiende Plaat

Vertoont een Tak van het gemeene *Amboinſche Yzer-hout*; het geen *Caju Beſſi* van de Inlanders genaamt wert.

CAPUT VIII.

CAPUT OCTAVUM.

Metroſideros Molucca. Samar.

TErtia Metroſideros a præcedentibus diverſa eſt, quæ in Moluccis ita vocatur, in hiſce vero inſulis nomine *Samar* nota eſt, in marem quoque & feminam diviſa, excepta tertia ſpecie *Samar Ayer* ſeu *Samar* fungoſa dicta.

Primo *Samar mas* ſeu rubra, quæ uſitatiſſima, ſilveſtrium arborum altiſſima eſt, recto craſſoque adſurgens trunco, inſtar majoris mali erecta eſt; Ejus folia vulgaris ſunt formæ, quinque ſexve circiter pollices longa, tres pollices lata, ad oras ſerrata, ſed non ita profunde ac illa *Arboris Pinguis*, ſicciora autem & firmiora, in junioribus vero foliis profundius ſerrata ſunt & longiora, amari ſaporis, coſtis parallelis obliquis diſtincta, ac ſolitaria, irregularique ordine ad ramulorum extremum poſita, plerumque laciniata & exeſa, ita ut vix integrum in ramo reperiatur folium. Ramuli tales plures conjuncti ſunt, erecti ad ramorum extremum. Cortex eſt glaber, durus, & pallide fuſcus, fragilis, interna parte intenſe luteus, ruffis pertextus venis.

Flores ad ramulorum extremum progerminant, uti Mangæ flores, qui ſimplicibus petiolis ſeu julis, tres & quatuor pollices longis inſident, tres ſimul plerumque juncti, horumque quidam bifariam diviſi ſunt, juli hi undique obſeſſi ſunt parvis viridibus capitulis, quæ in flores ſeſe aperiunt parvos, ex ſeptem albentibus petalis in orbem poſitis inſtar patinæ conſtantes, qui plurimis brevibus gaudent ſtaminibus, totusque floſculus haud multo major eſt ſemine Catjangh. Gratum ſed debilem fundunt hi flores odorem, ac plerumque inutiles decidunt, unde & in plurimis arboribus nulli obſervantur fructus, exceptis iis, quæ in imis creſcunt montibus. In patina iſta fructus creſcit minimus, vix major viridi Catjangh ſemine, durus, anguloſus, externe rubens, ſed ſenſim nigricans, qui pauciſſimam ac vix notabilem continet medullam colore & ſubſtantia albi papaveris ſeminis, unde mirandum eſt vaſtiſſimam ac graviſſimam hanc ſilveſtrem arborem ex tam tenui rudimento ſuum capere incrementum.

Ex vulnerato trunco læte rubens inſtar ſanguinis exſtillat ſuccus, in Moluccis nempe Inſulis, ex Amboinenſibus enim arboribus plerumque lympida depluit aqua, quæ ruffa exſiccatur. Ejus lignum eſt grave, ac recens, ruffum vel rubrum, ſed ſiccum fuſcum eſt inſtar Syderoxyli, quoque magis id aquæ ſalſæ exponitur, eo magis nigreſcit.

Secundo *Samar femina* ſimilem erectum & altum ac mas gerit truncum, ſed ejus cortex obſcurus magis eſt, muſcoſus, facileque frangens, atque inciſus paucam exſtillat rubentem lympham. Rami plurimi ſimul juncti ſunt, ac plerumque tres ſimul uno ex centro ortum ſuum ducunt, quorum unus ſemper minor eſt.

Folia ejus ſunt ſolitaria, brevibus petiolis, ſed longioribus illis maris inſidentia, a ſeptem ad decem pollices longa, quatuor lata, nec nervus medius directe per medium tranſit, ipſorum oræ non ita profunde ſerratæ ſunt ac illorum maris, in quibusdam tamen locis acuti apices obſervantur, planique ſinus, coſtæ inferiores oblique admodum decurrunt, præſertim poſteriores, ipſorumque ſapor parum amaricat cum adſtrictione.

Flores haud multum diverſi ſunt ab illis præcedentis: Fructus colore, magnitudine, & forma cum Ceraſis acidis conveniunt, non perfecte ſphærici, ſed parum gibboſi, ac ſuperius foveola notati, glabri, ac ſplendentes: Horum caro eſt auſtera inſtar prunorum ſilveſtrium, adſtringens, multis ſinuoſis & emarginatis oſſiculis repleta. Lignum recens cæſum albicat, ſed ſiccum ex flavo fuſcum eſt, ſatis durabile pro ædificiis: Fructus matureſcunt menſibus Februario & Martio.

Tertio *Samar Ayer* ſeu *fungoſa* maxima gerit folia, corticemque ſuccoſum, fungoſumque & aquoſum lignum, nulli operi utile, unde & contemnitur.

Nomen. Latine *Metroſideros Molucca.* Belgice *Ternataans Yzer-hout.* Malaice *Caju Beſſi Ternate.* Ternatice

VIII. HOOFDSTUK.

Ternataans Yzer-hout.

H*Et derde Yzer-hout, mede van de voorgaande verſchillende, is het geene men in de Moluccos dus noemt, in deze Eilanden onder den naam van* Samar *bekent, insgelyks verdeelt in manneken en wyfken, behalven nog een derde genaamt* Samar Ayer *of het vooze* Samar.

1. Samar *het manneken of het roode, zynde het meeſt gebruikelykſte, is een van de hoogſte wout-boomen, met een regten dikken ſtam, in de gedaante van een grootte maſt opgeregt, de bladeren van gemeene gedaante omtrent 5. of 6 duimen lang, 3 duimen breet, aan de kanten gezaagt, dog niet zo diep gelyk die van* Arbor Pinguis, *drooger en ſtyver, maar aan de jonge boomen dieper gezaagt, en langer, bitter van ſmaak, met parallele ſchuynze ribben doorregen enkelt, en zonder orare omtrent het nytterſte van de korte en gekapte takjes ſtaande, meeſt geſcheurt en doorvreten, zo dat men aan een tak kwalyk een geheel blad vinden kan. De ryskens ſtaan veele by malkanderen, regt voor uit aan 't einde der takken. De ſchorſſe is effen, hart, en ligt-graauw, breekſaam, van binnen hoog-geel met roſſe aderen.*

Het bloeizel komt voort aan 't einde of voorſte der takskens, gelyk het Mangas bloeizel, zynde enkelde ſteelen of vingers, 3. en 4 duimen lang, waar van 3. gemeenlyk tegens malkander ſtaan, en sommige derzelver zig in tween verdeelen, deze ſteeltjes zyn langs henen digt bezet met kleene groene knopjes, waar uit het bloeizel wert, het zelve zyn kleene bloempjes, gemaakt van 7. vuil-witte blaadjes, in de ronte geopent als een ſchoteltje, en daar in vol korte draatjes, zynde het geheele bloempje niet veel grooter dan een Catjang. Zy zyn van een lieffelyken, dog ſlappen reuk, en vallen meeſt voor niet met al af, daarom men aan de meeſte boomen geene vruchten vint, behalven aan die gene, die diep in 't gebergte ſtaan. In het voornoemde ſchoteltje groeyt de vrucht zeer kleen, en niet veel grooter dan een groene Catjang, hart, wat hoekig, en root van buyten, dog metter tyd rookverwig, daar in leyt zeer weinig en pas kennelyk merg, van koleur en grootte als het zaat van witte Papaver, zynde te verwonderen, dat een van de grootſte en ſwaarſte boomen des wouts, zyn oorſpronk heeft uit een zo gering beginzel.

Uyt den gequetſten ſtam loopt een ligt rood zap als bloet, te weten in de Moluxe Eilanden, want in de Amboinſche loopt meeſt een wit water uyt, welk ros beſterft. Het hout is ſwaar, verſch zynde, ros of rood, maar beſterft bruyn, gelyk Yzer-hout, en hoe meer het in zout water komt, hoe ſwarter het wert.

2. Samar *het* wyfken, *heeft diergelyken regten en hoogen ſtam, gelyk het mannetje, dog de ſchorſſe is wat donkerder, moſchagtig, en kort afbrekende, en geeft een weinig roodagtig water in 't kappen. De takken ſtaan veele by malkander, gemeenelyk 3. uyt eenen oorſpronk, dog de eene is altyd kleender.*

De bladeren ſtaan enkelt op korte voetjes, langer dan het mannetje, te weten van 7. tot 10 duimen lang, en vier breet, en de middelſte zenuwe gaat niet regt door de midden, haare randen zyn wel zo merkelyk niet gezaagt als aan 't mannetje, dog hier en daar kan men korte ſpitze zien, en vlakke bogtjes, daar by de ribben van onderen lopen zeer ſchuyns, inzonderheid de agterſte, en haar ſmaak is een weinig bitter en t'zamentrekkende.

Het bloeizel verſchilt niet veel van 't voorgaande. De vruchten zyn in koleur, grootte, en gedaante als Moerellen, niet volkomen ront, maar wat bultig, en boven op met een kuyltje, glat, en glimment: Het vleeſch is aan de ſteen wrang, en t'zamentrekkende, met veele hoekige en gekartelde korrels van binnen. Het hout verſch gekapt zynde, is witachtig, dog beſterft geel-bruyn, mede redelyk durabel tot den huisbouw. De vruchten heeft men in February en Maart.

3. Samar Ayer *of het vooze Samar, heeft de grootſte bladeren en een zappige ſchorſſe, en een voos wateragtig hout, tot geen werk dienſtig, en dierhalven veragt.*

Naam. *In 't Latyn* Metroſideros Molucca. *Op 't Duitſch* Ternataans Yzer-hout. *In 't Maleyts* Caju Beſſi Ter-

tice *Hatabeſſi*. Amboinice *Samar* ſeu *Samal*: Mas peculiari nomine vocatur *Samar Batoe*, ob lapideam ejus ſubſtantiam, ac duritiem.

Locus. Optimum ac ruberrimum lignum creſcit in Moluccis, tum in Amboina, viciniſque ipſi inſulis, ac præſertim in Uliaſſerenſibus: Non amat litora, vel loca ipſis vicina, ſed altos montes.

Uſus. Ad ædes navigiaque hoc lignum adhibetur, præſertim ab Uliaſſerenſibus ligniariis, qui non tantum poſtes ac trabes præcipuarum ipſarum ædium ex eo formant, ſed coſtas inſuper carinasque navigiorum Corre Corren dictorum, quod certum navis genus eſt ratis more fabricatum, lateraleſque aſſeres, non vero conſtratum, quum lignum hoc ſit nimis grave, ſed in aqua marina durabile. Si in ædibus hoc ligni genus diu fuerit inveteratum, adeo indureſcit, ut clavum transfigere vix poſſint, in muris vero eodem conſervandum eſt modo, quo antecedens Syderoxylum.

Fœmina ad tigna non adhibetur multum, quum illius lignum non ſit durabile: Ob corneam ejus ſubſtantiam difficulter quoque per medium cæditur, ſed per longitudinem facile finditur. Magi Indici hujus arboris radices effodiunt, quædam incondita muſſitantes more ſuo verba, hasque cum quibusdam aliis radicibus ſupra caput geſtant, ut juxta ipſorum opinionem immunes a vulneribus eſſent in bello.

In Arboribus Amboinenſibus fructus adeo raro invenitur, ut Amboinenſes ipſas ſteriles putent, dicuntque arbuſculas ex radicibus veterum arborum propullulare, uti in Socco id fit arbore: Ternatenſes contra adfirmant fructus illas gerere, qui maturi ex rotundo oblongi ſunt inſtar ovi Columbini, qui tenera etiam & fuſca folia in olus coquunt, vel cum piſcibus pro condimento edunt, licet maxime amareſcent & adſtringant, quas binas qualitates ad ſanitatem conducere dicunt.

Ternaats. *Ternataans* Hatabeſſi. *Amboinſch* Samar *of* Samal. *Het mannetje wert in 't byzonder genaamt* Samar Batoe, *wegens zyne ſteen-hardigheyd.*

Plaats. *Het beſte en roodſte waſt in de Moluccos, naaſt het zelve is het Amboinſche in al de omleggende Eilanden bekent, inzonderheid in de Uliaſſers. Het waſt niet geern op ſtrant, of daar omtrent, maar altyd in 't hooge gebergte.*

Gebruik. *Tot den ſcheeps- en huisbouw is dit hout gebruykelyk, inzonderheid by de Uliaſſerſche timmerlieden, die niet alleen ſtylen en balken tot haare voornaame gebouwen daar van maaken, maar ook de zaat-houten of kielen van haare Corre Corren (dat zyn Vaartuigen) galeys-gewys gemaakt, met de meeſte planken daar aan, maar geen bovenwerk, om dat dit hout te ſwaar is, daar en tegen in het zee-water durabel. Oud geworden zynde in de huyzen, wert het ook zo hart, dat men qualyk een ſpyker daar in krygen kan, en in muurwerk moet het op dezelfde manier bewaart worden, gelyk van het voorgaande Yzer-hout gezegt is.*

Het wyfken wert tot geen timmerhout gebruikt van eenige aangelegentheid om dat het geenzints durabel is. Wegens zyne hoornagtige ſubſtantie, is dit hout moeyelyk dwers te kappen maar ſplyt ligt in de lengte. De Indiaanſche ſwart-Konſtenaars graven de wortelen dezes booms uit; onder het prevelen van eenige onbekende woorden naar haare manier, en dragen die met eenige andere wortelen boven 't hooft, om na haar geloof in den oorlog onquetsbaar te zyn.

Aan de Amboinſche boomen is de vrucht zo zelden te vinden, dat het de Amboinezen voor onvruchtbaar houden, en zeggen dat de jonge boompjes uit de wortelen van de oude voortkomen, gelyk aan de Soccum-boom geſchiet. Daar en tegen de Ternatanen zeggen, datze vruchten hebben, dewelke ryp zynde uit den ronden lankwerpig zyn, als een duiven-ey, dewelke ook de jonge bruyne bladeren tot Bocaſſan en viſſen eeten, hoewel die merkelyk bitter en t'zamentrekkende zyn, 't welk zy voor twee gezonde eygenſchappen houden.

Tabula Undecima

Ramum exhibet *Metroſideri Moluccæ*.

De elfde Plaat

Vertoont een Tak van het *Ternataanſche of Moluciſche Yzerhout.*

Tabula Duodecima

Ramum exhibet *Metroſideri*, quæ *Samar femina* vocatur.

De twaalfde Plaat

Vertoont een Tak van het *Wyfjes Yzerhout*, het geen *Samar* het *Wyfje* genaamt wert.

OBSERVATIO.

Samar arbor apud *Valent. p.* 220. etiam occurrit, & in *Tab.* ſub **No. LIV.** exhibetur.

AANMERKING.

De *Samar-Boom* komt mede voor by *Valent. pag.* 220. en wert op de Plaat onder **No. LIV.** verbeeldt.

CAPUT NONUM.

Metroſideros Spuria. Taëwan.

QUarta Metroſideros ſpuria eſt ſpecies, mixtamque gerit ſecundæ ſpeciei naturam ut & Tsjampadahæ, huic autem proxime accedit, videturque ſilveſtris vel montana ejus ſpecies, dividiturque in marem & fœminam.

Primo *Taëwan mas* truncum gerit brevem, craſſum, ac parum ſinuoſum, quem vir ulnis complecti nequit, cortice rugoſo, ac muſcoſo obductum, vulneratusque lentum exſudat lac inſtar Tsjampadahæ. Rami rachidesque irregulares ſunt, quibus folia ſimplicia inſident, nullo ordine poſita, pauco numero, a ſex ad novem pollices longa, binos cum dimidio & tres lata, oris æqualibus; in apicem brevem firmumque deſinentia, illis Tsjampadahæ ſimilia, ſed majora, ſuperiore parte plerumque glabra nec fere rugoſa; in inferiore parte parum rugoſa ſunt, ſed non piloſa, obliquis admodum & ſinuoſis coſtis pertexta, harumque interſtitia multo minoribus cancellatis repleta, ſuntque ibi obſcure viridia nec ſplendentia.

Juniorum arborum folia ſunt rugoſiora, inque ipſorum oris ſigna quædam vel veſtigia angulorum adparent,

IX. HOOFDSTUK.

Baſtaart Yzer-hout.

HEt vierde Yzerhout is een baſtaart-geſlagt, en heeft een gemengde natuur van het tweede Yzerhout en de Tsjampadaha, dog dit laatſte komt het naaſt, en ſchynt een wilde of berg-zoorte daar van te zyn, men verdeelt het in mannetje en wyfken.

1. Taëwan *het mannetje, gewint een korte dikke en wat bogtige ſtam, denwelken een man niet omvademen kan, met een ruyge moſchagtige ſchorſſe omgeven, dewelke gequetſt zynde een taaye melk uytgeven, gelyk den Tsjampadaha-boom. De takken en ryskens zyn ongeſchikt, daar aan de bladeren enkelt ſtaan, en zonder ordre, weinig in getal, van 6. tot 9 duimen lang, 2½ en 3. breet, met effene kanten en een ſtyve korte ſpits, die van Tsjampadaha mede gelyk, dog grooter, aan de boven-zyde meeſt glad, of zonder merkelyke ruygten. Aan de beneden-zyde zynze wel ruyg, dog zonder hayren, met zeer ſchuynze en bogtige ribbens, en haare tuſſchen-plaatzen met veel mindere, ruytsgewys doorweven en aldaar doods-groen.*

Aan de jonge boomen zyn de bladeren wat ruyger, en aan de kanten ziet men eenige teekenen van hoeken, de mid-

Digitized by Google

parent, nervus medius, majoreſque coſtæ pilis & nigricante quaſi arena obſeſſæ ſunt, uti & petioli, rachideſque anteriores, quæ ſuperius obtuſæ terminantur, nec talem gerunt longum apicem, qualis in Tsjampadaha obſervatur.

Fructus hinc inde ſolitarii poſt folia progerminant longiuſculo inſidentes petiolo, peculiaris formæ, qualis raro in aliis conſpicitur arboribus, videntur vero ſine floribus provenire uti in aliis lacteſcentibus arboribus. Primo videtur hic fructus eſſe ſimplex, magnitudine Pruni, rugoſus, ac punctulis notatus, ex rotundo oblongus, ſed in ſuperiore ejus parte & ad latera tres quatuorve alios emittit fructus alius formæ, vel planos vel compreſſos, ac plerumque duplices, vel etiam ternos, & quaternos, atque hi ſunt glabri, ſed molles inſtar ſerici, ab utraque parte paucis perforati punctulis, quorum quodvis circulo notatum eſt. Majoris fructus color eſt pallide viridis, minorum vero aurantii coloris, intus carnem gerunt lentam & aurantiam, album exſudantem lac, quod in glebis in fructuum exteriore parte exſiccatur: In hac carne oſſiculum locatur rotundum inſtar minoris capitis Bardanæ, obductum carne quoque aurantia, ſubque hac tenerum & album putamen inſtar teſtæ ovi, inque hoc durus & fuſcus nucleus, in bina ſegmenta diviſibilis, totus porro fructus inodorus eſt. In Hitoes ora hoſce fructus inveni non majores, nec tranſverſo digito longiores, ex rubro & fuſco colore mixtos, irregulares, parumque compreſſos, cæterum primis rudimentis fructuum Tsjampadahæ ſimiles, pallidos, virides, ac demum luteos, externe parum rugoſos, inſtar linguæ interne molles & fungoſos, parumque ſeroſos, ac lac exſudantes.

Lignum tignis utile, eodem fere creſcit modo ac in Sideroxylo, in medio nempe cor durum locatum eſt, molliuſque alburnum externe illud ambit, eſtque porro adeo ſimile Metroſidero vero, ut vix diſtingui poſſit, excepto quod Taëwan levius ſit meliuſque elaborari poſſit, in aqua plerumque ſupernatat, intuſque in venulis ſuis flavum repræſentans ſulphur, ſed pauciſſimum, dulciorem quoque habet odorem Metroſidero: Cor recens cæſum intenſe luteum eſt, ſed ſiccum pallide fuſcum, inque ædibus nigricat, ſeu in fumcum vergit colorem, color enim ejus luteus nulla ſervari arte poteſt, eſtque adeo grave, ut in aqua ad dimidium ſubmergatur, non vero in totum petit fundum, hæc etiam fruſta in corde plerumque excavata ſunt & carioſa, atque ex ejus lateralibus ſegmentis aſſerculi tantum formari poſſunt ſatis duri, ac Sideroxylo maxime ſimiles.

Secundo *Taëwan femina* talem quoque gerit truncum ac corticem, ſed ejus folia ſunt majora, decem & undecim pollices longa, quatuor lata, oris æqualibus, unde & ab Hitoënſi differunt, inferius quoque copioſiores gerunt venas, ac rugoſiora ſunt, coloris ſubincani: ipſorum vero petioli, anterioreſque rachides rugoſæ ſunt ac piloſæ. Hujus fructus ſolitarii & rari excreſcunt magnitudine prunorum, rugoſis quoque punctulis obſiti, ſed non minores gerunt iſtos fructus, quos præcedens: Tota quoque arbor viſcoſo turget lacte, ejuſque lignum citrini eſt coloris, nec ita fuſcum eſt, ſi ſiccum ſit, ac præcedens, eſtque mollius, minuſque durabile illo maris. Utraque ligna prudenter ſecanda ſunt luna ſilente, quumque arbores nulla tenera emittunt folia, alioquin hocce lignum facillime coſſos generat. Fructus ejus obſervantur menſibus Martio & Aprili, quum optimum etiam haſce arbores cædendi ſit tempus.

Nomen. Latine *Metroſideros Spuria.* Belgice *Baſtaart Yzer-hout.* Malaice *Tsjampadaha Utan*, quum ejus fructus quodammodo illos Tsjampadahæ referant. In Leytimora bina gerit nomina, a plurimis vocatur *Taëwan* h. e. *Montana Metroſideros*, a quibuſdam vero *Ucken Ewan* & *Ana Ewan* quaſi *Anaha Ewan*, h. e. *Tsjampadaha Montana.*

Locus. In Amboinæ montibus creſcit, vicinisque litori collibus, non in denſis ſed parvis ſilvis ac plurimum ad montium prærupta & declivia loca, tres quatuorque ſimul arbores uno inveniuntur loco, copioſius vero in Hitoes regione quam in Leytimora, ſed raro obcurrit hæc arbor, unde & non multum nota eſt.

Uſus. Quum ejus ſegmenta vix viri craſſitiem habeant, vel adquiri poſſint, ac plerumque non ſint craſſiora crure, hinc non magna opera vel lati aſſeres ex hoc for-

middel-nerwe en grooter ribben, zyn met hairtjes of ſwartagtig zant bezet, gelyk mede de ſteelen en voorſte ryskens. Het einde van de ryskens is ſtomp, en heeft geenzints de lange ſpits, die men aan de Tsjampadaha ziet.

De vruchten komen hier en daar enkele by en agter de bladeren voort, op een langagtige ſteel, van een byzondere gedaante, diergelyken men zelden aan andere boomen vint, en dat zonder bloeyzel gelyk alle melkboomen doen, eerſt ſchynt het een enkelde vrucht in de grootte van een pruym, ruyg, en met punctjes bezet, uit den ronden lankwerpig, doch boven op en ter zyden geeft ze nog 3 en 4 vruchten uyt, van een andere gedaante, te weten of wat plat gedrukt, gemeenlyk twee aan malkander, hier en daar ook wel 3 en 4., deze zyn glat, dog zagt, in 't aantaſten als ſulp, agter en vooren met weinige punctjes bezet, ieder met een Cirkeltje of oogje omgeven. De koleur van de moervrucht is bleek-groen, maar van de zyde-vruchten of kinderen orange-geel, binnen ziet men een taay en orange-geel vleeſch, een witte melk uytſweeten, dewelke zig met klonteren buyten op de vruchten zet. In dit vleeſch leyt een ronden korrel als een kleen klitsje, omgeven met een orange-geel vleeſch, en daar onder een dunne witte ſchaal als een Eyerſchaal, en daar in een harde bruyne heeſt, die zig in tweën laat deelen, voorts is de geheele vrucht zonder reuk. Op Hitoe heb ik deze vruchten niet grooter bevonden als een dwers-vinger lank, uyt den rooden en vaalen gemengt, ſcheef, en wat gedrukt, anderzints de eerſte ſchepzelen van Tsjampadaba gelyk, bleek, groen, ten laatſten geel, van buyten een weinig ruyg als een tonge, binnen week en voos, en een weinig weyachtig melk uytgevende.

Het hout dat tot het timmeren bequaam is, waſt op de manier als aan 't Yzerhout, te weten, met een hart hert in de midden, en een week hout of ſpint buiten om, voorts 't Yzerhout zo gelyk, dat men 't qualyk onderſcheiden kan, behalven dat Teëwan *ligter, en gemakkelyker te bewerken is, in 't water meeſt dryvende, en van binnen insgelyks den geelen ſwavel in de adertjes vertonende, dog zeer ſchaars, ook zoeter van reuk dan 't Yzerhout. Het hert vers gekapt, is hoog-geel, maar beſterft ligt-bruyn, en in de huizen van buiten ſwartachtig of aartverwig, konnende zyne geele koleur door geen konſt bewaart worden, zo zwaar, dat het in 't water half zinkt, te weten, niet tot de gront toe, en men vint deze ſtukken in 't hert meeſt hol en vermolmt, konnende alleenlyk van de zyden eenige plankjes afkomen, die dan redelyk hart, en het Yzerhout zeer gelyk zyn.*

2. Taëwan *het wyfken heeft diergelyken ſtam en ſchorſſe, dog de bladeren zyn wat grooter,* 10 *en* 11 *duymen lang,* 4. *breet, met effene kanten, waar in ze van het Hitoëze verſchillen, van onderen hebbende meer aderen, en zyn ruyger, van koleur witachtig, maar haare ſteelen en voorſte ryskens zyn gantſch ruyg en hairig. De vrugten hier van ſtaan ydel en weinig, in de grootte van pruymen, mede met ruyge punctjes bezet, dog hebben de byvruchten niet gelyk aan 't voorgaande. Den geheelen boom is mede vol kleverige melk, en het hout is bleek-geel, beſterft zo bruyn niet als 't voorgaande, weeker, en min durabel dan 't manneken. Het kappen van beide houten moet zorgvuldig geſchieden by donkere maan, en als de boomen geen jonge bladeren hebben, want anders dit hout zeer ligt wormſteekig wert. De vruchten ziet men in Maart en April, wanneer het ook de beſte tyt is om te kappen.*

Naam. *In 't Latyn* Metroſideros Spuria. *Op 't Duitſch* Baſtart Yzerhout, *in 't Maleyts* Tsjampadaha Utan, *om dat ze eenigzints na de Tsjampadaba vruchten gelyken. Op Leytimor heeft by twee naamen, by de meeſte hiet hy* Taëwan, *dat is* berg-Yzerhout, *doch by zommige* Ucken Ewan *en* Ana Ewan, quaſi Anaha Ewan, *dat is* berg-Tsjampadaha.

Plaats. *Het waſt in 't Amboinſche gebergte, ook op de naaſte heuvelen aan ſtrant, in geen digte maar ydele boſſchen, meeſt aan ſtylte en 't hangen der bergen, twee en drie boomen by malkander, meer op het Land van Hitoe dan Leytimor, en werd weinig gevonden, daarom het ook weinig bekent is.*

Gebruik. *Om dat men ſtukken qualyk zo dik als een man kan hebben, en het meerendeel niet dikker dan een dye is, zo kan men geen groote werken nog breede planken daar* von

formari poſſunt ligno, prætereaque recens cæſum ad ædes adhibitum quam facillime a coſſis exeditur, unde & Amboinenſes ejus poſtes eligunt ſponte in ſilvis deciduos, quorum exterius jam computruit alburnum, qui ruditer porro cæduntur, domibusque adponuntur. Recens vero cæſi poſtes feminæ adhiberi etiam poſſunt, ſi fumo repletis ſæpius modo exponantur locis, quales plurimæ ſunt incolarum caſæ, unde durabiles ſunt, adeoque indurati, ut pulſati ſonitum edant. Optimum quoque eſt hoc lignum ciſtellis ex ipſo formandis, quæ elegantiores ac leviores ſunt illis veræ Metroſideri, nec umquam adeo nigræ vel fuſcæ ſunt.

Defectu Pinangæ hujus trunci cortex recens adhiberi poteſt, qui dulcis eſt ſaporis cum levi adſtrictione, ſpumamque oris adeo rubentem reddit ac vera Pinanga, ſi ſiri & calx ipſi addatur.

In terra hoc lignum durabile admodum eſt, fera ac *Novella nigra*, quod nempe ſponte ſua emortuum eſt, atque in ſilvis dejectum, qualia fruſta aliquando inveniuntur multos per annos incorrupta ventoque expoſita, quæ ſicca nigra ſunt, & ab alburno denudata, quæ interne intenſum gerunt luteum colorem; ſique hoc lignum ædibus inſerviat, ſatis durabile eſt, ſi modo terram non adtingat, vel in loco humido deponatur, unde mox putreſcit.

van maaken, daar toe het verſch gekapte in de gebouwen gebruikt, zeer ligt wormſteekig wert, zo neemen de Amboineezen de ſtylen, die zy in 't boſch vinden van zelfs omgevallen, en waar van het buitenſte ſpint afgerot is, die zy dan raauw bekappen, en aan haare huizen gebruiken. De verſch gekapte, inzonderheid die van 't wyfken, kunnenze ook gebruiken als ze maar in rookagtige plaatzen ſtaan, gelyk meeſt der Inlanders huysjes zyn, waar van ze durabel worden, en zo hart, dat ze klinken: Het is ook bequaam om kleene kiſtjes daar van te maaken, die fraayer en ligter zyn dan van het regte Yzerhout, en nooit zo ſwart-bruyn worden.

By gebrek van Pinang, kan men de verſche ſchorſſe dezes ſtams gebruiken, die zoet van ſmaak is, met een kleene adſtrictie, en het ſpeekzel alzo rood verft als regte Pinang, als men 'er Siri en kalk by doet.

In de aarde is het ook zeer durabel, ſchier als de Novella nigra, *te weten, dat van zelfs geſtorven, en in de boſſchen gevonden is, diergelyke ſtukken men zomtyds vint, lange jaren in wint onbedorven gelegen hebbende, ſwart beſtorven, van het buitenſte ſpint entbloot, en van binnen ſchoon hoog-geel. Anders al 't gene men omkapt, als het nog in 't groeyen is, en aan gebouwen gebruykt werd, mag geen aarde nog vogtigheid raaken, waar van het ſtraks verrot.*

Tabula Decima Tertia

Binos ſiſtit ramos *Metroſideri ſpuriæ*, quæ *Tāiwan* vulgo vocatur.

Ubi Litt. A. *Maris ramum* fructibus irregularibus onuſtum repræſentat, quorum oſſicula ſeminalia conſpiciuntur ad *a a* minorum lateralium fructuum.

B. Vero *ramum feminæ* exhibet.

De dertiende Plaat

Vertoont twee Takjes van het *baſtaart Yzerhout*, het geen *Taïwan* by 't gemeen genaamt wert.

Alwaar Lett. A. aanwyſt een Takje van het mannetje, met zyn irreguliere vruchten beladen, waar van de Zaatkorrels door *a a* aangewezen werden uit de kleine byvruchten.

B, Vertoont een *Takje* van het *wyfje*.

CAPUT DECIMUM.

Coſaſſus. Coſaſſu.

Post Metroſideri ſpecies hoc celebre tignum ſuum obtinet locum, cujus tres nobis obvenere ſpecies: Primo *mas* ſeu *rubra*; Secundo *alba*, ſeu *pallida*: Tertio *mollis*, quæ *femina* eſſe putatur, quæ omnes parum forma, modoque creſcendi differunt, excepto lignorum colore.

Coſaſſus arbor eſt alta truncum gerens craſſum, qui mox ſinuoſus & anguloſus ac raro rotundus eſt, ſed toroſus, foveisque impreſſus, cujus cortex eſt glaber & pallide cinereus, ſiccus, ac fragilis, in mare intus luteus, fortisque odoris, ſed non jucundi: Ejus rami rachidesque admodum ſcabræ ſunt, facileque abrumpuntur, nec inflecti poſſunt, quin frangantur, intricati illi autem poſiti ſunt, hæ vero cruciatæ, nec admodum extenſæ, fuſcoque & glabro cortice obductæ, qui in femina magis viridis eſt.

Ejus folia ſunt longa & anguſta, illaque Sampaccæ referunt, ſed ſunt ſicciora, ſuperne intenſe & obſcure viridia, ſubtus ſubincana, plerumque ternata, ſique rachides ſint longæ, poſt ſuperiorem foliorum ternionem unum alterumve par locatur oppoſitum & cruciatum, ſunt vero folia palmam longa, tres digitos lata, firma, ac plerumque quaſi ſemi aperta vel cuculata, coſtis parallelis ac transverſalibus pertexta, ſubamari ingratique ſaporis. Feminæ folia ſunt majora, flaccidiora, ternaque ſuperiora plerumque bina ternave alia habent paria ſuppoſita.

Maris folia, terna nempe ſuperiora inæqualis ſunt longitudinis, ſupremum nempe ſeu medium octo novemque pollices eſt longum, binos vel binos cum dimidio latum, poſtque illud nunc ſimplex nunc geminum ſubſequitur par in acutum deſinens apicem, ſuperiorque folii dimidia pars brevior quoque videtur altera, in ſupremo vero ramulo ſolitarium aliquando etiam obſervatur folium loco trium, quum vetuſta ſæpe decidant, plurima autem horum pars verrucis puſtulisque quaſi ita obſeſſa eſt, ut inelegantis ſint formæ.

Flores in ramulorum ſummo progerminant inſtar illorum Liguſtri, magnitudine ac forma illorum Lagondi,

X. HOOFDSTUK.

Coſaſſus-Boom.

Naaſt de geſlagten van 't Yzerhout, verdient dit vermaarde timmerhout zyn plaats te hebben, waar van zig drie zoorten vertoonen. 1. Het roode of het manneken. 2. Het witte of bleeke. 3. Het weeke, dat men voor het wyfken houd, alle drie van gedaante en manier van wasdom weinig onderſcheiden, behalven in de coleur van het hout.

Coſaſſus: *is een hooge boom, egter met een dikke ſtam, die wat bogtig ſtaat, zelden rond, maar hoekig en met kuylen, met een effene en ligt-graauwe ſchorſſe, droog en bryzelig, aan het manneken geel van binnen, en ſterk van reuk, dog niet lieffelyk. De takken en ryskens zyn zeer ſtyf, breken kort af, en laten zig zonder breken niet buigen, ſtaan verwerd door malkander, en de ryskens in 't kruys, niet verre uitgebreyd, en met een bruyne gladde ſchorſſe, dog aan 't wyfken groender.*

De bladeren zyn lang en ſmal, en gelyken die van Sampacca, dog zyn droger, boven droevig hoog-groen, van onderen grysachtig, meeſt drie by malkander, en zo de ryskens lang zyn, agter de voorſte drieling nog een of twee paren regt tegens malkanderen, en 't kruys een hand lang, drie vingers breed, ſtyf, en meeſt maar half geopent, met parallele dwers-ribben, bitteractig en onlieffelyk van ſmaak. Aan 't wyfken zynze grooter, ſlapper, en de drie voorſte hebben gemeenlyk nog twee of drie paren agter hun.

De bladeren van 't manneken, te weten de 3 uytterſte, zyn van ongelyke lengte, te weten, het voorſte of middelſte 8. en 9. duimen lang, 2 en 2½ breed, en agter dezelve zomtyds nog een enkelde, zomtyds nog een paar, met een lange ſpitze; en de voorſte helft van 't blad ſchynt ook wat korter te zyn dan de andere, dog men ziet dikwils ook aan 't voorſte een alleen ſtaan, in plaats van driën, om dat 'er in den ouderdom een party afvallen, de meeſte zyn met veele wratten en puyſtjes zodanig bezet, datze onzienlyk ſchynen.

Het bloeizel ſtaat aan 't voorſte der ryskens, gelyk dat van Liguſtrum, van gedaante en grootte als dat van 't Lagonſi,

gondi, vel Roſmarini, coerulei, ad oras albicantes, inodori, hi autem copioſiores ſunt in femina, inque majoribus racemis. Fructus tales quoque baccæ ſunt quales illæ Liguſtri, vel paulo majores magiſque in racemis extenſæ, hæ parvis inſident pericarpiis, nec perfecte ſphæricæ ſunt, ſed parum compreſſæ, primo virides, dein nigræ, exterius ſuccoſa obductæ carne inſtar baccarum fruticis aquoſi, intus locatur oſſiculum durum, inſtar acini baccæ vitis, ſed majus, magiſque ſtriatum.

Lignum ſecundum tres diverſas ejus ſpecies triplicis eſt ſubſtantiæ & coloris, vulgo externe molle eſt, alburno albo vel pallido obductum inſtar Metroſideri, hoc vero alburnum non eſt craſſum, atque in vetuſtis arboribus fere totum conſumptum, ita ut quod ad tignum adhibeatur, ejus cor quoque ſit habendum, in omnibus vero ſpeciebus hoc eſt ſolidum, tenuibus conſtans fibris, non facile nec recte per longitudinem findens, graviſque, ſi elaboretur, odoris, ſique adtentis perluſtretur oculis, quum transverſum ſit ſectum, pullum gerit colorem, acſi humidum eſſet. Vetuſtiſſimæ arbores aliud inſuper generant cor, quod magis fuſcum habet colorem reliquo ligno, nec facile ab ipſo dignoſcendum.

Peculiare quoque maris lignum eſt, quod lapideum Coſaſſum vocant, durius eſt & tenuioribus conſtans fibris, reliquis, brevibuſque ex venis conſtans, non rectis ſed obliquis, ac vorticoſis, in quibuſdam locis ſinuoſas ſtrias conſtituentibus fere uti in *Caju Maria*, quæ tamen vix e longinquo notari poſſunt, ſi inveteratum ac politum ſit lignum. Recens cæſum colorem habet pullum & humidum, ſed ſiccum citrini eſt coloris, in cinereum tendentis. Illud feminæ majores ac pauciores gerit venas & pectines nec ita intricatos, ac diu cinereos vel aquoſos, ſed dein pallidiores quam præcedentia, molliuſque eſt ac facilius ſecari poteſt, ſed non durabile eſt. Tertia ac peſſima ſpecies varietas tantum eſt feminæ, paucos gerens pectines, ſed rectiores ſtrias, pectineſque arctius locati ſunt, qui diutiſſime aquoſi ſunt coloris & naturæ, ita ut per annum deponendum ſit, antequam ſit ſiccum, ſemperque tamen, ſi ſcindatur, magis fuſcum præbet colorem: Operi ſcriniario minus inſervit, quum craſſioribus conſtet fibris, inelegantemque præbeat colorem.

Anni tempus. Flores menſe Majo obſervantur, fructuſque Junio, loca amat maritima, vicinoſque ipſis montes, quoque altiores & ſaxoſiores ſint, eo melius exhibet lignum: Quidam incolæ ac præſertim Bangayenſes, hujus arboris oſſicula terræ committunt, unde totas colunt ſilvas, arboreſque elegantes, craſſas, & erectas, quæ ita formantur, ſi ipſarum rami ſæpius amputentur, uti id in Salicibus fit, unde & latos hujus ligni conquirunt aſſeres.

Nomen. Latine *Coſaſſus.* Malaice *Caju Faſſu.* Ternatice *Coſaſſu* & *Coſaſſa.* Macaſſarice *Catundeng.* Amboinice *Paſſal*, ac quibuſdam *Pale.* Prima ejus ſpecies vocatur *Coſaſſu Lacki Lacki*, & *Coſaſſu Batu.* Amboinice *Paſſal Hatu.* Altera ſpecies *Coſaſſu Parampuan.* Amboinice *Paſſal Mahina.* Tertia ſpecies *Coſaſſu Gabba Gabba.* Amboinice *Paſſal Upal.*

Locus. In cunctis Orientalibus *Celebes* inſulis occurrit, in *Bongaya*, & *Moluccis*, per *Boeronem* & *Amboinam*, uſque in inſulas ad Eurum ſitas. In Boerone copioſiſſime creſcit, ſed quum ſolum ibi ſit humidum, licet etiam ſaxoſum, non tam bonæ eſt notæ, quam illud lignum, quod in Amboinæ collibus ſaxoſis creſcit.

Uſus. Ad naves ædificandas nullum lignum magis adhibetur hocce, quem in finem, uti dictum fuit, plurimi incolæ has plantant & colunt arbores, ac præſertim ſecundam ejus ſpeciem ſeu feminam, quæ multo plures dat rectiores latioreſque aſſeres, quam truncus maris incurvus & foveis excavatus, incurva autem ſegmenta conducunt navium coſtis, recta & longiſſima pars carinæ inſervit navigiorum Corre Corren dictorum, Malaice *Lunas*, Ternatice *Mabera*, Amboinice *Daulet*, ac porro omnes laterales aſſeres navigiorum, qui aquæ ſubmerſi eſſe debent; hoc enim lignum in aqua marina omnium durabiliſſimum eſt, nec facile rimas agit, fiſſuræque ejus arcte per illam contrahuntur.

Tota navigia ex hoc ſolo formari poſſent ligno, ſed hoc timent perficere ob ejus gravitatem, hinc bini

Lagondi, of onze Roosmaryn, blaauw, en aan de kanten witagtig zonder reuk. Dit bloeizel hangt of ziet men meer aan 't wyfken, en in grooter troſſen. De vruchten zyn ook zulke beſiën als die van 't Liguſtrum, of wat grooter, en meer uitgebreyd aan de troſſen. De beſiën ſtaan op kleene broodjes, en zyn niet regt ront, maar wat gedrukt, eerſt groen, daar na ſwart, van buiten met een ſappig vleeſch bekleed, als de vruchten van de Frutex Aquoſus; en binnen leyd een harde ſteen, gelyk de korl van een druyven-beeſië, dog grooter en geſtreepter.

Het hout is na zyne drie zoorten, driederley van ſubſtantie en coleur, in 't generaal is 't van buiten week, met een wit of bleek ſpint, gelyk 't Yzerhout, dog dit ſpint is niet dik, en aan de oude boomen ſchier geheel en al geconſumeert, zo dat 't geene men tot timmerwerk gebruikt, mede voor het hert te houden is, alle zoorten zyn digt, fyndradig, niet wel nog regt in de lengte ſplytende, ſwaar van reuk als men 't bewerkt, en als men het aanſchout, overdwers gezaagt zynde, gelykt het donker-aardverwig, of het nat waar. De geheele oude boomen gewinnen nog een bezonder hert, bruynder van coleur dan het ander hout, en van het zelve niet ſchielyk te onderſcheiden.

In 't byzonder is 't hout van 't manneken, dat men ook ſteen-Coſaſſu noemt, harder en fyndradiger dan de andere, met korte adertjes, niet regt, maar ſcheef, en met drayingen loopende, hier en daar eenige bogtige ſtrepen makende, ſchier als in het Caju Maria, *die men egter van verre qualyk bekennen kan, als 't oud geworden en glad bewerkt is. Het verſch gekapte gelykt het aardverwig of nat, maar droog zynde beſterft bleek geel, na den graauwen trekkende. Dat van 't wyfken heeft grooter en weiniger aderen of kammen, niet zo verwerd loopende, langen tyd graauw of waterachtig blyvende, maar ten laatſten bleeker beſtervende, dan het voorgaande, weker en gemakkelyker om te zaagen, dog zo durabel niet. Het derde en ſlimſte is ſlegts een verandering van 't wyfken, met weinige kammen, maar regtere ſtrepen, en de kammen ſtaan digter by malkanderen, die allerlangſt waterachtig blyven van coleur en aart, zo dat het wel een jaar moet leggen, eer het opdroogt, en egter op de ſne nog altyd donker van coleur ſchynd: Het is tot ſchrynwerk minſt bequaam, om dat het grofdradig is, en een lelyke coleur heeft.*

Sayzoen. *Het bloeizel ziet men in de maant May, en de vruchten in Juny; het waſt geern omtrent de Zeekant, en op de naaſte bergen, en hoe hooger en ſteenagtiger plaats, hoe beter hout hy geeft. Zommige Inwoonders, inzonderheid die van Bangay, zayen met de korls van deze boom geheele boſſchen, dezelve zorgvuldig aanquekende, dat het fraaye, dikke, en regte boomen worden, 't welk geſchiet, als men hem de takken dikwils afkapt, gelyk men met de wilgen doet, om breede planken daar van te mogen hebben.*

Naam. *In 't Latyn* Coſaſſus. *Maleyts* Caju Faſſu. *Ternataans* Coſaſſu *en* Coſaſſa. *Macaſſers* Catundeng. *Amboinſch* Paſſal, *en by zommige* Pale. *De eerſte zoorte noemt men* Coſaſſu Lacki Lacki, *en* Caſaſſu Batu. *In 't Amboinſch* Paſſal Hatu. *De tweede* Coſaſſu Parampuan. *Amboinſch* Paſſal Mahina. *Het derde* Coſaſſu Gabba Gabba. *Amboinſch* Paſſal Upal.

Plaats. *Men vind 't in alle de Ooſterſche Eilanden van* Celebes, Bongay, *en de* Moluccos, *door* Boero *en* Amboina, *tot in de Zuyd-Ooſterſche Eilanden. Op Boero valt wel 't meeſte, dog om dat het wel op een ſteenagtige, egter ook vogtige grond valt, is het zo goed niet als het geene op de Amboinſche klippige heuvelen waſt.*

Gebruik. *Tot den ſcheepsbouw is geen gebruykelyker hout, dan dit, tot welken eynde het, als gezegt, van veele Inlanders geplant en gehavent wert, inzonderheyt de 2de zoort of 't wyfken, waar uit men veel regter en breeder planken hebben kan, dan uit den krommen en gekuylden ſtam van het mannetje, de kromme ſtukken zyn egter bequaam tot kniën en inhouten, de regte en langſte nemenze tot een kiel of zaat-hout van haare Corre Corren, in 't Maleyts* Lunas, *Ternataans* Mahera, *Amboinſch* Daulet *genaamt, en voorts alle de zyde-planken, die onder water komen, want dit hout eene van de durabelſte is in zeewater, niet ligt ſcheurt, en de reten digt toezuigt.*

Men zoude wel geheele Vaartuygen daar van konnen maken, maar men derſt 't niet wagen wegens de ſwaarte, daar-

ni treſve inferiores aſſeres ex Coſaſſu, atque ex præcedentis ligno nil niſi inferior navis pars exſtruitur, reliqui aſſeres eo pertinentes ex leviori eliguntur ligno. Maris lignum ſiccum polituſſime elaborari poteſt, præſertim illud, quod in ſilvis ſponte deciderit & exſiccatum ſit, colorisque eſt adeo eleganter citrini ac Buxus, & craſſioribus ſemper venis diſtinctum, inſervitque ciſtis & ſcriniis ex eo formandis, longis vero tignis ac palis non utile eſt, quæ in medio onus ſuſtinent, quum facile frangatur, ſub terra durabile quoque eſt, unde & Macaſſarenſes aliæque nationes, quibus abundat, craſſos ex illo formant aſſeres, quibus ſepulchretorum ſuorum oras obducunt, Æthiopum more, in quibus demortuos ſepeliunt: Macaſſarenſes quoque experti fuere, ſi hoc lignum per aliquot annos ſub terra ſit conditum, petræfiari, hunc in finem meditullis ſumunt vetuſtiſſimarum arborum, quæ ad tres pedes in argilloſa ac cœnoſa abſcondunt terra circa ædes ſuas in locis declivibus ac humidis, ubi Oryzæ paleas aliæque ſordes projiciuntur, unde intra binos treſve annos in lapidem degenerat.

Dendritis hæc polititſſima eſt, ex fuſco cinerea, ſeu coloris hepatici, citrinis venulis ac vorticibus diſtincta, iis in locis, in quibus nodi antea fuere, adeoque glabra eſt, ut nulla ipſi adhæreat aqua, inſtar dendritis Oleæ, ex qua tenues formant cotes, quibus acuunt tela & arma, politaque reddunt, quæ ſicca iis adteruntur, hæc enim dendritis ipſa non minuitur, ſed ferrum aliaque metalla ipſi adhærent tanquam lapidi Lydio, unde ferrum acuitur & politur: Tale quoque lignum ſupra in capite de Mangoſtana deſcripſimus.

daarom neemt men maar de tweede of derde onderſte planken van Coſaſſu, en van 't voorgaande Caju Samar niet meer, dan 't zaat-hout, en de reſterende planken van ligter hout. Het hout van 't mannetje droog zynde, laat zig zeer glad werken, inzonderheid dat in de boſſchen van zelfs omgevallen en beſtorven is, werdende als dan zo bleek-geel, als Bux-boom, dog altyt met merkelyke aderen, en dient tot lange Kaſſen en Kiſten daar van te maaken, tot lange ſparren en regelings dient 't niet, die in de midden eenige laſt moeten dragen, om dat het kort afbreekt: Onder de aarde is 't ook duurzaam, daarom de Macaſſaren en andere Natiën, die 't in overvloet hebben, dikke planken daar van maaken, waar mede zy de zyden van haare graven bezetten, na de Moorſche wyze, en haare dooden daar in begraven; dezelve Macaſſaren hebben ook bevonden door dit hout onder de aarde te vergraven, dat het binnen zekere jaren in ſteen verandert, hier toe verkiezen zy de hertſtukken van zeer oude boomen, en begraven die 3. voet of meer diep in een ſlykige kley-gront, of omtrent haare huyzen, daar het wat laag en vogtig is, daar ze 't kaf van de ryſt of andere vuyligheid heen ſmyten, alwaar 't dan in 2. of 3. jaaren tot een ſteen werd.

Dezen ſteen is zeer glad, bruyn-graauw of leververwig, met eenige geele aderen of eenige drayingen, daar de quaſten geſtaan hebben, zo glad dat 'er geen water op vat, gelyk een olyf-ſteen, hier van maaken ze dunne ſlypſteentjes, waar mede zy de ſneden van haare Kriſſen en Toranen aanzetten, en glad maken, droog daar op vryvende, want dezen ſteen neemt zelfs niet af, maar het yzer en alle metalen blyven daar aan hangen, gelyk op een toetſteen, waar door 't yzer als dan ſcherp en glad werd. Diergelyken hout hebben wy in het eerſte Boek, in het Kapittel van Mangoſtan beſchreven.

Tabula Decima Quarta

Ramum exhibet *Coſaſſ.*
Ubi ad Litt. A. *folia maris.*

Ad B. vero *feminæ* ramulus cum *fructibus* delineatus conſpicitur.

De veertiende Plaat

Vertoont een Tak van de *Coſaſſu-Boom.*
Alwaar door Lett. A. aangewezen werden de bladeren van het *mannetje.*
Door B. een Takje met vruchten van het *wyfje.*

OBSERVATIO.

Cosassus Valent. in *Amboina deſcript. pag.* 220. breviter quoque deſcribitur,

AANMERKING.

De Coſaſſus-Boom wert by *Valent.* in de *beſchryving* van *Amboina* op *pag.* 220. mede kortelyk afgemaalt.

CAPUT UNDECIMUM.

Coſaſſus Citrina. Ucken Pule Batu.

UCken mixtam gerit formam inter *Coſaſſum* & *Pule* mediam, quarum primæ quoad folia & lignum ſimilis eſt, ſed ejus truncus rectior eſt. Folia bina ternaque ſimul conjunguntur longis inſidentia pedunculis, quæ in ramulis vero cruciatim oppoſita ſunt, atque hi glabri ſunt, cortice plumbei coloris obducti: Folia quoque illa referunt Coſaſſi maris, ſed glabriora ſunt, & læte magis virentia, coſtas gerentia transverſales & protuberantes, ab utraque acuminata parte, a ſex ad novem pollices longa, binos ac binos cum dimidio lata, lateralia vero folia ſemper ſunt minora, odoris gravis, ſi conterantur, fere inſtar illorum Gumiræ. Ramuli ſunt longi, copioſi, ac plerumque in triangulo poſiti.

Flores in parvis progerminant umbellis, quæ ex plurimis compoſita eſt capitulis viridibus inſtar ſeminis Sinapios, hisce inſident floſculi minimi albi, vix viſibiles, longiuſculi, haud multum aperti: Fructus ſunt ſiliquæ longæ, anguſtæ, bigeminæ, communi ex majori pedunculo dependentes. Siliquæ hæ viginti & unum pollices ſunt longæ, teretes, culmum craſſæ, vel tenuem calamum, exterius parum ſtriatæ, ex duplici pellicula compoſitæ: Cutis autem harum extrema ſtriata per maturitatem finditur in multa longa filamenta, ſub hiſce dura & continuata reconditur pellicula, flava, convoluta, minima obcludens oſſicula ſeminalia paleacea, quæ ad oras ſuas tenuiſſima albicantia & inſtar ſerici ſplendentia gerunt filamenta, omnia vero hæc involvuntur ſiccæ & herbaceæ medul-

XI. HOOFDSTUK.

Geele Coſaſſus.

UCken *heeft een gemengde fatzoen van* Coſaſſu *en* Pule, *het eerſte van bladeren en hout zeer gelykende, hoewel den ſtam regter is. De bladeren ſtaan ook* 2. *en* 3. *by malkanderen op lange ſteelen, dewelke aan de ryskens in 't kruys tegens malkanderen ſtaan, zynde de ryskens met een gladde loodverwige ſchorſſe bekleed. De bladeren zyn ook die van* Coſaſſu *'t manneken gelyk, dog gladder en blyder-groen, met de uytſtekende dwersribben, agter en vooren toegeſpitſt, van* 6. *tot* 9. *duymen lang,* 2. *en* 2½ *breed, doch de zyde-bladeren zyn altyd kleender van reuk, ſwaar, als men ze vryft bykans als die van* Gumira. *De ryskens zyn lang, veel, en ſtaan meeſt in een drie-angel.*

Het bloeizel komt voort aan kleene dollen, en beſtaat uit veele kleine groene knopjes, als moſtaart-zaad, daar op ſtaan zeer kleene witte bloempjes, pas kennelyk, langagtig, en niet wel geopent. De vruchten zyn lange ſmalle houwen, 2. *en* 2. *by malkander, op een anderen grooteren ſteel. De houwen zyn* 21. *duymen lang, rond, in de dikte van een ſtroohalm, of dunne ſchaft, van buiten wat geſtreept, uit een dubbelde ſchelle beſtaande. De buitenſte geſtreepte huyd ryp zynde, ſplyt in veele lange draden, daar onder legt een doorgaande harde ſchelle, bleek-geel, die 't zamen gerold is, en de geringe zaat-korl in haar beſluyt; dit zyn kleene kafagtige ſloppelen, hebbende aan beyde einden zeer fyne witte, en als zyde glimmende hairtjes, t' zamen omgeven met een doorgaand kruydagtig en droog merg; als haar deze t' zamengerolde ſchelle opend,*

za

dullæ, ſi autem convoluta illa pellicula ſeſe aperiat, plumoſum illud quaſi ac leve ſemen vento avolat, ita ut nullum in ſiliqua ſuperſit, internaque pellicula tum quaſi extenſa eſt inſtar tenuis lamellæ chartaceæ, hisce vero ſiliquis ac ſemine paleaceo convenit cum arbore *Pule*.

Cortex ſiccum & flavum exſudat gummi ſeu lac inſtar ſulphuris, quod etiam obſervatur in illo Seſoat: Lignum eſt ſolidum, ponderoſum, tenuibus cellulis repletum, citrini coloris, ad oras vero pallidius, odoris gravis, durabile admodum, nec unquam coſſos admittens.

Anni tempus. Flores Junio menſe obſervantur, fructus vero matureſcunt ſiccis ſeu occidentalibus menſibus, mox poſt Canarios.

Nomen. Latine *Coſaſſus Citrina*, a citrino ligni colore: Malaice *Pule Batu.* Amboinice *Ucken*, in Hitoe *Auren* & *Ajuren*, quibusdam vero *Mocki Waſſe.* Baleyice *Caju Batu.*

Locus. Non multum nota eſt hæc arbor, quum raro obcurrat: In ſaxoſis vero planisque creſcit ſilvis tam circa litus quam in montibus, invenitur vero in Hitoe circa pagum *Lima*, & in *Leytimora* in montibus *Oerimeſſen*, item in *Java* & *Baleya.*

Uſus. Hujus arboris lignum elegans optimumque eſt tam ædificationi, quam ſcriniario operi ob colorem & durabilitatem, ſi modo magna in copia lataque ejus ſegmenta adquiri poſſent: Amboinenſes illud adhibent ad navium exſtructionem, uti Coſaſſum ad navigia Corre Corren dicta, ut & ad poſtes magnarum ædium, quem in finem dolabra politur & ſæpe etiam opere topiario elaboratur, citrinumque ſervat conſtanter colorem. Ex hoc elegantes quoque ſecantur aſſeres, licet non admodum lati ſint, ex quibus ciſtæ formari poſſunt.

Tiffadores hujus radice utuntur defectu radicis Seſoat, quo Saguerum potum amarum reddunt, torrentque hanc parum ſupra carbones ignitos, dein illam parum contundunt, in minutas conſcindunt partes, quas potui infundunt: Trunci cortex cum pauxillo Lauquas contritus in pultem ædematoſis inlinitur pedibus illorum, qui Beriberi ſeu Paralyſi Indica laborant, ad naturalem reſuſcitandum calorem, ſi vero puls hæc calidior deſideretur, addi poteſt cortex arborum Pangi, & Kellor, ſeu Morungæ.

zo vliegt dit ligte zaat met de wint weg, zo dat men niet een eenig in de houwen vind, en de binnenſte ſchelle hangt als dan uitgebreyd, als een lang riempje van parkement, met welke houwen, en kafachtige zaat by over een komt met den boom Pule.

De ſchorſſe geeft een drooge en geele gomme of melk uyt, gelyk ſwavel, het welk men ook ziet aan die van Seſoat. Het hout is digt, ſwaar, vol fyne kamertjes, citroen-geel, doch aan de kanten wat bleeker, wat ſwaar van reuk, zeer durabel, en daar nooit worm inkomt.

Sayzoen. *Het bloeizel ziet men in Juny, de vruchten worden ryp in de drooge of Weſter-Mouſſon, ſtraks na de Canary-tyd.*

Naam. *In 't Latyn* Coſaſſus Citrina, *van de citroengeele verwe des houts. Maleyts* Pule Batu. *Amboinſch* Ucken. *Op Hitoe* Auren *en* Ajuren, *by zommige* Mocki Waſſe. *Baleyts* Caju Batu.

Plaats. *Het is nog weinig bekent, en men vint 'er niet veel boomen van. Het waſt in ſteenige vlakke boſſchen, zo omtrent het ſtrant, als in 't gebergte, men heeft 't op Hitoe, omtrent* Negory Lima, *en op* Leytimor *in 't gebergte van* Oerimeſſen. *Als mede op* Java *en* Baley.

Gebruik. *Dit is een fraay hout, zo tot den huisbouw, als ſchrynwerk, wegens zyne coleur en duurzaamheid, konde men 't in overvloet, en groote ſtukken krygen. De Amboinezen gebruiken 't tot den ſcheepsbouw, gelyk 't Coſaſſu aan haare Corre Corren, als mede tot ſtylen van voornaame huyzen, daar men 't glad ſchaaft, en zomtyds uitwerkt, behoudende zyn bleek-geele coleur beſtendig. Men zaagt 'er ook ſchoone planken van, hoewel niet breed, daar men Kiſten van maaken kan.*

De Tiffadoors gebruiken deze wortel by gebrek van Seſoat-wortel, om den Sagueer bitter te maken, bradende dezelve eerſt een weinig over de koolen, daar na wat kneuzende, kleen ſnydende, en in den drank doende. De ſchorſſe des ſtams met een weinig Lauquas tot een papje gevreven, en op zugtige beenen geſmeert, die de koude Beriberie hebben, verwarmt dezelve. Als men 't beter wil hebben, zo mag men de ſchorſſe van de boomen Pangi en Kellor daar by doen.

Tabula Decima Quinta

Ramum exhibet *Coſaſſi Citrinæ bigeminis ſiliquis*, ad ramulorum extremum dependentibus.

De vyſtiende Plaat

Vertoont een Tak van de *geele Coſaſſus*, met zyn dubbelt paar houwen ofte vruchten, van het uyterſte der takjes afhangende.

OBSERVATIO.

Hæc arbor ſine dubio de *Apocynorum* ſimiliumve lacteſcentium genere eſt, quod, ſi ejus flores depicti vel adcuratius deſcripti eſſent, certius determinari poſſet.

AANMERKING.

Deze Boom is zekerlyk van het geſlagt der melkdragende *Apocyna* ofte diergelyke planten, het geen, indien de bloemen daar by afgetekent ofte klaarder beſchreven waren, met meer zekerheid zoude kunnen bepaalt worden.

CAPUT DUODECIMUM.

Dabanus. Dawan.

DAwan cum Sicki vaſtiſſima & altiſſima in Amboinenſibus ſilvis eſt arbor, rectum gerens & craſſum truncum, quem bini vix poſſunt viri ulnis complecti, prope radicem in latas extenſum alas: In tres vero dividitur ſpecies, quarum prima eſt *Dawan Batu*: Secunda *Dawan Mera*: Tertia *Dawan Puti*.

Primo *Dawan Batu* ſeu lapidea mas vulgo cenſetur, ac prope radicem latas gerit alas, ejus vero truncus corticem gerit pallide cinereum & glabrum, ejus ramuli ſeu rachides ſunt longæ & firmæ, virides, & profunde ſtriatæ, non autem lanuginoſæ, exceptis teneris & junioribus. Prope ortum geniculum gerunt planum, atque ſub hoc folium rotundum, inſtar auriculæ, ſed ad oras ſerratum, illis vero folia inſident nunc alternata; nunc per paria oppoſita, ſex ſeptemve uno in latere, ac fere ſeſſilia, quorum ſuperiora quatuor vel quinque pollices ſunt longa, inferiora decem

XII. HOOFDSTUK.

Dawan-Boom.

D*Awan is met de Sicki de grootſte en hoogſte onder de Amboinſche wout-boomen, met een regten en dikken ſtam, die wel twee mannen omvademen moeten, met breede vleugels by de wortel; verdeelt in drie zoorten, als* 1. Dawan Batu. 2. Dawan Mera. 3. Dawan Putu.

1. Dawan Batu *of ſteen-Dawan, werd voor 't mannetje gehouden, heeft breede vlerken by de wortel, de ſtam heeft een licht-graauwe en effene ſchorſſe, de ryskens of telgen zyn lang en ſtyf, groen, diep geſtreept, zonder wolachtigheid, behalven aan de jonge. By haren oorſpronk hebbenze een plat knietje, en onder 't zelve een rond blad, gelyk een oor, dog aan de kanten gezaagt, daar aan ſtaan de bladeren eenigzints tegens malkanderen met haare ryen, maar zy zelfs ſtaan zommige regt, zommige verwiſſelt tegens malkander,* 6. *en* 7. *aan een zyde, ſchier zonder ſteelen, dun, en ſtyf, de voorſte* 10. *en* 11. *de*

decem & undecim pollices longa, tres vero lata, extenſa, dentata inſtar ferræ robuſtæ, ſuperne intenſe viridia, inferne pallide virentia; juniora vero folia pallide fuſca ſunt ſeu flaveſcentia, vetuſtiora autem inferius glauca ſunt, ruffis pertexta coſtis, nullis dentibus inciſa vel vix dentata, paucisque paribus ad rachides locantur.

Flores magnis in racemis, in laterales minores diviſis, proveniunt, qui primum ſunt capitula muſcoſa, plurima incurvis pedunculis inſidentia, mollia, & hepatici coloris, ſeu ruffi inſtar ſerici crudi, introrſum flexa inſtar Thlaſpios Roſa de Jericho dicti, quæ vix notabiles exhibent flores, ſi vero accurate attendatur, floſculi hi ſunt puſilli, ac recentes grati quodammodo odoris, totus hic racemus floriſer ſponte & inutiliter decidit, atque in ejus locum ſuccedunt primo alii breviores pedunculi, qui fructus ſuſtinent ſphæricos inſtar glandium ſclopeti manualis, qui longum per tempus viridis ſunt coloris, ac demum fuſci, externe parum lanuginoſi, ſub tenui vero putamine alius reconditur rotundus nucleus, albicans, duræ & ſiccæ ſubſtantiæ: Inter iſtum nucleum & putamen oleoſus continetur liquor, ſæpe etiam bini fructus concreti ſunt. Si maris lignum recens cædatur, læte rubet, ſed mox ex fuſco ruber eſt inſtar Metroſideri, ac plerumque circa cor tales quoque habet fiſſuras: In ædibus hoc lignum fuſcum eſt, ſatis durum, grave, & durabile.

Secundo *Dawan Mera* ſeu *rubra Dawan* varietas maris habetur, graciliorem que gerit truncum, paucasque prope radices gerit alas, ejusque cortex ex cinereo fuſcus eſt: Ejus rachides ſunt longiores quam præcedentis, quadrangonæ quoque, ac profunde ſulcatæ, molles, ruffeſcentes, lanuginoſæ, ſubvirides, inque iis plura obſervantur folia quam in mare, regulari magis ordine quoque, ſibi per paria oppoſita. Folia hæc ſunt majora, flaccidiora, molliores que gerentia pilos, ample dentata, vetuſta palmam vel ſemi pedem longa ſunt, ultra tres digitos lata, multis parallelis coſtis pertexta, rachidibusque fere ſeſſilia inſident, poſteriora vero ad dimidium minora ſunt. Juniora folia pallide fuſca ſunt ſeu flaveſcentia, viridibus pertexta coſtis, lanuginoſa, primumque progerminantia rude referunt ſericum.

Racemus hujus floriſer major eſt, plerumque in binos laterales majores ramos diviſus, hique in plures alios minores, hisque inſident innumera longiuſcula germina floſculos referentia, ſed magis foliolis accedunt ſiccis, ſpadicei coloris. Fructus ex rotundo oblongi ſunt inſtar ovi, ſubſtantiæ cum præcedenti ejusdem. Lignum ex rubro leviter albicat, craſſisque conſtat fibris & pectinibus inſtar ligni Quercini, mollius vero eſt, levius, ac vilius præcedenti, ſed tignis tamen utile.

Tertio *Dawan Puti* ſeu *Dawan Gabba Gabba* femina habetur, maximasque prope radices gerit alas, ejus cortex eſt ex obſcuro fuſco & cinereo mixtus, ejus rami ſunt craſſi, incurvi, & nodoſi, magna & molli medulla repleti, hi determinantur in tenues, firmas, virides, & ſtriatas rachides ſine ordine poſitas, hæ vero prope ramos geniculatæ ſunt ſeu fovea impreſſæ, ubi bina foliola rotunda exoriuntur auriculata, ad oras ample dentata, ad exteriorem partem concava inſtar conchæ; illis vero folia per paria plerumque inſident, quandoque etiam alternata, fere ſeſſilia, atque ſex vel ſeptem paria inæqualis admodum magnitudinis rachidibus adnectuntur, ſuperiora enim a decem ad tredecim pollices longa ſunt, ultra quatuor lata, media quinque vel ſex pollices longa, inferiusque par adeo breve ac rotundum eſt, ut viz binos pollices ſit longum, nec multum ab auriculatis iſtis foliolis differat, ad oras vero ample dentata ſunt inſtar majoris ferræ, inferius multis parallelis coſtis protuberantia, nulla vero lanugo neque in foliis, neque in petiolis obſervatur, rachides autem folioſæ binæ vel ternæ tantum in ramorum ſummo progerminant, ubi & longi eriguntur racemi, in paucos laterales diviſi, ex quibus flores excreſcunt, qui plurima ſunt albicantia capitula, parvis caliculis inſidentia, in medio rubedinem exhibentia, ac ſponte deſidentia, hæc autem neutiquam ſunt convoluta inſtar illorum primæ ſpeciei, ſed firma ſunt & extenſa, in racemi parte poſtica veri excreſcunt fructus, magnitudine Lanſiorum viridium, quorum bini ſæpe concreſcunt, coloris ſpadicei, intermixto ruffo colore inſtar piſorum pullorum.

Semi

de agterſte 4. en 5. duymen lang, 3. breed, wyd getant, als een groove zaage, boven boog-groen, beneden bleekgreen. De jonge bladeren zyn ligt-bruyn of geelachtig, maar in den ouderdom werdenze beneden blaauw-groen, met roſſe ribben, met geene of weinige tanden, en ſtaan met weinige paren aan de ryskens.

Het bloeizel is een groote tros, over-dwers in zyde takken verdeelt, en dezelve in andere mindere, daar aan ſtaan veele moſſige knopjes aan kromme ſteeltjes, zagt en leververwig, ros als graauwe zyde, inwaards gebogen als de Rooze van Jericho, zonder kennelyk bloeizel, of zo men 'er naauw op ziet, de gedaante van kleene bloempjes vertonende, en verſch zynde eenigzints welriekende; deze geheele tros valt voor niet met al af, en in deszelfs plaats komen eerſt andere kortere ſteeltjes, daar op de vruchten waſſen, rond als piſtool-koegels, langen tyd groen blyvende, ten laatſten bruynachtig, en van buyten wat wolachtig. Onder een dunne ſchaal, leyd een andere ronde korl, van witachtige, drooge, en harde ſubſtantie. Tuſſchen gemelde korl en zyne ſchaal, vind men een olyagtige voeltigheid, dikwils vind men ook 2. vruchten t'zamen gewaſſen. Als men 't hout van 't manneken verſch kapt, zo ſchynt 't ligt-rood, maar werd ſtrax bruyn-rood gelyk 't Yzerhout, en heeft gemeenlyk ook diergelyke hertſcheuren. Aan de gebouwen beſterft het graauw, en is redelyk hard, ſwaar en durabel.

2. Dawan Mera *of* roode Dawan, *werd voor een verandering van 't mannetje gerekent, dit is ranker van ſtam, en heeft weiniger vlerken by de wortelen, en de ſchorſſe is bruyn, met graauw gemengt. De ryskens zyn langer dan aan 't voorgaande, mede vierkant, diep gevoorent, zagt, uit den roſſen, wolachtig, doch daar onder groen, en daar aan meer bladeren dan aan 't manneken, ook geſchikter in ryen tegen malkander. Deze bladeren zyn wat grooter, ſlapper, en weeker van hayren, wyd getand, de oude zyn een hant of een halve voet lang, ruym 3. vinger breet, met veele parallele ribben, bykans zonder ſteelen aan de ryskens ſtaande, de agterſte zyn wel de helft kleender. De jonge bladeren zyn ligt-bruyn en geelachtig, met groene ribben, wolachtig, en eerſt uitkomende, gelykenze raauwe zyde.*

De bloeyende tros is grooter, meeſt in 2. dwers-takken verdeelt, en dezelve in veele mindere, en aan dezelve ontelbaare lange ſchepzelen, die men voor bloempjes kan aanzien, dog meer gedroogde blaadjes gelyken, tanyt van coleur. De vruchten zyn uit den ronden-langwerpig als een vogel-ey, van ſubſtantie als de voorige. Het hout is witachtig, met een kleene roodigheid, grove draden en kammen, gelyk 't Eykenhout, weeker, ligter, en ſlegter dan 't voorgaande, dog mede bequaam tot het timmeren.

3. Dawan Puti *of* Dawan Gabba Gabba, *werd voor 't wyfje gehouden, heeft de grootſte vlerken by de wortel, de ſchorſſe is vuyl-bruyn met graauw gemengt, de takken zyn dik, krom, en knoeſtig, met een merkelyk en week pit van binnen, daar aan ſtaan dunne, ſtyve, groene, en wat geſtreepte ryskens, zonder order, makende by den tak een plat kuyltje, alwaar men twee ronde blaadjes ziet, als ooren, aan de kanten wyd getant, en aan de buytenzyde wat hol, als een ſchulp; aan de ryskens ſtaan de bladeren meeſt 2. en 2. tegen malkanderen, aan sommige ook verwiſſelt, op zo korte ſteeltjes, als of zy gene hadden, met 6. en 7. paren van zeer ongelyke lengte, want de voorſte zyn van 10. tot 13. duymen lang, ruym 4. breed, de middelſte zyn 5. en 6. lang, en 't agterſte paar zo kort en rond, dat 't pas 2. duymen lang is, en niet veel van de ooren verſchilt, aan de kanten zyn ze wyd getant, als een grove zaage, van onderen met veele parallele en uitſtekende ribben, zonder eenige wolachtigheid, nog aan bladeren, nog aan ſteelen; van de blad-dragende ryskens ſtaan maar 2. of 3. aan 't voorſte der takken, aldaar komen ook voort lange treſſen, in weinige zyde ſteelen verdeelt, daar aan 't bloeizel ſtaat, zynde veele witte knopjes, die zig vertonen in kleene kelkjes, met eenige roodigheid van binnen, voor niet met al afvallende, deze ſtaan geenzints in malkander gerolt, gelyk die van de eerſte zoorte, maar ſtyf en uitgebreid, en aan 't agterſte van den tros komen de regte vruchten voort, ryp zynde, in de grootte van groene Lanſſen, dikwils twee aan malkander vaſt, van coleur caſtanje-bruyn met ros gemengt, gelyk graauwe erweten.*

Onder

Semi maturi ſubſtantiam habent ſiccam inſtar caſtanearum, ſed lentiorem magisque mucoſam, exteriore parte viridem, circa medium rubentem, in ipſo centro oſſiculum ſeminale reconditur molle, hujus vero carnis odor ingratus eſt & nauſeoſus fere inſtar urinæ.: Diutiſſime arbori inhærent, antequam matureſcant, perdurant enim a Novembri usque in Majum.

Hujus trunci lignum albicat, craſſis conſtat fibris, nec in ædibus durabile, unde ad ædificia non adhibetur.

Nomen. Generali vocabulo hæc arbor Malaice & Amboinice dicitur *Dawan*, ex quo Latinum nomen *Dabanus* derivavi: Prima autem ſpecies eſt *Dawan Batu* & *Dawan Lacki Lacki*, h. e. *Dawan lapidea* ſeu *mas*, quum durius gerat lignum, inque ſaxoſis creſcat locis: Secunda ſpecies eſt *Dawan Mera* ſeu *Dawan rubra*, ex fuſco corticis colore in trunco, non vero in ligno, quod diſcrimen non obſervatum ſæpius confuſionem parit in hiſce ſpeciebus: Tertia ſpecies vocatur *Dawan Gabba Gabba* & *Dawan Parampuan*, h. e. *Dawan mollis* ſeu *femina*.

Locus. Non novi extra Amboinenſes inſulas notas eſſe has arbores, contra frequentiſſime hic obcurrunt ac vulgatiſſimæ ſunt inter ſilveſtres arbores, non vero in litore, ſed in montibus creſcentes, optimæque in locis ſaxoſis.

Uſus. Apud harum inſularum incolas lignum hoc eſt vulgatiſſimum ad tigna, licet enim præcedentia Metroſideri ligna duritie & durabilitate præ Dawano excellant, hoc tamen eligunt incolæ hujus regionis ad ædificia ſua, quum vilibus ac puſillis inſtrumentis hoc melius elaborare valeant. Noſtri vero ligniarii illud non niſi defectu præcedentium ad clauſtra, & repoſitoria adhibent: Optimas tamen præbet trabes ac poſtes vulgarium ædium; Dawan nempe lignoſa, ſi juſto cædatur tempore, mollis vero Dawan conducit tectis tignisque: Ambæ vero ſpecies hoc laborant vitio, ac præſertim femina, quod creſcente luna cæſa, vel ſi juniora & tenera gerat folia, in ædibus facile cariem contrahat, aut albas generet formicas, & ſi aliis ex rebus vel locis illam occupent, copioſum ipſis præbeat nutrimentum. Hinc nunquam hoc lignum ad ædium exſtructionem recens in uſum vocandum eſt, ſed prius bene exſiccari oportet & fumo indurari.

Poſtes Soli quoque non ſunt exponendi, quum facile incurventur, quod de aliis etiam tignis dictum ſit, recens maris lignum in aqua fundum petit inſtar Metroſideri, ſed cito exſiccatur. Ex latis trunci alis optimi formari poſſunt orbes, ex quibus lignei amplique formantur echini ac crateres, *Dulang* dicti, ut & breves rami, quibus navigia ſua propellunt.

Tenera piloſæ ſpeciei folia cum illis *Lanquas Malaccæ* contrita, & inlita pruritum tollunt difficilem *Panubeſſi*.

Onder in de half rype, legt een droege ſubſtantie als die van caſtanje, dog tayer en ſlymerig, aan de buitenkant groen, omtrent de midden roodachtig, en regt in de midden leyd een week zaadkorreltje, en de reuk van dit vleeſch is vuyl en onaangenaam, ſchier als pis. Zy ſtaan zeer lang aan de boomen, eer ze ryp werden, en men vindze van November tot aan 't begin van May.

Het hout dezes ſtams is witachtig, grofdradig, en in de huyzen niet durabel, daarom 't tot den huisbouw niet genomen wert.

Naam. *In 't generaal hiet dezen boom in 't Maleyts en Amboinſch* Dawan, *waar van ik 't Latyn* Dabanus *gemaakt hebbe. De eerſte zoorte is* Dawan Batu *en* Dawan Lacki Lacki, *dat is ſteen-Dawan, of manneken, om dat 't harder van hout is, en op ſteenachtige plaatzen groeyt. De tweede zoorte is* Dawan Mera *of* roode Dawan, *van de bruyne coleur der ſchorſſe aan den ſtam, en geenzints van 't hout, welk onderſcheid niet in acht genomen zynde, dikwils verwarring onder deze zoorten baart. De derde hiet* Dawan Gabba Gabba *en* Dawan Parampuan, *dat is weeke Dawan, of 't wyfje.*

Plaats. *Ik weet niet dat 't buyten de Amboinſche Eylanden bekent zy, daar en tegen is 't alhier overvloedig, en een van de gemeenſte wout-boomen, dog niet aan ſtrandt, maar altyd in 't gebergte waſſende, en 't beſte op ſteenagtige plaatzen.*

Gebruik. *By de Inlanders dezer Eylanden, is dit 't gemeenſte timmerhout, want of wel de voorgaande Yzerhouten aan hardigheid en duurzaamheid de Dawan verre overtreffen, zo neemt evenwel den Inlander dit meeſt tot zyn huisbouw, om dat hy 't met zyn geringe gereedſchap beter bedwingen kan. Onze timmerlieden zullen 't niet, dan by gebrek van de voorgaande nemen, tot 't bouwen van Foreteſſen en Pakhuizen; het geeft echter goede en durabele, zo ſtylen als balken, tot de gemeene huyzen, te weten het ſteen-Dawan, als men 't op zyn behoorlyke tyd kapt, en 't weeke Dawan is bequaam tot regelings, en in 't dakwerk. Beyde zoorten hebben die fouten, dog inzonderheid 't wyfken, dat zy by waſſende Maan, of met jong loof beladen zynde, gekapt, in de huyzen ligt vermolmen, en witte mieren genereren, of dezelve van elders daar in komende, ligt voeden. Daarom zal men dit hout geenzints verſch aan eenig gebouw gebruyken, maar eerſt ter degen laten drogen, en een weinig berooken.*

De ſtylen moeten ook niet in de zonne leggen, want ze trekken anders krom, 't welk van andere timmerhouten mede gezegt zy, het verſche hout van 't manneken zinkt in 't water gelyk Yzerhout, maar droogt ligt op. Uyt de breede vlerken kan men bequame borden krygen, daar men de vlakke houte bakken van maakt, Dulang *genaamt, als mede de korte riemen, waar mede zy alle haare vaartuygen voortſcheppen.*

De jonge bladeren van 't hayrige, met de bladeren van Lanquas Malacca, *gevreven en opgeſmeert, verdryven 't jeuken van 't moeyelyke* Panubeſſi.

Tabula Decima Sexta

Ramum exhibet *Dabani latifoliæ*, quæ *Dawan Beſaer* vocatur.

De zeſtiende Plaat

Vertoont een Tak van de *breetbladige Dawan*, *die Dawan Beſaer* genaamt wert.

Tabula Decima Septima

Ramum exhibet *Dabani maris*, ſeu *Dawan Batu*.

Ubi Litt. A. ejus *racemum julis floriferis* ac *foliolis ſubrotundis* onuſtum repræſentat.

De zeventiende Plaat

Vertoont een Tak van *Dawan* het *mannetje*, ofte de *Dawan Batu*.

A. Wyſt aan een Tak met zyn *bloeyende ſtaarten*, en *ronde blaadjes* beladen.

OBSERVATIO.

Dawan ejusque *ſpecies* a *Valent.* in *Amboina deſcript. pag.* 221. etiam commemorantur.

AANMERKING.

De *Dawan* wert met zyn zoorte by *Valent.* in de *beſchryving* van *Ambon* op *pag.* 221. mede vermeldt.

CAPUT DECIMUM TERTIUM.

Jatus. Caju Jati.

CElebre hoc Javanorum lignum hoc in Herbario locum quoque obtinuit, quum in hiſce inſulis itidem nunc colatur, nec, quantum novi, a quodam huc usque fuerit deſcriptum. Ejus arbor in Java aliisque ipſi vicinis creſcit locis, habeturque altiſſima ſilveſtrium arborum, quæ truncum habet rectiſſimum, glabrum, altiſſimum, ac gracilem, antequam ſeſe in ramos dividat, ejusque occurrit mas & femina, quæ ligno tantum differunt.

Maxima gerit folia, quæ unquam in quadam obſervavi arbore, excepto *folio Mapparum*, quod hic raro invenitur; in junioribus enim arboribus tres pedes longa ſunt, viginti pollices longa, inferiore parte anguſtata, petiolumque craſſum ad ramum usque involventia, ſeu alata, ſuperiore ſubrotunda atque in brevem deſinentia apicem, ſcabra, ſicca, ſonitumque edentia ſeu crepitantia, ſuperius obſcure viridia, ac rugoſa inſtar pellis Lamii piſcis, inferius cinerea & lanuginoſa, craſſis pertexta coſtis, late diſtantibus, flaveſcentibus, & ab utraque parte protuberantibus, oras vero gerunt æquales, odoremque ac ſaporem habent inſtar fœni, ſed amarum, ſuntque oppoſita, quatuorque ſimul crucem efformant, late vero diſtant, inſident autem hæc longis rectisque ramis, qui antrorſum plerumque quadrati ſunt, ſulcati, & lanuginoſi.

Cortex glaber eſt, externe parum quoque lanuginoſus, pruritumque cutis levem excitat, ſi madidus ſit, eſt lentus, ac humidus, lignum vero ſiccum eſt.

Flores racemo inſident admodum extenſo, cujus ramuli laterales cruciati ſunt, eodemque ordine ad minimos usque petiolos dividuntur, quorum bigemini furcam efformant, ſingulæ vero partes floſculum ſuſtinent, ex ſex albis & retrorſum inflexis ſtaminibus formatum, ſex parvas, flavasque antheras ſuſtinentibus, in quorum centro piſtillum erigitur: In hujus furcæ medio aliud excreſcit viride capitulum, quod mox veſicæ formam refert, quod in fructum abit, ita ut flores ipſi fructum non producant, ſed fruſtra decidant, hi vero menſibus Aprili & Majo progerminant: Fructus autem ſunt viridia iſta capitula, quæ in virides degenerant cellulas ſeu veſiculas inſtar Halicacabi, ſed ipſarum apex magis impreſſus eſt, quæque non clauſæ ſed parum apertæ ſunt, parvaque quædam exhibent filamenta, dein vero veſicula illa magis contrahitur, corrugatur, coloremque gerit ex cinereo viridem, caput continens ſphæricum inſtar globuli ſclopeti manualis, ſed parum compreſſum & anguloſum, externe lanuginoſum, interna vero ejus ſubſtantia eſt ſicca, dura, & lignoſa.

Ejus lignum duplex eſt, maris obſcure luteum eſt, multis conſtans ſtriis longitudinalibus inſtar Abietis, lentum, durum, nec facile rimas agens, quodque facillime perdolari & ſecari poteſt.

Feminæ vero pallidius eſt, rarioresque gerit ſtrias, mollius eſt, ac ſi perdoletur, quaſi piloſum eſt, ac difficilius ſecatur, nec poliri bene poteſt; utraque odorem gerunt gravem amaricantem, ſi recentia elaborentur, ingratumque ſaporem, odor vero diu ſupereſt, ſi ciſtæ vel ſcrinia ex illis formentur, immo omnia hiſce incluſa odore iſto inprægnantur, recentia ſi fuerint fabricata: Durabile tamen eſt tam ad ædium quam navium exſtructionem, nec coſſos generat, inſectaque fugat odore ſuo.

Anni tempus. Arbor hæc nullos producit flores fructusque niſi adulta: In Java floret menſibus ſiccis, qui ibi Euro ſpirante incidunt, fructus poſt Novembrim obſervantur.

Nomen. Latine *Jatus.* Belgice *Kiatenhout.* Malaice & Javanice *Jati* & *Caju Jati.* In *Bontii Hiſtor. Indica libr.* 6. *cap.* 16. *Quercus Indica* vocatur, ipſique flos luteus ibi adſcribitur, quem album obſervavimus.

Locus. Nullibi copioſior creſcit quam in Java & Madura, optima vero mas ſeu Jati Bati, i. e. Jatus lapidea circa *Samarang* provenit, reliquæ vero arbores in magnis ſilvis occurrunt a *Yaparæ* parte Orientali usque ad *Griſſeckam*, præcipua vero loca ſunt *Rem-*

XIII. HOOFDSTUK.

Kiate-Boom.

DIt vermaarde Javaanze timmerhout, is mede in dit Kruydboek ingekropen, om dat 't in deze Eylanden nu mede begint aangeplant te werden, en myns wetens tot nog toe van niemant beſchreven is. Hy wert op Java, en de omleggende plaatzen voor de hoogſte woutboom gereekent, zeer regt, en even van ſtam, ſchietende zeer hoog en rank op, eer hy zig in de takken verdeelt, men heeft een manneken en wyfken, daar van aan 't hout maar het onderſcheid geeft.

Hy heeft de grootſte bladeren, die ik ooit aan eenigen boom gezien hebbe, behalven 't folium Mapparum, *dat men hier weinig vind, want aan de jonge boomen zyn ze 3. houtvoeten lang, en 20. duymen breed, agter toeſmallende, en den dikken ſteel tot aan den tak toe bekledende, vooren rondachtig, en ſchielyk in een korte ſpits toelopende, ſtyf, droog, en rammelende, aan de boven zyde donker-groen, en zo ruyg als een Haye-vel, aan de onderſte graauw en wolachtig, met dikke ribben doorregen, die wyd van malkanderen ſtaan, geel zyn, en te weerzyden uitbuylen, met evene kanten, van reuk en ſmaak hooyachtig en bitter, zy ſtaan regt tegens malkander, en met haar vieren maakenze een kruys, met wyde tuſſchen-plaatzen, aan lange regte takken, die na vooren toe meeſt vierkant zyn, gevoornt, en wolachtig.*

De ſchorſſe is even, en van buyten ook een weinig wolachtig, maakende een kleen jeuken aan 't lyf, als ze nat is, taay, en wat vochtig, maar 't hout is droog.

Het bloeizel komt voort aan een wyd uitgeſpreide tros, daar aan alle de zyde takjes in 't kruys ſtaan, en in deszelfs order zig verdelen tot de minſte ſteeltjes toe, waar van 2. en 2. een gaffel of mik maken, dragende ieder deel een kleen bloempje, van zes witte en agterwaarts gebogene draatjes gemaakt, met 6. geele kleene noppen, en een pilaartje. In de midden van deze mik ſtaat een ander groen knopje, 't welk ſtraks de gedaante van een blaasje maakt, en waar uit de vrucht werd, zo dat 't bloeizel niet met al tot de vrucht doet, maar te vergeefs afvalt: Het komt voort in April of Mey. De vruchten zyn de voorſchreve groene knoppen, dewelken veranderen in groene huyskens of blaaskens, gelyk die van de Halicacabus, dog met de ſpitze meer ingedrukt, dewelke ook niet geſlooten, maar wat geopent ſtaan, en eenige witte draatjes vertonen, daar na valt 't blaasken nog meer in, werd gerimpelt, en graauw-groen, en beſluyt een ronde knop, in de grootte van een piſtool-koegel, dog een weinig ingedrukt en hoekig, van buiten wollig, van binnen met een drooge en harde houtachtige ſubſtantie.

Het hout is tweederley, dat van 't mannetje is donkerbleek, met veele ſtreepen in de lengte, als het Dennenhout, taay, hart, en niet ligt ſcheurende, zeer gemakkelyk voor de zaag en ſchaaf.

Dat van 't wyfken is bleeker, en heeft ydeler ſtreepen, weeker, en onder de ſchaaf wat hayrig, dog moeyelyk om te zagen, en laat zig niet glad werken; beyde hebben een ſwaaren bitterachtigen reuk, als men ze verſch werkt, en een onaangenamen ſmaak, blyvende de reuk hun lange by, als men Kiſten en Kaſſen daar van maakt, ja al 't goet ruikt 'er na, dat men in de verſch gemaakte legt. Het is nogtans zeer durabel, zo aan den ſcheeps- als huisbouw, gewind gene wormen, en verdryft 't ongedierte, zo lang 'er de reuk by is.

Sayzoen. *Dezen boom gewind geen vruchten nog bloemen, eer hy zyn volkomen wasdom heeft. Op Java bloeyd hy in de drooge maanden, 't welk aldaar de Ooſter-Mouſſon is, en de vruchten ziet men na November.*

Naam. *In 't Latyn* Jatus. *Op 't Duitſch* Klatcohout. *Maleyts en Javaans* Jati *en* Caju Jati. *in de* Hiſt. Bontii. 6 Boek. Kapittel 16. *wert by* Quercus Indica *genaamt, en hem een geele bloem toegeſchreven, die wy wit bevonden hebben.*

Plaats. *Hy waſt nergers overvloediger, dan op Java en Madura, het beſte 't welk men 't manneken of Jatu Batu, ſteen-Kiatenhout noemt, waſt omtrent* Samarang, *de reſt met groote boſſchen vol, vind men beooſten* Japara *tot* Griſſek *toe, zynde de voornaamſte plaatzen* Rembang, *en*

Rembang & *Laſſem*: Pauca copia invenitur in *Baleya*, *Bima*, *Boetona*, & *Pangeſana*: Ante plures annos quidam Amboinenſes in haſce terras illas induxerunt arbores, quas in Hitoes montibus plantaverunt, ubi raræ obcurrunt vaſtæ arbores, quas noſtrum celant populum.

Anno 1676. ſemen ex Mandura juſſi adferri, inque variis Leytimoræ plagis illud terræ conmiſi, in quibus feliciter etiam progerminabat ac læte vigebat. Terram vero amat pinguem, rubram, & argilloſam, qualis illa eſt Maduræ & Javæ, ubi etiam ſtipitibus ſuis propagantur hæ arbores.

Uſus. Javani multum cum hocce ligno exercent mercaturam, præſertim in iſtis locis Rembang & Laſſem, ubi varias ex hoc ligno formatas trabes, aſſeres, coſtaſque venales adferunt, inter quas trabes ſunt binos & tres pedes craſſæ in diametro, quæ aliquando adeo copioſe adcumulantur, ut gravitate ſua ſolum inprimant, & ſub eo quaſi ſepeliantur, magna enim navigiorum copia ibi extruitur, nobiliſque Societas Indica per Indiam navibus ſuis illud lignum mittit ad tigna, quum in ſuperioribus ædium partibus non adeo grave ſit ac Metroſideros, attamen ſatis durabile. Scriniarii ex hoc quoque ligno varias elaborant ciſtas politas ac ſcrinia, quem in finem optima ejus eliguntur ſegmenta non nodoſa nec piloſa, quo vitio ſæpe hoc laborat lignum.

Quam ingratus etiam ejus ſit ſapor, vis tamen in eo detegitur medicata, quæ noxias quasvis tam ciborum quam potuum qualitates corrigit, cholericamque paſſionem ſiſtit; Hunc in finem talia fruſta optima cenſentur, quæ per aliquod tempus in mari fluctuarunt: Chinenſes & Malayenſes navigatores cratères ex craſſioribus hujus ligni ſegmentis formant, in quibus aquam pluvialem ſervant in navigiis: Primam vero ſecundamque aquam, quæ maximam adtraxit amaritiem, effundunt, credunt tamen hanc aquam vi medicata eſſe inprægnatam, noxamque tollere duriorum ciborum marinorum: Caju Jati folia aquæ incocta, & inſtar potus Thee epota Choleram tollunt, ſed nauſeoſum præbent & amaricantem potum. Recentia porro folia cum quodam liquido, ac præſertim Limonum ſucco, manibus contrita, ipſas rubro penitus inficiunt colore, qui diu remanet: Javani illa cunctis miſcent pigmentis, quibus lintea ac fila rubro tingunt colore, ut hic perſiſtat. Cum interna ſeu rugoſa foliorum parte lignum poliri poteſt, ſed non ita detergent, ac Ampelæ: Vulgare Malayenſium antidotum contra Tsjka, h. e. choleram eſt Caju Jati, cum Caju Tay in aqua contritum & propinatum.

N. B. Verum Javanorum nomen eſt *Djati*, quod durabile ac probum denotat, & ab hominibus etiam adhibetur, argumento, quod *Djati* optimum ac durabiliſſimum tignorum habeatur: Experimentum Javanorum bellis comprobatum ad maximam hæmorrhagiam ſiſtendam ſequens eſt: Djati recipe folium confractum, in aqua illud macera, donec fere computreſcat, circumage leniter aquam iſtam ac folium, cum annulo ex vera *Suaſſa* (Javanis *Soaſſo* dicta), formato ex filo dependente, quem per aquam commove, hac aqua vulnus ablue tam hominum quam equorum, quod repetendum eſt, hoc ſanguinem ſiſtet, vulnera depurabit, atque curabit. *Caju Jati* ſilvæ Javanæ hoc modo ſeſe habent, rectum enim hujus arboris lignum peculiarem occupat montem, formatque ſilvam: Item tenue lignum ad palos uſitatum, ac dein incurvum peculiarem ſibi eligunt montem, & terræ tractum, ita ut, ſi quis navigium ſtruat, ex una ſilva malos rectaque ligna petere debeat, nec unum incurvum ibi reperiet truncum, qui in aliis montibus vel ſilvis quærendus eſt.

Javani ex hoc quoque ligno ſepulchretorum aſſeres formant, comperiuntque in terra incorruptum perſiſtere.

Contra colicam raſuram *Jati* accipe, ſive poſtis ſive trabis, & coque illam cum manipulo Pady ad dimidium, ebibat hanc coctionem, mox ſolatium ſentiet æger.

In *Rumphii Appendice* hæc adduntur.

In *Hort. Malab. part.* 4. *Fig.* 27. Malabarice, Portugallice, ac Belgice *Theka* vocatur, cujus deſcriptio cum

en Laſſem: *weinig vind 't ook op* Baly, Bima, Boetone en Pangeſanc. *Voor veele jaren hebben 't ſommige Amboinezen ook in deze Eilonden gebragt, en in 't gebergte van Hitoe geplant, daar nu weinige groote boomen ſtaan, die zy voor ons volk verborgen houden.*

Anno 1676. heb ik zaad van Madura laten komen, en op verſcheide plaatzen van Leytimor gezaayd, daar 't ook gelukkig opkwam, en nu weelderig opſchiet, maar het wil een vette roode kleygrond hebben, gelyk die van Madura en Java is, alwaar men 't ook met ſtokken verplanten kan.

Gebruik. *De Javanen dryven grooten Koophandel met dit hout, inzonderheid op de gemelde plaatzen Rembang en Laſſem, daarze allerhande balken, delen, en ribben van dit hout te koop brengen, en waar onder balken van 2. en 3. voeten dik in 't vierkant, die zomtydt zo dik op malkander leggen, datze in de grond zinken. en meenigte van ſcheepen en vaartuygen worden aldaar getimmert, en dan voorziet de Ed. Compagnie nog al de geheele Ooſt door, haare ſcheepen met dit timmerhout, om dat 't in de boven-gebouwen zo ſwaar niet is, als 't Yzerhout, en niet te min durabel. De Schrynwerkers maaken ook allerhande fraaye Kiſten, Kaſſen, en Kanteren daar van, waar toe men de beſte ſtukken moet uitkiezen, die niet quaſtig nog hayrig zyn, gelyk anders veel aan dit hout is.*

Hoe onlieffelyk dit hout van ſmaak is, zo ſteekt 'er nogtans een Medicinaale kragt in, om allerhande ſchadelyke ſpys en drank te verbeteren, en 't woedende hort Cholerica Paſſio te ſtuiten: Hier toe houd men zodanige ſtukken voor de beſte, die een tyd lang in zee hebben leggen dryven. De Chineeze en Maleytze Zee-vaarders, maaken ook haare waterbakken van de dikke planken dezes houts, daar in ze haar drinkwater op de groote Jonken hebben. Het eerſte water en 't tweede, 't welk de meeſte bitterheid in zig gezogen heeft, weggietende, en geloven datze door dit water zeer gezont blyven, en dat het de ſchadelykheid van alle groove zee-koſt wegneemt. De bladeren van Caju Jati in 't water gekookt en gedronken als Thee, zyn goet voor 't hort, maar 't is een bitteren en walgelyken drank. De verſche bladeren met eenige vogtigheid, inzonderheid Lemoen-zap, in de handen gevreven, verwen dezelve ganſch rood, 't welk 'er in lang niet weer af te brengen is. De Javanen doen dezelve onder andere mengzels, waar mede zy 't linnen en gaarn rood verwen, om de verwen beſtendig te maken. Met de binnenſte ofte ruyge zyde van de bladeren, kan men ook 't hout ſchuuren en glad maken, dog nemen zo wel niet af als het Ampelaas; het gemeene middel tegens Tjika, dat is 't hort by de Maleyers, is Caju Jati, met Caju Tay, t'zamen in water gevreven en gedronken.

N. B. De regte Javaanze naam is Djati, *het welk hiet deugdzaam, durabel, en werd ook van menſchen gebruikt, een bewys, dat* Djati *hout voor 't beſte en durabelſte onder alle timmerhouten in aanzien is. Een experiment in den Javaanzen oorlog geprobeert, om een kragtige bloedſtelping te maken: Neemt een Djati-blad in ſtukken gebroken, weekt dat in water, tot dat 't wat vergaat, roert het blad en water zagtjes om, met een ring van opregt Suaſſa gemaakt, by de Javaanen Soaſſo genaamt, aan een draat gebonden, en daar mede rondom in 't water gevaren, waſcht daar mede de wonde uit, zo wel aan menſchen als paarden, verbindze ook daar mede; dit zal 't bloeden ſtelpen, de wonden reynigen, en tot genezing ſchikken. De Boſſchen van* Caju Jati *op Java, hebben deze manier, dat 't regte hout een byzonder berg of boſch uitmaakt. Ook het dunne Spaaren-hout, als mede 't bogtige, ieder een byzondere berg of Landſtreek; zo dat als iemand een Vaartuyg maakt, moet hy in 't eene boſch de maſten, en 't regt-hout zoeken, en zal niet een kromhout daar in vinden, 't welk hy dan van een anderen berg of boſch moet haalen.*

De Javanen maken ook haare graf-planken van dit hout, en bevinden dat het in de aarde onvergankelyk is.

Tegens colyk neemt geſchraapt Kiatenhout, *het zy van een ſtyl of balk aan een huys, kookt het met een hand vol Pady, tot op de helft, en drinkt daar van, zo helpt het terſtont.*

Dit wert in het Aanhangzel *van* Rumphius *daar by gedaan.*

In Hort. Malab. Part. 4. Fig. 27. *wert hy in 't Malabaars, Portugees, en Duitſch* Theka *genaamt, wiens* be-

cum noſtra convenit, excepto quod arboris folia rugoſa ſint inſtar pellis Lamii piſcis, quod in iſto horto non notatur; fructus itidem noſtræ arboris alio creſcunt modo, uti io textu videre eſt; quam iogentes autem hæ arbores ſint, ex hoc relatu Lector percipere poteſt, princeps enim Colicolanæ Nobiliſſimo Dno. *Rheedio* narravit, ſeſe ex unica tali arbore totum fabricaſſe gentile templum: Silveſtris vero circinnata albaque Thekæ ſpecies in iſto horto memorata mihi ignota eſt.

beſchryvinge met de onze overeenkomt, behalven dat de bladeren aan 't onze zo ruyg zyn als een Hayevel, 't welk men in gemelde Hertus niet *leeſt; ook groeyen de vruchten aan de onze op een andere manier, gelyk in den text te zien is. Anders hoe groote boomen dit worden, kan den Lezer daar uit afnemen, dat een Prins van Colicolan aan den Ed. Heer* Hendrik van Reede *verhaalt heeft, dat hy uit eenen boom een geheelen Heydenze Tempel gemaakt heeft. De wilde gekrulde en witte zoorte van Theka in gemeldra Hortus aangehaalt, zyn my onbekent.*

Tabula Decima Octava

Ramum exhibet *Jati* floribus fructibusque onuſtæ.

De achtiende Plaat

Vertoont een Tak van het *Kiatenhout*, met syn bloemen en vruchten.

OBSERVATIO.

In *Valent. Amb. deſcript. pag.* 219. deſcribitur, ut & in *Hort. Malab part.* IV. ubi vide notas, & *Bontium lib 6. cap.* 16. Hanc arborem *Pluknet.* in *Almag p.* 362. Terebintho Indicæ aſſimulat, uti idapparet ex ejus *Mantiſſ p.* 178.

AANMERKING.

In de beſchryving van *Valent.* op *pag* 219. wert ze mede ter loops beſchreven, en in het *vierde Deel* van de *Hortus Malab.* alwaar verders de aanmerkingen ziet, en *Bontius* in 't *zesde Boek Kapitt.* 16. Deezen Boom brengt *Pluknet* tot de Indiſche Tarpentynboom in zyn *Almag. p.* 362. voorgeſtelt, zo als zulks blykt uit zyn *Mantiſſ.* op *pag* 178.

CAPUT DECIMUM QUARTUM.

Samama.

HÆc cum præcedente *Dawan* altiſſima eſt ioter Amboinæ arbores ſilveſtres, ejusque truncum vix bini treſve viri complecti poſſunt, qui rectus eſt, ac prope radices parum vel non alatus, hæ autem terram mox ac profunde penetrant. Cortex vero eſt ſcaber, craſſus, ex nigro viridis ſeu fumeus, externe profunde lacinatus, interne craſſis conſtans fibris, lentus, ac ruber, ſaporis adſtringentis, rami ſeſe late extendunt, in paucos & rectos laterales diviſi ramos, quibus etiam folia rara inſident, ita ut extenſam admodum, ſed apertam & tenuem, gerat hæc arbor comam.

Folia poſt illa *Jati* maxima ſunt, quæ in ullis obſervantur arboribus ſilveſtribus, eumque illis Jati maxime cooveniunt, ita ut *Samama* ſpuria ejus ſpecies haberi poſſet, ſi fructus oon contrarium indicaret, in ramorum ſummo folia hæe locata ſunt, ubi quinquagona quodammodo, mollia, herbacea, & lanuginoſa obſervantur bina ſibi oppoſita, quatuorque ſimul obliquam efformant crucem, vix autem ultra tria vel quatuor paria in uno obſervantur ramo, forma flabelli, binos pedes longa, ſeſqui-ſpithamam lata, vetuſta vero pedem looga, tresque palmas lata ſuot, in inferiore parte hæe ſenſim usque ad ramum anguſtantur, ita ut nullum gerant pedunculum niſi oervum medium magnum, qui digitum craſſus eſt, coſtæ vero laterales plerumque parallelæ ſunt, ſuperius rubræ, uti & nervus medius, inferius vero viridis coloris, ad ortum vero majorum foliorum bina foliola lateralia excreſcunt mollia ac plerumque viridibus ramis adcumbentia, ad ramorum vero ſummum capitulum excreſcit viride pentagonum, quod ſenſim in folia explicatur.

Cum hæc quoque arbor in marem ac feminam dividatur, ejus diſcrimen ex colore venarum ae foliis dignoſcitur, qui io mare ruber, in femina albus eſt. Hæc etiam arbor, uti Jati, oullos producit fructus floresque niſi adulta ſit. Flores ejus huc usqoe ignoti ſunt, diciturque irregularis eſſe formæ, fructus vero mox ex veſicula excreſcere, qui ſub arbore decidui inveniuntur: Fructus itaque ſioe floribus progerminant, ſolitarii ſemper craſſo ac digitum longo petiolo iofidentes in ramulorum extremo, qui capitula ſunt ſphærica, primo magnitudine Limonis Nipis, ſenſim vero excreſcunt ad magnitudioem Limonis Itam, formata ex meris prismatibus, quæ inſtar ſetorum Echini convoluti internum ambiunt nucleum adeo conjuncta, ut unum conſtituere videaotur corpus. Prismata hæc exteriore ſua parte craſſiſſima ſunt, interne ſenſim anguſtata, ſuntque mollia, herbacea, ac facile decidentia, ſi digitis fricentur.

XIV. HOOFDSTUK.

Samama-Boom.

DIt is met de voorgaande Dawan *de hoogſte woutboom in Amboina, den zelven in dikte nog overtreffende, vermits zynen ſtam wel 2. of 3. mannen moeten omvademen, regt over eynd, met geene of weinige vlerken aan de wortel, die regt en diep in de aarde gaan. De ſchorſſe is grof, dik, ſwart-groen, of rookagtig, van buiten diep geſcheurt, van binnen grofdraadig, taay, en rood, t' zamentrekkende van ſmaak, de takken breyden haar verre uit, dog maar in weinige en regte zyde-takken, daar aan ook weinige bladeren ſtaan, zo dat hy wel een breede, maar ydele kruyn heeft.*

De bladeren zyn na die van Jati *de grootſte, die men aan eenige woutboomen ziet, en hebben met de Jati groote gelykeniſſe, zo dat men de* Samama *voor een baſtaartſlag daar van houden zoude, zo de vrucht niet anders getuigde, zy ſtaan ook meeſt aan 't eynde, daar dezelve wat vyfkantig, week, kruydachtig, en wolachtig zyn, 2. en 2. tegens malkanderen, en maaken een ſchuyns kruis, niet boven 3. in 4. paren aan een tak, in de gedaante van een wayer, 2. voeten lang, anderhalve ſpan breed, aan de oude een voet lang, en drie handen breed, na agteren allenskens toeſmallende, tot tegens den tak aan, zo dat men geen anderen ſteel daar aan ziet, dan de groote middel-zenuwe, die wel een vinger dik is, de dwers ribben lopen meeſt parallel, boven rood, gelyk ook de middelzenuwe, en onder groen, ter zyden by den oorſpronk van deze groote ſtaan 2. andere kleendere blaadjes, ſlap, en gemeenlyk tegens de groene takken aanleggende, en voor aan 't eynde der takken ſtaat een vyfhoekige groene knop of kolve, dewelke zig metter tyt in bladeren opent.*

Dewyl deze boom mede in manneken en wyfken verdeelt wordt, zo kan men het onderſcheid aan de coleur der aderen in 't blad zien, dewelke in 't manneken rood, en aan 't wyfje wit zyn. Deze boom brengt mede, gelyk de Jati, gene vruchten ofte bloemen voort, eer hy tot zyne volle grootte gekomen is. De bloemen zyn nog onbekent, en men zegt, datze geen eygentlyke gedaante hebben, maar dat de vruchten ſtraks uit een hootje ofte blaasje voortkomen, dewelke men onder den boom afgevallen vint. De vruchten dan komen voort zonder bloeizel, altyd een alleen, en op een dikken en vinger langen ſteel, aan 't uytterſte der ryskens, zynde koegel-ronde bollen, eerſt in de grootte van een Limoen Nipis, maar metter tyd zo groot als een Limoen Itam, ſtraks in haar begin uit enkelde hoekige pinnetjes gemaakt, die als borſtels van een t'zamen gerelden Egel rondom de binnenſte korl ſtaan, zo digt aan malkander, datze een lichaam ſchynen. Deze pinnetjes zyn aan 't buitenſte eyndt dikſt, en na binnen toeſmallende, week, kruytachtig, en ligt afvallende, als men ze met de vingers vryft.

Capita hæc alia præterea gerunt mollia & exigua filamenta, quæ totum efficiunt globum ruffum, & ad tactum lanuginoſum, neutiquam vero pungentem, florumque loco inſerviunt, quæ fruſtra decidunt, qua in re hic fructus convenit cum illo Bancal & Mannelorum: In deciduis fructibus obſervari nequit, quanam in parte petiolo juncti fuerint, niſi macula quædam eſſet glabra.

Poſt priſmata decidua, verus in conſpectum venit fructus, magnitudine minoris Pruni, ruffus vel pullus, qui carne conſtat fungoſa & herbacea inſtar Socci Capas: Folia decidua rubeſcunt inſtar cancri cocti, quod etiam in pluribus obſervatur ſilveſtribus foliis. Lignum flaveſcit, ac parum ad ruffum accedit colorem, nec maris vel feminæ multum differt, Sickio ſeu vulgari Bayeno ligno quam maxime ſimile, ſed craſſioribus conſtat fibris, mollius eſt, minusque durabile, nec in igne ſtridet, uti Sicki lignum.

Anni tempus. In initio pluvioſorum menſium hæc arbor ſua dimittit folia, atque in Auguſto nova regerminat: Fructus ab avibus quibusdam, ac præſertim a veſpertilionibus comeduntur, inque hortis ſeruntur, ubi quam citiſſime creſcunt in altiſſimas arbores, quæ læte vigent, & ab Amboinenſibus prope ſuas ædes locantur ob folia, quæ ipſis in uſu ſunt.

Nomen. Latine *Samama*, quo nomine Amboinice quoque vocatur, nullum vero aliud mihi ejus innotuit nomen.

Locus. In cunctis creſcit Amboinæ inſulis, tam in montibus quam in planis locis, ſed ubique denſas format ſilvas.

Uſus. Ex ejus ligno aſſeres potiſſimum ſecantur, qui ad vulgares adhibentur ædes, atque a noſtris ligniariis *Baye* aſſeres vocantur, æque ac illi, qui ex Sicki ligno formantur, a quo vix diſtingui hoc poteſt lignum, Samamæ vero multo magis pallide flaveſcit, piloſius eſt, ac craſſioribus conſtat fibris illo Sicki, nec ita bonæ notæ ac durabile eſt. A Sicki maris vero ligno melius dignoſci poteſt, quum hoc multo magis rubeſcat, & igni inpoſitum ſtrideat. Oportet vero ligniarios hæc bene noviſſe ligna, nec Samamæ lignum ad publica ſplendidaque adhibere ædificia, præſertim taſia, quæ multa abluuntur & depurantur aqua, quum tam cito putreſcat, tenuibus vero ſeptis inſervire poteſt, atque in locis ſiccis ſi deponatur, ſatis durabile eſt, ligniarii etiam amant hanc ſecare arborem in aſſeres, quum elegantes recti & craſſi ex eo formari poſſint, nec difficile ſit ſectu vel elaboratu lignum, taliaque ſemper præferunt, magis ad commodum quam utile adtendentes.

Arboris cortex a quibusdam Tiſſadoribus recenti infunditur Sagueri potui, ſed defectu alius Oebat, qui per ipſum ruber & adſtringens eſt, ſed non amarus; idem quoque ad Oebat Papeda adhibetur, ſi prius in aqua coquatur, qua Papeda præparatur. Trunci cortex cum illa Bintangor Laut, & Metroſideri coquitur in decoctum, quod propinatur contra fluorem album feminarum, quem expellit & deterget, ejusque materia terreſtris ſimul confortat & adſtringit: Amboinenſes hujus foliis utuntur pro mappis & orbibus præſertim in publicis conviviis, in quibus tota menſa hiſce foliis ut & illis Socci ſtrata eſt, unde & has arbores ſuis adponunt ædibus, quum adeo commodum præbeant ſupellectilem.

In *Rumphii Appendice* hæc adduntur.

Arbor in *Hort. Malab. part.* 3. *Fig.* 33. *Katoe Tsjaka*, Belgice *Morgenſter* vocata, æque ad hanc *Samamam*, quam ad utrasque *Banckalæ* ſpecies *libr.* 5. deſcriptas referri poteſt. Portugallice *Jaqua Falſa* vocatur.

Tabula Decima Nona

Ramum exhibet arboris, quæ *Samama* vocatur.

Ubi Litt. A. ejus *fructum majori* repræſentat *forma*.

O B S E R V A T I O.

Samama a *Valent. pag.* 221. obiter etiam deſcribitur, & in *Tab.* ſub *No.* LVI. exhibetur. & Katou Tsjaka *H. Malab.* a *Plukn.* in *Alm pag* 203. vocatur Arbor Indica floribus & fructu in globum adgregatis.

Op haare hoofden dragenze nog andere kleene en weeke draatjes, die den geheelen appel ros maken, in 't aantaſten wolagtig, dog geenzints ſtekende en zyn, in plaats van bloeizel, 't welk vergeefs afvalt, waar in deze vrucht overeenkomt met die van Bancal en Mannelen; In de afgevallene kan men niet bemerken, waar den ſteel geſtaan heeft, of 't moeſte aan een plek zyn, die men altyd kaal ziet.

Na 't afvallen van de pennetjes, bekomt men eerſt de regte vrucht, in de grootte van een kleene pruym, ros, of vaal van coleur, binnen met een voos en kruydachtig vleeſch, als Soccum Capas. De afgevallene bladeren werden rood, als een gekookte kreeft, gelyk vele andere boſch-bladeren doen. Het hout is geelachtig, een weinig na den roſſen trekkende, aan 't manneken en wyfken niet veel verſchillende, het Sickje ofte gemeen Bayen-hout zeer gelyk, dog grofdradiger, weeker, en min durabel, in 't vuur niet knerzende gelyk Sicki-hout.

Sayzoen. *In 't begin van de regen-Mouſſon werpt dezen boom zyn bladeren af, en in Auguſtus gewint hy wederom jong loof. De vruchten werden door eenige vogels, voornamentlyk de Vleer-muyzen gegeten, en in de hoven gezaayt, daar ze dan zeer weeldrig en haaſtig opſchieten tot hooge boomen, die de Amboinezen by haare huyzen dulden, om 't gerief, datze van de bladeren hebben.*

Naam. *In 't Latyn* Samama, *gelyk 't ook in 't Amboinſch hiet, zynde my geen andere naam bekent.*

Plaats. *Hy waſt in alle de Amboinſche Eilanden, zo wel in 't gebergte, als op de vlakte, over al in de digte boſſchen.*

Gebruik. *Dit hout wert meeſt gebruykt om planken daar van te zagen, die men tot de gebouwen gebruykt, en onze timmerlieden* Baye-*planken noemen, zo wel als die van Sicki, van dewelke men ze ook qualyk kan onderſcheiden, dog die van Samama zyn bleek geelder, hayriger, en grofdradiger, dan die van Sicki, ook verre zo goet en durabel niet. Van Sicki 't manneken zyn zo nog ligter te onderſcheiden, vermits 't zelve veel rooder is, en in 't vuur zeer knerſt. De timmerlieden behoorden dan deze houten ter degen te leren kennen, en 't Samama-hout aan geene publieke of groote gebouwen te gebruyken, inzonderheit daar men veel met water ſpoelt, om dat 't zo ligt vergaat, maar tot ligte ſchotten. en in plaatzen daar 't droog ſtaat, kan 't nog eenigzints duuren, zynde de houdzagers daarom zo graag, deze boomen tot planken te zagen, om datze ſchoon, regt, en dik zyn, niet ſwaar om te handelen, en de zaage ligt aanneemen, gelykze diergelyke houten meer nemen, daarze meer op de gemakkelykheid, dan op de deugden van 't hout zien.*

De ſchorſſe des booms wert van zommige Tiſſadoors in de verſche Sagueer gedaan, doch maar by gebrek van ander Oebat, dewelke daar van rood, en t'zamentrekkende, maar geenzints bitter wert. De zelfde werd ook tot Oebat Papeda gebruykt, als menze te vooren in water kookt, waar mede men de Papeda toebereyd. De ſchorſſe des ſtams, met die van Bintangor Laut, en die van Yzerhout, werden tot decoctie gebruikt, die men maakt tegens de witte vloet der vrouwen, want het zet ſterkelyk af de kalkachtige materie, en ſtopt met eene. De Amboinezen gebruyken deze bladeren tot haare tafelborden en ſervetten, inzonderheid op publyke maaltyden, daar men de geheele tafel bedekt ziet met deze bladeren, als ook met die van Soccum, en daarom leydenze deze boomen by haare huyzen, om datze zo een gerieflyken huisraad daar van hebben.

In het Aanhangzel *van* Rumphius *wert dit 'er bygedaan.*

Den boom in Horto Malab. part. 3. Fig. 33. Katoe Tsjaka, *in 't Duitſch* Morgenſter *genaamt, kan men zo wel tot deze* Samama *als tot de beyde* Banckals *in 't 5 boek beſchreven, brengen. In 't Portugees* Jaqua Falſa.

De negentiende Plaat

Vertoont een Tak van een Boom, die de *Samama* genaamt wert.

Alwaar Lett. A. deszelfs *vrucht* in *grooter gedaante* aanwyſt.

A A N M E R K I N G.

De *Samama-Boom* wert by *Valent. p.* 221. mede ter loops beſchreven, en op de *Plaat* onder *No.* LVI. verbeeldt, en de Katou Tsjaka van de *Hortus Malab.* wert van *Plukn.* in zyn *Almag* op *pag.* 203. genaamt Ooſt-Indiſche Boom met bloemen en vruchten in een bol by een vergadert.

CAPUT DECIMUM QUINTUM.

Tittius. Titti.

HÆc etiam latifolia eſt arbor, ſed altitudine & craſſitie præcedentibus longe inferior, ita ut ejus truncum unus complecti poſſit vir, qui corticem gerit glabrum & cinereum, ſuccoſumque, coma ejus denſior eſt, brevioribusque conſtat ramis quam præcedens.

Folia gerit ampla, plerumque ſubrotunda vel oblonga, inferius in rotundum deſinentia, brevibus craſſisque inſidentia petiolis, plerumque oppoſita, crucemque obliquam efformantia, decem, tredecim, & quindecim pollices longa, ſubtus lanuginoſa ſeu piloſa, ut & eorum petioli, plurimaque ſimul ramorum extremitati increſcunt. Flores magnis & ramoſis in racemis progerminant campaniſormes Hyacinthorum more, ex quinque craſſis formati petalis, extrorſum inflexis, calicem referentibus, coloris albeſcentis intus purpuraſcentes. Uni autem iſtorum petalorum increſcunt quatuor vel quinque craſſiuſcula & firma ſtamina erecta, quorum bina breviora ſunt, antheras luteas gerentia, & parum inflexa, cætera floris pars concava eſt: ſi vero hic adcurate examinetur, bina poſteriora & minima petala concreta ſunt, triaque reliqua majora & longiora extrorſum flexa, & ad oras parum circinnata, unde & in floris centro quatuor tantum ſtamina ſunt, antheras gerentia, quintum vero piſtillum eſt: Petalorum ac florum odor dulcis quodammodo eſt, ſed debilis; ex floris centro fructus excreſcit inſtar minoris pruni, non perfecte ſphæricus, ſed inregularis, parumque gibboſus, plerumque campaniformis, ſuperius nempe latiſſimus, ſed clauſus nec umbilicatus, ſed parvo apice ornatus, perfecte rotundus ſi maturus: Caro arctiſſime nucleo jungitur & adhæret ipſi firmiſſime, eſtque ſuccoſa admodum uti in prunis, ſed ingrata & amara.

Nucleus interior quoque campaniformis eſt, inferius parum excavatus, in medio tuberculoſus, externe rugoſus, & in quinque protuberantes angulos diſtinctus, ſubſtantiæ lignoſæ. Arboris lignum eſt album, leve, molle, nec durabile, ad parva tamen navigia uſitatum.

Anni tempus. Flores Januario menſe progerminant, quo & fructus maturi conſpiciuntur.

Nomen. Latine *Tittius*, ſecundum Amboinenſe *Caju Titti.*

Locus. In Amboinæ inſulis creſcit non tantum ſponte in humilibus & proximis ſilvis, ſed ab Amboinenſibus quoque in hortis ſilveſtribus ſeritur ac colitur, donec craſſum gerat truncum, atque propagatur tam ſemine quam ſtipitibus. In altis vero montibus ac denſis ſilvis non læte viget, ſed ad ipſarum oras & in locis ventoſis.

Uſus. Amboinenſes maxime hanc amant arborem, ac diligenter eam colunt, quum ejus lignum adeo aptum ſit ad monoxyla ex ipſo formanda, quum tam leve ſit ac facillime excavari poſſit, quæ cymbæ quotidiano ipſis inſerviunt uſui, tam ad circumnavigandum quam ad piſcandum, quas ſumma cum alacritate in terram & etiam in aquam norunt adtrahere, quæque in aqua marina ſatis durabiles ſunt, dulcis vero illas cito corrumpit & inficit: Hinc fit, ut quævis fere arbor ſuum habeat dominum, nec licitum eſt cuivis eam cædere: Hoc vero incolam dono naturæ tribuere oportet, unde tam commodum adquirit lignum, quo ſi deſtitueretur, minorum ac levium navigiorum commodo & uſu defraudaretur, alia equidem ſatis durabilia largitur natura ligna, ſed hæc non ita levia aquæ innatant, neque adeo facilia elaboratu ſunt.

Recens arboris cortex contritus & contuſus, ejusque ſuccus expreſſus cuncta carnis vulnera & ulcera curat, læviter enim detergente virtute ſua hæc depurat, lenique adſtrictione illa curat.

P. S. *Tittius* duplex eſt, rubra & alba, foliorum forma non multum differens, excepto quod illa rubræ ſpeciei paulo majora ſint, in longum apicem deſinentia, ac ſubtus magis lanuginoſa, binæ quoque prope pedunculum majores venæ fuſcæ ſunt. Illa albæ paulo minora ſunt, rotundiora, nec ſubtus lanuginoſa, ſed parum rugoſa, omnesque venæ albicant.

Albæ

XV. HOOFDSTUK.

Tittie-Boom.

DIt is mede een groot-bladige boom, aan hoogte en dikte de voorgaande veel wykende, zynde den ſtam ordinaris zo dik, dat hem een man omvademen kan, met een evene, ligt-graauwe, ſappige ſchorſſe, de kruyn is digter van loof, en korter van takken dan de voorige.

De bladeren zyn groot, meeſt rond of wat langagtig, agter met ronde billen, op korte dikke ſteelen, meeſt tegens malkander ſtaande, en een ſchuyns kruys uitmakende, 10. 13 en 15. duymen lang, 9. en 12. breed, van onderen wolachtig of ruyg, gelyk ook de ſteelen, en ſtaan digt op malkander aan 't voorſte der takken. De bloemen komen voort aan groote en getakte troſſen, in gedaante van klokken of Hyacinthen, te weten van vyf vette blaatjes gemaakt, uitwaarts geboogen, en een kelkje makende, vuyl-wit van koleur, en binnen wat peers. Tegen een van deze vyf blaadjes zyn 4. of 5. dikke en ſtyve draden vaſt gegroeyt, waar van twee korter zyn, met geele noppen, en wat inwaards gebogen, de reſt van 't kelkje is hol: als men de bloem wat nauwer beziet, zo blykt dat de twee agterſte en kleenſte blaadjes een blad uitmaaken, en de drie andere grootere hangen uitwaarts gebogen, en aan haare kanten wat gekrult, daarom ook binnen eygentlyk maar vier draden ſtaan met noppen, en 't vyfde is een ſtieletje, de reuk van knoppen, bloemen, en bladeren is wat zoet, dog ſlap, uit 't onderſte dezer bloemen groeid de vrugt, als een kleene pruyme, niet regt rond, maar ongeſchikt en wat bultig, meeſt kloks-wys, te weten vooren breedſt, dog geſlooten, zonder navel, maar wel met een kort ſpitsje, regt rood, alsze ryp zyn. Het vleeſch hangt zeer vaſt aan de korl, en is zeer zappig, gelyk in de pruymen, onlieffelyk, en bitter.

De binnenſte korl is kloksgewys, van onderen wat hol, met een heuveltje in de midden, buyten ruyg, en met vyf uitſtekende kanten geribt, houtachtig van ſubſtantie. Het hout is wit, ligt, week, en niet durabel, egter tot 't maken van kleene vaartuigen gebruikelyk.

Sayzoen. *Zy bloeyen in January, wanneer men ook de rype vruchten ziet.*

Naam. *In 't Latyn* Tittius, *na 't Amboinſche* Caju Titti.

Plaats. *Het waſt in de Amboinſche Eilanden, niet alleen van zelfs in de laage en naaſte boſſchen, maar werd ook van de Amboinezen in haare boſch-tuynen gezaayt en gehavent, tot dat 't een dikke ſtam gewint, latende zig voortplanten, zo door 't zaat, als door ſtokken. In 't hooge gebergte en digte boſſchen wil 't niet waſſen, maar wel aan de kanten van dezelve, en op lugtige plaatzen.*

Gebruik. *De Amboinezen houden veel van dezen boom, en queken hem zorgvuldig aan, om dat zyn hout zo bekwaam is, om kleene praauwen of houte ſchuytjes daar van te maaken, om dat 't zo ligt is, en gemakkelyk om uyt te hollen, welke ſchuytjes zy tot haare dagelykze nooddruft gebruiken, zo om heen en weer te vaaren, als om te viſſchen, dezelve met een vaardigheid van, en op 't land halende, die ook in zee-water redelyk durabel zyn, maar 't zoet water doetze haaſtelyk bederven: Hier van daan is 't, dat bykans ieder boom zyn Eygenaar heeft, en men magze niet zonder toeſtemming omkappen, 't welk den Inlander de goedheid der nature te danken heeft, die hem zulk een gemakkelyk hout laat waſſen, zonder het welke hem het gerief van ligte vaartuygen zeer bezwaarlyk zoude vallen, want daar zyn genoeg andere houten die durabel zyn, maar niet zo ligt op 't water, en gemakkelyk te bearbeyden.*

De verſche ſchorſſe gevreven of geſtampt, en het zap uitgedrukt, geneeſt allerley vleeſch-wonden en Ulceratien, met een fyne afveegende kragt dezelve zuyverende, en voorts met een zagte adſtrictie heelende.

P. S. Titti *is tweederley, rood en wit, aan 't fatzoen der bladeren niet veel verſchillende, behalven dat die van 't roode wat grooter zyn, met een lange ſpits, en van onderen merkelyk wolachtig, ook hebben de twee grootſte aderen by den ſteel wat bruyns. Die van 't witte zyn een hayrtje kleender, ronder, en van onderen niet wolagtig, maar ſlegts wat ruyg, en alle de aderen witachtig.*

Het

Albæ ſpeciei lignum multo aptius eſt ad navigia illa minora, quum facile intumeſcat & aquam adſugat, ſed cito iterum exſiccatur, nec rimas agit, e contra rubra lignum gerit magis ruffum, facile quoque intumeſcit, ſed, ſi ſiccetur, facile finditur, unde alba potiſſimum colitur, rubraque ſilveſtris habetur.

Het bout van 't witte is veel bekwamer tot praauwen, om dat 't wel ligt opzwelt, en 't water inzuygt, maar ook weder ligt opdroogt, en niet ſcheurt; daar en tegen 't roode geſlagt is roſſer van hout, zwelt mede ligt op, maar in 't droogen ſcheurt het, daarom werd 't witte meeſt aangeplant, en 't roode voor wilt gehouden.

Tabula Vigeſima

Ramum exhibet *Tittii.*
Ubi Litt A. ejus *fructum*,
B. Vero ejus *oſſiculum ſeminale* denotat.

De twintigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Titti-Boom.*
Alwaar Lett. A. de *vrucht* aanwyſt,
B. De *Zaat-korrel.*

AANMERKING.

Tittius a *Valent. in Amboina deſcript. pag.* 221. quoque commemoratur, & in *Tab.* ſub *No.* LV. exhibetur.

OBSERVATIO.

De *Titti-Boom* wert by *Valent.* in de *beſchryving* van *Ambon. p* 221. mede vermeld, en op de Plaat onder *No.* LV. verbeeldt.

CAPUT DECIMUM SEXTUM.

Tittius Litorea. Saoly.

HÆc *Tittii* ſpecies eſt litorea, truncum gerens multo humiliorem ac tenuiorem præcedenti, quique plerumque incurvus eſt, inclinat, & haud multo craſſior eſt crure, aliquando autem ad hominis craſſitiem excreſcit, ejus rami ſunt pauci & incurvi, corticem gerentes nigricantem, rugoſum, ac nodoſi ſunt per veſtigia deciduorum foliorum, quique medulla fungoſa ſunt repleti, in horum ſummo folia copioſe locata ſunt arcte ſibi juncta binaque oppoſita, obliquam efformantia crucem, quæ illis *Tittii* quam ſimillima ſunt, ſed breviora & flaccidiora, formam habentia plani remi, inferius nempe anguſtata, ſuperius lata & rotunda, in obtuſum apicem deſinentia, novem ac decem pollices longa, ſex ſeptemve lata, ſuperne glabra, inferne lanuginoſa, plurimis pertexta craſſis & obliquis coſtis, petiolis autem craſſis & curtis inſident, ſubtus purpuraſcentibus, quales & coſtæ longitudinales ſunt.

Flores brevibus craſſisque inſident peduneulis, qui primo coronam efformant denſam, capita acuta ſuſtinentem, quorum longiſſimum medium eſt, quæ in flores explicantur, atque illos *Manoræ* referunt, ſed ſunt infundibiliformes, ſeſeque aperiunt in ſeptem octoque petala extenſa & ſurſum elevata, ſordide albentia, gratum quodammodo odorem ſpirantia, ſed debilem, ac facillime decidentia, quum filamentum in conſpectum venit longum. quod capitulo inſidet viridi, & in fructum excreſcit. Hic ſemi-adultum refert Ficum, vel fructum Siri Boppar, ſed caſeiformis eſt, viridis, ac demum nigricans, ſupra circulo cinereo notatus, ac fovea inpreſſus, ubi & cordiformis eſt, ac porro repletus medulla fungoſa & ſicca.

Arboris lignum eſt album, molle, & inutile: Locis creſcit ſaxoſis, ſeu in litoribus ad declives montium pedes ſitis, ad ſilvæ oram declinans, acſi ab aliis premeretur, & expelleretur fruticibus.

Nomen. Latine *Tittius Litorea.* Malaice a quibusdam *Titti Laut.* Ambuinice in Hitoe *Saoly* & *Aylaun Umali*, in Leytimora *Mahecul* & *Aylaun Maccur*, alii illam Malaice vocant *Pamali*, h. e. *Folium infauſtum*, quum piſcatores hoc folium pro malo habeant omine ad piſces capiendos, ſi in navigiis ſuis decidat.

Locus. Hujus ſæpe una alterave arbuſcula obcurrit in remotis ac ſolitariis litoribus ſaxoſis, potiſſimum vero in *Hitoes* ora & *parva Cerama.*

Uſus. Non ſunt in uſu ejus folia vel lignum, ſed, uti dictum fuit, ejus folia ab Amboinenſibus piſcatoribus maxime exprobrantur, ita ut inter tigna hujus libri hæc arbor numerata ſit tantum ob adfinitatem præcedentis Tittii: Trunci vero cortex in re Medica habet uſum, ejus enim fruſtum ad digiti longitudinem in diametro cum paulo majore quantitate corticis radicum *Socci Saxatilis*, aquæ incoctus & propinatus, inveteratam curat Dyſenteriam, quod medicamentum inſtitutum fuit in trienni infante meæ familiæ, qui per tres menſes Dyſenteria laboraverat, ac fruſtra pluri-

XVI. HOOFDSTUK.

Strand Tittie-Boom.

D*It is een ſtrand-geſlagte van* Titti, *veel lager en dunder van ſtam dan de voorgaande, die ook meeſt krom is, en voorwaarts hellende, niet veel dikker dan een dye, zomtyds als een man, de takken zyn weinig en krom, ſwartachtig van ſchorſſe, ruyg en knobbelachtig van de littekenen der afgevalle bladeren, van binnen met een voos merg, aan 't uitterſte der zelver ſtaan de bladeren digt agter malkanderen, twee en twee tegens malkander, en een ſchuyns kruys makende, dezelve zyn die van* Titti *meeſt gelyk, dog korter en ſlapper, zy hebben de gedaante van 't platte van een riem, te weten agter ſmal, vooren breed en rond, met een ſtompe ſpitze, negen en tien duymen lang, zes en zeven breed, boven glad, maar van onderen wolachtig, met veele dikke en zeer ſchuynze ribben, ſtaande op korte dikke ſtelen, die van onderen wat paars zyn, gelyk ook de middel-ribben.*

De bloemen komen voort op korte dikke ſteelen, eerſt vertonende een digt kroontje van ſpitze knoppen, ſtaande 't langſte in de midden, waar uit de bloemen werden: De bloemen gelyken die van Manoor, *dog hebben langere halzen, gemaakt van zeven of agt blaadjes, die wyd geopent ſtaan, en met haar eynden opwaarts gebogen, vuylwit, eenigzints wel riekende, dog ſlap en ligt afvallende, agter latende een lang draatje, op een groen knopje, daar uit de vrucht werd. Dezelve gelykt een half volwaſſene vyge, of de vrucht van Siri Boppar, kaasvormig, groen, ten laatſten rookachtig, boven op met een graauw cirkeltje, en pleyn daar binnen, daar ze ook wat hartachtig is, en voorts van binnen met een voos en droog merg gevult.*

Het hout is wit, week, en ondeugent: Hy waſt op ſteenige ſtranden, die aan de voet van 't leege gebergte zyn, even aan de rant van 't boſch voor overhellende, als of hy van de andere ruygte gedrukt wierde.

Naam. *In 't Latyn* Tittius Litorea, *in 't Maleyts by zommige* Titti Laut. *Amboinſch op Hitoe* Saoly *en* Aylaun Umali, *op Leytimor* Mahecul *en* Aylaun Maccur, *andere noemen hem in 't Maleyts* Pamali, *dat is ongelukkig blad, om dat de viſſchers dit blad voor ongelukkig houden om viſſchen te vangen, als zy het by hun in de praauw hebben.*

Plaats. *Men vind dit boompje hier en daar een, op afgevallene en eenzaame ſteenachtige ſtranden, meeſt op de Kuſt van* Hitoe, *en* kleen Ceram.

Gebruik. *Het heeft ook geen zonderlyk gebruik, nog van hout, nog van bladeren, zynde daar en boven, als gezegt, by de Amboinſche viſſchers een gehaat gewas, zo datze onder de timmerhouten dezes Boeks getrokken is, ſlegts voor een maagſchap met 't voorgaande Titti. De ſchorſſe des ſtams heeft egter nog een medicinaal gebruik, want een ſtukje daar van een vinger lang in 't vierkant, met ruym zo veel ſchorſſe van de wortel van* Soccus Saxatilis, *in water gekookt en gedronken, geneeſt de verouderde roode loop, zynde in myn huys aan een drie-jarig kind geprobeert, dat wel drie maanden aan roode melizoen*

gegaan,

plurima adſumſerat medicamenta, hoc autem curatus fuit: Quidam iſti decocto addunt Catappæ itam corticem, adulti vero ac ſenes primum tantum corticem maſticant cum Pinanga & pauxillo Zingiberis, ſuccum modo deglutientes.

Hujus ſpecies videtur eſſe lignum quoddam citrinum Ternatenſibus *Bololo Malubi* dictum, Malaice *Bonckus Cuman*, quum *Cancelli* amant hoc intrare lignum, inque eo ſeſe abſcondere, mediocris ſine dubio erit arbor litorea amplo & cordiformi folio, recens ejus lignum citrinum eſt, leve, & ſaporis amaricantis, contritumque propinatur contra *Toepasnay*, quæ Colicæ ſpecies eſt quaſi ſuffocatura.

Ternatenſes Rizophori inter arcana ſua medicamenta aliud porro ſervant lignum, *Oepas Daty* ipſis dictum, quod puto idem eſſe ac illud *Tittii Litorea*. eſt enim arbor litorea, binos homines alta, folia gerens inſtar *Cadju Radja*, ſed minora, oris ſinuoſis, fructusque inſtar *Boa Rauw*, ſed nigricantes, ac intus concavos. Albæ ſpeciei folia pallide fuſcis diſtincta ſunt venis, nigræ vero obſcure fuſcis, ejusque radix externe & interne nigricat, ſaporemque habet amarum. Hæc ultima ſpecies multum creſcit ad Borealem plagam Poorto in Uliaſſerenſibus inſulis, atque adhibetur contra morbum ipſis *Doty* dictum, quo intelligunt certum incantamentum, ſi Magus alicujus umbram ſcopis verberet, unde ejus abdomen cum ſummis anxietatibus intumeſcit, ex quo cito etiam tales moriuntur homines; ſed forte erit veneficium per quoddam toxicum, ſi ſit res naturalis.

gegaan, en veele middelen gebruikt hebbende, eindelyk hier van genezen is. Zommige doen by de voorſchreven Decoctie, de ſchorſſe van Catappan Itam, *maar oude luyden nemen de voornoemde ſchorſſe, knauwende die met Pienang, een weinig kleene Gember daar by doende, en den zap daar van inſweigende.*

Hier van ſchynt een zoort te zyn, een bleek oocker-geel hout, by de Ternatanen Bololo Mahuli *genaamt, en in 't Maleyts* Bonckus Cuman, *om dat zig de* Cancelli *of ſlecke-krabbetjes geern daar in verbergen: Het zal een middelbaare ſtrand-boom zyn, met een breed hert-formig blad. Het verſche hout is bleek-geel, ligt, en wat bitter van ſmaak; gevreven en ingenomen werd gebruikt tegens Toepasnay, een zoorte van colyk, die opklimmen, en verſtikken wil.*

De Ternataanſche Wortel-mannen hebben onder haare ſecreete benamingen nog een hout, 't welk zy Oepas Daty *noemen, dat ik giſſe 't zelfde te zyn met* Tittius Litorea, *want 't zal een ſtrand-boom zyn, omtrent twee mannen hoog, met bladeren als* Cadju Radja, *dog kleender, met bogtige randen, vruchten als* Boa Rauw, *dog ſwartachtig, en van binnen hol. De witte zoorte heeft ligt-bruyne aderen aan de bladeren, de ſwarte heeft ze donker-bruyn, wiens wortel binnen en buyten ſwart is, en bitter van ſmaak. Dit laatſte ſtaat veel benoorden Poorto in de Uliaſſers, werd gebruykt tegens de ziekte* Doty, *waar door zy verſtaan een zoorte van betovering, wanneer den Tovenaar iemands ſchaduwe met een bezem ſlaat, waar door hem den buyk met groote benaautheid opſwelt, dat men ſchielyk daar aan ſterft; miſſchien is 't een vergeving met eenig gift, zo 't natuurlyk is.*

CAPUT DECIMUMSEPTIMUM.

Siccbius. Sicki.

HÆc quoque cum Dabano & Samama, uti ſupra dictum fuit, una ex craſſiſſimis & altiſſimis ſilveſtribus arboribus eſt, truncum gerens rectum, quem vix bini tresve homines complecti poſſunt. Ejus vero cortex non ita profunde eſt laceratus, ac ille Samamæ, ſordide viridis & fuſcus, unum vel ſesqui pollicem craſſus, intus ruber, paucumque exſudans lac viſcoſum, ſi incidatur: In marem & feminam itidem dividitur, tota forma plerumque differentes.

Primo: *Siccbius mas* ſeu *anguſtifolius*, qui duriſſimum gerit lignum, & craſſiorem magisque fuſcum corticem quam femina, altiſſimumque & erectum truncum, foliaque habet inordinate locata, plurima ſibi juncta in ramorum utcumque extremo, Caryophyllorum foliis quodammodo ſimilia, ſed breviora, magisque curtis inſidentia petiolis, quatuor pollices longa, binos lata digitos, ad ſummum latiſſima, ubi & in ſubrotundum apicem deſinunt, quorum quædam intenſe flava ſunt, rotunda, craſſa, glabra, ſuperne obſcure nigricantia, inſerne flaveſcentia, plurimis tenuiſſimis venulis pertexta, horumque ramuli ſeu rachides nodoſæ admodum ſunt ac fere pungentes ſeu ſpinoſæ. Prima foliorum germina rachidibus inſidentia florem quaſi referunt per incurvos ramulos.

Flores plurimi ſimul juncti magnis in racemis progerminant, qui primo capitula ſunt viridia Viciæ ſeminum magnitudine, ſuperius longo apice ornata, quæ ſeſe aperiunt in floſculos albos ſtellatos & pentapetalos, apex autem iſte in ipſorum centro tanquam piſtillum locatur, poſt hos fructus excreſcunt rari, qui oblongæ ſunt baccæ, minores Olivis, diuque virides, ſed demum colorem adquirunt luteum vitellinum cum fuſco mixtum, ſub tenui, lenta, & viſcoſa carne nucleus reconditur oblongus, ab utraque acuminatus parte, rugoſus, multisque excavatus foveolis: Hæ baccæ non ſemper ſunt rotundæ, ſed aliquando etiam quadratæ.

Lignum recenter cæſum graviſſimum eſt, & aqua refertum, unde & *Sicki Ayer* vocatur, ſed ſatis facile exſiccatur, ex purpureo rubet colore, ſed ſiccum ruffeſcit, & tandem externe cinerei eſt coloris, eſtque molle, nec venis multum diſtinctum, ſed nodoſum, ac duræ ſubſtantiæ, facile autem cæditur, ſed ferræ reſiſtit, eſtque porro leve, nec durabile, ſi nempe in loca

XVII. HOOFDSTUK.

De Sicki-Boom.

D*It is mede met de Dawan en Samama, als boven gezegt, de dikſte en hoogſte Wout-boom, met een regten ſtam, die twee a drie mannen omvademen moeten. De ſchorſſe is niet zo diep geſcheurt als van Samama, uit den vuyl-groenen en bruynachtig, een en een halve duym dik, binnen rood, en een weinig kleverig melk uitgevende, als men daar in kapt. Hy werd in manneken en wyfken verdeelt, meeſt over 't geheele lyf van malkander verſchillende.*

Eerſtelyk: Sicki 't manneken *ofte het* kleenbladige, *'t welk ook 't hardſte is, heeft een bruynder en grovere ſchorſſe dan 't wyfken, anders zeer hoog en regt van ſtam. De bladeren ſtaan zonder ordre, en veelengter malkander, meeſt aan 't voorſte der ryskens, de nagel-bladeren eenigzints gelykende, dog korter, en op kortere ſteelen, vier duimen lang, twee vingers breed, aan 't voorſte breetſt, met een ronde ſpits, zommige hoog-geel, rond, dik, glad, boven hoog-groen, van onderen geel-groen, met veele fyne adertjes doorregen, haare ryskens zyn zeer knobbelig en bykans ſteekelig: De eerſte uitſpruytzelen der bladeren aan haare ryskens, vertonen een bloem met haare kromme takken.*

De bloemen komen voort, veele by malkander gedrongen aan groote troſſen, zynde eerſt groene knopjes in de groote van Wicken met een lang ſtieletje boven op, dewelke haar openen in kleene witte geſternte en vierbladige bloempjes, blyvende het voornoemde ſtieletje in de midden ſtaan, zynde klaen, wit, en geſternt; na dezelve waſſen de vruchten weinig in getal, zynde langwerpige beziën, wat kleender dan Olyven, lang groen blyvende, ten laatſten worden ze wat doorn-geel, met bruyn gemengd, onder 't dunne taaye, en lymachtige vleeſch, hebbenze een langwerpige korl, agter en vooren toegeſpitſt, wat rimpelig, of vol kuyltjes. Deze beziën zyn niet altyd rond, maar zomtyds wat vierkant.

Het hout verſch gekapt is zeer ſwaar en vol water, daarom het ook Sicki Ayer *genaamt wert, maar droogt redelyk ligt op, is purper-rood, maar beſterft ſtrax ros, en ten laatſten van buyten graauw, week, zonder kennelyke aderen, wat quaſtig, dog van grove ſubſtantie, gemakkelyk om te kappen, maar de zaage wat tegenſtaande, ligt, en niet durabel, te weten, waar 't op bedompte en voch-*

locis locatum ſit occluſis vel humidis. Denſas amat hæc arbor ſilvas in altiſſimis montibus ex rubra terra compoſitis, quales plurimi ſunt Amboinæ montes.

Secundo *Siccbius femina* ſeu *latifolia* truncum gerit craſſiorem, leviorem corticem, ac folia latiora, quæ ad minimum duplo majora ſunt quam maris, ſeptem nempe & octo pollices longa, tres vel tres cum dimidio lata, craſſioribusque conſtantia venis, læte viridia, flaccidiora, & ſuperius latiſſima, ac ſubrotunde deſinentia, prioris cæterum ſimilia, uti & ejus flores. Fructus hujus arboris ſunt paulo majores, ac plurimum quadrati oris rubentibus.

Ejus lignum mollius eſt, rugoſius, primo ruffum, ac dein citrinum, ſi ſiccum ſit, vel dolabra poliatur, venasque exhibet ſeu ſtrias longitudinales, ſplendetque inſtar ſerici, facile autem perdolatur, ac ſecuri finditur, non vero tam bene ſerra, quum piloſa ejus ſubſtantia hanc magis retardet, quam mas.

Quidam tertiam hujus componunt ſpeciem ex utrisque mixtam, cujus folia inter has binas ſpecies ſunt media: Lignum vero in externa parte flaveſcit, interne rubeſcens uti maris. Serram omnium facillime admittit, unde & plurimum expetitur ad aſſeres ſecandos, quum non adeo ſit nodoſum ac illud maris, hæc vero ſpecies ad illam maris pertinet.

Anni tempus. Fructus matureſcunt menſe Januario.

Nomen. Latine *Siccbius*; juxta Malayenſe & Amboinenſe *Sicki*; Ligniarii noſtrates ejus lignum vocant *Bayenhout* ob ſimilitudinem illius, quod in Batavia creſcit, ibique *Bayo* ſeu *Caju Weyer* dicitur, ab Amboinenſi autem ligno multum diverſum, *Bayo* enim arbor eſt majora gerens folia, illis *Samamæ* quodammodo ſimilia; cujus lignum ex craſſis conſtat fibris, eſtque piloſum, album, & molle, quod vix poliri poteſt, unde & ligniarii noſtri cunctos aſſeres ex tali levi ligno confectos Baye-aſſeres vocant, quin potius crederemus illos hæc ligna denominaſſe ita ex ſimilitudine panni levidenſi, qui inter omnes pannos leviſſimus ac viliſſimus eſt.

Mas proprie dicitur *Sicki Mera* & *Sicki Batu*, h. e. rubra & lapidea Sicchius, quum ejus lignum duriſſimum & durabiliſſimum ſit. Femina vero *Sicki Poeti*, & *Parampuan* vocatur, in Hoçamohela *Ayſiri*.

Locus. Per cunctas Amboinæ inſulas nota eſt hæc arbor, præſertim in Hitoe & Boerone, ſed jam per cæſionem & ſectionem adeo imminuta, ut non niſi in remotis obcurrat montibus.

Uſus. Hoc in Amboina uſitatiſſimum eſt lignum, ex quo aſſeres ſecantur non tantum ædificiis, ſed cunctæ quoque viliori ſupellectili inſervientes, hique ex cunctis tribus formantur ſpeciebus, potiſſimum vero ex binis poſterioribus, non quod ipſarum lignum melius ſit, ſed quia Chinenſes ligniarii facillima elaboratu eligunt. Si hi aſſeres locis ponantur ſiccis, per quindecim annos & diutius durare poſſunt, ſed in pavimentis, quæ continuis ablutionibus obnoxia ſunt, per quinque vix annos incorrupti manent, vel enim tum carioſi fiunt, vel ab albis perduntur formicis. Ex hoc quoque ligno tigna, quadratæ coſtæ, minoresque trabes ædium tectis inſervientes ſecantur, ita ut cuncta viliora domicilia, ciſtæ, menſæque vulgares ex hoc fabricentur ligno.

Maris lignum rubrum rimas facile agit ac frangitur, quod non ita in feminæ ligno obſervatur, unde & melius inſervit minoribus navigiis ex hoc formandis. Vetuſtum ac ſiccum harum arborum lignum igni injectum ſtridet inſtar ſalis, immo magis quam Mangi Mangi lignum, præſertim Sicchii albæ, facillime tamen ardet, ſed cito in cineres convertitur, nec carbones præbet, unde & ædes ex hoc conſtructæ ligno vehementiſſime flagrant citoque conſumptæ ſunt, ſi flammam concipiant. Ex alba ſpecie optime formari poſſunt ciſtulæ, quæ politæ & bene depuratæ inſtar ſerici ſplendent; noſtrumque Amboinenſe Sicchii lignum omni ex parte melius eſt Javanorum ligno Bayano.

Quando ligniarii hanc cædunt arborem, pegma circa ejus truncum formant ad hominis altitudinem, quousque nempe ejus alæ elevantur, ibique, ubi truncus rotundus eſt, eum cædunt, uti hoc in cunctis alatis obſervatur arboribus. Siccum Sicchii lignum igni injectum non tantum ſtridet, ſed odorem quoque fundit gratum ad Benzoin accedentem.

vochtige plaatzen ſtaat. Hy waſt geern in digte boſſchen, en op de hoogſte bergen, die van roode aarde beſlaan, gelyk meeſt 't Amboinſche gebergte is.

Ten tweede: Sicki het wyfken of breedbladige, is wel zo dik van ſtam, ligter van ſchorſſe, en breeder van bladeren, dewelke ruym tweemaal zo groot zyn dan aan 't manneken, te weten, zeven en agt duymen lang, drie en vierde-halve breed, met merkelyke aderen, ligt-groen, ſlapper, vooren mede breed en rond toelopende, anders de voorige gelyk, als mede de bloemen. De vruchten zyn ook wat grooter en meeſt vierkant, doch met roode kanten.

Het hout is zagter, pelſiger, eerſt ros, daar na bleekgeel beſtervende, en als het geſchaaft wert in de lengte eenige ſtreepen vertonende, en glimmende als zatyn, gemakkelyk voor de ſchaaf en byl, maar niet voor de zaage, om dat het met zyn pelſige ſubſtantie dezelve meer tegenhoud, dan 't manneken.

Zommige maken een derde geſlagt van beyde gemengt, wiens bladeren tuſſchen beyde zyn. Het hout aan de buitenkant geelachtig, na binnen toe ligt-rood, gelyk aan 't manneken. Het neemt de zaage van allen op 't gemakkelykſt aan, en werd daarom meeſt gezogt om planken van te zaagen, om dat 't zo quaſtig niet is als het eerſte, of manneken; doch dit geſlagt mag men bequamelyk onder het manneken begrypen.

Sayzoen. De vruchten ziet men ryp in January.

Naam. In 't Latyn Sicchius, na 't Maleytſche en Amboinſche Sicki, onze Timmerluyden noemen 't Bayenhout, na de gelykeniſſe van 't gene op Batavia waſt, en aldaar Bayu of Caju Weyer genaamt werd, van 't Amboinſche Sicki-hout merkelyk verſchillende; zynde Bayo een boom met grooter bladeren, die van Samama eenigzints gelykende, met een grofdradig, pelzig, wit, en week hout, dat qualyk glad te krygen is, daarom onze timmerluyden alle zulke planken, van ligt hout gemaakt, Baye-planken noemen, of men moeſte zeggen, dat zy 't gedaan hebben van de gelykeniſſe des Bayen-doeks, 't welk onder alle doeken 't ligtſte en ſlegtſte is.

Het manneken hiet men eygentlyk Sicki Mera en Sicki Batu, dat is, rood, en ſteen-Sicki, om dat zyn hout het hardſte en durabelſte is. Het wyfken noemt men Sicki Poeti, en Sicki Parampuan, op Hoeamohel Ayſiri.

Plaats. Het is in alle de Amboinſche Eilanden bekent, zonderlyk op Hitoe en Boero, doch nu door 't veel zaagen zo veel vermindert, dat men 't niet dan in 't verre gebergte vind.

Gebruik. Dit is in Amboina het aldergebruykelykſte hout om planken daar van te zaagen, niet alleen tot den huisbouw, maar ook tot allerhande ſlegte huisraad dienſtig, en dat van alle drie voornoemde zoorten, doch wel 't meeſte van de twee laatſte, niet om datze beter zyn dan in 't manneken, maar om dat de Chineeze hout-zagers altyd het gemakkelykſte zoeken. Als deze planken droog ſtaan, konnenze wel vyftien a zeſtien jaren, en langer duren; maar aan de vloeren, die 't ſpoelen gedurig onderworpen zyn, konnenze qualyk vyf jaren onbeſchadigt blyven, want of ze vermolmen in haar zelfs, of de witte mieren komen daar in. Men zaagt 'er ook ſparren, vierkante ribben, en ligte balkjes van, aan 't bovenwerk van de huyzen gebruykelyk, zo dat alle de gemeene huyzen, ſlegte kiſten, en tafels, van dit hout gemaakt werden.

Het roode hout van het manneken ſcheurt en breekt ligt, 't welk het wyfken niet doet, en daarom is 't bequaamer tot ligte praauwen en kleene vaartuygen: Het oude en drooge hout van deze boomen, knerſt in 't vuur als zout, ja meer als 't Mangi Mangi hout, inzonderheid witte Sicki, brand echter zeer ligt, en vervalt haaſt tot aſſche zonder koolen, daarom de huyzen van deze planken gemaakt, een felle brand veroorzaken. Van 't witte geſlagt kan men beſt allerhande kiſtjes maaken, dewelke gepolyſt zynde, en zuyver gehouden, glimmen als zatyn, en in alle maniere is ons Amboinſch Sicki-hout beter en durabelder, dan 't Javaanſche Bayenhout.

Als de hout-zagers dezen boom omkappen, makenze een ſtellagie om den ſtam, in de hoogte van een man, namentlyk zo hoog als omtrent de vlerken zyn, en kappen den ſtam af, daar hy begint rond te worden, gelykze met alle boomen doen, die vlerken hebben. Het drooge Sickihout in 't vuur gebrand, geeft behalven het knerſſen, ook een reuk van zig, die naar Benjoin trekt.

Tabula Vigeſima Prima

Ramum exhibet *Sicbii maris*, quæ *Sicki Batu* incolis dicitur.

Tabula Vigeſima Secunda

Ramum exhibet *Sicbii feminæ*, quæ *Sicki Poeti* vocatur.

OBSERVATIO.

Sicbius a *Valent.* 120. quoque commemoratur.

CAPUT DECIMUM OCTAVUM.

Ulaſſium. Caju Laſſi.

HÆc quoque ingens eſt arbor ſilveſtris, ejus truncus non omnino rectus eſt, ſed parum incurvus, exceptis quibusdam, quæ erectæ excreſcunt, ſuntque circa radices alatæ, ſed non ita ac præcedentes, truncus vero craſſitiem habet binarum ulnarum, cujus cortex eſt cinereus ſeu gilvus, glaber, tenuis, ſed lentus, lignoque firmiter adhærens, ad tactum mollis, atque humidus, cutis levem pruritum excitans, ſique incidatur, vulnus illud lividum contrahit inſtar plumbi colorem cum grato odore. Ejus coma eſt ampla, plurimisque foliis & ramulis luxuriat uti Lingoa. Folia non certum obſervant ordinem, plurimum tamen bina ſibi ſunt oppoſita, quorum quatuor ſimul crucem efformant, atque ex ſingulorum fere alis novus propullulat petiolus alia ſuſtineos folia, unde hujus arboris coma adeo denſa eſt: In ramulorum ſummo burſula ſeu vagina excreſcit ex binis foliolis formata, quæ, quum ſeſe aperiat, unum alterumve foliolorum emittit par, quæ ad primum adſpectum pro floribus haberentur. Folia illa Lingoæ referunt, ſed ſunt magis cordiformia, inferius nempe ſubrotunda & auriculata, ſuperius acuminata, tres quatuorve digitos transverſales longa, binos cum dimidio & tres lata, in vetuſtis arboribus majora, tenuia, parumque rugoſa, plurimisque obliquis ac parallelis coſtis pertexta, inferiore parte protuberantibus, ſuntque læte virentia, ad oras ſæpius rubentia, maculisque ferrugineis ſæpe adſperſa, plerumque etiam una folii pars longior eſt altera, uti in Solanis. Flores in hisce arboribus non obſervantur.

Fructus vero pilulas referentes longis inſident tenuibusque petiolis, ex quibusdam itidem vaginis, quæ tamen raro ſuperſunt & inveniuntur. Fructus itaque parvæ ſunt pilulæ inſtar majorum piſorum, tribus, quatuor vel quinque ſimul inſidentes pedunculis, qui ex ſimplicibus parvisque ſquamis compoſiti ſunt, quique in inferiore parte tanquam in centro circa rotundum globulum, Sinapios ſemen referentem, concurrunt, ſimpliciaque exhibent filamenta primo viridia, dein fuſca, ſique conterantur, facile decidant; oportet etiam arborem eſſe vetuſtam, antequam hos proferat fructus, unde & non multum noti ſunt, in hisce vero, uti videtur, ſemen latet, ex quo arbuſculæ progerminant.

Lignum duplex eſt; maris citrinum habet colorem, tenuiſſimam & denſam ſubſtantiam inſtar Tiliæ ligni, ſed duriorem. Venæ in hoc non obſervantur, eſtque plerumque concolor, atque in quibusdam tantum locis albentes magis gerit maculas & ſtrias, quod vitioſum in hujus ligni aſſeribus habetur, ſi vero ſit ſiccum, facillime elaborari poteſt tam ſerra quam dolabra, vinoſumque ſpirat odorem, qui in ſicco ad Mephitim accedit, in recenti vero lacteum, difficulter quoque transverſaliter cæditur, quum ſecures nimis hebeſcant, per longitudinem vero facile finditur, immo ſæpius magis quam ciſtiariis gratum eſt: Recens lignum vitellinum habet colorem, ſuccumque fundit ſubtilem, qui cæruleſcit, ſiccum vero conſtantem citrinum ſervat colorem. Alterum vero lignum, quod feminæ habetur, magis albet, ac ſæpe inſtar Buxi pallidum, nihilominus tamen tenuis & ſolidæ ſubſtantiæ, meliusque elaborari poteſt quam præcedens, quum non ita facile

De een- en twintigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Sicki-Boom* het mannetje, ofte *Sicki Batu* van de Inlanders genaamt.

De twee- en twintigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Sicki Boom* het wyfje, welke *Sicki Poeti* genaamt wert.

AANMERKING.

De *Sicki Boom* werd by *Valentyn pag.* 220. mede vermeld.

XVIII. HOOFDSTUK.

Ulaſſie - Boom.

Dit is mede een groote wout-boom, den ſtam niet geheel regt, maar een weinig bochtig, behalven zommige die regt opſchieten, met vlerken aan de wortelen, dog niet groot, en den ſtam gewind de dikte van twee mannen omvademens. De ſchorſſe is ligt-graauw, of vaal, even, dun, zeer taay, en vaſt aan 't hout klevende, zagt in 't aantaſten, en als hy nat is, op de huyd een kleen jeuken verwekkende, als men daar in kapt, wordt de quetzuure ſtrax ſwart-blaauw gelyk loot, met een aangenaame reuk. De kruyn is breed, vol ryskens en loof, dierhalven weelderig ſtaande, gelyk aan de Lingou. De bladeren ſtaan in geen vaſte ordre aan dezelve, dog meeſt twee tegens malkander, en maken met hun vieren een kruys, maar bykans uit ieder ſchoot komt een nieuw ſteeltje met andere bladeren, waar door deze kruyn zo digt van loof wert. Aan 't uitterſte der ryskens, ſtaat een beursje of ſcheede, van twee kleene blaadjes gemaakt, 't welk zig openende, een of twee jonge blaadjes voortbrengt, die men in 't eerſt voor bloeizel zoude aanzien. De bladeren gelyken die van Lingoa wat, dog zyn hertformiger, te weten agter rond, teegehilt, en vooren ſchielyk toegeſpitſt, drie en vier dwersvingers lang, derde halve en drie breed; aan de oude boomen grooter, dun, wat rimpelig, en met veele ſchuynze parallele ribben doorregen, aan de onderzyde verre uitſtekende, blyde of ligt-groen, aan de kanten zomtyds roodachtig, en zyn zelfs met yzerplekken bezet, ook hebbenze meeſtendeels de eene helft van 't blad langer dan de andere, gelyk de Nagtſchade; bloeizel vind men aan dezen boom niet.

Maar zyn vruchten of pillekens komen op lange dunne ſteeltjes voort, mede uit eenige ſcheeden, die men egter zelden daar aan vind. De vruchten dan zyn kleene pillekens, als groote erweten, op drie, vier, of vyf dunne ſteeltjes by malkander ſtaande, van enkelde kleene ſchubbetjes gemaakt, die met haar agterſte in 't midden rondom een kleen knoopken, als moſtert-zaad, t'zamen ſtooten, en enkele draatjes vertonen, eerſt groen, daar na bruynachtig als men ze vryft, ligt afvallende; den boom moet ook groot zyn, eer hy deze vruchten voortbrengt, en daarom zynze weinig bekent, egter, zo 't ſchynt, moet 't zaat daar in ſteeken, waar van de boompjes komen.

Het hout is tweederley, dat van 't manneken is ligtgeel, zeer fyn, en digt van ſubſtantie, gelyk ons Linden-hout, dog harder. Het heeft geen aderen, en is meeſt eenparig van coleur, hebbende ſlegts hier en daar zommige wittere plekken en ſtreepen, 't welk voor een fout of misſtandt aan de planken gehouden werd. Droog zynde, laat hy zig zeer gemakkelyk bearbeyden, zo door de zaag, als ſchaaf, en geeft een wynachtigen reuk van zig, die in 't drooge na ſwavelgrond trekkende is, dog in 't verſche wat melkagtig, is moeyelyk om overdwers te kappen, om dat 't de bylen te ſtomp maakt, maar in de lengte ſcheurt het ligt, ja dikwils meer als het de Kiſtemakers lief is. Het verſche hout vertoont hem doorn-geel, heeft een ſubtielen zap, die op den knop blaauw beſterft, maar 't drooge hout, als gezegt, houd zyn beſtendige coleur van ligt-geel. Het ander dat men voor 't wyfken houd, is witter, en zomtyds zo bleek als Bux-boom, niet te min fyn en digt van ſubſtantie, beter om te bewerken dan het voorige, om dat 't zo ligt niet

Digitized by Google

facile findatur, vinumque Hiſpanicum odore æmulatur. Hujus quoque ſpecies obcurrit plerumque alba, tenuiſſimæ ſubſtantiæ ac durioris utriſque præcedentibus, quæ *Laſſi lapides*, ſeu *Laſſi Batu* vocatur, quorum folia inter ſeſe non multum differunt, excepto quod illa feminæ ſint oblongiora ac majora, plerumque etiam hæc eſt frugifera, quum in mare rariſſime fructus obſerventur.

Anni tempus. Fructus menſe Aprili proveniunt.

Nomen. Latine *Ulaſſium*, Malaice *Caju Laſſi*, *Caju Ulaſſi*, & *Olaſſi*, qua nomine nota eſt hæc arbor in Boerone & Cerama: In Boerone autem proprie vocatur *Kilabi*, quidam illam Ternatice nominant *Morfalla*, ſed erronee; *Morfalla* enim alia eſt arbor, poſtea deſcribenda.

Locus. In ipſa Amboina non creſcit, ſed in vicinis ipſi locis, in Boerone nempe, in tribus *Xulæ* inſulis, in *Bongaya*, *parva Cerama*, ſeu *Hoeamobela*, *Kelanga*, & *Bonoa*, tam in montibus quam in planitie juxta littus, optima vero plerumque in locis ſaxoſis invenitur, licet & ſimul paludoſa ſint.

Uſus. Optime ejus lignum inſervit ad aſſeres, ex quibus ciſtæ, ſcrinia, ac menſæ formantur, quum lati ſint, ac politiſſime elaborari poſſint, quæque nrnantur tabellatis ex Ebeno ligno factis: Hunc in finem flaviſſima eliguntur ſegmenta, quum vero hæc maculis albis ſint notata, hinc opera hæc elaborata Calappi oleo ſolebant obduci, ut uniformia & concoloria ſint, quæ tam diu poliuntur ac fricantur, donec oleum hoc penetraverit. Melius autem eſt, ſi Lini oleum hunc in finem adhibeatur, atque calefactum inliniatur, quod melius etiam ligni colori reſpondet, ſin vero *Caju Laſſi* intenſa tingere velimus colore, tum perdolatæ partes calce obducuntur, quæ per noctem ipſis adhæreat, dein vero aqua ſalſa abluuntur ac depurantur.

Ædificiis non ita utile eſt, quum per radios ſolares tactum facile rimas agat, Boeronenſes vero illud adhibent ad navigia, quum illud durabile cenſeant in aqua marina, cui vero noſtri ligniarii obloquuntur, quum experti ſint, teredines facile contrahere, antequam per tres annos fuerit uſitatum. Incolæ autem noſtram nationem ignorantiæ adcuſant, quum nimis teneras cædat arbores, vel quod plurimnrum vitium eſt, nimis recens adhibeat lignum, hoc enim inſtar Coſaſſi quam tardiſſime exſiccatur, ita ut per annum ſeponendum ſit, antequam in uſum vocetur: Nigricantes autem iſtas maculas in aqua contrahit marina, vel ſi in occluſo depoſitum ſit loco, vel ſi antea non rite fuerit ſiccatum: Cæterum incolæ hoc lignum putant durabilitate ſua proxime adcedere in navigiorum uſu ad illud Coſaſſi: Recens fabricatæ ciſtæ ac ſcrinia iſto laborant vitio, quod diu tetrum ſervent iſtum odorem, præſertim ſi lintea nnn rite ſiccata vel chartæ in iis adſerventur.

Si Chinenſium verniceem *Tſjat* copioſe hic haberemus, lignum hoc corrigi optime poſſet, atramento nigro tingi itidem optime poteſt, ita ut Ebeno quam proxime adcedat, qualia jam multa elaborantur cubilia ac ſedes, quum glaberrimum ſit ac ſplendeat inſtar Ebeni, ſi fuerit politum.

Anno 1666. arbuſculas ex Boerone juſſi in Amboinam deduci, quarum radices licet confractæ, in hortis tamen plantatæ hic ſatis læte germinarunt, ac intra paucos annos in craſſas excrevere arbores, quæ tertio decimo nondum anno fructus produxerunt: Pluvioſis menſibus tentavimus has per ramos propagare, quum nobis videretur ejus lignum eſſe ſatis vegetativum inſtar Lingoi, ſed hoc mihi non ſucceſſit.

niet ſcheurt; en merkelyker na ſpaanſche wyn is riekende. Men heeft een zoort hier van, meeſt doorgaans wit, zeer fyn van ſubſtantie, en harder dan de beyde voorgaande, dat men ſteen-Laſſi *of* Laſſi Batu *noemt; aan bladeren verſchillenze niet veel van malkanderen, behalven dat die van 't wyfken wat langwerpiger en grooter zyn, ook is 't zelve meeſt vruchtdragende, die men aan 't manneken zelden vind.*

Sayzoen. *De vruchten vind men in April.*

Naam. *In 't Latyn* Ulaſſium, *in 't Maleyts* Caju Laſſi, Caju Ulaſſi *en* Olaſſi, *met welke namen 't bekend is op Boero en Ceram, op Boero zelfe hiet 't* Kilahi, *zommige willen 't op Ternataans noemen* Morfalla, *dog qualyk, want* Morfalla *een verſcheide boom is, en hier na zal beſchreven werden.*

Plaats. *Hy waſt op 't eygentlyke Amboina niet, maar wel op de naaſte plaatzen, als* Boero, *in de drie* Xulas, *op* Bongay, kleen Ceram, *of* Hoeamohel, Kelang, *en* Bnnoa, *zo wel in 't gebergte als op de vlakte langs den ſtrand, en 't beſte gemeenelyk op ſteenachtige plaatzen, al zyn dezelve wat moeraſſig daar by.*

Gebruik. *Het is een zeer bequaam hout, om planken daar van te zagen, die meeſt voor de Kiſtemakers dienen, tot kiſten, kaſſen, en tafels, om dat dezelve breed vallen, en zeer glad konnen gewerkt worden, waar op de Ebbenhoute lyſten zeer fraay ſtaan. Hier toe verkieſt men de aldergeelſte ſtukken, en om dat dezelve dikwils breede witte plekken hebben, zo pleegt men de gemaakte werken van buyten met Calappus-oly te beſtryken, dat 't eene coleur kryge, 't welk men als dan zo lange vryft en polyſt, tot dat 't indroogt. Men doet beter als men hier toe lynzaad-oly neemt, 't zelve wat warm gemaakt, daar op ſmeert, 't welk ook met de coleur van 't hout beſt overeen komt, anders als men het Caju-Laſſi hoog-geel wil verwen, zo beſmeerd de glad-geſchaafde geheel en al met kalk, laat het een nagt ſtaan, en waſcht 't dan af met zout-water, en boent het.*

Tot den huysbouw is 't zo bequaam niet, om dat 't door de hitte en zonne geraakt, ligt ſplyt; maar de Boeroneezen gebruiken 't tot den ſcheeps-bouw, en houden 't voor een durabel hout in 't zee-water, het welke onze timmerluyden tegenſpreken, als hebbende ervaren dat den boorworm daar in komt, eer 't drie jaren aan een Chialoup geſtaan hadde: Doch de Inlanders beſchuldigen de onze al wederom van onweetentheyd, als die de boomen te jong kappen, of 't welk 't meeſte gebrek is, dat zy 't te verſch tot 't werk gebruyken; want dit hout, gelyk ook dat van Coſaſſu, droogt zeer langzaam op, moetende wel een jaar gelegen hebben, eer men 't gebruyken mag. Het krygt ook de voornoemde ſwart-blaauwe plekken in zee-water, of in een bedompte plaats liggende, als het te vooren niet ter degen gedroogt is. Anderzints houden de Inlanders dit hout aan beſtendigheid in den ſcheepsbouw voor het naaſte na Coſaſſu. De verſch gemaakte kiſten en kaſſen hebben ook die foute, datze lang dien viezen reuk behouden, inzonderheyd als men qualyk gedroogt linnenwerk, en papier daar in doet.

Mogt men den Chinezen vernis Tſjat *in overvloed alhier hebben, men zoude daar mede dit hout zeer verbeteren konnen: Men kan het ook met goede ſwarte inkt verwen, dat 't Ebbenhout gelyk werd, hoedanig veele bedſteeden en ſtoelen nu gemaakt werden, want het komt aan gladdigheyd 't Ebbenhout naaſt, en gepolyſt glimt mede.*

In 't jaar 1666. heb ik kleene boompjes van Boero op Amboina laten komen, daar aan de worteltjes nog al geſcheurt waren, en aldaar in eenige hoven geplant, daar ze wel gevat hebben, en tot korte dikke boomen wierden, maar in 't 13. jaar nog geen vruchten droegen. Wy hebben in de regen-Mouſſon ook geprobeert de takken te verplanten, om dat het ons toeſcheen een weeldrig groey-hout te zyn gelyk het Lingoa, maar dat wilde niet lukken.

Tabula Vigeſima Tertia

Ramum exhibet *Ulaſſi*.
Ubi Litt. A. ejus *folium*,
B. Vero *fructum* majori repræſentat forma.

OBSERVATIO.

* *Ulaſſium* a *Valent. pag.* 213. quoque commemoratur, & obiter deſcribitur.

De drie- en twintigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Laſſie-Boom*.
Alwaar Lett. A. deszelfs *blad*,
En B. de *vrucht* in grooter gedaante vertoont.

AANMERKING.

De *Laſſie-Boom* komt mede voor by *Valent. p.* 213.

CAPUT DECIMUM NONUM.

Labarus. Labarong.

SUbſequentes binæ arbores adfines eſſe videntur præcedenti Ulaſſio, Lahari vero truncus multo tenuior eſt, qui plerumque craſſitiem ulnæ adæquat, ſuperius rotundus, inferius vero excavatus vel anguloſus atque alatus, uti in Ulaſſio. Ejus cortex eſt obſcure cinerei coloris ſeu nigricat, facile a ligno ſeparandus, ſed fragilis eſt, ſiccus, & intus flaveſcens. Arboris coma eſt anguſta, paucoſque gerit longos ſurculos ſuperne anguloſos, quibus pauca etiam inſident folia, quæ illa Nucis Moſchatæ quodammodo referunt, ſunt autem majora & craſſiora, in mare quinque vel ſex pollices longa, ſesqui immo tres ſæpe lata, craſſiuſcula, glabra, paucisque obliquis atque albicantibus venis pertexta, horum vero nervus medius ſuperne ſulcatus eſt, bina plerumque ſibi oppoſita, quatuorque ſimul crucem efformant, plurimaque ab erucis exeſa quoque ſunt, ita ut raro integra inveniantur. Illa vero feminæ majora ſunt & flaccidiora, ſex ſeptemve pollices longa, quatuor vel quinque lata: Flores non gerit, ſed ipſorum loco burſulæ quædam progerminant, forma brevioris Chirurgorum ſpathæ, binis ex foliolis compoſitæ, uti de Ulaſſio quoque notatum eſt, quæ parum protuberat, paucumque continet liquorem tenacem & oleoſum, Canangæ flores ſpirantem, præſertim in ſemina; ſi vero iſta burſula ſeſe aperiat ac dehiſcat, binæ tresve rotundæ propullulant pilulæ inſtar granorum piperis vireſcentes, quæ magnitudinem adquirunt minorum Ceraſorum nigrorum fuſci coloris, ex rotundo obliquæ, tres quatuorve ſimul longo inſidentes petiolo, qui ex ſimplicibus ac longiuſculis componitur ſquamulis ſeu priſmatibus, quæ anguſto collo deſinunt in rotundum ac durum globulum tanquam in centrum, hæc vero externe arcte ſibi adcumbunt: Burſula autem iſta inter alia fuſca ac mollia locatur folia, quæ decidunt, ſi fructus excreſcant: qui diu in arbore perſiſtunt, non mutantes ſuum colorem, ac virides tandem prolabuntur, ſquamulæ vero iſtæ digitis facile ſeparari poſſunt, remanente interne duro oſſiculo, quod arboris ſemen habetur.

Ejus lignum triplex eſt: Optimum ac duriſſimum vitellinum gerit colorem, ad oras pallidum, ſolidum, grave, ac tenuis ſubſtantiæ, quod in quibusdam locis ſtrias quasdam exhibet longitudinales, hæc ſpecies *mas* cenſetur, diciturque *Labarus lapideus*.

Secunda *femina* eſt, quæ cor gerit inſtar ceræ flavum, reliqua autem ejus pars albicat, lignum vero ejus mollius eſt, ac præcedente vilius.

Tertia mixta videtur eſſe ſpecies ex *Labaro* & ſubſequente *Neſſato*, quæ album gerit lignum, circa cor rubens, ſed tenuis ac duræ ſubſtantiæ: Flavum aliquando pallidioribus maculis variegatum eſt, quod vitioſum eſt uti in Ulaſſio, unde vetuſtæ eligendæ ſunt arbores, ſi quis aſſeres concolores deſideret.

Anni tempus. Fructus in parva Cerama proveniunt menſe Julio, qui ibi ſemi ſiccus eſt anni menſis, in Leytimora vero Decembri.

Nomen. Latine *Labarus*, in Amboina *Labarong*, in Hitoe *Labalun*.

Locus. In *Amboina* creſcit in montibus ſaxoſis, circa *Hitoe Lammam*, & in *Leytimora* in diſtrictu *Oerimesſino*.

Uſus. Optimum præbet hæc arbor tignum tam ad ædes quam ad naves, juſto autem tempore nec luceſcente luna cædendum eſt, nec recens operi adhibendum, quum vermes cæterum facile generet per vegetativum ejus ſuccum, quo prægnans eſt, ita ut ſenſim exſiccandum ſit uti præcedens Ulaſſium: Trabes ac poſtes ex hoc formantur ligno, ſed ſolum non tangat, quum ibi cito putreſcat; in Amboinenſium ædibus ſenſim adeo indureſcit atque exſiccatur, ut pulſatum ſonitum edat.

Keyenſes & Amboinenſes ex ejus aſſeribus navigia *Corre Corren* dicta fabricant, quæ in aqua marina durabilia ſunt; ciſtis vero non ita inſervit, quum ejus odor ſit mucidus, recens autem lignum nidoroſum ſpirat odorem, ſi elaboretur.

Tabula Vigeſima Quarta

Ramum exhibet *Labari.*

CAPUT

XIX. HOOFDSTUK.

Labar - Boom.

DE twee volgende boomen ſchynen maagſchap te hebben met het voorgaande Laſſi, dog Labarong wykt 't zelve veel aan dikte des ſtams, zynde doorgaans zo dik als een man omvademen kan, boven rond, beneden uytgeboldt of hoekig, met eenige vlerken, gelyk men aan den Lanſen-boom ziet. De ſchorſſe is donker-groen of ſwart-agtig, licht van 't hout afvallende, dog bros, binnen geel en droog. De kruyn is ſmal, en heeft weinig lange ryskens, vooren wat hoekig, daar aan ook weinige bladeren ſtaan, dezelve gelyken die van Noote-muſchaten wat, dog zyn grooter en dikker, aan 't manneken vyf en zes duymen lang, een en een half, en drie breed, dikagtig, glad met weinige ſchuynze en witte aderen, zynde de middel-zenuwe boven gevoornt, twee en twee meeſt tegen malkander, en met han vieren een kruys makende, de meeſte ook van de wormen doorvreeten, zo dat men weinige heele vind. Die van 't wyfken zyn grooter en ſlapper, zes en zeven duymen lang, vier en vyfde halve breed, hy heeft mede geen bloeizel, maar in plaats van 't zelvige, komen eenige beursjes voort, in gedaante van een korte meeſter-ſpatel, van twee blaadjes gemaakt, gelyk mede van Laſſi gezegt is, met een buyltje, daar in ſchuyld een taaye en olyachtige vogtigheid, wat na de Canangа-bloem riekende, voornamentlyk aan 't wyfken; als 't zelve berſt, zo komen daar twee of drie ronde pillekens voort, als peper-korls, en gras-groen, dewelke zo groot werden als een kleene krieke, vuyl, of graauw-groen blyvende, uit den ronden wat ſcheef, drie en vier by malkander op een lang ſteeltje ſtaande, mede gemaakt van enkelde langwerpige ſchubbetjes of hoekige ſtukjes, dewelke met haar ſmalle eynden, ſtaan rondom een kleen hard korreltje, als om haar middelpunt, en buyten digt tegens malkander leggende. Het voornoemde beursje ſtaat tuſſchen andere weeke bruynachtige bladeren, die afvallen, als de vrucht voortkomt. De vruchten blyven lang aan den boom ſtaan, zonder verandering van coleur, en vallen ten laatſten zo groen af, en de ſchubbetjes kan men met de vinger ligt afvryven, blyvende het binnenſte harde korreltje voor 't zaat van dezen boom.

Het hout is driederley, het beſte en hardſte is doorngeel, aan de kanten bleek, digt, ſwaar, en fyn van ſubſtantie, hier en daar weinige ſtreepen in de lengte vertoonende, dit houd men voor 't manneken, *en hiet* ſteen-Laharong.

Het tweede is het wyfken, *omtrent 't hert waſch-geel, en de reſt witachtig, voorts weeker en ondeugender, dan het voorgaande.*

Het derde ſchynt een gemengde zoorte te zyn van Laharong, *en 't volgende* Neſſat, *hebbende een wit hout, en na het hert roodachtig, doch mede fyn, en hard van ſubſtantie. Het geele is ook dikwils hier en daar met bleeke plekken bezet, dat mede misſtant geeft, gelyk aan 't Laſſi, en men moet oude boomen zoeken, als men planken van een coleur wil hebben.*

Sayzoen. *De vruchten heeft men op kleen Ceram in July, 't welk aldaar een halve drooge-Mouſſon is, en op Leytimor, in December.*

Naam. *In 't Latyn* Laharus, *op Amboina* Labarong, *en op Hitoe* Lahalun.

Plaats. *Het waſt op 't Eiland* Amboina, *in het ſteenige gebergte, omtrent* Hitoe Lamma, *en op* Leytimor *in 't diſtrict van* Oerimeſſin.

Gebruik. *Dit is een goed timmerhout, zo tot den huisbouw als ſcheeps-bouw, maar het moet op behoorlyke tyd, en altoos by geen ligte maan gekapt, nog verſch aan 't werk gebruikt werden, want anders gewint het zeer ligt wormen, wegens den geylen zap die daar in ſteekt, en al zo langzaam opdroogt, als in 't voorgaande Laſſi. Men maakt 'er van ſtylen en balken aan de huyzen, dog het moet geen gront raaken, waar op het mede ligt vergaat. In de Amboineze huyzen word het door lankheid van tyd zo droog en hard, dat 't klinkt.*

Die van Key zo wel als de Amboinezen maken 'er ook planken van tot haare Corre Corren, *en bevindenze durabel in zee-water, maar tot kiſtjes is dit hout zo bequaam niet, om dat het een vermuften reuk by zig houd, egter 't verſche hout geeft een zoete koekachtige reuk van zig, als 't gewerkt word.*

De vier- en twintigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Labar-Boom.*

XX.

CAPUT VIGESIMUM.

Neſſatus. Neſſat.

NEſſatus magnam gerit cum *Labaro* adfinitatem, illius vero truncus plerumque gracilior eſt, ita ut raro binas ulnas ſit craſſus, eſtque porro rectus, non rotundus, ſed ſulcatus & anguloſus inſtar Lanſiorum vel columnæ ſtriatæ, ita ut nunquam rectum ejus viderim truncum.

Ejus cortex eſt tenuis, ex ruffo cinereus, ligno firmiter adhærens, atque pluvioſo tempore ingratum in cute excitans pruritum: Ejus ramuli ſunt copioſi, longi, tenues, & firmi: Folia cum illis Lanſiorum vel Lahari conveniunt, ſed ſunt anguſtiora & acutiora, ab utraque parte acuminata, ſeptem octoque pollices longa, binos cum dimidio vel tres lata, paucis obliquis pertexta coſtis, præcedentis foliis flaccidiora, ac rubris plerumque maculis adſperſa, in crucem oppoſita, non vero ultra tria vel quatuor paria uno ramulo inſident.

Loco florum intra bina foliola viridia burſa provenit viridis minor illa Lahari, in qua oleoſus itidem continetur liquor, ſed minori copia quam in præcedenti, nullum fundens odorem; Ex hac fructus excreſcit, qui eſt pilula longo tenuique inſidens petiolo, Laharo omnino ſimilis, excepto quod hæc Neſſati paulo ſit major, ac ſemper ſolitaria, quum illæ Lahari plerumque ſint triplices: Hæ vero pilulæ mox ex vagina progerminantes aliquam floris partem videntur præbere, obductæ enim ſunt campanulis quaſi infundibiliformibus & diviſibilibus, piſtillum continentibus, gratum inſtar Canangæ odorem fundentibus, quæ decidentes nudam relinquunt pilulam.

Pilula hæc rugoſior eſt illa Lahari, quaſi arena craſſa conſperſa foret, quæ facile vero abradenda eſt: Reſtans vero pilula compoſita eſt ex ſimplicibus, parvis, & anguloſis priſmatibus, quæ levi negotio etiam ſeparantur: In hac nucleus continetur magnitudine Piperis, pilis quaſi ſeu ſquamulis obductus, quibus abraſis oſſiculum reſtat nudum & gilvum lentæ ſubſtantiæ, quod hujus arboris ſemen eſt, ſique bene recorder, folia vel ſaltem fructus hujus arboris multum conveniunt cum illis Arbuti, quem in Portugallia obſervavi, licet ibi ſit frutex, & Madronhero vocetur, hujus vero major ſimilitudo obcurrit in *Fragario Rubro libr.* 6. deſcripto.

Ejus lignum quam maxime eſt durum, ſolidum, tenuibus conſtans fibris, nec albaſtrum gerens, externe album, interne ſenſim magis rubens, intermixtis hinc inde maculis purpureis, quam politiſſime elaborari poteſt inſtar Buxi, ſed potiſſimum per tornionem, eſtque durabile, ſi loco ponatur ſicco, nec terram tangat, in ipſa vero aqua & paludibus ſatis perſiſtit. Contra ſi juniorum ſit arborum lignum, nec juſto cæſum tempore, intra paucos menſes vermes generatos vidi.

Anni tempus. Ejus fructus menſe Decembri obſervantur, montes amat, & loca ſaxoſa atque ventoſa.

Nomen. Latine *Neſſatus*, juxta Amboinenſe *Neſſat* & *Niſſat.*

Locus. Plurimum obcurrit in Amboina, & quam maxime & copioſe in *Leytimora.*

Uſus. Amboinenſes illud adhibent ad ædium poſtes, anguloſos modo truncos in quadratam cædentes formam, ita tamen ut ſulci ſint intermedii, hi enim trunci adeo profunde ſulcati ſunt, ut vix aliquod quadratum & ſolidum ex iis formari poſſit: In illis vero ædibus ſenſim per fumum adeo induréſcit hoc lignum, ut inſtar metalli ſonitum edat, nec clavus transadigi poſſit: Torniones illud maxime expetunt ad cancellos majores ex ipſo formandos, facile vero finditur, ſi nimis recens uſurpetur, vel nimis cito Soli exponatur, quod plerumque in omnibus duris obtinet lignis: Recens elaborati ligni odor eſt dulcis ac vinoſus fere inſtar Ulaſſii. Keyenſium arbores ſine dubio ſunt craſſiores, quum navigiorum ſuorum *Corre Corren* dictorum aſſeres ex iis forment.

Anno 1671. in Amboina fuit hoc lignum adhibitum ad fluminum ripas ipſo obducendas, paloſque ex hoc ligno formatos ipſis adponebant, expertique fuere ſub

XX. HOOFDSTUK.

Neſſaat-Boom.

NEſſat *heeft groote gemeenſchap met de voorgaande* Laharong, *zynde den ſtam van Neſſat in 't gemeen wat ranker, zelden van twee mannen omvademt, voorts regt, niet rond, maar vol vooren en hoeken, gelyk de Lanſe-boomen, of een geſtreepte pilaar, zo dat ik nooit een ronden ſtam daar van gezien hebbe.*

De ſchorſſe is dun, uyt den roſſen graauw, vaſt aan 't hout hangende, en by regenachtig weer, een moeyelyk jeuken maakende. De ryskens zyn veel, lang, dun, en ſtyf. De bladeren gelyken wat na die van Lanſe-boomen, of van Labarong, dog zyn ſmalder en ſpitzer, agter en vooren ſmal toelopende, zeven en agt duymen lang, twee en een half, en drie breed, met weinige ſchuynze ribben, ſlapper dan de voorgaande, meeſt met roode plekken bezet, tegen malkander over in 't kruys ſtaande, dog niet boven drie a vier paren aan een rysken.

In plaats van 't bloeizel, komt tuſſchen twee groene blaadjes voort een groen beursje, wat kleender dan aan Labarong, daar in ook een olyachtig zap ſchuylt, minder dan aan 't voorige, en niets riekende: Hier uit komt de vrucht, zynde een pilleken, op een lang dun ſteeltje, alles gelyk aan Labarong, behalven dat die van Neſſat wat grooter is, en altyd enkeld, daar die van Labarong meeſt altyd drie by malkander ſtaan. Doch deze pillulen uit de voorſz. ſcheede eerſt voortkomende, ſchynen eenig bloeyzel te vertonen, want zy zyn omgeven met eenige langhalzige klokjes, die deelachtig zyn, en daar een vyzeltjen op ſtaat, en rieken wat als Cananga, dewelke afvallende, de bloote pilulen nalaten.

Deze pille is ook ruyger van buiten dan die van Labarong, en als met grof zand beſtrooyt, 't welk zig laat afvryven. De reſterende pille is van enkele, kleene, hoekige ſtukjes gemaakt, die zig ook ligt laten afvryven. Daar in heeft men een korl in de grootte van peper, nog al met eenige hayrtjes of ſchubbetjes bekleet, die ook afgevreven zynde, behoud men een kaal en vaal korreltje taay van ſubſtantie, zynde 't zaat van dezen boom; zo ik my regt bezinne, komen de bladeren of immers de vruchten dezes booms, veel over een met die van Arbutus, die ik in Portugaal gezien hebbe, hoewel 't zelve aldaar een ſtruik is, en Madronhero hiet, dog daar van ziet een nader gelykeniſſe in de Fragarius Ruber *in 't 6. boek beſchreven.*

Het hout is zeer digt, fyndradig, hard, zonder ſpint, buiten wit, en naar binnen toe allenxkens roodachtig, met eenige plekken van ligt-purper hier en daar, laat zig zeer glad werken, als Bux-boom, dog meeſt door drayen, en is lankdurig, zo 't droog ſtaat, en den grond niet raakt, in water en moeras, egter kan het mede lang duuren: Daar en tegen als het van jonge boomen komt, en ter onregter tyd gekapt is, heb ik 't gezien in weynige maanden wormſteekig worden.

Sayzoen. *Zyne vruchten ziet men in December, 't waſt geern in 't gebergte, op ſteenachtige plaatzen, en die wat lugtig zyn.*

Naam. *In 't Latyn* Neſſatus, *na 't Amboinſche* Neſſat *en* Niſſat.

Plaats. *'t Is meeſt bekent in* Amboina, *en aldaar op 't Landje* Leytimor *overvloedig.*

Gebruik. *De Amboinezen gebruiken het tot ſtylen van haare huyzen, de hoekige ſtammen maar ſlegts wat vierkant kappende, zo nogtans dat de vooren tuſſchen beyde blyven, want de ſtammen zyn zo wan van de diepe vooren, dat men qualyk iets vierkant maſſief daar van krygen kan. Aldaar werdenze metter tyd, en door den rook zo hard, datze klinken als metaal, en men geen ſpyker daar in ſlaan kan. De Drayers zoekent zeer, om groote tralien daar van te maken, dog het ſcheurt ligt, als men 't te verſch gebruikt, of vroeg in de zonne zet, gelyk meeſt alle harde houten doen. Den reuk in 't verſch gewerkte hout is zoet of wynachtig, ſchier als in Ulaſſi. De Keyers moeten deze boomen dikker hebben, want zy maken planken daar van tot haare Corre Corren.*

In 't jaar 1671. heeft men 't op Amboina ook gebruikt, om de oevers van de rivieren daar mede te bekleden, paal aan paal zettende, en bevonden dat het onder water en in *de*

ſub aqua & in paludibus quam durabiliſſimum eſſe, ſupra terram vero & ad ſolum cito putreſcebat, immo multo citius Metroſidero: Expetitur porro ad manubria, & varia ligniariorum opera & inſtrumenta lignea, ad quos uſus optime conducit, quum ſit durum ac grave, atque politum admodum reddi poſſit.

de moeras zeer durabel was, maar boven 't water en den droogen grond raakende, verging haaſt, ja veel eer dan 't Yzerhout. Voorts tot ſteelen, en allerbande timmer-gereedſchap, dat van hout moet zyn, is het zeer bequaam, om dat het hard en ſwaar is, en zig glad laat werken.

Tabula Vigeſima Quinta

Ramum exhibet *Neſſati.*]

Ubi *Lit.* A. *trunci ſegmentum* denotat, ut ejus *anguloſa* & *irregularis forma*, ac ſimul *interna* conſpiciatur *ſubſtantia.*

De vyf- en twintigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Neſſaat-Boom.*

Alwaar Lett. A. een *moot* van den *ſtam* vertoont, op dat deszelfs *hoekige en ongeſchikte gedaante*, als mede deszelfs *inwendige ſubſtantie* gezien wert.

CAPUT VIGESIMUM PRIMUM.

Morſalla.

HUjus truncus magnam cum illo Ulaſſii habet convenientiam, ejus autem rami ſunt magis incurvi, nec ita regulariter extenſi; ejus cortex albicantem ſeu gilvum gerit colorem, tenuis eſt, & per lamellas facile ſeparatur: Folia quinque ſimul uno ex centro proveniunt, longo inſidentia petiolo forma foliorum Capock, inæqualis magnitudinis, horum medium octo novemque pollices longum eſt, ſuperius tres cum dimidio pollices latum, ad inferiorem anguſtatum partem; bina poſteriora tres vel tres cum dimidio pollices longa ſunt, binos lata, læte viridia, paucis pertexta venis obliquis, & juxta medium nervum ſulcata: Flores fructusque me huc usque latent, quum in ipſa non creſcat Amboina.

Ejus lignum eſt album, ſolidum, tenuibus conſtans fibris inſtar albi Caju Laſſi, ſed durius, inque medi-tullio fungoſum gerens cor.

Nomen. *Morſalla* vocatur, quod quantum conjicio, eſt nomen Ternatenſe.

Locus. In ipſa non creſcit Amboina, ſed in inſulis *Xulaſſenſibus*, & in *Cerama* ora Boreali: Prope *Hannetello* quasdam etiam obſervavi arbores.

Uſus. Xulanenſes ejus adhibent lignum ad navigia Corre Corren dicta, ſique in Amboina comparari poſſet, elegantes ex ipſo formari poſſent aſſeres ad opera ſcriniariorum utiles.

N. B. Huic capiti nullam inveni ſubjunctam figuram, quæ itaque deſideratur.

XXI. HOOFDSTUK.

Morſalla-Boom.

D*Ezen ſtam heeft groote gelykeniſſe met die van Ulaſſi, dog krommer van takken, en onordentelyk uitgeſpreyd. De ſchorſſe is witachtig ofte vaal, dun, en ſchilferig. De bladeren ſtaan altyd vyf by malkanderen by haaren oorſpronk, t'zamengevoegt op een langen ſteel, in de manier van Kapok-bladeren, van ongelyke grootte, want 't middelſte is agt en negen duymen lang, van vooren derde-halve breed, en naar agteren toeſmallende, de twee agterſte zyn maar drie en vierde-half duymen lang, twee breed, ligt-groen, met weinige dwers ribben, en langs de middel-zenuwe een voore. Bloemen en vruchten zyn my nog onbekend, om dat hy in Amboina zelfs niet waſt.*

Het hout is wit, digt, fyndradig, als het witte Caju Laſſi, dog harder, en in de midden met een voos hert.

Naam. *Men hiet het* Morſalla, *zynde na giſſing een Ternataanſche naam.*

Plaats. *Het waſt op Amboina zelfs niet, maar wel in de* Xulaaſe Eylanden, *en op* Cerams *Noord-kuſt.* *By* Hannetello *heb ik ook eenige boomen gezien.*

Gebruik. *De Xulanezen gebruyken dit hout veel tot den ſcheeps-bouw van haare Corre Corren en Chialoupen, konde men 't in Amboina hebben, men zou 'er ſchoone planken van maaken, tot ſchrynwerk bequaam.*

N. B. By dit Hoofdſtuk heb ik geen figuur gevonden, die derhalven hier manqueert.

CAPUT VIGESIM. SECUNDUM.

Lignum Emanum. Eſſoyr.

HÆc eſt ſilveſtris arbor montana, truncum gerens rectum & glabrum, plerumque ulnam craſſum, aliquando etiam craſſiorem, ejus rami rachideſque ſunt longæ, rectæ, glabro & ruffo obductæ cortice, lignumque habet interne flaveſcens, quod parvum gerit cor: Folia peculiaris ſunt formæ qualia in nulla alia obſervantur arbore, excepto Olere Calappoide, libro primo deſcripto, & frutice Codilo, quæ nempe ſunt longa, anguſta inſtar remorum, & in orbem circa ramos locantur: Sunt enim octo decemque pollices longa, transverſum digitum lata, craſſiuſcula & firma, obſcure viridia, ipſorumque apices ad unam plerumque inclinant partem, levemque gerunt ſulcum loco nervi medii, nec ullas notabiles coſtas: Plurima ſimul in ramorum geniculis ſeſſilia oriuntur. In vetuſtis arboribus folia hæc longe ſunt minora, a quinque nempe ad octo pollices longa, digitum lata, craſſa, firma, & glabra, inſtar anguſtifolii Codili, ſuperne glabra, inferne autem nervus medius acute protuberat, qui in durum terminatur apicem in pleriſque foliis incurvum. Sine ordine hæc folia locata ſunt, ſed arcte ſibi juncta, inque ramorum ſummo unum alterumve transverſale excreſcit foliolum, articulum vel ipſum digitum longum.

Fructus adeo rarus eſt, ut plurimi incolæ ſterilem hanc putent eſſe arborem, quod autem facile per plurimas arbuſculas ſub matrice progerminantes refutatur, hanc ſaltem arborem ante viginti jam annos deſcripſeram, antequam ad me delata fuerit, quumque primæ deſcripta folia in orbem erant poſita, poſteriora vero vetuſtæ arboris ſine ordine locata eſſent, hinc fieri potuiſſet, primam arborem fuiſſe marem, alteram vero feminam ſeu frugiferam.

Fructus autem bini tresve circa ramulorum ſummum progerminant, quantum videtur, ſine notabilibus floribus, qui ex binis conſtant partibus, quarum inferior baſis eſt trigona inſtar burſæ, inferius acuta, ſuperius in tres apices diviſa, quorum unus reliquis altior eſt, internaque ejus ſubſtantia eſt dura & lignoſa, atque per has partes pedunculus tranſit usque in ipſum fructum, qui eminet forma & magnitudine depuratæ nucis avellanæ, qui ex lenta compoſitus eſt ſubſtantia, interne fovea excavata, ubi caro viſcoſa mollis eſt & humida, odoris gravis & injucundi, quæ ſubſtantia ſenſim videtur excreſcere in oblongum, ſed mollem nucleum. Ipſe vero fructus nec cortice, nec putamine obducitur, ſed externe colorem habet albeſcentem, ſique fricetur, pallide viret, ejus vero baſis ſubpoſita viridis eſt: Bini ſæpe etiam fructus uni baſi inſiſtunt.

Arboris lignum eſt ſolidum, tenuibus conſtans fibris, croceum, & grave, ſed non admodum durum, per longitudinem multis ſtriis diſtinctum, quæ obſcure luteum gerunt colorem, unde quoad externam faciem cum Abietino ligno convenit, ſed mollior ejus eſt ſubſtantia & tenuioribus prædita fibris, ſi ſiccum ſit, pallidum eſt, ſed venæ colorem ſuum ſervant.

Nomen. Latine *Lignum Emanum* juxta locum, in quo creſcit, Amboinice in Leytimora vocatur *Eſſoyr.* In Hitoe *Ayewan.*

Locus. Raro in Amboina obcurrit, ſed copioſiſſime in altis & ſaxoſis *Emæ* montibus, quæ ingens eſt pagus ad Leytimoræ partem auſtralem ſitus, ubi ingentes & ſilveſtres obcurrunt montes. In montibus regionis Hitoes quoque creſcit, nuper quoque obſervatæ fuere hæ arbores in *Sojæ* tractu.

Uſus. Apud Emenſes plurimum eſt in uſu, qui latos ex hoc ligno formant aſſeres ad navigia Corre Corren dicta, quæ multo durabiliora eſſe comprobarunt, quam tria alia navigia ex aliis lignis fabricata, licet huic ligno hoc non adtribui poſſe videatur, tenuibus autem conſtat fibris, facileque elaborari poteſt tam ſerra quam dolabra, atque etiam bene poliri poteſt, nec coſſos generat, hoc autem laborat vitio, quod nec ſolem, nec ſicciorem tolerare poſſit aërem, quin mox rimas agat: Senſim etiam pallide exſiccatur, meliusque inſervit operibus ſcriniariorum & tornionum quam ædificiis.

Guber-

XXII. HOOFDSTUK.

Eſſoyr - Hout.

Dit is een wilden berg-boom, met een regte en evene ſtam, in 't gemeen een vadem in de rondte, maar word ook dikker; de takken en ryskens zyn lang, regt, met een evene en roſſe ſcheaſſe bedekt, binnen met een ligt-geel hout, en een kleen hert. De bladeren zyn van een bezondere gedaante, diergelyke geen andere boom heeft, behalven het Olus Calappoides in 't eerſte boek beſchreven, en de bladeren van den ſtruyk Codilo, namentlyk, lang en ſmal, als riemen, in een kring om de takken ſtaande. Zy zyn agt en tien duymen lang, en een dwers-vinger breed, dikachtig en ſtyf, ſwart-groen, meeſt met de ſpitze na de eene zyde gebogen, en een donkere vooren in plaats van de middel-zenuwe hebbende, zonder eenige ribben. Zy ſtaan veel by malkander in zekere leden rondom de takken, zonder ſteelen, uit den tak zelfs beginnende: Aan de oude boomen zyn ze kleender, te weten van vyf tot agt duymen lang, mede een vinger breed, dik, ſtyf en glad, als ſmalbladig Codilo, boven glad en even, van onderen puylt de middel-zenuwe ſcherp uyt, en eindigt mede in een harde ſpits, aan de meeſte bladeren krom ſtaande, zy ſtaan zonder order, en digt op malkander, en aan 't uitterſte ſtaan een of twee kleene blaadjes, een lid of een vinger lang, en dat over-dwers.

De vrucht komt zo zelden voort, dat hem de meeſte Inlanders voor onvruchtbaar houden, 't welk de veele jonge boompjes daar onder voortkomende, genoegzaam wederleggen: Immers ik heb dien boom al twintig jaren beſchreven gehad, eerze my gebragt werd; en dewyl de eerſte beſchrevene bladeren in een kring ſtaan, en de laaſtgemelde aan een oude boom zonder ordre, zo zoude 't wel konnen zyn, dat 't eerſte het mannetje, en 't tweede het wyfje of vruchtdragende was.

De vruchten dan ſtaan twee of drie, omtrent 't voorſte van de ryskens voortkomende, zo 't ſchynd zonder merkelyk bloeizel, en gemaakt van twee deelen, waar van 't onderſte wil de voet zyn, die driehoekig, als een beurze, onder ſpits, en boven in drie heuveltjes verdeelt, waar van het eene hooger is dan 't ander, hebbende van binnen een harde en houtachtige ſubſtantie, en men ziet den ſteel daar door loopen tot in de regte vrucht, dewelke boven op ſtaat, in de grootte en gedaante van een geſchelde hazelnoot, gemaakt van een taaye ſubſtantie, van binnen met een kuyltje, waar in 't kleverige vleeſch wat week en vochtig is, ſterk en onlieffelyk van reuk, en ſchynd metter tyd een langwerpige, dog niet zeer harden korl te worden. De vrucht zelfs heeft nog ſchil, nog ſchaal, van buiten vuyl-wit, en als men daar aan ſtrykt, bleekgroen, maar de voet is groen. Men vind zomtyds ook twee vruchten op een voet ſtaan.

Het hout is digt, fyn, doorn-geel, ſwaar, dog niet zeer hard, in de lengte met veele ſtreepen geaadert, die donker-geel zyn, en dierhalven van aanzien ons Dennenhout zeer gelyk, dog weeker en fynder van ſubſtantie, het drooge beſterft bleek, dog houd zyne aderen.

Naam. *In 't Latyn* Lignum Emanum, *na de plaatze daar het waſt. Amboins op Leytimor* Eſſoyr. *Op Hitoe* Ayewan.

Plaats *Het is weinig te vinden in Amboina. Het meeſte waſt in 't hooge en ſteenige gebergte van* Ema, *zynde een groot Dorp aan de zuyd-zyde van Leytimor, waar omtrent een wild gebergte is. Men vind het ook in 't gebergte van 't land* Hitoe, *en nu onlangs is 't ook in 's diſtrict van* Soja *gevonden.*

Gebruik. *Het is meeſt by die van Ema in gebruyk, dewelke daar breede planken van maaken tot haare Corre Corren, die zy wel tegens drie andere durabel bevonden hebben, hoewel men 't dit hout niet toebetrouwen zoude, 't is fyn, en gemakkelyk om te bearbeyden, zo voor de zaag, als ſchaaf, laat zig ook glad polyſten, en daar komt geen worm ligt in, maar het heeft die foute, dat het gantſch geen zon of ſterke lugt verdragen kan, waar van het zeer ligt ſcheurt. Het droogt ook metter tyd gantſch ligt op, en is bequaamer tot ſchryn- en draayerwerk, dan tot timmeren.*

Zekeren

Gubernator quidam circa annum 1660. in nationis noſtræ notitiam primum illud induxit, qui ex hoc ciſtulas & ſcrinia fabricari juſſit, quæ elegantis erant adſpectus, ſed obcluſa acidulum diu ſervant odorem, unde ejus aſſeres per binos ſunt exſiccandi annos, antequam ad opera adhibeantur; Hæ vero arbores adeo raro obcurrunt, excepto circa *Æmam*, ut nondum bene innotuerint, an lignum hoc ſit vegetativum, me latet, amputati autem rami & ex montibus petiti per longum tempus folia ſua ſervabant viridia & vegeta inſtar Buxi.

Tabula Vigeſima Sexta

Ramum exhibet *ligni Emani*,
Ubi Litt. A & B. *varias fructuum formas* denotant.

Zekeren Gouverneur omtrent 't jaar 1660. *bragt het by onze Natie eerſt in kennis, die daar van kleene Kiſtjes en Comptoiren liet maaken, die wel mooy in 't oog waren, maar geſlooten zynde, behouden langen tyd een vermuſten reuk, daarom deze planken wel dienen een paar jaren oud te zyn, eer menze aan 't werk gebruikt; dog 't is zo weinig te vinden op andere plaatzen (buiten Ema), dat 't tot nog toe niet ter degen onderzogt is; of het een groen hout is, en weet ik niet. Immers de afgekapte, en uit 't gebergte gebragte takken, bleven langen tyd met haare bladeren groen en jeugdig, als Bux-boomen.*

De zes- en twintigſte Plaat

Vertoont een Tak van het *Emaaſche hout*,
Alwaar Lett. A en B. de *verſcheide gedaantens* van de *vrugten* aanwyzen.

CAPUT VIGESIM. TERTIUM.

Corius. Kore.

C*Orius* magnam cum *Lanſio* gerit adfinitatem, præſertim cum ſilveſtri, ejus vero truncus eſt altior & craſſior, qui anguloſus quoque & ſinuoſus eſt, atque infra parum alatus. Ejus cortex eſt glaber, ad ruffum adcedens colorem, quum Lanſii ſilveſtris ſit albicans vel gilvus, ac fauciatus lac exfundit albicans, ſed rarum, quod plerumque ex feminæ cortice exfluit, quod in Lanſio non obſervatur.

Folia cum illis Lanſii conveniunt, ſed ſunt breviora, ab utraque acuminata parte, ſex ſeptemque pollices longa, vix tres digitos lata; in junioribus vero arboribus duodecim pollices ſunt longa, ac quatuor digitos lata & integra, nervus vero medius ſuprema parte ſulcatus eſt, uti & aliæ coſtæ, in ſuprema quoque parte ſunt ſulcatæ, quæ late diſtant, ſuntque aliquando rectæ, plurimæ vero oblique ſibi obpoſitæ. Folia ramulis alternatim inſident, ſæpe etiam ſine ordine, quæ in inpar terminantur; ipſorum petioli ramulorumque ſummum mollia ſunt, ruffa quaſi lanugine obducta. Cortex & folia ſenſim ex fuſco ruffa ſunt, ſeu bœticum gerunt colorem, ſique adcurate adtendatur, ſuprema foliorum pars ſemper major & latior eſt inferiore, contritaque Lanſii folia redolent, ſaporem vero habent gratum ac dulcem, rami ac rachidis ruffam ac fungoſam gerunt medullam.

Flores fructusque quam maxime cum illis Lanſii ſilveſtris conveniunt, ſed parum inter ſeſe differunt, illi nempe maris & feminæ. Mas enim, qui magis fuſcos gerit petiolos ac rachides, flores fructusque producit in parvis ac vagis racemis, in quibus una alterave hinc inde ſæpe conſpicitur bacca inſtar minoris Lanſii, quæ ſuperius parum acuminata eſt nec æqualiter rotunda, ſed parum compreſſa & anguloſa, quæque in brevem, durum, & incurvum deſinit apicem, externe autem ex viridi & cinereo colore variegata eſt, ſubſtantiam habens duram, ſiccam, & fragilem, quæ intus continet nuces tres oblongas colore & putamine cum avellanæ nucibus convenientes, ac ſibi adcumbentes, ita ut trigonæ ſint, & externe dorſum gerant ſubrotundum, quale in ſegmentis mali aurantii conſpicitur, quævis vero nucleum gerit ſiccum & carioſum, qui in peculiari continetur pellicula, inque bina ſegmenta diviſibilis eſt, in quibusdam etiam fructibus una tantum obſervatur nux, reliquis binis per compreſſionem ſuffocatis.

Feminæ fructus longo in racemo excreſcunt, Lanſii racemo ſimili, ſpithamam vel pedem longo, qui plurimos ſuſtinet fructus, hique ex albis producuntur floſculis, Lanſii floribus ſimilibus, ſed minoribus.

Quævis bacca Lanſii formam gerit, ſed haud multo majorem nuce Avellana, inferius lata, & parum compreſſa, cujus apex oblique ponitur, & quæ binos ſæpe nucleos in uno continet putamine, nucleis Lanſii ſimiles, ſed ſicciores, & acerbi ſaporis, nec edules, quorum color externus eſt bœticus.

Feminæ folia paulo ſunt longiora & flaccidiora, octo novemque pollices longa, ultra tres digitos lata, magis-

XXIII. HOOFDSTUK.

Kore-Boom.

KOre *heeft groote gemeenſchap met een* Lanſc-boom, *inzonderheid met de wilde, dog met een hooger en dikker ſtam, die mede wat gebockt en gevoornt is, en beneden kleene vlerken heeft. De ſchorſſe is even, en trekt na den roſſen, daarze in de wilde Lanze witachtig of vaal is, ook gequetſt zynde geeft ze een witte melk uit, dog zeer ſchaars, en meeſt aan 't wyſken, het welk de wilde Lanzen niet doen.*

De bladeren gelyken ook die van Lanzen, dog zyn wat korter, agter en vooren toegeſpitſt, zes en zeven duymen lang, ſchaars drie vingers breed: Dog aan de jonge boomen zynze wel twaalf duymen lang, en vier vingers breed; met evene kanten, en de middel-zenuwe is aan de bovenſte zyde gevoornt, gelyk ook de andere ribben aan de bovenſte zyde een vooren maaken, en wat wyd van malkander ſtaan, zomtyds regt, dog meeſt ſchuyns tegens malkander over. De bladeren ſtaan ook aan de ryskens verwiſſeld tegens malkander, ook dikwils zonder order, en een alleen voor aan. Haare ſteelen met 't uitterſte der ryskens zyn zagt in 't aantaſten, en als met een zagte en roſſe dons bekleed. De ſchorſſe en bladeren worden bruyn ros of tanyt, ook als men 'er naauw oplet, ziet men de voorſte helft van een blad altyd grooter en breeder, dan de agterſte, gevreven, riekenze wat naar de Lanzen, maar van ſmaak zynze aangenaam zoet; de takken en ryskens hebben een ros en voos merg.

Bloeizel en vruchten hebben ook groote gelykeniſſe met de wilde Lanzen, dog verſchillen wat onder malkanderen, te weten die van 't manneken en wyſken: want die van 't manneken, 't welk bruynder ſteelen en ryskens heeft, komen voort aan kleene en ydele troſſen, hier en daar een of twee beſien by malkander hangende, gelyk een kleene Lanze, dog vooren wat toegeſpitſt, en niet regt rond, maar een weinig gedrukt of hoekig, vooren met een korte, harde, en wat kromme ſpitze, van buyten beſtorven groen en graauwachtig, van ſubſtantie hart, droog, en bryzelig. Binnen leggen drie langwerpige notekens, van coleur en ſchaal als Hazelnoten, of wat dunder, tegens malkander ſtaande, zo datze driezydig zyn, buiten met een ronde rug, gelyk de deeling in een orangie-appel, binnen met een drooge korl, die meeſt vermolmt is, leggende in een byzonder velletje, en kan in tween verdeelt worden, in zommige ziet men maar een nootje, zynde de andere twee verdrukt.

De vruchten van 't wyſken komen aan een lange tros voort, den Lanzen-tros gelyk, een ſpan of een voet lang, waar aan ook meerder vruchten hangen, uit witte bloempjes voortkomende, die van Lanzen gelyk, dog kleender.

Ider beeſie heeft mede de gedaante van een Lanze, dog niet veel grooter dan een Hazel-noot, agter breetſt, en wat gedrukt, met de ſpitze wat ſcheef ſtaande, zomtyds twee korreltjes by malkander in eene ſchaal hebbende, de korls van Lanze gelyk, dog drooger, wrang van ſmaak, en oneetbaar, van buyten tanyt van coleur.

De bladeren van 't wyſken zyn wat langer en ſlapper; agt en negen duymen lang, ruym drie vingers breed, en

ſtaan

magisque obpoſita ſunt illis maris. Ejus lignum eſt durum, grave, & tenuibus conſtat fibris, in mare ex fuſco hepatici coloris, & inſtar hepatis ſolidum, ac inſtar marmoris politum, circa nodos vero magis fuſcum eſt & tenuibus intricatisque venis pertextum, ſoliditate & gravitate haud cedens Ebeno ligno: illud autem feminæ circa oras albicat, ac ſenſim verſus interiores partes leviter fuſcum eſt, parvum gerens ruſſumque ac fungoſum cor, longioribusque conſtat & pallidioribus fibris illo maris, & per longitudinem facile finditur, utrumque vero difficulter cæditur, ac durabile eſt, ſubtilique inprægnatum pinguedine, unde facile flammam concipit, licet ſemi-ſiccum ſit.

Anni tempus. Fructus Majo obſervantur menſe, ſed adeo raro, ut mas ſterilis habeatur. Tantam cum Lanſio ſilveſtri hæc arbor gerit ſimilitudinem, ut multi, ac præſertim Hitoënſes, has binas confundant arbores, & utrasque *Buan Tauno* vocent, quum tamen diſtingui facile poſſint; vera enim *Buan Tauno* truncum gerit albicantem, ac copioſiores fructus cum Lanſii fructibus multo magis convenientes, quod ſupra *libr.* 1. in capite de *Lanſio ſilveſtri* ulterius adnotatum eſt; An idem ſit, quod Macaſſarenſes *Keri* vocant, quodque lignum eſt durum, longis conſtans fibris & leviter fuſcum, Metroſidero ſimile, & in Boerone creſcens, ex quo & manubria telorum Toranen dictorum fabricant, inquirendum eſt.

Nomen. Latine *Corius*, juxta Amboinenſe, quod in Leytimora *Kore* dicitur, ut & *Ekora* & *Ekore*. Hitoenſibus audit *Aykole*, *Akole*, & *Kole*; *E* & *Ay* enim Amboinenſibus idem denotat, quod Malayenſibus *Caju*, h. e. lignum, ſeu arbor.

Locus. In cunctis fere creſcit inſulis Amboinenſibus, ubique vero in altis & ſaxoſis montibus, ut & circa Dammaras, ſed minori in quantitate, unde & non multum innotuit: Optimum lignum in *Eme* montibus in Leytimora creſcit.

Uſus. Optimum eſt tignum, aptum ad poſtes, cancellos, ſedes, ſcamna, ſimiliaque, ſi modo ſufficienti copia conquiri poſſet: Amboinenſes vero poſtes quasdam ædium ſuarum ex hoc fabricant ligno, quum prolapſos in ſilvis reperiunt truncos, quorum externum computruit alburnum, illique ſunt ſicci, recentes enim arbores puſillis ſuis inſtrumentis elaborare nequeunt, unde intactas has relinquunt, donec ſponte decidant, ex quibus poſtes, manubria toranorum, telorum, aliaque formantur inſtrumenta, eo quod lignum ſit ſolidum ac durum.

Longiora hujus ligni fruſta in ramenta fiſſa, ac compacta, licet modo ſemi ſint ſicca, loco facum adhiberi poſſunt in litoribus, quum maris refluxu cancros, piſces, ſimiliaque inveſtigant, uti ſupra id in *Lanſio ſilveſtri* adnotatum eſt, quod familiare eſt Keyenſibus, Cerameoſibus Orientalibus, Boeronenſibus, aliisque, quibus reſina Dammar deficit, qui hoc lignum in ædibus ſuis loco candelarum accendunt: Quidam vero *Corii* feminæ radices adhibent, ac præſertim corticem, quo utuntur defectu Seſoat, quibus Saguerum potum amarum reddunt, quod alioquin fit per illas *Lanſii Ootan* ſeu ſilveſtris, quum has, uti dictum fuit, confundant arbores: Torniones ex hoc quoque ligno elegantia formant opera, licet facile circa cor rimas agat inſtar Ebeni, unde & cancellis optime inſervit.

ſtaan beter in ryen tegens malkander dan aan 't manneken. Het hout is hart, fyndradig, en ſwaar, aan 't manneken uit den bruynen leververwig, zo digt als lever, en glad als marmer, omtrent de knoeſten bruynder, met fyne en verwerde adertjes, aan fynte en ſwaarte het Ebbenhout niet wykende. Dat van 't wyfken is aan de kanten witachtig, en allengskens na binnen toe ligt-bruin, met een kleen, ros, en voos hert, langdradiger en ligter dan 't manneken, in de lengte ligt ſplytende, beyde moeyelyk om te kappen, en durabel, ook ſteekt 'er een ſubtiele vettigheid in, waar door 't ligt brand, al is 't maar half droog.

Sayzoen. *De vruchten vind men in May, dog ze zelden, dat men 't mannetje voor onvruchtbaar houd. Het heeft zulke overeenkomſt met de wilde Lanzen, dat veele, inzonderheid de Hitoeëzen, deze beyde boomen onder een mengen, en alle beyde* Buan Tauno *noemen, daar ze nogtans wel te onderſcheiden zyn, hebbende het regte* Buan Tauno *een witachtige ſtam, overvloediger vruchten, en de Lanzen veel gelyker, waar van boven in* Lanſio ſilveſtri *in 't eerſte boek gezegt is. Of het ook 't zelfde zy, het geene de Macaſſaren* Keri *noemen, zynde een hard, langdradig, en ligt-bruin hout, het Yzer-hout gelyk, en op Borneo vallende, waar van ze de ſteelen tot haare Toranen maken, ſtaat nog te onderzoeken.*

Naam. *In 't Latyn* Corius, *naar 't Amboinſch op Leytimor* Kore, Ekora *en* Ekore. *Hitoeës* Aykole, Akole, *en* Kole. *Zynde* E *en* Ay *in 't Amboinſch zo veel te zeggen als in 't Maleyts* Caju, *dat is, hout of boom.*

Plaats. *Hy waſt in meeſt alle de Amboinſche Eilanden, dog over al in 't hooge en ſteenige gebergte, ook omtrent de Dammar-boomen in kleene quantiteyt, en daarom weinig bekend. De beſte wel in 't gebergte van* Ema *op Leytimor.*

Gebruik. *Dit is een treffelyk timmerhout, bequaam tot ſtylen, tralien, ſtoelen, en banken &c. konde men 't in overvloet hebben. Nu maken de Amboinezen ſlegts eenige ſtylen tot haare huyzen daar van, als ze de omgevallene ſtammen in 't boſch vinden, waar van 't buitenſpint afgerot is, en die mooy droog zyn: Maar de verſche boomen konnenze met haar kleen gereedſchap niet wel dwingen, laatenze dierhalven ongemoeid ſtaan, tot datze van zelfs omvallen; anders werden daar van gemaakt ſtylen tot Toranen, pylen, en ander gereedſchap, om dat het een ſtyf en hard hout is.*

De lange ſtukken van dit hout in lange ſpaanders geſpleten, als 't maar half droog is, en dan weder te zamen gebonden, kan men gebruiken in plaats van toortzen, om op het ſtrant te lopen, by leeg water krabbetjes, viſch &c. te zoeken, gelyk boven van de Lanſium ſilveſtre *gezegt is: een werk gemeen by de Keyers, Oeſt-Cerammers, Boeronezen, en andere, die Dammar gebrek hebben, dewelke dit hout in haare huyzen mede in plaats van kaarzen branden. Sommige nemen de wortel van* Kore *'t wyfken, inzonderheid de ſchorſſe, en gebruiken die by gebrek van Seſoat, om de Sagueer bitter te maken, gelyk men anders doet met die van Lanſa Oetan, om datze, als gezegt, deze boomen onder een mengen. De Drayers maken ook fraaye werken van dit hout, hoewel 't mede eenigzints hertſcheurig is, gelyk 't Ebbenhout, en daarom tot traalie-werk bequaamſt.*

Tabula Vigeſima Septima

Ramum exhibet *Corii*, cum *floribus* ac *fructibus*.

OBSERVATIO.

Corius a *Valent.* in *Amboinæ deſcript. pag.* 221. quoque commemoratur.

De zeven- en twintigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Kore-Boom*, met zyn *bloemen* en *vruchten*.

AANMERKING.

De Kore-Boom wert by *Valent.* in de *beſchryving* van *Amboin.* op *pag.* 221. mede vermeldt.

CAPUT VIGESIM. QUARTUM.

Lignum Murinum. Caju Ticcos.

C*Aju Ticcos* arbor eſt litorea, truncum gerens rotundum, ſed non admodum rotundum, qui cortice obducitur glabro, craſſo, & albicante, dividitur vero in majorem & minorem ſpeciem, cujus hæc in binas iterum dividitur ſpecies, ita ut tres diverſæ obſerventur.

Primo itaque *Caju Ticcos major* ita dicitur, quum truncum gerat altiorem, ſed parva gerit folia, ac proinde raram comam. In ramis recti & firmi locati ſunt ramuli alterni, inque iis rachides folioſæ oppoſitæ & alternatæ: Hiſce vero folia inſident oppoſita, oblonga, parva, forma illorum Tamarindi, ſed paulo majora & glabriora, inferiore parte obſcure viridia & ſplendentia, prope petiolum latiſſima, fere quadrata ſeu parallelo-gramma conſtituentia. Non directe ſemper oppoſita, ſed alternata ſæpe in binos ordines locata ſunt per duodecim a quatuordecim paria una in rachide, quæ ſeſe per noctem ſurſum elevant ac claudunt, quod & in diſruptis etiam obſervatur ramis, ſaporis fatui, quodammodo dulcis, ſed ingrati.

Flores plurimi ſimul progerminant longo calici inſidentes, quique formati ſunt ex quinque albicantibus, anguſtis, craſſiuſculis, & retro flexis petalis inſtar florum Capock: In ipſorum centro ſtamina plurima locantur longiuſcula inſtar ſeriei crudi atque ejusdem coloris. Reliqua florum pars magis albicat, & ad tactum mollior eſt inſtar ſerici Bombycini denſioris, gratumque ſpirans odorem.

Fructus ſunt ſiliquæ planæ, tenues, ſex ſeptemve pollices longæ, vix binos latæ digitos, ac parallelogramma formantes, cultrum craſſæ, undique vero craſſis ſimbriatæ oris, coloris gilvi ſeu ex cinereo flavi, in ſeptem octove transverſales iſthmos diviſæ, in quibus totidem oſſicula reconduntur ſeminalia, pluresque ſimul dependent ex amplis racemis, unde, ſi per ventum moveantur, ſonitum edunt, intus continentur tenuia & oblonga ſemina illis *Cannæ fiſtulæ* ſimilia, vel paulo majora & oblongo-quadrata, quæ in plana ſua parte ſimilem cum parallela linea juxta oras gerunt formam, ſuntque glabra & dura, externe ſpadicea, interne ſicca & viridi repleta medulla.

Exterius trunci lignum ex flavo albicat colore, ac molle eſt inſtar albaſtri albi Metroſideri, unde inutile eſt ædificiis, ejus vero cor cinereum gerit colorem cum albo mixtum; in vetuſtis autem arboribus vix brachiis amplexibilibus cor hoc maximam trunci conſtituit partem, externa enim albaſtri para vix palmam craſſa eſt, tumque cor obſcure cinereum ſeu murinum gerit colorem, intermixto hinc inde fuſco colore, uti in *Novella Nigra*, cum amplis, albicantibus & flavis ſtriis, ſed non elegantem formantibus adſpectum, quamdiu lignum non ſit politum, quod porro adeo durum & grave eſt ac illud Metroſideri.

Secundo *Caju Ticcos minor* ſic dicta, quum truncum gerat humiliorem, minoresque fructus, rachidesque ac folia habet ſibi oppoſita, quæ vero duplo vel triplo majora ſunt quam præcedentis, ac rotundiora & flaccidiora, fere inſtar illorum *Solulo*, quæ petiolis inſident ſibi oppoſita, ab utraque parte octo, ſaporis dulcis, ſed ingrati.

Flores in amplis progerminant racemis, qui primo viridia ſunt capitula, quæ ſeſe aperiunt in floſculos infundibiliformes, minimis ex petalis conſtantes, qui in centro gerunt plurima ſtamina intricata, inſtar ſerici tenuia, ſuperius purpurea, inferius alba.

Fructus magis ſiccum refert folium quam ſiliquam, forma mucronis haſtæ, digitum circiter longam, ac pollicem latam, prope petiolum anguſtatam, coloris rubentis, quæ intus continet unum alterumve oblongum oſſiculum ſeminale, flaveſcens ac durum inſtar illorum Lingoi.

Hujus truncus non adeo altus ac rectus eſt uti præcedentis, ac plerumque inclinat & ſinuoſus eſt, creſcitque in planis ac ſaxoſis litoribus: Ejus lignum plerumque album eſt, nec per longitudinem facile finditur, quum nodoſum ſit, cor vero gerit cinereum, ac raro in uſum vocatur.

Tertio

XXIV. HOOFDSTUK.

Muyzen-Hout, ofte de Tikos-Boom.

CAju Ticcos *is een ſtrand-boom, met een ronden ſtam, dog niet zeer regt, met een evene, dikke, witachtige ſchorſſe, verdeelt in een groot en kleen geſlagt, waar van 't laatſte wederom in tween verdeelt werd, uitmakende dus drie zoorten.*

Eerſtelyk: groot Caju Ticcos, *alzo genaamt, om dat 't hooger van ſtam is; heeft kleene bladeren, en dierhalven een ydele kruyn. Aan de takken ſtaan de regte en ſtyve ryskens overdwers, en aan dezelve de geblade ſtelen, regt tegens malkander, en ook dwers. Aan deze ſteelen ſtaan de blaaajes ook tegens malkander, langwerpig, kleen, in maniere als die van* Tamarinde, *dog wat grooter en gladder, aan de binnenſte zyde ſwart-groen en glimmende, by den ſteel breetſt, en voorts evenzydig, en bykans vierkant. Zy ſtaan niet regt, maar verwiſſelt tegens malkander in twee ryen, by twaalf en veertien paaren aan een ſteel, en ſluiten haar des nagts opwaarts t'zamen, gelyk ook de afgebroekene doen, van ſmaak ſmets, en wat zoet, dog onlieffelyk.*

De bloemen komen veele by malkander voort, in een lang balsken of bekertje ſtaande, en gemaakt van vyf witachtige, ſmalle, dikke, en agterwaards gebogene blaadjes, gelyk de bloemen van Capok. *In de midden ſtaat een lok, van dunne lange draatjes, gelykende rouwe zyde, ook van dezelfde coleur. De reſt van de bloeme is witter, en zagt in 't aantaſten, gelyk ſatyn, en wat zoet riekende.*

De vruchten zyn platte dunne houwen, zes en zeven duymen lang, ſchaars twee vingers breed, evenzydig, in de dikte van een mes, dog rondom met dikkere kanten gezoomt, vaal of graauw-geel van coleur, overdwers in zeven of agt heuveltjes verdeelt, daar in zo veel zaden leggen, en hangen veele by malkander aan wyde troſſen, daarom door de wint beweegt zynde, een gerammel maakende; van binnen ſchuylen dunne en langwerpige zaden, die van Canna Fiſtula *gelyk, of wat grooter, en langachtig vierkant, op de platte zyde een gelyke figuur met een parallele linie langs de kanten geteykent hebbende, glad en hard, buiten caſtanje-bruin, van binnen met een droog groen merg uitgevult.*

Het buitenſte hout van den ſtam is geel-wit, en week, als 't witte ſpint aan de Yzerhoute *bomen, en dierhalven ondeugent in den huisbouw, het hert is graauw met wit gemengt, maar aan de oude boomen die niet meer te omvademen zyn, beſlaat dit hert het grootſte deel van den ſtam, blyvende het buytenſte deel van 't ſpint niet boven een hand dik, en 't hert wert als dan donker-graauw of muysverwig, hier en daar ook wat bruyns vertonende, gelyk de* Novella Nigra, *met breede, witachtige, en geele ſtreepen, dog gansch van geen aanzien, zo lang het niet gepolyſt is, anders zo hard en ſwaar als* Yzerhout.

Ten tweeden Caju Ticcos *'t kleene alzo genaamt, om dat het lager van ſtam, en kleender van vruchten is, heeft zyne ryskens en bladeren ook tegens malkanderen ſtaan, maar de bladeren zyn wel twee of driemaal grooter dan aan 't voorgaande, ook ronder en ſlapper, ſchier als die* van Solulo, *regt tegens malkander geſchikt aan haare ſtelen, agt van yder zyde, van ſmaak zoetagtig, dog onaangenaam.*

Het bloeizel komt ook aan wyde troſſen voort, zynde eerſt groene kneppen, daar uit werden langbalzige bloempjes, met zeer kleene blaadjes, en daar in een lok van fyne verwerde draatjes, als zyde, boven peers, en onder wit.

De vrucht gelykt meer een droog blad, dan een houwe, in gedaante van een yzer aan een piek, omtrent een vinger lang, en een duym breed, by den ſteel ſmalſt, roodachtig van coleur, hebbende van binnen een of twee langwerpige zaden, bleek-geel en hard, gelyk die van Lingoa.

Deze ſtam is zo hoog nog regt niet, als de voorgaande, ſtaat meeſt hellende en bogtig, op vlakke en ſteenige ſtranden. Het hout is meeſt wit, niet ligt in de lengte ſcheurende, om dat 't waarig is, met een graauw hert, en werd weinig gebruykt.

Ten

Digitized by Google

Tertio. *Caju Ticcos parvifolia* truncum gerit incurvum, & in ſcupuloſis creſcit litoribus: Ejus folia ſunt minima inſtar illorum Tamarindi, ſed firmiora, glabriora, & arcte ſibi invicem adpoſita, ſiliquæ vero ſimiles ſunt illis præcedentis minoris ſpeciei, tenues nempe & planæ inſtar folii, quæ undique acutas gerunt oras cultro ſimiles, tres quatuorve pollices longæ, ultra unum in medio craſſæ, externe obliquæ & per longitudinem ſtriatæ, aliquando ſimpliciter, aliquando bifariam diviſæ, continentque unum alterumve oſſiculum oblongum ac quadratum, & flaveſcens, uti in præcedenti. Lignum albicat, parumque adhibetur.

Anni tempus. Prima ſpecies menſibus floret Auguſto & Septembri, ac maturæ ejus ſiliquæ *Maje* ex arbore dependent, uti & ſecundæ ſpeciei: Tertia maturas profert ſiliquas Novembri, ac plerumque cum foliis orbata eſt, quæ vel decidunt, vel a tenuibus ac teretibus comeſta ſunt erucis, Malaice *Oelar Dynckal* h. e. ſpithamalibus vermibus, atque hæ erucæ ita vocatæ ſunt, quod nullos vel paucos admodum gerunt pedes, ac proſerpendo caput cum anteriore corporis parte adtollunt, acſi viam demetere vellent, alteræ ſpecies foliis quoque orbatæ ſunt, quum fructus maturi ſint.

Nomen. Latine *Lignum Murinum* & *Murenæ*; Malaice *Caju Ticcos*, & *Cajn Morea*; Amboinice in Hitoea *Aymabala*, eo quod hæ ſæpe arbores ad ripas majorum fluminum nudis ſuis radicibus excavationes quaſdam formant, ſub quibus fluviatiles anguillæ amant latere, quæ Portugallis *Morea* dicuntur, quod derivatur a *Murena*, hisque incolis *Malaba* vocatur. Sive denominare illam velimus a forma Aſteriæ, quæ cutim gerit ex nigro & luteo variegatam, inſtar cordis hujus ligni: Specierum differentiæ quibusdam adjectivis ſupra notatæ ſunt. Quidam hanc confundunt cum Cellor Laut, quæ proprie eſt Zoraco edulis.

Locus. Hæc arbor in Amboinenſi regione haud multum nota eſt, ac potiſſimum creſcit in parva Cerama, Hitoes ora, atque inſulis ad Amboinæ partem ſeptentrionalem ſitis: Prima & ſecunda ſpecies litora amant plana, loca ſabuloſa ac ventoſa, circa quæ flumina decurrunt. Tertiam ſpeciem inveni in litoribus ſcopuloſis parvæ Ceramæ, ipſique vicina parva inſula *Pulo Babi* dicta, noſtratibus inſula porcina vocata.

Uſus. Amboinenſes raro hoc utuntur ligno, quum vix obcurrat, nec niſi ad ædium poſtes adhibent, ſi vero illud vetuſtiſſimarum conquiri poſſit arborum, lati aſſerculi ex ipſarum corde formantur ad ciſtulas & loricas ex iis fabricandas, quæ politæ eleganter ſtriatæ ſunt, venis flavis per cinereum & nigrum lignum decurrentibus, fere inſtar Ligni Sancti Occidentalis: Exterius vero lignum ex albo flaveſcit, ac per longitudinem ſtriatum inſtar Abietini ligni, ſatisque durabile eſt.

Ex hoc ligno varias juſſi fabricari loricas, quæ primo adſpectu nullam præ ſe ferebant elegantiam, & ſordide cinereæ videbantur, politæ vero glaberrimæ erant, elegantemque colorum varietatem exhibebant.

Hoc cum ligno convenire videtur, vel domeſtica ejus ſpecies eſſe, quod Javani & Malayenſes *Pete* vocant, foliis fructibusque cum prima ſpecie prorſus conveniens, excepto quod oſſicula ejus ſeminalia matura nigreſcant, ſed intus viridia ſint acrisque ſaporis. Hæ arbores ſunt altæ & rectæ, cinereo craſſoque ac glabro obductæ cortice: Lignum magis flaveſcit quam Amboinenſe, flaveſcens nempe, in ſenectute cor gerit nigricans ſeu fuſcum ſtriis flavis diſtinctum: Hæ arbores in Sumatra creſcunt circa *Jambyam*, in Java circa *Bantam* & *Chirrebon*, ad ſabuloſas magnorum fluminum ripas, ubi radices ipſarum ingentes latebræ ſunt anguillis, aſteriis, ſquillis, ſimilibusque, inde etiam Baleyam translatæ ſunt, ubi *Balan Djingan* vocantur. Ipſarum fructus virides ac molles crudi tuti comeduntur ad olera ac piſces, dum gratam præbeant acrimoniam, qui autem illis veſcuntur, per viginti quatuor horas gravem habent oris halitum, inſtar vetuſtioris urinæ foetentem, qui gravis odor in ipſa etiam urina ac fæcibus obſervatur, nihilominus tamen cibus habetur ſalutaris, inque foro venditur: Circa Jambyam arbores hæ tantos gerunt truncos, ut ampli ex ipſis formari poſſint crateres, Malayenſibus *Dulang*

dicti,

Ten derden: *De derde zoorte is het kleenbladige* Caju Ticcos, *ook met een kromme ſtam op klippige ſtranden waſſende. De bladeren zyn zeer kleen, als die van de Tamarinde, dog ſtyver, gladder, en digt aan malkander geſchikt, de houwen meeſt gelyk als aan 't voorgaande kleene geſlagt, te weten dun en plat, als een blad, rondom met ſcherpe kanten als een mes, drie en vier duymen lang, in de midden ruym en breed, van buiten ſchuyns, en in de lengte geſtreept, zomtyds enkeld, zomtyds in tween gedeelt, in hebbende een of twee langwerpige vierkante korls, bleek-geel, als de voorgaande. Het hout is wit, en weinig gebruykelyk.*

Sayzoen. *De eerſte zoorte bloeyd in Auguſtus en September, en de rype houwen hangen in May aan den boom; zo mede 't tweede geſlagt. Het derde heeft zyn rype houwen in November, en ſtaat dan meeſt bloot van bladeren, die, of afgevallen, of van dunne en lange rupzen, in 't Maleyts* Oelar Dynckal, *dat is ſpan-worm, genaamt, opgegeten zyn, zynde deze rupzen daarom zo genaamt, om datze geene of weinige voeten hebben, en in 't voortkruypen met 't voorſte liehaam voortwerpen, als ofze den weg overſpannen wilden; de andere zoorte ſtaan ook meeſt zonder bladeren, als de vruchten ryp zyn.*

Naam. *In 't Latyn* Lignum Murinum *en* Murenæ; *op Maleyts* Caju Ticcos *en* Caju Morea: *Amboinſch op* Hitoe Aymalaha, *om dat deze boomen dikwils aan de oeveren van groote rivieren ſtaande met haare bloote wortelen eenige hollen maken, daar de rivier-Aelen geern onder ſchuylen, die by de Portugezen* Morea *(afkomſtig van* Murena*) en deze Inlanders* Malaha *genaamt werden. Het zy dan dat men 't zo noemen wilde, na de gelykeniſſe van een Lampreye of Prikke, wiens huyd met geel en ſwart geſpikkeld is, gelyk het hert van dit hout. Het onderſcheid der geſlagten is met eenige Adjectiver boven uitgedrukt: Zommige vermengen het met Cellor Laut, 't welk eygentlyk de eetbaare Zoraco is.*

Plaats. *Deze boom is in de Amboinſche quartieren niet veel bekent, hy waſt meeſt op* kleen Ceram, *de Kuſt van* Hitoe, *en de Eilanden in 't noord-weſten van Amboina gelegen. De eerſte en tweede zoorte beminnen vlakke ſtranden, zandige plaatzen, die lugtig zyn, en daar omtrent rivieren loopen. De derde zoorte heb ik gevonden op klippige ſtranden van* kleen Ceram, *en het daar aan gelegene kleene Eiland* Pulo Babi, *by de onzen genaamt het Varkens Eiland.*

Gebruik. *De Amboinezen gebruiken dit hout weinig, dewyl men 't zelden vind, en dat tot ſtylen aan huyzen, maar als men 't hebben kan van geheel oude boomen, kan men breede plankjes uit 't hert krygen, tot kiſtjes en lyſten, dewelke gepolyſt zynde, zeer fraay gevlamd ſchynen, met geele ſtreepen onder het graauwe en ſwartachtige hout doorlopende, ſchier als het Lignum Sanctum uit weſt-Indiën. Het buitenſte hout werd als dan uit den witte bleek-geel, in de lengte geſtreept als Dennen-hout, en redelyk durabel.*

Ik heb uit dit hout verſcheide lyſten laten maken, die in 't eerſte gantſch geen aanzien hadden, en lelyk-graauw ſchenen, maar na 't polyſten wonder glad wierden, en een aangename vermenging der coleuren vertoonden.

Met dit hout ſchynt over een te komen, of een tam geſlagt daar van te zyn. het geen de Javanen en Maleyers Pete *noemen, aan bladeren en vruchten met de eerſte zoorte gantſch over een komende, behalven dat de zaatkorls, als ze ryp zyn, ſwart worden, dog van binnen mede groen, en ſcherp van ſmaak. De boomen zyn hoog en regt, met een ligt-graauwe, dikke, en evene ſchorſſe. Het hout is geelder dan aan 't Amboinſche, te weten, bleek-geel, in den ouderdom mede een ſwartachtig of bruyn hert met geele ſtrepen gevlamd. Deze boomen vind men op Sumatra omtrent* Jamby, *op Java omtrent* Bantam *en* Chirrebon, *aan de zandige oevers van de groote rivieren, daar zyne groote wortelen ſchuylplaatzen verſtrekken voor Aelen, Lampreyen, Garnalen &c. van daar is hy ook op* Baly *gebragt, alwaar hy* Balan Djingan *hiet. Zyne vruchten nog groen en week zynde, werden met ſchil met al raauw gegeten tot Bacaſſan en Viſſchen, dewylze een aangename ſcherpigheid by haar hebben, dog dieze nuttigen, hebben voor een etmaal een zeer ſwaare aſem, ſtinkende als oude pis, ja ook zelfs in 't wateren en kamergang, niet te min word voor een gezonde koſt gehouden, en daarom op de paſſer verkogt. Omtrent Jamby worden deze ſtammen zo groot, dat men wyde houte bakken daar uyt maakt,*

by

dicti, hique ex ipſo obſcure fuſco corde excavantur, exterius enim ligoum inutile eſt. Ex albo ejus ligno levia fabricant navigia, ut & oblongos clypeos. Juniora ejus folia ac virides fructus a plebe inſtar oleria coquuntur ut & ad piſces. Monnxyla iſta ex albo hoc formant ligno, quum in aqua marina ſit durabile, nigrumque ejus tollunt cor ob pondus. Dulangs ſeu crateres iſti aliquando ita nigreſcunt ac ſplendent, acſi ex cinereo Ebeno eſſent formati, ſemper vero venis pallidioribus diſtincti ſunt. Binæ aliæ ſpecies in Amboina raro in uſum advocantur.

In Leytimora hoc lignum non *Caju Morea*, ſed *Caju Ticcos*, h. e. *Murinum lignum* vocatur, quum odore ſuo mures adlicit, vel ad talem domum adcurrunt, in qua ejus rami ſunt depoſiti: Videtur tamen quodammodo ab Hitoenſi differre, quum arbor ſit alta litorea, corticem gerens album & glabrum, ſed ejus folia ſuns minora illis *Caju Salowocco*, ſed rariora.

Ejus ſiliquæ itidem ſunt minores, linguæformes, ac tenues, quatuor pollices longæ, digitum latæ, in multos anguſtos & transverſales iſthmos diviſæ, in quibus oblongæ & anguſtæ recunduntur fabæ: Trunci lignum eſt molle, album, & fungoſum gerit cor inſtar Sambuci, ut & rami; in *Laba* creſcit. Ejus cortex ſupra porphyritim contuſus & in aqua maceratus inſtar ſaponis ſpumam excitat, quo veſtes eluuntur.

Hæc arbor ab aliis, uti dictum eſt, *Kellor Laut* vocatur, *Kellor* autem *Utan* alia eſt arbuſcula fruteſcens tantum, longos emittens ramos flagelloſos, foliis *Kellor* nnuitos, fructusque gerens inſtar *Catjang*, cujus ſiliquæ plurimæ ſimul dependent, unde & inter frutices ſilveſtres flagelloſos numerari meretur. Ternatenſes hanc vocant *Sari Sari* & *Gumma Sari Sari*: Ejus cortice utuntur Ternatenſes fœminæ in decocto poſt partum. In Amboinæ quoque vallibus creſcit, longis ſeſe extendens flagelloſis ramis, qui cortice obſcure fuſco ac ſuccoſo obducti ſunt.

Tabula Vigeſima Octava

Ramum exhibet *Ligni Murini, floribus fructibusque* onuſti, quod nomine Ticos arboris apud *Valent. pag.* 221 obcurrit.

by de Maleyers Dulang *genaamt, en dat nog uit 't donker-graauwe hert, want het buitenſte hout en deugt tot niets. Uit 't zelfde witte hout makenze ook haare praauwen, als mede de langwerpige ſchilden. De jonge bladeren en groene vruchten werden by 't ſlegte volkje gekookt als ander Sajer, en dat meeſt by viſſchen. De voornoemde eenhoutige praauwen makenze uit het witte hout, het welk in zee-water durabel is, het ſwarte hert daar uit nemende, wegens zyn ſwaarte. De Dulangs werden zomtyds zo ſwart en blinkende, als het graauwe Ebbenhout, dog altyd met ligte aderen gemengt. De twee andere zoorten heb ik in Amboina weinig zien gebruyken.*

Op Leytimor noemenze dit hout niet Caju Morea, *maar* Caju Ticcus, *dat is* Muyzenhout, *om dat 't met zyn reuk de muyzen aan zig trekt, of in een huys doet komen, daar men zyne takken heen legt; het ſchynd evenwel, dat 't van 't Hitoeëze wat verſchilt, want 't is een hooge ſtrand-boom, met een witte en effene ſchorſſe, maar de bladeren zyn wat kleender van aanzien, als die van* Caju Salowacco, *dog ydeler. De houwen zyn ook kleender, tonge-formig, en dun, vier duymen lang, een vinger breed, in veele ſmalle en dwers bultjes verdeelt, daar in lange ſmalle boontjes leggen. Het hout van den ſtam is week, wit, en heeft een voos hert, gelyk vlier, als ook de takken; het waſt in de* Laba: *Zyne ſchorſſe op een ſteen gekneuſt, en in water gekneet, ſchuymt als zeep, waar mede men de kleeden waſt.*

Deze boom werd by andere, als gezegt, Kellor Laut *genaamt, maar* Kellor Utan *is een ander boompje, blyvende maar een kleene heeſter, met lange rankagtige takken, met bladeren als Kellor, en vruchten als Katjang, met veele houwen by malkander hangende, daarom men 't ook onder de boſch-touwen mag rekenen. De Ternatanen noemen 't* Sari Sari, *en* Gumma Sari Sari. *Zyne ſchorſſe gebruiken de Ternataanſche Vrouwen tot een drank na 't baren. Dit waſt mede op Amboina in zommige valeyen, met lange uitgebreide takken en een donker-bruine zappige ſchorſſe.*

De acht- en twintigſte Plaat

Vertoont een Tak van het *Muyzenhout*, met zyn bloemen en vruchten, het geen onder de naam van Tikos Boom by *Valent. pag.* 221. voortkomt.

CAPUT VIGESIM. QUINTUM.

Carbonaria. Caju Maas.

C*Aju Maas* arbor eſt alta, ulnam plerumque craſſa, aliquando binas. Ejus truncus nunc rotundus nunc anguloſus eſt, tenui obductus cortice, ſemi digitum circiter craſſo, externe fuſco ſeu ex cinereo flaveſcente, ſæpe etiam muſco viridi quaſi mucore obducto, interſperſis maculis ex fuſco cinereis, qui ſi deraſus ſit, externe rubent inſtar caſei Edamenſis, per longitudinem hic cortex ſæpe fiſſus eſt, & in ramis nigricat, in vetuſtis vero & inferiore trunci parte multo craſſior eſt, rugoſus, & fiſſus: Denſam gerit comam, multosque incurvos ramos. Folia brevibus inſident petiolis ſolitaria, & alternata & oppoſita, maximeque conveniunt cum illis *Tanjong Laut*, ſeu illis Ebeni, tres cum dimidio & quatuor pollices longa, binos lata pollices, firma, longoque apice donata, ſubtus vero tenuiter venoſa ſunt, ſuperius glabra, obſcure viridia, nervus autem medius ſubtus protuberat, ſuperius vero glaber eſt.

Flores brevibus in racemis progerminant plurimi ſimul juncti, qui primo viridia ſunt capitula, in floſculos ſeſe aperientia expanſos, pentapetalos, vireſcentes, ſquammoſos, extrorſum inflexos, in quorum centro quinque alia alba petala haud multo longiora prioribus excreſcunt. Horum medium repletum eſt ſtaminulis brevibus ſordide albicantibus, foveam exformantibus, menſe Novembri hi floſculi progerminant, fructusque huc usque me latent, immo ipſos carbonarios, qui has cædunt arbores.

Recens arboris cortex tenuis eſt, ſed per fumum indureſcit, atque interne rubet, nullum vero notabilem

XXV. HOOFDSTUK.

Houtskool-Boom.

C*Aju* Maas *werd een hoogen boom, in 't gemeen een vadem dik in de rondte; zomtyds ook twee. De ſtam is zomtyds rond, zomtyds wat hoekig, bekleed met een dunne ſchorſſe, omtrent een halve vinger dik, van buiten vaal, of uit den graauwen geelachtig, dikwils met een groenachtig mos, als ſchimmel, bekleed met bruingraauwe plekken tuſſchen beide, 't welk afgeſchrapt zynde, vertonenze haar rood, als een Edamſe kaas van buiten, zy heeft ook in de lengte zyne ſcheuren, en aan de takken is ze ſwartachtig, maar aan de oude en onderſte ſtam is ze veel dikker, ruyg, en geborſten: Zy heeft een digte kruyn van loof, met veele kromme takken. De bladeren ſtaan op korte ſteelen, enkeld en verwiſſeld boven en tegen malkander, hebbende groote gelykeniſſe met die van* Tanjong Laut, *of met die van 't Ebbenhout, drie en een half en vier duymen lang, twee vingers breed, ſtyf, en met een lange ſpits voor aan, van onderen fyn geadert, van boven glad, ſwart-groen, en de middelzenuwe ſteekt onder uit, boven even.*

Het bloeizel komt voort aan korte trosjes, veele by malkander, zynde eerſt groenachtige knopjes, die haar openen in kleene bloempjes, wyd geopent, gemaakt van vyf groenachtige blaadjes, als viſch-ſchubbetjes, die buyten ſtaan, daar binnen zyn vyf andere witte blaadjes, niet veel langer dan de eerſte. Het middelſte is uitgevult met korte vuylwitte draadjes, maakende in de midden een kuyltje. Men heeftze in November, en de vruchten blyven nog onbekend, ook by de Koolbranders, die nogtans deze boomen omkappen.

De verſche ſchorſſe is wel dun, word egter door 't rooken hard en ſtyf, van binnen roodachtig, en zonder merkelyke

lem habet ſaporem: Recens arboris lignum eſt ruſſum, ſed ſiccum mellini coloris, ac ſubſtantiæ duræ, & craſſis conſtat fibris, eſtque grave, ſolidum, & corneum, ita ut difficulter per tranſverſum ſecari poſſit, per longitudinem vero facillime finditur, ſed plura emittit ramenta, quam ullum aliud lignum, facillime ignem concipit, licet modo ſit ſemi-ſiccum, ſed ſtridet, acſi ſubtile ipſi mixtum eſſet ſal.

Hujus fœmina multo majora & flaccidiora gerit folia, ejusque cortex exterior magis albicat, ejus lignum multo quoque pallidius eſt ac mollius quam præcedentis, ejusdem cæterum uſus. Hæc arbor in planitie circa loca creſcit ſabuloſa, prior vero in montibus in argilla rubra & ſolo ſaxoſo, non in denſis ſilvis, ſed in locis ventoſis, ut & circa Dammaras arbores.

Nomen. Latine *Carbonaria* h. e. Carbonum lignum ab ejus uſu; Malaice *Caju Maas.* Amboinice in Hitoea *Haän* & *Ulihelawan.* In Leytimora *Urihelawan* h. e. aureus cortex, non ita a flavo corticis colore, quam ab ejus uſu apud aurifices. Macaſſarice *Andjuri*, quibusdam erronee *Malacca*, quæ alia eſt arbor, & Hitoenſibus *Lohuſſul*, & Leytimorenſibus *Huſſur* vocatur, quæque poſtea deſcribetur.

Locus. Satis copioſe obcurrit hæc arbor in inſulis Amboinenſibus, tam in montibus quam in planitie, optimum vero eſt ejus lignum ex montibus petitum, & ædificatorio uſui aptum: In Celebes regione in montibus quoque invenitur inter Macaſſaram & Boegenſium regionem, in Occidentalibus aquoſæ Indiæ inſulis ignota eſt hæc arbor.

Uſus. Vulgatiſſimus hujus arboris uſus eſt, ut carbones ex hoc exurantur pro fabris indigenis, quum hi optimos hujus ligni carbones eſſe putent, quibus ferrum liqueſcunt, quum diu hi foveant ignem nec cito conſumantur: Contra fabri noſtrates hosce contemnunt, quum ingentium follium vi reſiſtere nequeant, ac nimis cito avolent, quum nimis puſilli ſint, quod vero vitium carbonariis magis inputandum eſt quam ipſi ligno, qui præ ignorantia vel negligentia hos ſupra terram exurunt carbones, quum in foveis id oportebat inſtitui, in quibus hoc lignum in ingentes & ſolidos transformari poteſt carbones.

Ad molem vero augendam incolæ inter urendum admiſcent lignum *Fruticis Carbonaris* ſeu *Saley*, quod ſolidos ſatis, ſed puſillos quoque exhibet carbones: Apud aurifices hi itidem in magno ſunt uſu carbones, quibus parva auri ſegmenta liqueſcunt, quum crucibulis deſtituantur, carbonem enim ſumunt ex cortice hujus arboris formatum, qui licet tenues, ſolidos tamen præbet, carbones, in quibus foveam excavant, aurumque liqueſcunt, quum non facile findantur vel rumpantur, atque tales carbones aliis ex ligno exuſtis carbonibus inpoſiti illud fundunt, quod noſtra ſæpe natio cum admiratione adſpicit, hos nempe viles Indos tam puſillis operibus & inſtrumentis ipſa liqueſcere metalla, unde & ſuum indigenum ſortita fuit hæc arbor nomen. Apud vulgus hoc lignum ad ædes non eſt in uſu, quum ipſis nimis ſit grave, quam ut e ſilvis deferatur. Orang-Kayen vero noſtrique cives, qui plures alunt ſervos, ædium poſtes graviores ex hoc formant ligno, qui quam durabiliſſimi ſunt, ſi modo terram non tangant, ac primum fumo indurati ſint, nimis recentes enim adhibiti, ſolique expoſiti facile finduntur. Si perdoletur, prudenter hoc lignum tractandum eſt, quum in magna facile ramenta diſſiliat, quæ vehementer vulnerant.

Macaſſaræ Primores graviſſimos quoque, ſed incomptos, palatiorum ſuorum ex hoc ligno formare jubent poſtes, uti & ex illo, quod ipſis dicitur Malacca, Coſaſſus, & Nani, ſubditos ſuos cogentes graviſſimas etiam trabes, quod non ſine magna inſtituitur vi, ex remotis petere montibus, illorumque duces ſunt principum filii, qui plebem hanc tanquam animalium gregem ducunt, ac nolentes morte mulctant. Hinc & in Macaſſarenſi & Boegenſi imperio quam craſſiſſimi hujus graviſſimi ligni poſtes inveniuntur, ita ut quidam binas ulnas craſſi ſint, qui ex corde tantum arborum formati ſunt, ita ut mirandum ſit, quomodo hi homines ſine machinis, ac ſola tantum ſtupida vi talia graviſſima ligna ex montibus petere potuerint. Hi autem Macaſſarenſes ac Boeronenſes de carbonu[m] [u]ſu nil norunt, cujus loco *Tanjong Laut* aliaqu[e] [a]dhibent ligna: Ex hoc vero ligno Boeronenſes ſua

kelyke ſmaak. Het verſche hout is ros, maar beſterft honing-geel, grof van ſubſtantie en langdradig, hard en ſwaar, moeyelyk, ja bykans hoornachtig in 't dwers kappen, maar in de lengte ſplyt het zeer ligt, en ſplintert meer dan eenig ander hout. Het ontfangt 't vuur zeer ligt, al is 't half droog, dog knerſt, als of 'er fyn zout onder was.

Het wyfken hier van heeft grooter en ſlapper bladeren, en wittere ſchorſſe van buyten, het hout is ook veel bleeker en weeker, dan het voorgaande, anders van het zelfde gebruik. Dit vint men in de laagte omtrent zandige plaatzen, maar 't eerſte in 't gebergte, op roode kley en ſteenachtige grond, niet in digte boſſchen, maar op luchtige plaatzen, als mede omtrent de Dammer-boomen.

Naam. *In 't Latyn* Carbonaria, *dat is Kool-hout van zyn gebruik. Op Maleyts* Caju Maas, *in 't Amboinſch op Hitoe* Haän, *en* Ulihelawan. *Op Leytimor* Urihelawan, *dat is gulden ſchorſſe, niet zo zeer van de geelachtige coleur der ſchorſſe, als van zyn gebruik by de Goudſmeden. Op Macaſſaars* Andjuri, *by zommige abuſivelyk* Malacca, *het welk een byzondere boom is, en by de Hitoeëzen* Lohuſſul, *en op Leytimor* Huſſur *genaamt, en hier na beſchreven wert.*

Plaats. *Men heeft hem in de Amboinſche Eilanden in redelyke meenigte, zo wel in 't gebergte als in de laagte, dog het eerſte is altyd het beſte, tot den huisbouw bequaamſt. Op 't Land* Celebes *vind men hem ook in 't gebergte, tuſſchen Macaſſer en 't Boegiſche Land, in de Weſterſche Eilanden van water-Indiën is hy onbekent.*

Gebruik. *Het gemeenſte gebruik van dit hout; is tot kool-branden voor de Inlandſche Smeeden, houdende dit voor de beſte koolen, om 't yzer week te maken, lange vuur te houden, en langſaam te verteren. Daar en tegen onze Smits ſcheldenze, om datze de groote blaas-balken niet verdraagen konnen, en te ligt vervliegen, als te kleyn zynde; dog welke fout de Kool-branders meer te verwyten is, dan het hout, dewelke uit onwetentheid en ſloffigheid deze koolen boven de aarde branden, daar zy 't in kuylen behoorden te doen, waar in dit hout tot groote koolen werd.*

Om den hoop te vermeerderen, doen de Inlanders onder 't branden het hout van den Frutex Carbonarius *of* Saley *daar by, het welk mede vaſte, hoewel kleene koolen geeft. By de Goudſmeden zyn deze koolen in groot gebruik, om kleene ſtukjes goud te ſmelten, om datze met geen ſmeltkroezen verzien zyn, want zy nemen een kool van de ſchorſſe dezes booms gemaakt, dewelke, hoewel dunne, dog vaſte koolen geeft, daar in ze een kuyltje maken, en 't goud zonder noot van ſcheuren of breeken ſmelten, op de andere koolen van 't hout gezet, het welke onze Natie dikwils met verwondering aanziet, dat deze ſlegte Indianen met zo een geringe gereedſchap de metalen weten te handelen, en hier van heeft het zyn Inlandſchen naam. By de gemeene man werd 't tot den huisbouw niet genomen, om dat 't voor haar te ſwaar valt uit 't boſch te halen. Maar de Orang-Kayen en onze burgers, die veel ſlaven hebben, beginnen nu ſwaare ſtylen tot haare huyzen daar van te maken, daarze zeer durabel zyn, als ze maar den grond niet raaken, en te vooren wat gerookt zyn, want te verſch gebruikt, en in de Son ſtaande, ſcheuren ligt. In 't ſchaven moet men dit hout ook voorſigtelyk handelen, om dat 't zo ligt in ſtyve ſplinters uitſpringt, en leelyk bezeert.*

De groote Heeren op Macaſſer maken ook zeer ſwaare en plompe ſtylen tot haare Paleyzen uit dit hout, als mede uit 't geene zy Malacca, Coſaſſu, en Nani noemen, dwingende haare Onderdanen deze ſwaare balken niet zonder geweld uit 't verre gebergte te halen, werdende gemeenelyk aangevoerd door de Zoonen harer Princen, die 't gemeene volkje als beeſten voortdryven, en de weigerige met de dood ſtraffen. Hierom ziet men in Macaſſar, en 't Boegiſche gebied, ongelooflyke dikke ſtylen van die ſwaare houten, zommige wel tot twee vadem in de rondte, en dat nog uit 't hert gemaakt, dat men zig verwonderen zoude, hoe de menſchen zonder eenige machinen, en door een pure dommekragt, zulke ſwaare houten uit het gebergte hebben konnen halen. De Macaſſaren en Boeroneezen weten van 't gebruik tot koolen niets, gebruikende in die plaats Tanjong Laut, *en andere houten: Maar uit dit hout maken de Boeroneezen haare werp-ſpieſſen of Javelynen,*

G 3 die

Digitized by Google

ſua formant tela miſſilia ſeu Javeleynen, quæ vulgo *Sagu Sagu* vocantur, nociva maxime arma, quæ manibus quam certiſſime in hoſtium corpora inmittere norunt, ubi ad oſſa penetrata in ramenta diſſiliunt, ac malignom excitant vulnus: Hoc porro lignum ob ſoliditatem a Ceramæ populis etiam adhibetur ad telorum longorum apices, quibus erenas inſculpunt, quas nigro exurente obducunt ſucco. Macaſſarenſes ex hoc qhoque ligno tenues formant canales telorum ſuorum, quæ ex ore emittuntur, ac Chinenſes ſuos fuſtes, quos inter rixas & pugnas aliis infligunt, ut & Oryzæ piſtillos, quibus Oryza io tignis iopingitur.

In *Rumphii Appendice* hæc adduntur.

Fructus ſunt inſtar ſemi-perfectarum Olivarum, quidam ſolitarii, quidam bini & terni, quorum quisque ſtellato inſidet pericarpio, & viridi obducitur pellicula, ſub qua craſſum durumque latet potamen, in quo nucleus planus reconditur inſtar ſeminis ſicci melonum, qui ruffa obducitur lanugine.

Tabula Vigeſima Nona

Ramum exhibet *Carbonariæ*, quæ *Cajoe Maas* arbor a *Valent. p.* 222. vocatur, & in *Tab.* ſub *No.* LVII. proponitur.

CAPUT VIGESIMUM SEXTUM.

Carbonaria altera. Hanet.

C*Arbonaria altera* dividitur in latifoliam & anguſtifoliam; Primo *Hanet* latifolia parvum ac ſinuoſum gerit truncum, fere inſtar Coſaſſi glabro obductum cortice: Folia maxime conveniunt cum illis Caryophyllorum, ſed ſunt majora, ſex octoque pollices longa, binos ac binos cum dimidio lata, inferius anguſtata, ſuperius lata, cruciatim poſita, oris ſinuoſis, per ipſorum ſcabritiem, paucis porro pertexta irregularibus venis, ſaporis amaricantis.

Flores longis in racemis progerminant tenuiſſimis ex petiolis puſilli, magisque capitula referentes quam veros flores, ex quatuor tenuiſſimis petiolis compoſiti, cum plurimis ſtaminulis coloris pallidi citrini: Hosce pauci inſequuntur fructus, qui oblongæ ſunt baccæ, avium corda referentes, quarum quævis ex longo dependet peòolo ex cœruleo nigricantes inſtar Prunorum, maturæ ſi fuerint; Externe obductæ ſunt carne molli & amaricante, in qua nucleus reconditur inſtar Olivæ oſſiculi, durus, per longitudinem ſtriatus, perque interſtitia parvis violaceis venulis transverſalibus pertextus.

Arboris cortex ſicciſſimus eſt & fragilis; lignum pallide albicat, magisque candidum Buxi ligno, ſolidum, ac tenuis ſubſtantiæ, grave, durum, parvisque venarum vorticibus diſtinctum, forma panni *Camelot* dicti, concolor autem hoc lignum eſt, nec facile finditur, ſatis politum elaborari poteſt, ſed non æquale ac glabrum, quum venæ ſemper protuberent: Flores fructusque hujus ſpeciei menſe Majo obſervavi; Baccæ vero hinc inde ſolitariæ in arbore remanent, licet ipſarum caro exterior computruerit. In litoribus creſcit ſaxoſis, ejusque craſſos, ſed curtos inveni truncos nudis in rupibus, quorum folia ſubtus glauca, ac nervus medius ruffus erat.

Secundo. *Hanet* anguſtifolia haud multum differt a præcedenti, cjus vero folia multo magis ſunt læte viridia, illis Caryophyllorum adcedentia, paulo latiora & flaccidiora, veoulis albicantibus & obpoſitis pertexta, ipſum ſæpe petiolum ambientibus, nunc decuſſatim, nunc directe in crucem poſita, uti in Caryophyllis, inferiora folia quinque pollices longa, ſuperiora ſex ſeptemve, ac binos lata ſunt. Ramuli fuſco quoque & glabro obducti ſunt cortice.

Flores puſilli admodum ſunt, latioribus in racemis progerminantes, uti in *Arbore rubra*, qui ex quatuor parvis & pallide albicantibus conſtructi ſont petalia, flores Mangæ referentes; hi plerumque deciduot, fructusque adeo raro excreſcunt, ut fere huc usque ignoti ſint.

Cortex

die men in 't gemeen Sagu Sagu *noemt, een ſnood geweer, datze met de handen zeer gewis weten in de vyanden te werpen, daar het dan op een been treffende, ſtrax ſplintert, en een leelyke quetſuure maakt. Verders wegens zyne ſtyvigheid werd dit hout ook gebruikt by de Ceramſche volkeren, tot de ſpitze van haare lange pylen, daar ze dan kerven in ſnyden, en met een ſwarten brandigen zap beſtryken. De Macaſſaren maken de dunne ſchaſjes van hare blaas-pypen uit dit hout, en de Chinezen haare handknuppels daar van makende, daarze malkanderen in 't kyven en vegten mede afroſſen, als mede de ryſt-ſtampers, daar mede men de ryſt in de blokken ſtampt.*

Dit wert in het Aanhangzel *van* Rumphius *daar by gedaan.*

De vruchten zyn als halfwaſſene Olyven, zommige enkelt, zommige twee en drie by malkander, ieder ruſtende op een geſternt voetje, van buiten met een groen huydeken bekleet, daar onder een dikke harde ſchaal, en daar in een platte heeſt als een ingedroogt meloen-zaat, omgeven met een roſſe wolachtigheid.

De negen- en twintigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Kool Boom*, welke *Cajoe Amaas-Boom* by *Valent. p.* 221. genaamt, en op de Plaat onder *No.* LVII. verbeeldt werd.

XXVI. HOOFDSTUK.

Hanet-Boom.

CArbonaria altera *werd verdeeld in groot en kleenbladige: Eerſtelyk* Hanet *het groot-bladige, heeft een kleene en wat bogtige ſtam, bykans als de Coſaſſu, met een gladde ſchorſſe. De bladeren hebben groote gelykeniſſe met de Nagel-bladeren, dog zyn grooter, zes en agt duymen lang, twee en derde-halve breed, agter ſmal, en vooren breetſt, ook in 't kruys ſtaande, en met bochtige randen wegens haare ſtyvigheid, voorts met weinige onordentelyke adertjes, bitteragtig van ſmaak.*

Het bloeizel hangt aan lange troſſen en dunne ſteeltjes, kleen, en meer knopjes gelykende dan bloempjes, van vier ſubtiele blaadjes of veel meer ſpitsjes gemaakt, bleek of citroen-geel. Daar op volgen weinige vruchten, zynde langwerpige beſiën, vogel-hertjes gelykende, ieder aan een lang ſteeltje hangende, blaauw-ſwart, als rype pruymen: Van buyten hebbenze een week en bitteragtig vleeſch, en daar onder een korl gelyk als een olyve-ſteen, hard, in de lengte geſtreept, en daar tuſſchen met kleene violette adertjes overdwers.

De ſchorſſe is zeer droog en bryzelig: Het hout bleekwit, wat ligter dan Bux-boom, digt en fyn van ſubſtantie, ſwaar, hard, en met kleene drayingen van adertjes gewatert, op de manier van Camclot, *dog van een coleur, en daarom niet ligt ſcheurende: Het laat zig ook wel glad, maar niet ligt even werken, om dat de haren altyd wat uytſteken. De bloemen en rype vruchten van deze zoorte heb ik in May gehad. De beſiën blyven hier en daar enkelt aan den boom hangen, al is 't buitenſte vleeſch vergaan. Men vind het op ſteenige ſtranden, en ik heb 'er dikke, dog korte en kromme ſtammen van op bloote klippen gevonden, wiens bladeren van onderen blaauw-groen, en de middel-zenuwe ros was.*

Ten tweeden: Hanet *het kleen-bladige, verſchild niet veel van 't voorgaande, dog de bladeren zyn ligt-groener, en die van Nagelen nader komende, wat breeder en ſlapper, met witachtige adertjes tegens malkander overſtaande, en den ſteel omgevende, zomtyds ſchuyns, zomtyds regt in 't kruyt, als in de Nagel-boomen, de agterſte zyn vyf duymen lang, de voorſte zes en zeven, twee breed. De ryskens hebben mede een bruyne en evene ſchorſſe.*

Het bloeizel is mede zeer kleen, aan wydere troſſen, gelyk aan de Arbor rubra, *beſtaande uit vier kleene en bleek-witte blaadjes, en 't bloeizel van de Mangas gelykende: dit valt mede af, en de vruchten komen zo zelden voort, datze nog meeſt onbekend zyn.*

De

Digitized by Google

Cortex quoque tenuis ac ſiccus eſt, durior quam in præcedente, unde & ab aurificibus expetitur, ex quo carbones exurunt, uti de præcedenti *Haün* fuit dictum, unde & a quibusdam idem nomen Amboinenſe *Ulit Helawan*, h. e. *Cortex Aurarius* inponitur. Lignum eſt ut præcedentis, duplicem gerens colorem, alba enim ejus ſpecies lignum dat pallide album uti præcedens, rubra vero ad oras albicat, & introrſum pallide fuſca eſt, quæ varietas in latifolia quoque obſervatur ſpecie: Floret Decembri.

Præter binas præcedentes ſpecies alius litoreus obcurrit frutex, qui ſtipitem gerit brevem & incurvum, folia gerens majora quam priorum, atque ab illis Caryophyllorum multum differentia, novem ac decem pollices longa, binos cum dimidio & tres lata, dictoque modo circa ramulos poſita longos ac firmos. Flores ſunt parva ac viridia capitula ſeſe in quatuor alba petala dividentia, uti in præcedentibus, quæ Julio & Auguſto conſpiciuntur. Lignum eſt flavum, ſolidum, durum & ſiccum, ſine venis diſtinctum.

Nomen. Latine *Carbonaria altera*: Nomen Malayenſe ignotum eſt: Amboinice in Hitoea vocatur *Hanet* & *Ulit Helawan*, nomen commune cum præcedentibus, cum quibus multi hanc confundunt.

Locus. In Amboinæ montibus obcurrit potiſſimum circa Dammaræ arbores, & Caju Puti, uti & in aliis levioribus ſilvis, ſemper in ſiccis & calidis locis, licet litori vicinis. Tertia ſpecies tantum in litoribus creſcit altis juxta Hitoes oram.

Uſus. Ad ædificia hoc lignum multum adhibetur, ad palos nempe, coſtas, minoresque trabes, quum firmum ſit & optime exſiccari poſſit: plurimum vero in carbones exuritur uti præcedens, tam lignum quam cortex, qui conducunt non tantum fabris, ſed etiam aurificibus tam ad ferrum cudendum, quam ut loco crucibuli aurum in his liqueſcat, uti in præcedenti dictum fuit capite.

N. B. Huic capiti nullam adjectam in opere inveni figuram.

De ſchorſſe is mede dun en droog, harder dan aan 't voorgaande, en daarom van de Goudſmeden gezogt om koolen daar van te branden, gelyk van 't voorgaande Haño *gezegt is; daarom het ook by zommige in 't Amboineeſch dezelfde naam voert van* Ulit Helawan, *dat is* goude baſt. *Het hout is als aan 't voorgaande, en van tweederley coleur, want het witte geſlagt heeft een bleek-wit hout, gelyk 't voorige, maar 't roode is aan de kanten witachtig, en naar binnen toe ligt-bruin, welk onderſcheid men in 't groot bladige ook vind. Het bloeyt in December.*

Behalven de twee voorgaande zoorten, heeft men nog een eigentlyk ſtrand gewas, met een korte kromme ſtam opſchietende, de bladeren grooter dan aan de beyde voorgaande, en van de Nagel-fatzoen verder afwykende, negen en tien duymen lang, twee en een half, en drie breed, op voornoemde manier rondom de lange en ſtyve ryskens ſtaande. Het bloeyzel zyn kleene en groene knopjes, die zig in vier witte blaadjes verdeelen, gelyk in de voorgaande: en men ziet 't in July en Auguſtus. Het hout is geel, digt, hard, en droog, zonder aderen.

Naam. *In 't Latyn* Carbonaria altera. *De Maleytze naam is onbekent. Amboinſch op Hitoe* Hanet *en* Ulit Helawan, *een naam gemeen met 't voorgaande, waar mede het veele vermengen.*

Plaats. *Men vind het in 't Amboinſche gebergte, meeſt omtrent de Dammar-boomen, ook Caju Puti, en andere ligte boſchen, altyd op de drooge en heete plaatzen, al liggenze by den ſtrand. De derde zoorte vind men alleen op ſteyle ſtronden, langs de Kuſt von Hitoe.*

Gebruik. *In den huisbouw komt dit hout te pas, tot ſparren, ribben, en kleene balkjes, om dat het ſtyf is, en wel droogen kan. Het meeſte werd gebruykt om koolen daar van te branden, gelyk 't voorgaande, zo van 't hout, als van de ſchorſſe, dienſtig niet alleen voor de Yzer- maar ook voor de Goudſmeden, zo om te ſmelten, als in plaats van kleene kroesjes te gebruyken, gelyk in 't voorgaande Kapittel gezegt is.*

N. B. Ik heb by dit Hoofdſtuk geen Figuur in het Werk gevonden.

CAPUT VIGESIM. SEPTIMUM.

Lignum corneum. Huſſur.

HUſſur ſilveſtris ſpecies celeberrimi fructus *Mangoſtanæ*, ſeu ſaltem Macaſſarenſis *Kiras*, ſed ſilveſtris penitus, nec cibo aptus: Altum gerit truncum, ſed non admodum craſſum, ad ſummum ulnam craſſum in diametro, plerumque vero non ita craſſum, qui cortice obductus eſt nigro, ligno firmiter adhærente. In vertice ramos extendit amplos, ſeque in plures dividit breves & capitatos ramulos, firmos ad oras acute alatos, ſuperiores autem quodammodo quadrati ſunt, ſulcati, ac viridi obducti cortice; ex geniculis bina excreſcunt folia ſibi obpoſita, quæ cum ſubſequenti pari obliquam formant crucem, uti & ramoli tali conſtituti ſunt modo.

Folia ſunt magna, illa quodammodo Bintangoræ Montanæ referentia, ſed majora, ab undecim nempe ad quindecim pollices longa, quatuor lata pollices, in vetuſtis vero arboribus breviora, glabra, firma, & ſplendentia, craſſo nervo medio donata, ſuperne autem glabra & ſulcata, inferne dorſo trigono protuberante, ex quo venulæ ſubtiles ac transverſales ſuum ducuot orrum, non autem ita parallelæ atque adunatæ ac in Bintangora.

Craſſis brevibusque folia hæc inſident petiolis, quorum quidam adeo incurvi ſunt, ut inferior pars ſæpe ſuperior ſit: Ramorum ſummum in bina terminatur foliola inſtar burſæ complicata & acuminata, ex quibus nova progerminant folia ac pedunculi, teneraque folia adeo ſplendent, acſi oleo eſſent inuncta. Inter ſuprema folia ex ipſo ramo flos provenit ex incurvo dependens pedunculo, formam minorum Roſarum referens, ex quatuor firmis & luteis conſtructus petalis craſſis ac ſubrotundis, concava ſua parte retror-

ſum

XXVII. HOOFDSTUK.

Huſſur-Boom.

HUſſur *is een wilde zoorte van de vermaarde vrucht* Mangoſtaan, *of immers van het Macaſſaarſe* Kiras, *dog gantſch wilt, en ongebruikelyk tot de koſt. Het heeft een hoogen, dog niet zeer dikken ſtam, op 't meeſt een vadem dik in de ronte, of gemeenlyk minder, ſwartachtig van ſchorſſe, die digt aan 't hout legt. Boven ſpreyd hy zyne takken nooit uit, en verdeeltze in veele korte en geknopte ryskens, ſtyf, aan de kanten met ſcherpe ruggen, dog de voorſte zyn eenigzints vierkant, gegeut, en met een groene ſchorſſe bekleet; in de leeden ſtaan twee bladeren tegens malkanderen, makende met het volgende paar een ſchuyns kruis, gelyk ook de ryskens zelfs doen.*

De bladeren zyn groot, eenigzints die van de berg Bintangor gelyk, dog grooter, te weeten van 11. *tot* 14. *en* 15. *duymen lang, vier duymen breed, en aan de oude boomen korter, glad, ſtyf, en glimmende, met een dikke middel-zenuwe, boven glad en gevorent, beneden met een driekante rugge uitſteekende, uit dewelke over-dwars kleene en fyne adertjes lopen, zo evenwydig en digt niet als aan Bintangor.*

Zy ſtaan op korte dikke ſteelen, en zommige zyn zo gedraayt, dat het onderſte boven komt. Het uytterſte der takken heeft twee kleene blaadjes als een beursje toegeſpitſt, waar uit nieuwe bladeren en ſteelen voortkomen, en de jonge bladeren glimmen zodanig als ofze met olye beſtreeken waren. Tuſſchen de voorſte bladeren uit de tak zelfs komt een bloem voort aan een krom ſteeltje hangende, in de gedaante van kleene roosjes, gemaakt van vier ſtyve geele blaadjes, dik en rondachtig, met het bol agterwaarts gebogen, en ruſtende op vier dikke en half holle ſchubben,

in

ſum flexis, ac quatuor craſſis ſemi-concavis incumbentibus ſquamis: Flos autem in centro ſuo repletus eſt craſſis, brevibus, & albicantibus ſtaminibus, debilem fundentibus odorem, in horum medio craſſum exſurgit piſtillum.

Fructus ſolitarius excreſcit, ramis arcte adcumbens, Pruni magnitudine, Macaſſarenſium *Kiræ* & *Soſſo* adeo ſimilis, ut ejus ſilveſtrem quis putaret eſſe ſpeciem, pericarpio enim inſidet ex quatuor craſſis & ſemi-concavis petalis formato, quorum bina majora ſunt, ſuperius vero coronatum eſt verruca quaſi inſtar capitis clavi, externe autem colorem gerit obſcure fuſcum vel fumeum, interne vero hic fructus repletus eſt carne mucoſa, in qua mollis quædam recondita ſunt oſſicula ſeminalia, ſemi-plenam lunam referentia, ille autem recens ſi ſit, reſinoſum ſpirat odorem, ſi prolapſus, ingratum: Ex fructus putamine, uti & ex vulneratis ramorum ramis craſſus & viſcoſus exſudat liquor inſtar illius Socci ſeu Papedæ, potiſſimum vero in diſruptis petiolis ac geniculis, ille autem luteus exſiccatur & condenſatur.

Lignum recens cæſum albicat, ſed ruffum mox exſiccatur, ſeu mellinum gerit colorem, eſtque duriſſimum, grave, ac cæſu difficile, acſi corneum eſſet, per longitudinem ſtriatum eſt, at tenuibus conſtat fibris, ſique per transverſum ſecetur, ejus venulæ mox circa centrum decurrentes inſtar radiorum Solarium in conſpectum veniunt.

Hujus arboris & altera latifolia obcurrit ſpecies, cujus folia binas ſpithamas ſunt longa, ac binas palmas lata: Ejus radices ſupra terram elevantur uti illarum *Mangi Mangi*, ſunt vero craſſiores. Hujus flores fructusque huc usque ignoti ſunt.

Lignum corneum anguſtifolium, Amboinice *Huſſur Loumahun*, hujus femina habetur, longa gerit anguſtaque folia inæqualis magnitudinis, a quinque ad undecim pollices longa, binos lata digitos, firma & glabra, deorſum ſenſim anguſtata, ac pedunculo fere deſtituta, illis *Codihæ* majoris ſimilia: Ejus lignum corneum quoque eſt ac durum, & inſtar prioris adhibetur, ſed raro, nec niſi ad majores ædium coſtas.

Nomen. Latine *Lignum Corneum.* Malaice & Macaſſarice *Malacca*: Amboinice in Leytimora *Huſſur*, in Hitoe *Lohuſſul.* Fructus ejus in cauſſa eſt, ut quidam pronuncient in Amboinæ montibus Mangoſtanas reperiri, Javani vero ac Baleyenſes arborem hanc Mundam ſuam eſſe putant, quæ edulem dat fructum, ſuccumque fundit luteum ac viſcoſum.

Locus. Hoc lignum parum innotuit, quum raro obcurrat, nec ullibi creſcit niſi in ſummis ac remotis montibus, in levibus Dammaræ arborum ſilvis: Ob lignum confunditur cum *Caju Maes*, ob foliorum formam cum *Mangio terreſtri*, quum tamen tres diverſæ ſint arbores.

Uſus. Ab Amboinenſibus quodammodo adhibetur ad ædificia, ad parvas nempe trabes, in hunc vero finem juniores tantum eligunt arbores vix virum craſſas; craſſiores enim ob corneam ipſarum ſubſtantiam ac gravitatem ex montibus deducere nequeunt, neque regere, in longas tamen has findunt partes, ex quibus manubria Toranorum ac ſecurium formant. Si itaque vera ſit Malacca Javanorum & Macaſſarenſium, ex ejus ligno ingentes fabricantur palatiorum ſuorum poſtes pro regibus ac principibus, quos nefando labore ex montibus ſilvoſis petere debent, uti id ſupra in capite de *Carbonaria prima* innuimus. In Leytimora plurimum in altis *Ema* creſcit montibus, ubi lignum adhibetur ad clavos ligneos navigiorum Corre Corren dictorum, qui ex Sappan ligno alioquin formantur. In magnis Amboinenſium ædibus poſtes ex illo formantur ut & tenacula tectorum, eſt enim æque durabile ac *Caju Nani*, immo in ipſa terra, Bimanenſes ejus radicibus utuntur ad *Ubat Saguweer*, vocantque *Adjoe Java*, h. e. *Caju Java.*

Tabula Trigeſima

Ramum exhibet ***Ligni Cornei***, ſeu ***Huſſur***, uti *a* ***Rumphio*** & *incolis* vocatur, quæ propire ***Dillrnæ ſilveſtris*** eſt ſpecies, cujus & binæ aliæ ***libr.* 2. *cap.*** LIV. ſupra deſcriptæ ſunt.

in de midden uitgevult met korte, dikke, en witachtige draden, en daar in een dik pilaartje, ſlap van reuk.

De vrucht ſtaat enkeld en digt tegens de takken, in de grootte van een Pruym, het Maccaſſaarſe Kiras en Soſſo *zo gelyk, dat men het voor een wilde zoorte daar van zoude aanzien, want zy ſtaat op een voetje van vier dikke half holle blaadjes gemaakt, waar van twee grooter zyn, voren met een wratte als het hooft van een ſpyker, van buyten donker-bruyn of rookverwig, binnen is ze vervult met een ſlymerig vleeſch, en daar in eenige weeke zaatkorrels als halve Manen, aan de verſche heesachtig van reuk, aan de afgevallene vuyl. Uit de holſter of ſchaal van de vrucht, gelyk mede uit de gequetſte ſchorſſe van de takken, ſweet een dikke en kleverige vochtigheid als die van Soccum of Papeda, doch meeſt aan de afgebrokene ſteelen, en aan de leeden, dewelke geel beſterſt.*

Het hout vers gekapt is witachtig, maar beſterſt ſtrax ros of honing-geel, zeer hard, ſwaar, en moeyelyk om te kappen, als of het hoorn was, in de lengte geſtreept, doch fyn-dradig, en als men 't dwers kapt of zaagt, zo ziet men de adertjes rondom het hert ſtraalsgewys, ſtaande als een Son.

Men vind 'er nog een grootbladige zoorte van dezen boom, wiens bladeren twee ſpannen lang, en twee handen breed zyn. De wortelen ſtaan boven de aarde, gelyk aan de Mangi Mangi, *doch zyn dikker. Bloemen en vruchten hier van zyn nog onbekent.*

Lignum corneum anguſtifolium, *in 't Amboinſch* Huſſur Loumahun *wert voor 't wyfken gehouden, heeft lange ſmalle bladeren van ongelyke grootte, van* 5. *tot* 11. *duymen lang, twee vingers breed, ſtyf en glad, naar agteren allengskens toeſmallende, en ſchier zonder ſteel, die van groote* Codiho *gelyk. Het hout is mede hoornachtig en hard, werd gebruikt als het voorige, doch zelden, en maar tot dwers-houten aan groote huyzen.*

Naam. *In 't Latyn* Lignum Corneum. *Maleyts en Maccaſſaars* Malacca: *Amboinſch op Leytimor* Huſſur, *Op Hitoe* Lohuſſul. *De vrucht maakt dat zommige voorgegeven hebben, dat men in 't Amboinſche gebergte Mangoſtaans vind, doch de Javanen en Baleyers houden hem voor haar Munda, het welk een eetbare vrucht draagt, en een geele en kleverige zap uitgeeft.*

Plaats. *Dit hout is weinig bekend, om dat het zelden gevonden wert, waſſende nergens dan op 't hooge en verre afgelegene gebergte, in de ligte Dammar-boſſchen. Aangaande het hout wert het vermengt met* Caju Maas, *en aan gedaante der bladeren met het* Mangium Terreſtre, *daar het nogtans drie verſchillende boomen zyn.*

Gebruik. *By de Amboinezen heeft het* in *den huisbouw wel eenigzints plaats tot balkjes en platen, doch daar toe nemenze maar de jonge boomen, die nog geen man dik zyn, want de dikkere kunnenze wegens haare hoornachtige ſubſtantie en ſwaarte* niet *uit het boſch haalen en bedwingen, echter klovenze die in lange ſtukken, waar van zy de ſteelen tot haare Toranen en bylen maken. Indien het dan de regte Malacca der Javanen en Maccaſſaren is, zo werden daar van groote ſtylen tot de Paleyzen haarer Koningen en Princen gemaakt, die zy met een godlozen arbeyt uit het boſch haalen, gelyk boven in 't Kapittel van* Carbonaria prima *gezegt is. Op Leytimor valt het meeſt in 't hooge gebergte van* Ema, *by dewelke het gebruykt wert tot houte nagels aan de Corre Corren, die men anders van Sappan hout maakt. Aan groote huyzen der Amboinezen wert het tot ſtylen gebruykt, als mede tot ſleutels om de gebinden aan malkander te hegten, want het is zo durabel als* Caju Nani, *ook in de aarde. De Bimanezen gebruyken zyne wortelen tot* Ubat Saguweer, *en noemen 't* Adjoe Java, *dat is* Caju Java.

De dertigſte Plaat

Vertoont een Tak van het ***Hoorn-hout***, ofte de ***Huſſur***, zo als die van ***Rumphius*** en de Inlanders genaamt wert, welk eigentlyk een wilde zoort is van de ***Dillenia***, waar van boven in het twede ***Boek. capit.*** LIV. twee andere zoorten beſchreven ſtaan.

CAPUT VIGESIM. OCTAVUM.

Mangium ſilveſtre; Mangi Mangi Utan.

PEr *Mangi Mangi Utan*, meo quidem judicio, tres intelliguntur arbores, omnes cum vera *Mangi* quodammodo convenientes: Prima eſt *Lignum Salis* ſeu *folium acidum*, quod in ſubſequenti deſcribitur capite. Secunda arbor proprie *Mangi Mangi montana* vocatur: Tertia ac ſilveſtris, proprie *Mangi Mangi*, in hoc deſcribetur capite, quam potius diverſam puto arborem, unde & diverſum ipſi tribuo nomen, mos autem me jubet vulgarem ſequi methodum.

Arbor itaque hæc truncum gerit humilem, incurvum, ſinuoſum, ac craſſum, qui cortice obducitur nigro, rugoſo, fiſſo, craſſo, & fragili. Truncus vero ſeſe mox dividit in paucos, incurvos, & craſſos ramos, qui ramulos gerunt curtos fragileſque: Folia duplicis ſunt formæ, ut & ipſorum ramuli, ſurculi enim teneri digitum craſſi ſunt, rotundi, vel ex rotundo-plani, oris acutis, glabri, ac quinque pedes longi, ex quorum geniculis folia oriuntur bina ſibi obpoſita, quæ crucem obliquam exformant, brevibusque & craſſis inſident petiolis ſupra ſulcatis.

Folium illud potius *Canarii* refert quam *Mangi Mangi*, eſtque duodecim pollices longum, quatuor latum, in brevem deſinens apicem, ſuperne glabrum, inferne autem nervus medius protuberat non acute, ſed rotunde, venæ transverſales incurvæ ac ſinuoſæ decurrunt, ita ut intra majores aliæ minores intricatæ ſint, atque alternatim locentur, inferius protuberantes. Vetuſta vero folia breviora ſunt, ſeptem ac novem pollices longa, tres quatuorve digitos lata, quorum quædam in brevem apicem, alia rotunde deſinunt obtuſa & bifida, ſuntque craſſa, ſcabra, ac Mangi Mangi foliis magis ſimilia, quam juniora; inferius enim magis ſunt anguſtata, ac ſuperius latiſſima, ſuperna parte glabra & æqualia, inferna vero venæ majores maxime protuberant, quæ raræ ſunt, atque circa oras ſinuoſæ, aliis tenuioribus interpoſitis, nullum ordinem obſervantibus, in ramorum vero ſummo locantur arcte ſibi juncta & inordinata, ſaporis quam maxime amaricantis, nec ſuccum emittunt, ſi diſrumpantur. Ex alis inferiorum foliorum longi excreſcunt ſurculi, ex rotundo plani ſeu anguloſi, firmi, inque horum ſurculorum ſummo bina progerminant foliola tenera linguæ-formia, ſibi obpoſita & incumbentia, acſi viſcoſo oleo eſſent obducta, quod digitis etiam adhæret, ſi tangantur, quodque, ſi tenerrima ſint, in ſuprema ipſorum parte guttatim exſudat. Ubi vero talis obſervatur ſurculus, folium obpoſitum plerumque decidit, ramique pars ſuperflua nodoſa ſeu geniculata eſt.

Flores in laxis & extenſis progerminant racemis, inæquali modo decurrentibus, quorum unus ſupra alium elevatus eſt; flores vero primum oblonga ſunt capitula, ſeſe in floſculos aperientia inferius anguſtatos ac breves, ſuperius ſeſe in quinque parva & alba petala extendentes, quæ vero ſenſim ſurſum incurvantur, odoris haud ingrati, in centro quinque adparent brevia ſtamina alba ſeu flaveſcentia, in quorum medio piſtillum erigitur longius, quod poſt florum lapſum capitulo inſidet & perſiſtit.

Fructus oblongæ ſunt baccæ oviformes magnitudine grani Tritici, quæ putamini incluſæ primo ſunt virides, dein aurantii coloris ſeu inſtar Minii, ſub tenui vero pellicula plurima reconduntur ſemina nigra polygona inſtar arenularum.

Lignum illud *Huſſur* ſeu *Ligni Cornei* refert, ad cujus genus & hanc refero arborem; hujus vero lignum craſſioribus conſtat fibris, ac per longitudinem ſtriatum eſt, duriſſimum, cæſuque difficile, ſique recens incidatur, copioſa effluit lympha ſubflava, & amariſſima, quæ etiam exſtillat, licet poſtes ad domum deferantur, unde recens adeo grave eſt, ſed tamen facile exſiccatur.

Radices more *Mangi Mangi* ſupra terram decurrunt, ſed non elevatæ, ſuntque multo craſſiores, quodque plurimæ ſint denudatæ, cauſſatur, quod hæ potiſſimum arbores locis creſcant præruptis, atque

XXVIII. HOOFDSTUK.

De wilde Mangie-Boom.

DOor Mangi Mangi Utan *werden driederley boomen verſtaan, myns oordeels, alle drie met de regte* Mangi Mangis *kleene gemeenſchap hebbende. De eerſte is* Lignum Salis *of* Folium acidum, *in 't volgende Kapittel beſchreven: 't tweede werd eigentlyk* Berg-Mangi Mangi *genaamt, en zal hier na volgen: de derde en eygentlyke* boſch-Mangi Mangi, *zullen wy hier beſchryven, 't welk ik liever voor een byzondere boom wil houden, en een byzondere naam geven; dog de gewoonte dwingt my de gemeene ſleur te volgen.*

Het is geen hooge nog regte, maar een dikke en bochtige ſtam, bekleed met een ſwarte, ruyge, geborſtene, dikke, en broſſe ſchorſſe. De ſtam verdeelt zig ſtrax in weinige kromme en dikke takken, en daar aan korte zeer beknopte, en broſſe ryskens, die kort afbreeken. De bladeren zyn van tweederley fatzoen, als mede haare takken, want de jonge ſcheuten zyn een vinger dik, rond, of uit den ronden, platachtig, met ſcherpe kanten, glad, en vyf voeten lang, daar aan ſtaan de bladeren in leeden, twee tegens malkanderen, en maken ſchuynze kruyſſen, op korte dikke voeten, die boven gegeut zyn.

Het blad gelykt beter na die van Canari *dan van* Mangi Mangi, *twaalf duymen lang, vier breed, met een korte ſpits, boven glad, van onderen huylt de middelzenuwe verre uit, niet ſcherp, maar rondachtig, de dwersaderen loopen bochtig en verwerd, zodanig, dat tuſſchen de grootſte nog andere mindere loopen, verwiſſeld tegen malkander, en alle beneden uitpuylende. De oude bladeren zyn korter, zeven en negen duymen lang, drie en vier vingers breed, zommige met een korte ſpits, zommige vooren rond, ſtomp, en gekloven, dik, ſtyf, en de Mangi Mangi bladeren gelyker, dan de jonge; want agter zynze ſmalſt, en omtrent 't voorſte op 't breetſt, aan de bovenzyde mede glad en even, aan de onderſte ſteken de hooftaderen verre uit, die wat ydel ſtaan, en omtrent de kanten bogen maken, met andere dundere daar tuſſchen, die geen order houden, zy ſtaan aan 't uytterſte der takken, digt agter malkander, en houden geen order, zeer bitter van ſmaak, en geven geen zap uit, als men ze afbreekt. Uit den ſchoot der agterſte blaadjes komen lange ſcheutjes voort, uit den ronden plat of kantig, ſtyf, en even aan 't voorſte dezer ſcheutjes ziet men de twee jongſte blaadjes, als tongetjes tegen malkander geſlooten, als of ze met een kleverige oly beſtreken waren, 't welk ook aan de vingeren kleeft, en als ze nog kleen zyn, hebbenze voor aan een helderen drop van die oly. Daar een zulk ſcheutje ſtaat, is gemeenlyk 't tegen overſtaande blad afgevallen, en de reſterende tak zeer geknoopt.*

De bloem komt voort aan ydele uitgebreyde dollen, dog wiens ſteelen ongelyk lang zyn, te weten de een boven de andere verheven: De bloemen zyn eerſt langwerpige knopjes, daar uit werden kleene bloempjes, beneden een kort halsje hebbende, boven zig in vyf kleene en witte blaadjes verdeelende, dewelke eerſt wat uitgebreyd ſtaan, maar met de eynden zig ſtrax wederom opwaarts krommen, niet onlieffelyk van reuk; in de midden ziet men vyf korte draatjes, wit of bleek-geel, en nog een langer ſtiletje, 't welk na 't afvallen der bloemen op een knopje ſtaan blyft.

De vruchten zyn langwerpig, en ey-formige beſien, in de grootte van een tarwe-korl in zyn holſter, eerſt groen, daar na oranje- of menie-verwig, onder een dun huydeken veel hoekig ſwart zaad verbergende, als zand-korls.

Het hout gelykt wat na dat van Huſſur *of* Lignum Corneum, *onder wiens geſlagte ik dezen boom brenge: Dog dit hout is grofdradiger, in de lengte geſtreept, zeer hard en moeyelyk om te kappen; als men 't verſch kapt, loopt 'er overvloedig een geelachtig en zeer bitter water uit, 't welk nog al duurt, al heeft men de ſtylen al na huys gedragen, waar door 't verſche zo ſwaar werd, egter droogt 't ligt op.*

De wortelen lopen ook op de manier van Mangi Mangis *boven de aarde, dog niet hoog, en zyn veel dikker, en dat 'er zommige bloot ſtaan, komt meeſt daar door, dewyl deze boomen altyd aan ſtyle plaatzen groeyen, als of ze aan*

ſolo adglutinatæ quaſi videntur, unde & facile per fortiores eradicantur nimbos. Octobri floret, fructusque ſubſequentibus matureſcunt menſibus.

Nomen. Latine *Mangium ſilveſtre.* Malaice *Mangi Mangi Utan.* Amboinice *Watta Ewan.* Ternatice *Lolaru Tomma Banga*, quæ omnia nomina eandem ſortiuntur ſignificationem. Amboinenſes vero Leytimoram inhabitantes præter hæc nomina alia ipſi etiam inponunt, uti *Kinamean*, *Inamean*, & *Aymaan Abbar.* Tantam porro cum ſubſequenti *Ligno Salis primo* habet convenientiam, ut multi hoc cum ipſa confundant, licet ſuliorum differentia ex ſapore mox detegatur, illa enim *Kineamean* amaricant, quum hæc *Ligni Salis* ſeu *folii acidi* grate acida ſint cum parva ſalſedine.

Locus. Raro obcurrit, ac fere ſemper ad montium pedes declives & in locis præruptis, in Leytimoræ vallibus caſtello *Victoriæ* vicinis & circa *Caju Puti* oras, ubi montes in valles decurrunt in levibus ſilvis, in altis enim ac denſis ſilvis non provenit.

Uſus. Lignum ejus raro ad tigna adhibetur, cum adeo grave ſit, ac difficulter cædatur, ſi vero recti ejus obcurrant trunci, hi juſto ſiccati modo ad ædificia in uſum vocari poſſunt, ad tecta nempe, non vero ad ſolum, quum cito ibi putreſcat: Colorem gerit mellinum, illique Mangi Mangi ſimile eſt, ſiccatum vero flammam facile concipit, ſed totum in albos convertitur cineres, nullos relinquens carbones: Folia cum Curcuma contrita & forma Emplaſtri albo incolarum Cadel inpoſita, vermes enecant atque inſecta, quæ cauſſæ ſunt proſerpentis hujus mali cutisque defœdatæ.

de grond geplakt waren, daarom ook liebtelyk door een ſterke wind uitgeworteld werden. Hy bloeyt in October, en de vruchten rypen in de volgende maanden.

Naam. *In 't Latyn* Mangium ſilveſtre. *Maleyts* Mangi Mangi Utan. *Amboinſch* Watta Ewan. *Ternataans* Lolaru Tomma Banga, *alle van eenderley beduydeniſſe: Doch by de Amboinezen op Leytimor heeft hy deze naamen*, Kinamëan, Inamëan, *en* Aymaan Abbar. *Voorts heeft hy zulke gelykeniſſe met 't volgende* Lignum Salis primum, *dat hem veele daar mede vermengen, hoewel 't onderſcheyd der bladeren aan de ſmaak ſtrax te vinden is, zynde die van* Kinamëan *bitter, en die van* Lignum Salis *of* Folium Acidum *aangenaam zuur, met een kleene brakkigheyd.*

Plaats. *Men vind hem weinig, en ſchier altyd in 't hangen der bergen, aan ſtyle plaatzen, op Leytimor in de naaſte Valeyen, aan 't Kaſteel* Victoria, *en omtrent* 't Caju Puti *aan de kanten, daar de bergen afgaan na de Valeyen, onder 't kreupel-boſch, want in hooge en digte boſſchen wil hy niet waſſen.*

Gebruik. *Het hout werd tot timmerhout weinig gebruykt, dewyl 't zo moeyelyk en ſwaar te kappen is, dog als men regte ſtammen vind, en dezelve ter degen laat uitdroogen, kan men ze tot den huisbouw gebruyken, te weten tot 't bovenwerk, maar niet in de grond, waar in dit hout niet durabel is. Het is anders honingverwig, en gelykt Mangi Mangi-hout zeer wel; het gedroogde brant ook wel, maar vervalt t'eenemaal tot witte aſſche zonder koolen na te laten. De bladeren met Curcuma gewreven, en plyſters-gewys over 't witte Cadel der Inlanders geſlagen, dood de wormpjes of Inſectjes, dewelke oorzaak zyn, dat 't zelve Cadel zo voortteelt, en haare huyd zo mismaakt.*

Tabula Trigeſima Prima

Ramum exhibet *Mangii ſilveſtris.*

De een- en dertigſte Plaat

Vertoont een Tak van het *wilde Mangie.*

OBSERVATIO.

Mangi Mangi arbores a *Valent.* in *Amboinæ deſcript. pag.* 222. iidem commemorantur, dicitque decem harum obſervari ſpecies, quarum unam ſub *No.* LX. in Tabula exhibet.

AANMERKING.

De *Mangi Mangi*-boomen werden by *Valent.* in de *Beſchryving* van *Amben* op *pag.* 222. mede vermeldt, alwaar hy zegt dat 'er wel tien zoorten hier van gevonden werden, waar van hy 'er een op de Plaat onder *No.* LX. vertoont.

CAPUT VIGESIMUM NONUM.

Folium acidum majus. Daun Aſſam Beſaar.

CUm binis præcedentibus arboribus magnam quoque adfinitatem gerit *Folium acidum*, quod in majus ac minus dividitur, quorum primum hoc in capite deſcribemus.

Primo. *Folium acidum majus* ſeu *latifolium* mixtam habet *Huſſuri* & *Mangi Mangi* formam, non altum gerens truncum, paucosque emittens pingues ramos, quorum pars ſuprema quadrata eſt ac viridis. Ejus folia ſunt magna, atque in geniculis per paria ſibi ſunt cruciatim obpoſita, ſed rara, ſeptem & octo pollices longa, tres quatuorve digitos lata, in obtuſum deſinentia apicem, quorum quædam ſunt rotunda & bifida, glaberrima, craſſa, nullas notabiles gerentia coſtas, quæ vero in inferiore parte parum protuberant, nervumque gerunt craſſum medium ſubtus acute trigonum & maxime elevatum, ipſorum ſapor eſt acidus & quodammodo acidulus: Ex vulneratis ramis pancum exſtillat lac flavum ac viſcoſum, quod cito exſiccatur inſtar illius *Sefoot*, rami autem intus molle ac fungoſum gerunt cor.

Ex foliorum alis ab utraque parte bini eacreſcunt longi petioli ſeu ſurculi, qui ante ortum medio videntur adcubuiſſe petiolo, ſunt enim plani, binas gerentes oras acutas, medius vero petiolus ſulcatus eſt, unde quadratus etiam eſt. In vetuſtis vero & adultis arboribus rami non amplius ſunt quadrati, ſed parum ſtriati, ramulique laterales plurimum ſunt rotundi & geniculati: Plurima etiam decidunt folia, reliquaque

multo

XXIX. HOOFDSTUK.

Groot Suur-blad.

N*Och heeft met de beyde voorgaande groote gemeenſchap het* Folium Acidum, *het welk verdeelt wert in groot en kleenbladig, waar van wy 't eerſte in dit Kapittel beſchryven zullen.*

Eerſtelyk: Folium Acidum *'t eerſte of grootbladige, heeft een gemengde gedaante van* Huſſur *en* Mangi Mangi, *niet hoog van ſtam, met weinige vette takken, welkers voorſte deel vierkant en groen is. De bladeren zyn groot, ſtaan in leden tegen en over malkander in 't kruis, dog weinig in 't getal, zeven en agt duymen lang, drie en vier vingers breed, met een ſtompe ſpits, aan zommige rond en in twee gekloven, zeer glad, dik, en zonder merkelyke adertjes, die aan de onderſte zyde een weinig uitſteken, maar met een dikke middel-zenuwe, die beneden driekantig ſcherp is, en verre uitſteekt; de ſmaak is zuurachtig, dog een weinig na den brakken trekkende; uit de gequetſte takken loopt een weinig geele en kleverige melk, die haaſt opdroogt als die van* Scſont, *hebbende de takken van binnen een week en voos hert.*

Uyt den ſchoot der bladeren komen aan weerzyden andere lange ſteelen of rytkens, dewelke ſchynen voor haar uitkomſt tegen de middelſteel aangelegen te hebben, want zy zyn plat, met twee ſcherpe kanten, en aan de middelſte ſteel ziet men een geut, waar door dezelve vierkant werd. Aan de oude volwaſſene boomen, ziet men de takken niet meer vierkant, maar ſlegts een weinig geribt, en de zyde-takkens meeſt rond geknoopt of geleed, de

meeſte

Digitized by Google

multo minora ſunt quam in antecedentibus ſeu junioribus arboribus, immo quædam haud multo majora *Gnemonis* folio, craſſoque ſuo petiolo parum retroflexa ſunt, & a ſubſequenti parvifolia non facile diſtingui poſſunt niſi craſſitie & ſcabritie. Loco deciduorum foliorum parva excreſcunt capitula viridia, ſuperius lata, & cruciatim in quatuor diviſa ſegmenta, quæ ſeſe parum aperiunt in quatuor firma petala, ſquamoſa, floſculi formam repræſentantia, quæ in centro capitulum gerunt, quod in fructum excreſcit, binorum vero iſtorum capitulorum ſibi adcumbentium unum tantum ad maturitatem pervenit.

Fructus pruni magnitudinem obtinet, nunc rotundus, gibboſus, ac tuberoſus, nunc pyriformis ac ſupra umbilicatus, diu colorem ſervans viridem inſtar pomi, dein vero rubeſcit: Carnem intus continet lentam & ſuccoſam, plerumque acidulam, per maturitatem odorem fundentem pomorum quaſi ſemi putridorum, quæ cruda quodammodo edulis eſt, in cujus centro glebæ quædam oblonga continentes ſemina inſtar illorum Cucumeris locantur, ita ut omnes hujus arboris partes acidæ ſint, tenera vero juniorum arborum folia quàm gratiſſima ſunt fere inſtar veræ Acetoſæ, vetuſtarum vero magis amara ſunt ac proinde ingrata: Fructus etiam adeo tarde matureſcunt, ac tam rari ſunt, ut ſumma licet quis utatur patientia, vix tales inveniantur.

Trunci cortex tenuis eſt, externe fuſcus intermixto cinereo colore, interne flavo ac viſcoſo refertus ſucco. Lignum flaveſcit ſeu ex flavo vitellinum habet colorem, circa meditullium fungoſum, radiatum, ac volvulis incumbentibus diſtinctum, uti ambo præcedentia, ſed tenuius ac ſolidius eſt hoc lignum illo *Huſſuri*, grave porro eſt ac durum. Superiores ſupra terram denudatæ elevantur radices, uti in *Mangi Mangi*, binorum digitorum craſſitie, non autem nigræ nec ſinuoſæ, ſed cinereæ, magisque rotundæ & glabræ, ac magis & longius tenſæ, ita ut iis inſiſtere poſſimus.

Nomen. Latine *Folium acidum majus* & *Arbor acida major.* Malaice *Daun Aſſam* ſeu *Caju Aſſam Beſaar.* Amboinice in Leytimora *Lauwaſſin* & *Tammalaſſin*, h. e. folium acidum ob ejus ſaporem: In Hitoea *Eytaſſi* & *Eylautaſſi*, utraque nomina cum cognomine *Ela* vel *Beſaar*, h. e. folium majus vel acidum ab ejus ſubſequenti uſu, & ad diſtinctionem ſubſequentis minoris ſpeciei: Ternatice *Majurat*, in Luhu *Keſſasye* & *Uſſasye*, quod nomen commune eſt cum ſubſequenti parvifolia arbore.

Locus. In Amboina obcurrit tam in planitie circa litora, quam in montibus, ubi potiſſimum creſcit ac præſertim in Leytimora circa *Sojam* ad montium pedes ut & ad oras ſilvarum levium arboris Caju Puti. In *Gelolo* quoque creſcit in montibus, ubi aqua ſtagnat pluvialis, ac paludes ſunt, unde & quidam hanc habent pro ſpecie Mangii ſilveſtris, de quo in præcedenti fuit actum capite, quodque non ita elevatas gerit radices; arbor autem eſt, quæ loca amat frigida.

Uſus. Hoc lignum tigno inutile eſt, quum cæſu nimis durum ſit, nec recti pali ex hoc formari poſſint, adhibetur autem aliquando ad poſtes ædium ſilveſtrium, quæ non diu durabiles eſſe debent: Vulgus ejus folia piſcibus adcoquunt, ut condimenta ſint acida, ſed defectu meliorum foliorum: Teroatenſes Gelolum inhabitantes contuſas hujus arboris radices, ac corticem Saguero infundunt potui, quem bibunt, antequam ad pugnam eant, ut eo magis excandeſcant, unde Saguerus potus acidulus eſt.

Amboinenſes belli temporibus in montibus occluſi, ita ut aquæ marinæ adcedere nequeant, ad hanc refugium ſuum quærunt arborem, cujus lignum, ramos, ac folia in cineres comburunt, quibus aquam adſundunt, quam filtrant, quæ ipſis inſervit pro aqua marina ad cibos, ubique enim hæc arbor ad montium declivia loca eſt obvia.

In Ternata hæc quoque arbor vocatur *Panawa Xula*, quo alioquin nomine denotatur *Frutex aquoſus Femina*, eſtque vulgare Oebat Sagueri apud Alphorenſes Gelolum inhabitantes.

Tabula Trigeſima Secunda

Ramum exhibet *Arboris acidæ majoris.*
Ubi Litt. A, ejus *fructum ſeparatum* oſtendit.

meeſte bladeren vallen dan af, de overige zyn veel kleender dan de bovenſtaande, ja zommige veel grooter dan een Gnemon-*blad, met haar dikke voetjes, een weinig agterwaarts gebogen, van de volgende kleenbladige niet wel te onderſcheiden dan in de dikte en ſtyvigheid. In de plaats van de afgevallene bladeren, komen kleene groene knopjes voort, voren breed, en met een kruis in vieren verdeelt, dewelke zig een weinig openen in vier ſtyve blaadjes of ſchulpjes, dewelke de gedaante van een bloempje maken; in de midden met een knopje, waar uit de vrucht werd, en van de twee knopjes, die tegen malkander ſtaan, komt maar een tot perfectie.*

De vrucht is in de grootte van een pruym, zommige rond, dog bultig en beuvelachtig, zommige peerformig, en vooren met een kuyltje, langen tyd appel-groen, daar na een weinig rood. Binnen hebbenze een vochtig en zeer taay vleeſch, meeſtentyd zuurachtig, in de rypheid ryns en riekende, als half verrotte appelen, eenigzints bequaam om raauw te eeten, in de midden met eenige klonteren van langwerpige korls als Komkommer-zaden, zo dat alles zuur is, wat men aan dezen boom vind; zynde de jonge bladeren aan de jonge boomen het aangenaamſt, ſchier als rechte zuuring, maar aan de oude boomen werdenze wat bitter, en dierhalven onaangenaam; ook rypen de vruchten zo langzaam, en de boom draagt zo zelden, dat 't patientie-werk is een rype vrucht te vinden.

De ſchorſſe des ſtams is niet dik, van buyten bruin met graauw gemengd, van binnen vol geel en kleverig zap. Het hout is geelachtig of liever bleek doorn-geel, rondom 't middelſte vooze kleene hert geſtraald, en met zyne rollen boven malkander, gelyk de beyde voorgaande, dog fynder en digter als 't Huſſur, *mede ſwaar en hard. De bovenſte wortelen ſtaan boven de aarde bloot, gelyk aan de* Mangi Mangi, *in de dikte van Sauciezen, dog niet ſwart nog bochtig, maar graauw, ronder, en evener, rechter en langer geſpannen, dat men daar op ſtaan kan.*

Naam. *In 't Latyn* Folium Acidum majus *en* Arbor Acida major; *Maleyts* Daun Aſſam *of* Caju Aſſam Beſaar. *Amboinſch op Leytimor* Lauwaſſin *en* Tammalaſſin, *dat is zuur-blad, wegens zyn ſmaak. Op Hitoe* Eytaſſi *en* Eylautaſſi, *beyde met een toenaam van* Ela *of* Beſaar, *dat is groot-blad of zout-blad, van zyn volgende gebruyk, en tot onderſcheyt van 't volgende kleenbladige. Ternaats* Majurat, *op Lubu* Keſſasye *en* Uſſasye; *een naam, gemeen met 't volgende kleenbladige.*

Plaats. *Men vind hem in Amboina, zo op de vlakte omtrent de ſtranden, doch meerendeels in 't gebergte, en voornamentlyk op Leytimor omtrent* Soja, *in 't hangen der bergen en aan de kanten van* Caju Putis *lichte boſſchen. Op* Gelolo *mede in 't gebergte daar 't regenwater ſtaan blyft, en Moeraſſen maakt, daarom zommige het voor een zoorte van* Mangium ſilveſtre *houden, waar van in 't voorgaande Kapittel, en 't welk zo veel uitſtekende wortelen niet heeft: Immers 't is een boom, die koude plaatzen bemind.*

Gebruik. *Dit hout is onbequaam tot timmerwerk, dewyl het te hard is om te kappen, en men niet veel regts daar van hebben kan, alleen word 't zomtyds tot ſtylen van boſch-huyzen gebruykt, die niet lange behoeven te duuren. De ſlegte luyden kooken de bladeren by de viſſchen, om de zauſe zuur te maken, dog mede by gebrek van beter bladeren. De Ternatanen op Gelolo doen de gekneusde wortelen en ſchorſſe in de Saguer; die ze drinken als ze willen uit vegten gaan, zo ze zeggen, om quaad te werden, gevende de Saguer een rynſchen ſmaak.*

De Amboinezen by oorlogs-tyden in 't gebergte beſlooten zynde, datze by 't zee-water niet konnen komen, nemen haar toevlugt tot dezen boom, deszelfs hout, takken, en bladeren tot aſſche verbrandende, daar ze dan water op gieten en doen kleynzen, het welk hun voor zout-water tot de koſt verſtrekt, want zy kennen dezen boom over al in 't hangen van 't gebergte krygen.

Men noemt 't ook in Ternaten Panawa Xula, *het welk anders de naam is van* Frutex aquoſus Fœmina, *en is een ordinarie Oebat Saguer by de Alphoerezen op Gelolo.*

De twee- en dertigſte Plaat

Vertoont een Tak van de groote *Zuure-boom.*
Alwaar *Lett.* A. een *byzondere vrucht* aanwyſt.

CAPUT TRIGESIMUM.

Folium acidum minus. Uſſaſye.

P*Arvifolium acidum* haud multum differt a latifolia, quum vero a vulgo pro peculiari habeatur arbore, atque in diverſis creſcat locis, hinc peculiariter hic eam deſcribam. Subdividitur iterum in *majorem* ac *minorem* ſpeciem, differentia autem potiſſimum in fructibus conſiſtit, unde & ſub eadem forma hos deſcribam.

Arbor magnitudinem ac craſſitiem Limonii acidi obtinet: Rami dividuntur in binos ac binos ramulos ſibi obpoſitos, qui ex fuſco-rubente obducti ſunt cortice, cumque ſubſequenti pari crucem efformant, atque in junioribus arboribus ſuperius quadragoni ſunt, ita ut, ubi bini laterales excreſcunt ramuli, ſemper magis plani ſint reliqua parte, ſuntque porro in ampla genicula diviſi: Hiſce folia inſident cruciatim ſibi ſemper obpoſita: Quæ illa *Gnemonis* referunt, ſuntque craſſa, glabra, ſuperiusque nullis fere protuberantibus coſtis pertexta, nec medius etiam nervus protuberat, qui ſulcum fere efformat: Inferius vero hic acute protuberat, non autem coſtæ, quæ obliquis ſinibus antrorſum excurrunt, binaque ac terna foliorum paria uni inſident ramulo. Inferiora vero ſunt rotundiora & latiora, quatuor vel quinque pollices longa, tres quatuorve digitos lata, plerumque ſinuoſa ac rugoſa, ſuperiora ſex ſeptemve pollices longa ſunt, tres lata digitos, magisque extenſa & glabriora, omnia breviſſimis inſidentia pedunculis, ſaporis acidi inſtar Jamboſarum haud ingrati.

Majoris ſpeciei fructus majores ſunt *Limone Nipis*, ex rotundo plani, ſuperius atque inferius profunda compreſſi fovea, ad latera gibboſi, externe viridem pomorum gerentes colorem; ſub tenui & lento cortice ſuccoſa reconditur caro per maturitatem mollis & aquoſa inſtar maturarum uvarum, repleta autem eſt ingenti congerie tenuium ac planorum ſeminum inſtar majorum Cucumerum, ſed latiora ſunt, cinerea, & granuloſa, carnique firmiter adhærentia, quæ proinde exſugenda ſunt, numero denario plerumque obcurrunt elevata, lateribus ſibi invicem adhærentia, quæ ſimul binas tresve formant minores glebas: Fructuum ſapor eſt acidus, ſed in maturis, qui poſt lapſum molleſcunt, grate acidulus fere inſtar uvarum pene maturarum, dentes autem inde non hebeſcunt.

Minoris ſpeciei folia ſunt pinguia & glabra, bina paria in ramulo, quæ nullas exhibent notabiles venas: Immo vix nervus medius ſubtus adparet, ſuntque vix quatuor pollices longa, binos lata digitos.

Fructus minorem *Limonem Nipis* refert, ex rotundo planus, externe ex flavo viridis, interne dura & acida repletus carne, in qua quatuor vel quinque locantur oſſicula inſtar illorum *Blimbingi*.

Utriusque ſpeciei radices plurimæ ſupra terram elevatæ ac nudæ adparent, uti in præcedente inſtar chordarum tenſæ, pollicem ſeu binos digitos craſſæ.

Nomen. Latine *Folium Acidum minus*: Utræque etiam haud inproprie *Acetoſæ arbores* appellari poſſent. In primo meo inſtituto *Arbor Frigoris* mihi decebatur, dum arbor ſit acida ac frigida, quæ in frigidis creſcit locis, ac tam tarde ejus matureſcant fructus: Verum nomen Malaienſe huc usque ignotum eſt, quin vocaretur *Caju Aſſam Daun Kitsjil*: In Huamohela vocatur proprie *Uſſaſye*, ac male *Keſſaſye*, quod nomen cum præcedenti commune eſt: In inſulis Xulaſenſibus *Funi* vocatur.

Locus. In *Huamohela* ſeu *parva Cerama* obcurrit, plurimum circa *Combellum* & *Lubum*, item in inſula *Xulabeſſi*: in Amboina ipſa ignota eſt.

Uſus. Fructus maturi habentur, quum ſponte decidunt, qui crudi edules ſunt ad ſitim ſedandam, ſaporemque uvarum habent fere maturarum, dentes autem non hebeſcunt ab ipſorum uſu. Cæteri ex arbore dependentes piſcibus adcoquuntur, ut condimento ac juſculo gratum concilient ſaporem acidum, quod & folia adcocta præſtant: Plurima autem ipſorum pars muria conditur inſtar immaturarum Olivarum, cumque cibis editur.

XXX. HOOFDSTUK.

Kleyne Suur-Boom.

H*Et kleenbladige* Folium acidum *verſchilt zeer weinig van 't grootbladige, dog dewyl 't de gemeene man voor een byzondere boom houd, en by in verſcheyde Landen groeyd, zo zal ik hem hier in 't byzonder beſchryven. Hy werd verdeelt in een kleyne en groote zoorte, zynde 't onderſcheid meeſt in de vruchten te zien, dierhalven ik ze onder een gedaante beſchryven zal.*

De boom is in de grootte en dikte van een zuure Lemoenboom: De takken verdeelen haar in twee en twee ryskens tegen malkander, met een bruyn-roode ſchorſſe bekleed, die met 't volgende paar ſchier een kruys maken, en aan de jonge boomen na vooren toe zynze wat vierkantig, zodanig dat daar de twee zyde-takjes ſtaan, altyd platter zyn dan de twee andere zyden, en voorts in wyde leeden verdeelt: Daar aan ſtaan de bladeren ook twee tegens malkanderen in 't kruys, dezelve gelyken die van Gnemon, *dikachtig en glad, aan de bovenzyde ſchier zonder uitſtekende ribben, en de middel-zenuwe buylt ook niet uyt, makende ſchier een voorn. Aan de onderſte buylt ze ſcherp uit, maar de ribben zeer weinig, en loopen met ſchuynze bogten na vooren toe, met twee à drie paren aan een rysken. De agterſte zyn ronder en breeder, vier en vyf duymen lang, rond toeloopende, met een korte ſpitze, drie en vier vingers breed, gemeenlyk wat hochtig of rimpelig. De voorſte zyn zes en zeven duymen lang, drie vingers breed, meer uitgebreyd en gladder, alle op zeer korte ſteeltjes, van ſmaak zuurachtig als Jamboezen, niet onlieffelyk.*

De vruchten van de groote zoorte zyn ruym zo groot als een Lemoen Nipis, *uit den ronden plat, boven en onder met een diep kuyltje, en aan de zyden wat bultig, van buyten appel groen. Onder een dunne en taaye ſchel leyd een vochtig vleeſch, in de rypheid gantſch week en waterachtig, gelyk rype druyven, maar is vervult met een groote klomp van dunne en platte zaden, ſchier als van groote Komkommeren, dog breeder, graauw en korrelig, daar aan 't vleeſch vaſt hangt, en men dierhalven afzuigen moet, men telt 'er gemeenlyk twaalf, en ſtaan overeynd, met de zyden tegens malkanderen gevoegt, en twee of drie klompjes uitmakende. De ſmaak is zuur, dog in de rype, dewelke na 't afvallen week zyn, aangenaam ryns, ſchier als druyven die ten naaſten by ryp zyn, en maken de tanden geenzints eggerig.*

De bladeren van de kleine zoorte zyn mede vet en glad, twee paar aan een taxken, daar aan men geen aderen bekennen kan, ja qualyk de middel-ribbe van onderen, ſchaars vier duymen lang en twee vingers breed.

De vrucht is als een kleene Lemoen Nipis, *uit den ronden plat, buyten geel-groen, binnen met een hard en zuur vleeſch, en daar in vier à vyf korls, gelyk die van* Blimbing.

De wortelen van beyde zoorten, ſtaan met meenigte bloot boven de aarde, gelyk aan 't voorgaande, uitgerekt als ſnaren, in de dikte van een duym of twee vingers.

Naam. *In 't Latyn* Folium Acidum minus. *Men zoude ze ook alle beyde niet qualyk konnen noemen* Acetoſa Arbur. *Ik heb hem ook in myn eerſte ontwerp genaamt* Arbor Frigoris, *dewyl 't een zuure koudaardige boom is, op koude plaatzen groeyd, en zyne vruchten zo langzaam ryp maakt. De rechte Maleytſche naam is nog onbekent, of men moeſt hem noemen* Caju Aſſam Daun Kitsjil. *Op Huamohel eygentlyk* Uſſaſye *en qualyk* Keſſaſye, *gemeen met het voorgaande. In de Xulaſe Eilanden noemt men hem* Funi.

Plaats. *Men vind hem op* Huamohel *of* kleen Ceram, *meeſt omtrent* Combello *en* Lumu: *Item op 't Eiland* Xulabeſſi, *op Amboina is hy nog onbekent.*

Gebruik. *De vruchten werden voor ryp gehouden als ze van zelfs afvallen, die men raauw kan eeten om den dorſt te verſlaan, van ſmaak als druyven, die ten naaſten by ryp zyn, en maken de tanden geenſints eggerig. De andere, die aan den boom nog hangen, worden by viſſchen gekookt, om de zop een aangenaame zuurte te geven, gelyk men ook met de bladeren doet. Het meeſtendeel werd ingepekelt als onrype olyven, en tot de koſt gegeten.*

Arboris lignum durum eſt aptumque bipaliis: Radices ſupra terram elevatæ ad Oebat Sagueri adhibentur, ut & trunci cortex, ſicuti de præcedenti ſupra fuit dictum, illæ vero Saguerum neutiquam amarum reddunt, uti verum *Oebat Seſoat*, ſed ipſi gravem addunt acorem cum parva adſtrictione, unde nec facile aceſcit.

Het hout is hard, en bequaam om handſpaaken daar van te maken. De wortelen die boven de aarde ſtaan, werden gebruikt tot een Oebat *Saguer*, *als mede de ſchörſſe des ſtams, gelyk boven van 't voorgaande gezegt is. Zy maken den Saguer geenſints bitter, gelyk 't oprechte* Oebat Seſoat, *maar geven hem een harze rynsheid, met een kleene adſtrictie, en laten hem niet ligt zuur werden.*

Tabula Trigeſima Tertia

Ramum exhibet arboris, quæ *folium acidum minus Rumphio* vocatur.

A. Ejus *radices* ſupra *terram elevatas* repræſentat.

B. Vero *fructum*.

De drie- en dertigſte Plaat

Vertoont een Tak van een Boom, welke het *kleyne zuurblad* van *Rumphius* genaamt wert.

A. Vertoont deszelfs *wortels*, zo als die zig boven de *aarde* vertoonen.

B. Deszelfs *vrucht*.

CAPUT TRIGESIM. PRIMUM.

Lignum Salis minus. Aytaſſi Ketsjil.

L*Ignum Salis minus* ab utrisque antecedentibus arboribus differt, quæ ab Hitoenſibus etiam tanquam *lignum Salis* habentur, illud vero rectum, ſed tenuem gerit truncum, ramique viciſſim terni ac terni diviſi ſunt, quorum bini laterales medio adcubuerunt, ſunt autem rotundiores ac firmiores quam præcedentium.

Folia ſibi invicem cruciatim ſunt obpoſita, ſex ſeptemve digitos longa, binos ac binos cum dimidio lata. In junioribus arboribus hæc acute & ſubtiliter dentata ſunt, ita ut fere ſpinoſa ſint, in vetuſtioribus vero rara iſtorum dentium adparent veſtigia, ſuntque porro craſſiuscula, glabra, & ſplendentia, nullas notabiles gerentia coſtas transverſales, ſuntque illa rara in ramis, ſaporis fatui, igni injecta ſtrepitum inſtar ſalis excitantia, unde & nomen ſortita eſt hæc arbor, cujus cortex ruffus eſt & punctatus; Lignum vero albicat, durum, & ſolidum eſt: Radices ſupra terram quoque elevantur, uti in præcedentibus, ſed non ita frequenter.

Nomen. Latine *Lignum Salis minus.* Hitoenſibus *Aytaſſi* & *Aylautaſſi Laun Maun* ſeu *Kitsjil*, quod idem denotat, *Taſſi* enim Hitoenſibus ſal ſignificat.

Locus. In Hitoenſi creſcit regione tam circa litus quam in ipſa regione, ſed ubique in humidis ſolis, per quæ rivuli decurrunt.

Uſus. Lignum non peculiarem præbet ad tigna uſum: Æthiopes ejus folia urunt circa infantes, quum hi variolis laborant confluentibus cum duris puſtulis, quæ ipſis *Sackit Catjang* vocantur.

XXXI. HOOFDSTUK.

Kleyn Sout-Hout.

H*Et kleenbladige* Lignum Salis *verſchilt van de twee voorgaande: By de Hitoeëzen mede voor* lignum Salis *gehouden, dit heeft een rechten doch niet dikken ſtam, de takken verdeelen hun met beurten drie en drie, waar van de twee ter zyden tegens den middelſten aangelegen hebben, doch zy zyn ronder en ſtyver dan aan de voorgaande.*

De bladeren ſtaan ook tegen en boven malkander in 't kruys, zes en zeven duymen lang, twee en twee en een half breed. Aan de jonge boomen aan de kanten fyn en ſcherp getand, bykans ſteekelig, dog aan de oude boomen ziet men 'er weinig overblyſzels van; voorts dikachtig, glad, en glimmende, zonder merkelyke dwars-aderen, weinig in 't getal aan de takken, van ſmaak ſmets, in 't vuur knerſſenze als zout, waar van ze den naam hebben. De ſchorſſe is ros en geſpikkelt. Het hout witachtig, hard, en digt. De wortelen ſtaan mede boven de aarde, gelyk aan 't voorgaande, dog zo veel niet.

Naam. *In 't Latyn* Lignum Salis minus. *In 't Hietoeës* Aytaſſi *en* Aylautaſſi Laun Maun *of* Kitsjil, *van dezelfde beduydeniſſe, want* Taſſi *in 't Hitoeës is zout te zeggen.*

Plaats. *Hy waſt op 't* Hitoeëze *Land, zo wel omtrent de ſtrand als Landwaart in, dog over al op vogtige gronden, daar kleene rivieren loopen.*

Gebruik. *Het hout heeft mede geen zonderlyk gebruyk in 't timmeren. De Mooren branden de bladeren omtrent haare kinderen, als dezelve de kleene pokjes hebben, uit harde puyſten beſtaande, die ze* Sackit Catjang *noemen.*

CAPUT TRIGESIMUM SECUNDUM.

Ulet.

U*Let* eſt arbor forma & magnitudine magno *Limonio* ſimilis, cujus truncus quoque eſt anguloſus, & cinereo obductus cortice, inſtar illius *Limonis* & *Coſaſſi*, qui fauciatus lentum emittit ſuccum inſtar Papedæ pultis, qui vero mox exſiccatur in aromaticam ſubſtantiam.

Folia brevibus inſident petiolis ſimplicia & inregularia circa ramos illis Citrii ſimilia, quæ in junioribus arboribus firmum gerunt apicem, ad oras profunde dentata ſunt, inque ſpinoſos apices deſinentia inſtar Rusci, ſunt porro glabra, firma, & ſubtus flaveſcentia, ubi & intermedia coſtarum interſtitia venulis cancellatis pertexta ſunt uti in Varinga, quinque ſexve pollices longa, binos lata, quæ in vetuſtioribus arboribus minora ſunt, nec veſtigia ſpinolarum orarum gerunt, ac ſolummodo in firmum & acutum apicem deſinunt.

Menſe Majo parvos brevesque excreſcunt juli, ex quibus albi progerminant floſculi, quos puſilli inſequuntur fructus ſimplices, baccis minoris Varingæ ſimiles, ſeu paulo magis oblongi, primo virides, dein nigri, intus nucleum gerentes mollem, edules vero ſunt tam crudi quam cocti inſtar Catjang. Recens arboris lignum vitellinum gerit colorem, ad oras ſupra memoratum viſcum exſudans, ſiccum vero flavum eſt fere inſtar Boxi, tenuibusque conſtat fibris, eſtque ſolidum, grave, fuſcis ac nigricantibus maculis, punctis, ac venulis hinc inde variegatum, in aliis vero locis non ita. Sæpe etiam excavatum eſt, carioſum, atque emortuis corruptum plagis, præcipue circa ejus cor in vetuſtis arboribus, raræ enim obcurrunt incorruptæ, quodque mirandum videtur, licet lignum hoc adeo ſit durum ac ſolidum, nequaquam tamen durabile eſt, ac facile coſſos generat, atque carioſum eſt ab abundanti forte ſucco, quo refertum eſt ac lente exſiccatur.

Expertus ſum lignum hoc creſcente luna cæſum non tantum poſt aliquod menſes coſſos generare, ſed in ipſo recenter cæſo hos detectos fuiſſe; Optimum vero cædendi hoc lignum tempus eſt decreſcente luna, quumque fructus maturi ſunt, tumque arbor ad dimidium cædenda eſt, talique modo per aliquod tempus ſibi relinquenda, ut ejus ſuccus exſtillet.

Nomen. In Amboina nota eſt hæc arbor nomine *Ulet*, *Ulete* & *Ayulet*. In Boerone *Ulit*, in Ternata *Lemo Lemo*.

Locus. In Amboina ignota eſt, nec creſcit niſi una alterave in Hitoes ora. majori numero obcurrit in *parva Cerama* ſeu *Huamobela*, ubique non longe a littore in locis ſaxoſis. In *Boerone* & *Gelolo* quoque creſcit.

Uſus. Hoc lignum ad tigna raro adhibetur, quum vix recta ex ipſo formari poſſint ſegmenta & tam cito putreſcat, Ceramenſes tamen & Ternatani illud ſolebant adhibere ad ædium poſtes, ſi dicto cæſum ſit modo; ſic enim non cito coſſos generat, diu ſolidum eſt, durum, grave, ac durabile, unde & hoc lignum intra dimidii anni ſpatium in uſum non eſt vocandum, tum quoque torninocs ex hoc cubilia formant, aptum etiam eſt ad ſecurium manubria, ut & ad anchoras ligneas parvorum navigiorum ob ejus pondus.

Tabula Trigeſima Quarta

Ramum exhibet arboris, quæ *Ulet*, & *Lemo Lemo* incolis vocatur.

A. Junioris arboris ramulum repræſentat, cujus folia dentata ſunt.

XXXII. HOOFDSTUK.

Ulet-Boom.

U*Let is een boom van gedaante en hoogte de groote* Limoen-*boom gelyk, de ſtam mede wat hoekig, met een evene graauwe ſchorſſe, gelyk die van* Lemon en Cofaſſu, *welke gequetſt zynde een taaye vochtigheid uitgeeft, gelyk Papeda, die ſtrax opdroogt in een kruydachtige ſubſtantie.*

De bladeren ſtaan op korte ſteeltjes, enkeld en zonder order, rondom de takken, die van Citroenen gelyk, aan de jonge boomen met een ſtyve ſpitze, aan de kanten grof getant, en in ſtekelige ſpitzen eyndigende, gelyk de Ruscus; *voorts glad, ſtyf, en van onderen geel-groen, alwaar men de tuſſchen-plaatsjes van de ribben doorweven ziet met kleene adertjes, ruytsgewys gelyk aan de* Waringen, *vyf en zes duymen lang, twee breed; aan de oude boomen zynze kleender, zonder litteeken, van de ſteekelige kanten, alleenlyk met een ſtyve en ſcherpe ſpitze.*

In May gewint by kleene korte kattekens, daar aan kleene witte bloemen voortkomen, daar op volgen kleene vruchten, enkeld hangende, de beſiën van de kleene Waringen gelykende, of wat langwerpiger, eerſt groen, daar na ſwart, van binnen met een zagte korl, die men eeten kan, zo wel raauw, dog meeſt gekookt, als Catjang. Het verſche hout is doorn-geel, en aan de kanten 't bovenſtaande ſlym uitgevende, maar beſterft bleek-geel, bykans als Bux-boom, ſyndradig, digt en ſwaar, met bruyne of ſwartachtige plekjes, puntjes en adertjes hier en daar geſpikkelt op zommige plaatzen niet. *Het is dikwils ook hol, vergaan, en met doodſche vlekken geſchendt, byzonder omtrent het hert aan de oude boomen, want men vind zē weinig die gaaf zyn. Ook dat te verwonderen is, hoewel dit hout zo hard en dik ſchynt, is 't nogtans niet durabel, maar gewind zeer ligt wormen, en vermolſemt, miſſchien door de veele vochtigheid, die daar in ſteekt, en langzaam opdroogt.*

Ik heb ervaren, dat dit hout by waſſende maan gekapt, niet alleenlyk na eenige maanden wormſtekig word, maar dat men ook in 't verſch gekapte wormen gevonden heeft; de beſte tyd om te kappen is by afnemende maan, en als de vruchten ryp zyn, en dan moet men den boom maar half doorkappen, en alzo een tyd lang laten ſtaan, dat de vochtigheid ter degen uitzieffert.

Naam *Hy is in Amboina bekent met den naam van* Ulet, Ulete, *en* Ayulet. *Op Boero* Ulit. *In Ternaten* Lemo Lemo.

Plaats. *Op Amboina is het onbekent, behalven weinige op de Kuſt van* Hitoe: *In meerder quantiteyt is by op* kleen Ceram *of* Huamohel, *over al niet verre van ſtrand, daar 't wat ſteenig is. Hy waſt mede op* Boero *en* Gelolo.

Gebruik. *Dit hout werd tot timmeren weinig gebruikt, om dat men weinig regts daar van hebben kan, en zo ligt vergaat: Echter de Cerammers en Ternatanen plegen 't tot ſtylen van huyzen te nemen, als 't op voorſz. maniere gekapt werd, want als de worm niet ten eerſten daar in komt, zo blyft 't daar na gaaf, ſwaar, en durabel, daarom men dit hout binnen een half jaar tot geen werk gebruyken zal, als dan maken de Drayers ook bed-ſtoelen daar van; zo is 't ook zeer bequaam tot ſteelen van bylen, als mede tot houte ankers van haare kleene ligte Vaartuygen, wegens zyne ſwaarte.*

De vier- en dertigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Ulet-Boom*, die ook *Lemo Lemo* by de Inlanders genaamt wert.

A. Wyſt aan een Takje van een jonge Boom, welkers bladen nog getant zyn.

CAPUT TRIGESIM. TERTIUM.

Lignum Eurinum. Aytimul.

A*Ytimul* humilis eſt arbor, haud multo altior *Limonio*, ſed ejus truncus paulo craſſior eſt: Ejus folia conveniunt cum illis *Mangii Caſeolaris* ſeu *Waccat*, ſunt vero paulo oblongiora & flaccidiora, ſuperius lata, inferius anguſtata, inferiora vero ſunt breviora & rotundiora, eumque illis *Waccat* penitus conveniunt, ſubrotunda nempe, quæ vero in ramorum ſummo excreſcunt, anguſtiora ſunt & acutiora, vetuſtis Ebeni foliis ſimilia, ſique ſicca, ſuperius nigricant, inferius cinerea ſunt. Vulneratus trunci cortex ſuccum exſudat lacteum albicantem & viſcoſum: Ex quavis foliorum ala tres pluresve minores dependent baccæ, pericarpio bifolio contentæ, forma convenientes cum illis Berberidis, oblongæ nempe, acuminatæ, ac virides, & ad ipſum quoque ramulorum ortum talea racemi bacciferi terniones plerumque excreſcunt.

Intus reconditur nucleus hepatici coloris inſtar ſemi-lunæ, ſub tenui pellicula ſiccam continens medullam.

Recens lignum luteum penitus eſt, ſed ſiccum flaveſcit, eſtque ſubſtantiæ tenuis, & ſolidæ, in quibusdam vero locis maculæ quædam & venæ adparent lividæ ac fuſcæ, quarum poſteriores illud ornant, priores autem dedecorant, hæ vero venæ non obſervantur niſi in vetuſtis truncis.

Nomen. Latine *Lignum Eurinum* juxta Boeronenſe *Aytimul* & *Aytimule*, cujus denominationis origo ac cauſſa me latet.

Locus. In nullis Amboinæ inſulis creſcit niſi in Boerone, in ejus plaga Zephyrea circa *Wayſammam*, & in plaga boreali circa ſinum Cajelli, ubi regio eſt alta & montoſa: Juxta Boeronenſium relatum in *Java* quoque aliisque Occidentalibus creſcit locis.

Uſus. Boeronenſes hoc adhibent lignum ad pectines, licet non admodum ſit durum ac facile, per longitudinem findatur. Obſervavi quoque hoc lignum quam tardiſſime exſiccari, ſique locis deponatur opacis, lividas contrahere ſtrias, quæ inelegantem ipſi conciliant colorem, Boeronenſes quoque dicunt aptum eſſe ad telorum vaginas ex ipſo formandas.

In *Rumphii Appendice* hæc adduntur.

Ad radicum alas ſegmenta inveniontur, quæ molle, flavum, ac durum præbent lignum, ex quo, uti dictum fuit, pectines formantur, unde & apud Boeronenſes *Caja Siſſir*, h. e. *pectinum lignum* Malaice vocatur.

Tabula Trigeſima Quinta

Ramum exhibet *Ligni Eurini* ſeu *Aytimul.*

XXXIII. HOOFDSTUK.

Aytimul-Boom.

AYtimul *is een lage boom, mede niet veel hooger dan een Lemoen-boom, dog wat dikker van ſtam; de bladeren gelyken die van* 't Mangium Caſeolare *of* Waccat, *dog zyn wat langwerpiger en ſlapper, vooren breed, en naar agteren toeſmallende, maar de agterſte zyn korter en ronder, tenenemaal als die van* Waccat, *te weten meeſt rond; andere aan 't uitterſte der takken zyn wat ſmaller en ſpitzer, de oude bladeren van 't Ebbenhout gelyk, droog zynde van boven ſwart, van onderen graauw. Uit de ſchorſſe des ſtams druypt een taaye en witte melk, gequetſt zynde: Uit ieder ſchoot der bladeren hangen drie of meer kleene beſiën uit een tweebladig kelkje, van gedaante als die van Berberis, te weten langwerpig en groen, zelfs by den oorſpronk der takjes ſtaan twee of drie koppeltjes, ieder van drie beſiën.*

Binnen leyd een leververwige korl, als een half maantje, onder een dun huydeken een droog merg beſluytende.

Het verſche hout is regt geel, maar beſterft bleek, fyn, en digt van ſubſtantie, dog het krygt hier en daar eenige loodverwige en bruyne plekken en aderen, waar van 't de laatſte vercieren, en de eerſte ſchenden, dog niet dan aan de oude ſtammen ziet men deze aderen.

Naam. *In 't Latyn* Lignum Eurinum, *na 't Boeroneeze* Aytimul *en* Aytimule, *waar van my de oorzaak onbekent is.*

Plaats. *Het waſt nergens in de Amboinſche Eilanden, behalven op* Boero, *op deszelfs zuyd-zyde omtrent* Wayſamma, *en aan de noord-zyde omtrent de bogt van Cajeli, daar 't Land begint hoog en bergachtig te werden. Naar het zeggen der Boeronezen, zoude het op* Java *en andere weſtelyke deelen ook vallen.*

Gebruik. *De Boeronezen gebruiken dit hout om kammen daar van te maken, hoewel het niet zeer hard is, en ligt in de lengte ſcheurt. Ik heb ook gemerkt, dat dit hout zeer langzaam opdroogt, en als het aan een bedompte plaats ſtaat, dat het loodverwige ſtreepen gewint, die het zeer mismaaken, hoewel de Boeronezen ook zeiden, dat het bequaam was om kris-ſcheeden daar van te maken.*

In het Aanhangzel *van* Rumphius *werd dit 'er by gedaan.*

By de wortelen-vlerken heeft het mooten van een liggeel en hard hout, waar van men, als gezegt, kammen maakt, en daarom by de Boeronezen in 't Maleyts Caja Siſſir, *dat is* Kamhout, *genaamt wert.*

De vyf- en dertigſte Plaat

Vertoont een Tak van het *Ooſterſche hout*, ofte de *Aytimul-Boom.*

CAPUT TRIGESIMUM QUARTUM.

Siri folia. *Caju-Siri.*

CAju Siri arbor eſt alta & craſſa inſtar Metroſideri, quæ plurimos emittit longos ramos flagelloſos, qui in plurimos iterum dividuntur ramulos, ex quibus folia excreſcunt ſolitaria, quæ hunc obſervant ordinem, ut ex quovis folio alter obpoſitus exſurgat ramulus, medio vero directe ad finem excurrente.

Folia formam Siri foliorum referunt, vel noſtræ Europeæ plantaginis latifoliæ, ſunt autem majora & firmiora, trinervia quoque decurrentibus hiſce nervis totum folium & ad petiolum concurrentibus, in ſuperiore vero folii parte nervi hi in venulas explicantur, ubi & folium per ipſos triſulcatum eſt; interſtitia ubique multis & protuberantibus transverſalibus venis pertexta ſunt: Suntque hæc folia ſuperne obſcure virentia ſeu nigricantia, inferne cinerea, non ſplendentia, atque exeſa.

Martio menſe ex foliorum alis breves dependent racemi, vix digiti articulum longi, ex quibus flores excreſcunt, qui parva primo ſunt capitula albicantia, quæ ſeſe aperiunt in floſculos fuſcos, poſt quorum lapſum racemi diu remanent ac dependent inſtar fruſtulorum Siriboæ.

Si circa litus creſcat, majora gerit folia, ſex ſeptemve pollices longa, tres quatuorve lata, læte viridia, & parum ſplendentia: quæ in Boerone creſcit, neutiquam diverſa eſt ſpecies, ſed tantum varietas, majora gerens folia, ſeptem nempe octove pollices longa, tres quatuorve lata, ſenſim anguſtata, uti Siri folium, ſeu haſtæ apex: Bini laterales nervi non ad ſummam folii extenduntur partem, uti in Amboinenſi, ſed ab aliis binis lateralibus ſuſcipiuntur venis in apicem decurrentibus.

Suprema folii pars longior eſt illa quæ petiolis inſidet, nullumque notabilem gerit ſaporem; Recens arboris lignum flaveſcit, ac pellucidas lymphæ exſundit guttas, ſiccum vero albeſcit ſeu pallidum gerit colorem, eſtque lentum, ſolidum, & durum, ac cæſu difficile, immo adeo contumax in frangendo eſt, ut licet totum fere cæcideris truncum, parvaque ejus remaneat portio, immo & totus decidat, ibi tamen non frangatur, ſed ramentis fiſſis dependeat: Ejus cortex eſt tenuis, ſiccus, & externe glaber, ligno firmiter adhærens: Vetuſtum vero lignum cinereum quoque eſt, atque Amboinenſe plerumque durius eſt & ſiccius Boeronenſi: Radices in plurimas diviſæ ſunt radiculas tenues graciles que, externe nigras.

Nomen. Latine *Siri folia.* Malaice *Caja Siri*, ex foliorum forma. Amboinice in Hitoea *Seſel*, in Leytimora *Seſer*, in Boerone *Ayſalo*, in Hoeamohela *Amelaun Abbal*, h. e. *Sirium ſilveſtre*, quod nomen eſt nimis generale.

Locus. Parva obcurrit copia in Amboina, plurimum in planis & ventoſis locis, circa litus ſitis, immo in ipſo litore, ubi ſemper majora gerit folia: Majori creſcit copia in Boerone in ſinu *Cajeeli*, quæ femina habenda eſt, quum majora & flaccidiora producat folia, ac mollius exhibeat lignum quam Amboinenſis, uti plerumque hoc obſervatur in plurimis arboribus in Boeronis planis ac humidis creſcentibus locis litoralibus.

Uſus. Licet lignum ejus ſit ſolidum ac durabile, raro tamen cæditur ab Amboinenſibus, cædendi laborem fugientibus ob tenacem ejus ſubſtantiam, unde ſecures cito hebeſcunt; ſæpe fit, ut ipſis obſtet, præſertim quum in ſilvis horti aream præparare volunt, quum nullum aliud in uſum vocare norint remedium, niſi quod ad radices ignem deponant, quas tam diu comburunt, donec cadant arbores.

Boeronenſes nobis indicarunt egregios malos ex hoc formari poſſe ligno, qui ab anno 1664 in Amboina in uſum fuere adhibiti, quum lentiſſimum ſit lignum, nec facile frangatur vel findatur, nautæ vero noſtrates conqueruntur nimis grave eſſe, licet penitus ſiccum ſit, præferentes tamen hoc præ aliis ſilveſtri-

XXXIV. HOOFDSTUK.

Siri-Blad-Boom.

CAju Siri *is een hoogen en dikken ſtam, als 't Yzerhout, verdeelt zig in veele lange ranken, dog ſtyve ryskens ofte gerten, daar aan ſtaan de bladeren enkeld, dog meeſt met die order, dat tegen over ieder blad een ander rysken komt, en de middelſte gerte haren gang houd.*

De bladeren hebben de gedaante van Siri-bladeren, of van onze breede Plantage, dog grooter en ſtyver, namentlyk met drie zenuwen agter by den ſteel t'zamenſtootende, die het geheele blad doorwandelen, en hun na vooren toe in kleene adertjes verdeelen, maar aan de bovenſte zyde drie voorens maken, zynde de tuſſchen-plaatzen over al met veele en uitſtekende dwers-aderen doorweven; boven ſwart of donker-groen, beneden graauwachtig, zonder glants, en meeſt doods van coleur, ook doorweten.

In Maart ziet men uit den ſchoot der bladeren eenige korte trosjes afhangen, ſchaars een lid lang, daar aan 't bloeizel hangt, zynde kleene witte knopjes, wat grooter dan hirs, dewelke kleene donkere bloempjes uytmaken, na welkers afvallen de trosjes hangen blyven, als ſtukjes van Siriboa.

Als het ontrent de ſtrand waſt, heeft het grooter bladeren, zes en zeven duymen lang, drie en vier breed, blyde-groen, en wat glimmende; het gene op Boero waſt is geenzints een byzonder geſlagt, maar ſlegts een verandering met grooter bladeren, te weten van zeven tot agt duymen lang, agter drie en vier duymen breed, allenxkens toeſmallende, gelyk een Siri-blad, of het yzer van een ſpies. De twee zydelyke zenuwen loopen niet tot voren toe, gelyk in 't Amboinſche, maar werden van twee andere dwers-aderen ontmoet, die dan tot aan de ſpitze loopen.

De voorſte helft van 't blad is wat langer aan de ſteelen dan de andere, voorts van geen merkelyke ſmaak. Het verſche hout is geelachtig, en geeft eenige klaare droppels water van zig, maar droogt wit of bleek op, zeer taay, digt, en hard, mitsgaders moeyelyk om te kappen, ja zo taay van ſubſtantie, dat al had gy een geheele ſtam doorgekapt tot een kleyn weinig toe, en den zelven omvalt, zal hy evenwel aldaar niet breken, maar met geſcheurde ſplinters hangen blyven. De ſchorſſe is dun, droog, en even, van buyten aan 't hout klevende. Het oude hout werd ook graauwachtig, en 't Amboinſche bevind men doorgaans harder en drooger dan het Boeroneeze. De wortelen zyn in veele kleene, lange, en ranke worteltjes verdeelt, van buyten ſwart.

Naam. *In 't Latyn* Siri folia. *Maleyts* Caju Siri, *na de gedaante der bladeren: Amboinſch op Hitoe* Seſel, *op Leytimor* Seſer, *op Boero* Ayſalo, *op Hoeamohel* Amelaun Abbal, *dat is* Sirium ſilveſtre, *met een al te gemeene naam.*

Plaats. *Men vind hem in kleene quantiteyt op Amboina, meeſt op vlakke en luchtige plaatzen, die omtrent den ſtrand leggen, ja op den ſtrand zelfs, dewelke altyd grooter bladeren hebben. Overvloediger vind men 't op Boero in de bogt van* Cajeeli, *'t welk men voor 't wyfken mag houden, om dat het grooter en ſlapper bladeren, ook gedweeger hout heeft dan het Amboinſche, gelyk meeſt alle boomen op Boeroos vlakke en vochtige voorlanden waſſende.*

Gebruik. *Hoewel dit een vaſt en durabel hout is, zo werd het egter by de Amboinezen weinig gekapt, de moeyte van 't kappen ontziende, wegens zyne taaye ſubſtantie, waar van de bylen haaſtig ſtomp werden; zomtyds ſtaat hy hun in de weg, als ze een pleyn tot een Tuyn willen ſchoon maken, daar ze dan geen andere raad toe weten, als met vuur aan de wortelen te leggen, en zo lange te branden, dat zy omvallen.*

De Boeronezen hebben ons geleert, dat men koſtelyke maſten van dit hout kan maaken, het welke zedert het jaar 1664. in Amboina gepractizeert is, om dat 't een zeer taay hout is, en qualyk breekt nog ſcheurt; dog onze Scheepslieden klagen daar over dat 't ſwaar vald, al was het geheel droog, evenwel nog beter keurende als andere boſch-

veſtribus lignis, quæ antea in uſum vocabantur, uti illud ſilveſtris *Canarii*, *Bintangori*, *Arupæque*, quorum primum in breves ſæpe frangitur partes, binaque reliqua decorticationem non bene ferunt, quod tamen in Siri folia ſeu Caju Siri optime inſtitui poteſt.

Ex lentis hujus arboris ſurculis ſeu flagellis apud Amboinenſes ſacchrariæ vel piſcatoriæ corbes nectuntur, quæ in aqua marina ſeu ſalſa durabiles ſunt.

Tenuibus hujus arboris radicibus ſupra porphyritim cum aqua contritis & propinatis utuntur Hitoenſes Aethiopes contra Oepas, quæ proprie cholera eſt, ſed per hoc quoque nomen Colicam ac Pleuritidem denotant.

Juniores truncos vix hominem craſſos Amboinenſes aliquando cædunt ad ædium poſtes maloſque minorum navigiorum.

boſch-bouten, *die men te vooren daar toe gebruykte, als wilde* Canari, Bintangor, *en Arupa, waar van 't eerſte korter afbreekt, en de twee andere van buyten geen ſchillen verdragen konnen, 't welk men nogtans aan 't Caju Siri wel doen mag.*

De taaye ryskens gebruyken de Amboinezen om haare fuyken of viſch-korven daar mede te vlegten, bevindende die durabel in zout water.

De dunne wortelen van dezen boom gebruiken de Hitoeëze *Mooren op een ſteen met water gewreven, en gedronken tegens Oepas, het welk eygentlyk het hord beduyd, dog zy verſtaan daar door ook andere ziekten, als Colyk en Pleuris.*

De jonge ſtammen, die nog geen man dik zyn, werden zomtyds van de Amboinezen gekapt tot ſtylen van huyzen en maſten tot kleene vaartuygen.

In *Rumphii Adpendice* hæc adduntur:

Supra indicatum fuit poſt florum lapſum racemulos dependere inſtar fruſtulorum Siriboæ, ex quibus poſtea obſervavi veros exereſcere fructus ſequenti modo formatos, magnitudine nempe Ceraſorum nigrorum, quorum unus alterve tantum ex racemo dependet, primo viridis, dein obſcure luteus, externe molli obductus putamine, ſub quo durum reconditur oſſiculum uti in Ceraſis, atque in hoc aquoſus nucleus: Notandum porro eſt prima ſurculorum ſeu arbuſcularum folia ex iſtis fructibus progerminantia ad oras eſſe ſerrata, qualis arbuſcula in adjecta depingitur figura.

Amboinenſes peculiarem *Seſel* faciunt ſpeciem litoream: quæ ita ſeſe habet; minora gerit folia quam terreſtris, tres quatuorve pollices longa, binos lata, trinervia quoque, quorum nempe nervi per longitudinem decurrunt, ſed bini laterales ad ſummum non extenduntur, lateraleſque emittunt minores coſtas ad oras decurrentes, folia autem ipſa in brevem determinantur apicem, ac ſolitaria locantur in ramulis, ſed non ita præciſum obſervant ordinem ac illa veræ Seſel, quod nempe e regione cujusvis folii ſurculus opponatur.

Fructus itidem ab illis veræ Seſel differunt, hæc enim ſpecies multo magis frugifera eſt, ac menſe Auguſto ramuli plurimis ornati ſunt fructibus inter & poſt folia, ac plerumque ab utraque cujusvis folii parte petiolus excreſcit, ex quo bini tresve dependent fructus magnitudine prunellorum ſilveſtrium, eundem quoque colorem externe præbent, primo nempe virides, dein cæruleſcentes, fuſco intermixto colore, ſimilique viſcoſa repleti carne, ſed fatua nec amara, ſub hac carne durus reconditur ac ſordide albicans nucleus magnitudine circiter Ceraſi, ex rotundo quadragonus, in durum deſinens apicem, anguli autem iſti laterales eleganter inciſi & ſtriati ſunt fere inſtar nucleorum *Pegamattæ*, pro cujus ſpecie & hanc haberem arborem, Leytimorenſes vero *Seſel Laut* dicunt eſſe ſpeciem.

In het Byvoegzel *van* Rumphius *wert dit 'er by gedaan.*

Boven is gezegt, dat na 't afvallen van 't bloeizel de trosjes hangen blyven als ſtukjes van Siriboa, waar aan ik naderhand bevonden hebbe, dat eerſt de rechte vruchten groeyen in volgende gedaante, te weten in de grootte van krieken, hangende pas een à twee aan een trosje, eerſt groen, daar na donker-geel, van buyten bekleed met een weeke bolſter, daar onder leyd een harde ſteen als in de kerſſen, en in dezelve een waterachtigen heeſt. Noch ſtaat te weten, dat de eerſte blaadjes van de jonge ſpruytjes uyt de voornoemde vrucht komende, aan de kanten fyn gezaagt zyn: Diergelyke boompje in de nevenſtaande figuur te zien is.

De Amboinezen maken een byzondere ſtrand-zoorte van Seſel, *wiens beſchryvinge aldus is: Het heeft kleender bladeren dan de Landelyke, drie en vier duymen lang, twee dito breed, daar aan ook wel drie zenuwen in de lengte lopen, dog de twee zydelyke lopen niet ten eynde, en zenden eenige ribbekens na de kanten, voren met een korte ſpits, ſtaan enkeld aan haare ryskens, dewelke die precyſe ordre niet houden gelyk men aan 't regte Seſel ziet, te weten tegen over ieder blad een rysken.*

De vruchten verſchillen ook van 't regte Seſel, want deze zoorte is veel vruchtbaarder; in de maand Auguſtus hangen de ryskens vol vruchten tuſſchen en agter de bladeren, gemeenlyk ter wederzyden van ieder blad ziet men een ſteel, daar twee en drie vruchten aan hangen; in de grootte van Slee-pruymen, hebben ook dezelfde coleur van buyten, te weten eerſt groen, daarna na den blaauwen trekkende, met bruyn gemengt, als mede diergelyke ſmeerig vleeſch, dog laf en zonder wrangigheid; onder dit vleeſch legt een harde vuyl-witte korrel, in de grootte van omtrent een kerſſe, uit den ronden vierkantig met een harde ſpits voor op, van buyten zyn de vier zyden gegraveert, ſchier op de manier als de korrels van Pegamatta, *voor wiens medezoorte ik het houden zoude, dog die van Leytimor willen een* Seſel Laut *daar van maaken.*

Tabula Trigeſima Sexta

Sirifoliæ exhibet ramum:

Ubi Litt. A. *Surculum* ſeu *arbuſculam* denotat ex nucleo à mox propullulantem, quæ *folia* gerit acute *ſerrata.*

B. *Oſſiculum* offert *ſeminale anguloſum* & *acutum.*
C. *Idem apertum.*

De zes- en dertigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Boom*, die *bladeren* draagt als de *Siri.*

Alwaar Lett. A. aanwyſt een *jong Boompje*, zo als het uit de pit te voorſchyn komt, dragende in 't begin *ſcherp gezaagde bladeren.*

B. Is de *hoekige* en *puntige zaadkern*, ofte *ſteen.*
C. *Dezelve geopend.*

Tabula Trigeſima Septima

Sirifoliæ Littorea exhibet ramum, quæ *Seſel Laut* vocatur ab incolis;

De zeven- en dertigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Strand-Siri-blad-boom*, welke *Seſel Laut* van de Inlanders genaamt wert.

CAPUT TRIGESIM. QUINTUM.

Arupa.

A*Rupa* magnam habet convenientiam cum *Bintangora montana*, ejus vero truncus non eſt craſſus, ſed altiſſimus & erectus, in nullos notabiles diviſus annulos, altior eſt *Bintangora*, & crus circiter craſſus eſt ejus truncus, comam gerens parvam ſed denſam, ramuloſque longos, quibus folia inſident ſolitaria a ſummo ad imum, quæ Mangæ bravæ foliis ſimilia ſunt, ſed anguſtiora & firmiora, inferius anguſtata, quorum inferiora quinque, ſuperiora novem & decem pollices longa ſunt, binos treſque digitos lata, tenuibus pertexta veois parallelis, inſtar foliorum Caryophylli, minora vero inter iſtas venulas ſpatia in inferiore parte aliis minoribus & intricatis repleta ſunt venulis; Flores fructuſque hucuſque me latent: Lignum vero album eſt, leve, lentum, & per longitudinem maxime ſtriatum, inſtar illius *Bintangoræ*, ſique adcurate conſpiciatur, quaſdam quaſi præbet fiſſuras.

Nomen. Nullo alio innotuit nomine niſi Amboinenſi *Arupa.*

Locus. In Amboinæ montibus creſcit hinc inde, ut & in *parva Cerama.*

Uſus. Lignum hoc ob ejus firmitatem ab incolis multum adhibetur ad malos minorum navigiorum, ac magis quam illud Bintangoræ, quum non ita ſit grave: Utraque vero iſta ligna ooo multum imminuenda ſunt, ſed quam craſſa etiam ſint, integra ſervanda, nec non niſi leviter decorticanda, quum ipſorum pars extrema quam maxime firma ſit, quoque propius ad cor ipſorum perventum ſit, eo molliora ſunt.

Lignum hoc ad ædium tecta itidem adhibetur, ut & ad palos, quum juniores arbores quam citiſſime excreſcant in quinque ſexve pedum altitudinem, quarum trunci decorticati per aliquot dies ad ſolem ſiccantur, antequam in uſum vocentur.

P. S. *Arupa* duplex eſt, alba & rubra, quæ colore ligni tantum diſtinguuntur, quod in poſteriore in ruffum tendit colorem, quodque multo gravius, nodoſius, & durabilius eſt, unde & ad ædificiorum tecta & tigna maxime uſitatum eſt; In albo folia arcte ſibi adſtant ſine ordine in ramulorum ſummo, quorum nervus medius ſuperne protuberat.

Ex foliorum aliis unum alterumve excreſcit capitulum viride, ſuperius acuminatum ad magnitudinem mediocris Olivæ, coloris obſcure lutei, quod nucleum continet uti *Gnemon*: Maturi fructus menſe Octobri obſervantur.

Ex vulnerato trunci cortice lac exſtillat albicans, quod inſtar calcis exſiccatur.

Tabula Trigeſima Octava

Ramum exhibet *Arupa.*

XXXV. HOOFDSTUK.

Arupa-Boom.

ARupa heeft een groote gelykeniſſe met de Bintangor montana, met geen dikken, maar zeer regten en hoogen ſtam, in geene merkelyke trappen verdeelt, maar hooger dan de Bintangor, en ſchaars een dye dik, boven een kleene, dog digte kruyn, met lange ryskens, daar aan ſtaan de bladeren enkeld, van agteren tot vooren toe, die van Manga Brava gelyk, dog ſmalder en ſtyver, na agteren toeſmallende, de agterſte vyf, de voorſte negen en tien duymen lang, twee en drie vingers breed, met fyne paralle le adertjes doorregen, gelyk de Nagelbladeren, dog de kleene ſpatie tuſſchen de aderen aan de onderſte zyde, zyn met andere kleendere en verwerde adertjes vervuit. Vruchten en bloemen zyn nog onbekent. Het hout is wit, ligt, taay, en in de lengte geſtreept, gelyk dat van Bintangor, en als men 't aanziet, eenige ſcheurtjes vertonende.

Naam. Het is met geen andere naam bekent, dan met den Amboinſchen Arupa.

Plaats. Het waſt in 't gebergte hier en daar over al op Amboina, als mede op kleen Ceram.

Gebruik. Wegens zyne ſtyvigheid werd dit hout by de Inlanders veel gebruykt, tot maſten van kleene Vaartuygen, en liever dan dat van Bintangor, om dat het zo ſwaar niet is: dog beyde die houten moet men zo dik laten als menze vind, en niet veel meer dan de ſchorſſe afnemen, om dat in 't buytenſte de meeſte ſtyvigheid beſtaat, en hoe nader het hert, hoe weeker zy vallen.

Men gebruykt het ook tot dakwerk aan de huyzen, te weten tot ſparren, want de jonge boomen ſchieten zeer ligt op, vyf en zes vadem hoog, die men dan ſchild, en eenige dagen in de zonne droogt, eer menze gebruykt.

P. S. Arupa is tweederley, witte en roode, alleenlyk in de coleur des houts onderſcheiden, dewelke aan het laatſtgenoemde na den roſſen trekt, het welk ook veel ſwaarder, quaſtiger, en durabelder is, dierhalven tot den huisbouw, in de daken tot ſparwerk meeſt gebruykelyk; aan het witte ſtaan de bladeren digt agter malkander, en zonder ordre aan 't voorſte der ryskens, en haare middel-zenuwe puylt boven uit.

Uyt den ſchoot der bladeren komen een of twee groene knoppen, met een lange ſpits boven op, dewelke zo groot werden als middelbaare Olyven, van coleur donker-geel, van binnen met een korl, gelyk Gnemon. De rype vind men in October.

Uit de gequetſte ſchorſſe des ſtams loopt een witte melk, dewelke opdroogt als kalk.

De acht- en dertigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Arupa-Boom.*

CAPUT TRIGESIM. SEXTUM.

Surenus, Suren.

SUrenus arbor eſt alta & recta inſtar *Lingoi* ſeu *Fraxini* noſtratis, quæ prope radices alata eſt, ubi & truncus ultra ulnam in diametro craſſus eſt, cortice obductus glabro, ſicco, & lentiſſimo.

Ejus coma eſt denſa, in plurimos longos ramulos diviſa, quorum quidam ſolitarii, quidam bini & terni ſimul ex uno excreſcunt ortu, ubi & craſſiuſculum formant geniculum, ſuntque virides, ex cinereo punctati, multique ſupra ſeſe invicem ex ramis excreſcunt.

In hiſce longis flagellis folia per paria ſibi ſunt oppoſita novem, decem, ac ſæpe duodecim, illis Fraxlni ſimilia quoque, ſed minora, brevibuſque inſident petiolis, inferius latiſſima, ſuperius acuminata, inſtar acuminati haſtæ ferri, oris æqualibus, aliquando vero parum ſinuoſa ſunt, quatuor vel quinque pollices longa,

XXXVI. HOOFDSTUK.

Suren-Boom.

SUren is een hoogen en regten boom, gelyk de Lingoo, of by ons den Eſſchen-boom, met vlerken by de wortel, en den ſtam aldaar boven een vadem in de rondte dik, met een evene, drooge, en zeer taaye ſchorſſe.

De kruyn is digt, in veele lange ryskens verdeelt, waar van zommige enkeld, zommige twee a drie by malkander ſtaan, uit een oorſpronk, alwaarze een dikachtig knietje maken, groen, en met graauw geſpikkelt, veele boven malkanderen aan haare takken.

Aan deze lange ryskens ſtaan de bladeren in twee ryen tegens malkanderen, met negen, tien, en twaalf paren, die van den Eſſchen-boom ook gelyk, dog wat kleender, op korte ſteeltjes, agter breetſt, en voor toegeſpitſt, regt gelyk 't yzer van een pieke, met evene kanten, of een weinig gekronkelt, vier en vyf duymen lang, twee vingers breed.

ga, binos lata digitos: Nervus magnus non directe per medium excurrit, anterior enim folii pars ſemper latiſſima eſt, ac prope petiolum auriculata, econtra altera pars brevior & anguſtior, coſtæ laterales latiſſime diſtant inregulares. Superior foliorum pars intenſe viridis eſt, glabra, nec protuberantes gerit coſtas.

Flores ex alis ſurculorum ſeu folioſorum ramulorum proveniunt longo in racemo pedem & ultra longo, in paucos laterales minoresque diviſo petiolos, quorum quivis racemum refert florum Alcannæ, Cypri, ſimilisve plantæ. Flores hi facillime deciduot, ſi moveantur vel tangantur, unde & fructus raro proveniunt.

Trunci cortex in vetuſtis arboribus craſſiuſculum exſudat ſuccum inſtar Papedæ, ſed in gummi non exſiccatur, qui ſaporis expera eſt, licet cortex Santali odorem ſpiret, & ſaporem fundat cum levi amaritie.

Fructus oblongæ ſunt baccæ inſtar oſſiculorum Olivæ ſeu decorticati *Gnemonis*, ſed paulo minores, exterius obſcure virides ac demum nigricantes, cum quibusdam punctulis notatæ, acſi arena conſperſæ eſſent, hæ in quinque dehiſcunt partes, ac intus exhibent nucleum levem pentagonum, ſeu cancellum quinque alis ornatum, ſubſtantiæ levis ac fungoſæ, inter has vero alas tanquam in cellula una alterave tenuis locatur ſquama in medio protuberans, ubi granulum inſtar Seſami continetur, quod verum eſt ſemen.

Recens trunci cortex ſeparatus dulcem ac debilem fundit odorem fere inſtar *Grani moſchati*, vel *Santali*, ſed folia æque ac cortex amaricantem habent ſaporem, haud tamen ingratum: Lignum recens cæſum albicat, ſed in ruffum ſiccatur colorem, in vetuſtis arboribus purpuraſcentem, magnasque gerit ſtrias longitudinales inſtar Abietis ligni, eſt autem porro leviſſimum, ſiccum, fungoſum, & molle, nihilominus tamen durabile, ſi uſurpetur ac tractetur, debilem Santali fundit odorem.

In Uliaſſerenſibus inſulis hæc arbor parvam præbet varietatem, ſed forma haud multum a priore differt, excepto quod ejus folia paulo ſint minora & flaccidiora, nec ullam habeant notabilem amaritiem: Fructus ejusdem cum priori ſunt formæ, ex longis rarisque dependentes racemis.

Lignum duplicem gerit colorem: Primum & optimum maris habetur, quod ad oras pallide albeſcit, interne vero ruffum eſt ac leviter purpureum: Alterum levius eſt ac fungoſius, flaveſcens inſtar Abietis, in quibusdam vero locis ruffeſcit, hoc feminæ habetur, ac forte flaccida gerit folia; Utraque Sandali ſpirant odorem, ſi recentia tractentur, non autem dolabra poliri poſſunt ob piloſam ipſorum ſubſtantiam, ad ſolem vero non finduntur, ſuntque leviſſima ligna, quæ in Amboina inveniuntur.

Quotannis menſe Majo, ſeu ſub initium pluvioſorum menſium hæc arbor ſua dimittit folia petiolosque, ita ut fere nuda ſit, quod in paucis aliis Amboinæ arboribus itidem obſervatur; dein menſe Julio & Auguſto novi regerminant ramuli ac folia, quum flores paulo poſt producit usque in Januarium.

Nomen. Latine *Surenus*: Malaice, Javanice, & Baleyice *Suren*. In Uliaſſerenſibus inſulis *Loſſal*: Amboinice in Leytimora *La-Ulit* ſeu *Lau-Urit*, h. e. folium *Condondong*. In Burone *Unas* & *Unos*, in Hitoea *Ulaſſe*, quod diſtinguendum eſt a ſupra deſcripto *Ulaſſio*, & ab alia arbore *Ayulit* ſeu *Condondong*, quod in Hœamohela *Kelibeſſi* vocatur, quæ arbor lanuginoſa & mollia gerit folia, ac ſpecies eſt *Arboris Caprariæ*: Verum autem nomen Uliaſſerenſe eſt *Aloſſal*, ubi & ſtipitibus propagatur, ex cujus ligno monoxyla formant, in Huamohela quoque obcurrit, ubi *Eytale* vocatur h. e. arbor annua, quum quotannis ſuos dimittit fructus, quod incolis indicium eſt, tempus adeſſe Padey plantandi. In Hamaria quoque obſervatur.

Locus. Vera Surenus exotica eſt in Amboina & ad borealem ſinus plagam circa Baleyenſium quorundam ædes invenitur, qui hanc per ſtipites propagant, quod raro tamen ſuccedit, quum tenerum ac ſiccum ejus ſit lignum, quod facile perit: Vulgaris vero ſpecies, quæ a genuina non multum differt, copioſe ſatis in Uliaſſerenſibus inſulis, in Honimoa, & Nuſſa

breed. De groote zenuwe gaat niet regt door de midden, maar de voorſte helft is altyd de breedſte, en by den ſteel rond toegehild, daar en tegen is de andere korter en ſmalder. De ribben ſtaan wyd van malkander zonder ordre; de bovenſte zyde is hoog-groen, glad, zonder uytbuylende ribben.

Het bloeizel komt voort uit den ſchoot der telgen of bladdragende ryskens, aan een langen ſteel, een voet of meer lang, en verdeelt in weinige en ydele zyde-ſteeltjes, ieder verbeeldende een troſje van de bloeyende Alcanna, Cyprus, &c. Het bloeizel valt 'er ligt af, als men het aanraakt, en brengt dierhalven weinige vruchten voort.

De ſchorſſe des ſtams aan de oude boomen, ſweet een diknachtig zap uit, als Papeda, dog wil tot geen gom opdroogen, zonder ſmaak, hoewel de ſchorſſe een Sandelreuk en ſmaak by zig heeft, met een kleyne bitterheid.

De vruchten zyn langwerpige beſiën, als Olyve-ſteenen, of een geſchilde Gnemon-vrucht, dog wat kleender, van buyten donker-groen, en ten laatſten ſwartachtig, met eenige puntjes, als zand bezet, die hun in vyf deelen openen, en van binnen vertonen een vyfzydige ligte kerl of pilaartje, met vyf vleugelen bezet, ligt en voos van ſubſtantie, hebbende tuſſchen de vlerken als in ieder celletje, een of twee dunne ſchubbetjes, in de midden uitbuylende, alwaar een kleen korreltje leyd als Seſamum, 't welk 't zaad is.

De ſchorſſe als men ze aftrekt, heeft een zoeten, dog ſlappen reuk, bykans als Granum moſchatum, of Sandel, maar zo wel de bladeren als ſchorſſe zyn bitter van ſmaak, dog niet onaangenaam. Het hout verſch gekapt, is witachtig, maar heſterſt ſtrax ros, en in de oude boomen wat purperachtig, met groote ſtreepen in de lengte, gelyk het Dennen-hout, voorts zeer ligt, droog, voos, en week, niet te min durabel als men 't handelt, een ſlappen Sandel-reuk van zig gevende.

In de Uliaſſers waſt dezen boom met een kleene veranderinge, aan gedaante niet veel van de voorgaande verſchillende, behalven dat de bladeren wat kleender en ſlapper zyn, en geen merkelyke bitterheid hebben. De vruchten zyn van de voorige gedaante, hangende aan lange en ydele troſſen.

Het hout is tweederley van coleur: het eerſte en beſte is 't manneken, aan de kanten bleek-wit, maar van binnen ros, met ligt purper gemengt; het ander is ligter en voozer, ligt-geel, als 't Dennen-hout, hier en daar wat ros onderloopende, dit is het wyfken, en miſſchien dat met de ſlappe bladeren: Beyde hebbenze mede een Sandelreuk, als men ze verſch handelt, laten zig niet glad ſchaven wegens haare pelzige ſubſtantie; ſcheuren niet in de Sonne, en zyn van de ligtſte houten, die men in Amboina vind.

Jaarlyx in May of het begin van de regen-maanden, begint dezen boom zyne meeſte bladeren en jonge ſteelen af te werpen, zo dat hy meeſt kaal ſtaat, 't welk nog eenige weinige boomen in Amboina doen; daar na in July en Auguſty begint hy jonge takjes en loof te gewinnen, en daar op te bloeyen, het welk tot January duurt.

Naam. In 't Latyn Surenus: Maleyts, Javaans, en Baleys Suren. In de Uliaſſers Loſſal; Amboinſch op Leytimor La-Ulit, of Lau-Urit, dat is blad van Condondong. Op Boero Unas en Unos. Op Hitoe Ulaſſe, het welk men onderſcheiden moet van 't bovenſtaande Ulaſſi, en van een andere boom Ayulit of Condondongsblad, dewelke op Hoeamohel Keſibeſſi hiet, met zagte wolachtige bladeren, en een geſlagt is van den Arbor Capraria. De regte naam is in de Uliaſſers Aloſſal, daar men 't met ſtokken plant, om van deſſelfs hout praauwen te maaken; men vind hem mede op Huamohel, daar hy Eytale hiet, dat is jaar-boom, om dat hy jaarlyx zyne vruchten afwerpt, waar aan de Inlanders kennen, dat het tyd is den Pady te ſteken. Op Hamarien vald hy ook veel.

Plaats. De regte Suren is een vreemdeling in Amboina, en werd aan de noord-zyde van den Inham, omtrent de wooningen van eenige Baleyers gevonden, die hem met ſtokken voortplanten, 't welk nog zelden gelukt, om dat hy een teer en droog hout heeft, dat ligt uitgaat. De gemeene zoorte, die dog van de regte niet veel verſchilt, heeft men met redelyke quantiteyt in de Uliaſſers, op

Laut, uti & in Hitoe, & circa Mamalo, in Boerone, Bonoa, & parva Cerama circa Hanoetello.

Non proprie eſt arbor ſilveſtris, nam ab Uliaſſerenſium inſularum incolis in arvis & hortis ſilveſtribus colitur, ubi in vaſtam extenditur craſſitiem, cujus lignum in uſum ab ipſis vocatur.

Uſus. Dicti Uliaſſerenſium incolæ hoc lignum maxime expetunt, ex quo monoxyla fabricant levia, quæ non finduntur, & in aqua marina durabilia admodum ſunt, ſi craſſos conquirere poſſint truncos, aſſeres ex iis formant coſtasque ædium præcipuarum, atque hi aſſeres inſerviunt quoque ſummæ parti navigiorum Corre Corren dictorum: Album ac ſpongioſum hujus arboris lignum oblongis conducit clypeis, alæque amplæ crateribus.

Javani ac Baleyenſes pluris faciunt hoc lignum, quod in tenues ſecant aſſeres, ex quibus elegantes formant ciſtulas, capſulas, ac ſcrinia, quæ fricando eleganter norunt polire, tenuique obducere vernice, unde læte rubentem & eleganter venoſum conquirunt colorem, quas leves ciſtulas Chinenſes vehementer expetunt.

Folia & cortex magnum habent in re Medica uſum, cum fruſto enim Acori contuſa in aqua, & expreſſa propinantur febricitantibus, vel linimentum ex contrito cortice præparatur; quo inungitur corpus pro refrigerio: Eodem quoque modo uſurpatur ad lienem induratum, qui morbus *Theatu* vocatur, quo in caſu pauca additur *Putſjok* & *Aniſi* quantitas: In ſimplicibus febribus optima ſunt folia tantum in aqua contrita, quæ in febris paroxyſmo incipiente exhibetur, remanens expreſſa maſſa uſurpatur ad corpus fricandum, in obſtructo autem liene ac febri hac ex cauſſa ortum ducente *Acorus* & *Acetum* addenda ſunt. Cortex cum Pinanga maſticari quoque poteſt ac deglutiri, odorem ſaporemque primo gerens Sandali, dein vero amaricat.

Javani aſſeres ſecant ex hoc ligno, quos Bataviam mittunt, noſtroque vendunt populo inter alios rudes aſſeres, a quibus diſtingui poſſunt, dum Sureni aſſeres ſunt rugoſi & piloſi quaſi, nec dolabra fere poliri poſſunt, ſed inter elaborandum gratum effundunt odorem, unde & eliguntur ad ciſtas, in quibus veſtes adſervantur, quum fricando foliis rugoſis poliri ſatis poſſunt.

Honimoa, *en* Nuſſa Laut, *als mede op* Hitoe *omtrent* Mamalo; *op* Boero, Bonoa, *en* kleen Ceram *omtrent* Hannetello.

Het is geen eygentlyke boſch-boom, want hy werd van de Inlanders in de Uliaſſers in haare erven en boſch-tuynen gehavend, en tot een dikte opgequeekt, om des gebruyks wille van 't hout.

Gebruik. *Gemelde Inwoonders van de Uliaſſers dan beminnen dit hout zeer, om ligte prauwen daar van te maken, dewelke ligt zyn, niet ſcheuren, en in 't zeewater durabel. Als ze dikke ſtammen hebben, makenze daar ook planken en ribben van tot haare voorname huyzen, welke planken ook te pas komen tot de bovenſte deelen van de* Corre Corren. *Het witte en ſpongieuze hout dient tot de langwerpige ſchilden, en de breede vlerken tot houte bakken.*

De Javanen en Baleyers maken meer werk van dit hout, die het tot dunne planken zagen, en daar van fraaye kiſtjes, doosjes, en kantoortjes maken, die ze met ſchuuren weten glad te krygen, en met een dun vernis beſtryken, waar door ze licht-rood, en fraay geadert ſchynen, van welke ligte kiſtjes de Chinezen veel houden.

De bladeren en ſchorſſe zyn in groot gebruyk in de Medicynen, want men ſtoot ze met een ſtuk Acorus *met water, en drukt het door, 't welk men te drinken geeft in de koortzen, of men maakt een pap van de gevrevene ſchorſſe, en ſtrykt 't lichaam daar mede, om te verkoelen. Op dezelfde manier werd ze ook gebruikt in een geſwolle milt, het welk men de koek of* Tehatu *noemt, in welk geval men een weinig* Putſjoek *en* Anys *daar by doet. In enkele koortzen is het beſt, dat men ſlegts de bladeren met water vryft, het zelve by het aankomen der koortzen te drinken geeft, en met de uitgedrukte pap het lichaam beſtrykt, maar in de mild-zugt, of koorts daar uyt ontſtaande, moet men den* Acorus *en* Azyn *daar by doen. Men kan ook de ſchorſſe met Pinang knouwen en inſwelgen, riekende en ſmakende voor eerſt als Sandel, maar daar na werd zy bitter.*

De Javanen zagen planken uit dit hout, dewelke ze op Batavia aan ons volk leveren, onder andere baaye planken, waar onder men ze kennen kan, dewyl de planken van Suren *ruyg en pelſig zyn, door den ſchaaf qualyk glad te maken, maar hebben in 't werken een aangenamen reuk, daarom men ze geerne tot kleeder-kiſten neemt, wanneer men ze door 't ſchuren met ruige bladeren glad moet maaken.*

Tabula Trigeſima Nona

Ramum exhibet *Sureni*
Ubi Litt. A. *racemum floriferum* denotat.
B. *Fructum ſeparatum naturali* repræſentat *magnitudine.*

De negen- en dertigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Suren-Boom.*
Alwaar Lett. A. vertoont een *Bloem-troſje* afzonderlyk.
B. Een *vrucht* in zyn *natuurlyke grootte.*

CAPUT TRIGESIMUM SEPTIMUM.

Machilus. Makilan.

M*Achilus* ſatis alta & craſſa eſt arbor, quæ dividitur in marem & feminam.

Machilus mas ſeu anguſtifolia rectum gerit truncum, in diametro ulnam plerumque craſſum, qui corticem gerit tenuem, externe ex viridi & cinereo mixtum, interne ruffum, ſiccum, & fragilem: Folia gerit illis Sicci quam ſimilia, ſed paulo majora, quæ in ramulis arcte ſibi adcreſcunt, in floriferis vero & frugiferis rariora, quatuor vel quinque pollices longa, bina lata, ſubrotunda plerumque, ſed in obtuſum deſinentia apicem, pauciſſimis & obliquis admodum coſtis donata, ſubtus quam maxime protuberantibus: Nervus medius ſubtus flaveſcit: Solitaria hæc folia excreſcunt in rotundis ramulis, ſcabra, & ſuperius glabra.

Flores brevibus in racemis progerminant inſtar Catjang, qui ſunt floſculi ex quatuor concavis & viridibus petalis conſtructi, quorum medium repletur ſtaminibus brevibus & intenſe luteis.

Fructus omnino ſimiles ſunt teneris glandibus, calicibus quoque contenti, non ita tamen rugoſis quam in glan-

XXXVII. HOOFDSTUK.

Makilan-Boom.

MAchilus *is een redelyke hooge en dikke boom, verdeelt in manneken en wyfken.*

Machilus *het mannetje of het kleenbladige, heeft een regten ſtam, een vadem in de rondte en minder. De ſchorſſe is dun, buyten uit den graauwen en groenen gemengt, binnen ros, droog, en breekſaam, het heeft bladeren die van* Sicki *zeer gelyk, dog nog al grooter, aan de jonge ryskens, digt op malkander. Aan de bloem en vruchtdragende wat ydeler, vier en vyf duymen lang, twee breed, vooren meeſt rond, of met een ſtompe ſpitze, met weinige en zeer ſchuynze ribben, van onderen zeer uytpuylende. De middel-zenuwe is van onderen geel, zy ſtaan enkeld en aan ronde takskens, ſtyf, en boven glad.*

Het bloeizel komt voort aan korte troſjes, als Katjang, *daar uyt worden kleene bloempjes van vier holle en groene bladjes gemaakt, 't middelſte ſtaat vol korte en hooggeele draatjes.*

De vruchten zyn gantſch gelyk de eerſt beginnende eykelen, ook in kelkjes ſtaande, die zo ruyg niet zyn als aan

Digitized by Google

glandibus, vix digiti minoris articulum longi, primo virides, glabri, parvisque albicantibus punctulis notati, dein rubentes, ac demum violacei ſeu nigricantes: Maturi ex calcibus decidunt inſtar glandium, ſub tenui putamine purpureus reconditur nucleus, qui, ſi ſecetur, adhæret, in bina ſegmenta diviſibilis: Fructus vero hi ſolitarii, bini, vel terni brevibus in pedunculis circa ramos locantur uti Lauri fructus.

Arboris lignum citrinum gerit colorem, ſeu flaveſcit, quo autem ad cor magis accedit, eo magis intenſe luteum eſt, & ex ruffis conſtat fibris, quodammodo fungoſum & molle, quodque ſerra & dolabra elaborari poteſt, ſed non facile poliri, inter elaborandum vero acidulum ſpirat odorem inſtar Sagumantæ, & licet fungoſum ac leve videatur lignum, durabile tamen eſt in ædificiis, inſervitque ipſorum fulcris, quum in terra durabilius ſit Metroſidero.

Altera *Machilus* femina ſeu latifolia ſimilis eſt arbor, quæ folia quoque gerit in longis flagellis inordinata, undique & arcte ſibi juncta, plerumque ejusdem formæ, quæ maris, ſed majora, illis Siccii latifoliæ ſimilia, inæqualis longitudinis, quædam enim octo & novem pollices longa ſunt, quædam quinque & ſex, tres quatuorve pollices lata, glabra, mollia, ſplendentia, ac tenuiora illis maris: Ipſorum coſtæ alternatim ſibi obponuntur, ac nervus medius inferne ruffus eſt.

Flores in majoribus progerminant racemis, illis maris ac craſſioribus in pedunculis, qui parum ſtellati ſunt, ex ſex albis petalis formati, in quorum centro capitulum provenit, quod in fructum excreſcit, qui plures ſimul dependent forma & magnitudine prunorum Damaſenorum, ſed anguſtiores, primo virides inſtar Olivarum, dein ex cœruleo nigricantes inſtar iſtorum Prunorum: Nullis continentur caliculis uti illi maris, rubrisque inſident pedunculis. Caro exterior viridis quoque eſt uti prunorum, ſed vix cultrum craſſa, ſub hac ingens reconditur nucleus ejusdem cum fructu formæ, qui tenui tegitur pellicula, albus, & duram habens ſubſtantiam inſtar Caſtanearum, ſed quæ mucoſa eſt, ingrati ſaporis, ſique incidatur, ruffeſcit. In bina dividi poteſt ſegmenta, inque ejus centro gemma locatur, quæ novam generat arbuſculam: Cortex fragilis quoque eſt uti præcedentis, ac pluvioſo tempore cutis pruritum excitat.

Ejus lignum mollius & pallidius eſt illo maris, piloſum admodum, fibroſum, & leve, difficile quoque ſecari & perdolari poteſt, unde nec glabrum vel politum reddi poteſt, quum ejus fibræ adeo facile decidant atque ſeparentur, in ædium exſtructione non adhibetur, quum non ſit durabile, melius vero aquam marinam tolerat.

Anni tempus. Floret Januario, fructusque profert Aprili.

Nomen. Latine *Machilus mas & femina.* Amboinice in Hitoea *Makelan*, *Marela*, & *Murala.* in Leytimora *Makila*, & *Makilan*, item *Aypaſſa.*

Locus. In Amboinæ montibus creſcit in altis ſilvis, copioſius in Leytimora quam in Hitoea, an in aliis ipſi vicinis creſcat inſulis non inquiſivi, iſtam ſaltem nationem hoc latet.

Uſus. Apud Amboinenſes hoc lignum in vulgari eſt uſu ad tigna, tam ad ædium quam navium exſtructionem, maris nempe lignum, feminæ enim non bene elaborari poteſt. Ex mare poſtes obſervati fuere prope caſtellum Victoriam a vetuſtorum Portugallorum tempore jam ibi depoſiti, qui huc usque integri & incorrupti erant, quod ſpatium eſt ultra ſexaginta annorum: Aſſeres ex hoc etiam ſecantur æque ac ex Siccio, ex quibus monoxyla fabricantur, qui tamen facile finduntur, ſi diu Soli exponantur, ædificationi autem hi melius inſerviunt illis Siccii, quum non facile coſſos generent, ſi modo arbores obcurrerent adeo craſſæ, ut ex iis ſatis lati aſſeres ſecari poſſint.

aan de Eekelen, ſchaars een lid van een pink lang, eerſt groen, glad, en met kleene witte puntjes bezet, daar na roodachtig, ten laatſten violet of ſwartachtig. De rype vallen ook uit haare kelkjes, gelyk Eekelen. Onder een dunne ſchaal leyd een paarſen-korl, in 't ſnyden kleverig, die zig in tween deelt. Zy ſtaan een, twee, en drie op korte ſteeltjes rondom de takjes, in manieren als de Bakelaren.

Het hout is citroen-geel, of wel zo bleek, en hoe verder naar binnen toe hoe geelder en roſſer-dradig, eenigſints voos en week, laat zig egter door de zaag en byl bearbeiden, dog niet glad polyſten, en in 't werken geeft het een gooren reuk van zig, als Sagumanta; *hoewel 't een ligt en voos hout ſchynt, zo is 't nogtans durabel in gebouwen, en dient tot onderleggers, om dat 't de aarde beter verdragen kan dan het Yzer-hout.*

De tweede Machilus *het wyfken of breedbladige, is diergelyken boom, de bladeren ſtaan ook aan lange ryskens zonder ordre, rondom en digt agter malkanderen, meeſt van dezelfde gedaante als aan 't manneken, dog grooter, die van 't breedbladige Sicki gelyk, van ongelyke lengte, want zommige zyn agt of negen duymen lang, zommige vyf en zes, drie en vier duymen breed, glad, zagt, glimmende, wat weeker dan die van 't manneken. De ribben ſtaan verwiſſelt tegens malkander, en de middel-zenuwe is beneden wat ros.*

Het bloeizel hangt aan grootere troſſen als aan 't manneken, en dikkere ſteelen, zynde kleen geſternt, van zes witte blaadjes gemaakt; in welkers midden een knopje voortkomt, daar uit de vrucht werd; dezelve hangen eetelyke by malkander, in de grootte en gedaante van Damaſte pruymen, dog ſmalder, eerſt groen als Olyven, daar na ſwart-blaauw, gelyk de voornoemde Pruymen. Zy hebben geen kelkje, gelyk de mannekens vruchten, en ſtaan op roode ſteelen. Het buitenſte vleeſch is mede groenachtig, gelyk aan de Pruymen, dog niet boven een mes dik, daar onder leyd een groote korl, van dezelfde gedaante als de geheele vruchten, omgeven met een dun velleken, wit, en hardachtig van ſubſtantie, als Caſtanjen, dog ſlymerig, onſmakelyk, als men daar in ſnyd, beſterft hy ſtrax ros. Hy laat zig in tween deelen, en in de midden ziet men een oogje, waar uit een nieuwe boom werd. De ſchorſſe is meer breekſaam als aan 't voorige, en by reegenachtig weer jeuktze wat op de huyd.

Dit hout is weeker en bleeker dan aan 't manneken, zeer pelzig, dradig, en ligt, ganſch moeyelyk voor de zaag en ſchaaf, dierhalven niet om glad te werken, om dat zyne vezelingen zo zeer uitravelen, gelyk het ook niet durabel in den huisbouw is, maar eenigzints in zee-water.

Sayzoen. *Het bloeizel ziet men in January, en de vruchten in April.*

Naam. *In 't Latyn* Machilus mas & foemina. *Amboinſch op Hitoe* Makelan, Marela, *en* Murella. *Op Leytimor* Makila *en* Makilan, *ook* Aypaſſa.

Plaats. *Het waſt in Amboinaas gebergte, in hooge boſſchen, meer op* Leytimor *dan op* Hitoe, *of het op andere omleggende Eilanden valt, heb ik niet vernomen, immers het is by die Natie onbekent.*

Gebruik. *By de Amboinezen is dit een zeer gemeen timmerhout, zo wel tot den huis- als ſcheepsbouw, te weten het manneken, want het wyfken, als gezegt, is niet wel te bearbeyden. Uyt het manneken heeft men ſtylen hier gezien by het Kaſteel Victoria, al van de oude Portugezen tyden af, dit is over de 60. jaren nog gaaf en onbeſchadigt. Men zaagt 'er ook planken van, zo wel als van Sicki, daar men praauwen van maakt, dog die ſcheuren ligt als ze lange in de Sonne ſtaan; maar aan den huisbouw zouden deze planken veel beter zyn, dan die van Sicki, om dat 'er de worm niet ligt inkomt, konde men maar de boomen zo dik vinden, dat men breede planken daar van hebben mogt.*

In *Rumphii Appendice* hæc adduntur.

Binæ aliæ Macili obcurrunt inſuper ſpecies, tertia nempe & quarta.

Tertia eſt *ſpecies media* inter binas priores ſupra deſcriptas, ac ſequentem habet formam; Ejus rami in breves dividuntur ramulos, ex quibus folia excreſcunt inordinata, quorum ſuprema & maxima novem ac decem pollices ſunt longa, quatuor lata, infima quinque vel ſex longa, quinque lata, horum coſtæ inferius in rotundos deſinunt & concurrunt ſinus, ſuntque tenera & glabra.

Flores huc usque ignoti ſunt nec obſervati: Fructus vagi dependent bini vel terni uno ex racemo, ac quivis ex peculiari longo petiolo, qui ſub fructu tumidus eſt, hic vero oblongus eſt ac rugoſis maculis notatus, coloris rubentis: Fructus vero parvam refert glandem, ſed pericarpio non inſidet uti in reliquis Macili ſpeciebus, eſtque primo viridis, dein purpuraſcens, ac demum ex coeruleo nigricans inſtar maturi Pruni, intus repletur carne alba, duriuſcula, & viſcoſa, quæ per medium in bina dividi poteſt ſegmenta, quæ amarum & ingratum dat ſaporem & odorem.

Ejus lignum flaveſcit, nodoſum eſt, & plurimis intricatis venis pertextum, quod durabile eſt & aptum non tantum ad ædium exſtructionem, ſed etiam ad quædam inſtrumenta, ac præſertim ad capulas.

Quarta ſpecies minima eſt, cujus rami obducti ſunt rugoſo cortice, quorum laterales rami ſunt incurvi & nodoſi, ex quorum ſummo folia excreſcunt arcte ſibi juncta, inregularia, Caryophylli foliis ſimilia, ſed brevioribus petiolis inſidentia, quatuor pollices longa, unum lata, ſuperius glabra & æqualia, inferius paucis & obliquis admodum coſtis pertexta & protuberantia.

Ex foliorum alis longiuſculus ac tenuis provenit petiolus, qui pauca ſuſtinet capitula, quæ in flores ſeſe aperiunt mihi huc uſque incognitos.

Fructus rotundæ ſunt baccæ, paulo majores Myrtillorum baccis, ſuperius planæ, &, ſi teneræ, brevem gerentes apicem, exterius glabræ, obſcure coeruleæ ſeu nigricantes, ſub mucoſa pellicula nucula reconditur, tenui lignoſoque putamini incluſa, quæ ex nucleo formatur bifido, & album gerit ſubſtantiam inſtar recentium nucum avellanarum, ſaporis fatui, ad Violas quodammodo accedentis. Quisque fructus plano inſidet pericarpio ſtellato ex quinque apicibus formato.

Amboinenſes ejus lignum optimum cenſent ad ædium & minorum navigiorum exſtructionem.

Tabula Quadrageſima

Ramum exhibet *Machili maris*.
Ubi Litt. A. *folium anguſtifoliæ* ſpeciei, ſeu *maris*,
B. Vero *folium latifoliæ* ſeu *feminæ* denotat.

Tabula Quadrageſima Prima

Ramum exhibet *mediæ Machili* ſpeciei, quæ ſub numero tertio in *Rumphii adpendice* deſcribitur.

Tabula Quadrageſima Secunda

Ramum exhibet Machili *anguſtifoliæ* ſeu *minimæ*, quæ ſub *numero quarto* in textu obcurrit.

In het Aanhangzel *van* Rumphius *werd dit 'er by gedaan.*

Men heeft nog twee andere zoorten, te weten een derde en een vierde.

3. *De derde wil een middel-zoorte zyn tuſſchen de twee eerſt beſchrevene, en is van de volgende gedaante: De takken verdeelen hun in korte ryskens, daar aan ſtaan de bladeren zonder order, de voorſte en grootſte zyn 9. en 10. duymen lank, 4. dito breet, de agterſte 5. en 6. lang, 5. dito breet, van onderen lopen de ribben met ronde bogen te zamen, dun en glad.*

Het bloeyzel is nog onbekent: De vrugten hangen ydel, te weten 2. 3. aan een tros, en yder op een byzondere lange ſteel, dewelke kort agter de vrugt buykagtig is, lankwerpig, en met ruyge punctjes bezet, rood van coleur. De vrugt is als een kleene eeckel, doch zit in geen kelkje gelyk de andere zoorten van Makilan doen, eerſt groen, daar na purperagtig, ten laatſten ſwart-blauw als een rype Pruym, binnen iſſe uytgevult met een wit, hartagtig, en kleverig vleeſch, en in de lengte in tween deelbaar, bitter en onaangenaam van reuk en ſmaak.

Het hout is geelagtig, warrig, en vol kromme aderen, durabel en bequaam niet alleen tot den huysbouw, maar ook om eenig gereetſchap daar van te maken, inzonderheid Pangayen of ſcheepriemen.

4. *De vierde zoorte is de alderkleenſte, de takken daar van zyn bekleet met een ruyge ſchorſſe, daar aan de dwers takkens krom en knoeſtig zyn, aan deſelve ſtaan de bladeren omtrent het voorſte digt agter malkander en zonder order, de Nagel-bladeren gelyk, doch korter van ſtelen, 4. duymen lank, een dito breed, boven gants glad en effen, van onderen met weinige, dog ſeer ſchuynſe ribbetjens.*

Uyt den ſchoot der bladeren komt een langagtig dun ſteeltje, dragende boven op weynige knopjes, waar uyt het bloeyzel wert nog onbekent.

De vrugten zyn ronde bezien, ruym zo groot als Myrtilli, boven op wat vlak, en aldaar aan de jenge een kort ſpitsje, van buyten effen, donker-blauw of ſwartagtig, onder een ſlymerig velleken leyt een Nootken van een dun houtagtig ſchaaltje, daar onder een korrel in twee deelbaar, wit als een verſche Haſenoot, laf van ſmaak, en wat na Violen riekende. Ieder vrugt ſtaat op een vlak hortje en ſterretje van 5. ſpitſen gemaakt.

De Amboineezen houden het voor de beſte zoorte tot den huysbouw en prauwen.

De veertigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Machil-Boom* het *mannetje*.
Alwaar Lett. A. een *blad* van het *kleenbladige*:
B. Een *blad* van het *breedbladige* ofte het *wyfje* aanwyſt.

De een-en-veertigſte Plaat

Vertoont een Tak van de middelzoort van de *Machil-Boom*, dewelke voor de *derde zoort* in het *Aanhangzel* van *Rumphius* beſchreven is.

De twee-en-veertigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *ſmalbladige* ofte de *kleynſte Machil-boom*, welke onder de *vierde zoort* in de text voorkomt.

CAPUT TRIGESIM. OCTAVUM.

Lignum Leve. Halaur

H*Alaur* vaſta & erecta eſt arbor ſilveſtris, quæ truncum gerit rotundum & altum, non alatum: Ejus cortex eſt ruffus, externe mollis, & quaſi carioſus, craſſus, ſiccus admodum & fragilis, ſique pluvioſo tractetur tempore, levem cutis pruritum excitat: Ejus ramuli ſunt longi, rotundi, & firmi, quibus folia alternata inſident, aliquando vero non iſtum ſervant ordinem: Sunt vero maxima, ac duplicem gerunt formam, binæ enim hujus arboris obcurrunt ſpecies, latifolia *nempe* & anguſtifolia, latifoliæ longa ſunt octo & novem pollices, ſex ſeptemve digitos lata, anguſtifoliæ folia eandem fere obtinent longitudinem, immo ſæpe longiora ſunt, ſed non ultra binos cum dimidio ac tres pollices lata, ſunt porro utriuſque ſpeciei ſcabra, inferius lata, ac ſenſim anguſtata inſtar apicis haſtæ, ſuperne glabra & obſcure viridia, inferne glauca ac cinerea; latifoliæ rugoſa quoque ſunt, ſi tangantur, paucis obliquis pertexta coſtis ac venis.

Fructus ſolitarii in ramis vagi dependent, paulo minores Pruno, ſuperius lati, fructibus Lauraſtri Amboinenſis ſimillimi, primo glauci, dein nigri, ſub externo, ſicco, & fragili putamine duriuſculus reconditur nucleus ſiccus, intenſe luteus & gratum ſpirans odorem inſtar illius Lauraſtri, in bina ſegmenta diviſibilis: Hi fructus terram tangentes facillime progerminant, novaſque producunt arbuſculas.

Lignum duplex quoque eſt: Illud latifoliæ ſpeciei pallidum ſeu Citrinum eſt inſtar illius *Sureni*, eſtque leviſſimum lignum, quod in Amboina reperitur, craſſis autem conſtat fibris, ac fungoſum eſt, cæſuque facile, ſed difficulter diſſecatur, dum fibroſa ac piloſa ſua ſubſtantiâ cuncta hebeſcere faciat inſtrumenta: Non etiam facile perdolari aut poliri poteſt, licet recens ſplendeat inſtar ſerici, ſi vero ejus ramentum ſeu filamentum extrahatur ſurſum vel deorſum, magnum format in ligno ſulcum, unde plerumque fricando poliendum eſt, aſſereſque, qui ex hoc eliguntur ligno, ſecuri formandi ſunt.

Altera ſeu anguſtifolia ſpecies lignum gerit magis ruffum, ſolidius, quodque tenuioribus conſtat fibris, ſed in ſole facile rugas agit, quod in primo non obſervatur: Utraque ſicca & elaborata debilem fundunt Camphoræ odorem, præſertim primum, qui odor diu etiam ſupereſt, ſi occluſum conſervetur. Utraque ad externam faciem ingrati & inelegantis ſunt coloris, unde & vilia videntur, nihilominus tamen durabilia, quæque nunquam coſſos generant, licet Soli, pluviis, vel aquæ marinæ exponantur: Ejus caput mortuum, ut ita dicam, in ſilvis prolapſum, tardiſſime perit, ſi enim pluvioſo tempore id conſpiciatur, putridum refert lignum, ſicco vero tempore, ſiccam repræſentat ſpongiam: atque pluvioſo tempore fortem inſuper Sinapios ſpirat odorem, ſeu inſtar Raphani majoris, qualis ſæpe in denſis obſervatur ſilvis, nec quis facile detegat, undenam hic odor. Fructus matureſcunt Auguſto.

Nomen. Latine *Lignum leve*, quum inter Amboinenſium tigna leviſſimum ſit: Amboinice in Leytimora vocatur *Halaur*, in Hitoea *Halaul*: Latifolia ſpecies cognominatur alba ſeu femina. Anguſtifolia vocatur *Halaul* ſaxatilis.

Locus. In altis ac denſis Amboinæ creſcit ſilvis, alia enim ejus loca mihi ſunt ignota.

Uſus. Ex primæ ſpeciei ligno plurima levia fabricantur navigia, ob ejus levitatem ac durabilitatem in aqua marina: Hæc navigia talem ſortiuntur qualitatem, ut in terra Soli expoſita ſeſe contrahant, magnaſque præbeant fiſſuras, aquæ vero impoſita intumeſcant & conſolidentur: Ex altera ſpecie, quum ejus lignum ſit durius, ædium poſtes formantur, qui ad Solem tamen rimas agunt, nihilominus adeo durabiles ſunt, ut in quibuſdam circa Caſtellum locis poſtea demonſtrari poſſint, qui ultra ſexaginta annos incorrupti ſteterunt.

XXXVIII. HOOFDSTUK.

Halaur-Boom.

HAlaur *is een groote en regte Wout-boom, met een hooge ſtam zonder vlerken: De ſchorſſe is ros, van buiten zagt, en als vermolmt, dik, zeer droog en bros, en alſſe by regenagtig weer gehandelt word, een weinig jeuken op de huyd veroorſakende: De ryskens zyn lang, rond, en ſtyf, daar aan de bladeren verwiſſelt tegens malkanderen ſtaan, dog zomtyds de ordre brekende. Zy zyn van de grootſte, en van tweederley gedaante, na de twee zoorten dezes booms, verdeelt in breedbladige en ſmalbladige. Die van 't breedbladige zyn acht en negen duym lang, ſes en ſeven vingers breed: die van 't ſmalbladige zyn meeſt van de zelfſte lengte, ja zomtyds langer, maar niet meer dan twee en een half en drie duymen breed: Voorts alle beide ſtyf, agter breed, en allenxkens toegeſpitſt, als het yſer van een ſpieſſe, boven glad en ſwart-groen, van onderen blauw groen en grys; aan 't wyde geſtagt ook wat ruig in 't aantaſten, met weinige ſchuinſe aderen.*

De vrugten ziet men hier en daar enkeld hangen, wat kleender dan een pruym, van vooren wat breed, de vrugten van den grooten Lauraſter Amboinicus *zeer gelyk, eerſt Spaans-groen, daar na ſwart. Onder de buytenſte drooge en broſſe ſchale leyd een hardagtige drooge korl, hoog-geel, en wat welriekende, mede als die van* Lauraſter, *die men ook in tween kan deelen. Deze vruchten op de aarde vallende, ſchieten zeer ligt uyt, en brengen jonge boompjes voort.*

Het hout is mede tweederley: dat van het breedbladige is bleek of ligt Citroen-verwig naaſt aan de Suren, *het lichtſte hout van alle, dat men in Amboina heeft, grofdradig en voos, licht om te kappen, maar gantſch moeyelyk om te zagen, dewyl het met zyn hayrige ſubſtantie al het gereetſchap ſtomp maakt; Het laat zig ook niet glad ſchaven ofte polyſten, hoewel 't verſche glimt, als Zatyn, maar als men aan een ſplinter of draatjes begint te trekken, het zy op of nederwaarts, zo volgt 'er een geheele vooren in 't hout, daarom men 't meeſt met ſchueren moet glad maken, en de planken, die men daar uyt hebben wil, met de byl kappen.*

Het tweede of ſmalbladige heeft een hout wat roſſer, digter, en fyndradiger, maar ſcheurt ligt in de Son, het welk 't eerſte niet doet: Alle beyde droog zynde en gewerkt, geven een ſlappen Campher-reuk van zig, inzonderheid 't eerſte, die hem ook lange by blyft, als het iewers ingeſlooten werd. Beyde zyn ze een ongezien en veracht hout, uytterlyk aan te zien, nogtans zeer durabel, daar nooyt wormen inkomen, al leyd het in de Son, regen, en zee-water. Zyn doot lichaam, om zo te ſpreken, in 't Boſch omgevallen leggende, vergaat langzaam; want als men by regen-weer daar by komt, gelykt 't een heel verrot hout, en by droog weer, een drooge ſpongie: gevende daar en boven by regenachtig weer een ſterken Moſtert reuk, of van Peper-wortel van zig, diergelyke men dikwile in digte Boſſchen gevoelt, zonder dat men weet, waar dat hy van daan komt. De rype vruchten ziet men in Auguſtus.

Naam. *In 't Latyn* Lignum leve, *of ligt hout, om dat het onder de Amboinſche timmerhouten, het lichtſte is: Amboins, op Leytimor* Halaur; *op Hitoe* Halaul. *Het breedbladige werd bygenaamt 't witte of Wyfken. Het ſmalbladige hietenze ſteen-*Halaul.

Plaats. *Het waſt in hooge en digte Boſſchen van Amboina, want van andere plaatzen is my nog niet bekent.*

Gebruik. *Uyt de eerſte weeden veele ligte vaartuygen of praauwen gemaakt, om zyne ligtigheid en duurzaamheid in zout water. Deze praauwen hebben die eygenſchap, datze op 't land en in de Sonne ſtaande, zeer inkrimpen, en groote ſcheuren vertoonen, maar in 't water komende, ſwellen op, en worden weer digt. Uyt de tweede zoorte, om dat het wat harder hout is, maakt men ſtylen tot huyzen, doch ſcheuren wat in de Son, niet te min zo durabel, dat men in zommige Negoryen aan 't Caſteel ſtylen tonen kan, over de 60. jaren oud, en nog onbeſchadigt.*

Rumphius in *Adpendice* hæc addidit,

Ad ulteriorem hujus arboris notitiam hæc ſubjungo: In Leytimora tres *Halaur* numerantur ſpecies, ab Hitoenſi ſupra deſcripta, quodammodo diverſæ: Primo itaque Halaur genuina Sojenſis, *Waribaker* quoque dicta, folia gerit ſex ſeptemve pollices longa, quatuor digitos lata, ſuperius glabra, inferius pallide viridia, in obtuſum apicem deſinentia, multisque ſinuoſis coſtis infra protuberantibus pertexta, alternatim poſita, ſed plerumque inordinata.

Ex foliorum alis & inter ipſa parvi excreſcunt racemi, viridia ſuſtinentes capitula, magnitudine ſeminis Sinapios, quæ ſeſe aperiunt in floſculos albos quadripetalos, qui repleti ſunt brevibus ſtaminibus antheras luteas gerentibus.

Fructus rari ſunt & vagi, bini ternive ſimul provenientes tam ex foliorum alis quam poſt ipſa, brevibus inſidentes petiolis, rotundi inſtar illorum *Daun Candal*, qui in brevem deſinunt apicem, ſuntque glabri, primo virides, dein nigricantes.

Sub craſſo & molli putamine duriuſculus, ſed mucoſus reconditur nucleus oviformis inſtar ovi Lacertæ, in bina diviſibilis ſegmenta, fortem ſpirans odorem.

Secunda ſpecies Hitoenſium *Halaur* eſt tam latifolia quam anguſtifolia, quæ apud Sojenſes *Eobur* vocatur, cujus cortex cutis pruritum excitat, ejusque lignum fungoſius eſt illo præcedentis.

Tertia vera eſt *Ewaſſa*, quæ illis ſæpe etiam *Halaur* dicitur, quæ cum ſuis fructibus in ſubſequenti deſcribitur capite.

Tabula Quadrageſima Tertia

Ramum exhibet *Ligni levis* primi, quod *Halaur* incolis dicitur.

Tabula Quadrageſima Quarta

Ramum exhibet *Ligni levis minoris*, quod *Halaur Kitjil* incolis vocatur.

CAPUT TRIGESIM. NONUM.

Lignum leve alterum. Ewaſſa.

EWaſſa arbor eſt ſimilis præcedenti, ſeu *Halaul* ſaxatili, forma ac modo creſcendi cum ipſa conveniens. Ejus vero cortex craſſior eſt, magisque cinereus. Folia multo ſunt minora, a ſex ad octo & novem pollices longa, ejusdem formæ ac coloris: Lignum ejus eſt ſolidum, ac craſſioribus conſtat fibris, quam præcedentis, in quo plurimæ breves venæ & lineæ conſpiciuntur, aliquando etiam nigricantes maculæ inſtar lenticularum, cæteroquin pallidum eſt, & leve, fortemque & amarum fundit odorem & ſaporem, ſi recens tractetur, ad Matricariam accedentem: Serra & dolabra melius elaborari poteſt quam præcedens, ita ut aſſerculi & capſulæ ex illo formari poſſint, quæ recentes ſplendent inſtar ſerici Bombicini denſioris, ſed non ita ac *Halaul*.

Nomen. Latine *Lignum leve alterum*, Amboinice in Leytimora *Ewaſſa*. Hitoenſes hanc arborem putant marem eſſe ipſorum *Halaul*, talique indigitant nomine, ſed forma, lignique odor nimium ab ipſo differt.

Locus. Cum præcedenti potiſſimum creſcit in Leytimoræ montibus.

Uſus. Hoc lignum non facile putreſcit vel coſſos contrahit, ſi ad ædes in ſiccis adhibeatur locis, ex hoc quoque ciſtulæ & capſulæ formari poſſunt, ſed hoc raro fit, quum adeo ingratum det adſpectum.

P. S. *Ewaſſæ* folia ſunt ſolitaria in ramulis poſita, a ſex ad octo pollices longa, binos lata, ſcabra, in obtuſum apicem deſinentia, ſuperne penitus glabra, inferne coſtis protuberantibus donata, quæ oblique & ſinuoſe decurrunt, illa vero Machili folia referunt.

Fructus vero obſervantur vagi, ac plerumque ſolitarii in ramulis locantur, magnitudine enucleatarum nucum avellanarum, qui pericarpio inſident inſtar glandium, ſeu fructuum Machili, coloris purpurei, ſi denudati ſunt.

Tabula Quadrageſima Quinta

Ramum exhibet ligni levis alterius, quod *Ewaſſa* incolis vocatur.

Rumphius heeſt in het *Aanhangzel* dit 'er bygevoegt.

Tot beter kenniſſe van dezen boom, heb ik het volgende willen byvoegen: Op Leytimor makenze 3. zoorten van Halaur *van het bovenſtaande Hitoeëze wat verſchillende:* 1. *Het eygentlyke Halaur van* Soja, *anders ook* Waribokor *genaamt, heeft bladeren 6. en 7. duymen lank, 4. vingers breed, boven glad, beneden doods-groen, of bleek, met een ſtompe ſpits, en veel bogtige ribben beneden uitbuylende, en ſtaan verwiſſelt tegens malkanderen, dog meeſt zonder ordre.*

Uyt den ſchoot en tuſſchen de bladeren komen kleene trosjes voort, waar op groene knopjes ſtaan in de grootte van Moſtaart-zaat, dewelke zig openen in kleene witte bloempjes van vier blaadjes gemaakt, binnen gevult met korte draatjes, boven op met groene noppen.

De vruchten ſtaan weinige, te weten 2. en 3. by malkander, zo wel uit den ſchoot der bladeren als agter dezelve, op korte ſteeltjes, rond, gelyk die van Daun Candal, *met een kort ſpitsje boven op, glad, eerſt groen, daar na rookverwig.*

Onder een dikke dog weeke ſchaal, leyt een hardachtige doch ſlymerige korrel, ey-formig, gelyk een Hagediſſen ey, in tween deelbaar, en ſterk riekende.

2. *Het tweede wil der Hitoezen* Halaur *zyn, zo wel het breed- als ſmalbladiga, op Soja genaamt* Eohut, *wiens ſchorſſe jeuken op de huyd maakt, en het hout is voozer dan 't voorgaande.*

3. *Het derde wil de regte* Ewaſſa *zyn, welk zylieden mede zomtyds* Halaur *noemen, het welk met zyn vruchten men in 't volgende Kapittel beſchreven ziet.*

De drie- en veertigſte Plaat

Vertoont een Tak van het eerſte *ligte Hout*, *Halaur-boom* by de Inlaaders genaamt.

De vier- en veertigſte Plaat

Vertoont een Tak van het kleine ligte Hout, het geen *Halaur Kitjil* van de Inlanders genaamt wert.

XXXIX. HOOFDSTUK.

Ewaſſe-Boom.

EWaſſa *is een boom gelyk de voorgaande, of ſteen-* Halaul, *aan gedaante en maniere van waſſen met 't zelve meeſt over een komende. De ſchorſſe is wat digter en graauwer. De bladeren zyn merkelyk kleender, van zes tot agt en negen duymen lang, van het zelfde fatzoen en coleur. Het hout is digt en kortdradiger dan 't voorgaande, daar men veele korte aderen en linien aan ziet, zomtyds ook rookachtige plekken, als ſproeten, anders mede ligt en bleek, van een ſterken en bitteren reuk als men 't verſch handelt, na de Mater trekkende. Het laat zig veel beter handelen door de zaag en ſchaaf, dan het voorige, zo dat men plankjes en doosjes daar van maken kan, die verſch zynde mede wat glimmen, gelyk zatyn, dog zo zeer niet als* Halaul.

Naam. *In 't Latyn* Lignum leve alterum. *Amboinſch op Leytimor* Ewaſſa. *De Hitoeëzen houden 't voor het manneken van haar* Halaul, *en noemen 't ook zo, hoewel de gedaante en den reuk van 't hout te veel daar van verſchilt.*

Plaats. *Het waſt nevens 't voorgaande in 't gebergte, meeſt op* Leytimor.

Gebruik. *Dit hout is mede geen bedervinge nog wormen onderworpen, te weten, als men 't aan huyzen en drooge plaatzen gebruykt; men kan 'er ook kiſtjes en doosjes van maken, dog 't word weinig gedaan, om dat het zo onzienelyk is.*

P. S. De bladeren van Ewaſſa *ſtaan enkeld aan haare ryskens, van zes tot agt duymen lang, twee dito breed, ſtyf, met een korte ſpits, boven geheel glad, van onderen met uitſtekende ribben, dewelke zeer ſchuyns en bogtig loopen; zy gelyken wel na die van* Makilan.

De vruchten ziet men weinig en zelden, ſtaande meeſt enkeld aan de ryskens, in de grootte van gepelde Hazelnoten, agter in een ſchoteltje, gelyk de Eekelen of de vruchten van Makilan, *van coleur peers, zo ver zy bloot zyn.*

De vyf- en veertigſte Plaat

Vertoont een Tak van een ander ligt Hout, het geen *Ewaſſa* by de Inlanders genaamt wert.

CAPUT QUADRAGESIMUM.

Lignum Equinum. Caju Cuda.

HÆc arbor faciem præ ſe fert ſilveſtris *Boa Rau*, ſed bumiliorem ac minorem gerit truncum, folia ſimili quoque modo in ramulis ſibi ſunt obpoſita, non rugoſa vel piloſa uti *Boa Rau*, ſed glabra, tenuia, & læte virentia: Corticem habet cinereum & glabrum, qualis & in ramis obſervatur punctulis quibusdam notatus: Rami primum dividuntur in longos, gracileſque ramulos, qui firmas ac ſtriatas emittunt rachides, culmum craſſas & prope ortum geniculatas, ubi & foliola ſæpe erumpunt, ſuntque illæ cruciatim poſitæ, & quo magis ad ſummum, eo magis adunatæ: In rachidibus folia locantur obpoſita, magna babentia interſtitia, deorſum parum ſimul inflexa, ac plerumque quatuor vel quinque foliorum paria uni adcreſcunt rachidi, inpari extremum claudente, ſuntque minora & tenuiora illis *Boa Rau*, oras gerentia æquales, longumque apicem, quinque, ſex, ſeptemve pollices longa, binos lata, paucis obliquis admodum & protuberantibus coſtis donata, inferiora vero ſunt breviora, ut & illa, quæ brevibus inſident ramulis circa florum ortum.

Antequam flores erumpant, in racemis magna adparent acuminata capira inſtar fructuum latorum Capſici, prope apices incurvata, in ramorum ſummo progerminantia, quæ ſeſe in dorſo aperiunt, floresque emittunt tanquam ex excipulo, quod in petiolo diu supereſt, licet flores deciderint.

Flos optime illum *Dutræ* refert, ſed longior eſt & tenuior, longumque gerit ac firmum collum, quinque pollices longum, ac ſupra ſeſe inſtar calicis aperit in quinque acuta lataque folia, in fundo coalita, quorum ſuperior para rugoſa penitus & flaccida eſt ac retroflexa, quæ ad baſin gerunt duplicata & ſordide albentia ſtamina, in quorum centro piſtillum locatur longius, cum petiolo nexum & perſiſtens, licet flos decidat, illud vero in fructum excreſcit.

Si ſit plenilunium, hi flores explicantur, ſed non diu, totique decidunt. Fructus ſunt ſiliquæ longæ inſtar ſiliquarum Caſſiæ, ſed tenuiores, nec rotundæ, nec fuſcæ, ſed ex cinereo virides, complanatæ, & incurvæ inſtar acinacis, plurimæ ſimul dependentes, ſpongioſa & ſicca potiſſimum repletæ medulla, quæ ſemina continet: Maturæ hæ ſiliquæ bifariam dehiſcunt, omnemque cum ſeminibus emittunt medullam, quæ inanitæ ex arbore dependentes remanent, apicibus diu connexæ inſtar loricarum longarum, ultra pollicem latæ, binas ſpithamas longæ. Toti vero hi fructus externe ſtriati ſunt, atque in longum deſinunt apicem: Si debiſcant, longa obſervatur decurrens quaſi coſta, forma rugoſæ piſcium ſpinæ, ex binis latis biniſque anguſtis alis cruciatim poſitis formata, talique modo ſiliquæ hæ quadripartitæ ſunt, in his ſemina oblonga continentur, illis Cucurbitæ ſimilia, vel ramenta lignoſa referentia, leviſſima, hæc ex ſquamis conſtant nigricantibus, in medio protuberantibus, ubi vera arboris ſemina latitant.

Lignum ſordide albicat, in medio ad ruffum accedens colorem, ſed ſiccum, ubique fere ex cinereo albicat: Vetuſti arborum trunci læte rubens gerunt cor inſtar *Sureni*, quod ſiccum cinereum etiam eſt, eſtque porro leve, molle, per longitudinem ſtriatum inſtar Abietini ligni, ſed non ita profunde, facileque elaborari poteſt, non vero admodum durabile eſt.

Anni tempus. In Octobri flores obſervantur, quos fructus inſequuntur.

Nomen. Latine *Lignum Equinum*, juxta Malayenſe *Caju Cuda*, & Javanenſe *Caju Adjaran*, forte quum leve ſit lignum, ex quo facile cuncta puerilia luſoria opera, ut equi, ſimiliaque formari poſſunt. Amboinice in Hitoea *Tueylo*: Macaſſarice *Tueyl*, diſtinguendum vero eſt hoc lignum a *Caju Cuda* Baleyenſium, quod nihil aliud eſt, quam *Arbor excoecans.*

Locus. Vulgaris eſt arbor in Amboina, atque in planis ac ventoſis creſcit locis plurimum in Hitoea, Macaſſara, & Java, ibique potiſſimum ad ripas majorum fluminum.

XL. HOOFDSTUK.

Paarde-Hout.

DEze boom heeft de gedaante van de wilde Boa Rau, *dog met een lagen en kleender ſtam, en de bladeren ſtaan ook op gelyke manier aan de ryskens tegens malkander, niet ruyg nog hayrig, gelyk* Boa Rau, *maar glad, dun, en blyde-groen. Het heeft een ligt-graauwe en evene ſchorſſe, gelyk ook de takken, daar aan men eenige puntjes ziet. De takken verdeelen hun eerſt in lange en ranke telgen, en dezelve wederom in ſtyve en geſtreepte ryskens, een halm dik, by haren oorſpronk een knietje hebbende, met eenige kleene blaadjes, beyde in 't kruys ſtaande, en hoe meer na voren, hoe digter op malkander. Aan de ryskens ſtaan de bladeren regt tegens malkanderen, met groote ſpatien tuſſchen beyden, dog een weinig neerwaarts t'zamen gebogen, gemeenlyk vier en vyf paren aan een rysken, met een alleen voor uit, kleender en dunder dan die van* Boa Rau, *met evene kanten, en een lange ſpitze, vyf, zes, en zeven duymen lang, twee breed, met weinige zeer ſchuynze en uytpuylende ribben, maar de agterſte zyn korter, als mede die aan korte ryskens, omtrent de bloemen ſtaan.*

Eer de bloemen voortkomen, ziet men aan de troſſen lange ſpitze knoppen, als breede ritsjes, by de ſpitzen wat gekromt, aan 't voorſte der takken voortkomende, die haar op den rugge openen, en laten de bloemen uit, als uit een hoze, blyvende nog een tyd lang aan den ſteel, al is de bloeme afgevallen.

De bloeme gelykt zeer wel na die van Dutra, *dog langer en ſmalder, tweeten met een langen ſtyven hals, vyf duymen lang, en boven als een kelkje zig openende, in vyf ſpitzen, of breede bladeren, die in 't kelkje aan malkander hangen, en wiens voorſte helft geheel rimpelig en ſlap is, agterwaarts gebogen, met dubbelde vuyl-witte noppen; regt in de midden ſtaat nog een lange draat, die aan de ſteel vaſt blyft al valt de bloem af, waar uit de vrucht word.*

Als het volle maan is, zo ſtaanze ter degen open, dog niet lange, en vallen geheel af. De vruchten zyn lange houwen, gelyk trommel-ſtokken, dog dunder, niet rond nog bruyn, maar graauw-groen, wat plat en gekromt, als een zabel, verſcheiden by malkander hangende, van binnen meeſt gevuld met een droog en ſpongieus merg, daar in de zaden ſchuylen. De rype houwen ſplyten in tweeen, en laten al het merg met 't zaad uitvallen, blyvende zy zelfs aan den boom hangen, en met de ſpitze lange aan malkander vaſt, als lange riemen, ruym een duym breed, twee ſpan lang. De geheele vruchten zyn van buiten wat geſtreept, en eindigen in een lange ſpitze. Als ze opſplyten, ziet men voor eerſt een lange doorgaande ribbe, in de gedaante van een ruyge graat, van twee ſmalle en twee bredere vlerken gemaakt, in 't kruys ſtaande, en zo de houwen in vier lange lellen verdelen, daar in leggen langwerpige zaden, die van Cauwoerden of hout-ſpaanders wat gelykende, en zeer ligt. In dezelve vind men ſwartachtige ſchubben, in de midden wat bulkachtig, dewelke de regte zaden van den boom zyn.

Het hout is vuyl wit, omtrent de midden na den roſſen trekkende, dog droog zynde, beſterft het meeſt over al graauw-wit. De oude ſtammen hebben een ligt-rood hert, gelyk Suren, *'t welk mede graauwachtig beſterft, voorts ligt, week, en in de lengte geſtreept, als het Dennenhout, dog zo merkelyk niet; gemakkelyk om te bearbeiden, maar niet zeer durabel.*

Sayzoen. *In* October *ziet men de bloemen, en daar op volgen de vruchten.*

Naam. *In 't Latyn* Lignum Equinum, *dat is Paardehout, na 't Maleytſche* Caju Cuda, *en Javaanſche* Caju Adjaran, *miſſchien om dat het een ligt hout is, daar uit men gemakkelyk allerhande kinder-goed, als ligte paarden, ſnyden kan. Amboinſch op Hitoe* Tueylo. *Maccaſſaars* Tueyl. *Men moet 't wel onderſcheyden van het* Caju Cuda *der Baleyers, het welk anders niet is dan de* Arbor Excoecans.

Plaats. *Het is gemeen in Amboina, en waſt op vlakke en lugtige plaatzen, meeſt op* Hitoe, *op* Macaſſer, *en* Java *is het ook bekent, en aldaar meeſt langs de kanten van groote rivieren.*

Uſus. Adhibetur ad capſulas aliaque minora ſupellectilis genera ex hoc fabricanda, uti crepundia, equi lignei, ſimiliaque; ut & lignei calcei ſeu *Tsjerippos* ex hoc fabricantur, qui loco aliorum calceorum apud incolas in uſu ſunt.

In Java hæc arbor craſſior eſt quam in Amboina, unde & ſatis ampli aſſeres ex ipſa formari poſſunt, ex quibus ſedilia, minoresque fabricantur menſæ, hoc vero lignum facile rimas agit, ſi ſoli exponatur. Ex ramis brachium craſſis natatilia retium ligna formantur, quæ in Europa ex Subere eliguntur, & Malaice *Plompon* vocantur, in breves enim diſſecantur partes, quæ candeſcente perforantur ferro, quum virides ſunt rami, unde & cito ſiccantur interne, melioresque ſunt iſtis *Mangi Mangi* radicibus, vel *Pule* ramis, qui multum aquæ imbibunt, tardeque ſiccantur, unde retia corrumpuntur; Eidem quoque rami palis inſerviunt, ex quibus ſepes exſtruuntur, qui virides inplantantur, quum facile progerminent inſtar Lingoi, Javanorum ciſtæ herbariæ & aromaticæ *Cotta Cotta* dictæ ex hoc quoque fabricantur ligno, ſed hæ viliſſimæ habentur.

Gebruik. *Men gebruykt het om allerhande doosjes en kleen huysraad van te maken, poppe-goet, boute paarden, &c. als mede de boute trippen of* Tsjerippos, *by de Inlanders in plaats van ſchoenen gebruykelyk.*

Op Java valt dezen boom dikker dan op Ambon, weshalven men redelyke planken daar van hebben kan, om zitbanken en kleene tafeltjes te maken; dog dit hout ſcheurt ligt als 't in de Sonne ſtaat. Uit de takken als een arm dik, werden gemaakt de dryfhouten aan de netten, die men in Europa van kork maakt, in 't Maleyts Plompoo *genaamt, want men zaagtze in korte ſtukken, en doorboortze met een gloeyend yzer, nog groen zynde, waar doorze van binnen haaſtig opdroogen, en zyn beter dan die van Mangi Mangi-wortelen of* Pule-*takken, dewelke veel water inzuygen, langſaam opdroogen, en daar door het net bederven. Dezelfde takken gebruikt men ook tot pagger-houten, om heyningen daar van te maaken, die men groen wil hebben, om dat 't ligt uytſlaat als* Lingoo. *De Javaanze kruyde-doozen* Cotta Cotta *genaamt, werden ook van dit hout gemaakt, dog die houd men voor de ſlegte.*

In *Rumphii Adpendice* hoc notatur.

In *Hort. Malab. part. 6. Fig.* 29. Malabarice vocatur *Niir Pongelion.* Bracmanis *Singi.* Portugallis *Cornos dos Diabos.* Belgis *Buxhoorn*, cujus figura & deſcriptio cum noſtra quadrat.

In het Aanhangzel *van* Rumphius *wert dit ter neergeſtelt.*

In Hort. Malab. part. 6. Fig. 29. *wert het genaamt in 't Malabaars* Niir Pongelion. *In 't Baramees* Singi. *In 't Portugeeſch* Cornos dos Diabos. *In 't Duytſch* Boxhoorn; *wiens figuur en beſchryving met de onze overeenkomt.*

Tabula Quadrageſima Sexta

Ramum exhibet *Ligni equini*, ſeu *Caju Cuda.*

De zes- en veertigſte Plaat

Vertoont een Tak van het *Paarde-Hout*, *Caju Cuda* genaamt.

CAPUT QUADRAGESIMUM PRIMUM.

Arbor rubra prima. Caju Mera.

ARbor *rubra* eſt illa, quæ adfinitatem gerit inter *Cariophyllum* & *Jamboſam*, atque de utraque tantum participat, ut utrique congenera ſit, in multas dividitur ſpecies, quarum quatuor tantum deſcripſi, reliquas minores varietates ſingularum ſpecierum omittens: Primo itaque anguſtifolia ſeu alta, ſecundo rotundifolia, tertio Caryophylli-formis, ac quarto latifolia mihi deſcribuntur ſpecies, quarum tres poſteriores in ſubſequenti exarantur capite.

Arbor rubra prima ſeu *anguſtifolia* proprie ſilveſtris eſt arbor, altiſſima, truncum gerens rotundum & rectum, ac prope radices parvis alis ſuctum. Peculiarem gerit corticem, ab aliis ſilveſtribus arboribus penitus diverſum, tenuis enim eſt, ex multis tenuibus lamellis compoſitus, quæ vero arctius & ſolidius ſibi adhærent quam *Arboris albæ*, illique Frangulæ ſimiles, ſed ruffi coloris, inſtar lateris ſemi cocti, quique porro ſiccus eſt, tenuis, lignoque firmiter adhæret.

Ramuli ſunt longi, firmi, ac tenues, quibus folia inſident bina ſibi oppoſita, rara, quorum quædam oblique ac cruciatim poſita, quædam inordinata, illis Caryophylli ſilveſtris quam ſimillima, ſed latiora, rugoſiora, brevibusque inſidentia petiolis, ſeptem & octo pollices longa, binos ac binos cum dimidio lata: Nervus medius ſupra ſulcatus eſt, venæque laterales ſubtus protuberant, nec ad oras excurrunt, qui communis eſt character hujus arboris, Caryophylli, & Jamboſæ, quæque contrita odorem ſaporemque gerunt acidum & adſtringentem, atque ingratum, ad illum Jamboſarum accedentem.

Flores corymboſi proveniunt uti Caryophyllorum, ſed rariores, ex multis quaſi crucibus formati, ſeu cruciatim poſiti, qui primo viridia ſunt capitula, ſuperius latiuſcula, *Gagangs* ſeu primis Caryophyllorum rudimentis quodammodo ſimilia: Fructus ſeu Baccæ *non* ſunt oblongæ inſtar Caryophyllorum, ſed compreſſæ ſunt & ſubrotundæ pilulæ.

Recens arboris lignum ex fuſco & cinereo colore mixtum eſt, ſed ſiccum obſcure cinereum eſt, ſatis ſoli-

XLI. HOOFDSTUK.

Eerſte Roode-Boom.

ARbor rubra *is die gene, die maagſchap maakt tuſſchen de* Nagel- *en* Jamboes-boom, *van de een en de ander zo veel mededeelende, dat hy een zoorte van beyde ſchynt te zyn. Hy is in veele zoorten verdeelt, waar van ik 'er maar vier beſchreven hebbe, de kleyne verandering van yder zoorte overſlaande, namentlyk, eerſt de ſmalbladige of hooge, ten tweeden de rondbladige, ten derden Nagelformige, en ten vierden breed-bladige; waar van ik de drie laatſte in 't volgende Kapittel beſchryven zal.*

Arbor rubra prima, *of* ſmalbladige, *is een eygentlyke wout-boom, zeer hoog, rond, en regt van ſtam, met kleene vlerken by de wortel. Hy heeft een byzondere ſchorſſe, onder andere wout-boomen ligt te kennen, want hy is zagt, van veele dunne velletjes gemaakt, dog die digter, en vaſter aan malkander kleven dan aan de* Arbor alba, *die van onzen Berke-boom gelyk, maar ros van coleur, als een half gebakken ſteen, droog, dun, en vaſt aan 't hout zittende.*

De ryskens zyn dun, lang, en ſtyf, daar aan ſtaan de bladeren twee tegen malkanderen, weinig in 't getal, zommige in een ſchuyns kruys, zommige zonder ordre, die van de wilde Nagelboom zeer gelyk, dog breeder, ruyger, en op korte ſteelen, zes, zeven, en agt duymen lang, twee, en twee en een half breed. De middel-zenuwe is boven gevoornt, de dwers-adertjes beneden uytpuylende, loopen niet tot aan de kant, maar ſluyten met ronde boogen t'zamen tot vooren toe, 't welk een gemeene Caracter is tuſſchen deze, Nagel- en Jamboes-boomen, gewreven zynde van reuk en ſmaak zuur en t'zamentrekkende, dog onlieffelyk, die van de Jamboezen naaſt komende.

Het bloeizel komt aan kroontjes voort, gelyk de Nagelkroontjes, dog ydeler, van veele kruyſſen gemaakt, daar voor eerſt groene knoppen aan komen, met breede hoofdekens, de Gagangs *of eerſte ſchepzelen der Nagelen wat gelyk. De vruchten of beſien worden niet langwerpig, gelyk Nagelen, maar blyven gedrongen rondachtige pilulen.*

Het verſche hout is uyt den bruynen en graauwen gemengt, maar beſterft doods en donker-graauw, redelyk

digt

ſolidum & grave, penitus vero ſiccum, levius eſt, longisque conſtat fibris, quæ facile rimas agunt, in ædificiis ſatis durabile, ſi modo non ſolum vel humidum tangat locum.

Optima ſpecies a priori quodammodo diverſa corticem gerit cinereum, ſeu ruffeſcentem, quam Amboinenſes proprie *Ubar* & *Ubel* vocant. Arbor vero hæc ramulos gerit tenues, breves, & acute ſtriatos, quibus foliorum paria increſcunt bina quinave, quæ ſunt ſcabra & glabra inſtar foliorum Caryophylli, & vix notabiles exhibent coſtas, ſuntque ad oras ſinuoſa, tres quatuorve pollices longa, in notabilem deſinentia apicem. Florum corymbi in plurimos tenues dividuntur petiolos, quorum quivis in tres minores dividitur, qui bina ternave ſuſtinent viridia capitula, quæ ſeſe aperiunt in floſculos albos muſcoſos: Unus alterve fructus in corymbo conſpicitur ex rotundo oblongus fabarum magnitudine, coloris ex nigro purpurei, & duræ ſubſtantiæ.

Lignum recens cæſum albicat, ſed mox leviter rubet, multoque durius, durabilius, & craſſioribus conſtat fibris quam præcedens, *Nani* ligno ſimile, unde & *Nani Mera*, h. e. *Nani rubrum* vocatur.

Anni tempus. Cunctæ *Arboris rubræ* ſpecies flores gerunt medio pluvioſorum menſium tempore, h. e. *Junio* & *Julio*. Fructusque matureſcunt *Octobri* & *Novembri*, eodem tempore quo Caryophylli.

Nomen. Latine *Arbor rubra.* Malaice *Caju Mera.* Amboinice *Aycau* & *Aycou*, quæ tria nomina arborem rubram denotant ex ruffo corticis colore, quo ab aliis ſilveſtribus diſtinguitur arboribus. Prima vero ſpecies Arbor rubra prima dicta, Amboinice proprie vocatur *Aycau Ubel*, in Leytimora *Ubar*, & Ternata *Goſſali*.

Locus. In cunctis creſcit altis ſilvis, eſtque vulgatiſſima in ſilvis arbor ubique in Amboinenſium inſulis.

Uſus. Optimum præbet tignum, ſed ingratum ob palliditatem exhibet colorem, maximeque ob fiſſuras, ubique tamen ab Amboinenſibus adhibetur ad poſtes trabesque ædium fumo ſæpe repletarum, in quibus diu durat, neutiquam vero, uti dictum eſt, ſi ſolum tangat: Arboris rubræ cortex, ſed tertiæ potiſſimum ſpeciei, apud Amboinenſes in uſu eſt ad majorum retium tincturam, ſed tantum defectu *Okir* ſeu *Tanarii Majoris*, quæ in ſubſequenti deſcribitur libro. Arboris vero iſtius cortex vel ſolus, vel cum illo *Mangi Mangi* mixtus adhibetur, qui parum contunditur, atque in aheno coquitur cum aqua, ipſique quandam Sagumantæ portionem addunt, ut tinctura ſeu pigmentum retibus melius adhæreat, tumque effunditur ſupra retia in monoxylo depoſita, quæ per noctem in tali inprægnata macerantur aqua. Minoribus vero retibus uti jaculatoriis hi cortices non inſerviunt, quum nimis acres ſint, unde alius ad hæc eligitur cortex, arbuſculæ nempe *Same* ſeu *Tanarii minoris*, poſtea libro quinto deſcriptæ.

Minor arbor rubra ſeu *anguſtifolia* ſic ſeſe habet: Ejus truncus non ultra crus craſſus eſt, ejusque rami ſunt rari, muſco obducti, folia firmis inſident ramulis ſibi obpoſita, vaga, & rara, anguſta, & acuminata, quinque ſexve pollices longa, unum vel unum cum dimidio lata, obſcure virentia, tenuia, ac ſubtilibus venulis pertexta, quæ in ſinus concurrunt. Flores ſunt ut priores albi, illis Cujavi ſimiles, ſed minores: Fructus inſtar minorum Jamboſarum dependent, tres quatuorve ſimul ex teretibus petiolis, ex rotundo parum compreſſi & gibboſi, primo virides, dein rubentes, ac demum nigri, externe mollem gerentes carnem inſtar Jamboſarum, culmum craſſam, ſaporis dulcis, ſeu fatui cum levi adſtrictione: In media cavitate unus alterve continetur nucleus, uti in Jamboſis, in nigra ſpecie ſolitarius, in rubra gemellus, in fiſſis hisce nucleis ſæpe teneræ arbuſculæ primum conſpicitur rudimentum, licet ex arbore etiam dependeant fructus, qui ſuperius coronati ſunt & umbilicati inſtar Jamboſarum. Nullibi obcurrit niſi in montibus ac denſis ſilvis.

Tabula Quadrageſima Septima

Ramum exhibet *Arboris rubræ*, quæ *Caju Mera Ubar* incolis dicitur.

Tabula Quadrageſima Octava

Ramum exhibet *Arboris rubræ*; quæ *Caju Mera Aycou* incolis vocatur

digt en ſwaar, dog droog zynde word 't ligt, langdradig, en ſcheurt ligt, in den huisbouw durabel, als 't maar geen grond of vochtigheid raakt.

De beſte zoorte hier van wat verſchillende, heeft een ſchorſſe uit den graauwen, na den roſſen trekkende, dewelke de Amboinezen eigentlyk Uhar en Uhel *noemen; de boom heeft dunne, korte, en ſcherpgeſtreepte ryskens, daar aan ſtaan twee a vyf paren bladeren, ſtyf, en glad, als Nagel-bladeren, daar aan men pas de ribbetjes bekennen kan, langs de kanten een ſoom makende, drie en vier duymen lang, met een merkelyke ſpits. De dollen zyn in veele dunne ſteeltjes verdeelt, waar van ieder zig nog in drie kortere verdeelt, dragende twee a drie groene knoppen, haar openende in kleene witte en moſchagtige bloempjes. De vruchten ziet men een of twee aan den dol, uit den ronden langwerpig, in de grootte van boontjes, van coleur ſwart-peers, van binnen met een harde ſubſtantie.*

Het hout verſch gekapt is witachtig, maar werd ſtraks ligt-rood, veel harder, fynder, en durabelder dan 't voorgaande, van gedaante het Nani-*hout wat gelyk, daarom men 't ook* Nani Mera, *dat is rood* Nani *noemt.*

Sayzoen. *Alle de zoorten van* Arbor rubra, *vertonen haar bloeizel in het midden van de regen-Mouſſon, dat is in Juny en July, en de rype vruchten ziet men in October en November, t'zamen met de Nagelen.*

Naam. *In 't Latyn* Arbor rubra. *Maleyts* Caju Mera. *Amboinſch* Aycau *en* Aycou, *alle drie beduydenze roode boom, na de roſſe coleur van de ſchorſſe, die hem onder andere wout-boomen kennelyk maakt. Dit eerſte geſlagt* Arbor rubra prima *hiet eigentlyk in 't Amboinſch* Aycau Uhel, *en op Leytimor* Uhar, *Ternaats* Goſſali.

Plaats. *Hy waſt in alle hooge boſſchagien, en is een van de gemeenſte wout-boomen in alle de Amboinſche Eilanden.*

Gebruik. *Dit is een goed timmerhout, maar gantſch onzienelyk wegens zyne dootze coleur, en om dat 't zo ligt ſcheurt, egter werd 't van de Amboinezen overal gebruykt tot ſtylen en balken in haar berookte huyzen, daar 't lang duurt, maar geenzints (als gezegt) in de grond. De baſt van den Arbor Rubra, dat meeſt van de volgende derde zoorte is, is by de Amboinezen in gebruyk tot tanen van groote netten, dog alleenlyk by gebrek van* Okir *of* Tanarius Major, *in 't volgende boek beſchreven; want men neemt den baſt des booms of alleen, of met die van* Mangi Mangi *gemengt, kneuſt die wat, en kookt die in een groote ketel met water, een half korfken met* Sagumanta *daar by doende, 't welk de verwe beter aan de draat doet kleven, en giet 't zo over de netten in een praauw liggende, latende die een nagt daar in weken. Tot kleene en fyne netten, gelyk de werpnetten, zyn deze baſten te ſcherp, dies men daar toe neemt een andere ſchorſſe van 't boompje* Same *of* Tanarius minor, *hier na in 't 5de Boek beſchreven.*

De kleene Arbor Rubra anguſtifolia *is aldus. De ſtam werd niet boven een dye dik, en de takken zyn weinig met mos behangen. De bladeren ſtaan aan de ſtyve ryskens tegens malkander, ydel, en weinig in 't getal, ſmal en toegeſpitſt, vyf en zes duimen lang, een en een half breed, donker-groen, dun, met ſubtiele adertjes, die hun met bogen t'zamen ſluyten. 't Bloeizel is, als boven ſtaat, wit, en dat van de* Cujavos *gelyk, dog kleender. De vruchten zyn als kleene Jamboezen, hangende drie en vier by malkanderen aan ranke ſteelen, uyt den ronden wat gedrukt en bultig, eerſt appel-groen, dan rozen-rood, daar na ſwart, van buyten een week vleeſch hebbende, als de Jamboezen, een halm dik, zoetachtig van ſmaak, of veel meer laf, met een kleene adſtrictie. In de middelſte holligheid leggen een of twee donker-graauwe korls, gelyk in de Jamboezen, in de ſwarte meeſt een, en in de roode twee, in deze opgeſpletene korls ziet men dikwils een beginzel van een nieuw ſpruytje, al hangenze nog aan den boom. Deze vruchten hebben boven op een kroontje, en een kuyltje of een navel, gelyk andere Jamboezen. Men vind het nergens, dan in 't gebergte, en in 't digte wout.*

De zeven- en veertigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Roode Boom* die *Caju Mera Uhar* by de Inlanders genaamt wert.

De acht- en veertigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Roode Boom*; die *Caju Mera Aycou* van de Inlanders genaamt wert.

CAPUT QUADRAGESIMUM SECUNDUM.

Arboris rubræ reliquæ ſpecies.

Reliquas arboris rubræ ſpecies uno comprehendi capite, dum rari ſunt uſus.

Arbor rubra ſecunda, Amboinice *Aycau Boppo*, corticem gerit quodammodo molliorem quam præcedentis, ex multis quoque tenuibus lamellis conſtructum, qui colorem gerit penitus ruffum: Hujus folia ſunt minora reliquis aliis *Aycai* ſpeciebus, obſcure viridia, ſicca, quinque pollices longa, binos ac binos cum dimidio lata, *in* obtuſum apicem deſinentia, ac fere *in* ramis ſeſſilia, bina ſibi obpoſita, ſed rara & vaga, horum venæ in ſinus deſinunt uti in præcedenti, ſed inter oras majus habent interſtitium quam in cæteris *Aycai* ſpeciebus.

Flores primo oblonga ſunt ac viridia capitula, ſeſe aperientia in quatuor apices, ac quatuor alba exhibent petala, quorum centrum repletum eſt plurimis longis tenuibus & albis ſtaminibus uti in Guajavo, ſed quæ tenuiora ſunt, magis intricata, ac firmiora; Hoſce inſequuntur fructus parvi rotundi inſtar tenerorum Guajavorum, qui pericarpio concavo inſideot, ac plerumque terni ſimul proveniunt, quisque vero ſuo inſiſtit calici petiolo longiori, uti in Caryophyllis.

Hujus ligni color magis obſcurus eſt quam præcedentis, ſiccatumque ex fuſco pallide cinereum eſt, tenuiter ſtriatum, facile rimas agens, nec bene polliri poteſt: Ejus ſubſtantia eſt gravis & ſolida, neutiquam vero durabilis, nec magni ex ipſo poſtes formari poſſunt, quum raro adeo craſſeſcat arbor. Aſſeres ex hoc formati ligno facile incurvantur, ſi per Solis radios exſiccetur, ac facile rimas agit inelegantes.

Nomen. Latine *Arbor rubra ſecunda*: Amboinice *Aycau Boppo* h. e. ſilveſtris, quum in ſilveſtribus creſcat locis, vel quum ejus *natura* ſit ſilveſtris magis reliquis: *Boppo* autem peculiariter alia eſt arbor, adfinis tamen quoque *Caju Mera.*

Huc quoque pertinet *Arbor rubra ſaxatilis* ſeu *Aycau Hatulale*, quum ſemper in ſaxoſis ac ſæpe ex ipſis creſcat rupibus: Hæc tantum humilis eſt arbor, foliumque gerit anguſtius & acutius quam præcedens, fructus ſquallide albicantes inſtar minorum Jamboſarum, inedules: durumque ejus eſt lignum inſtar *Neſſati.*

Arbor rubra tertia, Amboinice *Aycay Bugulawan*, ex ſimilitudine fructuum cum Caryophyllis, quæ diſtinguenda vero eſt a *Bugulawan Aycau*, quæ ſilveſtris eſt Caryophyllorum arbor, ſupra libro ſecundo deſcripta: Non alta eſt hæc arbor, plerumque virum craſſa, corticem gerens obſcure cinereum ac fiſſum muſcoſumque, qui vero in ramis eſt magis æqualis ac ruffus. Rami ac rachides ſunt incurvæ, breves, ac nodoſæ: Folia ſunt breviora & rotundiora quam aliarum *Aycajarum*, illis *Mangil caſeolaris* quodammodo ſimilia, quatuor ac quinque pollices longa, binos cum dimidio & tres lata, ſubrotunda, paucis tenuibus pertexta venis, craſſiuſcula, ſcabra, bina ſibi obpoſita, ac rara.

Fructus Caryophyllis ſimillimi ſunt, ſed breviores & craſſiores, ſimilibuſque inſidentes corymbis, tres ac tres ſimul juncti & provenientes, altiſque inſident calicibus communi in petiolo: Si fructuum capitula ſeſe aperiant, acervum exhibent alborum ſtaminum, poſt quorum lapſum in ſingularum baccarum capitulo bini adparent circuli, in quorum centro firmus erigitur apex, quatuor vero iſtius capituli anguli ſeſe non tangunt nec clauduntur, uti in reliquis Caryophyllis, ſed aperti perſiſtunt. Bacca ipſa rubet, craſſeſcit, ac tandem in fuſcum abit colorem, uti in Anthophyllis.

Arboris lignum ex fuſco obſcure cinereum eſt, ſeu terreſtris coloris, coloris pallidi, longiſque conſtat fibris, ac facile finditur, & raro ad ædificia adhibetur: Trunci cortex eodem quoque modo ad retia majo-

XLII. HOOFDSTUK.

De overige zoorten van de Roode-Boom.

DE reſterende zoorten van Arbor rubra heb ik in een Capittel begrepen, dewylze van weinig gebruik zyn.

De tweede Arbor rubra, in 't Amboins Aycau Boppo, heeft een ſchorſſe die wel zo zagt is, als aan 't voorgaande, mede uyt veele dunne vellekens gemaakt, en regt ros van coleur. De bladeren zyn kleender dan aan alle andere Aycaus, ſwart-groen, droog, vyf duymen lang, twee en twee en een half breed, met een ſtompe ſpits, en bykans zonder ſteel, tegens de takken aan zittende, twee tegens malkanderen over, doch weinig aan de takken, de aderen lopen met bogen t'zamen, als in 't voorgaande, doch laten een grooter ſpatie tuſſchen de randen, dan aan de andere Aycaus.

Het bloeyzel zyn eerſt langachtige groene knoppen, die zig openen in vier ſpitzen, en vertoonen vier witte blaadjes, zynde het binnenſte uytgevuld met veele lange fyne en witte draatjes, als aan de Gujavos, fynder, verwerder, en vaſter hangende, daar na volgen kleene ronde vruchten, als jonge Gujavos, in een hol bekertje ſtaande, gemeenlyk drie by malkanderen, doch yder op een byzonder voetje, en deze op een ander langere ſteel, gelyk Nagelen.

Het hout hier van is donkerder van coleur, dan 't voorgaande, beſterft ook uyt den bruynen doots-graauw, fyn geſtreept, ligt ſcheurende, en laat zig niet glad werken. Het is wel ſwaar en digt van ſubſtantie, maar gantſch niet durabel, men kan 'er ook geen groote ſtylen van hebben, om dat het zelden zo dik werd, als een man. De planken daar van gemaakt, werden ligt krom, als haar de Sonne raakt, en ſcheuren ligt en lelyk.

Naam. In 't Latyn Arbor rubra ſecunda: Op Amboins Aycau Boppo, dat is, 't wilde, om dat het op wilde plaatzen waſt, of om dat zyn natuur wilder ſchynt, dan de andere. Doch Boppo in 't byzonder is nog een ander boom, hoewel mede uyt de maagſchap van Caju Mera.

Zo behoord ook hier onder Arbor rubra ſaxatilis of Aycau Hatulale, om dat het altyd op ſteenachtige plaatzen, ja dikwils uyt enkelde ſteenen groeyd. Dit blyft maar een lage boom, heeft wat ſmalder en ſpitzer blad, dan 't voorgaande, vuyl-witte vruchten, als kleene Jamboezen, onbequaam te eeten; een hard hout als Neſſat.

Het derde Arbor rubra in 't Amboinſch genaamt, Aycay Bugulawan, na de gelykeniſſe, die zyne vruchten hebben met de nagelen, doch te onderſcheiden van Bugulawan Aycay, 't welk is de wilde Nagel-boom, boven Lib. 2. beſchreven. Het werd geen hoogen boom, in 't gemeen een man dik, met een donkere graauwe geſcheurde en Mosachtige ſchorſſe, maar aan de takken isze evener en roſſer. De takken en ryskens zyn bochtig, kort, en geknoopt. De bladeren zyn korter en ronder, dan aan andere Aycaus, die van 't Mangium Caſeolare eenigzints gelyk, vier en vyf duymen lang, twee en een half en drie breed, vooren rond, met weinige ſubtiele adertjes, dikachtig, ſtyf, twee en twee tegens malkander, en weinig in 't getal.

De vruchten zyn de Nagelen zeer gelyk, doch korter en dikker, aan diergelyke kroontjes ſtaande, te weten, drie en drie by malkander, met hooge voetjes op een gemeene ſteel. Als zig het hoofdeken of kabelette opent, zo vertonenze een vlok van witte draden, naar welkers afvallen ziet men op 't hoofd van ieder bezie twee circulen, in welkers midden een ſtyve ſpitze ſtaat, en de vier hoeken van 't hoofdeken ſluyten haar niet, gelyk andere Nagelen, maar blyven zo open ſtaan. De bezie zelfs werd rood, dik, en ten laatſten bruyn, gelyk een Moer-nagel.

Het hout is mede uyt den bruynen, donker-graauw of aardverwig, doots van coleur, langdradig, en ligt ſcheurende, en werd tot den huysbouw weinig gebruykt. De ſchorſſe des ſtams, werd op dezelfſte manier tot taanen

Digitized by Google

majora uſurpatur, uti in præcedenti fuit dictum capite.

Arbor rubra quarta ſive *latifolia*, Malaice *Caju Mera daun Beſaar*, Amboinice *Aycan Lau Ila*, quia inter omnes *Aycai* ſpecies maxima gerit folia, humilisque eſt arbor, truncum gerens incurvum, nunc bifidum nunc trifidum, inſtar fruticis, cum Jamboſa ſilveſtri libro primo deſcripta tantam gerit ſimilitudinem, ut vix inter ſeſe diſtingui ac dignoſci poſſint, ambæ enim ſunt arbores humiles & incurvæ, ampla magnaque gerentes folia, illis Jambi ſimillima, cortex vero hujus Aycau ex more ſuo ſemper magis ruffeſcit quam ſilveſtris Jamboſæ, ejuſque folia ſunt rotundiora & latiora, craſſiores gerentia coſtas ac venas, majores formantes ſinus quam in Jamboſa, ac contrita ingratum præbent acidulum ſaporem atque odorem.

Flores quoque albent uti præcedentium, vagis ex corymbis provenientes. Fructus ſimiles ſunt Anthophyllis Caryophylli ſilveſtris, ſed rotundiores ſunt, formamque gerunt brevium Olivarum, quatuor gerentes ſquamas ſuperne concurrentes, & umbilicum formantes, uti in Jamboſis. Sub externa carne acidula inſtar immaturarum Jamboſarum ſiccus reconditur nucleus, externe albus, interne purpureus.

Lignum magis albeſcit quam reliquarum priorum ſpecierum, ipſi Jamboſæ ſimile, nulli uſui aptum.

Locus. In cunctis creſcit locis planis inter reliquos humiles frutices, ſed potiſſimum circa litora.

Uſus. Nullum peculiarem præbet uſum, excepto quod ejus cortex aliquando adhibeatur ad *Ocbat Papeda* ſeu pultem ex ipſo præparandam, uti ſupra de pluribus aliis fuit dictum arborum corticibus.

nen van groote netten gebruykt, gelyk in 't voorgaande Capittel gezegt is.

Het vierde Arbor rubra *ofte de breedbladige, in 't Maleyts* Caju Mera daun Beſaar; *Amboins* Aycau Lau Ila, *dewyl 't onder alle* Aycaus *de grootſte bladeren heeft, blyft een lagen boom, met een bochtige ſtam, zomtyds in tween of drien verdeelt, gelyk een ſtruyk, met de* Jamboſa ſilveſtris Lib. 1. *beſchreven, zulke gelykeniſſe hebbende, dat menze qualyk onderſcheiden kan, want beyde zyn lage en kromme boomen, met groote breede bladeren, die van* Jamboe *zeer gelyk, doch de ſcherſſe van dit* Aycau *is naar zyn gewoonte altyd roſſer, dan de wilde* Jamboe, *en de bladeren zyn wat ronder en breeder, met grovere aderen, die merkelyker boogen maken dan de* Jamboe, *gewreven zynde onlieffelyk zuur van reuk en ſmaak.*

Het bloeyzel is mede wit, als aan de voorige, aan ydele kroontjes ſtaande. De vruchten zyn de Anthophillis *van de wilde Nagelen gelyk, doch ronder, in gedaante als korte Olyven, met vier ſchubben, die vooren t'zamen ſtooten, en een navel maken, gelyk aan de* Jamboes. *Onder 't buytenſte vleeſch, 't welk zuur is, als onrype* Jamboeſen, *leyd een drooge korl, van buyten wit, binnen peers.*

Het Hout is witter dan aan alle de voorgaande, dat van de Jamboes-*boom gelyk; tot niets gebruykelyk.*

Plaats. *Het waſt op allerhande vlakten, onder de lage ruygten, doch meeſt omtrent het ſtrandt.*

Gebruik. *Het heeft geen zonderlyk gebruyk, behalven dat zyn ſcherſſe zomtyds genomen werd, tot* Ocbat Papeda *daar van te maken, gelyk boven van meer andere gezegt is.*

CAPUT QUADRAGESIMUM TERTIUM.

Arbor Facum major. Cajus Lobe.

ARbor *Facum* duplex eſt, major & minor.

Primo: *Arbor Facum major* mediocris eſt arbor, ad ſummum crus, plerumque vero pedem craſſa, rectiſſime adſurgens, corticem gerens glabrum ex cinereo fuſcum: Ejus rami ramulique ſunt quoque recti, tenues, firmi, æquales, rotundi, glabri, & obſcure fuſci, adeoque duri & lenti, ut minimus etiam ramus pollicem modo craſſus adultum ſatis juvenem ſuſtinere valeat: Foliorum vero rachides facillime abrumpuntur, atque hæ in ramulis in plures alias minores dividuntur, ita ut hæc arbor denſam conſtituat comam. Hiſce brevibus rachidibus vix culmum craſſis, folia inſident ſolitaria, inordinata, fere ſeſſilia. Quæ ſunt ſcabra, craſſiuſcula inſtar pergameni, ſuperius glabra, æqualia, & læte viridia, inferius paucis obliquis, incurvis, & protuberantibus coſtis pertexta, ſingula ſeptem vel novem pollices longa: Amboinenſis vero ſpeciei tres, quatuor, & quinque pollices longa ſunt, binos lata digitos, nervus autem medius ſuperne parum protuberat, nullum notabilem habent ſaporem, fere ſilveſtrem, attamen penetrantem. In Boeronenſi ſex pollices longa ſunt, tres digitos tranſverſales lata, ſuperne penitus glabra & æqualia, ſaporis reſinoſi, ad Canarium accedentis: Ex arboris forma & fuſco ramulorum colore videretur adfinis eſſe præcedenti arbori rubræ, ſeu utriſque *Caryophyllaſtris*, foliorum vero ſitus, ipſorumque coſtæ & ſapor alia declarant.

Flores ſunt puſilli, albi, tres, quatuorve ſimul uno ex corymbo progerminantes, hoſce ſolitarii plerumque inſequuntur fructus, aliquando vero quinque vel ſex ſimul magnitudine ovi, ſeu fructus *Bonga Tanjong*. Qui externe obducti ſunt obſcure viridi & molli putamine inſtar Canariorum, multo vero tenuiori, maturi vero fructus viridem habent inſtar pomorum colorem, ſub iſto vero putamine nux reconditur Canarium referens, quæ putamen gerit durum, quod ictu aperiendum eſt, exhibetque nucleum nigricantem inedulem.

Arboris lignum albicat, tenuibus conſtat fibris, eſtque durum & ſolidum, adeoque lentum & flexile, ut arbor hæc alta & gracilis non frangatur, licet fortio-

XLIII. HOOFDSTUK.

De groote Toorze-Boom.

ARbor Facum *is tweederley, groot en kleen.*

Eerſtelyk; Arbor Facum major, *is een middelbare boom, op 't hoogſte een dye, maar gemeen een been dik, zeer regt opſchietende, met een evene ſcherſſe, uyt den grauwen bruyn. Zyne takken en ryskens zyn ook regt, dun, ſtyf, even, rond, glad, en donker-bruyn, ze hard en ſtyf van hout, dat de minſte tak van een duym dik, een kloeken jongen dragen kan, doch de ryskens breeken kort af, dezelve ſtaan wel aan de takskens, al wederom in veele andere mindere verdeelt, zo dat hy een dikke kruyn maakt. Aan deze korte ryskens, dewelke qualyk een ſtroo halm dik zyn, ſtaan de bladeren enkelt, en zonder order, op zeer korte voetjes. Deze zyn ſtyf, dikachtig, als perkement, boven glad, even, en blyde-groen, van onderen met weynige ſchuynze gebogene en uytbuylende ribben, aan ieder zeven en negen: Aan een Ambainſch geſlacht zynze drie, vier, en vyf duymen lang, twee vingers breed, en de middelzenuwe buylt boven een weinig uyt, zonder merkelyke ſmaak, of wat wild, niet te min doordringende. In de Boeroneeze zynze zes duymen lang, drie dwersvingers breed, boven gantſch even en glad, van ſmaak wat harsachtig, na Canari trekkende. Het fatſoen des booms, en de bruyne coleur der ryskens inziende, zoude men zeggen, dat hy uyt de maagſchap van de voorgaande* Arbor rubra, *of van de beyde* Caryophyllaſters *ware, doch den ſtand der bladeren, haare ribben, en ſmaak, wyzent anders uyt.*

Het bloeyzel beſtaat uyt kleene witte bloempjes, drie en vier aan een kroontje voortkomende. Hier op volgen meeſt enkele vruchten, zomtyds ook vyf en zes by malkander, in de grootte van een vogel-ey, of als de vrucht van Bonga tanjong. *Buyten hebbenze een donker-groene en welke bolſter, gelyk Canary noten, doch veel dunder, dewelke in haare rypheyd appel-groen werden, daar onder leyd een nootje, gelyk een Canary, met een harde ſchaal, dewelke men opkloppen moet, zo vind men daar in een zwarte keeſt, die niet eetbaar is.*

Het hout is witachtig, digt, hard, en fyndradig, zo taay en buygzaam, dat deze hooge en ranke boomen niet breeken, al werdenze door een harde wind heen en weer

ribus ventis commoveatur, immo licet per fortiorem vim truncus findatur, attamen non ſeparatur, nec facile etiam eradicatur, quia profunde ejus radices terram petunt, ac firmiter ipſi infiguntur.

Lignum hoc ſubtili quoque pinguedine ſine dubio inprægnatum eſt, quum ſemi-ſiccum ignem cito concipiat, tarde ardeat, & ſolidos exhibeat carbones; ſiccum vero in longa fiſſum ſegmenta inſtar facis ardet & ſplendet.

Nomen. Latine *Arbor Facum major*, juxta Malaienſe *Caju Lobe.* Amboinice *Ayeſſi* & *Aylaueſſi*, quæ omnia nomina facum arborem denotant. Ternatice *Hate Saſoæ*, h. e. Malaice *Caju Siſſit*, h. e. pectinum lignum. In Boerone *Habeam* & *Reymban* vocatur.

Locus. In nudis creſcit montibus ut, & in vallibus, in levibus ſilvis. In Amboina quoque obcurrit & Leytimora, majori vero copia in Boerone non procul a litore, quæ ſpecies, uti dictum eſt, majora gerit folia Amboinenſi, unde & arbuſculas accepi, quas horto conmiſi, quæ læte progerminarunt.

Uſus. Trunci vix pedem craſſi durabiles exhibent palos ac trabes ædium tectis: Truncorum lignum optime quoque focis inſervit, ac potiſſimum in longas finditur partes, quarum tres quatuorve conligantur, ſuperius acuminatæ, quod Virgilio dicitur *Inſpicare faces*: Hæ ad apices accenduntur, adeoque claram præbent flammam ac faces, quas illi manibus tenent; qui per noctem defluente mari in litore cibum ſuum quærunt ex piſcibus, cancris, ac conchis: Hoc opus Amboinice & Malaice vocatur *Lobe*, quod ſignificat, facibus lucem præbere, quæ alioquin recte Malaico vocabulo *Sulo* vocatur, a quo itaque opere hæc arbor ſuum obtinuit nomen.

Quum ejus lignum ſit tenue, longitudinalibus conſtet fibris, ac durum ſit, pectines ex hoc formari poſſunt, uti apud nos ex Buxo fit, unde & nomen Ternatenſe ſuam habet originem.

Rumphii Adpendix hisce auctus eſt.

Amboinenſem *Caju Lobe* ulterius ſic deſcribo; in Leytimora *Lape Lape* vocatur: Ejus truncus paulo major eſt illo Calappi, corticem gerens tenuem, glabrum, & firmum, qui decorticari facile poteſt. Folia vix differunt ab illis Boeronenſis arboris, excepto quod hujus ſint paulo longiora, brevibus inſidentia petiolis, ad oras non ita ſinuoſa, ac de Canarii ſapore participantia.

In ramulorum ſummo, & ex alis ſuperiorum foliorum corymbi excreſcunt nodoſi, ex innumeris parvis capitulis conſtructi, quæ obſcure pallentes ſeu fumeos exhibent floſculos, ex duodecim acutis petalis conſtructos, cum totidem ſtaminibus, in quorum centro piſtillum locatur: Ex iisdem corymbis fructus excreſcunt, prope folia ſolitarii, prope corymborum diviſionem bini ternive ſimul, digiti articulum longi, & acuminati inſtar fructus Capſici junioris, quorum apex incurvus eſt, externe vero nigricant, molleſque & lanuginoſi ſunt, ſi tangantur. Sub gluma exteriore tenui putamen reconditur aliud tenue & lignoſum inſtar illius nucis avellanæ, atque in hoc nucleus albicans. Floret Februario.

Arboris lignum eſt ſubtile & longis conſtat fibris, citrinum inſtar pallidi Machili, atque graviſſimum eſt, unde Amboinenſes illud raro ad ædificia adhibent, carbonarii vero hoc aliis admiſcent lignis, ex quibus carbones exurunt: Recens lignum igni admotum facillime flammam concipit, claramque illam fovet, unde & facibus quam optime inſervit.

Quidam Amboinenſium illud vocant *Aypaloulan*, h. e. ardens lignum, quod nomen commune gerit cum *flamma ſilvarum*, quæ frutex eſt libro ſexto deſcriptus, binæ enim hæ arbores ſibi adfines eſſe videntur. Trunci cortex aquæ infuſus, maceratus, & propinatus prodeſt Hydropicis, quique cortex externe etiam ædematoſis inlinitur partibus.

Altera *Caju Lape Lape* a ſuperiore *Caju Lobe* diverſa rectum gerit truncum, qui ramulos emittit rectos firmosque, ex quibus folia peculiari excreſcunt modo, bina nempe ſimul brevi inſident petiolo, ex ipſorum vero centro petiolus iſte aliquando elongatur, ejusque ſummo inſident bina alia folia longiora & majora

geſlingert, ja al moet een ſtam door eenig geweld berſten, zo blyſt hy evenwel aan malkander hangen, en laat zig ook niet uitwortelen, dewyl hy diep en vaſt in de aarde ſtaat.

Het hout moet ook met een ſubtiele vettigheid beſwangert zyn, want het half drooge ontfangt 't vuur, brand langſaam, en zet vaſte koolen; maar het drooge in lange ſtukken geſneden, brand zo helder als een toortze.

Naam. *In 't Latyn* Arbor Facum major, *naar 't Maleytſche* Caju Lobe, *en 't Amboinſche* Ayeſſi *en* Aylaueſſi, *alle vier toortzen-hout beduydende. Ternaats* Hate Saſoæ, *dat is in 't Maleyts* Caju Siſſit, *dat is Kammen-hout. Op Boero* Habeam *en* Rymban.

Plaats. *Men vind 't op kaale bergen, en ook op de vlakte, daar een ligt boſch is. Men heeft het in Amboina, op Leytimor, dog in meerder quantiteyt op Boero, niet verre van ſtrand, 't welk, als gezegt, wat grooter bladeren heeſt dan het Amboinſche, waar van ik kleene boompjes heb laten halen, en in myn Tuyn geplant, dewelke gelukkig opquamen.*

Gebruik. *Het geen dat niet dikker dan een been is, geeft durabele ſparren en balken, tot 't dakwerk in de huyzen. Het hout van de ſtammen is een van de beſte brand-houten, dog 't werd meeſt tot lange ſtukken gekloven, waar van men drie of vier t' zamenbind, en vooren wat ſpits maakt, het welk* Virgilius *noemt* Inſpicare faces. *Deze dan by 't ſpitze eynd aanſtekende, branden zo helder als een toortze, dewelke die geene in hun handen dragen, die 's nagts by afloopent water op ſtrant haare koſt moeten zoeken, in kleene visjes, krabbetjes en ſchulpen. Dit werk noemt men in 't Amboinſch en Maleyts* Lobe, *'t welk beduyd ligten met een toortze, en de toortze zelfs, die men anders in goed Maleyts* Sulo *noemt, van welk werk dan deze boom zyn naam heeſt.*

Dewyl 't een ſyn, regtdradig, en hard hout is, zo kan men kammen daar van maaken, gelyk wy met Buxboom doen, waar van den Ternataanzen naam komt.

Het Byvoegzel *van* Rumphius *is hier mede vermeerdert.*

Van het Amboinſche Caju Lobe, *geef ik deze nadere beſchryving. Het hiet op Leytimor* Lape Lape. *Den ſtam werd ruym zo groot als een Calappus-boom, met een dunne, effene, ſtyve ſchorſſe, die zig laat afſchillen. De bladeren verſchillen niet van 't Boeroneze, behalven dat deze laatſte wat langer zyn, op korter voetjes ruſtende, aan de kanten zo niet gekrult, en iets van de Canaryſmaak mededelende.*

Aan 't uitterſte der ryskens, en uit den ſchoot van de voorſte bladeren, komen holachtige kroontjes voort, gemaakt van ontelbaare kleene knopjes, dewelke vertoonen kleene rookverwige bloempjes van 12. ſpitze blaadjes gemaakt, met zo veel draatjes, en een middel-ſtyletje daar in; aan dezelve kroontjes komen de vruchten voort, by de bladeren enkelt, en by de kroontjes 2. en 3. by malkander, een lid van een vinger lang, en toegeſpitſt als een jong ritsje, met de ſpits wat krom ſtaande, van buiten groen, en wat zagt of wolachtig in 't gevoelen. Onder de buytenſte dunne huyd, leyd een andere dunne dog houtachtige ſchaal, gelyk als aan de Haze-noot, en daar binnen een witachtigen heeſt. Het bloeyd in February.

Het hout is ſyn en langdradig, ligt-geel, als bleeke Makilan, en een van de ſwaarſte, daarom het de Amboinezen zelden tot den huisbouw gebruyken; maar de Koolbranders mengen 't onder ander hout, om koolen van te branden. Het verſche hout een weinig in 't vuur gehouden, brand ligt en klaar, daarom het bequaam tot toorzen is.

Zommige Amboinezen noemen 't Aypaloulan, *dat is brandent hout, een naam gemeen met* flamma ſilvarum, *welk anders een ſtruyk is in 't 6. Boek beſchreven, want het ſchynt dat deze twee boomen van eenderly maagſchap zyn. De ſchorſſe des ſtams in water gedaan, gezooden, en gedronken, helpt den genen, die waterzuchtig zyn, en ſmeeren dezelve ſchorſſe van buyten op de zuchtige leden.*

Een ander Caju Lape Lape, *verſchillende van 't bovenſtaande* Caju Lobe, *heeft mede een regte ſtam, en daar aan regte ſtyve ryskens, aan dezelve de bladeren op een byzondere manier, te weeten twee en twee by malkander op een kort ſteeltje, dog uit haare midden wert zomtyds het ſteeltje langer, en aan zyn uitterſte twee blade-*

majora binis inferioribus, quinque nempe & ſex pollices longa, vix binos lata vulgaris formæ, inſtar illorum edulis Varingæ, quæ ſinuoſas gerunt coſtas, ex ipſorum ortu ſolitarius provenit racemus, qui plures continet fructus inſtar illorum *Tſjeramela*, eleganter vero hi rubent, quum alii virides ſint, ac dividuntur in tres angulos, inter quos ſulcus decurrit, ſuperius vero lati ſunt & umbilicati.

Maturi fructus ſeſe aperiunt juxta iſtos angulos in tres partes, quarum quævis pars binas dimidias continet cameras, in quibus tres oblongi & nigerrimi reconduntur nuclei, hilum luteum gerentes, Ricini fructus referentes, horum quivis in bina diviſibilis eſt ſegmenta, & intus viridi repleti ſunt medulla, ſiccaque inſtar fabarum.

Nomen quoque gerit *Cicadaria* ſeu *Caju Lapy*, quum cicadas generet: Ejus fructus cum cortice contuſi, & concavis rupibus intruſi piſces enecant.

bladeren, langer en grooter dan de twee agterſte, te weten 5. en 6. duimen lang, ſchaars twee breed, van gemeen fatzoen gelyk die van de eetbare Varinga, met bogtige ribbens. Uit haaren oorſprenk hangt een enkelde tros, en daar aan veele vruchten, gelyk die van Tsjeramela, *dog deze zyn ſchoon rood, daar de andere groen zyn, verdeelt in 3. ruggen, dog tuſſchen beyde is een keep, boven zynze breedſt, en maken een kuyltje.*

De rype openen haar langs de ruggens in 3. deelen, hebbende ieder deel twee halve kamertjes, en verbergen 3. langwerpige pik-ſwarte korrels, met een geel vratje, verbeeldende de vruchten van Ricinus, waar van ieder zig in tween laat deelen, van binnen met een groenachtig merg, droog als dat van boonen.

Hy heeft mede den naam van Cicadaria *of* Caju Lapy, *om dat hy Sprinkhanen voortbrengt; zyne vruchten t'zamen geſtampt met de ſchorſſe, en onder de holle klippen geſtoken, doet de viſſchen dood voor den dag komen.*

Tabula Quadrageſima Nona

Ramum exhibet arboris, quæ *Arbor facum major* RUMPHIO & *Caju Lobe* incolis vocatur.

De negen-en-veertigſte Plaat

Vertoont een Tak van een Boom, welke de *groote Toorze-Boom* van *Rumphius*, en *Caju Lobe* van de Inlanders genaamt wert.

Tabula Quinquageſima

Ramum exhibet arboris, quæ *Caju Lape Lape* dicitur.

Ubi Litt. A. integrum exhibet fructum trigonum.

B. *Eundem apertum*, ut ejus *Cameræ* ſeu *cellulæ* conſpiciantur.

De vyftigſte Plaat

Vertoont een Tak van een Boom, welke *Caju Lape Lape* genaamt wert.

Alwaar Lett. A. deszelfs *driehoekige vrucht* in *'t geheel* verbeeld.

B. Dezelve *geopent*, op dat deszelfs *holligheden* gezien kunnen werden.

CAPUT QUADRAGESIMUM QUARTUM.

Arbor Facum minor.

HÆc arbor videtur adfinis eſſe *Caryophyllaſtro*, humilis enim eſt arbuſcula, truncum gerens rectum, cujus coma in plures breves ac folioſos dividitur ramulos. Ejus folia ſunt parva, quorum quædam digiti articulum, alia binos pollices longa ſunt, transverſalem digitum lata, in longum acutumque apicem deſinentia, ac vix notabilibus venulis pertexta, quæ ad oras in ſinus concurrunt, ſuntque læte viridia, glabra, & ſplendentia, inordinato modo ramulis inſidentia.

Lignum tenuibus conſtat fibris, duris, & gravibus, quod Toranis aptum cenſetur:

Nomen Malaicenſe eſt *Caju Lobe Daun Kitſjil*, quum ejus lignum potiſſimum ad faces adhibeatur, ut præcedentis. In Amboina ignota eſt hæc arbor, ſed creſcit in Bocrone.

XLIV. HOOFDSTUK.

Kleyne Toorze-Boom.

ARbor Facum minor *ſchynt uyt de maagſchap van* Caryophillaſter *te zyn, want het blyft een kleyn boompje, met te min. met een regte ſtam, wiens kruyn zig in veele korte en wel geblade ryskens verdeelt. De bladeren zyn kleen, zommige een lid van een vinger, zommige twee duymen lang, en een dwers-vinger breed, met een lange ſmalle ſpitze, en pas kennelyke adertjes, dewelke aan de kanten met bogtjes t'zamenloopen, jeugdig groen, glad, en blinkende, zonder order aan de ryskens ſtaande.*

Het hout is fyndradig, hard, en ſwaar, tot Toranen bequaam.

De Maleytſche naam is Caju Lobe Daun Kitsjil, *om dat zyn hout mede tot toortzen gebruikt werd, gelyk 't voorige. In Amboina is 't onbekent, maar 't valt op Boero.*

Tabula Quinquageſima Prima

Ramum exhibet *Arboris facum minoris*, quæ *Caju Lobe Daun Kitſjil* Malaice vocatur.

De een-en-vyftigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *kleyne Toortse-Boom*, welke *Caju Lobe Daun Kitsjil* op Maleyts genaamt wert.

CAPUT QUADRAGESIMUM QUINTUM.

Perticaria Ferrea. Lolay.

PErticaria Ferrea non vaſta eſt arbor, ac non ultra crus craſſa, nempe inſtar Pinangæ, plerumque vero pedia tantum craſſitiem habet, dividiturque in latifoliam & anguſtifoliam.

Primo: *Perticaria ferrea parvifolia* ſeu vera *Lolay*, ſimplicem ac rectum gerit truncum, pedem plerumque craſſum, vix Pinangæ craſſitiem habentem, qui cortice obducitur tenui, glabro, ex cinereo viridi, & muſcoſo, in ramis fiſſo ac rugoſo, quique facile decorticari poteſt.

Truncus ab inferiore parte tenuibus cinctus eſt ramulis ſeu flagellis inſtar Caryophylli, truncus vero ipſe rectus eſt, quatuor & quinque ulnas altus, qui ſuperius ordinatam format cumam, læte viridem, & in firmos expanſus eſt ramulos.

Folia bina ſibi obpoſita locantur brevibus inſidentia petiolia, ſed rara & vaga, quæ ex alis ſuis alios emittunt tenues ramulos, qui bina ternave ſuſtinent foliorum paria, optime referunt folia vetuſtæ Ebeni, ſuntque craſſa, ſcabra, glabra, & ſplendentia, binos tresve pollices longa, binos transverſales digitos lata, in longum firmumque apicem deſinentia, qui in vetuſtis foliis deorſum inflectitur, ut & ipſorum oræ, uti Ebeni folia, multaque vix digiti articulum longa ſunt: Nervus medius in ſuperiore folii parte ſulcatus eſt, inferius vero acute protuberat, multasque tenues parallelas emittit venas ad foliorum oras inferius vix notabiles, nec veros formant ſinus: Saporem habent fatue dulcem ad Caryophylli folia quodammodo accedentem.

Flores ex brevibus dependent racemis, qui flosculi ſunt albentes. Fructus parvos referunt Lanſii fructus, bini tresve ſimul dependentes ex laxis racemis, inferius lati, ſuperius acuminati inſtar ovorum, primum ex cœruleo virides, dein rubri, in ſicca farinacea medulla durum recondentes oſſiculum, inſtar minoris Nanarii, eſui ineptum.

Ejus lignum eſt ſolidum, firmum, albicans, ſed ſiccum citrini coloris, recens vero durum ac grave eſt inſtar Ebeni, ac transverſaliter cæſum quosdam exhibet circulos, qui annos denotant: Lympida aqua adeo inprægnatum ac refertum eſt, ut copioſe exfluat, ſi incidatur. Hinc Amboinenſes recens cæſos palos nolunt ob pondus domum deferre, ſed aliis adponunt arboribus in ſilvis, corticem deglutientes, quos ita exſiccant.

Nomen. Latine *Perticaria ferrea parvifolia.* Amboinice in Leytimora *Lolay*, & ad diſtinctionem ſubſequentis *Laun Maun*, h. e. parvifolia.

Locus. In Leytimora creſcit in minoribus ſilvis, circa *Caju Puti* arbores, inter alias arborea in ſilva dicta Hagana circa Caſtellum Victoriam ſita.

Uſus. Trunci non ultra pedem craſſi, decorticati, &, uti ſupra dictum eſt, ſiccati, ad palos adhibentur, craſſiores vero ad ædium poſtes, quibus, quum durabile ſit lignum, optime inſervit, non frequenter vero obcurrunt, atque Amboinenſibus nimis laborioſum eſt ex ſilvis illud petere.

Secundo. *Perticaria Ferrea latifolia*, erronee meo judicio ab Amboinenſibus tanquam diverſa habetur arbor, ac peculiari nomine *Aytaël Lay Ila*, h. e. latifolia Metroſideros, ab aliis vero magis erronee *Saley Lau Ila* vocatur, quum nullam habeat adfinitatem cum vera *Saley*, infra libro ſexto deſcripta. Ejus truncus ejusdem eſt altitudinis & craſſitiei cum præcedenti, ſed non ita rectus, at incurvus, ſinuoſus, & fruteſcens, corticem gerens glabrum, nec adeo muſcoſum. Ejus folia ſunt craſſa & ſcabra, tres quatuorve pollices longa, binos lata, tenuibus pertexta venulis, infra vix notabilibus, quæque in obtuſum deſinunt apicem: Bina ſibi obpoſita ſunt, brevibus inſidentia petiolia, ac rara brevibus in ramulis. Fructus me latent. Lignum eſt admodum durum, ſolidum, & grave: Arbuſculæ vix pedem craſſæ tignis inſerviunt, craſſiores vero poſtibus.

In

XLV. HOOFDSTUK.

Lolay-Boom.

PErticaria Ferrea *werd geen groote boom, en niet boven een dye dik, te weten als een Pinang-boom, dog in 't gemeen blyft hy maar een been dik; verdeelt in kleenbladige en groodbladige.*

Eerſtelyk: Perticaria Ferrea kleenbladige, *of 't eygentlyke* Lolay, *ſchiet met een enkelde en regte ſtam op, in 't gemeen een been dik, zelden als een Pinang-boom, bekleed met een dunne, effene, uit den groene-graauwe, en mosachtige ſchorſſe, aan de takken ſyn geſcheurt, of rimpelig, en die haar ligt laat afſchillen.*

De ſtam is van onderen op bezet met dunne takskens of ryskens, gelyk den Nagel-boom, dog den ſtam zelfs is regt, vier en vyf vademen hoog, makende boven een welgetakte kruyn, vol ſtyve ryskens, en een blyde loof.

De bladeren ſtaan twee en twee tegen malkander, op korte voetjes, dog weinig in 't getal, en uit haar ſchoot andere dunne ryskens voortbrengende, daar aan ook maar twee a drie paren ſtaan; zy gelyken zeer na de bladeren van de oude Ebbenhout-boom, te weten, dik, ſtyf, glad, en blinkende, twee en drie duymen lang, twee dwersvingers breed, met een lange ſtyve ſpitze, het welk aan de oude bladeren nederwaarts gekromt ſtaat, als ook de kanten, gelyk aan de Ebbenhouts-bladeren, en veele zyn niet boven een lid van een vinger lang. De middel-zenuwe maakt aan de boven-zyde een grove, beneden puyltze ſcherp uyt, en zent veele fyne parallele adertjes na de kanten, die men beneden pas kennen kan, en geen regte bogen ſluyten; van ſmaak laf-zoet, en wat na de Nagel-bladeren trekkende.

Het bloeizel hangt aan korte troſſen, zullende kleene witte bloempjes zyn. De vruchten zyn als kleene Lanzen, twee en drie by malkandor hangende, aan ydele troſſen, agter breeſt, en vooren wat toegeſpitſt, gelyk Vogeleyers, eerſt blaauw-groen, daar na rood, verbergende in een droog meelachtig merg een harden ſteen, gelyk een kleenen Nanary, tot 't eeten onbequaam.

Het hout is digt, maſſief, dog ſterft bleek-geel, het verſche zo hart en ſwaar als Ebbenhout, dwers doorgekapt, vertoont eenige circulen of jaren; het is met een klaar water zo overvloedig beſwangert, dat 't rykelyk daar uit loopt, als men 't doorkapt. Hierom willen de Amboinezen de verſch gekapte ſparren, wegens haare ſwaarte niet na huys dragen, maar ſtellenze overeynd in 't boſch, tegen een ander boom, ſchillen de baſt af en latenze zo uytdroogen.

Naam. *In 't Latyn* Perticaria Ferrea parvifolia: *Amboinſch op Leytimer* Lolay, *en tot onderſcheyd van 't volgende* Laun Maun, *dat is kleenbladige.*

Plaats. *Het groeyd op Leytimor in digte boſſchen, omtrent de Caju Puti boomen, onder anderen in 't zo genaamde Haagſche-boſch, gelegen oost-noord-ooſt van 't Kaſteel Victoria.*

Gebruik. *Deze ſtammen die niet boven een been dik zyn, geſchilt en gedroogt als boven ſtaat, werden tot ſparren gebruykt, de dikkere tot ſtylen aan huyzen, daarze zeer durabel zyn, dog zy zyn in geen meenigte te vinden, en de Amboinees ontziet de moeyte, om ze uit 't boſch te dragen.*

Tweede: Perticaria Ferrea groodbladige, *werd myns oordeels, abuſivelyk by de Amboinezen voor een verſcheide boom gehouden, en ook met een byzondere naam genoemt* Aytaël Lay Ila, *dat is groodbladigen Yzer-boom, by andere nog qualyker* Saley Lau Ila, *als hebbende geen gemeenſchap met 't regte* Saley, *hier na in 't 6. Boek beſchreven. Zyn ſtam is van de voorgaande hoogte en dikte, dog zo regt niet, maar krom, bogtig, en ſtruykachtig, even van ſchorſſe, en niet zo mosachtig. De bladeren zyn dik en ſtyf, drie en vier duymen lang, twee breed, met fyne parallele adertjes, die men beneden pas kennen kan, en een ſtompe ſpits. Zy ſtaan twee tegens malkander op korte voetjes, en weinig in 't getal, aan korte ryskens. De vruchten zyn my onbekent. Het hout is zeer hard, digt, en ſwaar. De jonge boompjes nog geen been dik, werden tot ſparren gebruykt, de dikkere tot ſtylen.*

Het

In Leytimora quoque creſcit in levioribus ſilvis, maximeque convenit cum *Nani Macaſſarenſi*, in Auctuario meo deſcripta, hæc vero latiora & rotundiora gerit folia, ipſorumque petioli paulo longiores ſunt.

Tabula Quinquageſima Secunda.

Ramum exhibet *Perticariæ Ferreæ Lolay* dictæ.

CAPUT QUADRAGESIMUM SEXTUM.

Jamboſa Litorea. Ruttu Pya.

ARbor eſt craſſa, litorea, Jamboſis adfinis, ſed ſilveſtris penitus naturæ, unde & ab aliis ejus ſpeciebus libro primo deſcriptis ſeparata; Truncum gerit craſſum, humilem, ſinuoſum, ac plerumque inclinantem, æquali & albicante cortice obductum, comamque ampliorem reliquis Jamboſæ ſpeciebus. Ejus folia ſunt magna, glabra, ſcabra, pauco numero ſibi oppoſita & oblique cruciata, non autem ultra tria foliorum paria ramulo inſident. Vetuſta ſuperius ſunt rotunda, ſex octove pollices longa, quatuor & quinque lata, fere ſeſſilia in ramis, glabra, non expanſa, ſed contracta, ac ſinuoſis oris quaſi abrupta: Venæ inferius protuberant, inque ſinus excurrunt uti in *Aycas*, ſummumque folii par ſemper longiſſimum eſt & acutiſſimum, infimum rotundius & brevius. Contritorum foliorum odor eſt acidulus, gravis, & ingratus, ut & recentis ligni.

Flores in corymbis excreſcunt, uti in Caryophyllis, ſed vagi, tres nempe ſimul communi ex petiolo, ac quindecim toto ex corymbo, & ad illos Cuajavi magis accedunt quam Jamboſæ: Quiſque vero craſſo viridique inſidet calici, ex quatuor apicibus formato, ipſeque flos ex quatuor tantum albis & concavis conſtat petalis, quorum medium repletum eſt denſis, tenuibus, & albis ſtaminibus, intricatim dependentibus, odoris aciduli, matutino tempore haud ingrati: Poſt horum ſtaminum lapſum viridis calix intumeſcit, formamque obtinet minoris oblongæ Jamboſæ, qui ſemper albet, externe dura conſtat carne, ineduli, excepto quod quidam hanc ad temporis luſum manducent, quum ſub dentibus ſtrideat, cæteroquin ſaporem habet ſalſum & acidulum.

Lignum pallide cinereum gerit colorem, glacialem fere, ſiccumque magis album eſt, ſolidum, ſatis durum, grave, multiſque tenuibus diſtinctum pectinibus intricatis, atque hinc inde ſtrias formantibus, ad navigia durabile eſt, non facile enim poliendum eſt. Stipites excisi faciliime progerminant, novoſque emittunt ramos, qui in arbores excreſcunt.

Nomen. Latine *Jamboſa Litorea*, Malaice *Jambu Pantey* ſeu *Jambu Laut*, & Amboinice *Ruttu Pya* & *Luttu Pya*, Sojenſibus *Kepu*, in Lubua *Sabika*, Baleya *Calampoack*.

Locus. In cunctis Amboinæ inſulis occurrit, potiſſimum vero in parva & magna Cerama circa litora, a quibus ad lapidis jactum diſtat. In inſulis ad Eurum ſitis aliiſque itidem nota eſt hæc arbor.

Uſus. Poſt *Coſaſſum* hoc lignum uſitatiſſimum eſt & optimum ad navium exſtructionem apud Amboinenſes, ex quo tam aſſeres quam coſtas formant navigiorum ſuorum, *Corre Corren* dictorum, ad aſſeres vero rectas eligunt arbores a litore parum remotas, quæ enim ipſi vicinæ ſunt, incurvæ creſcunt: Lignum facile elaborari poteſt ſerra & dolabra ob pectinum brevitatem: Ob tenacem ejus ſubſtantiam non facile finditur vel rimas agit, quod quam maxime prodeſt navigiis: Operi ſcriniario itidem conducit, ſi rite ſit ſiccum, dolabra enim poliri poteſt, intricatæque venæ elegantiam oſtentant, licet non facile poliantur, aciduſque odor diu ſupereſt.

Huc quoque pertinet *Jamboſa ſilveſtris alba* ſeu proprie *Jamboſa ſilveſtris*, quæ non in litore, ſed valli-

Het groeyt mede op Leytimor in 't ligte boſch, en heeft groote gelykeniſſe met 't Nani Macaſſar, *in myn* Auctuarium *beſchreven, dog dit laatſte heeft bredere, en vooren rondere bladeren, en haare voetjes zyn wat langer.*

De twee- en vyftigſte Plaat

Vertoont een Tak van de yzer Perticaar-Boom *Lolay* genaamt.

XLVI. HOOFDSTUK.

De Strand Jamboes-Boom.

D*Ie is een dikke Strand-boom, wel uyt het geſlacht der* Jamboeſen, *doch van gantſch wilden aardt, en dierhalven buyten haare vergadering* Lib. 1. *geſlooten. Hy heeft een dikken, niet hoogen, maar bochtigen en meeſt overhellenden ſtam, een witachtige evene ſchorſſe, en een breeder kruyn, dan eenig* Jamboes-boom. *De bladeren zyn mede groot, glad, ſtyf, weinig in 't getal, tegens malkander, en een ſchuyns kruys makende, doch niet boven drie paren aan een rysken. De oude zyn vooren rond, zes en acht duymen lang, vier en vyf breed, bykans zonder ſteelen, digt tegens de takken aan zittende, glad, niet uytgebreyd, maar gekronkelt, of met bochtige randen afgebrooken. De aderen buylen van onderen uyt, en loopen met boogen t'zamen, als aan de* Aycaus; *het voorſte paar is altyd het langſte en ſpitſte, het agterſte ronder en korter. De reuk van de gewreevene bladeren is zuurachtig, ſterk, en onlieffelyk, als mede van 't verſche hout.*

De bloemen ſtaan in kroontjes, gelyk de Nagelen, doch ydel, te weten, drie en drie op een gemeenen ſteel, of vyftien aan een kroontje, en zyn die van Cujavus *gelyker, dan die van* Jamboe: *Ieder ſtaat op een dikken groenen kelk, van vier ſpitzen gemaakt, en de bloem zelfs heeft vier witte en geholde blaadjes, zynde het middelſte uytgevult met digte, ſubtiele, en witte draatjes, in verwerde lokjes hangende, mede zuurachtig van reuk, doch in de morgenſtond niet onaangenaam. Na het afvallen van deze locken, werd de groene kelk dik, en krygt de gedaante van een kleene langwerpige* Jamboes, *altyd wit blyvende: Buyten met een hardachtig vleeſch, onbequaam om te eeten, behalven dat 't zommige om tyd-verdryf knouwen, om dat 't tuſſchen de tanden knapt, anders ziltig en zuur van ſmaak.*

Het hout is ligt-graauw of ys-verwig, besterft witter, digt, redelyk hart, zwaar, met veele fyne kammen, die verwert door malkander loopen, en hier en daar eenige ſtreepen uytmaken, aan vaartuygen durabel, en laat zig niet ligt polyſten. De afgehouwene ſtruyk ſchiet ligt weder nieuwe takken op, die weder tot boomen werden.

Naam. *In 't Latyn* Jamboſa Litorea, *op 't Maleyts* Jambu Pantey *of* Jambu Laut, *en in 't Amboins* Ruttu Pya *en* Luttu Pya, *by die van Seja* Kepu, *op Lubu* Sabika, *op Boleys* Calampoack.

Plaats. *Men vind hem in alle de Amboinſche Eylanden, doch meeſt op Groot en Kleen Ceram, omtrent de ſtranden, niet boven een ſteen-werp daar van af. In de Zuyd-Ooſter en andere Eylanden is hy mede bekent.*

Gebruyk. *Dit is naaſt de* Cofaſſu *het gebruykelykſte en bequaamſte hout tot den Scheeps-bouw by de Amboinezen, waar van ze zo wel de planken, als inhouten en ribben tot haare Corre Corren maken, doch tot de planken zoeken ze de regte boomen uyt, die van het ſtrand wat afſtaan, want die regt op ſtrand waſſen, zyn meeſt bogtig: Het hout laat zig gemakkelyk bewerken door de zaag en ſchaaf, wegens kortheyd der kammen: Wegens zyne taayigheid ſcheurt en ſplyt het niet, 't welk een noodige eygenſchap is voor den Scheeps bouw: Men kan het ook tot Schrynwerk gebruyken, als het ter degen droog is, want het laat zig even ſchaaven, en de verwerde aderen vertonen eenige fraayheid, hoewel het geen polyſten aanneemt, en den zuuren reuk hem lang byblyft.*

Hier toe behoort de Jamboſa ſilveſtris alba, *of eygentlyke wilde* Jamboes, *die men niet op ſtrand, maar*

bus creſcit, ac potiſſimum ubi flumina decurrunt: Ejus truncus eſt humilis & incurvus, pallide cinereo obductus cortice, acutaque gerens inſtar *Aycal* folia: Ejus fructus ſunt albi, ſubrotundi, veris Jamboſis ſimiles, ſed minores, aquoſi & adſtringentis ſaporis, eſui itaque inepti, ejus lignum vetuſtum ruffeſcit nigricantibus permixtum venis, & inſtar *Agallochi* variegatum, ac recens gratum etiam ſpirat odorem. Baleyenſes illud quoque vocant *Calampoack*, foliaque in aqua conterunt, qua ulcerationes depurant & curant.

Alii ambas has arbores communi vocabulo vocant *Jamboe Utan*, primamque litoream habent, alteram terreſtrem, confunduntque has iterum cum *Aycay Boppo*, quæ *Kepu* in Leytimora vocantur.

Tabula Quinquageſima Tertia.

Ramum exhibet *Jamboſæ litoreæ.*

CAPUT QUADRAGESIMUM SEPTIMUM.

Arbor Noctis. Caju Cuning. Mamelen.

HÆc alta & ſatis craſſa eſt arbor, truncum gerens rectum, ejus rami dividuntur in longos, rectos, & virides ramulos, quibus foliorum ordinata inſident obpoſita paria ſex octove, quæ magna ſunt, illiſque Canarii ſimilia, ſed multo ampliora, majora, & flacclidiora, in junioribus arboribus duodecim & quatuordecim pollices longa, ſex octove lata, in vetuſtioribus vero breviora ſunt, in medio latiſſima, ſubrotunda, ac ſuperiora ad ortum ſuum bina minora cruciata gerunt foliola, qualia in ramulorum ſummo conſpiciuntur, inter quæ ſurculus excreſcit, qui tanquam ex vagina capitulum emittit, quod in flores fructuſque explicatur, iſta enim vagina in folia expanſa ex centro ſuo longum ac craſſiuſculum profert petiolum, qui ſimplex ſuſtinet ſphæricum caput magnitudine ſclopeti majoris, quod undique floſculos ſuſtinet oblongos, qui calicibus ſuis alii inſident interiori rugoſo capitulo, magnitudine nucis avellanæ, quod in fructum excreſcit.

Floſculi hi in quinque flavos ac vix notabiles aperiuntur apices, qui ſtamina emittunt alba, a quibus totus globus album exhibet colorem, dulcemque odorem. Decembri hi obſervantur menſe. Ex quovis autem globo ſimplex excreſcit fructus Pomiformis, magnitudine ovi anatis, vel minor, ſolitarius, longo lignoſoque ex petiolo, qui ex centro iſtorum foliolorum dependet, primo magnitudine Pruni, durus, cinereo-viridis, ac lanuginoſus, fuſciſque quaſi ſquamis tectus, quæ demum frictione abradi poſſunt inſtar craſſioris arenæ.

Perfectus & adultus fructus externe neutiquam glaber eſt, ſed foveolis, bullis quaſi, & foraminulis inſtar favi perforatus, ex rotundo inregularis & deformis, eſtque omnino ſimilis certis rotundis paſtis ex ovis & farina compactis, quæ in butyro vel oleo fricantur, quæ Malaice *Filoos* ſeu globuli farinacei vocantur; horum quoque colorem præ ſe fert, ex fuſco nempe luteum, intermixto ſordide cinereo colore, intus vero albicat & mollis eſt inſtar carnis maturi pomi, ſed magis pinguis, ſolidior, nec concavus eſt, intuſque minimis inſtar arenæ repletus ſeminibus, odorem gerens *Galangæ* ſeu *Lanquas*, ac ſaporem ingratum noſtræ ſaltem nationi, eſt enim ex acido auſterus cum quadam amaritie, montanis vero populis edulis eſt hic fructus. Quo magis hic fructus externe forma & odore ſuo homines adlicit, eo magis ab iis contemnitur, ſi guſtetur.

Foliorum ſapor ex acido amarus eſt, raroque exeſa ſunt, plerumque integra, æqualia, & glabra. Lignum exterius binos treſve digitos craſſum eſt, album, & molle, atque interne luteum & æqualis ſubſtantiæ, exceptis vetuſtis arboribus, quæ circa cor concavæ ſunt, molles, nec durabiles, dum luxurioſo refertæ ſunt ſucco, qui tarde exſiccatur.

Ma-

in de valeyen vind, meeſt daar rivieren doorloopen. De ſtam blyft laag en krom, met een ligt-grauwe ſchorſſe, en ſpitze bladeren, als Aycau. *De vruchten zyn wit, rondachtig, de regte* Jamboeſen *gelyk, doch kleender, van een waterachtige, en wat zamentrekkende ſmaak, en dierhalven tot 't eeten niet zeer bequaam, zyn oudt hout werd ros, en met zwartachtige aderen gemarmert als* Agallochum, *gelyk het verſche ook eenigzints wel riekt. De Baleyers noemen het mede* Calampoack, *en wryven de bladeren in water, en waſſchen daar mede de ulceratien, om te zuyveren, en te heelen.*

Andere noemen deze beyde boomen met een gemeene naam Jamboe Utan, *houdende 't eerſte voor een ſtrand-zoorte, en 't tweede voor een land-zoorte, en vermengenſe wederom met* Aycay Boppo, *beyde* Kepu *noemende op Leytimor.*

De drie- en vyſtigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *ſtrand Jambos Boom.*

XLVII. HOOFDSTUK.

De Nagt-Boom.

DIt werd een boogen en redelyken dikken boom, met een regte ſtam; de takken verdeeln hun in lange, regte, en groene ryskens, daar aan de bladeren regt tegens malkanderen in ryen ſtaan, by zes en acht paaren, dezelve zyn groot, en die van Canary gelykende, doch veel grooter, breeder, en ſlapper, aan de jonge boomen twaalf en veertbien duymen lang, zes en acht breedt, aan de oude korter, in de midden breetſt, agter en vooren rond, en de voorſte by haren oorſpronk nog twee kleene blaadjes in 't kruys hebbende, diergelyke men aan 't uyterſte der ryskens ziet, en de gedaante van een takſken, tuſſchen dezelve, als uyt een ſcheede, komt een knopje voort, waar uyt de bloemen en vruchten worden; want voornoemde ſcheede tot formele bladeren geworden zynde, groeyd uyt derzelver midden, op een dikachtige lange ſteel, een enkelde ronde bol, in de grootte van een haskoegel, digt bezet met langachtige bloempjes, met haare halzen, op een andere ruyge binnen-knop ſtaande, in de grootte van een Hazel-noot, waar uyt de vrucht werdt.

De bloempjes openen hun in vyf geele en pas kennelyke ſpitzen, waar uyt witte draden kyken, die den geheelen bol wit maken, en een zoete reuk hebben. Men zietze in December: Uyt yder bol werd een enkelde vrucht, als een appel; in de grootte van een Eenden-Ey, en kleender, enkelt, op een lange houtachtige ſteel, hangende uyt de midden der voorſchrevene bladeren, eerſt in de grootte van een Pruym, hard, graauw-groen, met eenige ruyghеid, als met bruyne ſchubben bedekt, die men ten laatſten kan afwryven, als grof zandt.

De volwaſſene vrucht is van buyten geenzints even, maar vol kuyltjes, bobbelen, en gaatjes, als honinggraad, uyt den ronden, ſcheef en ongeſchikt, gantſch gelyk zekere bollen van veel Eyers en meel gemaakt, in booter of oly gebakken, die de Maleyers Filoos *noemen, de coleur is ook zodanig, te weten donker-geel, met vuyl graauw gemengt; binnen zynze wit en week, als het vleeſch van een geheel rypen appel, doch wat ſmeeriger, maſſief, en zonder holligheid, met kleen zandig zaat daar tuſſchen, van reuk als* Galanga *of* Lanquas, *van ſmaak onaangenaam, immers voor onze natie, als zynde uyt den zuuren wrâng, met eenige bitterheid, doch by de Bergluyden eetbaar. Zo aanlokkelyk deze vrucht van buyten is, met haar gedaante en reuk, zo veracht wordze als menze proeft.*

De ſmaak der bladeren is uyt den zuuren bitter, en zy zyn weinig doorvreten, maar meeſt heel, even, en glad. Het hout is van buyten twee of drie vingers dik, wit, en zagt, voorts na binnen toe regt geel, en van een eenparige ſubſtantie; behalven aan de oude boomen, omtrent het hert hol, voorts gantſch week, en geenzints durabel, dewyl het vol weeldrige zop ſteekt, die langzaam opdroogt.

De

Matureſcunt fructus ſub finem pluvioſorum menſium, Aprili nempe & Majo.

Nomen. Latine *Arbor Noctis*, *Bancalus femina & latifolia*, Malaice, Baleyice, & Macaſſarice *Caju Cuning* & *Bancal Parampuan*, Amboinice *Mamelen*, *Melen*, & *Humelen*, quod obſcura ſeu noctis arbor eſt, quibuſdam *Ulipockol*, licet alii *Makilum* hoc quoque denotent nomine; Ternatenſibus *Comi Comi*, Binenſibus *Contsja*.

Locus. Non in altis creſcit montibus, ſed in planitie in frigidis & humidis locis, in Gorama vero ipſam in montibus inveni in denſis ſilvis, ac porro in cunctis Occidentalibus & Orientalibus inſulis, aliquando plures ſimul, ita ut denſam conſtituant ſilvam.

Uſus. Hæc arbor proprie tignum non ſubminiſtrar, ſed, quum Chinenſium ligniarii anno 1666. inter alios aſſeres nobiliſſimæ Societati Indiex hujus quoque vendiderunt arboris aſſeres, ejuſque lignum apud vulgus aliquando ad ædium poſtes adbibeatur, hoc quoque loco ipſam deſcribere debui, quum enim rectum craſſumque gerat truncum ac molle lignum, facile in aſſeres hoc ſecari poteſt, quem in finem vetuſtiſſimæ eliguntur arbores, quum lignum alioquin coſſos facile generet ac carioſum ſit. Immo poſtes ſæpe & trabes in ædibus fuere repertæ, interne penitus carioſæ, externe vero ſolidæ & integræ, quæ uno tamen ictu findi poterant.

Ex vetuſtis truncis aſſerculos mihi comparavi rite exſiccatos, ex quibus ciſtulæ fabricatæ ſunt, quæ usque in decimum quartum incorruptæ fuerunt annum, lignum hoc nequit poliri atque quam vetuſtum etiam ſit, ſi tangatur, glutinoſum videtur, acſi cera eſſet obductum. Macaſſarenſes, aliique populi ex his quoque truncis monoxyla formant, & quum hoc lignum perdolatum aëti exponatur, ſordide cinereum contrahit colorem.

Hæ ſæpe arbores tanta ſibi adſtant copia, ut amplis ſuis foliis locum reddant opacum, unde & forte ab Amboinenſibus *Noctis arbor* vocata eſt. Fructus hiſce aliiſque populis pro cibis non inſerviunt, qui vero in inſulis ad Eurum ſitis creſcunt, a montanis populis penuriæ tempore eduntur, uti id anno 1650 in Gorama obſervavimus, ubi prope montanas caſas magni horum fructuum acervi reperti ſunt, quos comederant iſti incolæ, quum per bellum, quod nobiſcum gerebant, nullum alium ſibi comparare poterant victum.

Malayenſes, Baleyenſes, & Macaſſarenſes ipſius folia adhibent ad cibos, quibus piſces involvunt, quos ſimul coquunt & edunt, qui cibus *Bobota* vocatur. Alii folia aquæ incoquunt, ac dein in tenuia conſcindunt ramenta, quibus cum Oryza veſcuntur inſtar Lactucæ, quibus ſuperfundunt pauxillum aceti vel ſuccum Bocaſſi, hæ enim nationes amaritie levi delectantur. Baleyenſes hæc cum aqua conterunt, qua caput lavant, ſi refrigerio opus ſit, puerorum vero ardentibus febribus laborantium totum fricatur corpus cataplaſmate ex contritis foliis præparato. Ex hujus arboris ſtipitibus vel ramis ſepes etiam formantur, quum facillime progerminent, atque in arbores excreſcant, ut folia uſui inſerviant.

Hujus & alia obcurrit ſpecies, foliorum forma & magnitudine priori ſimilis, ſed ejus truncus ruffeſcit. Foliorum quoque venæ ſubtus rubent vel fuſcæ ſunt. Lignum etiam magis luteſcit, cætera præcedenti ſimilia.

Amboinenſes nullum hujus arboris habent uſum, immo aliis perſuadere ſtudent, ſi quis folia diu manibus teneat, tali viſum obnebulari.

Tabula Quinquageſima Quarta

Ramum exhibet arboris, quæ *Arbor Noctis* ſeu *Caju Cuning* vocatur.

De rype vruchten vind men in 't eynde van de drooge mouſſon, te weten in April en May.

Naam. *In 't Latyn* Arbor Noctis, Bancalus femina & latifolia, *Maleyts*, *Baleys*, *en Maccaſſers* Caju Cuning, *en* Bancal Parampuan, *Amboins* Mamelen, Melen, *en* Humelen, *donker of Nagt-boom, by zommige* Ulipockol, *hoewel andere de* Makilan *met dezen naam ook verſtaan; Ternaats* Comi Comi, *Binaas* Contsja.

Plaats. *Hy waſt niet in 't hooge gebergte, maar in de laagte, op koude en vogtige plaatzen, doch op* Goram *hebben wy hem ook in 't gebergte gevonden in donkere Boſſchagien, voorts in alle Weſterſche en Ooſterſche Eylanden, zomtyds veele by malkanderen met hoopen in geheele Boſſchen.*

Gebruyk. *Dezen boom geeft eygentlyk geen timmerhout, maar dewyl de Chineeze hout-zagers anno 1666. onder andere planken, aan de E. Comp. ook deze leverden, en zyn hout by ſlegte lieden zomtyds tot ſtylen van huyzen gebruykt werd; zo hebben wy hem in dit boek plaats moeten geven, want om dat hy een regten dikken ſtam, en een week hout heeft, laat hy zig ligt tot planken zagen, waar toe men dan de oudſte boomen kiezen moet, anders werd dit hout zeer ligt wormſteekig en vermolzemt: Ja men heeft ſtylen en balken aan de huyzen gevonden, die van binnen gantſch vergaan waren, maar van buyten gaaf en onbeſchadigt, dat menze met een kap doorkappen konde.*

Ik heb evenwel van oude ſtammen plankjes gehad, wel gedroogt, en daar van doosjes laten maken, die in 't veertiende jaar nog onbeſchadigt waren. Het laat zig niet polyſten, en hoe oud dat 't is, blyft evenwel in 't aantaſten klam, of het waſch was. De Maccaſſaren en andere Natiën maken ook ligte praauwen uyt dezen ſtam mede van korten ouderdom, en daar dit geſchaafde hout in de lugt ſtaat, beſterft het leelyk graauw.

De boomen ſtaan dikwils zo veele by malkander, datze met haare breede bladeren de plaats donker maken, waarom hy miſſchien by de Amboinezen boom der duyſterniſſe *genaamt word. De vruchten zyn by de Amboinezen en andere Natiën niet eetbaar, maar die op de Zuyd-Ooſter-Eylanden, en andere Bergluyden eetenze by hongersnood, gelyk wy anno 1659 op Goram bevonden hebben, by de berg-huysjes groote hoopen van deze vruchten te leggen, waar van de Inlanders gegeten hadden, doen zy wegens den oorlog, die wy hun aandeden, niet anders koſten krygen*

De Maleyers, Baleyers, en Maccaſſaren gebruyken de bladeren in de koſt, met dezelve de viſſchen bewindende, t'zamen kookende, en eetende, welke koſt men Boboto *noemt. Andere kookenze in water op, ſnydenze daar na in ſmalle riemen, en eetenze met ryſt, als Salade, een weinig Azyn of zap van Bocaſſam daar over doende of gietende, want die Natie vermaak heeft in matelyke bitterheid. De Baleyers vryvenze in water, en waſſen het hoofd daar mede, om te verkoelen, als het noodig is, maar kinderen, die de heete Koortze hebben, beſtrykenze 't geheele lyf met een pap uyt de gewrevene bladeren gemaakt; men maakt 'er ook pagger-ſtylen van, die uytſchieten, en tot boomen worden, om 't gerief van de bladeren te hebben.*

Men heeft een ander zoorte hier van, van gedaante en grootte der bladeren, het voorige gelyk, maar de ſchorſſe des booms is ros. De aderen van de bladeren zyn van onderen rood of bruyn. Het hout hooger geel, de reſt het voorige gelyk.

De Amboinezen hebben geen gebruyk van dezen boom; ja maken malkander wys, zo ymant de bladeren lang in de handen draagt, dat hy een donker gezigt daar van krygt.

De vier- en vyftigſte Plaat

Vertoont een Tak van een boom, dewelke de *Nagt-Boom* ofte *Caju Cuning* genaamt werd.

CAPUT QUADRAGESIMUM OCTAVUM.

Bancalus. Bancal.

B*Ancalus mas* ſilveſtrem magis gerit naturam præcedenti, ejusque truncus rotundior & gracilior eſt, qui in comam expanditur denſam, quæ in multos brevesque dividitur ramulos: Ejus folia multo ſunt minora, illis *Cannæ fiſtulæ* ſimilia, quatuor & quinque pollices longa, binos ac tres lata, glabra & æqualia, in vulgarem deſinentia apicem, quæque paucas gerunt coſtas parallelas directe ſibi obpoſitas, uti & folia in ramis ſibi obponuntur, a tribus ad ſex paria, quæ obliquam aliquando efformant crucem: Ramulorum vero ſummum in anguſtam terminatur linguam ex binis foliolis compoſitam, inter quæ paucus ſæpe luteus & glutinoſus continetur ſuccus uti in præcedenti id quoque obtinet arbore, tales quoque ſingulæ ſolitariæ vel binæ ad foliorum ſummum par obſervantur, ex quibus fructus excreſcit, qui longo inſidet firmoque petiolo ſolitarius, primo magnitudine ſemi-perfecti Ceraſi nigri, qui externe craſſiuſculis auctus eſt ſquamulis, quæ floſculos exhibent alba ſtaminula gerentes, a quibus totus fructus lanuginoſus eſt, hæc autem ſenſim decidunt.

Maturus fructus magnitudinem habet perfecti Ceraſi, rugoſus, mollis, ſed non facile manibus confringendus, lentus enim ac tenax eſt, interna ſubſtantia ſimilis eſt, ſed ſiccior præcedente, ad oras vero ſemen quoddam fuſcum & arenoſum locatur nucleo carens, fructus vero ſaporem gerit amaricantem, nec edulis eſt, ita ut hic fructus cum iſto *Arbuti* conveniat, ſimplex enim tantum ſuo inſidet petiolo longo ad ramulorum extremum, atque ex ſuperiorum foliorum alis: Foliorum ſapor amaricat quoque, ſed non ita vehementer quam prioris.

Lignum externe albicat, interne magis luteſcit quam præcedens, immo ſæpe rubeſcit, eſtque durius ac ſolidius iſto. Maturi fructus Majo obſervantur menſe, quum decidunt, atque ex arenoſo ſemine novæ progerminant arbores.

Nomen. Latine *Bancalus mas & parvifolia.* Malaice *Banckal Lacki Lacki & Daun Kitſjil*, ac ſic porro in aliis linguis idem cum præcedente gerit nomen cum adjectione maris ſeu parvifoliæ: In Leytimor *Humelen Malona* vocatur.

Locus. Ubique creſcit in primis camporum ſilvis.

Uſus. Nec hæc arbor tignum ſubminiſtrat, ſed hoc in libro ponitur ob adfinitatem prioris feminæ: Caſis vero ejus poſtes inſervire poſſunt, quum elegantem gerat rectumque truncum, ſi pali ex hac formantur arbore, qui ad hortorum uſum terræ committuntur, facile progerminant, ac brevi in arbores excreſcunt ſatis altas.

Folia ad cibum non adhibentur uti præcedentis, ſed ad uſum medicum, quibus in febribus corpus lavant, quum modice refrigerent. Truncorum lignum eleganter luteum gerit colorem, eſtque ſolidum & tenuibus ex fibris conſtructum, nec adeo fungoſum & viſcoſum eſt ac feminæ, unde & leviori operi ſcriniario aptum.

Rumphii Adpendix hisce auctus eſt.

Præter binas iſtas *Bancali* ſpecies, mediam ejus inveni ſpeciem, quæ ramos gerit rotundos & glabros, qui rara gerunt folia bina ſibi obpoſita, ſurſum inflexa, a quinque ad octo pollices longa, quinque ſexve digitos lata, ſuperne glabra, inferius paucis parallelis & protuberantibus coſtis ſcabra.

Ramuli ſummum in viridem terminatur ſquamulam ex binis foliolis ſibi obpoſitis formatam: Veteres vero ramuli in ſummo gerunt petiolum rectum digitum longum, cui fructus inſidet ſolitarius magnitudine globi ſclopeti minoris, ſed inregulariter rotundus, externe rugoſus, & caliculis quaſi cinctus, quibus floſculi inſederunt oblongi.

Tabula Quinquageſima Quinta;

Figura Prima ramum exhibet *Bancali majoris ſeu latifoliæ.*

Figura Secunda ramum repræſentat *Bancali minoris ſeu anguſtifoliæ.*

XLVIII. HOOFDSTUK.

Bancal-Boom.

BAncal *het manneken, is wat wilder van aard dan 't voorgaande, ronder en ranker van ſtam, met een digte kruyn, in veele korte ryskens verdeelt. De bladeren zyn veel kleender, en die van* Canna Fiſtula *gelyk, vier en vyf duymen lang, twee en drie breed, glad en even, met een ordinaris ſpits, en weinige parallele ribben, die regt tegens malkanderen ſtaan, gelyk mede de bladeren zelfs aan haare takken, van drie tot zes paren, die zomtyds een ſchuyns kruys maken, het uitterſte der ryskens eyndigt in een ſmal tongsken, van twee blaadjes gemaakt, waar tuſſchen men zomtyds een weinig geele en kleverige zap vind, gelyk ook aan 't voorgaande, en diergelyks tongskens ziet men ook een of twee by de voorſte bladeren, uyt welke de vrucht voortkomt. Dezelve ſtaat op een lang ſtyf ſteeltje, enkelt, eerſt in de grootte van een half volwaſſe krieke, van buyten met dikke ſchubbetjes bekleet, dewelke kleene bloempjes vertonen, met witte draatjes, die de geheele vrucht wolachtig maaken, en metter tyd afvallen.*

De rype vrucht is in de grootte van een volkome kerſſe, nog al ruyg, zagt, dog niet ligt aan ſtukken te douwen en taay, van binnen is diergelyke ſubſtantie, drooger dan aan 't voorgaande, en tegens den rand vind men eenig bruyn en zandig zaat, zonder andere korl, bitteraghtig van ſmaak, en niet eetbaar, zo dat deze vrucht met die van Arbutus overeenkomt, want men ziet niet meer dan een enkelde vrucht op haar lange ſteel ſtaan, aan 't eynde der ryskens, en uyt den ſchoot der voorſte bladeren. De ſmaak der bladeren is mede bitter, gelyk de voorige, dog zo ſterk niet.

Het hout is buyten meeſt wit, na binnen toe hoogergeel dan 't voorige, en zomtyds na den rooden trekkende, harder en maſſiver dan 't voorgaande. De rype vruchten vind men in de Maand May, dewelke afvallen, en uit het zandige zaat nieuwe boompjes voortbrengen.

Naam. *In 't Latyn* Bancalus mas & parvifolia. *Maleyts* Banckal Lacki Lacki *en* Daun Kitſjil, *en zo voorts in de andere talen met de voorgaande naam, met byvoeging van mannetje of kleenbladige. Op Leytimor* Humelen Malona.

Plaats. *Hy waſt over al in de voorſte Boſſchagien op de Velden.*

Gebruik. *Dit is mede geen timmerhout, maar komt in dit Boek door gezelſchap van 't voorgaande wyfken, egter tot kleene hutten kan hy ſtylen verſtrekken, om dat hy fraay regt van ſtam is; als men Tuyn-ſtaken daar van maakt, zo ſchiet hy ligt wederom uyt, en wort in 't kort tot een hooge boom.*

De bladeren zyn niet gebruykelyk tot de koſt, gelyk de voorgaande, maar wel in de Medicynen, om in de koortzen daar mede te waſſen, dewylze matiglyk verkoelen. Dit hout van de oude ſtammen is mooy-geel, digt en fyndradig, ook zo voos en kleverig niet als 't voorgaande wyfken, en daarom tot ligt ſchrynwerk bequaam.

Het Aanhangzel *van* Rumphius *is hier mede vermeerdert.*

Behalven de twee zoorten van Bankal, heb ik nog een middelbaare zoorte gevonden, wiens takjes rond en glad zyn, daar aan weinige bladeren ſtaan met 2. tegens malkander, en met haar voetjes opwaards gebogen, van 5. tot 8. duymen lang, 5. en 6. vingers breed, boven glad, met weinige parallele en uitſtekende ribben van onderen.

Het uiterſte van 't jonge rysken eindigt in een groen ſchubbetje, gemaakt van twee blaadjes tegens malkander. De oude ryskens hebben voor uyt een regten ſteel, een vinger lang, en daar op een enkelde vrucht in de grootte van een Musquet-kogel, dog oud hollig rond, van buyten ruyg, en als met kleene kelkjes bezet, daar in langhalzige bloempjes geſtaan hebben.

De vyf- en vyftigſte Plaat;

Vertoont de *eerſte Figuur* een Tak van de *groote ofte breedbladige Bancal-Boom.*

De *tweede Figuur* een Tak van de *kleyne ofte naauw bladige Bancal-Boom.*

CAPUT QUADRAGESIMUM NONUM.

Quercus Molucca. Caju Hollanda.

IN quibuſdam Moluccæ inſulis certa Quercus obcurrit ſpecies, cujus fructus ac lignum noſtrati quodammodo ſimile eſt, neutiquam vero folia. Ejus truncus eſt altus, rectus, & ſatis craſſus: Cortex pallide cinereus & glaber, excepto quod in vetuſtis truncis parum ſit fiſſus ac fibroſus. Rami ramulique plurimum eriguntur contra naturam cæterarum Quercuum. Folia fere ſeſſilia ramis inſident ab utraque acuminata parte, tres digitos lata, ſex octove longa, integra, nec ſerrata, quo ab aliis Quercuum foliis differunt. Nervus medius non protuberat, atque ad latera octo vel decem coſtæ inregulares excurrunt.

Fructus breviores & craſſiores ſunt vulgaribus, eorumque caliculi inſtar aliorum verruculis obſeſſi, qui intus plerumque concavi & fungoſi ſunt: Interior trunci cortex ac lignum Quercino vulgari ſimile eſt, longitudinalibus enim ex fibris conſtat, eundemque gerit colorem, ſed nunquam adeo fuſcum eſt, ſi ſiccum ſit, nec ita politum elaborari poteſt, quum magis ſit fibroſum: Apri has expetunt glandes ac pinguiſſimi ſunt, quum maturi hi fructus fuerunt prolapſi.

Nomen. *Quercus Molucca* interim vocari poteſt, quidam Malaico vocabulo ipſum vocarunt *Caju Hollanda*, h. e. *Hollandorum lignum:* Nomen indigenum Bangayenſe eſt *Tolaſion*, in Xula *Taljabo Sula Baſſa* vocatur.

Locus. In inſulis Xulenſibus creſcit, præſertim prope pagum *Taljabo*, uti & in *Bangaya*, quidam dicunt in Boerona quoque creſcere.

Uſus. Ab incolis nondum in uſum vocatum fuit hoc lignum, forte ejus cæſionem timentibus, quum adeo ſit grave ac vaſtum: Ligniarii noſtrates circa annum 1668. ad ejus notitiam pervenerunt, tumque ejus fruſtum cæciderunt, quod per ſeptem annos in aquis depoſitum, incorruptum & integrum fuit. Bangayenſes ex hoc ligno puſilla tantum fabricant navigia, incolæ *Xulæ Taljabo* illud ex invidia nos regemque ſuum celant, ne moleſtias ipſis moveremus illud cædendi, quum ſine dubio magnis navigiis quam aptiſſimum eſſet.

In Boreali porro Inſulæ Formoſæ parte veræ creſcunt Quercus, quæ gallas quoque ferunt; Hæc vero Quercus Molucca meo quidem judicio tanquam Cerri ſpecies habenda eſt, quæ parvos gerit fructus.

N. B. Supra deſcripta *Tolaſion*, melius cum *Æſculo* comparari poteſt, inque *Bangaya* obcurrit, ubi duplices gerit fructus, truncoſque altos & rectos, quorum lignum eſt grave & durum, inque ſummis creſcit montibus. Prima ſpecies breves profert glandes, ex rotundo trigonas & ſtriatas, quæ in brevem durumque terminantur apicem, parvas quodammodo referentes Caſtaneas, quas noſtra quoque natio putat eſſe. Harum nucleus ſartagine torretur, vel cum Calappi lympha coquitur & editur: Prima in Bangaya proprie vocatur *Tolaſion*. Altera *Saſöeul*, quæ oblongas & glabras gerit glandes, non vero edules, quum ſint amaræ, cæterum truncus foliaque a præcedente haud multum differunt: Ejus lignum ob gravitatem ad navigia non adhibetur, ſed ad ædium poſtes trabesque.

In *Rumphii Adpendice* hæc adduntur.

Non tantum in dictis creſcit locis, ſed etiam in *Xulabeſſi*, ubi *Caju Sore* vocatur, ut & in ſummis, frigidis, & ſaxoſis montibus Ceramæ, *Nuſſainan* vocatis, melius autem ejus lignum eſt, ſi magis ad litus ſteterit, ejusque glandes ſunt breviores at ſuperius latiores, ubi & vocatur *Ay Mouſiën*, h. e. arbor collectionis. In Celebes parte Orientali itidem obcurrit in diſtrictu *Tambocco*, ubi *Pu* nominatur, ubique autem vaſtum & craſſum gerit truncum, cujus lignum eſt

XLIX. HOOFDSTUK.

De Moluxe Eycke-Boom.

IN zommige van de Moluxe Eilanden vind men een zoorte van Eyke-boomen, aan vruchten en hout de onze wat gelykende, maar geenzints aan de bladeren. De ſtam is hoog, regt, en redelyk dik. De ſchorſſe ligtgraauw en even, behalven aan de oude ſtammen een weinig geſcheurt en dradig. De takken en ryskens ſtaan meeſt over eyndt, tegens gewoonte van andere Eyken. De bladeren ſtaan bykans zonder ſteel aan de takskens, agter en vooren toegeſpitſt, drie vingers breet, zeven en agt lang, zonder eenige kerven ofte hoeken aan de kanten, 't welk men aan geen andere Eyken ziet. De middel-zenuwe puylt niet uyt, en ter zyden loopen agt of tien dwersribben wat ongeſchikt.

De vruchten zyn korter en dikker, als gemeene Eekelen, ook harder van ſchaal, en hebben van onderen een kuyltje. De huyskens gelyk andere Ekelen met ſtompe wratjes; deze Ekelen zyn van binnen meeſt voos en ydel. De binnenſte ſchorſſe en 't hout gelykt ook na een Eykeboom, te weten langdradig en van dezelfde coleur met het Eyken-hout, dog nooyt zo bruyn beſtervende, en laat zig ook zo glad niet werken, om dat 't vezeliger is. De wilde Verkens eeten zeer graag deze Ekelen, en zyn op 't vetſte, als deze vruchten afvallen.

Naam. *Het mag by proviſie* Quercus Molucca *heten; zommige hebben 't in het Maleyts genaamt* Caju Hollanda, *dat is Hollandſch hout. Den Inlandſchen naam op Bangay is* Tolaſion, *op Xula* Taljabo Sula Baſſa.

Plaats. *Het waſt in de Xulaze Eilanden, inzonderheid by de Negory* Taljabo, *als mede op* Bangay, *zommige zeggen dat 't mede op* Boero *valt.*

Gebruik. *By de Inlanders is 't tot nog toe in geen gebruik, miſſchien ontzien zy 't te kappen, om zyn grootte en ſwaarte. Onze timmerluyden hebben het omtrent 't jaar 1668. eerſt in kenniſſe gekregen, en doenmaals een ſtuk gekapt, 't welk zeven jaren in 't water leggende, nog goet en gaaf bevonden wierd. Die van* Bangay, *maken ſlegts eenige kleene praauwen daar van; die van* Xula Taljabo *verbergen het al willens voor hunnen Koning, en onze Natie, om dat men hun niet moeyelyk valle met het zelve te kappen tot groote vaartuygen, waar toe het buyten twyffel zeer bequaam zoude zyn.*

Anderzints vind men ook regte Eyken op 't Noord-eynde van Formoſa, *waar aan ook Gal-nooten waſſen, maar deze Moluxe Eyke-boomen zoude men myns oordeels voor een Cerrus houden mogen, te weten die de kleene vruchten draagt.*

N. B. De voorſchreve Tolaſion *kan beter met den* Æſculus *vergeleken werden, en is op Bangay bekent met tweederley vruchten, beyde aan hooge regte ſtammen, een ſwaar en hart hout in 't hooge gebergte waſſende; de eerſte zoorte draagt korte Ekelen, uit den ronden wat drie-zydig, en geſtreept, ofte gerimpelt, vooren met een kort en hart ſpitsken, kleene Kaſtangien eenigſints gelykende, waar voor ze onze Natie ook aanzien. De binnenſte korl wert in een pan gerooſt, of met Calappusmelk gekookt en gegeten. De eerſte hiet op Bangay eygentlyk* Tolaſion; *de tweede hiet aldaar* Saſöeul, *dewelke heeft langwerpiger en gladder Ekelen, maar niet eetbaar, om datze bitter zyn, anders aan ſtam en bladeren van de voorgaande niet veel verſchillende. Zyn hout werd wegens zyne ſwaarte tot geen Vaartuygen gebruykt, maar wel tot ſtylen en balken aan huyzen.*

Dit wert in het Byvoegzel *van* Rumphius *daar by gevoegt.*

Hy valt niet alleen op de voornoemde plaatzen, maar ook op Xulabeſſi, *alwaar hy* Caju Sore *hiet: Als mede op het hoogſte, koude, en ſteenachtige gebergte van Ceram, genaamt* Nuſſainan, *dog wat beter na ſtrand toe, en zyne Ekelen zyn wat korter, en boven breeder, alwaar hy genaamt wert* Ay Mouſiën, *dat is boom der vergadering. Als mede op 't Ooſterdeel van Celebes in 't diſtrict van* Tambocco, *daar zy hem* Pu *noemen, overal met een zeer grooten en dikken ſtam, een hard en warrig hout,* wegens

eſt durum & nodoſum, atqoe ob gravitatem ab incolis raro in uſum vocatur ad ædificatiooem: Hoc autem commune habent cum Europæis glandibus, quod maturæ ex caliculis decidant cum ſooitu quodam, quod incolæ dicunt ad proximas adcedere arbores, acſi oullas alias vellent admittere. Porci ac præſertim apri quam maxime has expetunt, ita ut incolæ vix ad ipſam adcedere audeant apros timentes, qui tum temporis quam maxime ibi deguot, quum fructus decidunt. Hos incolæ ſartagine torrent, dooec cortex exterior dehiſcat, qoum noo ingratum ſpirant odorem, tumque ejus oucleum comedunt.

Javani binas ejus faciunt ſpecies, oominantque *Sarangan*. Major fructum gerit tenui obductum putamine, qui edulis eſt inſtar Caſtanearum. Minor & dura glans Bangayenſis eſt inedulis.

wegens zyne ſwaarte by de Inlanders weinig gebruikelyk tot den huisbouw. Dit hebbenze nog gemeen met de Europiſche Ekelen, datze in de rypheid uit haare huyzen vallen met een geluyt, het welk de Inlanders noemen na de naaſte boomen toeſchieten, als of ze geen andere by hun wilden lyden. De Varkens, inzonderheid de wilde, zynder zeer graag na, en derſt geen Inlander daar omtrent komen, uit vreeze van de wilde Varkens, die zig als dan daar onder ophouden, als de vruchten afvallen. De Inlanders rooſten ze in een pan, tot dat de buytenſte ſchaal berſt, wanneerze niet aangenaam van reuk zyn, en de pit opeeten.

De Javanen maken hier van twee zoorten, en noemenze Sarangan. *De groote draagt een vrucht met een dunne ſchaal, welke eetbaar is als Kaſtanjes; de kleine is een kleyne Eykel, op Bangay groeyende, en oneetbaar.*

Tabula Quinquageſima Sexta

Ramum exhibet *Quercus Molucca*.
Ubi Litt. A. *majus* denotat *folium*,
B. Vero *majorem* ejus *fructum*.

De zes- en vyftigſte Plaat

Vertoont een Tak van de Moluxe *Eyke-Boom*.
Alwaar Lett. A. een *grooter blad*,
En B. een *groter vrucht* aanwyſt.

CAPUT QUINQUAGESIMUM.

Caſuarina Litorea. Caju Tſjammara.

C*Aſuarina* duplex eſt, *litorea* nempe & *montana*, ſed tam parum differunt, ut utraſque uno comprehenſuri ſimus capite.

Primo. *Caſuarina litorea* Sabinæ ſpecies eſſe videtur, ingens eſt arbor forma Abietis ſed humilior, nec ejus truncus adeo rectus eſt, at parum incurvus, plerumque vix virum craſſus, inveniuntur autem, quas bini vix complecti poſſuot viri. Ejus cortex externe cinereus eſt & nigricans quaſi aduſtus, tenuiter fiſſus atque rugoſus, durus, nec calamo craſſior: Rami ſunt pauci, ac plerumque ad latera extenduntur, in plurimos diviſi ramulos, in quorum ſummo folia locantur arcte ſibi juncta, faſciatim quaſi dependentia forma capillitii feminei, ſeu inſtar caudæ equioæ, ac quodvis folium a duodecim ad octodecim pollices longum eſt, ex plurimis geniculis formatum, a quadraginta nempe ad quadraginta octo inſtar Hippuris: Quodvis vero geniculum transverſalem circiter digitum longum eſt, inferne acuminatum, ſuperne angulosum exhibens caliculum, cui apex ſubſequentis articuli infigitur, quo ſibi firmiter junguntur. Horum color cæſius eſt, ſed articulus, ubi infigitor, albicat, oec ootabilem præbet ſaporem, uti nec cortex, qua in re a vera differt *Sabina*.

Petioli, ex quibus hæ caudæ dependent, inferius ſquamoſi ſunt, oudi, ac rugoſi, atque ſuperne in talia deſinunt capitula. Inter inferiora folia in nudo petiolo floſculi excreſcunt ſquamoſi ac fuſci, capitula meotientes, ſingulari brevique ioſidentes petiolo, qui in fructus exereſcunt, qui ſquamoſæ ſunt nuculæ, *Cypreſſi* fructus quodammodo æmulantes, ſed minores, digitum craſſæ, vix ejus articulum longæ, fruſta conſciſſorum volvulorum ſeu bacellorum referentes, ex plurimis acutis tuberculis cooſtantes, primo glaucæ, dein xerampelinæ, inſtar ſiccorum foliorum, quodvis vero tuberculum ſeu verrucula in binas ſeſe aperit duras ſquamas, Pootificalem referens mythram, inter has alia tenuis reconditur ſquamula ad ſummum craſſiuſcula, acſi arenæ granulum ibi lateret, quod verum hujus arboris ſemen eſt; totus vero fructus ſuprema ſua plana parte rotam repræſentat, nec ſeparatur, licet decidat, uti id in cunctis ſtrobuli ſpeciebus obtinet.

Ex tota arbore nulla exſtillat pinguedo gummi vel reſinam referens, ſic neque in ullis ipſius partibus ullus obſervatur reſinoſus odor vel ſapor, qua in re tam a Sabina, quam a cæteris Abietis ſpeciebus differt, cortex vero parvam exhibet adſtrictionem, præſertim ejus ſuccus rubens, qui ex viridi ſauciatoque cortice, licet rarus, exſtillat, folia ingratum fatuumque præbent ſaporem; ſubtilis tamen in ligno latet pin-

L. HOOFDSTUK.

Strandt Caſuaris-Boom.

D*En Caſuaris-boom is tweederley, te weten ſtrandt- en berg-*Caſuarion, *dog van zo kleynen anderſcheid, dat wy ze beide in een Kapittel beſchryven zullen.*

Eerſtelyk: Caſuarina litorea *of ſtrand Caſuaris-boom, ſchynt een geſlagt van de* Sabina *te zyn, het word een volſlagen boom, in de gedaante van een Dennen-boom, dog lager, en den ſtam is zo regt niet, maar een weinig bogtig, in 't gemeen niet boven een man dik, dog men vind 'er, die wel twee mannen omvademen moeten. De ſchorſſe is van buyten graauw en ſwartachtig, als verbrand, fyn geſcheurt en ruyg, hard, en niet dikker dan een ſchaft. De takken zyn weinig, en ſtaan meeſt ter zyden uyt, in veele ryskens verdeelt; aan 't uytterſte derzelver ſtaan de bladeren digt op malkander, en met boſſchen afhangende, in maniere als vrouwe-lokken, of een quaſt van paardshayr gemaakt, dog wel driemaal zo dik; ieder blad van twaalf tot agtien duymen lang, en uit veele leden gemaakt, te weten van veertig tot agt- en veertig, gelyk de Hippuris: Yder lid is omtrent een dwersvinger lang, agter ſpits, en vooren een hoekig kelkje vertonende, daar de ſpits van 't volgende lid ingelaten wert, en egter vaſt aan malkander hangende: Van verwe graauw-groen, dog yder lid, daar 't ingelaten wert, is witagtig, en van geen merkelyken ſmaak, gelyk ook de ſchorſſe is, waar in hy van de regte* Sabina *verſchilt.*

De ſteelen, daar deze lokken aan hangen, zyn achter ſchubagtig, bloot van bladeren, en ruyg van vooren, in diergelyke hoofdekens eyndigende. Tuſſchen de agterſte bladeren, en aan de bloote ſteelen, komen kleene ſchubagtige en bruyne bloempjes, of wel meer knopjes voort, yder op een byzonder kort ſteeltje ſtaande, waar uit de vruchten werden. Dezelve zyn ſchubagtige nootekens, de vruchten van Cypreſſen eenigzints gelyk, dog kleender, een vinger dik, en qualyk een lid lang, ſtukken van doorgeſnedene ſtokjes of rollen verbeeldende, van veele ſpitze pukkeltjes gemaakt, eerſt ſpaans-groen, daar na donker geel, gelyk drooge bladeren, en ieder pukkeltje of wratje opent hem in twee harde ſchubben, verbeeldende als dan een Biſſchops myter; daar tuſſchen leyd een ander dunne ſchubbeken aan 't uitterſte eynd, dikachtig, als of 'er een zand-korreltje in verborgen lag, 't welk het zaad van dezen boom is, met 't bovenſte vlakke eynd vertonenze een rad, en de geheele vrucht blyft aan malkander, al valtze af, gelyk alle zoorten van Pyn-appels.

Uyt den geheelen boom komt geen vettigheid, die na gom of hers gelykt, zo is ook geen hersachtige ſmaak nog reuk in alle zyne deelen, waar in hy wederom zo van de Sabina, als alle zoorten des Dennen-booms verſchild, dog gevoelt men in den baſt een kleene verandering, inzonderheid in 't roodachtige zap, die uit de groene en gequetſte ſchorſſe, hoewel ſchaars loopt; de bladeren zyn vies en laf van ſmaak. Daar moet egter een ſubtiele vettigheid in 't hout

pinguedo, parum enim ſiccatum facillime ardet, ingentem excitat calorem, ac duros generat carbones.

Lignum ex cinereo & pallide ruffo variegatum eſt, graviſſimum, durum, ſolidum, & durum, immo ipſum *Nani* lignum ſuperat, præſertim ſi ex vetuſtis conligatur arboribus, nihllominus tamen per longitudinem facile finditur. Multas gerit venas ſeu ſtrias oblique inter ſeſe decurrentes, inque iis aliæ minores obſervantur venulæ naturaliſſime plumas referentes avis Caſuarii, ſaltem melius quam folia, eſtque porro nodoſum, nec facile elaboratu.

Paleaceum ſemen in arenam prolabens radices emittit, intricatasque format glebulas acſi capillitii congeries eſſent, quales in radicum fibrillis obſervantur vaſtarum arborum.

Caſuarina montana haud multum differt a priori, ſed ejus coma eſt denſior, folia multo ſunt minora ac breviora, quatuor vel quinque pollices longa, atque genicula, ex quibus conſtant, ſubtilia quoque ſunt inſtar vulgaris lintei, graminei viridis coloris, ſicca vero nigra, litorea vero ſpecies cinerea eſt: Hoc quoque diſcrimen habet, quod ramuli nempe terreſtris ſpeciei magis ſint extenſi, atque in multo minores ſeſe dividant ramulos, quorum quisque penicillum quaſi foliaceum exhibet, e contra in litorea ſpecie folia ex ipſis majoribus progerminant ramulis, ac ſimul magnum formant penicillum: Trunci cortex æqualior ac magis ruffus eſt quam præcedentis.

Fructus non ſunt oblongi, ſed rotundi magnitudine ſcloperi, nec ita frequentes poſt folia erumpunt ac in præcedenti, ſed in ramulorum ſummo progerminant, ex ſimilibus formati ſquamis inſtar epiſcopalis mythræ, non autem adeo regulares locantur quam in præcedenti, atque inter illas albicans conſpicitur ſquama, quæ ſemen arboris eſt, totusque fructus non disrumpitur, licet decidat, in utrisque vero ſpeciebus raro hoc paleaceum invenitur ſemen, quum, quamprimum fructus matureſcunt, mythræ ſeſe aperiant, illudque prolabatur, ventoque disjiciatur: Lignum præcedenti ſimile eſt, vel paulo magis ruffeſcit, ac facilius finditur.

In Celebes parte Orientali terreſtris Caſuarinæ invenitur ſpecies, quæ truncum gerit craſſiſſimum: Ejus folia ſunt leviora & craſſiora quam Amboinenſis. Fructus magnitudinem Limonis Nipis habent, non obſcure lutei ſeu ruffi, ſed cinerei, atque undique magnis cincti Mythris, quæ latius dehiſcunt, in harum centro longa tenuisque locatur ſquama ad poſticam ſeu craſſam ipſarum partem, in qua vis ſeminalis latet.

Prima ſpecies ſeu *Caſuarina terreſtris* nullibi creſcit niſi in planis arenoſisque litoribus, immo ſæpe in tam ſterilibus locis, in quibus nullum propullulat gramen, ac potiſſimum in incultis litoribus ac parvis planisque inſulis.

Altera ſpecies circiter ad bombardæ projectum in ipſa creſcit terra, vel paulo ulterius, potiſſimum in planis montibus ſoli bene expoſitis ad ſilvarum oras, & circa *Caju Puti* arbores, uti & ad ripas magnorum ac planorum fluminum, non multæ ſimul, uti præcedens, ſed plerumque ſolitariæ, atque hinc inde una alterave.

Apud Arabem *Beitbaridem*, mentio fit arboris *Dyudar* Perſice vocatæ, quod interpretatur *Dæmonum arbor*, diciturque ſpecies eſſe *Sabinæ Indicæ*. Puto noſtram eſſe *Caſuarinam*, quæ & hinc *Dæmonum arbor* vocatur, quum peculiaris ſtridor ſeu ſibilus in illa audiatur, ſi ventus flet, ſicuti in Abiete, cujus cauſſa a plebe incognita putat a dæmonibus hunc provenire in arbore hoſpitantibus.

Mihi accidit circa annum 1662, quod ramus talis arboris mihi transmitteretur ex Ternata a principe quodam, qui putabat, mihi ignotam eſſe hanc arborem, & cum quadam admiratione ſcribebat, ramum eſſe arboris, in qua Orpheus cuncta ſua fila movere & ludere audiebatur, ſi ventus flaret.

Nomen. Latine *Caſuarina*, ac prima cognomine *litorea*, & altera *montana*, qui autem hanc pro *Sabina Indica* vult habere, per me licet, mixtam enim fateor gerere hanc arborem formam inter Sabinam, Abietem, & Cupreſſum. Belgice *Caſuaris-Boom*, a foliorum forma. Malaice *Caju Tsjammara*, h. e. *arbor Circinnorum*, e lon-

't hout ſteeken, want ſlegts een weinig gedroogt zynde, brand zeer ligt, geeft een ſterke hitte, en zet een duurzame koole.

Het hout is uit den graauwen, en ligt-roſſen gemengt, zeer ſwaar, digt, maſſief, en hart, als een Nani zyn mag, inzonderheid als 't van zodanige boomen komt, die ter degen oud zyn, niet te min in de lengte ſplytende. Het heeft veele aderen ofte ſtreepen, die ſchuyns door malkander loopen; en aan dezelve ziet men nog andere korte kleene adertjes, zeer naturel verbeeldende de pluymen van een Caſuaris-vogel, immers beter dan de bladeren. Voorts is 't zeer warrig, en niet glad om te werken.

Het kafachtige zaat in 't puure zand vallende, wortelt aldaar, en maakt verwerde klontertjes als of het hayrlokken waren, diergelyken men ook aan de veſelingen der wortelen van de groote boomen ziet.

De Berg-Caſuaris-Boom, verſchilt niet veel van de voorgaande, het loof hangt digter, de bladeren zyn veel korter, te weten van vier tot vyf duymen lang als mede de leden, daar uyt ze gemaakt zyn, ſubtieler, te weten als gemeene linnen, de draat regt gras-groen, gedroogt zynde ſwart, maar het ſtrand-geſlagt blyft graauwachtig. Nog hebbenze dit onderſcheid, dat de ryskens van de Landzoorte, meer dwers en uitgebreid ſtaan, ook zig in veele kleendere ryskens verdeelen, ieder uitmakende een quaſtje van bladeren; daar en tegen aan de ſtrandzoorte ſtaan de bladeren uit de hooft-ryskens zelfs, en maken t'zamen een groote quaſt. De ſchorſſe des ſtams is evener en roſſer dan 't voorgaande.

De vruchten zyn niet langwerpig, maar rond, in de grootte van een roer kogel, niet zo veel agter de bladeren gelyk 't voorgaande, maar aan 't uitterſte der ryskens voortkomende, ook van diergelyke ſchubben gemaakt gelyk een Biſſchops myter, dog die ſtaan zo ordentlyk niet als aan 't voorgaande, en daar tuſſchen ziet men ook een witachtige ſchubbe, die 't zaad is; blyvende de geheele vrucht mede vaſt aan malkander, al valt ze af; dog aan beyde zoorten vint men zelden dit kafachtige zaad, vermits 't zo dra de vruchten rypen, en de myters hun openen, daar uit valt, en met de wind weg ſtuyft. Het hout is gelyk aan de voorgaande, of wat roſſer, en ſplyt ligter.

Op de Ooſtkuſt van Celebes, heeft men een zoorte van den Land Caſuaris-boom met een zeer dikken ſtam. De bladeren zyn wat korter en dikker dan aan de Amboinſche. De vruchten zyn zo groot als een Lemo Nipis, niet donker-geel of ros, maar graauwachtig, ook rondom met groote myters bezet, die wat wyd van malkander gapen; in haar midden hebbende een lange dunne ſchubbe, aan 't agterſte of dikſte eynd, daar in de zaad kragt ſteekt.

De eerſte of ſtrand-Caſuaris-boom, waſt nergens dan op vlakke zandige ſtranden, ja zelfs op zo magere plaatzen, dat 'er geen gras-ſcheutje aldaar voortkomen kan, en dat meeſt op onbewoonde ſtranden, en kleene vlakke Eylandjes.

De tweede zoorte waſt omtrent een kanon-ſchoot landwaart in, of wat verder, meeſt op vlakke bergen, die wel ter Sonne ſtaan, aan de kanten van de boſſchen, en om de Caju Puti boomen, als mede aan de oevers van vlakke en groote rivieren, niet veele by malkander gelyk de voorige, maar meeſt eenzaam, en hier en daar een.

By den Arabier Beitharides, vint men gewag gemaakt van een boom Dyudar, in 't Perſiaans genaamt, en wert uitgelegt Dæmonum arbor, en gezegt te zyn een zoorte van Sabina Indica. Ik giſſe dat zulx onze Caſuaris-boom moet zyn, daarom Drommel-boom genaamt, om dat men een byzonder zuyſſen of fluyten op dezen boom hoort, als de wind waayt, diergelyken men ook op onzen Dennen-boom hoort, waar van 't gemeene volkje de oorzaak niet wetende, gelooft dat zulx eenige nikkers doen, die op den boom zitten.

Het is my zelfs gebeurt omtrent Ao. 1662. dat my een zulken tak van een voornaam Perzoon uit Ternaten wierde toegezonden, meynende, dat hy my onbekent was, en met verwondering daar van ſchreef, dat het van een boom was, waar op men Orpheus met al zyn ſnarenſpel konde hooren, als de wind waayde.

Naam. In 't Latyn Caſuarina, de eerſte met de bynaam Litorea, en de andere van Montana; die ze voor een Sabina Indica wil houden, mag het mynent wegen wel doen, want ik beken dat hy een gemengde fatzoen en aard heeft van Sabina, Dennen- en Cypreſſen-boom. Op 't Duitſch Caſuaris-boom, van gedaante der bladeren.

Op

e longinquo enim adparet circinnis quaſi ornata. Ternatice *Liluwi*. . . . . . Macaſſarice *Caju Angin*, & *Angi Angin*, h.e. arbor venti, quum ventus tantum in hac arbore excitet ſonitum: Amboinice *Ayſamara*, in Leytimora *Lour*. Loeboenea *Lauewul*. Baleya *Caju Merack*, h. e. Pavonum arbor, quum ejus folia quodammodo Pavonis criſtam referant; in Banda *Kullehur* & *Cullewur*. In Cerama Orientali *Ureul*: in Tambocco litorea ſpecies *Ucu*, quæ ab Amboinenſi ſpecie haud multum differt, terreſtris vero ſpecies majores gerens fructus *Huay* & *Canjang Ya* vocatur, h. e. capitis medicamentum.

Locus. Per totam Indiam aquoſam nota eſt hæc arbor, ſed potiſſimum in Orientalibus ejus plagis, ut & in cunctis parvis planisque inſulis, in Boreali Ceramæ ora totus tractus ab Hatoewenſi ſinu usque ad Waroe ultra viginti milliaria longus, & inhabitatus, adeo denſe ab hisce arboribus eſt occupatus, ut e longinquo magnatis cujusdam hortum repræſentet, Cupreſſis & Pinis conſitum. In Java potiſſimum creſcit circa fluvium *Carwang*, in Baleya in montoſa *Brattana* regione.

Uſus. Hoc lignum optimum quoque foret ac durabile tignum, ni tam grave eſſet, atque Amboinenſibus nimis difficile cæſu. Bandanenſes tamen & Loeboenenſes aliquando illud adhibent ad ædium poſtes & coſtas: Deciduas inveni arbores in Loehoe ſilva, externe circiter ad digiti craſſitiem carioſas, interne ſolidas, integras, & inſtar lapidis duras. Lignum hoc porro optime focis inſervit, unde & a Cinenſibus Araci exuſtoribus quam maxime expetitur, quum ingentem exciter fervorem, ac diu durabiles præbeat carbones, ac facile findi poſſit, aliud inſuper admiſcent ipſi lignum, quum vehementi calore cacabos nimium conſumeret: Fabris etiam optimos ſubminiſtrat carbones, quem in finem Macaſſarenſes & Orientales Ceramenſes illud potiſſimum adhibent, qui etiam pulveri pyrio componendo optime inſerviunt contra noſtræ nationis opinionem, quæ ſemper leviſſimum præfert lignum: Cum recenti cortice Ceramenſes conterunt retium funes, ut in aqua marina ſint durabiliores, quod alii ope *Roſſu* efficiunt. Hujus arboris ſurculis non tantum arcus feſtivi ac poſtes exornantur in conviviis, ſed Amboinenſes quoque illos adligant dorſis gladiorum ſuorum in vulgari ipſorum ſaltatione Pyrricha, Malaice *Tsjacalilla* vocata.

Indigenæ quidam, ac præſertim *Moluccani*, non amant hujus arboris ramos in navigiis trans mare vehere, nimium timentes ventum, quum arbor hæc ſit ventoſa: Mihi ſaltem moleſtiam ac ſcrupulum moverunt, quod binas arbuſculas in parva inſula ex arena extirpatas mecum trans mare vehere vellem, ut illas horto meo mandarem, ubi & læte progerminarunt, atque intra quatuor annorum ſpatium in altas excreverunt arbores, locus autem ſub iis ſemper nudus ac ſterilis erat, ob myriadem deciduorum foliolorum.

Trunci cortex in uſu Medico eſt ad *Beri Beri*, & trementes artus, ſi hi cum ipſius decocto ſæpe fricentur & laventur: Foliorum decocto propinato Macaſſarenſes abdominis tormina & colicas curant, maximæ etiam ipſius arboris nuces cum aqua contritæ & Emplaſtri forma fronti inlinitæ Cephalalgiam curant. Montana ſpecies hortis commiſſa & detruncata iterum progerminat. Hoc in ligno, quod Chinenſis *Noncko* jubebat findi ad focum, quum is eſſet Araci exuſtor, reperta fuit rara & elegans *Dendritis Caſuarina*, a nobis loco ſuo deſcripta.

Quidam mihi narrarunt, ſeſe in Java & Sumatra craſſas obſervaſſe hujus generis arbores, ex quarum trunci inferiore parte albicans exſtillaret gummi, hoc vero in hisce Orientalibus inſulis nunquam fuit compertum.

Aquilæ marinæ nidos ſuos componunt in harum arborum maximis ramis, ut ex iis in mare proſpiciant. Anno 1675. talis nidus in Manipa per ventum projiciebatur cum toto diſrupto ramo, in quo ſcopuli fruſtum inveniebatur ab aquila depoſitum palmam vix magnum, cui adcreverant varia clari cryſtalli fruſta, quorum maximum digitum longum erat, irregulare, & hexagonum, ſuperius acuminatum: Rudes ac imperiti incolæ

Op Maleyts Caju Tsjammara, *dat is* Arbor Circinnorum, *want van verre aan te zien gelykt hy zeer wel vol hayrlokken te hangen. Ternaats* Liluwi. . . . . . *Macaſſers* Caju Angin *en* Angi Angin, *dat is wind-boom, om dat 'er de wind zulk zuyſſen in maakt. Amboins* Ayſamara, *en op Leytimor* Lour. *Loeboenees* Lauewul. *Baleys* Caju Merack, *dat is Paauwen-boom, om dat zyne bladeren eenigzints na een kuyf van een Paauw gelyken. Bandaas* Kullehur *en* Cullewur. *Op Ooſt-Ceram* Ureul, *op Tombockaans 't ſtrand-geſlagt* Ucu, *'t welk van 't Amboinſche geſlagt niet veel verſchilt, en 't Land-geſlagt met de groote vruchten* Huay *en* Canjang Ya, *dat is hoofd-medicyne.*

Plaats. *Hy is door geheel water-Indiën bekend, dog meeſt in de Ooſter-quartieren, en op alle kleene vlakke Eilanden; op de Noord-Kuſt van Ceram is de geheele ſtreek van de* Haroewese *hogt tot* Waroe *toe, over de twintig mylen lang onbewoond, en zo digt met deze boomen bewaſſen, dat het van verre ſchynd een groote Heeren Tuyn te zyn, met Cipreſſen en Pyn-boomen beplant. Op Java heeft men de meeſte omtrent de rivier* Carwang. *En op Baley in 't bergachtige van* Brattan.

Gebruik. *Dit hout zoude mede een goed en durabel timmerhout zyn, indien 't zo ſwaar niet was, en voor de Amboinezen al te moeyelyk om te kappen. Evenwel de Bandanezen en Loeboenezen gebruyken 't zomtyds tot ſtylen en ribben aan de huyzen. Ik heb omgevallene boomen op Loeboe in 't boſch gevonden, van buyten omtrent een vinger dik geheel vergaan, van binnen maſſief, gaaf, en ſteen-hard. Voorts is 't een treffelyk brandhout, en daarom van de Chineeſe Arak-branders zeer gezogt, om dat 't een felle hitte, en langduurige koole geeft, zig ook ligt laat kloven; zy moeten dan nog ander hout daar onder laten mengen, om dat het anders met zyne ſterke hitte de ketels te zeer verteert. Het geeft ook zeer goede Smits-koolen, waar toe het de Macaſſaren en Ooſt-Cerammers meeſt gebruyken, welke koolen ook dienen tot 't maken van buspoeder, tegens het gevoelen van onze Natie, die altyd van 't ligtſte hout daar toe nemen. Met de verſche ſchorſſe wryven de Cerammers de viſch-lynen, om die in zeewater durabel te maken, gelyk anderen met* Roſſu *doen. Met de telgen van deze boomen worden niet alleen de ſtylen en feeſt-bogen verciert op de Bruyloften, maar ook bindenze de Amboinezen agter op de rugge van haare ſwaarden in haren gemeenen ſwaard-dans, in 't Maleyts* Tsjacalilla *genaamt.*

Zommige Inwoonders, en meeſt de Moluccanen, *voeren deze takken niet geern in haar Vaartuygen over zee, vreezende, dat 'er een ſterken wind zal komen, om dat 't van een wind boom is. Immers ik heb eens moeyte met hun-luyden gehad, om dat ik een paar kleene boompjes op een Eyland uit het bloote zand uitgetrokken hadde, en met my over zee wilde voeren, om in myn Tuyn te planten, alwaar zy ook gelukkig opgekomen zyn, en in vier jaren tot hooge boomen wierden, dog de plaats daar onder bleef geduurig kaal, wegens de menigte van afvallende blaadjes.*

De ſchorſſe van den ſtam werd mede in de Medicyne gebruikt tegens de Beri Beri, en bevende leden, als men dezelve met de decoctie daar van dikwils wryft en waſt. Met de decoctie van de bladeren gedronken, genezen de Macaſſaren het krimpzel en buikpyn, maar de groote nooten met water gewreven, en als een pleyſter op 't voorhooft geſmeert, geneeſt de hooftpyn. Het Land-geſlagt in de Tuynen geplant, heeft men bevonden, dat afgekapt zynde, wederom uytſchiet. In dit hout, het welk den Chinees Noncko *liet kloven tot brandhout, (want hy was een Amboinze Arak-brander,) is gevonden een raren en mooyen ſteen* Dendritis Caſuarina, *van ons op zyn plaats beſchreven.*

Zommige hebben my verhaalt, datze op Java en Sumatra dikke boomen gezien hebben, uit wiens onderſte ſtam een witachtige gom droop; dog zulx is in deze Ooſterſche Eilanden nooyt gezien.

De zee-Arends maaken haare neſten op de grootſte takken van deze boomen, op datze van daar uytzigt in zee konnen hebben. Anno 1675. wierd diergelyke neſt op Manipa door de wind van boven neer geworpen, of brak met den geheelen tak af, daar in bevond men dat den Arend een ſtukje van een klip gebragt hadde, ſchaars een hand breet groot, daar aan vaſt gegroeyt waren verſchillende ſtukjes klaren Kriſtal, zynde 't grootſte wel een vinger lang,

incolæ illud pro dendrite Aquilina habebant, vel falſtem hujus arboris dendrite, ſed erronee; tales enim lapides rupibus adcreſcunt in altis & frigidis montibus, ubi per imbres, procellas, & nimbos ſeparati, in fluviis ſæpe inveniuntur.

N. B. Memorati iſti Celebes majorea fructus in magoa Cerama quoque detecti ſunt circa Camariam. In quodam ipſorum, vulgaribus majore, binæ Meſticæ inventæ fuere diverſæ figuræ, quarum una rubra penitus & glabra, altera erat coloris fordide lutei inſtar Ceræ, cum ſcintillis quibusdam quaſi vitreis.

lang, onordentlyk, zes-boekig, en vooren gepunt. De onweetende Inlanders hielden 't voor een Arends-ſteen, of iets, dat in dezen boom gegroeyd was, beyde abuſivelyk, want diergelyke ſteenen aan de klippen in 't hooge en koude gebergte groeyen, en aldaar door ſterken regen, of onweer afgeſlagen, in de rivieren gevonden werden.

N. B. De voorſchrevene groote vrucht van Celebes, is ook gevonden op groot Ceram, omtrent Camarien. In een van dezelve vrucht grooter als ordinaris, zyn gevonden twee Meſticas van diverſche gedaante, de eene regt rood en glad, de andere vuyl was-geel, met eenige glimmetjes, als glas.

Tabula Quinquageſima Septima

Ramum exhibet *Caſuarinæ litoreæ.*
Ubi Litt. A. Ejus fructum majori denotat forma.

De zeven- en vyftigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Strands-Caſuaris-Boom.*
Alwaar Lett. A. deszelfs *vrucht* in *grooter gedaante* verbeeld.

Tabula Quinquageſima Octava

Ramum exhibet *Caſuarinæ terreſtris.*
Ubi Litt. A. irregularem *fructum Caſuarinæ Celebicæ* ſeu Ovum repræſentat.

De acht- en vyftigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Landt-Caſuaris-Boom.*
Alwaar Lett. A. de ongeſchikte *vrucht* van de *Celebiſche Caſuaris-Boom*, ofte de Ovum verbeeld.

OBSERVATIO.

Caſuarina a *Valent. p.* 222. itidem commemoratur, & in Tabula ſub *No.* LIX. exhibetur.

AANMERKING.

De *Caſuaris-boom* komt mede voort by *Valent.* op *pag* 222, en op de Plaat onder *No.* LIX. verbeeld.

CAPUT QUINQUAGESIMUM PRIMUM.

Arbor nuda. Boa Tay Cambing. Ayune.

UTi regulus parvus magnæ ſeſe lubens adſociat aquilæ, atque cum ipſa in altum avolat, ſic & hic arbuſculam, quæ altas tamen amat arbores ſilveſtres, prioribus vaſtis jungimus arboribus, creſcit autem in altum inſtar Abietis minoris, truncum gerens octo vel decem pedes altum, ſimplicem, & erectum, vel parum ſinuoſum, hic autem gigas vix brachium craſſus eſt, immo plerumque gracilior, attamen inter frutices numerari non vult. Nullum gerit corticem, ſed ejus loco tenuem glabram & muſcoſam quaſi pelliculam, qua obducitur: Ejus rami ſunt pauci, vel potius longa & firma flagella, quibus folia inſident per binos ordines alternata & vaga: Hæc Laoſii folia referunt, ſed longiora ſunt, & flaccidiora, brevibus inſidentia petiolis, a ſeptem ad novem, immo decem pollices longa, binos cum dimidio & tres lata, in longum deſinentia apicem, paucaſque gerentia ſinuoſas coſtas, ſuperne obſcure viridia, ſeu nigricantia, inferne cinerea, ac plerumque exeſa; ſuprema vero prope ſuum ortum unum alterumve gerunt foliolum ſeu ſquamulas.

Flores parvas referunt planaſque burſulas, ſuperius acuminatas, ſed unum ipſarum latus magis ſinuoſum eſt, inſtar ſemilunæ ex purpureo rubentes, atque adunati dependent tenui ex racemo, ſpithamam vel pedem longo & ultra, huic etiam fructus adcreſcunt, qui oblongæ ſunt baccæ, aviculæ cor ſeu ſtercus hircinum referentes, externe parum rugoſæ, primo pallide virentes, dein purpureæ, ac demum nigræ inſtar maturorum prunorum, ſub externa pauca & ſuccoſa carne oblongum & rugoſum reconditur oſſiculum: Semi-maturorum fructuum ſapor eſt acidus, & auſterus, maturorum vero dulceſcens cum notabili tamen adſtrictione inſtar prunellorum maturorum vel Jamboſarum ſilveſtrium. Horum ſuccus inter edendum nigro os inficit colore inſtar Myrtillorum: Lignum homogeneam habet ſubſtantiam, eſtque conpactum, ſolidum, durum, & fuſcum, inſtar illius *Kore*, quo minor ejus copia ſuppletur. Fructus matureſcunt Septembri & Octobri.

Nomen. Latine *Arbor nuda*, quum non vero cortice, uti cæteræ arbores, ſit obducta: Malaice *Boa Tay Cambing*, h. e. pilulæ hircinæ ex fructuum forma. Amboinice *Ayune*, *Ayunin*, & *Aynebu*, in Ley-

LI. HOOFDSTUK.

De Naakte-Boom.

GElyk het kleene koninxken zig geern by de groote Arenden ophoud, en met dezelve opvliegt, zo voeren wy hier op een kleen boomken, 't welk egter onder de hooge Wout-boomen wil ſtaan, en zo hars opſchiet, als een Dennen-*boompje van acht a tien voeten ſtams, die enkelt en regt ſtaat, of met weinige bogten, maar dien reus is niet boven een arm dik, ja meerendeels dunder, en egter wil hy geen ſtruyk zyn. Hy heeft geen ſchorſſe, maar een even dun, en wat mosachtig huydeken, dat hem bedekt. De takken zyn weinig, of veel meer lange en ſtyve gerten, daar aan de bladeren ſtaan, in twee rygen verwiſſelt tegens malkanderen met wyde ſpatien. Dezelve gelyken de Lanze-bladeren, doch zyn langer en ſlapper, op korte ſteeltjes ſtaande, van zeven tot negen en tien duymen lang, twee en een half en drie breed, met een lange ſpitze, en weinig bogtige ribben, van boven zwart groen, en van onderen grys, en meeſt doorvreten. De voorſte hebben by haren oorſpronk nog een of twee kleene blaadjes, of ſpitze.*

Het bloeizel is als kleene platte beursjes, vooren toegeſpitſt, doch d'eene zyde bogt wat meer, gelyk een halve Maan, peers-rood, en hangen digt by malkander, aan een dunne ſteel van een ſpan, of een voet lang en meer, daar aan waſſchen ook de vruchten, de welke zyn langwerpige bezien, de herten van vogelen of bokke-ſtrond gelykende, van buyten wat rimpelig, eerſt bleek-groen, daar na paars, ten laatſten zwart, als rype pruymen, onder 't buitenſte weinige en zappige vleeſch, een langwerpige en rimpelige ſteen verbergende. De ſmaak van de half rype is zuur en wrang, in de geheele zoetachtig, nog al met een merkelyke zamentrekking, gelyk rype Sleen, of hier te lande wilde Jamboeſen. *Het zap verwt ook de mond in 't eeten zwart, gelyk de* Myrtillen *doen. Het hout is van eenparige ſubſtantie, digt, maſſief, hard, en bruyn, gelyk dat van* Kore, *verzettende zyne kleenheid met zyne hardigheid. De rype vruchten vind men in September en October.*

Naam. *In 't Latyn* Arbor nuda, *om dat hy met geen eygentlyke ſchorſſe, als andere boomen bedekt is. Op Maleyts* Boa Tay Cambing, *dat is, bokke-keutels, na de gedaante harer vruchten. Amboins* Ayune, Ayunin,

timora *Saſſiſſe Niwel* h. e. Calappi perforator a ſubſequenti ejus uſu, Soyanenſibus *Aybua Laba* dicitur, h. e. fructus ſanguineus a baccarum ſucco.

Locus. In altis creſcit ſilvis trunco adeo firmo & recto, aeſi altas adæquare vellet Cedros: In umbroſia & opacis quoque invenitur vallibus ounquam ſola, ſed aliis ſemper fruticibus juncta, tam in Amboina quam Celebe.

Uſus. Maturi fructus crudi ſunt edules, magis tamen delectationis gratia & ad ſitim ſedandam, quam ob ſaporem: Mulierculæ pueris illos exhibent, ut inpediaot, ne per noctem in lectia mejant.

Lignum ejus durum eſt & quam maxime durabile, nihilominus tamen haud multum in uſum advocari poteſt, quum ſæpe adeo incurvum ſit, unde & mánubria minorum ſecurium & malleorum ſimiliaque ex hoc formanrur ligno, acutos etiam bacellos ex hoc ſcindunt, quibus Calappi nuces & Tsjampadas perforant, ut tentent, an intus ſatis maturuerint.

Maturi fructus a vulgo adhibentur ad lintea nigro colote tingenda, ſed oon magnas ipſarum ſimul ſumunt partes, quas cum contuſis baccis per tres dies in nigro cænoſoque ſepeliunt ſolo, cum ipſarum ſucco ſolebant quoque coctam Oryzam nigro obducere colore, qui mos in certis ipſorum diebus feſtivis in uſu erat: Lignum, licet in parva ſit conſciſſum ramenta, adeo firmum eſt, nt flecti nequeat.

Tabula Quinquageſima Nona

Ramum exhibet *arboris Nuda*, quæ *Boa Tay Cambing* incolis dicitur.

en Aynehn, *op Leytimor* Saſſiſſe Niwel, *dat is, Calappus-ſtooker, van het volgende gebruyk, by de Seyanen* Ayhua-Laha, *dat is, bloedige vrucht, van het zap der bezien.*

Plaats. *Het waſt in hooge Boſſchen, zo ſtyf en eenſtemmig als of het hooge Cederen wilde tergen. Men vind 't ook in de donkere en ſchaduwachtige valeyen, nooit alleen, maar altyd onder andere digte ruygte gemengt ſtaan, zo op Amboina als Celebes.*

Gebruyk. *De rype vruchten kan men raauw eeten, meer uyt vermaak, en om de dorſt te verſlaan, dan uyt ſmaak. De Vrouwen geven ze de kinderen te eeten, om 't bepiſſen tegens de nagt te beletten, ofte te genezen.*

Het hout is hard, en zeer durabel, niet te min wegens zyne kromte kan men weinig werk daar van maken, behalven ſteelen tot kleene bylen, hamers &c. ook maken ze zekere ſpitze houten of ſtookers daar van, waar mede zy de Calappus-nooten en Tſjampadaas-ſtookeren, om te probeeren, ofze van binnen ryp zyn.

De rype vruchten gebruiken de arme luyden tot het zwart verwen van het witte linnen, doch maar met kleene ſtukken, begravende dezelve met de geſtooten bezien drie dagen in een zwarten modderigen grond; met het zap daar van plegen ze ook den gekookte ryſt zwart te verwen, een maniere op zekere haare feeſtdagen gebruykelyk. Het hout, hoewel in dunne ſtukken geſneden, is zo ſtyf, dat 't zig niet ligt buygen laat.

De negen- en vyftigſte Plaat

Vertoont een Tak van de **Naakte Boom**, dewelke **Boa Tay Cambing** by de Inlanders genaamt werd.

CAPUT QUINQUAGESIMUM SECUNDUM.

Pulaſſarius: Pulaſſari Pohon.

HÆc arbor magnam quoad folia gerit ſimilitudinem cum *Bintangora ſilveſtri*, ſupra libro tertio deſcripta, trunco enim ſurgit recto, tam craſſo & alto quam *Bintangora Utan*; cjus ſolium refert, eſt enim longum, ab utraque acuminatum parte, adeoque glabrum, ut vix ejus venæ laterales conſpici poſſint, hac in re vero differunt; in *Bintangora Utan* venulæ laterales quam arctiſſimæ & parallelæ decurrunt, in hac vero *Pulaſſario* arbore remotiores & magis ſinuoſæ obſervantur: Octo novemque pollices longa ſunt, binos & binos cum dimidio lata, borumque nervus medius infra maxime & rotunde protuberat, brevibuſque inſident petiolis ſolitaria & inordinata circa rotundos & pingues ramos, ſaporis amaricantis, fere inſtar *Bliti*.

Ramuli in obtuſum & nodoſum deſinunt apicem, atque ex cunctis vulneratis arboris partibus album, ſpiſſum, lentum, & viſcoſum effluit lac, quod vix a manibus detergeri poteſt. Prope folia ex ramo unus alterve, immo tres ſæpe craſſiuſculi progerminant petioli, in triangulo fere poſiti, qui mox ſeſe io quatuor alios minores dividunt cruciformes, acſi umbellam formare vellent, bini vero horum ſibi obpoſiti in binos iterum treſve minores dividuntur; horum quilibet varia ſuſtinet craſſa & viridia capita, caliculos referentia deciduorum fructuum, qualia in *Caju Gorita* conſpiciuntur; Hiſce ſlores inſident oblongi, vix digiti minoris unguem iongi, qui in ſummo gerunt capitulum flaveſcens ſeu obſcure albicans, quod tamen ſeſe non aperit, ſed decidens capitulum relinquit inſtar Oryzæ grani, quod in fructum excreſcit.

Fructus minores referunt Blimbinghos, ſuntque oblongi, ſed ab utraque acuminati parte, vix digitum iongi tranſverſalem lati, quorum juniores flaveſcunt, vetuſtiores & majores virides ſunt, intermixto flavo colore, lacte turgidi, quod ſpumoſum exſtillat, ſi conſcindantur: Plurima autem horum pars incurva eſt inſtar cornu arietis, exterius vero punctulis ſunt notati inſtar juniorum Cucomerum, in quavis itidem umbella unus tantum alterve fructus ad matu-

LII. HOOFDSTUK.

Pulaſſarie-Boom.

D*Ezen boom heeſt groote gelykeniſſe, aangaande de bladeren, met de* Bintangor ſilveſtris, *boven* Lib. 3. *beſchreven, want hy ſchiet op met een regten ſtam, ze hoog en dik, als* Bintangor Utan, *het bladgelykt wel daar na, te weten, lang, agter en vooren toegeſpitſt, en ze gladt, dat men ſchier geen dwers aderen bekennen kan, doch hier* in *beſtaat 't onderſcheid; aan de bladeren van* Bintangor Utan, *loopen de dwers-adertjes zeer digt en paralleel, maar aan deze boom* Pulaſſari, *loopen ze ydeler en bogtiger: zy zyn acht en negen duymen lang, twee en derde half breedt, beneden met een groote, en rond uytbuylende middel-zenuwe, en ſtaan op korte ſteelen, enkeld zonder order, rondom haare ronde en vette takken, bitterachtig van ſmaak, ſchier als* Blicum.

De takskens eyndigen in een ſtompe en knoppige ſpits, en uyt alle zyne gequetſte deelen loopt een witte, dikke, ſtramme, en kleverige melk, die men qualyk van de handen krygen kan. By de bladeren uyt den tak komen een, twee, of drie korte dikke ſteelen voort, ſchier in een drieangel, die zig ſtraks weder in vier andere verdeelen, en in 't kruys, als ofze een dolle wilden maken, doch twee der zelven, die tegen malkander ſtaan, verdelen zig wederom in twee of drie kortere; ieder der zelven draagt verſcheide groene knoppen, als of 't voetjes waren van afgebrooke vruchten, gelyk men aan Caju Gorita *ziet. Hier op ſtaan langhalzige bloempjes, ſchaars een nagel van een pink lang, met een vuyl wit of geelachtig knopje boven op, 't welk zig egter niet opend, maar afvallende, agterlaat een wit knopjo, als een rys-korl, waar uyt de vrucht werd.*

De Vruchten zyn als de kleene Blimbings, *langwerpig, doch agter en vooren toegeſpitſt, ſchaars een vinger lang, en een dwers-vinger dik; de jonge geelachtig, de oudere en grootere groen, met bleek-geel gemengt, zeer vol melk, dewelke daar uytſchuymt, als men ze open ſnyd: De meeſte ſtaan wat krom, als een Boxhoorn, en zyn buyten met punctjes bezet, als jonge Comkommeren, ook komen aan yder dolle maar twee of drie vruchten tot perfectie: Onder een taay huyd leyd een langwerpige* klomp

maturitatem excreſcit: Sub lenta vero cuticula gleba reconditur oblonga, in quinque ſegmenta diviſibilis per longitudinem, quorum quodvis peculiari ſua obvolvitur cute, ſub hac ſimilis reconditur nucleus ſubſtantiam gerens toſtarum Caſtanearum, quæ iterum, ſed difficulter, in tres oblongas dividitur partes, quæ ſenſim indureſcunt: Radices naturalem *Pulaſſari* gerunt odorem, licet ipſarum lignum ſit durum, qui tamen cito avolat, ſi vero aquæ ſalſæ infundantur, ac iterum exſiccentur, odor iſte penetrantior ac durablior eſt.

Anni tempus. Decembri ac ſubſequentibus menſibus matureſcunt fructus.

Nomen. Latine *Pulaſſarius arbor*: Malaice *Pulaſſari Pohon.*

Locus Raro obcurrit, unde & parum innotuit, paucæ vero reperiuntur poſt pagum *Hoekonalo* circa locum *Cotta Java* dictum.

Uſus. Huc uſque non multum innotuit: Recentes autem radices depuratæ, &, uti ſupra dictum eſt, præparatæ veſtibus adponuntur, ob præſtantem ipſarum odorem, inſtar corticis *Pulaſſari* libr. 7. deſcripti, vel uti noſtra in patria radix *Irias*, odor vero debilis eſt ac cito avolat. Sepes ac poſtes ex hoc ligno conſtructi inſtar *Lingoi* progerminant.

In *Rumphii Adpendice* hæc adduntur:

Similis quoque arbuſcula in Laricques diſtrictu invenitur, ibi *Kowackil* ſeu *Coackil* vocata, ejus vero truncus non ultra brachium craſſus eſt: Folia a præcedentibus non differunt, niſi quod inferius vagis pertexta ſint coſtis incurvis admodum ac ſinuoſis, quæ ſurſum excurrunt, & in arcus deſinunt, minoribus intermediis coſtis: Ejus cortex ſiccus eſt, nec lac exfundit, radices plerumque oblique & arcuatim decurrunt, quædam vero harum rectæ ſunt, odoremque gerunt *Pulaſſari*, ſeu proprie inſtar *Taccari*: In minutas conſciſſæ partes, aliiſque cum aromatibus contritæ unguento inſerviunt odorifero & confortanti contra Paralyſin ſeu Bobori, quo corpus inungunt poſt lavationem.

klomp, die zig in vyf ſtukken laat deelen in de lengte, ieder met zyn bezondere vel of zak bekleet, daar onder leid diergelyke korl, van ſubſtantie als gebraade Caſtanjen, die zig al weder, dog moeyelyk, in drie langwerpige ſtukjes of plaatjes laat deelen, en met 'er tyd hard werden. In de wortelen is de natuurlyke reuk van Pulaſſari, *hoewelze hard van hout is, ook vergaat die in korten tyd, maar als menze in zoutwater dompelt, en dan weder droogt, zo werd dien reuk ſterker en durabelder.*

Sayſoen. *In December en de volgende maanden vind men de rype vruchten.*

Naam. *In 't Latyn* Pulaſſarius arbor, *op Maleyts* Pulaſſari Pohon.

Plaats. *Hy werd zelden gevonden, en is dierhalven ook weinig bekent, eenige weinige ſtaan agter 't dorp* Hoekonalo, *omtrent de plaats* Cotta Java *genaamt.*

Gebruyk. *Daar van is mede niet veel bekent. De verſche wortelen ſchoon gemaakt en toebereid als boven ſtaat, werden by de klederen gelegt, om haars zoeten reuks wille, gelyk de ſchorſſe van* Pulaſſari Lib. 7. *beſchreven, of gelyk in ons land de wortel* Iris, *doch de reuk is ſlap, en vergaat haaſt. Pagger-houten en ſtylen van 't hout gemaakt, groeyen als* Lingoo.

Dit werd 'er in het Byvoegzel *van* Rumphius *bygedaan.*

Diergelyken boompje vind men in 't diſtrict van Laricque aldaar genaamt Cowackil *of* Coackil, *doch de ſtam werd niet boven een arm dik. De bladeren verſchillen niets van 't voorgaande, dan datze van onderen ydele ribben hebben, zeer krom en bogtig na voren loopende en met bogen ſluytende, met kleene ribbetjes tuſſchen beyde, de ſchorſſe is droog en geeft geen melk, de wortelen groeyen meeſt dwers met veele bogten, doch ſommige ook regt, zy rieken als* Pulaſari *of eygentlyk als* Taccari. *Men kanze ook kleen ſnyden en met ander goed wryven tot een Bobori-zalf, om het lyf daar mede te beſmeeren na 't waſſen.*

Tabula Sexageſima

Arbuſculam repræſentat *Pulſarii.*

Ubi Litt. A. *majoris arboris ramum* exhibet *floribus fructibusque* onuſtum.

B. *Fructus floreſque majori* denotat *forma.*

C. *Folium vetuſtæ arboris* naturali *magnitudine*, & *forma.*

De ſeſtigſte Plaat

Vertoont een Boompje van de *Pulſarie Boom.*

Alwaar Lett. A aanwyſt een *Tak* van een *oude boom* met *bloemen* en *vruchten* beladen.

B. Wyſt aan de *bloemen* en *vruchten* in grooter gedaante.

C. Een blad van een oude boom in zyn natuuryke *groote* en *gedaante.*

CAPUT QUINQUAGESIMUM TERTIUM.

Granatum Litoreum: Delima Laut. Martabul.

SEnſim ex montibus & ſilvis deſcendimus ad litora, ubi nobis primo obcurrit *Granatum Litoreum*, cujus multas obſervavi varietates, pluresque intellexi eſſe pro variatione regionum, quæ tamen ad binas ſpecies commode referri poſſunt, ad latifoliam nempe & anguſtifoliam.

Martabul latifolia ſeu vulgaris eſt humilis, incurva, & inregularis arbor litorea, plerumque ſimplici, raro binis vel pluribus adſurgens truncis, quæque prætorquam quod incurva ſit, antrorſum inſuper inclinat. Ejus cortex eſt glaber & æqualis, externe ruffus, vel cinereus, ſub quo viridis reconditur pellicula, cætera interna pars rubet, ſuccoſa eſt, lenta, & aliquando, ubi vulneratur, eo loci exſudat gummi albicans. Rami dividuntur in breves, pingues, & fragiles ramulos.

Arboris coma elegans eſt, folia enim illis Metroſideri ſimillima ſunt, ſed ſuperius magis acuminata, plerumque quatuor vel quinque pollices longa, binos ac binos cum dimidio lata, læte viridia, glabra, craſſiuſcula, paucis ac vix notabilibus coſtulis pertexta, atque etiam Metroſideri moru bina vel tria ipſorum paria ſibi ſunt obpoſita brevi in ramulo, plerumque vero tantum bina, & rariſſime impar extremum claudit.

Hujus & alia ſpecies ſeu potius varietas obcurrit, quæ duplo & triplo majora gerit folia in obtuſum deſinentia apicem, ac plerumque tria paria uno in ramulo: Hanc florentem obſervavi, ſed nunquam frugiferam, unde & hanc marem eſſe puto prioris ſpeciei. Utriuſque flores ſunt puſilli, laxis ex racemis dependentes, ex quatuor parvis petalis conſtructi, quæ extenſa & cruciata ſunt, in medio craticulam quaſi habent in anguſtam oram dentatamque deſinentem, inſtar florum *Lilii Convallii*, illorum vero color eſt flaveſcens ſeu ſordide albicans ſine odore.

Fructus ingentia ſunt poma, Granati pomis ſimillima, ita ut pro iis ad externam faciem haberemus, ſunt autem multo majora, neque coronata, neque etiam vere rotunda, ſed quadrata & gibboſa quaſi, quædam etiam inſtar caſei compreſſa, magisque viridia, cæterum ſimili tecta cortice, ſique matura, dehiſcentia, ipſorum cortex interne non ita flaveſcit, ſed magis albicat, ac ſalſus eſt. Totum intermedium ſpatium repletum eſt magnis anguloſis & inregularibus oſſiculis Caſtaneis majoribus, ſi putaminibus occluſa ſint, quæ tamen ſibi arcte adcumbunt tam miris angulis & tuberculis, ut licet pauco ſint numero, hæc tamen, ſi ſemel extra ordinem & ſitum ſint extruſa, nulla alacritate in naturalem ſitum redigi poſſint. In minoribus fructibus horum duodecim, in majoribus viginti inveniuntur oſſicula, quæ, quam inregularia etiam, ad unum tamen latus, quo cortici adcumbunt, rotunda ſunt, ubi & *Polus* obſervatur, externe cutim gerunt craſſam, pallide ruffam, ex cinereo hepaticam, ſibique adcumbunt nulla intermedia pellicula, excepto quod per pomorum centrum membranacea tranſeat columna: Subſtantia ipſorum interna eſt ſicca & albicans, ſaporis amariſſimi, in ſemi-maturis fructibus cortex pallide vireſcit, in maturis vero inſtar Granatorum, obſcuri nempe ac fumei coloris, intermixto ſemper viridi colore.

In ipſis arboribus fructus non facile dehiſcunt, ſed decerpti & in ædibus depoſiti intra paucos dies fiſſura aperiuntur quadrata, qua diſſolvuntur. Ordinaria ipſorum magnitudo eſt inſtar capitis infantis triennis.

Trunci lignum exterius albicat, interius ex purpureo rubet, vel inſtar carnis fumo recenti induratæ, ita ut amputatum cum cortice trunci ſegmentum Lardi portionem cum ſua carne adhærentem repræſentet, vetuſtarum arborum cor eſt plerumque concavum. Recentis ligni odor ſaporque eſt ſalſus & ſulphureus in-

LIII. HOOFDSTUK.

Strand-Granaat-Boom.

WY *verlaten allenskens de Boſſchen en Bergen, en komen op Strand, daar wy voor eerſt* 't Granatum Litoreum *ontmoeten, waar van ik veelderley veranderingen aangemerkt hebbe, en nog meer gehoort na de verſcheidenheid der landen, dewelke egter onder twee zoorten gevoeglyk konnen gebragt werden, te weten het grootbladige en kleenbladige.*

Martahul, *het grootbladige, of gemeene, is een lage, kromme, en ongeſchikte ſtrand-boom, meeſt met een enkelde en zelden met twee ofte meer ſtammen, boven de kromte nog voorwaarts hellende. De ſchorſſe is effen en glad, buyten ros, of graauwachtig, en daar onder een groen huydeken, de reſt innewaarts rood, zappig, taay, en zomtyds in de quetzure een witachtig gom uytgevende. De takken verdeelen hun in korte, vette, en breekzame ryskens.*

Het loof van dezen boom is zo veel ſchoonder, want de bladeren zyn die van 't Yzer-hout gelyk, vooren wat ſpitzer, in 't gemeen vier en vyf duymen lang, twee en derde half breed, blyde groen, glad, dikachtig, met weinige en pas kennelyke ribbetjes, ſtaan ook na de maniere van 't Yzer-hout, met twee en drie paren regt tegens malkander aan een rysken, doch de meeſte met twee paren, en zelden met een alleen voor uyt.

Men vind een zoorte ofte ſlegts een verandering hier van, dewelke twee en driemaal grooter bladeren heeft, in een ſtompe ſpitze toeloopende, en meeſt drie paren aan een rysken. Dit heb ik wel zien bloeyen, maar nooit vruchten dragen, daarom het voor 't manneken gehouden word, van 't eerſte geſlacht. Het bloeizel van beide is kleen, aan ydele trosjes hangende, van vier kleene blaadjes gemaakt, die wyd geopende, en in 't kruys ſtaan, in de midden met een kelkje of kroesken van een ſmallen mondt, die aan de randen wat getant is, op de manier van Lilium Convallium, *vuyl-wit, ofte geelachtig zonder reuk.*

De vruchten zyn groote appelen, de Granaat-*appelen zeer gelyk, dat menze daar voor zoude aanzien, dog veel grooter, en zonder kroontje, niet regt rond, maar wat vierkant of bultig, en zommige gedrukt, als een kaas, groender van coleur, anders met diergelyke ſchelle bedekt, en ook alsze ryp zyn, in eenige klooven berſtende, de ſchille is binnen zo geel niet, maar witachtig, ziltig of brak. De geheele binnenſte ſpatie is uytgevuld met groote hoekige, en ongeſchikte korls, grooter als* Caſtanjen *in haar bolſters, die evenwel netjes op malkander ſluyten met zo wonderlyke hoeken en kuyltjes, dat al zynze weinig in getal, men egter dezelve met geen gaauwigheid te regt kan leggen, alsze eens buyten haare order en ſituatie geraakt zyn. In de kleenſte vind men 'er twaalf, in de grootſte wel twintig, ieder korl zo wanſchikkelyk als hy is, valt nogtans aan de eene zyde rond, te weten daar hy tegens de ſchelle aangeleegen heeft, alwaar men ook een wervel of* Polum *ziet, buyten hebbenze een dikke, ligte, vooze huyd, ligt-graauw of lever-verwig, en liggen tegens malkander, zonder eenig middel-vlies, behalven dat in de midden des appels een vliesachtige pilaar doorgaat. Van binnen hebbenze mede een drooge en witachtige ſubſtantie, zeer bitter van ſmaak, aan de half-rype vruchten is de ſchille bleek-groen, maar in de rype meeſt gelyk in de granaten, te weten, rookachtig, en nog altyd met groen gemengt.*

Aan de boomen berſtenze niet ligt, maar de afgebrookene, en in huis liggende berſten binnen weinig dagen in vieren, en vallen van malkander. Haar ordinaris grootte is, als een driejarig kinds-kop.

Het buitenſte hout van den ſtam is wit, het binnenſte purper-rood, of als nieuw gerookt vlees, zo dat een afgehouwen ſtuk met ſchorſſe en al zeer wel een ſtukje ſpek met zyn vlees vertoont, en 't hert aan de oude boomen is meeſt hol. De reuk en ſmaak van 't verſche hout is ziltig en zwavelig, gelyk als Mangi Mangis. *Zommige van de*

inſtar *Mangi Mangi*: Inferiores quidam rami, ut & craſſæ quædam radices ſupra terram denudatæ decumbunt, quibuſdam in locis inter ſaxa ſeſe inſinuantes, novoſque ſurſum elevantes ramos: Hæ radices ab una plerumque parte corticibus ſuis orbatæ ſunt, nigræ, & foveis excavatæ, interne ſordide fuſcæ, quaſi emortuæ, altera vero parte vegetæ & luxuriante ligno turgidæ: Rubrum hujus arboris cor quam maxime lentum ac durum eſt, intricatiſque venis & vorticibus conſtat, unde & difficillime finditur.

Martabul parvifolia tenuiorem gerit truncum priore, ac plerumque tres quatuorve excreſcunt forma fruticis: Ejus folia ſunt minora quam præcedentis, tres nempe cum dimidio & quatuor pollices longa, binos lata, ſuperius rotunda, nec venulas notabiles gerentia, excepta inferiore ipſorum parte, ubi magis protuberant, ſuntque porro glabra forma, bina, & aliquando unum tantum par ramulis inſidet, cum illis *Mangii fruticantis* quam maxime convenientia: Flores fructuſque ſunt uti præcedentis, ſed hujus poma majora ſunt, fere inſtar viri capitis, ex rotundo quadragona, & inſtar caſei compreſſa, externe in quatuor obſcuros ſulcos diviſa, ubi & etiam dehiſcunt, ſi decidant.

Lignum ejuſdem eſt coloris & ſubſtantiæ, ſed non ita venoſum: Hujus & alia obcurrit varietas, quæ mas hujus anguſtifoliæ ſpeciei habenda eſt, trunco enim ſurgit erecto, non ultra crus craſſo; folia autem paulo majora ſunt proxime antecedentis, ſed ejusdem formæ, raro autem fructus profert: Lignum ex purpureo etiam rubet, ſed non venoſum eſt, magnamque albi gerit albaſtri partem: Pro *Mangi Mangi* haberetur, quum inter ejus arbores creſcat ad ripas magnorum & planorum fluminum, ubi ſolum lapillis permixtum eſt, uti in Hitoea prope fluvium *Waykepe*.

Anni tempus. Cunctæ *Martabul* ſpecies *Novembri* florent, fructusque gerunt *Januario* & *Februario*.

Nomen. Latine *Granatum litoreum*. Malaice *Boa Taator*, h. e. fructus diſpoſitionis, ob mirabilem officulorum ſitum. Item *Boa Nire* & *Delima Laut*, h. e. *Granatum Litoreum* a fructuum forma, quidam Malaice illam quoque vocant *Caju Baca*, quod nomen *Mangi Mangi* etiam competit. Amboinice *Martabul* & *Malataul*. Baleyice *Copa*, Macaſſarice *Tambu*, Boegice *Buli Buli*. Ternatice *Tutu Maſſoniba*, h. e. lignum *Lolan*, quum adhibeatur ad clavos inſtar *Lolan*.

Locus. Hæc arbor non creſcit niſi talibus in litoribus, in quibus mediocres lapilli craſſæ mixti ſunt arenæ, immo ſæpe ex nudis rupibus. Parvifolia ſpecies multum obcurrit ad fluminum oſtia, ubi durum & ſaxoſum eſt ſolum, uti plurimæ in Hitoes ora inveniuntur.

Plurimas *Martabul* ſpecies ſimul obſervavi in inſula porcina ſeu *Poelo Babi*, inter parvam Ceramam & Kelangam ſita: Elegantes vero vaſtæque primæ ſpeciei arbores inveniuntur circa *Wayputy*, & ſinum Cielenſem parvæ Ceramæ: *Martabul* porro potiſſimum nota eſt in cunctis aquoſæ Indiæ inſulis usque ad Malaccam, & parvifolia amat creſcere circa Mangi Mangi arbores, atque hæ tres arbores plerumque ſimul obcurrunt *Mangium* nempe *album*, *Caſeolare*, & *Granatum Litoreum*.

Uſus. In Amboina hoc lignum vix ad ulnæ longitudinem comparari poteſt ex arborum truncis, quodque inſuper adeo nodoſum eſt, ut vix dolobra poliri poſſit, unde ad tignum non adhibetur.

Ex ipſo antepagmentum ſcrinii juſſi formari, quod magno conſtitit labore, erat autem eleganter venoſum, & ex fuſco rubens, quod poliri etiam poterat, ſed dein pallide fuſcum contrahebat colorem.

In Celebe hæ arbores ſunt craſſiores & rectiores, unde & Macaſſarenſes & Boegyenſes aliquando ædium poſtes ex hoc fabricant, uti & Javanicas telorum Kriſſen dictorum vaginas, ex elegantiſſimis & maxime venoſis ſegmentis, oportet vero, ut lignum rite ſit ſiccatum, antequam aliquid ex ipſo fabricetur, quum admodum ſit ſalſum ac tardiſſime ſiccetur, licet recens multo melius elaborari poſſit.

Ternatenſes ex hoc ligneos formant clavos ad majora navigia, quos præferont illis, qui ex ligno Sappano vel Lolano formantur, quum hoc lignum ſit magis

de onderſte takken of dikke wortelen liggen boven de aarde bloot, hier en daar tuſſchen de ſteenen inwortelende, en nieuwe takken over eynd ſchietende. Deze wortelen zyn aan de eene zyde meerendeels bloot van ſchorſſe, zwart, met kuylen uytgeholdt, van binnen lelyk-bruyn, en als beſtorven; aan de andere zyde levendig, en met groeyend hout bekleeld. Het roode hert nu van dezen boom is zeer taay en hard, vol verwerde aderen en draayingen; en daarom gantſch moeylyk om te klooven.

Martahul, het kleenbladige heeft een dunder ſtam, dan 't voorige, meerendeels met drie en vier opſchietende, in maniere als een ſtruykje, de bladeren zyn kleender, dan aan 't voorige, te weten, drie en een halve en vier duymen lang, twee breed, vooren rond, zonder merkelyke adertjes, behalven van onderen, daarze meer uytpuylen, glad, ſtyf, met twee, en zomtyds ook een paar aan een rysken, die met die van 't Mangium Fruticans zeer wel overeenkomen: Bloemen en vruchten zyn als aan 't voorige, doch deze appelen zyn nog grooter, te weten, ſchier als een mans-hooft uyt den ronden, mede vierkantig, en gedrukt als een kaas, van buyten in vier donkere vooren gedeelt, daar by ook open berſt, als hy afvalt.

Het hout is van dezelfſte coleur en ſubſtantie, doch min geadert: Hier van heeft men wederom een verandering, 't welk men voor 't mannetje van 't kleenbladige geſlagte houd, want het ſchiet op met een regte ſtam, niet boven een dye dik, de bladeren zyn wat grooter dan aan 't naaſt voorgaande, dog van het zelfde fatzoen, en men ziet 't zelden vruchten dragen. Het hout is mede purper-rood en fyndradig, maar gantſch niet geadert, en heeft veel wit ſpint om zig. Men zoude het voor een Mangi Mangi aanzien, want het waſt ook onder dezelfde boomen, aan de kanten van vlakke en moeraſſige rivieren, en daar het vol kleene ſteenen is, gelyk op Hitoe by de revier Waykepe.

Sayzoen. Alle zoorten van Martahul bloeyen in November, en de vruchten ziet men in January en February.

Naam. In 't Latyn Granatum Litoreum. Op Maleyts Boa Taator, dat is fructus diſpoſitionis, wegens de wonderlyke ſchikkinge der korls. Item Boa Nire, en Delima Laut, dat is Zee-granaten, van de gedaante der vruchten; zommige hieten 't ook in 't Maleyts Caju Baco, welken naam het Mangi Mangi ook voert. Amboinſch Martahul en Malataul. Baleys Copa, Macaſſers Tambu. Boegys Buli Buli. Ternaats Tutu Maſſoniha, dat is jongen Lolan, om dat men 't gebruykt tot houte ſpykers, als de Lolan.

Plaats. Dit hout waſt niet dan op zodanige ſtranden, daar middelbaare ſteenen, met grof zand gemengt zyn, zomtyds ook uit de bloote klippen. De kleenbladige zoorte heeft men veel by den uitgang van de rivieren, daar het een harde en ſteenige grond heeft, gelyk de meeſte op de Kuſt van Hitoe zyn.

Veelderhande zoorten van Martahul heb ik by malkander gevonden op het Varkens-Eiland, of Poelo Babi, tuſſchen kleen Ceram en Kelang gelegen; maar ſchoone groote boomen van 't eerſte geſlagt vind men omtrent Wayputy, en den hoek van Ciel, van 't zelfde kleen Ceram. Voorts is Martahul meeſt bekent in alle Eilanden van water-Indiën, tot Malacca toe, en het kleenbladige waſt geern omtrent Mangi Mangi-boomen, zynde deze drie boomen gemeenelyk by malkander, Mangium album, Caſeolare, en Granatum Litoreum.

Gebruik. In Amboina kan men qualyk een vadem lang regt hout van deze ſtammen krygen, en daar en boven nog zo warrig, dat menze qualyk beſchaven kan, dies men ze tot geen timmerwerk gebruykt.

Ik hebbe daar van lyſten laten maken tot Kantoren, en dat met groote moeyte, zynde ſchoon geadert, en bruynrood, nemen ook de polyſt aan, maar beſterven ten laatſten doods-bruyn.

Op Celebes vallen deze boomen regter en dikker, dies de Macaſſaren en Boegys ſtylen tot huyzen daar van maken, als mede Javaanze kris-ſcheeden uit de fraayſte en gevlamſte ſtukken, maar het hout moet ter degen droog zyn, als men iets daar van maken wil, om dat het brak is, en langzaam opdroogt, hoewel 't verſche veel ligter te bewerken is.

De Ternatanen maken houte nagels tot groote Vaartuygen daar van, en houden die voor beter dan van Sappanhout of Lolan, om dat dit hout taayer is, en niet ſcheurt.

magis lentum, nec rimas agat. Defectu veri *Pharmaci Sagueri* hujus cortex adhibetur ad Saguerum potum præparandum, qui ex ipſo amaricat cum notabili adſtrictione, ſimulque rubentem contrahit colorem eum odore ſulphureo, & ingrato ſapore, uti plerumque is eſt, qui in *Manipa* potatur.

Boegyenſes hujus fructus corticem loco iſtius trunci admiſcent Saguero, *Hanaut* ipſis dicto, qui inde majorem adquirit adſtrictionem & amaritiem. Baleyenſes & Javani hujus fructus corticem in tres quatuorve partes diviſum ſiccant, quem bacellis deducunt, ut rite ſiccetur, alioquin enim mucorem facile contrahit: Hic itaque inter alia aromata miſtus in ciſtis aromaticis venditur, quæ aromata adhibentur ad tales potiones ſeu *Djudjambu*, quæ inſerviunt levi adſtrictioni & refrigerio: Certamina ſæpius ſolebant inire, an aliquis ſiccos fructus nucleos, ſi ſeparati fuerint, in naturalem ipſorum ſitum reponere poſſet, quod difficillime, non tamen extra poteſtatem, eſt peragere. Hoc ſemel a Ternatenſi quodam *Quimelaba* Amboinenſi Gubernatori peragendum inponebatur, quem adcuſabat, ipſum regionem Amboinenſem tumultuariam feciſſe, nec ita facile pacare ſeſe poſſe.

Amboinenſes rhizophori arcanum quærunt remedium ex radicibus, quæ forma truncorum ſeu craſſorum ramorum arcuatim, ſupra ſaxoſum decurrunt ſolum ab una parte emortuæ, ab altera vegetæ eminentes, ipſarum anguli lignum gerunt ſiccum & macilentum, quod nullam continet pinguedinem, nec flammam concipit, uti id contra obſervatur in prominentibus *Novellæ nigræ* & *Arboris Excoecantis* ſegmentis, illi vero detruncati vegetum purpureum, rubrumque exhibent lignum, quod per fruſtula exciditur, inque uſum Medicum conſervatur: Hoc expertum eſt remedium contra fluxum Cholericum, taleſque morbos, qui ex æſtuante exoriuntur bile, uti colica eſt bilinſa, aliaque alvi tormina, ſubtili enim ſua ſalſedine bilem mox ſedat, uti hoc obſervatur ſal efficere in iſtis aquis, in quibus minera quædam bilioſa eſt ſoluta: Hunc in finem Amboinenſes ligna maris ſeu latifoliæ, & feminæ ſeu parvifoliæ ſimul in aqua conterunt & propinant, dicuntque ipſorum vires eſſe efficaciores. Fructuum oſſicula contrita & propinata contra abdominis tormina valent, licet potio ſit amara, maxima enim hujus arboris amarities in ejus oſſiculis conſiſtit, uti veri Granati in ejus cortice.

Vetuſtorum truncorum exterior cortex ſepsratur in lamellas ſinuoſas lagana referentes, uti id quoque in Metroſidero obſervatur, hic aquæ incoquitur & propinatur contra diarrhæam & dyſenteriam. Macaſſarenſes fructuum cortices adhibent ad debilem confortandum ſtomachum & adpetitum excitandum: Alii ipſis utuntur ad ſanguinis ſordes depurandas & ſcabiem curandam.

Hæc arbor, uti puto, a Chinenſibus vocatur *Onglay*, acſi magnatum lignum diceretur: In provincia *Fockien* creſcit in imperio *Tsjantsjiu* ad litus, ibi autem multo major eſt ac hiſce in regionibus, ibi enim arbores obcurrunt, quas bini vix viri complecti poſſunt, nihilominus tamen interne ſunt excavatæ uti noſtrates, rubrumque ſeu fuſcum ipſarum lignum quatuor tantum pollices craſſum eſt, ex quo Chinenſes varia ſcriniaria formant opera, uti ſcrinia, ciſtas, poſtes pedeſque ſedilium, quum eleganter ſit venoſum, nodoſum, nec facile rimas agat.

Fructus ibi ad magnitudinem minoris capitis excreſcunt, licet alii Chinenſes Ananam *Onglay* vocent. Ceramenſes infantes ſuos ſiccis corticibus perfumant, qui per noctem inquieta dormiunt, & ex ſomno cito expergiſcuntur: Chinenſes in Malacca lignum adhibent foco aliis Mangi Mangi lignis mixtum, quod ſine dubio parvifoliæ erit ſpeciei, quæ lignum gerit per longitudinem ſtriatum & facile diſſecatur: Ex incurvis ramis anchoras minorum navigiorum formant.

Tabula Sexageſima Prima

Ramum exhibet *Granati litorei parvifolii.*
Ubi Litt. A. inregularia *fructus oſſicula* repræſentat.

Tabula

ſcheurt. By gebrek van een opregte Pharmacum Sagueri, wert deze ſchorſſe gebruykt om den Sagueer toe te bereyden, dewelke daar van wel bitter wert, met een merkelyke zamentrekking, maar ook roodachtig van coleur, met een ſwavel
igen reuk, en een onaangenamen ſmaak, gelyk die meeſt is, die op Manipa valt.

De Boegies nemen de ſchelle van de vrucht, in plaats van den boom, en doen die in haare Sagueer Hanaut genaamt, die daar van meer zamentrekking en bitterheid bekomt. De Baleyers en Javanen droogen de ſchelle van de vrucht in drie ofte vier ſtukken gedeelt, en met ſtokjes opgeſpalkt, datze ter degen droogen, want ze anders zeer ligt verſchimmelen: Deze dan worden onder andere ſpeceryen in haare kruyd-doozen verkogt, en gebruikt in zodanige dranken of Djudjambu, daar ze matelyke zamentrekking en verkoelinge willen hebben. Men plag dikwils een weddenſchap in te ſtellen, of iemand de drooge korls van de vrucht, als ze van malkander geraakt zyn, weder in haar natuurlyke poſtuur kan zetten, 't welk moeyelyk, nogtans niet onmogelyk te doen is; en eens van een Ternataanzen Quimelaha aan een Amboinſch Gouverneur te doen gegeven wierde, die hy beſchuldigen wilde, dat hy het Amboinſch land in verwerring hadde gebragt, en zo ligt niet herſtellen zoude.

De Amboinſche wortel-gravers halen een geheim geneesmiddel van de wortels, die in de gedaante van ſtammen of dikke takken met veele bogten, boven den ſteenigen grond bloot leggen, en aan de eene zyde dood, en aan de andere groeyende zyn. De uitſtekende hoeken hebben een uitgedroogt en mager hout, daar gantſch geen vettigheid in is, nog branden wil, gelyk anders de uitſtekende ſtukken van Novella Nigra en Arbor Excoecans wortelen doen, die dan boven afgekapt zynde, komt men op 't levende purper-roode hout, 't welk men met ſtukjes uitkapt, en tot de medicynen bewaart. Het is een beweert remedie tegens Cholericum Fluxum ofte berd, en diergelyke ziekte, die uit een woedende galle entſtaan, gelyk Colica Bilioſa en buykpyn, want met zyne ſubtiele ziltigheid kan 't de gal ſtrax nederzetten, gelyk men ziet als 't zout doet in wateren, daar in eenig galachtig mineraal gediſſolveert is. Tot dezen einde willen de Amboinezen hebben, dat men de houten van 't manneken of breedbladige, en 't wyfken of kleenkladige, t'zamen met water zal wryven en indrinken, zaggende als dan haare werkingen kragtiger te zyn. De korls van de vruchten gewreven en gedronken, werden mede ingenomen tegens buykpyn, hoewel 't een bitteren drank is, want de meeſte bitterheid dezes booms in de korls ſteekt, gelyk aan de regte Granaten in de ſchille.

De buitenſte ſchorſſe aan de oude ſtammen ſchilfert af, in zekere bogtige lappen, gelyk pannekoeken, als men ook aan 't Yzer-hout ziet: Deze werden in water gekookt en gedronken tegens de roode-loop en buykloop. De Macaſſaren gebruiken de ſchellen van de vruchten, om een ſwakke maag te ſterken, en den eetens-luſt weer te doen komen. Andere gebruyken dezelve om allerley onreynigheid van 't bloet te zuyveren, en 't ſchurft te genezen.

Dezen boom, zo ik giſſe, wert by de Chinezen genaamt Onglay, als of men Heeren-hout wilde zeggen. Hy waſt in de Provintie Fockien, en het gebied Tsjantsjiu, aan ſtrand, maar hy is veel grooter dan hier te Lande, want men aldaar boomen vint, die twee mannen omvademen moeten, niet te min zyn ze van binnen ook hol, gelyk de hierlandſche, en het roode of bruyne hout is maar vier duymen dik, waar uyt de Chinezen veelderhande ſchrynwerken van Kantoren, Kaſſen, Stylen, tot Kooyen en Stoelen maken, dewyl het mooy geadert is, zeer dradig, en niet ligt ſcheurt.

De vruchten werden aldaar zo groot als een kleene kop, hoewel andere Chinezen de Ananaſſen Onglay noemen. De Cerammers berooken de kinders met de gedroogde ſchillen, die 's nachts verſchrikken, en in den ſlaap opſpringen. De Chinezen op Malacca gebruyken 't hout tot het branden onder andere Mangi Mangi gemengt, 't welk buyten twyffel het kleenbladige zal zyn, dat een regtdradig hout is, en zig ligt laat kloven. Uit de ellebogen van de kromme takken, makenze houte ankers tot kleene Vaartuygen.

De een-en-zeſtigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *kleynbladige ſtrand-Granaat-Boom.*
Alwaar Lett. A. de ongeſchikte *korrels des vruchts* aanwyſt.

De

Tabula Sexageſima Secunda

Ramum exhibet *Granati litorei latifolii Martabul* dicti.

Ubi Litt. A A. Ejus *fructus* repræſentant.
B. *Fructus oſſiculum* majori exhibet forma.
C. C. C. Tria alia *minora* & *irregularia* ejus *oſſicula*.

CAPUT QUINQUAGESIMUM QUARTUM.

Atunus Litorea. Atun Laut.

HÆc humilis quoque arbor eſt litorea, cujus truncus eſt incurvus & ſinuoſus, magis tamen rectus præcedenti *Martabul*. Folia irregulari modo locantur ac vulgaris ſunt formæ, ab utraque parte obtuſe acuminata, quædam vero ſuperius rotunda ſunt inæqualis magnitudinis, plerumque ſex ſeptemve pollices longa, tres ac tres cum dimidio lata, quædam vero dimidio minora ſunt, ac ſibi invicem mixta, craſſiuſcula, ſuperne intenſe viridia, inferne ex gilvo argentea, magisque flaveſcentia foliis Durionis, ſaporis ſalſi, ac plerumque exeſa, paucis pertexta venulis, brevibus inſidentia petiolis, nodoſis rugoſisque ex ramulis provenientia.

Flores plurimi ſimul racemoſi dependent inſtar florum *Mangæ*, forma caliculorum, ex quatuor ſordide albicantibus & lanuginoſis formati petalis, ad quorum baſin quatuor alia, tenuiora & violacea excreſcunt petala facile decidua, caliculus vero reſtans formam tum gerit, non autem colorem floris Anthos, ſæpe etiam in quinque determinatur apices.

Fructus tres, quatuor, & quinque ſimul dependent in orbem, ac fere ſeſſiles ex ramis magnitudine Nucis Juglandis, ſed oblongiores, tres quatuorve pollices longi, binos lati, ac per longitudinem dorſum gerunt acute protuberans inſtar criſtæ gallinaceæ, quod plerumque totum percurrit fructum, excepto quod in inferiore parte, ubi fructus magis compreſſus eſt, anguſtius ſit, unde & hic fructus formam oblongæ galeæ obtinet. Externe obductus eſt craſſo, fungoſo, & ſicco putamine, primo viridi; dein fuſco ſeu obſcure hepatici coloris, glabro, ac fere ſplendenti, ſub hoc lento putamine oblongus reconditur nucleus, peculiari obductus pellicula, ſubſtantiæ ſiccæ inſtar obſcuræ ochræ, quæ ſatis dura eſt, acerba, & adſtringentis ſaporis. Siccus fructus adeo levis eſt, ut fruſtum ſuberis eſſe quis putaret, & ob lentorem difficulter diſſecatur, ſonitumque edit, ſi conquatiatur.

Trunci cortex ex obſcure flavo colore ruffeſcit, eſtque ſubſtantiæ quam maximæ lentæ & piloſæ: Lignum exterius binos digitos craſſum eſt, album, & piloſum, reſtans pars ex ruffo fuſca eſt, in vetuſtis truncis nigricans, ſatis dura, ſolida, & gravis, ſiccaque ſerram admittens, quod albicans externa pars recuſat. Prope radices parvas quoque plerumque gerit alas, detruncatusque ſtipes novos emittit ramulos.

Anni tempus. Auguſto floret, fructus matureſcunt Septembri & Octobri.

Licet hæc proprie ſit arbor litorea, in vicinis tamen ipſi montibus aliquando creſcit, quidam peculiarem ejus volunt eſſe ſpeciem terreſtrem, dum altiorem & rectiorem gerat truncum ac luxuriantem magis comam, alii vero putant aves ejus fructus comedentes ſæpius illos dimittere ex roſtris, ac præſertim tali modo per veſpertiliones propagari in terra, in aliis enim locis hæc quoque obcurrit arbor majores gerens fructus & truncum, ac proinde primo intuitu ab Amboinenſi differt.

Quum itaque ſpecies terreſtris ad horæ diſtantiam a litore remota creſcat, melius eſt, ut peculiarem ejus ſtatuamus eſſe ſpeciem Malaice *Atun Utan* & Amboinice *Runun Laumuri* vocatam. Ejus truncus eſt altus & rectus, in diametro binas ulnas craſſus. Ejus folia ſunt majora & rugoſiora, a quinque ad ſep-

De twee-en-zestigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *grootbladige ſtrand Granaat-Boom Martabul* genaamt.
Alwaar Lett. A. A. deszelfs *vruchten* aanwyzen.
B. Een *korl* in *'t groot*.
C. C. C. *drie* andere *hoekige* en *ongeſchikte korrels*.

LIV. HOOFDSTUK.

De Strand-Atun-Boom.

D*It is mede een lage ſtrand-boom, de ſtam wat hoekig en krom, dog regter dan 't voorgaande Martabul.*
De bladeren ſtaan zonder ordre, en zyn van gemeen fatzoen, agter en vooren ſtomp toegeſpitſt, dog sommige zyn vooren rond, van ongelyke grootte, voor de bank zes en zeven duymen lang, drie en vierde halven breed, sommige zyn de helft kleender door malkander gemengt, dikachtig, ſtyf, boven hoog-groen, van onderen uit den vaalen zilver-verwig, geelder dan de Durioens-bladeren, ziltig van ſmaak, en meeſt doorvreeten, met weinige ribbetjes, op korte ſteelen aan haare knoeſtige en ruyge takjes ſtaande.

Het bloeizel hangt veele by malkander aan trosjes, gelyk het Mangas-bloeizel, in gedaante van kelkjes, uit vier vuyl witte en wolachtige blaadjes gemaakt, hebbende in de midden nog vier andere, dundere, en viool-verwige, die ligt uitvallen, en dan heeft het reſterende kelkje de gedaante, maar niet de coleur van rozemaryn bloeyzel, en zomtyds vyf ſpitzen.

De vruchten hangen drie, vier, en vyf by malkanderen in eenen kring, en bykans zonder ſteelen aan de takken, in de grootte van Walnooten, dog langwerpiger, drie en vier duymen lang, twee breed, hebbende in de lengte een uitſtekende ſcherpe rugge, als een Haane-kam, die meeſt rondom gaat, behalven dat hy aan den buyk, daar de vrucht wat ingedrongen is, ſmalder valt, waardoor deze vrucht de gedaante van een langwerpige Kaskét krygt. Van buyten heeft ze een dikke, vooze, en drooge bolſter, eerſt groen, daar na bruyn of donker lever-verwig, glad, bykans glimmende, onder deze taaye bolſter leyd een langwerpige keeſt, met een byzonder velletje omgeven, van drooge ſubſtantie, als donker-ooker, dog redelyk hard, wrang, en zamentrekkend van ſmaak. De drooge vrucht is zo ligt, dat men ze voor een ſtukje kork zoude aanzien, ook wegens haare taayigheid moeyelyk te doorſnyden, en rammelt als men ze ſchut. De ſchorſſe des ſtams is uyt den donker-geelen ros, zeer taay en hayrig van ſubſtantie. Het buytenſte hout is twee vingers dik, wit, en mede hayrig, het reſterende is uyt den roſſen bruyn, aan de oude ſtammen ſwartachtig, redelyk hard, digt en ſwaar, gedroogt zynde, de zaage lydende, daar het buytenſte witte dezelve bederft. Het heeft ook gemeenelyk kleene vleugels by de wortel, en den afgehouwen ſtronk ſchiet nieuwe takken uyt.

Sayzoen. *Het bloeyd in Auguſtus, de rype vruchten heeft men in September en October.*

Hoewel dit eygentlyk een ſtrand-boom is, zo waſt hy egter zomtyds een ſtuk weegs daar van af, en in 't naaſte gebergte. Zommige willen een byzondere Land-zoorte daar van maken, dewyl hy hooger en regter van ſtam, en weeldriger van loof is; andere houden het daar voor, dat het door de Vogels, die de vruchten eeten, en dezelve zomtyds laten vallen, inzonderheid door de Vleermuyzen, landwaart in geplant is, want men ook op andere plaatzen deze boom grooter van vruchten en ſtam vint; en dierhalven in 't eerſte aanzien van den Amboinſchen verſchillende.

Dog dewyl de Landelyke zoorte wel een uur gaans van ſtrand af waſt, zo is 't beter dat men hem voor een byzondere zoorte houde in 't Maleyts Atun Utan, *in 't Amboinſch* Runun Laumuri *genaamt, de ſtam is hoog en regt, van twee vadem in de rondte. De bladeren zyn wat grooter en ruyger, van vyf tot zeven duymen lang,* drie

Digitized by Google

ſeptem pollices longa, tres digitos lata, ſcabra, dura, ſubtus incana, nec magnus nervus directe per medium tranſit: Ejus fructus ſunt breviores, latiores, & rotundiores: Lignum parum vel nullum gerit albaſtrum, eſtque fuſcum, ſolidum, & longitudinalibus pertextum fibris, aptumque eſt malis minorum navigiorum, licet admodum ſit grave.

Nomen. Latine *Atunus Litorea.* Malaice *Atun Laut,* non quia magnam cum iſtis arboribus gerat ſimilitudinem, quæ ambæ in primo deſcriptæ ſunt libro, ſed a fructuum uſu com ipſis communi. Verum nomen Malaienſe eſt *Dungur.* Ternatenſe *Roeremu*, Macaſſarenſe *Lumu* & *Lano Lane.* Amboinenſe in Leytimora *Rurun* & *Runun.* Hitoenſe *Lulun.* In inſulis Xulaſenſibus *Soulamu* eſſe putatur.

Locus. In cunctis creſcit inſulis Orientalibus, & potiſſimum in planis, arenoſis, & ſterilibus litoribus, in quibus lapilli ſunt copioſi, ſpecies terreſtria raro obcurrit, quum fortuito feratur.

Uſus. Ejus lignum eſt durum, bonum, ac durabile tam ad ædificia quam ad naves, ſerraque ac dolabra optime elaborari poteſt: In Amboina vero quam rara ſunt ejus recta ſegmenta, unde & navium coſtis tantum inſervit, & ad pangajos ea ipſo formandos valet. In Celebe, ubi ejus trunci ſunt craſſiores & rectiores, poſtes & aſſeres ea ipſo formari poſſunt. Amboinenſe eſt quoque magis nodoſum, nec facile finditur, unde & manubriis inſtrumentorum optime ſervit.

Fructus cibo inſerviunt, qui ex crudis contuſis piſcibus cum aromaticis quibusdam herbis & ſucco Limonum præparatus *Cocobo* vocatur, ſed non aliter niſi defectu veræ *Atuni*, unde & nomen obtinuit, quæ duræ, ſiccæ, & adſtringentes res crudis hisce & acidis mixtæ piſcibus adſumuntur ad inteſtina confortanda, acoremque cohibendum, ne tormina excitet.

Hæc arbor in omnibus ſuis partibus ſicca eſt & adſtringens, ſed fructus ſubſtantia potiſſimum in uſum vocatur ad decocta, quæ contra *Diarrhœam* & *Dyſenteriam* præparantur, vel parvis etiam miſcetur panis fruſtis, *Uba* vocatis, ægrisque exhibetur edenda loco panis. Quid *Uba* ſit, ſupra libro primo in capite de Sagu examinari poteſt. Vulgus quoque nucleos edit modo contritos loco condimenti ſeu Atjar, Bocaſſan ad piſces, quod tamen Europæo non conducit ſtomacho.

Si magni hujus arboris trunci conquiri poſſunt, fuſcum ipſorum cor adeo magnum eſt, ut ingentium etiam navium gubernacula ex ipſo formari poſſint, quum in aqua marina quam maxime ſit durabile, grave, nec facile findatur: Ex terreſtri ſpecie mali minorum navigiorum formari poſſunt, quum rectos gerat truncos, albaſtrum vero exterius diligenter tollendum eſt, unde vetuſti plerumque eliguntur trunci ſponte decidui, quorum exterius computruit lignum.

Apud Macaſſarenſes vulgaris obtinet uſus, quod ex firmis nempe hujus arboris ramulis dentiſcalpra formentur, quæ ad unam partem parum contunduntur in penicilli formam, quod non tantum inſervit dentibus depurandis, ſed etiam vi ſua adſtringente ipſis firmandis, ſi ex viridi nempe ligno ſint constructa. Ejus cortex adhiberi quoque poteſt ad *Oebat Papeda*, quæ ſæpius memorata fuit.

drie vingers breed, ſtyf, hard, van onderen ook wit, en de groote zenuwe gaat niet regt door de midden. De vruchten zyn korter, breeder, en ronder. Het hout heeft geen of weinig ſpint, is bruyn, digt, en langdradig, bequaam tot maſten van kleene ſcheepen, hoewel vry ſwaar.

Naam. *In 't Latyn* Atunus Litorea. *Maleyts* Atun Laut, *niet om dat hy groote gelykeniſſe met die boomen heeft, dewelke beyde in 't eerſte Boek beſchreven zyn, maar van het gebruyk der vruchten met dezelve gemeen. Den regten Maleytſchen naam is* Dungur. *Ternaats* Roeremu. *Maccaſſaars* Lumu *en* Lano Lano. *Amboinſch op Leytimor* Rurun *en* Runun. *Op Hitoe* Lulun. *In de Xulaze Eilanden wert het voor* Soulamu *gehouden.*

Plaats. *Hy waſt in alle de Ooſterſche Eilanden, en meeſt op vlakke zandige en magere ſtranden, daar onder kleene ſteenen gemengt zyn. De Landzoorte word zelden gevonden, om datze maar by geval gezaayt wert.*

Gebruik. *Het is een hard, goed, en durabel hout, zo tot den ſcheeps- als huysbouw; laat zig ook door de ſchaaf en zaag wel bewerken: maar men kan in Amboina zo weinig regte daar van hebben, en dient alleenlyk tot inhouten van Vaartuygen, en om de korte riemen daar van te maken. Op Celebes, daar hy dikker en regter van ſtam is, kan men ſtylen en planken daar van hebben. Het Amboinſche valt ook warriger, en ſcheurt niet ligt, dierhalven het tot ſteelen van gereedſchappen zeer bequaam is.*

De vruchten worden tot de koſt, die men van raauw gekapte viſſchen met eenige ſcherpe kruyden en Lemoenzap gemaakt Cocobo *noemt, gebruykt, dog anders niet dan by gebrek, en in plaats van de regte Atun, waar van het den naam heeft, welke harde, zamentrekkende, en drooge dingen, onder dit raauw en zuur hazel gemengt worden, om 't ingewant te verſterken, en de zuurte te bedwingen, datze geen krimpinge veroorzaken.*

Deze boom in alle zyne deelen is droog en zamentrekkende, dog meeſt de heeſt van de vrucht gebruykelyk tot de decoctie, die men tegen den buykloop en Dyſenteriam toebereyt, of men doetze onder de kleene brood ſtukken Uha *genaamt, en geeftze den Patient te eeten, in plaats van brood. Wat nu* Uha *zy, ziet boven in 't eerſte Boek in 't Kapittel van* Sagu. *Het gemeene volkje eeten ook de heeſten, maar ſlegts gewreeven tot alderhande Atsjar, Bocaſſan, en viſch, 't welk voor een Europiaanſche maag niet wel dient.*

Daar men groote ſtammen aantreft, is dit bruyne hert zo groot, dat men roers, ook tot groote Vaartuygen, daar van maken kan, om dat 't in zee-water zeer durabel is, ſwaar, en niet ſcheurt. Uit de Landzoorte kan men maſten tot kleene Vaartuygen krygen, om datze regt van ſtam zyn, maar men moet het witte ſpint over al neerſtig afnemen, en daarom zoekt men gemeenelyk de oude ſtammen, die van zelfs omgevallen zyn, en waar van 't buytenſte hout vergaan is.

By de Maccaſſaren is het gemeen uyt de ſtyve ryskens dezes booms tandwryvers te maken, dezelve aan 't eene eynd wat kneuzende, tot de forme van een penceeltje, 't welk niet alleen dient om de tanden te zuyveren, maar ook met zyne adſtrictie dezelve te beveſtigen, te weten als ze van het groene hout gemaakt zyn. De ſchorſſe kan men ook gebruyken tot de Oebat Papeda, *het welk dikmaals genaamt is.*

Tabula Sexageſima Tertia

Ramum exhibet *Atuni litorea*,
Ubi Litt. A. ejus peculiarem fructum galeæformem denotat.

De drie- en zestigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Strand-Atun-Boom*,
Alwaar Lett. A. deszelfs byzondere helmsgewyze *vrucht* aanwyſt.

Digitized by Google

CAPUT QUINQUAGESIMUM QUINTUM.

Lignum Clavorum. Lolan Waran.

ARbor hæc magnam habet adfinitatem cum *Bintangora* ſeu *Caju Maria*, ejus vero truncus multo brevior & tenuior eſt, ita ut vir ipſum ulnia complecti poſſit, magisque in altum erigitur. Cortex non ita profunde fiſſus eſt, nec adeo nigricat: Ejus ramuli ſunt breves, craſſi, nodoſi, & tanquam in genicula diviſi, vetuſtarum vero arborum glabri ſunt. Trunci cortex craſſus eſt, multisque verrucis ac punctulis notatus. Folia ramulorum ſummo inſident bina ſibi oppoſita & oblique cruciata, illis *Bintangoræ* ſimillima, vel paulo majora, craſſa quoque & ſcabra inſtar corii vel membranæ, octo decemque pollices longa, tres cum dimidio & quatuor lata, ſubrotunda, quædam vero bifida, nec ita glabra illis *Bintangoræ*, loco enim ſubtilium & parallelarum coſtularum hæc multas gerunt ſubtiles intricatasque venulas, quarum quædam rectiores ſunt, magisque protuberant reliquis, ac rugoſum conſtituunt folium: Nervus medius ingens eſt, ſuperne planus & ſulcatus, inferne trigonus & maxime protuberans: Petioli breves ſunt & craſſi, ſique rumpantur, lac aliquod ſpiſſum & flaveſcens, aliquando rarum, exſtillat, aliquando non. In nodoſis ramis poſt folia flores proveniunt ſolitarii, quivis vero peculiari ex petiolo, multo minori illis *Bintangoræ*.

Capitula flores formantia ſeſe aperiunt in binas virides & conchæ-formea ſquamas, quibus petala ſex albicantia inſident, quorum tria ſunt majora, & extrorſum flexa, uti in Bintangora, odoris debilis, medium vero ſpatium repletum eſt brevibus albisque ſtaminibus, antheras luteas gerentibus & in fundo lanuginoſis: Singulis vero in ramis unus alterve tantum ſimul ſeſe aperit flos, reliquis capitulis clauſis. Fructus raro conſpiciuntur, ac duplices ipſorum obſervavi differentias, quidam formam habebant illorum Bintangoræ, ſed minores erant, & rugoſi, alii vero oblongi erant, ab utraque parte acuminati, tres pollices longi, pollice craſſiores, primo pallide flaveſcentes inſtar Ochræ, vel maturorum Pyrorum. Sub molli putamine ingens & oblongus reconditur nucleus, externe ex viridi nigricans, ex dura & ſicca formatus ſubſtantia inſtar nuclei *Bintangoræ*, qui per longitudinem in bina inæqualia ſegmenta diviſibilis eſt, putamen vero refertum eſt albicante & viſcoſo lacte. Unus tantum fructus in toto conſpicitur ramo.

Hujus trunci lignum ad oras albicat, ſenſim vero interne magis rubet vel purpuraſcit, meditullium vero ſeu cor ipſum ex fuſco rubet inſtar carnis fumo induratæ, circa trunci inferiorem partem, ubi aliquando foveis excavatus eſt, ſemper magis fuſcum eſt lignum quam in ſuperiore parte, ubi maxima ex parte albicat. Fuſcum ejus cor lignum gerit ſolidum & durum nec ita nodoſum quam in *Martabul*, ſed longitudinalibus conſtat fibris, unde & facilius findi poteſt, circa radicem truncus multos quoque emittit ſurculos, præſertim ſi incurvus decumbat, ibique ſit gibboſus. Flores Novembri obſervantur & ſubſequentibus menſibus.

Nomen. Latine *Lignum Clavorum* ab ejus uſu, quidam Malayenſca arborem vocant *Cumbang Satoe.* h. e. unifloram, quum unus tantum alterve flos ſimul aperiatur, magis tamen nota eſt Amboinenſi nomine *Lolan Waran*, *Lolan Waccan*, & *Lolo-Waran*, h. e. *Lolan* ſeu Clavorum lignum, cum foliis arboris *Waran* ſeu *Walan*, de qua in ſubſequenti libro, ſeu proprie *Bandanenſis Lolan*, quum Amboinenſes Bandam *Waran* vocent. In Leytimora nominatur, ſed erronee, *Lauaſſin*, h. e. ſalſum folium, quum igni inpoſitum ſtrideat, quod proprie verum eſt de *Folio Acido*, de quo ſupra capite 29. Forte hanc pro litorea habent *Lauaſſin*. Ternatenſes illam vocant *Tutumaſſuniba*, h. e. Jongen Lolan, quod nomen commune eſt cum præcedenti *Martabul*. Booroanenſibus dicitur *Mattabuen* ſeu *Mattabue*, h. e Murium timor ob ſubſequentem rationem. In Boerone *Tafobo* & *Lalan Bitauer* vocatur ob ſimilitudinem *Bintangoræ*.

LV. HOOFDSTUK.

Spyker- ofte Nagel-Hout.

D*Ezen boom heeft groote gemeenſchap met de* Biotangor *ofte* Caju Maria, *dog den ſtam is veel korter en ranker, zo dat hem even een man omvademen kan, by ſtaat ook meer overeynd. De ſchorſſe is zo diep niet geſcheurd, nog zo ſwart. De ryskens zyn kort, dik, knoppig, en als in leden verdeelt, dog aan de jonge boomen zynze glad. De ſchorſſe des ſtams is dik, en met veele wratten en peukeltjes bezet. De bladeren ſtaan aan 't uitterſte der takjes, twee en twee tegen malkanderen, in een ſchuyns kruys, die van Bintangor zeer gelyk, of wat grooter, mede dik en ſtyf, gelyk leer of perkement, agt en tien duymen lang, vierdehalven en vier duymen breed, van vooren rond, en zommige gekloven; zo glad niet, als die van 't Bintangor, want in plaats van de ſubtile parallele ribbetjes aan 't zelve, hebben deze veele fyne en verwerde adertjes, waar van weynige regter en uytſtekender zyn, dan de andere, en dit blad rimpelig maken. De middel-zenuwe is groot, boven plat en gevoornt, van onderen driekant, en verre uytſtekende. De ſteeltjes zyn kort en dik, als men ze afbreekt, eenige dikke en geelachtige melk, dog ſchaars uitſwetende, zomtyds niet. Aan de geknopte takken agter de bladeren komen de bloemen voort, enkelt, en ieder op een bezondere ſteel, veel kleender dan die van Bintanger.*

De knoppen openen haar in twee groene en ſchubswyze wangetjes, tuſſchen dewelke ſtaan zes witte blaadjes, waar onder drie grotere zyn, en uytwaarts geboogen, gelyk aan de Bintangor, *inwaarts, van een ſlappen reuk, de middelſte ſpatie is uitgevuld met korte witte draadjes, geele noppen hebbende, op den grond wolagtig: Aan yder tak opent haar maar een of twee teſſens, blyvende de reſt in haare knoppen beſloten. De vruchten ziet men zelden, en ik heb tweederley daar van gevonden, de eene waren als die van Bintanger, dog kleender en gerimpelt, de andere waren langwerpig, agter en vooren toegeſpitſt, drie duymen lang, ruym een dik, eerſt bleek of oker-geel, als rype peeren. Onder een weeke ſchaal leyt een groote langwerpige kern, van buyten ſwartgroen, van een hardachtige en drooge ſubſtantie gemaakt, gelyk 't pit van Bintangor, die zig na de lengte in twee ongelyke ſtukken laat deelen, en de ſchaal ſteekt vol witachtige en kleverige melk. Men vind maar eene vrucht aan een geheele tak.*

Het hout van den ſtam is aan de randen wit, en allenskens na binnen toe roodachtig of paars, regt in 't hert is 't bruyn-rood, als gerookt vleeſch, omtrent het onderſte van den ſtam, daar by zomtyds hollen ofte kuylen heeft, altyd bruynder dan aan 't bovenſte, daar het meeſt wit hout is. Het bruyne hert is een maſſief en hard hout, zo warrig niet als aan Martahul, *maar regtdradig, en laat zig ligter kloven. Omtrent de wortel ſchiet den ſtam ook veele ſcheuten uyt, inzonderheid als hy wat krom leyd, en aldaar bulten heeft. De bloemen ziet men in November en de volgende maanden.*

Naam. *In 't Latyn* Lignum Clavorum, *dat is Nagelen-hout, van zyn gebruyk, zommige Maleyers noemen* 't Cumbang Satoe, *dat is* Uniflora *als een bloem, om dat men maar een of twee bloemen teſſens geopent ziet, dog het is meer bekent met den Amboinſchen naam* Loloo Waran, Lolan Waccan, *en* Loro Waran, *dat is* Lolan *of Nagel-hout, met bladeren van den boom* Waran *of* Walan, *waar van in 't volgende Boek, of eygentlyker* Bandanees Lolan, *om dat de Amboinezen* Banda Waran *noemen. Op Leytimor noemen zy 't dog abuſivelyk* Lauaſſin, *dat is zout-blad, om dat 't in 't vuur zo knerſt, het welk eygentlyk* 't Folium Acidum *is, waar van hier boven Kapittel 29. Het zy dan, dat ze dit voor een Strand-*Luaſſin *willen houden. De Ternatanen noemen* 't Tutumaſſuniba, *dat is jongen-Lolan, een naam gemeen met 't voorgaande* Martahul. *De Booroanen noemen* 't Mattabuen *of* Mattubue, *dat is muyzen-vreeze, om de volgende reden. Op Boero* Tafobo *en* Lalan Bitauer, *na de gelykeniſſe met Bintanger.*

Locus. In ipſa raro obcurrit Amboina, ac ibi in Hitoes ora, frequentior vero eſt in *Cerama*, *Bonoa*, & *Bourone*, non tantum in litora, ſed etiam ab ipſo remota ad lapidis jactum.

Uſus. Fuſcum ligni cor adhibetur ad clavos ligneos ex ipſo formandos ad Corre Corren, aliaque majora navigia apud Ceramenſes & Bonoerenſes, ubi nulla alia conquiri poteſt Lolana, durum enim eſt hoc lignum & durabile in aqua marina. Coronæ ciſtarum & ſcriniorum ex hoc itidem formari poſſunt, ſi rite ſit ſiccatum, ſed aliquando poliendum & fricandum eſt, fuſcus enim color alioquin facile in cinereum & pallidum degenerat. Bonoenſes folia vel virides comburunt ramos in ædibus ſuis vel novis exſtructis hortis, ut mures pellant, qui per ſtridorem, horumque foliorum ſtrepitum ac per ignem terrentur, non tantum enim inſtar ſalis ſtrident, ſed ſonitum etiam & ictus quaſi edunt.

Plaats. *Op Amboina zelfs vind men hem weinig, en aldaar op de Kuſt van* Hitoe, *meer op* Ceram, Bonoa, *en* Bouro, *niet alleen op ſtrand, maar ook een ſteen-werp daar van af.*

Gebruik. *Het bruyne hert is in groot gebruyk om houte nagels daar van te maken tot haare Corre Corren, en groote Vaartuygen, by de Cerammers en Bonoers, daar men geen ander* Lolan *kan hebben, als zynde hard en durabel in zee-water. Men kan 'er ook lyſten tot Kiſten en Kantoren van maken, als het wel gedroogt is, maar men moet 't onderhouden met ſchueren en polyſten, anders wert de bruyne coleur graauwachtig en doods. De Inwoonders van Bonoa branden deze bladeren of groene takken in haare huyzen of nieuw-gemaakte Tuynen, om de muyzen te verjagen, dewelke door het knerſſen en kraken dezer bladeren en 't vuur verſchrikt werden, want ze niet alleen knerſſen als zout, maar ook een geraas maken, en ſlagen geven.*

In *Rumphii Adpendice* hæc adduntur.

Dit wert in het Byvoegzel van Rumphius *daar by gedaan.*

Hanc compara arborem cum illa *Hort. Malab.* part. 4. *Fig.* 39. ibi deſcripta ſub nomine *Tsjerou Ponna.* Portugallice *Ponnaco Pequeno.* Belgice *kleyne geele Gom-Boom*, ubi ipſi fuſcum tribuitur lignum, eduleſque fructus.

Vergelykt dezen boom met een andere in Hort. Malab. part. 4. Fig. 39. *beſchreven, onder den naam van* Tsjerou Ponna. *In 't Portugeeſch* Ponnaco Pequeno. *Op Duitſch* kleene geele Gom-Boom; *alwaar hem een bruyn hout en eetbare vruchten worden toegeſchreeven.*

Tabula Sexageſima Quarta

Ramum exhibet arboris, quæ *Lignum Claverum* præbet.
Ubi Litt. A. *ſeperatum florem*,
B. *Fructum* denotat.

De vier- en zestigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Nagel-Boom.*
Alwaar Lett. A. deszelfs *bloem* afzonderlyk,
B. De *vrugt* aanwyſt.

CAPUT QUINQUAGESIMUM SEXTUM.

Arbor Palorum. Caju Belo.

ARbor *Palorum* in tres dividitur ſpecies, in binas albas unamque nigram, alba iterum ſubdividitur in parvifoliam ſeu mixtam, & latifoliam.

Prima *Arbor Palorum parvifolia* vulgatiſſima eſt, ac mas habetur, pluribuſque exſurgit ſtipitibus inſtar fruticis, quorum vero quiſque craſſitiem perfectæ adquirit arboris, plurimi autem non ultra crus craſſeſcunt, non recti ſed ſinuoſi, nec multum ſupra radices truncum formant, qui æquali & ex cinereo ruffo obducitur cortice, qui in quibuſdam finditur locis, hi quoque trunci aliquando ſulcati & anguloſi ſunt, ita ut Guajavos mentiantur arbores, quas rami ac folia quodammodo etiam referunt, tenuium vero ramorum cortex ex viridi & fuſco mixtus eſt colore, ac per longitudinem ſtriatus.

Folia per ordines longis in ramis locantur ſeptem, decem, ac duodecim ab una parte non directe obpoſita, ſed plerumque obliqua & alternata, ſunt vero non longiora illis Guajavi, ſeptem, octo, & novem pollices longa, binos lata, in vetuſtis vero & frugiferis arboribus breviora ſunt, ſcabra, multiſque obliquis & parallelis coſtis pertexta, unde & contracta ſunt, nihilominus tamen glabra, ſplendentia, & obſcure nigra.

Flores illos Mangæ referunt, ſed ſunt majores, longis enim inſident racemis pedem longis & ultra, qui in paucos minores dividuntur laterales ramulos: Floſculi vero ſunt puſilli & concavi illis Lilii convallium vel Oxyacanthæ ſimiles, ſed minores, minuſque cavi, ex quinque brevibus formati petalis in orbem poſitis, coloris pallide albicantis, in horum centro quædam parva adparent albicantia ſtamina, in quorum medio capitulum viride conſpicitur, quod in fructum excreſcit. Floret Novembri & Decembri, floreſque gratum Cinnamomi ſpirant odorem, licet per aliquot dies in ædibus fuerint depoſiti. Fructus dictis ex racemis dependent ſibi ſubpoſiti, magnitudine globorum ſclopeti, ſeu fructus Bori, per tres nempe ſulcos in tot partes diviſi, primo pallide virides, inſtar enucleа-

LVI. HOOFDSTUK.

Paalen-Boom.

ARbor Palorum *werd verdeelt in drie zoorten, te weten twee witte en een zwarte. De witte werd wederom onderdeelt in een kleenbladige ofte gemengde, en een grootbladige.*

De eerſte Arbor Palorum parvifolia, *is 't gemeenſte, en werd voor 't mannetje gehouden, en ſchiet op met meer ſtammen gelyk een ſtruyk, doch werd ieder zo dik, als een Formeele-boom, doch de meeſte werden niet boven een been of dye dik, niet regt, maar wat bogtig, en niet ver boven de wortel een ſtam makende, met een even en uyt den graauwen roſſe ſchorſſe bedekt, die zig hier en daar ſchilfert, en de ſtammen zyn ook zomtyds gevoornt en gehoekt, zo dat menze voor* Gujavos-*boomen zoude aanzien, waar na de takken en bladeren ook eenigzints gelyken, doch de ſchorſſe van de dunne takken is uyt den groenen en bruynen gemengt, en in de lengte wat geſtreept.*

De bladeren ſtaan mede in ryen tegen malkanderen, aan de lange en ſtyve takken, met zeven, tien, en twaalf aan eene zyde, aan de meeſte niet regt, maar ſchuyns tegens malkander. Zy zyn niet langer, dan die van Gujavos, *zeven, acht, en negen duymen lang, twee breed, doch aan de oude en vruchtdragende ſtammen zynze korter, ſtyf, met veele paralele ribben dwers doorregen, en daar door gefronſt, niet te min glad, glimmende, en zwart-groen.*

Het bloeizel gelykt dat van de Mangas, *doch is grooter, want het ſtaat aan troſſen een voet lang en meer, die hun in weinige zyde-ſteelen verdeelen. De bloempjes zyn kleen en hol, het* Lilium Convallium *of Mey-bloemen gelyk, doch kleender en min hol, gemaakt van vyf korte blaadjes, die in een kring ſtaan, bleek-wit van coleur, binnen ziet men ettelyke kleene witte draatjes, met een groen knopje in de midden, waar uyt de vrucht werd. Het bloeyt in November en December, en zyn bloeizel riekt lieffelyk na Caneel, al heeft 't eenige dagen in huys geleegen. De vruchten hangen aan de voornoemde troſſen agter malkander, in de grootte van roer-kogels, of de vrucht van* Bori, *te weten, door drie voorens in zo veel deelen verdeelt, eerſt bleek-groen, daar na geel, daar binnen vind men drie witte langachtige korls, gelyk*

Digitized by Google

cleatorum Ricini ſeminum, ex foliorum ſapore concluderem, eſſe hanc arborem adfinem *Scutellariæ ſecundæ.*

Ejus lignum durum eſt, grave, ad læte purpureum adcedens colorem, intricatum valde & nodoſum, præſertim vetuſtorum truncorum, unde cæſu & fiſſu difficile: Quamdiu autem fruteſcit, ejus trunci ſunt recti & longi inſtar Palorum, nihilominus tamen ipſorum lignum eſt durum & læte rubens: Arbores hæ detruncatæ novos emittunt ſurculos, quorum tamen trunci raro crure ſunt craſſiores.

Secundo, *Arbor Palorum latifolia* truncum quoque gerit altum ſed ſinuoſum, ejuſque folia nunc ſunt obpoſita, nunc alternata, a ſex ad novem pollices longa, ultra tres digitos lata, glabra, firma, & in brevem determinantia apicem, ſubtuſque craſſis coſtis donata. Flores ex ſimilibus racemis excreſcunt, verum adeo puſilli ſunt, ut vix ipſorum forma dignoſci poſſit, ſunt enim potiſſimum ex viridi lutea capitula inſtar ſinapios ſeminis, hiſce breviſſima inſident ſtaminula fuſcas antheras gerentia, floſculi vero petalum diſtingui nequit: Fructus huc uſque ignoti ſunt.

Tertio, *Arbor Palorum nigra*, truncum gerit ſatis rectum, cruris craſſitiem ad ſummum habentem, qui undique fere ramis & ramulis cingitur. Folia ſunt ſolitaria & inordinata, breviſſimis inſidentia petiolis, ita ut fere ſeſſilia ſint, plurimorumque pars inferior ſurſum elevetur, ſeptem pollices longa ſunt & minus, ultra binos lata, in obtuſum apicem deſinentia, ſubtus multis ſinuoſis pertexta coſtis, & contrita nullum fere ſpirant odorem, vel habent ſaporem. Ex ipſorum alia longus ac brevis provenit racemus ſupra bifidus, quorum quivis quatuor vel quinque oblongos ſuſtinet floſculos, illis *Terminalis* quodammodo ſimiles ſed breviores.

Fructus quodammodo convenit cum illo *Caju Bobba*, ac vix binos pollices longus & unum craſſus eſt, ex rotundo parum anguloſus, ſub tenui & molli pellicula quatuor oblongi reconduntur nuclei, digitorum inſtar locati, quorum quivis tenui obducitur pellicula ſubſtantiæ ſiccæ & vireſcentis, quatuor ſuis apicibus ſupremum acutum apicem efformantibus.

Arboris cortex ſucoſus eſt & craſſus, externe nigricans, adeoque firmiter ligno adhæret, ut vix ſeparari poſſit, unde tam diu craſſis contundendus eſt fuſtibus, donec diſſiliat: Lentus corticis ac ligni mucus cutis pruritum excitat, fructuſque plurimum a veſpertilionibus comeduntur.

Nomen. Latine *Arbor Palorum*, juxta Malaienſe *Caju Belo* ab ejus uſu, Amboinice in Hitoea *Tebe*, in Leytimora *Aykam*, *Ay-miel*, & *Kakae-mea*, quibuſdam vero *Aymiten* ab atro foliorum colore, quod nomen pluribus competit arboribus. Binæ priores ſpecies diſtinguuntur cognomine parvifoliæ & latifoliæ. Tertia proprie vocatur *Caju Belo Itam* ob nigrum corticis colorem, Sojenſibus vero *Ay-mean*, quod ſignificat nigrum lignum, quæ forte ſpecies eſt alius arboris ipſis dictæ *Umean.*

Locus. In ſaxoſis creſcit litoribus, humilibus in ſilvis & in montibus, ubi lapilli & carex inveniuntur in locis ventoſis ad ſilvarum oras.

Uſus. Longi pali hujus ligni pedem craſſi ac tenuiores magno ſunt in uſu ad palos, ex quibus piſcinæ formantur, hi enim acuminati planis inponuntur litoribus in triangulo, vel tali forma, qualis deſideratur, hujus enim duri ligni acutis apicibus ſaxoſum ſolum facile perforari poteſt, vel ſi nimis ſit durum, ferreis prius inſtrumentis perforandum eſt. Hiſce itaque erectis palis undique adnectuntur mattæ ex fiſſa arundine *Boeloe Seroe* dicta confectæ, ita ut ſepimentum referat, cujus apex hortulum refert, quod ædificium *Seri* vel proprie *Seroe* vocatur. Hi pali ex hoc eliguntur ligno, quum durum ſit, atque in aqua marina durabile. Ex craſſis arboris truncis ædium poſtes formantur, ex tenuioribus vero ejus ramis erecti pali piſcium corbium *Boeboet* dictorum, noſtratibus vero *Bobbers* vocatorum. Longi hi pali tectis etiam inſerviunt, ſecures vero quam maxime perduntur, ſi cædendo non adtendatur ad venarum vortices, qui nodum formant, ac vitari debet.

lyk de gepelde zaden van Ricinus, na de ſmaak van de bladeren zoude men oordeelen, dat dezen boom uyt het maagſchap zy van Scutellaria ſecunda.

Het hout is hard, zwaar, na 't ligt-roode trekkende, zeer warrig en quaſtig, voornamentlyk in de oude ſtammen, dierhalven moeyelyk, om te kappen en klooven: Zo lang het een ſtruyk is, geeft het lange en regte ſtammen, als ſparren, niet to min van een ligt-rood en hard hout. De boomen afgekapt zynde, ſchieten weder nieuwe ſtruiken, doch die ſtammen werden zelden dikker dan een dye.

De tweede, Arbor Palorum Latifolia of Grootbladige, heeft mede een hooge, doch bogtige ſtam, en de bladeren ſtaan zommige regt, zommige verwiſſelt tegens malkander, van zes tot negen duymen lang, en ruym drie vingers breed, glad, ſtyf, met een korte ſpitze, en beneden met grove ribben. 't Bloeizel komt van diergelyke troſſen voort, doch 't is zo kleen, dat men qualyk een gedaante daar van maken kan, want het zyn meeſt groengeele knopjes, als Moſtert-zaat, daar op zeer korte vezeltjes ſtaan, met bruyne noppen, en de bladeren van het bloempje kan men niet bekennen. De vruchten zyn tot nog toe onbekent.

De derde Arbor Palorum nigra, of zwart Paalhout, den boom heeft een redelyken regten ſtam, op 't hoogſte in de dikte van een dye, ſchier van onderen op bezet met takken en ryskens. De bladeren ſtaan enkelt en zonder order op zeer korte en ſchier geen ſteelen, en ook zodanig dat de meeſte haare onderſte zyde na boven keeren; zy zyn zeven duymen lang, ook minder, en ruym twee breed, met een ſtompe ſpits, van onderen met veel bogtige ribben, gewreven zonder merkelyke reuk of ſmaak. Uyt haaren ſchoot komt een lange en een korte ſteel boven in tween verdeelt, ieder dragende 4. of 5 langhalzige bloempjes, die van Torminalis eenigzints gelyk, doch korter.

De vrucht gelykt eenigzints die van Caju Bobba, is ſchaars twee duymen lang, en een vinger dik, uyt den ronden wat hoekig, onder een dun en weeke ſchelle vind men vier langwerpige korrels, als vingertjes tegens malkander ſtaande, ieder met een dun velletje omgeven, van ſubſtantie droog en groenachtig, met haar vier bovenſte eynden de bovenſte ſtyve ſpits uytmakende.

De ſchorſſe is zappig en dik, van buyten zwartachtig, en hangt zo vaſt aan 't hout, dat menze qualyk afſchillen kan, dierhalven moet menze met dikke ſtokken zo lange kloppen, tot datze afſpringt. Den taayen ſlym zo uyt de ſchorſſe als uyt het hout maakt jeucken op het lyf, en de vruchten eeten de Vleer-muyzen meeſt op.

Naam. In 't Latyn Arbor Palorum, na 't Maleytſche Caju Belo, van zyn gebruyk, Amboins, op Hietoe Tehe, op Leytimor Aycayn, Aymiel, en Kakae Mea, doch by zommige Aymiten, na de zwarte coleur van 't loof, een naam met veele boomen gemeen. De twee eerſte zoorten werden onderſcheyden met den toenaam van kleenbladige en grootbladige. De derde hiet eygentlyk Caju Belo itam, na de zwarte coleur van de ſchorſſe, by die van Soja Ay-mean, willende zeggen, zwarthout, zynde miſſchien een mede-zoorte van een ander boom by hun lieden Umean.

Plaats. Hy waſt op ſteenige ſtranden, onder 't kreupelboſch, en op de bergen, daar het kleine ſteenen en ſnygras heeft, en lugtig is, aan de randen van de boſſchen.

Gebruyk. De lange ſparren dezes houts, een been dik en dunder, zyn in groot gebruyk, tot palen, waar uyt men de ſeus en vich-thuynen maakt, want dezelve toegeſpitſt, zet men op de vlakke ſtranden voor aan, met een driezydig hooft, of zodanige fatzoen als men de Seri hebben wil, want met de ſcherpe ſpitzen van dit hard hout kan men ligtelyk den ſteenigen grond doorbooren, of zo die te hard is, moet men met yzere koevoeten voorbooren. Aan deze ſtaande palen dan werden langs henen, en rondom de hoofden, ydele matten van geſpleeten riet Boeloe Seroe gemaakt, gebonden, dat het een doorgaande hegge gelykt, en de hoofden kleene thuyntjes, welk gebouw men dan Seri, of eygentlyk Seroe noemt. Deze palen neemt men van dit hout, om dat 't hard, en in zee-water durabel is. Uyt de dikke ſtammen maakt men ſtylen tot huyzen, en uyt de dunder takken regte houten aan de viſch-korven, by de onze Bobbers genaamt. De lange ſparren zyn ook dienſtig tot dakwerk. Men kan de bylen zeer bederven, als men in 't kappen niet let op de draayingen der aderen, die een quaſt maken, en die men myden moet.

Servi hoc *Seri* fabricantes tanta copia hoc petunt lignum, ut vix ejus ulla ſuperſit arbor.

Depurati tertiæ ſpeciei trunci ædium palis inſerviunt, uti & palis Scrie, ſed in aqua marina non ita durabiles ſunt ac albæ *Caja Balo*, generantque facile teredinem *Tambelo* dictam. Ipſius mucoſa folia contrita & anthracibus inpoſita optime maturationem promovent, ulcerumque purulentiam tollunt.

Pali *Siri Boppas* truncorum ad memoratam Seris exſtructionem durabiles quoque cenſentur, licet molle ac lacteſcens ſit lignum, quod in aqua marina tamen coſſis non eſt obnoxium.

Tabula Sexageſima Quinta

Ramum exhibet *Arboris Palorum albæ, floribus fructibusſque* conſpicuum,
Ubi Litt. A. *Alterius ſpeciei fructum trigonum* repræſentat.

Tabula Sexageſima Sexta

Ramum exhibet *Arboris Palorum nigræ, oblongis fructibus* onuſtum.

CAPUT QUINQUAGESIMUM SEPTIMUM.

Vertifolia. Sappal Laubali.

V*Ertifolia* duplex eſt, *alba* & *rubra*; Alba ſeu latifolia magnam gerit adfinitatem cum *Reſtiaria prima*, ſubſequenti libro deſcripta, ita ut multi hanc cum illa confundant, ac communi indigitentur vocabulo *Sappar*, magna tamen inter illas obſervatur differentia; *Vertifolia* enim ingens eſt arbor, cujus folia illis *Reſtiariæ* neutiquam reſpondent, fructus etiam maxime inter ſeſe differunt.

Ejus folia ſunt oblongo-acuminata, octo novemque pollices longa, tres lata, inferius latiſſima & maxime rotunda, breviſſimis inſidentia petiolis, alternatim ramulis impoſita, majorique numero quam in Reſtiaria, ſuperne obſcure viridia, inferne incana, ad tactum mollia ac fere lanuginoſa, ad oras non ferrata nec ſinuoſa: Magni rami perfecte ſunt rotundi, glabro obducti cortice, qui ex viridi & fuſco variegatus eſt, ac ruffis punctulis maculatus inſtar illius *Reſtiariæ*, cujus generis ſine dubio *Vertifolia* eſt, ſed hic locatur, quum ejus lignum tignis inſerviat: Ejus flores ſunt puſilli & albi: Fructus ſunt baccæ uti ſubſequentis.

Lignum eſt molle, album, leve, & viride: Cortex ejus viridis facile decorticari poteſt uti Salicum, gratumque, ſed debilem, fundit odorem, fere inſtar *Styracis Liquidæ*, qui etiam percipitur, ſi ejus rami amputentur.

Secundo; *Rubra* ſeu *anguſtifolia Sappal Laubali* minora & anguſtiora gerit folia, ſex pollices longa, binos lata, juniora vero octo & novem pollices ſunt longa, tres lata, amplo ortu incipientia, ac ſenſim anguſte & acute deſinentia, non ſerrata, ſuperne intenſe viridia, inferne albicantia, non lanuginoſa, ſed glabra, multis pertexta venis tranſverſalibus, oblique admodum decurrentibus. Singularen habent characterem, quod una nempe ipſorum pars ad petiolum ſemper longior ſit altera, inferior nempe. Nec tres gerunt nervos ad petiolum concurrentes uti *Reſtiaria*: Ejus ramuli ſunt longi, glabri, & gilvi, ſeu ex coeruleo virides, quibus folia inordinata inſident.

Flores brevibus ex racemis progerminant, qui puſilli & albi ſunt, hos inſequuntur baccæ ex rotundo planæ, plurimæ ſimul conlectæ, magnitudine Ceraſorum nigrorum, ſed planæ & compreſſæ, ac ſuperius fovea impreſſæ, loco umbilici, quævis vero plano inſident

De ſlaven en Seri-makers halent zo ſterk tot dagelyks gebruik, dat men qualyk een boom vinden kan.

De ſchoongemaakte ſtammen van de derde zoorte, die men tot ſparren in den huisbouw neemt, als mede tot belos of palen aan de Seris, zyn in Zee-water op verre na zo durabel niet, als het witte Caju Belo, en genereeren ligt den boorworm Tambelo genaamt. Deszelfs ſmeerige bladeren gewreven en opgelegt, rypen zeer wel de Bloedvinnen, en trekken in de zweeren het etterige oog uyt.

Anders houd men de palen van Siri Boppars ſtammen tot de bovenſtaande Seris gemaakt ook voor durabel, zynde wel een melkachtig en week hout, niet te min in zoutwater den worm niet onderworpen.

De vyf- en ſeſtigſte Plaat

Vertoont een Tak van het *witte Palen-Hout* met *bloemen en vrugten* beladen,
Alwaar Lett. A. de *driehoekige vrugt* van de andere zoort aanwyſt.

De ſes- en ſeſtigſte Plaat

Vertoont een Tak van van de *zwarte Palen-Boom*, met zyn *langwerpige vrugten* behangen.

LVII. HOOFDSTUK.

Wendens-bladt-Boom.

D*E* Vertifolia *is tweederley*, witte *en* roode. *De witte of breedbladige heeft veel gemeenſchap met* Reſtiaria prima, *in 't volgende boek beſchreven, zo datze veele daar mede confunderen, en met eenen naam noemen* Sappar, *egter is 'er merkelyk onderſcheid tuſſchen beyde, want de* Vertifolia *werd een grooten boom, van bladeren de* Reſtiaria *gantſch niet gelyk, ook verſchillen de vruchten te veel.*

De bladeren zyn langwerpig, ſpits, acht en negen duymen lang, drie breed, agter breedſt en rondſt, op korte ſteelen verwiſſelt aan de takken ſtaande, meerder in getal, dan aan de Reſtiaria *of Lonte-boom, boven donker-groen, van onderen witachtig, zagt in 't aantaſten, en bykans wollig, aan de kanten ongezaagt, en niet hoekig: De groote takken zyn regt-rond, met een evene ſchorſſe bedekt, dewelke uyt den groenen en bruynen gemengt is, met roſſe punctjes beſpikkelt, als die van* Reſtiaria, *uyt wiens geſlagt de* Vertifolia *buyten twyffel is, doch alhier geſtelt, om dat zyn hout tot 't timmeren bequaam is. Het bloeizel is kleen en wit: De vruchten zyn bezien, als in 't volgende.*

Het hout is week, wit, ligt, en groen: De groene ſchorſſe laat zig ligt aftrekken, gelyk aan de Wilgen, en geeft een goeden, doch ſlappen reuk van haar, bykans als de Styrax Liquida, *die men ook gewaar werd, als men de takken afkapt.*

Ten tweede; De roode *of* ſmalbladige Sappal Lauhali *heeft kleender en ſmalder bladeren, zes duymen lang, en twee breed, doch de jonge zyn acht en negen duymen lang, en drie breed, van een breed begin, allenkskens in een ſpitze toeloopende, ongetant, boven hoog-groen, beneden witachtig, niet wollig, maar glad, met veele dwers-aderen, die zeer ſchuyns loopen. Zy hebben tot een teken, dat de eene helft altyd langer is aan den ſteel, dan de andere, namentlyk, de agterſte. Zy hebben ook geen drie aderen by den ſteel t'zamen ſtootende, gelyk de* Reſtiaria: *De ryskens zyn lang, glad, en blaauw-groen, daar aan de bladeren zonder order ſtaan.*

Het bloeizel komt voort aan korte trosjes, zynde wit, en kleen, daar op volgen uyt den ronden platte bezien, veele by malkander, in de grootte van krieken, doch plat gedrukt, met een kuyltje boven op, in plaatze van den navel, en ieder op een plat bordeken ſtaande, zwart, met een

dent pericarpio, nigræ ſunt, & tenui pellicula tectæ, in tres ſulcos diviſæ, intus tres nuclei ſibi adcumbunt in acutum deſinentes apicem, ſicca medulla ſeu flava farina obducti loco carnis: Facile in partes diſſecari & dividi poſſunt, ac quævis ex pallido & lignoſo componitur putamine, ſub quo nucleus planus & ruffus reconditur, durus, niger, & ſplendens inſtar Cimicis, ſed tenuior eſt, baccæ vero integræ rugoſæ & ſiccæ videntur, ac plerumque ſurſum elevantur, matureſcunt vero Auguſto & Septembri.

Maxima autem differentia in ligno conſiſtit, quod in rubra ſpecie multo ſolidius & gravius eſt, ad oras album, & intus læte rubens, tignis inutile. Ambæ ſpecies in humilibus creſcunt collibus, virgultis, ac deſertis hortis. Hanc vero proprietatem habent, quod foliorum pars albicans ſemper vento ſit oppoſita, ac proinde e longinquo alba adparent, unde & ſuum obtinuit nomen, *Sappal* enim *Laubali* Hituenſibus denotat *Sappal* (Leytimorenſibus *Sappar.*) quæ ſuum obvertit folium, hinc & *Sappal Laubali* talis denotatur homo, qui variabilis admodum eſt, ac ſemper optima prodit verba coram illis, quibus præſens eſt, quum ab iis recedens cum aliis ſibi credita communicet.

Nomen. Latine *Vertifolia*, juxta Amboinenſe ac Hitoenſe *Sappal Laubali*: Malaice *Caju daun Babaly*, h. e. folium inverſum ob dictam rationem. Leytimorenſes in Amboina, qui non adeo curioſi ſunt ac Hitoenſes Æthiopes, ipſam confundunt, uti dictum eſt, cum *Reſtiaria prima*, utraſque vocantes *Sappar* & *Sappar Laubari.*

Locus. In Amboina obcurrit in Hitoenſi regione frequentior quam in Leytimorenſi, ac præſertim rubra ejus ſpecies.

Uſus. Ex truncis rectiſque ramis Totarren formantur, h. e. pali, æque ac ex *Reſtiaria*, ambæ enim ſunt arbores rectæ & teretes. Mulierculæ admodum delectantur recenti odorato cortice; ſiccus enim nullum ſpirat odorem, quem cum aliis odoratis foliis ac præſertim *Daun Dillem* conterunt, quibus corpus ac veſtes inter lavandum fricant & obliniunt: Aliæ folia & corticem ſimul conterunt admiſcentque tenui Oryzæ pulti *Boeboer* dictæ, quæ maculis nævisque faciei ſæpius inlinitur, qui inde diſparent, cutimque glabram reddunt.

Hic cortex cum veteri *Pinanga* & *Siri Banda* maſticatus, ejuſque ſuccus deglutitus Amboinenſibus ſonoram & claram reddit vocem, quum ex ipſorum more diebus feſtis per aliquot noctes cantare debeant vel potius lachrymari: Hic autem cortex ore maſticatus multum provocat ſalivam, ac ſpumam inſtar ſaponis excitat, haud tamen ingrati eſt ſaporis, qui cum levi amaritie, & adſtrictione junctus eſt, ac proinde detergentem poſſidet virtutem.

Siccum hujus arboris lignum facillime flammam concipit claram, unde diebus feſtivis adhibetur ad combuſtiones cum ligno *arboris Regis*, diciturque regium lignum diebus regiis eſſe comburendum. Rubræ ſpeciei lignum, ſi ex vetuſtis ſit truncis intus læte rubentibus, durabile eſt ad ædificia extruenda, unde & ab Hitoenſibus ædium poſtes ex ipſo formantur, in ipſo enim ſolo non putreſcit facile, unde & ad inferiores ædium partes adhibetur.

een dun ſchelleken bedekt, en in drie voorens verdeelt. Binnen ſtaan drie korrels tegens malkander, die in een barde ſpits eyndigen, met een droog merg of geel-meel omgeven, in plaats van 't merg. Zy laaten waar ligt van malkander ſcheyden, en ieder beſtaat uyt een bleeke houtachtige ſchale, daar onder leyd een ander roſſe en platte korl, hard, zwart, en glimmende, gelyk een Weegluys, doch dunder, maar de bezien nog geheel, zyn dor van aanzien, en meeſt agterwaarts gebogen, men zietze ryp in Auguſtus en September.

Het meeſte onderſcheid beſtaat in 't hout, 't welk in de roode *zoorte veel digter en zwaarder is, aan de kanten wit, en na binnen toe ligt-rood, en tot timmeren onbequaam. Beyde zoorten waſſen op laage heuvelen, kreupelboſch, en verlatene thuynen. Zy hebben die byzondere eygenſchap, dat de bladeren haare witte zyde altyd tegens de wind keeren, en dierhalven van dien aart wit aan te zien zyn, waar van hy ook dien naam heeft, want* Sappal Lauhali *in 't Hituees te zeggen een* Sappal, (*Leytimors* Sappar) *die zyn blad omkeert, hier van daan noemenze ook* Sappal Lauhali, *een zodanig menſch, die met alle winden waayd, die altyd 't ſchoonſte ſpreekt by die geene, daar hy by is, en ondertuſſchen alles overdraagt, wat hy by andere gehoort heeft.*

Naam. *In 't Latyn* Vertifolia, *na 't Hitoeëſch, Amboins* Sappal Lauhali, *Maleyts* Caju daun Babaly, *dat is, wendent-blad, om de voorgaande reden. De Leytimorezen in Amboina, die zo curieus niet zyn, als de Hitoeëze Mooren, vermengen hem, als gezegt, met de* Reſtiaria prima *of* Lont-boom, *en noemen beyde* Sappar *en* Sappar Lauhari.

Plaats. *Men vind hem in Amboina, op 't Hitoeëze land, meer dan op Leytimor, inzonderheid de roode zoorte.*

Gebruyk. *Uyt de ſtammen en regte takken maakt men Totarren, dat is, ſtangen en ſparren, zo wel als uyt* den Lond-boom, *want beyde zyn regte en ranke boomen. De Vrouwtjes hebben een behagen in de welriekende verſche ſchorſſe (want de drooge riekt niet) dieze met andere welriekende bladeren, inzonderheid* Daun Dillem *wryven, en daar mede 't lichaam, en de klederen onder 't waſſen beſtryken: Andere wryven de bladeren en ſchorſſe t'zamen onder een dun rys-papken, datze* Boeboer *noemen, 't welkze dan op de vlekken en ſproeten des aangezigts dikwils ſtryken, dewelke daar door vergaan, en een zuyvere huyd maken, en nalaaten.*

Dezelve ſchorſſe met oude Pinang *en* Siri Banda *geknouwt, en 't zap ingezwelgt, maakt de Amboinezen een gladde keel, en heldere ſtem, als zy naar 's lands manier op haare hoog-tyden eenige nagten naar malkanderen moeten zingen, of veel meer huylen: maar deze ſchorſſe in de mond geknouwt, verwekt veel ſpeekzel, en ſchuymt als zeep, doch is niet onaangenaam van ſmaak, met een kleene zamentrekking en bitterheid vermengt, en dierhalven afvagende van kragt.*

Het drooge hout brand ligt en helder, daarom werd 't gebruykt tot vuur ſtooken, en op haare heylige dagen t'zamen met 't drooge hout van Arbor Regis, *willende zeggen, dat men Koninks-hout op Koninklyke dagen moet branden. 't Hout van de roode zoorte als 't van oude ſtammen, en binnen ligt-rood is, werd durabel bevonden, en in den huysbouw, en by de Hitoeëzen tot ſtylen van huyzen gebruykt, want zelfs in de grond vergaat het niet ligt, daarom men 't ook tot onderleggers van Paggers gebruykt.*

Tabula Sexageſima Septima

Ramum exhibet arboris *Vertifoliæ* dictæ ſeu *Sappal*, *floribus* ornatum ad Litt. A.

B. Vero *ramum fructibus* conſpicuum repræſentat.

De ſeven- en ſeſtigſte Plaat

Vertoont een *Tak* met zyn *bloemen* van *Vertifolia* ofte *Sappal-Boom* met Lett A

B, Wyſt aan een *Tak* van de zelfde *boom* met zyn *vruchten*.

CAPUT QUINQUAGESIMUM OCTAVUM.

Mangium celſum. Mangi Mangi Toncke.

NUnc cohortem adducemus arborum maritimarum, quæ vitam ſuam ex & circa aquam marinam trahunt, quæque viciſſim ramis ſuis nunc mare nunc litus ſalutant. Harum quædam continuo aquæ exponuntur, ac generali vocabulo *Mangi Mangi* vocantur, quæ in quinque genericas claſſes dividuntur, ac primo *Mangium legitimum* eſt, ſecundo *Mangium caſeolare*, tertio *Mangium album*, quarto *Mangium fruticans*, quinto *Mangium ferreum*.

Prima ſpecies iterum ſubdividitur in quatuor ſpecies, uti primo *Mangium celſum*, 2. *Minus*. 3. *Digitatum*. 4. *Candelarium*.

Mangium celſum ſeu propric *Mangi Mangi* omnium altiſſima eſt arbor ad Alnum proxime adcedens, truncum gerens rectum, viri craſſitie, qui comam gerit anguſtam, & vagam: Ejus cortex craſſiſſimus eſt, rugoſus, fiſſus, & fragilis, inferius nigricans, ſuperius plumbeus, ſuccoſus, & interne rubens. Folia plerumque ad Laurina adcedunt, ab utraque nempe parte acuminata, integra, glabra, firma, & ſplendentia, paucisque notata venis, quæ in ſuperiore parte magis protuberant, ibique intenſe viridia ſunt, inferius vero flaveſcunt, quinque & ſex pollices longa, binos & binos cum dimidio lata, petiolis pollicem longis inſidentia, obpoſita & cruciata, aliquando vero non hunc obſervant ordinem; ramorum ſummo plurimum inſident ſimul conlecta, cætera ramorum pars nuda eſt, nodoſa, & ſinuoſa, ramique ipſi facile abrumpuntur.

Poſt & inter folia oblonga & acuta capita excreſcunt digiti articulum longa, ex fuſco rubentia, quæ in decem ſeſe aperiunt apices, ſeu radios, neutiquam ample extenſos, ſed tantum dehiſcentes, inſtar calicis, in horum centro ſeſe exhibent decem anguſta petala, ſeu ſtamina, ſuperius bifida, intenſe lutea, non elevata, ſed inter priores apices ſeſe ſiſtentia, decidua facile, ſuntque ipſi hujus arboris flores. In hujus calicis centro oblongum ponitur piſtillum, inferius ventricoſum, ſuperius anguſtatum inſtar ampullæ, ex hujus centro fructus excreſcit, qui oblonga & rotunda eſt ſiliqua, ſpithamam vel pedem longa, minorem digitum craſſa, per longitudinem ſtriata, prope ortum rubra, cætera ipſius pars ex fuſco & obſcure viridi colore variegata eſt, ſubſtantiæ herbaceæ, ſed ſenſim parum lignoſæ, quæ intus album & ſiccum gerit cor, forma craſſi nervi, quod a plebe editur. Hæ ſiliquæ maturæ ex ſtellato decidunt calice, qui in arbore remanet, apice vero terram tangentes, radices agunt, & arbuſculas emittunt, foliaque ex inferiore propullulant parte, licet etiam hæ ſiliquæ transverſaliter terram tangant, ex ſuperiore tamen ipſarum parte radiculas emittunt, ſeſeque erigunt.

Arboris lignum ruffum eſt ſeu rubens, durum, grave, ſuccoſum, & per longitudinem rimas facile agens, odoris paludoſi ſeu ſulphurei, qui in cortice fortior & penetrantior percipitur, facile autem flammam concipit, licet ſit viride, ſi per momentum tantum igni fuerit adpoſitum, & fumo inroratum, quando fortem concipit flammam, magnumque emittit calorem, ſed ſtridorem excitat & ſcintillas ejicit, quod in ſicco tamen non ita obſervatur, cujus cauſſa eſt ſulphurea pinguedo, quam in paludoſo ac ſalſo extrahit ſolo.

Dum itaque hæ arbores ſemper mollibus ac paludoſis creſcunt locis, ſeu talibus in litoribus, quæ viciſſim maris itu & reditu nunc aqua marina teguntur, nunc liberantur, hinc ipſarum radices plerumque ſupra terram nudæ elevantur, ex multis quaſi nigris & rotundis compoſitæ farciminibus, quæ inſtar ſerpentum intricatæ ab una ad alteram excurrunt arborem, difficilemque tranſitum cauſſant; ſi enim ex is prolabamur, ad dimidiam corporis partem paludoſo

LVIII. HOOFDSTUK.

De Hooge Mangie-Boom, ofte Lalary-Hout.

NU zullen wy opvoeren een troep van eygentlyke ſtrand-boomen, die haar leven in en omtrent 't zee-water hebben, ziende met beurten onder haare takken dan 't drooge land, dan 't zee-water. Zommige ook ſtaan geduurig in 't water, men noemtze met een generale naam Mangi Mangi, *en die zyn in vyf hoofd-geſlagten verdeelt: als eerſtelyk* Mangium Legitimum: *Ten tweeden* Mangium Caſeolare: *ten derden* Mangium Album: *ten vierden* Mangium Fructicans: *ten vyfden* Mangium Ferreum.

Het eerſte geſlagt wert wederom verdeelt in vier zoorten, als 1. Mangium Celſum. 2. Minus. 3. Digitatum. 4. Candelarium.

Mangium Celſum *ofte eygentlyke* Mangi Mangi, *is het hoogſte van allen, de Elſſeboomen naaſt komende, met een regte ſtam van een mans dikte, boven met een ſmalle en ydele kruyn. De ſchorſſe is zeer dik, ruyg, geborſten, en breekſaam, beneden ſwartachtig, boven lootverwig, zappig, en rood van binnen. De bladeren in 't generaal gelyken de Laurier-bladeren, namentlyk agter en vooren toegeſpitſt, met evene kanten, glad, ſtyf, en glimmende, met weinige merkelyke aderen, aan de bovenſte zyde meer uytbuylende, en aldaar hoog-groen, van onderen geel-groen, vyf en zes duymen lang, en twee en twee en een half breed, met haar duym-lange ſteelen regt tegens malkander, en in 't kruys ſtaande, dog hier en daar de ordre brekende. Zy ſtaan aan 't voorſte der takken meeſt by malkander, want de reſt is bloot, knoppig, bogtig, en de takken zelfs breeken kort af.*

Agter en tuſſchen de bladeren komen langwerpige en ſpitze knoppen voort, een lid van een vinger lang, en bruyn-rood, die hun openen in tien ſpitzen of ſtralen, geenzints wyd geopent, maar ſlegts gapende, als een kelkje; daar binnen ziet men tien ſmalle blaadjes of draadjes, aan haar bovenſte in tween gekloven, hoog-geel, en niet boven de buytenſte, maar wel tuſſchen dezelve doorkykende, en ligt uytvallende, dewelke zyn 't bloeyzel van dezen boom. In de midden dezes kelks ſtaat een langwerpig heuveltje, beneden met een buykje, en boven met een hals, als een oly-kruykje. Uyt deſſelfs mond waſt de vrucht, zynde een langwerpige ronde houwe, een ſpan of een voet lang, en een kleene vinger dik, in de lengte geribt, by haren oorſpronk rood, de reſt uyt den bruynen en donkergroenen gemengt, kruydachtig van ſubſtantie, maar ten laatſten wat houtachtig, van binnen met een wit droog hert, in de gedaante van een dikke zenuwe, 't welk by 't ſlegte volkje eetbaar is. Deze houwen ryp zynde, vallen uyt den geſternden beeker, die aan den boom blyft hangen, en met haare ſpitzen in de aarde rakende, gewinnen wortelen, en brengen jonge boompjes voort; de bladeren uyt 't agterſte eynd voortkomende, en al vallen de houwen dwers op de aarde, zo ſchietenze evenwel uyt het voorſte eynd haare worteltjes in de aarde, en regten haar als dan op.

Het hout is ros of roodachtig, hard, ſwaar, zappig, en in de lengte ligt ſcheurende, van een moerasagtigen of ſwaveligen reuk, die nog ſterker in de ſchorſſe is, ligt brandende al is 't groen, als 't maar een kleene poos in 't vuur gelegen en berookt is, wanneer het fel brand, en een ſterke hitte geeft, dog met wat knerſſen en ſpringen, 't welk in 't droge meeſt vergaat, wiens oorzaak is de ſwavelagtige vettigheid, die 't uyt de moeraſſige en zoute gronden trekt.

Dewyl nu deze boomen altyd ſtaan in weekagtige en moeraſſige gronden, of op zodanige ſtranden, die het zout water met beurten van Ebbe en Vloet ontbloot en bedekt, zo ſtaan de wortelen ook gemeenelyk hoog boven de grond bloot, van veele ſwarte en ronde worſten gemaakt, als ſlangen door malkander gevlogten van den eenen boom tot den anderen, dat men gantſch moeyelyk daar over gaan kan; want zo men daar van afſlipt, raakt men tot in de midden toe in de moeras. Egter is daar onder altyd een hard-

ſo obruimur cæno, ſub hoc tamen ſemper durum ſaxoſumque reperitur ſolum, cui arborum radices ſeſe inſigunt firmiter, ſuperiores vero & laterales harum radices fungoſæ admodum ac molles ſunt, ita ut facillime cædi & disrumpi poſſint, dumque hæ arbores quam arctiſſime ſibi adſtant, magnamque hujus litoris occupant partem ad aliquot milliarium ſpatium, talibusque intricatis radicibus ſibi innectuntur ita, ut unam radicum congeriem conſtituant, hinc regionem iſtam ab hac parte vix permeare poſſumus, dum ad minimum ad ſclopeti minoris diſtantiam, in quibusdam vero locis ad majoris ſclopeti projectum ſuper has radices incedere cogamur, antequam ad ſiccam perveniamus terram, quod incolis non ita difficile eſt, qui has ſuperſiliunt radices inſtar hircorum, quum Europæi melius norint calceis incedere.

Ubi vero diu morari volumus, pontes lignei ſupra has exſtruuntur radices, vel ubi cænum non nimis eſt profundum, radices exciduntur usque ad durum ſolum, quod noſtri milites in Ceramenſibus bellis optime addidicerunt: Arbores autem, quæ diffuſe in arenoſo creſcunt ſolo, nudas itidem gerunt radices, ſed arcte intricatas, & mox arenam perforantes, ut ſolidum occupent ſolum.

Anni tempus. Non certum obſervat hæc arbor florendi vel fructus producendi tempus, quum omni anni tempore, pro varietate inſularum, hos gerant ratione ipſarum varietatum. In Amboina plurimum florentes vidi menſibus pluvioſis, fructusque maturos obſervavi Octobri & Novembri.

Nomen. Generale cunctarum harum arborum nomen eſt *Mangium.* Malaice *Mangi Mangi.* Ac quibusdam ſcriptoribus Belgis *Wortel-boom* ſeu *Radicum arbor*, quod cum *Varinga* haud confundendum eſt. Primam ſpeciem voco *Mangium Celſum*, quum omnium harum arborum altiſſima ſit, & rectiſſimum gerat truncum. Item *Mangium Legitimum*, h. e. verum, ſeu genuinum *Mangi Mangi.* Malaice *Baco* & *Toncke.* Quidam hanc vocant arborem *Mangi Mangi Perampouan* ſeu *fœminam*, quod alii meliore jure ſubſequenti tribuunt ſpeciei. Ternatice dicitur *Lolaro*, noſtræque nationi *Lalary-hout.* Macaſſarice *Sala Sala.* Amboinice in Hitoea *Teby*, aliis vero in locis *Waceat* & *Waät.* In Leytimora *Watta Lopu*, in Orientali Ceramæ plaga *Akat.* In Bonoa & parva Cerama *Kakil*, Chinenſibus *Katya.*

Locus. Hæc mira aquoſa arbor non tantum plurimum nota eſt in cunctis aquoſæ Indiæ inſulis, ſed ejus ſpecies quoque obcurrunt in India Occidentali, Africa, & ſeptentrionalibus vicinæ auſtralis regionis plagis &c. Prima ſpecies in ipſa raro invenitur Amboina, ſed porro in Cerama, Manipa, & Boerone magna in quantitate, in omnibus nempe ſinibus & tractibus, in quibus mare eſt pacatum, plana ſunt litora, paludoſa loca, inque iis ad duorum vel trium pedum altitudinem durum ſaxoſumque ſolum, atque ubi mare undis ſuis æſtuaria format. Magnus *Kayeli* ſinus in Boerone, ubi non tantum plana ac cænoſa ſunt litora, ſed ingentia quoque flumina, denſas inprimis harum arborum profert ſilvas in litore, unde a multis annis lignum pro foco petitum eſt pro caſtello Victoria. Magna *Gelolo* inſula profundis ſuis ſinibus non tantum juxta litus amplis harum arborum ſilvis occupata eſt, ſed hæ ad ipſos usque montes creſcunt, ita ut hæ vallibus inſerviant, quibus natura has inſulas munivit in locis habitatis, ut facilis ad ipſas adpulſus prohibeatur.

Uſus. Hoc lignum magnam cum Alno noſtra habet proprietatem, quum nempe cænoſo ſepultum loco durabile admodum ſit, unde & ædium fundamenta talibus exſtructa locis, hujus arboris cæſis ſtipitibus ſternuntur, quæ ſegmenta mortui viri vulgo vocantur. Ubi vero hoc lignum ſicco exponitur loco, vel extra aquam eminet, facillime perit, magnosque, craſſos, & pingues generat coſſos, ante omnia autem teredinem, quæ fiſtulas ſuas per totum dispergit ſtipitem, nihilominus tamen ubi ſicco ponitur in loco ſub tectis, ſatis diu durabile eſt, unde & non tantum ædium poſtes ex ipſo formantur, ſed etiam clauſtrorum pali, qui in hisce regionibus exſtruuntur in magnum commodum belli temporibus, quum ubique fere erectæ hæ arbores ad manus ſint, palique iſti ſupra terram per aliquot annos incorrupti manent, ubi vero ſiccum tangunt ſolum, intra annum putreſcunt. Optimum

harde ſteenige grond, daar in de wortelen haar vaſtigheid hebben, hoewel de bovenſte en die ter zyde ſtaan, zeer voos en week zyn, zo dat men ze gemakkelyk doorkappen en afbreeken kan, ook dewyl deze boomen zeer digt ſtaan, en een groot ſtuk van den ſtrand beſlaan, zomtyds eenige mylen lang, met zodanige verwerringe van wortelen aan en door malkander, als of het eene wortel was, zo kan men de Landen aan die zyde qualyk aandoen, dewyl men ten minſten een piſtool-ſchoot, op veele plaatzen een roer-ſchoot, en meer, over deze wortelen moet paſſeeren, eer men aan 't drooge land komt, 't welk voor de Inlanders niet zo moeyelyk is, die daar over ſpringen als bokken, als voor een Europiaan, die beter verſtant heeft van ſchaatzen.

Dog waar men lange bylen vind, moet men een brugge van planken over deze wortelen maken, of daar de modder niet te diep is, kapt men de wortelen door tot op den harden gront, 't welk onze Soldaten in de Ceramze oorlogen wel geleert hebben. Welke boomen nu alleen ſtaan hier en daar op een zant-grond, hebben haare wortelen ook wel bloot, maar digt in een gedrongen, en ſtrax in 't zant duykende, om vaſte grond te zoeken.

Sayzoen. *Het heeft geen zeker Sayzoen, bloeyende de vrugtdragende op allerley tyden, na de verſcheidentheid der Eilanden, en na haare diverze Mouſſonnen. Op Amboina heb ik ze meeſt zien bloeyen in de regen-maanden, en de rype vruchten geven in October en November.*

Naam. *Den generalen naam van alle deze boomen is* Mangium. *In 't Maleyts* Mangi Mangi. *By zommige Schryvers in 't Duytſch* Wortel-boom, *'t welk men met de Varinga niet vermengen moet. De eerſte zoorte noemen wy* Mangium Celſum, *om dat 't de hoogſte en regtſte van ſtam is onder alle. Item* Mangium Legitimum, *'t regte of eygentlyke* Mangi Mangi. *Op Maleyts* Baco *en* Toncke. *Zommige noemen 't* Mangi Mangi Perampouan *of* wyfken, *'t welk andere met beter reden de volgende zoorte toeſchryven. Op Ternaats* Lolaro, *en by onze Natie* Lalary-hout. *Op Macaſſers* Sala Sala. *Amboinſch op Hitoe* Tehy, *op andere plaatzen* Waccat *en* Waät, *op Leytimor* Watta Lopu, *op Ooſt-Ceram* Akat, *op* Bonoa *en kleen Ceram* Kakil, *by de Chineezen* Katya.

Plaats. *Deze wonderlyke water-boom is niet alleen meeſt bekent in alle Eilanden van water-Indiën, maar ook zyne geſlagten vint men in Weſt-Indiën, Africa, en de Weſter-deelen van 't naaſte Zuyd-land &c. De eerſte zoorte wert op Amboina zelfs weinig gevonden, maar voorts op Ceram, Manipa, en Boero, in groote menigte, te weten in alle bogten en ſtreeken, daar wat ſtille zee is, vlakke ſtranden, moeraſſige gronden, dog op twee of drie voeten daar onder harde ſteen-grond, en daar de zee met haar overvloeyen eenige poelen maakt. De groote bogt op* Kayeli, *op Boero, daar 't niet alleen vlakke en modderige ſtranden, maar groote rivieren heeft, is inzonderheid met digte boſſchagien van deze boomen aan ſtrand bekleed, waar uyt men in lange jaaren herwaarts al het brandhout voor 't Kaſteel Victoria gehaalt heeft. Het groote Eyland* Gelolo *met zyne diepe inwyken, is niet alleen langs den ſtrand met breede boſſchen van deze boom voorzien, maar die gaan ook tot aan en in 't gebergte, zo dat dit de wallen zyn, waar mede de natuur deze Eylanden bewaart heeft aan bewoonde plaatzen, om het gemakkelyk landen te beletten.*

Gebruik. *Dit hout heeft veel eygenſchappen van ons Elſenhout, te weten om dat 't in een moeraſſigen grond begraven zynde, zeer durabel is; daarom men de fondamenten van gebouwen, die op zodanige grond ſtaan, met eenparige gekapte ſtukken van dit hout belegt, welke mooten men doode mannen noemt. Maar daar dit hout in drooge grond ſtaat, of buyten water uitſteekt, vergaat 't zeer ligt, gewint groote, dikke, vette wormen; maar vooral komt 'er den boor-worm zeer ligt in, die zyne pypen door 't geheele blok verſpreyt; niet te min daar ze op 't drooge, en onder dak ſtaan, konnenze redelyk lang duuren: dies werden niet alleen ſtylen van huyzen daar uyt gemaakt, maar ook Palliſſaden van alderhande Forteſſen, die men hier in deze Ooſterſche Eilanden maakt tot een groot gerief in oorlogs-tyden, wanneer men ſchier over al deze regte boomen by der hand heeft, blyvende boven de aarde eenige jaren onverteert, dog zo verre ze* in

mum porro eſt lignum non tantum foco, ſed etiam furnis, in quibus calx & lateres excoquuntur, quum facillime ardeat, ingentemque excitet calorem. Si in culina adhibeatur, oportet eſſe ſiccum, quin ſtrepitum excitet nimium, moleſtumque fundat odorem ſulphureum cænoſumque.

Tinctores Chinenſes cortice utuntur ad lintea nigro inbuenda colore, ut & ad majora retia tingenda: Creatoris inſuper ſumma benignitas laudanda iterum venit in vili hac arbore, quod medullam nempe ejus fructus edulem creaverit, talibusque largitus fuerit inſulis loco panis, in quibus pauca Sagou, Oryzæ, ſimiliumque arborum invenitur copia, unde homines alioquin ſuum habent victum, quales ſunt Boeronenſes, Bonoenſes, ac præſertim populi Papoenſes inſulas inhabitantes, qui magis rupes quam ipſam occupant terram, ubi peregrini præ fame morerentur, eſt enim miſerabilis panis, quem ſtomachus exoticus digerere non poſſet: Præterea quoque compertum fuit, fructus iſtis in locis productos multo delicatiores eſſe illis, qui in Cerama, aliisque creſcunt inſulis, ubi profundiores ſunt paludes, frequentioresque Sagus: Hic autem cibus ſequenti præparatur modo: Maturas ſumunt ſiliquas, quas aquæ incoquunt, quam effundunt, dein ex ſiliquis apertis medullam tollunt, quæ calami craſſitiem habet, iterumque hanc coquunt cum Calappi lympha vel piſcium jure, quam dein comedunt. Incolæ etiam non abhorrent ab arboris cortice, quem in cibum adhibent, quam ſulphureus etiam ejus ſit odor, quædam enim ejus ſumunt fruſtula, quæ admiſcent cibo *Cocobe* dicto, de quo actum fuit ſupra in capite de *Atuna litorea*: compertum vero fuit, ſi hic cortex nimium cibo fuit adjectus, pectori obeſſe, Aſthmaque cauſare. Viridia etiam folia a plebe cruda comeduntur inſtar *Ulang* ad *Bocaſſan*, quum gratum ſalſumque præbeant ſaporem ex ipſorum ſententia.

Mangi Coſſus in hoc generatus ligno digitum longus & craſſus eſt, ſuperius latiſſimus, ac ſenſim anguſtatus, ex octo magnis & quatuor parvis componitur plicis, qui obſcure fuſcum habet caput, ac tres breves parvosque pedes ab utraque parte, eſtque albus, glaber, frigidus ſemper, & madidus. In ligno generatur, quod diu in loco ſicco fuit depoſitum, facileque lignum adrodens exaudiri poteſt, lignum vero in aquam projectum, ſtatim teredinem generat.

Mirabilem cum hoc ligno Ternatenſes inſtituunt curam contra debilitatum virile robur, ejusque inpotentiam accidentalem, quod ſummum habent arcanum, ac multiplicem ejus jactant experientiam: Hujus autem ligni palum ſumunt, quem alicubi conligant, ut per binos tresve menſes in aqua ſalſa fluctuet, hujus dein ſegmentum amputant ſpithamam vel pedem longum, qui autem accuratiores ſunt, ſpithamam perfecte longum, tresque digitos latum expetunt, hoc ſupra porphyritim terunt craſſiore ſua parte, ſimul cum forti aceto rubraque Zingibere, ægroque jejuno propinandum exhibent, quantum & quam fortiſſime tolerare poteſt, quo priſtinum recuperat robur.

Mangi Mangi in provincia *Quantung* & *Toncquien* creſcens, haud multum ab hac prima differt ſpecie, & ſubſequenti quarta, quæ ambæ ipſis *Catya* vocantur. . Tantam adquirunt craſſitiem, ut ex ipſorum truncis navium gubernacula formari poſſint, atque ex ipſorum incurvis ramis anchoræ. Breves ipſarum fructus pauperibus penuriæ tempore pro cibis quoque inſerviunt, ſi Oryzæ proventus non ſucceſſerit, fructus enim medullam eximunt, parumque iſtam contundunt, quam in aqua conterunt, & excoquunt, ex qua farinam componunt inſtar *Sagu-Mantæ*, quam cum Oryzæ farina commiſcent, ex qua panes minores coquunt.

Mangle, cujus ſæpius Indiæ Occidentalis ſcriptores mentionem faciunt, pro una eademque arbore habenda eſt, vel ſaltem adfinis eſt Orientali *Mangi Mangi*, ſed errorem apud illos plerumque detego, quod nempe *Mangi Mangi* non ſatis norunt diſtinguere a *Varinga*, quum ambæ hæ arbores radices ex ramis ſuis in terram inmittant, Hiſpanus enim *Plinius Euſeb. Nierenbergius libr.* 14. *cap.* 38. primo veram deſcribit *Mangi Mangi* ſub nomine *Mangle Oviedi*, quæ optime cum noſtro *Mangio*, ac præſertim cum ſub-

in de grond ſtaan, verrottenze binnen 't jaar. Voorts is 't eene van de treffelykſte brandhouten, niet alleen in de keuken, maar ook tot kalk en ſteen-ovens, brandende zeer ligt, en een geweldige hitte van zig gevende. In de keuken moet het wat gedroogt zyn, anderzints knerſt 't te zeer, en valt laſtig met zynen ſwaveligen en moeraſſigen reuk.

De Chineeze Verwers gebruyken de ſchorſſe onder 't ſwart verwen van 't linnen, als mede om groote netten daar mede te tanen: Nog blyft des Scheppers goedheid in dezen veragten boom, dat hy de heeſt of 't hert van de vrucht eetbaar heeft gemaakt, en zodanige Eylanden tot brood gegeven, daar weinige Sagoe, ryſt, en diergelyke boomen waſſen, daar men anders zyn nootdruft van heeft, gelyk 'er zyn die van Boero, Bonoa, en inzonderheid alle de Papoeſe Eylanden, die meer op klippen, dan land woonen, en daar Vreemdelingen van honger zouden moeten vergaan; want het is een brood van elende, dat geen uytlandſche maag verdragen kan. Daar en boven heeft men bevonden, dat de vruchten op voornoemde plaatzen veel ſmakelyker zyn dan op Ceram, en andere Eylanden, daar dieper moeraſſen, en meer Sagu-boomen gevonden werden; Deze koſt bereydenze aldus: Zy nemen de rype houwen, kooken die in 't water op, 't welk zy weggieten, daar na de houwen geopent zynde, nemenze 't pit of merg daar uyt, 't welk in de dikte van een ſchaft is, en kooken 't nogmaals op met Kalappus-melk of viſch zop, en eten 't alzo. De Inlanders zyn ook niet vies van de ſchorſſe tot de koſt te gebruyken, hoe ſwavelig die van reuk is, want zy nemen ettelyke kleene ſtukjes daar van, en vermengen die onder de koſt Cocoho *genaamt, waar van boven in 't Kapittel van* Atunus Litorea *vermeld is, hoewel men bevind, dat de ſchorſſe te veel in de koſt gebruykt, de borſt beſwaart, en korten aſem maakt. De groene bladeren werden van 't gemeene volkje ook raauw gegeten, gelyk* Ulang *tot* Bocaſſan, *om datze aangenaam brak zyn, zo zy gevoelen.*

De worm of Coſſus *die in 't hout groeyt, is een vinger lang en dik, vooren breetſt, en allengskens toeſmallende, beſtaande uyt agt groote en vier kleene vouwen, met een donker-bruyn hoofdeken, en drie korte voetjes, te weerzyden wit, glad, altyd kout, en vogtig. Hy groeyd in 't hout, dat een tyd lang op 't drooge gelegen heeft, en men kan hem gemakkelyk in 't hout hooren knagen, maar het hout op 't water leggende, genereert ten eerſten den boor-worm.*

Een klagtige kuure maken de Ternatanen ook met dit hout, tegens de betoverde manlykheid, en zyn verſwakking, 't welk zy egter voor een groot geheim houden, en veelvoudige Experientie daar van roemen. Zy nemen een ſparre van dit hout, binden die ergens vaſt, en laten hem dus twee of drie maanden in zout water dryven, hier af kappenſe een ſpaan van een ſpan, of een voet lang; die curieuſer zyn, willen hem precies een ſpan lang en drie vingers breed hebben, die wryvenze op een ſteen met het dikſte eynd, t'zamen met ſterken azyn en roden Gember, en geven 't den Patient nugteren te drinken, zo veel en ſterk hy verdragen kan, waar door hy weder fris zal werden.

Het Mangi Mangi *dat in de Provintie* Quantung *en* Toncquien *waſt, verſchild niet veel van deze eerſte, en de volgende vierde zoorte, beyde by hunluden* Catya *genaamt. Zy werden zo dik, dat men uyt den ſtam roerr tot Vaartuygen, en uyt de kromme takken ankers kan maken. De korte vruchten verſtrekken de arme luyden in hongersnood ook voor koſt, als 't rys-gewas niet wel ſlaagt, want zy nemen de voornoemde pit uit de vruchten, kneuzen dat een weinig, wryven het in water, koken het, en maken daar van een meel, als* Sagu-Manta, *'t welk zy dan met rys-meel vermengen, en broodjes daar af bakken.*

Mangle, *waar van de Schryvers van Weſt-Indiën dikwils gewag maken, moet men voor een en 't zelfde, of immers voor een naaſte zoorte van 't Ooſt-Indiſche* Mangi Mangi *agten; dog bemerk ik doorgaans by dezelve een abuys, dat zy 't Mangi Mangi niet veel weten te onderſcheiden van de* Varinga, *om dat beyde de boomen van haare takken wortelen in de aarde ſchieten; want den Spaanſchen* Plin. Euſeb. Nierenbergius. Lib. 14. cap. 38. *beſchryft eerſt de regte* Mangi Mangi, *onder den naam van* Mangle *uyt* Oviedus, *'t welk zeer wel met*

Google

ſubſequenti *Candelario* convenit, quæ autem mox addit ex relatu *Fabricii Mordentis Cluſio* facto de mirabili radicifera arbore circa *Goam* creſcente, de *Varinga* intelligenda ſunt: Quæque *Fernandus Lopes Caſtagneda* de *Mangua* ſcribit, de noſtra *Mangi Mangi.* Arbor quoque *Enſanda* a *Nierenbergio* male *Enlanda* vocatur. Loanda in regno *Congbo* creſcens, & a *Pigafetta* deſcripta, arbor eſt tam a *Mangi Mangi*, quam a *Varinga* diverſa, cum ultima autem optime conveniens: Quæ Hiſtoria Gallica *Antillarum cap.* 8. ſcribit de arbore *Pareluvier*, poſtea indicabitur in capite de *Mangio Candelario.*

Varingæ non tantum radicem, ac potiſſimum ſub nomine *Ficus Indiæ*, ſed etiam hanc radiciſeram arborem antiquis fuiſſe notam ſcriptoribus, videor mihi probare poſſe inter alios ex *Plinio* qui *libr.* 13. *cap.* 25. arbores deſcribit, in aqua marina creſcentes foliis *Lauro* & *Olea* ſimilibus, immo totum Orientalem oceanum talibus eſſe repletum arboribus. Videtur autem ex more iſtorum temporum rea obſcure admodum ad ipſum fuiſſe delatas, magisque obſcure ab ipſo deſcriptas, eodem enim in capite Fucum, Algam, Arbores, & Coralliorum frutices commiſcet.

Tres inſuper *Mangue* ſeu *Mangle* ſpecies ſcribit *Piſo. libr.* 4. *cap.* 42. in Braſilia creſcentes, quarum binæ priores ſpecies nullam cum noſtro *Mangi Mangi* habent adfinitatem, ſed tertia peculiariter Braſilianis *Guapariba*, Portugallis *Mangue Verdadeiro* dicta, fere cum ſubſequenti noſtro *Mangio Candelario* convenit, longas enim fuſcasque gerit ſiliquas, intus amara repletas medulla, binas ſimul dependentes, quæ decidentes magis cancrorum quam hominum inſerviunt nutrimento; ita autem litora obcupat, ut fere nemo ad ea adpellere poſſit, ubique ex ramis ſuis radices in terram emittens. Ejus vero radix mollis eſt & aquoſa, quæ conſciſſa, ſupra carbones toſta, venenatisque ictibus piſcis *Nigui*, qui hisce in terris vocatur *Ican Swangi*, impoſita dolorem ſedat, vulnusque curat, licet in initio dolor exacerbetur, ſed dein ſenſim decreſcit, quod promptum eſt remedium ac ſolatium piſcatoribus, qui illud primum detexerunt, noſtroque indicarunt populo.

Fuſcus trunci cortex ibi quoque adhibetur ad retia tingenda. Incolæ noſtri de uſu corticis nil norunt, ſed medullam fructuum ſub cineribus torrent, quam ictui ſenſim adplicant. Fructuum cortex cum pulligine contritus arma clypeosque eleganti obducit ac tingit colore, ita ut ſplendeant.

In *Rumphii Adpendice* hæc adduntur.

In *Hort. Malab. part.* 6. *Fig.* 31. tres hujus arboris diſcribuntur ſpecies ſub nomine *Candel*, quarum prima ſpecies Malabarice proprie vocatur *Candel*, Portugallice *Pao Salgoedo Macho.* Belgice *Run-boom*, quæ figura, deſcriptione, & uſu cum noſtro convenit *Mangio Celſo.* Subſequens Figura 34 *Pee Candel* dicta, Portugallice *Salgeyra Mamato*, Belgice *wilde Run-boom*, noſtrum mentitur *Mangium Candelarium*, vel ſaltem ſubſequens *Tsjerou Candel*, Portugallice *Salgeyra Major* dicta, Belgice *water-Run-boom.* Figur. 38. *Pou Candel*, Portugallice *Salgeyra Ferma*, Belgice *kleyne Run-boom*, quandam habet convenientiam cum *Mangio Fruticante*, *Mangium* vero *Caſeolare part.* 3. *Fig.* 40. deſcribitur ſub Malabarico nomine *Blatti*, Portugallico *Jamboe de Mato*, Belgico *Sterre-bollen.*

Tabula Sexageſima Octava

Ramum exhibet *Mangii celſi*
Ubi Litt. A. Ejus *florem caliculatum* denotat.
B. *Florem* cum *fructus rudimento.*
C. *Fructum* ipſum *pericarpio* contentum.

met ons Mangium, *en inzonderheid met 't hier aan volgende* Candelarium *over een komt: Maar het geen hy ſtrax daar by voegt uyt 't verbaal van* Fabricio Mordente *aan* Cluſio *gedaan, van de wonderlyke Wortelboom omtrent* Goa *waſſende, moet men van de* Waringa *verſtaan; en 't gene* Fernandes Lopes Caſtagneda *van de* Mangue *ſchryft, wederom van onze* Mangi Mangi. *En den boom* Enſanda *by* Nierenbergius *qualyk* Enlanda *genaamt. De* Loanda *in 't Koninkryk* Conga *waſſende, en door* Pigaſetta *beſchreven, is een boom zo wel van de* Mangi Mangi, *als de* Waringa *verſchillende, dog met den laatſten beſt overeenkomende. Wat de Franſche Hiſtorie* Antill. cap. 8. *ſchryft van den boom* Pareluvier, *zal hier na gezegt worden in 't Kapittel van* Mangium Candelarium.

Dat nu niet alleen de wortel boom Varinga, *en wel meeſt onder de naam van* Ficus Indica, *maar ook deze wortel-boom de oude Schryvers niet onbekent zy geweeſt, dunkt my, kan ik merkelyk bewyzen, onder anderen uyt* Plinius, *dewelke* Lib. 13. cap. 25. *boomen beſchryſt, die in zee-water groeyen, met bladeren den Laurier- en Olyfboom gelyk, ja dat den geheelen Orientaalſchen Oceaan vervult zy met diergelyke boomen. Dog zo 't ſchynt na die tyds manier, zyn hem die dingen wat donker aangebragt, en nog donkerder van hem beſchreven; want in 't zelfde Kapittel mengt hy wier, kroos, boomen, en beeſters, allegaar door malkander.*

Nog drie zoorten van Mangue *of* Mangle *ſchryft ons* Dr. Piſo. libr. 4. cap. 42. *in Braſil waſſende, waar van de twee eerſte zoorten geen gemeenſchap hebben met onze* Mangi Mangi, *maar de derde in 't byzonder op Braſiliaans* Guapariba, *Portugees* Mague Verdadeiro, *komt ten naaſten by met ons volgende* Mangium Candelarium *over een, want het draagt lange bruynachtige houwen, binnen met een bitter merg gevuld, twee en twee by malkander hangende, dewelke afvallende, meer dienen tot een voetzel van de krabben, dan de menſchen. Het beſlaat de ſtranden zodanig, dat men dezelve kwalyk kan aandoen, over al uyt zyne takken wortelen in de aarde ſchietende. Zyn wortel is week en waterachtig, dewelke in ſtukken geſneeden, op kollen gebraden, en gelegt op de fenynige ſteeken van den Viſch* Nigui, *zynde hier te lande den* Ican Swangi, *beneemt de pyn, en herſtelt het lidt, hoewel de pyn in 't eerſte vermeerdert, maar daar na allengskens vermindert; een trooſtelyk en gereed geneesmiddel voor de Viſſchers, die zulx eerſt ontdekt, en aan ons Volk geopenbaart hebben.*

De bruyne ſcherſſe des ſtams werd aldaar ook gebruykt om de viſch-netten mede te tanen. Onze Inlanders weten van 't gebruyk des wortels niets, maar wel uyt 't merg en pit der vruchten, datze onder de aſſche heet braden, daar na op den ſteek wat ver houden, en allengskens naderen. De ſchelle der vruchten met eenig ſwartzel gewreven, verft de ſchilden ſchoon ſwart en blinkende, als mede de Calebaſſen.

Dit werd 'er in het Aanhangzel *van* Rumphius *bygedaan.*

In Hort. Malab. part. 6. Fig. 31. *werden zes zoorten van dezen boom beſchreven onder den naam van* Candel, *waar van de eerſte zoorte in 't Malabaars genaamt is* Candel, *in 't Portugeeſch* Pao Salgoedo Macho, *in 't Duitſch* Run-boom, *in figuur, beſchryving, en gebruyk, over een komende met ons* Mangium Celſum. *De volgende Tabula* 34. *genaamt* Pee Candel, *in 't Portugeeſch* Salgeyra Mamato, *in 't Duitſch* wilde Run-boom, *wil ons* Mangium Candelarium *zyn, of immers het volgende* Tsjerou Candel, *in 't Portugeeſch* Salgeyra Major, *in 't Duitſch* water-Run-boom. *Fig.* 38. Pou Candel, *Portugeeſch* Salgeyra Ferma, *Duytſch* kleene Run-boom, *heeft eenige overeenkomſt met ons* Mangium Fruticans; *maar het* Mangium Caſeolare *wert beſchreven Part.* 3. *fig.* 40. *onder den Malabaarzen naam* Blatti, *Portugeeſch* Jamboe de Mato, *Duitſch* Sterre-bollen.

De acht-en-zeſtigſte Plaat

Vertoont een Tak van de hooge *Mangi-Boom.*
Alwaar Lett. A. derzelfs *Bloem* met de kelk vertoont.
B. De *Bloem* in zig bevattende het *beginzel des vruchts.*
C. De *vrucht* zelfs, met zyn *kelk* omvangen.

OBSERVATIO.

Hæc vera eſt Kandel *H. Malab. part.* 6. *Tab.* 31 & 32. exhibita, & Mangle Pyri foliis, cum ſiliquis longis, Ficui Indicæ ſimilis. *Sloan. Cat. Pl. Jam. & Voy. Jam. part.* 2. *p.* 61. ut & *Ray Hiſt. dendr. p.* 715. & Mangles arbor Pyrifolia ſalſis & uliginoſis locis in America provenient, fructu oblongo tereti, ſummis ramis radicoſa. *Plukn Almag. p.* 241. *Tab.* 204. *Fig.* 3. Mangles aquatica foliis ſubrotundis & punctatis. *Plum. Cat. pl. Amer. p.* 13.

AANMERKING.

Dit is de waare *Kandel* van de *Hortus Malab.* in het *zesde deel Tab* 30 en 31 verbeeldt, en de *Mangle* met het bladt van de *Peere-Boom* met *lange peulen* als de *Piſang*, van *Sloan.* in zyn *Catal.* van de *Jamaica gewaſſen*, en in het *tweede deel* van de *Jamaica Reize p.* 615. en de *Mangle-Boom* met het bladt van de *Peere-boom* in zoute en vogtige plaatzen in America groeiende, met een lange ſchraale vrucht, aan zyn takken wortelen uytſchietende, by *Plukuet* in zyn *Almag. p* 241. *Tab.* 204. *Fig.* 3. en de *water Mangle-Boom* met rondachtige en geſpikkelde bladeren van *Plum.* in zyn *Catal. pl. Amer. p.* 13.

CAPUT QUINQUAGESIMUM NONUM.

Mangium Minus. Palun.

PArva hæc *Mangi Mangi* ſpecies, rectos & teretes inſtar palorum emitti: truncos, circa radices tamen fruticoſa eſt, ubi plurimis ſe extendit ramis, verum truncum obtegentibus. Truncus ad ſummum cruris habet craſſitiem, ac circa radices alatus eſt, ubi fungoſum ac molle ejus eſt lignum. Ejus cortex non ita eſt rugoſus & fiſſus ac præcedentis, ſed intus croceus ſeu ruffus, ac ſuccoſus.

Folia eodem ſita ſunt modo inſtar prioris, in ramulorum nempe ſummo, ſed nullum regularum obſervant ordinem, ſuntque minora ac rotundiora quam præcedentis, illis *Mangii Fruticantis* ſimillima, quatuor pollices longa, binos lata, oviſormia, ſaltem ſuperius ſubrotunda, glabra, craſſiuſcula, ſplendentia, plurimisque venulis pertexta.

Flos ſtellatum quoque refert calicem ex quinque apicibus conſtantem, ſemi-apertum: Intus tot quoque alba & flaccida locata ſunt petala, reliqua autem floris para repletur plurimis albicantibus ſtaminibus: Bini plerumque flores brevibus ſimul inſident pedunculis.

Fructus longæ itidem ſunt ſiliquæ uti antecedentis, ultra pedem longæ, ſtriatæ, nunc obſcure virentes, dein luteæ, ac demum obſcure fuſcæ, prope ortum anguſtatæ, calamum circiter craſſæ, ac ſenſim craſſeſcentes ad minoris digiti craſſitiem, quæ dein ſubito connivent. Geminæ ſemper dependent forma minorum candelarum ceracearum, intusque cor gerunt album berbaceumque, uti in priore, non autem ita edule: Hæ ſiliquæ caliculo itidem inſident pollicem craſſo, ſuperius latiuſculo, ex quinque obtuſis apicibus ſpinas mentientibus formato.

Lignum eſt uti præcedentis, ſed pallidius & mollius, ejusque radices nigricantes inſtar ſerpentum ſupra terram etiam decurrunt, ſed parum ſunt fungoſæ & fragiles. Octobri floret, fructusque copioſi ſubſequenti menſe ex arbore dependent, qui in terram prolabentes arbuſculas emittunt, apicibus ſuis terram perforantes & ſeſe erigentes.

Nomen. Latine *Mangium Minus*, nullo autem alio huc usque innotuit nomine niſi Amboinenſi *Palun* & *Parun*, in Leytimora autem vocatur *Watta Mahina*, quod nomen commune eſt cum ſubſequenti *Mangio Caryophylloide*.

Locus. Hæc ſpecies remotius a litore creſcit quam *Mangi Mangi* celſum, ſed ſemper talibus in paludibus & æſtuariis, quæ ab aqua marina ſuperfluente formantur, ubi denſas format ſilvas. In ipſa Amboina non creſcit. vel raro in *Laha*, ſed copioſe in inſula porcina, in Cerama, in tranquillo ſinu *Tanoene* & *Caybobbo*.

Uſus. Ejus lignum non valet ad tignum, quum nimis ſit molle, nec durabile, ſed foco quodammodo inſervit, contra ejus cortex magno in uſu eſt ad cuncta lintea alba intenſe rubro obducenda colore, ſi hæc cum cortice coquantur, radicibus *Barcudu*, ac foliis *Leba*, tinctura autem proprie ex *Bangeudoe* elicitur, binæ aliæ vero res conſiſtentiam & perennitatem addunt; ex defectu veri *Pharmaci Sagueri*, quidam hujus

LIX. HOOFDSTUK.

Kleyne Mangi-Boom.

D*It kleen geſlagt van* Mangi Mangi *ſchiet wel met regte en ranke ſtammen als ſparren op, blyft egter omtrent de wortel een ſtruyk, zig met veele takken verſpreydende, en den regten ſtam bedekkende. De ſtam is op 't hoogſte in de dikte van een dye, en heeft omtrent de wortel eenige vlerken, van een week en voos hout. De ſchorſſe is zo ruyg en geborſten niet als aan 't voorige, van binnen mede hoog geel, of ros, en zappig.*

De bladeren ſtaan op dezelfde wyze, als aan het voorige, aan 't uytterſte der takjes, dog in geen precieſe ordre, en zyn kleender en ronder dan de voorige, die van 't Mangium Fruticans *zeer gelyk, vier duymen lang, twee breed, ey formig, immers van vooren rond, dikagtig, glad, glimmende, met veele kleene adertjes doortogen.*

Het bloeyzel is mede een geſternt kelkje, van vyf ſpitzen gemaakt, die altyd half geopent ſtaan. Binnen ſtaan ook zo veel witte en ſlappe blaadjes, zynde de reſt uytgevult met veele witte draadjes. Deze bloemen ſtaan gemeenlyk twee by malkander op korte ſteelen.

De vruchten zyn insgelyx lange houwen, als aan 't voorige, ruym een voet lang, geſtreept, donker-groen, daar na geel, en ten laatſten donker-bruyn, by haren oorſpronk ſmal, omtrent een ſchaft dik, en allengskens uytpuylende tot de dikte van een pink, daar na weer ſchielyk toegeſpitſt. Zy hangen altyd twee en twee by malkander, in gedaante van kleene was-kaarzen, en van binnen een wit kruydachtig hert, gelyk het voorige, dog zo bequaam niet om te eeten. Deze houwen ſteken mede in een bekertje, een duym lang, aan zyn hoofd breedſt, en met vyf ſtompe ſpitzen, als doorntjes bezet.

Het hout is 't voorige gelyk, dog bleeker, en weeker, de ſwarte wortelen ſtaan ook als ſlangen boven de modder, dog zyn weinig, voos, en breekſaam. Het bloeyt in October, en de vruchten ziet men in meenigte aan de boomen hangen in November; op de aarde vallende, veranderen ze in jonge boompjes met de ſpitze in de aarde wortelende, en zig voorts oprigtende.

Naam. *In 't Latyn* Mangium Minus, *voorts is 't nog met geen anderen naam bekent dan met den Amboinſchen* Palun *en* Parun, *op Leytimor hiet het* Watta Mahina, *gemeen met het* Mangium Caryophylloides, *en 't volgende.*

Plaats. *Deze zoorte waſt wat verder van ſtrand af dan de groote* Mangi Mangi, *dog altyd in zodanige moeraſſen en inhammen, die het overvloeyende zee-water maakt, alwaar het in digte boſſchen by malkander waſt. In Amboina zelfs heeft men 't niet, of weinig in de* Laha, *maar overvloedig op het Varkens Eiland, op Ceram in de ſtille bogt van* Tanoeno *en* Caybobbo.

Gebruik. *Het hout deugt niet tot eenig timmerwerk, als zynde te week en niet durabel, maar eenigzints tot branden, daar en tegen de ſchorſſe is in een groot gebruyk om allerhande wit linnen hoog rood te verwen, als men het zelve kookt met deze ſchorſſe, wortelen van* Barcudu, *en de bladeren van* Leha, *komende de verwe eygentlyk van* Bangeudoe, *maar de twee andere geven haar de vaſtigheid; by gebrek van 't opregte* Pharmacum Sagueri, nemen

Digitized by Google

hujus corticis eligunt minora fruſta, quæ groſſo contundunt modo & dulci admiſcent liquori Toewak dicto, cum quibus hic potus coquitur, unde hic non admodum amaricat ſed auſterus eſt: Defectu Pinangæ caliculus, cui fructus inſidet, cum Siri & calce maſticari poteſt.

Tabula Sexageſima Nona

Ramum exhibet *Mangii minoris*,
Ubi Litt. A. Ejus *flores*,
B. *Siliquas apertas* exhibet.

OBSERVATIO.

Hæc eſt *Cari Candel H. Malab. part. 6, Tab. 35.* exhibita.

CAPUT SEXAGESIMUM.

Mangium digitatum. Tonke Parampoean.

QUi *Mangium Celſum* marem putant, hanc tertiam ſpeciem feminam eſſe dicunt, quum in omnibus ſuis partibus ſit magis glabra. Ejus truncus eſt brevior & gracilior illo *Lolari*, in paludoſis locis alte excreſcens inſtar pali, in ſiccis vero craſſus eſt truncus & firmus, glabro obductus cortice, ejusque coma extenſa eſt inſtar *Bonga Tanjong*, folia gerens denſa ut & ramos plurimos. Hujus folia breviora ſunt illis præcedentis primæ ſpeciei, quinque ſexve pollices longa, tres lata, in paludoſis vero locis latiora gerit folia, in firmum deſinentia apicem, ad ramorum ſummum locata, bina ſibi oppoſita, ac fere cruciata; ſuntque porro glabra, firma, nullas fere notabiles gerentia venas, niſi in inferiore ipſorum parte, ubi & vix in conſpectum veniunt, atque nervus medius maxime protuberat, ſuperne vero penitus ſunt glabra, & per medium ſulcata. Ipſorum ſapor non adeo ſalſus eſt, ſed magis adſtringens, & amaricans, atque ramulorum extremum in longum viridemque deſinit apicem, uti in *Varinga*.

Hujus flos paulo minor eſt, ac ſtellatum refert calicem ex octo, decem, & undecim radiis conſtantem, ample extenſis, ac demum retroflexis, externe virentibus, atque in ejus centro tot quoque ſtamina locantur facile decidua, & coronam relinquentia, in cujus centro piſtillum invenitur in longum ſtilum extenſum quod in fructum excreſcit, qui primo oblique poſitus eſt, atque magis excreſcens dein dependet, multo autem brevior eſt præcedentibus, majorem digitum longus & ita craſſus, prope ortum ſuum vero eſt anguſtior, ſemperque viridis ac glaber eſt, nec anguloſus nec ſtriatus. Intus albicans etiam & ſicca continetur medulla ad calami craſſitiem, edulis quoque.

Radices ſupra terram elevantur nudæ, uti in reliquis *Mangi Mangi* ſpeciebus, hujus vero non ita extenduntur, atque craſſiſſimæ & vetuſtæ radices ſupra terram elevatæ intus rubent, inſtar inmaturi *Lacba-ligni*, cujus odorem etiam ſpirant, unde & ſuffimigiis inſervire poſſunt. Hujus lignum eſt uti reliquorum *Mangiorum*, ſed mollius, humidius, nec ita facile flammam concipit ac verum *Lolaro*, plures quoque nodos habet ob ramorum copiam & numerum: In paludoſis itidem creſcit litoribus, in quibus tamen cænum non ita profundum eſt, aliquando etiam magis remote in ipſa creſcit terra in ſiccis locis, & ad majorum fluminum ripas.

Nomen. Latine *Mangium digitatum*, ob digitorum formam, quam fructus referunt: Malaice *Tonke Parampoean*. Ternatice *Daudau*. Amboinice *Watta Mabina*, quod nomen commune habet cum antecedenti & ſubſequenti *Caryophylloide*.

Locus. Copioſe obcurrit in Cerama, circa *Aſſaboedi* & *Hennetello*, uti & in Macaſſara, aliiſque in Celebes locis, paucæ etiam quædam arbores in Sinu Amboinenſi conſpiciuntur.

 Uſus.

nemen zommige van deze ſcborſſe ettelyke kleene ſtukjes, ſlotenze groſſelyk, doen ze in den zoeten Towak, *en kooken hem daar mede, waar van de drank niet zeer bitter, maar wrang word: By gebrek van Pinang kan men het kelkje, daar de vrucht aanhangt, met Siri en kalk knouwen.*

De negen- en zestigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *kleyne Mangi-Boom*,
Alwaar Lett. A. des zelfs *bloemen*,
En B. de *geopende vruchten* aanwyzen,

AANMERKING.

Dit is de Cari Candel van de *Hortus Malab. zesde deel, Tab. 35.*

LX. HOOFDSTUK.

De gevingerde Mangie-Boom.

D*Ie het* Mangium Celſum *voor 't manneken houden; maken van deze derde zoorte 't wyfken, om dat het over al aan zyn deelen gladder is. De ſtam is korter en ranker dan aan* 't Lolaro, *in moeraſſige plaatzen hoog als een ſparre, maar op drooge plaatzen ſtaande, dik en gezet, met een evene ſchorſſe, en de kruyn is uytgebreyd als een* Bonga Tanjong, *digt van takken en loof. De bladeren zyn korter dan aan de eerſte zoorte vyf en zes duymen lang, drie duymen breed, in moeraſſige plaatzen nog breeder, met een ſtyve ſpits, aan 't uytterſte der takken digt, twee en twee tegen malkander, en ten naaſten by in 't kruys ſtaande; voorts glad, ſtyf, en zonder merkelyke adertjes, die men van onderen eenigzints zien kan; alwaar ook de middel-zenuwe verre uytbuylt, maar boven zynze geheel glad, en in de midden gevoornt. De ſmaak is ze ziltig niet, maar meer zamentrekkende, wat bitter, en 't voorſte der ryskens eyndigt in een lange groene ſpits, gelyk aan de* Varinga.

De bloem is wat kleender, mede een geſternt kelkje, uyt agt, tien, en elf ſtraalen gemaakt, die zig wyd openen, en ten laatſten agterwaarts buygen, groen van buyten, in de midden ſtaan ook ze veel vezels, die ligt afvallen, en een kransje nalaten, in wiens midden op een knopje een lange draat ſtaat, waar uyt de vrucht waſt, eerſt ſchuyns ſtaande, daar na grooter geworden neerwaarts hangende, veel korter dan aan de voorige, ruym een middelſte vinger lang, en ook zo dik, dog by den oorſpronk ſmalder, altyd groen en glad blyvende, zonder hoeken of ribben: In de midden is insgelyks een wit en droog hert, in de dikte van een ſchaft, 't welk eetbaar is.

De wortelen ſtaan boven de aarde bloot, gelyk aan alle de Mangi Mangi, *dog zo veel niet: De oude en dikſte daar van, die boven de aarde kyken, werden van binnen rood, als 't onrype Lacba-hout, wiens reuk zy ook hebben, en dierhalven bequaam zyn tot reukwerk. 't Hout is gelyk aan andere* Mangi Mangi, *dog weeker, vogtiger, en brand ze ligt niet als 't regte* Lolaro, *ook knoeſtiger wegens de veele takken. 't Waſt mede op moeraſſige ſtranden, dog daar zo diepen modder niet is, zomtyds ook wat landwaart in, op drooge plaatzen, en aan de kanten van groote rivieren.*

Naam. *In 't Latyn* Mangium Digitatum, *na de vingerformige gedaante van de vrucht. Op Maleyts* Tonke Parampoean. *Ternaats* Daudau. *Amboinſch* Watta Mahina, *gemeen met 't voorige en 't volgende* Caryophylloides.

Plaats. *Men vind het veel op Ceram, omtrent* Aſſahoedi *en* Hennetello, *als mede op* Macaſſar, *en andere plaatzen van Celebes. Ettelyke boomen ziet men in den Amboinſchen inham.*

 Gebruik,

Uſus. Hujus arboris lignum vel cortex in nullo vel pauco admodum ſunt uſu, longiſſimi enim & graciliſſimi ejus trunci ad palos tectorum adhibentur, poſt exſtirpationem vero per aliquot tempus erectos ſtare oportet, ut liquor exſtillet, alioquin enim hoc lignum facile putreſcit, præſertim ſi ſolum tangat.

Fructuum medulla in aqua ebullitur, ac deio per noctem in recenti maturatur aqua, tumque cibo apta eſt, licet quam maxime ſit adſtringens, noſtroque ſtomacho ingrata, nihilominus tamen plurimi Celebes populi ex hoc miſero vivunt pane, uti & alii *Oebiſſin* incolæ, ipſisque adeo gratus eſt ac nobis *Caſtaneæ*. Fructus porro crudi in uſum vocari poſſunt defectu Pinangæ cum Siri & calce maſticati: Ejus odorata radix vix nota eſt. Cujus tantummodo portiunculam habui, quæ inventa fuit circa Aſſahoedi. Quidam Rhizotomi Bouronenſes hunc fructum ad oculorum morbos adhibent, ut nubeculam externam tollant & depurent, quem cum pauxillo aquæ & ſucco *Limonelli Aurarii* conterunt, atque oculo inſtillant, ut ejus nubeculam detergant.

N. B. Adnotandum eſt, tres has ſubſequentes *Mangi Mangi* ſpecies unius ejusdemque eſſe naturæ, unde & ad unum pertinent genus, atque hunc generalem gerunt characterem, quod juniora nempe folia ad ramulorum extremum ſemper terna in acuto ſacculo tanquam in corniculo convoluta ſimul proveniant: Exteriore enim involucro ſeu vagina ſublata tres occurrunt petioli, quorum quivis ſuum ſuſtinet folium, quorum medium minimum eſt, omnia vero hæc tria folia ſibi involuta ſunt, viſcoſoque muco quaſi adglutinata.

Tabula Septuageſima

Ramum exhibet *Mangii digitati.*

O B S E R V A T I O.

Hujus figura optime reſpondet illi *H. Malab. part.* 6. *Tab.* 1. ſub nomine *Kandel* propoſitæ, ita ut hæ binæ magis varietates quam diverſæ ſpecies videantur.

Gebruik. *Het hout en ſchorſſe van dezen boom zyn in geen byzonder gebruyk, behalven dat men de langſte en rankſte ſtammen tot ſparren in het dak werk neemt, maar men moet ze naar 't afkappen een tyd lang over eynd ſtaan laten, dat de vogtigheid ter dege uytloope anders ſints de grond rakende vergaat dit hout zeer ligt.*

Het merg van de vruchten wert in water opgekookt, nog een nagt in verſch water geweekt, zo wert het tot de koſt bequaam, hoewel het zeer zamentrekkende, en voor onze mage onaangenaam is, niet te min veele Volkeren van Celebes leven van dit elendig brood, gelyk andere Eylanders van Oebiſſin, *en het is haar leden zo ſmakelyk als ons de Caſtanjen. Anders kan men de raauwe vruchten ook gebruyken by gebrek van Pinang, met Siri en kalk te knouwen. De welriekende wortel is zeer weinig bekent. Ik heb 'er maar een ſtuk van gezien en gehad, 't welk omtrent* Aſſahoedi *gevonden was. Zommige wortel-mannen van Boero gebruyken deze vruchten ook tot de Medicynen der oogen, om de nevelagtigheidt, die van buyten daar op kleeft, af te vegen; dezelve met wat water en een weynige zap van* Limonellus Aurarius *vryvende, en daar in druypende. 't welk zeer afveegt.*

N. B. Hier ſtaat aan te merken, dat deze drie naaſtgenoemde Mangi Mangi-*zoorten van eenerley natuur zyn, en daarom ondereen geſlagt behooren, hebbende daar en boven nog dit tot een gemeen merk-teeken, dat de jonge bladeren aan 't eynde der takjens altyd drie by malkanderen, in een ſpits zakje, als een hoorntje geroldt, t'zamen voortkomen: want 't buytenſte omwintzel en ſcheede afgenomen zynde, vint men drie ſteelen, ieder dragende een byzonder blad, waar van 't middelſte het kleenſte is, alle drie boven malkander gerolt, en met een kleverig lym aan malkander hangende.*

De zeventigſte Plaat

Vertoont een Tak van de gevingerde *Mangi-boom.*

A A N M E R K I N G.

De Figuur van deze Boom komt zeer wel over een met die van de *Hortus Malab.* in het *zesde deel Tab.* 1. onder de naam van Kandel verbeeld, zo dat deze twee boomen meer veranderingen dan verſcheide zoorten ſchynen te zyn.

CAPUT SEXAGESIMUM PRIMUM.

Mangium Candelarium. Mangi Mangi Ackar.

QUarta hujus generis ſpecies rariſſima & maxime monſtroſa eſt, quæ ab ordinaria arborum forma multum quoque differt intricata & inmeabili ſua ſilva, ac ſepibus quaſi litorum, quas in ipſa etiam format aqua, quales terreſtres arbores plures in initio ſubſequentis libri deſcribemus.

Truncum gerit hæc arbor brevem, incurvum, & irregularem, infra in plures nigras & craſſas ſeſe dividentem radices, ſupra terram alte inſtar arcuum elevatas, ita ut verus conſcendi nequeat truncus, ſuperne autem mox ſeſe dividit in tales quoque incurvos ramos, ample extenſos, ita ut quædam arbores nil aliud eſſe videantur niſi congeries & intricatio ramorum & radicum trunco carentium, naturaliter peregrinis hæc ad litora adpellentibus repræſentantes incolarum ferocitatem haſce terras inhabitantium.

Folia eodem locata ſunt modo ac præcedentium, ſed magis late diſtant, & majora ſunt, ejuſdem cæterum formæ, glaberrima, & craſſa, venis deſtituta, excepto nervo medio, qui infra maxime protuberat, ac ſupra ſulcum format, ſuperius vero in firmum definunt apicem, ſuntque pinguia, fragilia, & maxime ſalſa, ſex octoque pollices longa, tres vel tres cum dimidio lata: Antequam florem obſervemus, oblongum & pallide vireſcens conſpicitur capitulum, in aperta fuſcaque cellulæ locatum, parvam referens glandem, quod per menſem obcluſum eſt, antequam ſeſe aperiat.

Flores

LXI. HOOFDSTUK.

Kaarsdragende Mangi-Boom.

D*E vierde zoorte van 't eerſte geſlagt is de zeldzaamſte en monſtreuſte van gedaante, en dierhalven van het ordinaris geſlagte der boomen veel verſchillende, met zyne verwerringe, een ondoorgankelyk boſch, en ombeyninge der Eylanden langs de ſtranden, of in 't water makende, diergelyke land-boomen wy in 't volgende boek zullen opvoeren.*

Het is een korte, kromme, en onfatzoenlyke ſtam, beneden zig in zo veel zwarte en dikke wortelen verdelende, die hoog boven de grond, als bogen ſtaan, zo dat men den regten ſtam niet bekennen kan, boven verdeelt hy zig ſtraks in diergelyke kromme takken, die hun wyd uytſpreiden, zo dat zommige boomen niet anders ſchynen, dan een verwerring der takken, en wortelen door malkander, zonder ſtam, afbeeldende natuurlyk aan de vreemdelingen, die deze ſtranden genaken, de wildigheid der Inlanders van die plaatzen.

De bladeren ſtaan in dezelfſte poſtuur, als de voorgaande, doch wyder van malkander, en grooter, anders van dezelfſte gedaante, zeer glad en dik, zonder aderen, behalven de middel zenuwe, die beneden verre uytſteekt, en boven een voorn maakt, 't voorſte eyndigt in een ſtyve ſpits, en zyn vet, bros in 't breeken, met een merkelyke ziltigheid, zes en acht duymen lang, drie en vierdehalve breed. Voor de bloeme ziet men een langwerpige bleek-groene knop, in een open bruyn huysken ſtaande, een kleene Ekel verbeeldende, die wel een maand geſlooten blyft, eer hy zig opent.

De

Digitized by Google

Flores ex quatuor brevibus conſtant apicibus ſemiapertis, ex cinereo & fuſco mixti, intus octo craſſa, pallida, & erecta locantur ſtamina, cum quatuor aliis longioribus & incurvis ſupra florem elevatis. Tales plerumque flores gemini vel bigemini exereſcunt ſimul fuſcis ex capitibus, quæ craſſis curtiſque inſident petiolis: Poſt ſtaminum lapſum in ipſo floris centro tuberculum ſeu ampulla quædam excreſcit uti in prima ſpecie, ſed major & notabilior, ultra pollicis articulum longa, ex qua fructus formatur forma ſiliquæ, ſed major quam in ulla alia ſpecie, binos enim vel binos cum dimidio pedes longa eſt, ultra digitum craſſa, prope ortum anguſtior & rubens, prope apicem craſſior, dura, firma, & inſtar candelæ rotunda, viridis, maculiſque fuſcis notata, non penitus glabra, ſed hinc inde punctata, exterior ejus cortex cultrum craſſus eſt, ſub quo alba & ſicca reconditur medulla, uti in aliis *Mangi Mangi* ſpeciebus, non autem ita apta cibo ac præcedentium: ſi hæ ſiliquæ adeo humiles ex ramis dependeant, ut terram tangant, vel decidentes in terram erectæ elevatæque maneant, radices emittunt, arboreſque formant, alioquin per fluctuantem maris aquam disjiciuntur plerumque, quæ tamen aliis in locis facile progerminant. Præter has undique ex ramis dependent longi, recti, & rotundi quaſi fuſtes perpendiculares, ſi nihil obſtet, vel ſi radicibus obcurrant, oblique ſupra illas, nihilominus tamen recti extenduntur, nullos formantes angulos, ſuntque glabri, æquales, nigricantes vel corvi coloris, acſi lineæ eſſent æqualis craſſitiei, digitum craſſæ, quæ circa ſolum in binos ſeſe dividunt ramos; quamprimum vero hæ terram tangunt, radices mox agunt, atque inſtar tenſorum funium eriguntur, ac ſenſim in ramos excreſcunt, qui tamen mollius gerunt lignum reliquis. Hi adeo copioſi & adunati ſibi adſtant, ut inpoſſibile ſit, per illos tranſire, hique ruffi funes reſpondent Varingæ filis, cujus naturam in omnibus ſuis partibus hæc paludoſa arbor videtur imitari, quas ſæpius etiam ſimul inveni ſibi ſubjunctas, una nempe in terra ſicca, altera in aqua creſcente; ſi vero iſti fuſtes findantur, in tres ſeſe dividunt partes.

Lignum interne ruffum eſt, ſed magis rubens quam *Lalaro*, multoque durius eſt, nodoſum magis, ac cæſu difficile, uti & elevatæ radices durius gerunt lignum omnibus præcedentibus, quæ rugoſo itidem obteguntur cortice: In duris creſcit ſolis, in quibus nullum vel rarum obcurrit cænum, excepta ea parte, cui infixa eſt arbor radicibus ſuis, ubi etiam fovea ſeu ampulla quaſi aqua & cæno repleta obſervatur, ſub hac autem mox obcurrit ſolum durum, ſaxoſum, & coralinum. Locus, cui infixa eſt arbor, *maris* itu & reditu adſpergitur, invenitur etiam, ubi aqua ipſi eſt perpetua, ita ut hæc arbor cum mari certare videatur de terræ dominio, ubi & ramis ſuis adeo humile ſupra aquam fluctuat, ut vix ſub iis prorepere quis poſſit, quo autem ſolum magis eſt liberum ab aqua marina, quoque durius eſt, eo ſolidius quoque eſt arboris lignum, adſiduus vero, paludoſus, & ſulphureus circa hanc arborem obſervatur odor.

Anni tempus. Capitatus pediculus ac flos Junio progerminat, fructus vero Auguſto obſervantur ac ſubſequentibus menſibus ex arbore dependentes inſtar ſiliquarum *Cannæ fiſtulæ*, ita ut e longinquo putaretur has eaſdemque eſſe, ſi modo nigricarent.

Nomen. Latine *Mangium Candelarium* & *arcuatum*, ob fructus, qui candelas & radices, tenſos quæ referunt arcus: Malaice *Mangi Mangi Ackar*, & *Lacki Lacki*, quum vulgo hæc ſpecies mas habeatur, uti præcedens *Tonkes* femina eſſe putatur. Amboinice *Wäat Teby*. Macaſſarice *Bancko*, quod derivatur a præcedenti *Baba*. Ternatice *Bido-Bido*, ob formam fructuum *Siriboæ*.

Locus. Non ita frequenter obcurrit ac reliquæ *Mangi Mangii* ſpecies, ſed ubi invenitur, hæc arbor ingentem obcupat locum, potiuſque creſcit inter ſubſequentes *Mangium Caſeolare* & *fruticans*, quam prope *Celſum*, licet ejuſdem ſit claſſis: In cunctis reperitur Amboinæ inſulis, ejuſque ſpecies latiſſima gerens folia, creſcit in parva inſula *Poelo Babi*, in ſinu *Boeton*, & ejus ora ad Eurum ſita, noſtratibus nautis de *Waterplaats* ſeu *locus aquoſus* dicta, ubi hæ arbores inter reliquas peculiare præbent ſpectaculum, quam latiſſime

De bloemen beſtaan uyt vier korte ſpitzen, ook maar half geopent, uyt den groenen en bruynen gemengt, binnen ſtaan acht dikke, bleeke, en regte draaden, met vier andere lang en bogtiger, die buyten de bloemen uytſteken. Deze bloemen ſtaan gemeenelyk twee en vier by malkander, op bruynachtige knoppen, en dezelve op korte dikke ſteelen. Na 't afvallen der draden, groeyd in 't midden van de bloem een kroesken of pulleken, gelyk van de eerſte zoorte gezegt is, doch grooter en kennelyker, ruym een lid van een duym lang, waar uyt mede de vrucht waſt, in de gedaante van een bouwe, doch grooter dan aan eenige andere zoorte; want zy is twee en derde half voeten lang, en ſtyf een vinger dik, by haren oorſprونk ſmalder en roodachtig, by de ſpitze dikker, hard, ſtyf, en rond als een keerze, groen, en met ettelyke bruyne plekjens bezet, niet heel glad, maar hier en daar eenige pukkeltjes hebbende; de buytenſte ſchelle is een mes dik, maar onder leyd 't witte drooge merg of hert, gelyk aan andere Mangi Mangis, *zo bequaam niet tot de koſt, als de voorgaande: als deze keerzen aan de takken zo laag hangen, datze de aarde raken, of afvallende, over eynd ſtaan blyven, zo ſchietenze wortelen in de grond, en worden nieuwe boompjes, anders wordenze door 't waſſende water gemeenelyk verſmeten, die egter op een andere plaats wederom inwortelen. Behalven deze ziet men overal van de takken afdaalen lange, regte, en ronde ſtekken, loodregt of nederwaarts, daarze konnen, of ſchuyns over de wortelen, die hun in de weg ſtaan, niet te min altoos regt, en zonder eenige bogten, glad, even, en zwartachtig of hoorn-verwig, als ofze lynen waaren in een eenparige dikte van een vinger, en omtrent de grond, gaande weg in twee takken zig verdeelende. Zo dra nu deze de aarde beroeren, wortelen insgelyks in, en ſtaan als geſpannen touwen, wordende metter tyd tot takken, die egter al weeker van hout zyn, dan de andere. Zy ſtaan ook zo digt op veele plaatzen, dat 't onmogelyk is daar door te paſſeren, gelykende de roſſe touwen en draaden aan de* Waringe-*boom, wiens natuur in alles, dezen water-boom ſchynt na te bootzen, dewelke ik ook dikwils agter en by malkander gevonden heb, de eene in 't water, de ander op drooge land ſtaande, als men de voornoemde ſtekken klooft, zo delen zy haar in drien.*

Het hout is van binnen mede ros, doch meer na 't roode trekkende, dan Lolaro, *ook veel harder, warrig, en moeyelyk om te kappen, gelyk ook de uytſtaande wortelen een harder hout hebben, dan alle de voorige, zyn ook met een ruyge ſchorſſe bedekt. Hy waſt op harde gronden, daar geen of weinig modder is, behalven regt onder hem; daar hy met ſyne wortelen ſtaat, ziet men een kuil of bak vol water en modder, doch ſtraks daar onder harde, ſteenige, en koralige grond. De plaats, daar hy ſtaat, moet ten minſten met ebbe en vloed beſpoeld werden; en men vind hem ook, daar hy geduurig in 't water ſtaat, ſchynende met de Zee te willen ſtryden om den eygendom van de grond, daar hy dan met zyne takken zo laag op 't water dryft, dat men qualyk daar onder kan kruypen, doch hoe meer de grond van 't Zee-water ontbloot werd, en hoe koraliger die is, hoe harder hout den boom heeft, blyvende geduurig een moeraſſigen en zwaveligen reuk omtrent deze boom.*

Sayſoen. *De geknopte ſteel en bloem komt voort in Juny, de vruchten ziet men in Auguſtus en de volgende maanden aan de boomen hangen, gelyken de Trommelſtokken of* Canna fiſtula *zo wel, dat menze van verre daar voor zoude aanzien, zoze zwart of bruin waren.*

Naam. *In 't Latyn* Manginm Candelarium, *en ar*cuatum, *na de vruchten, die keerzen, en wortelen, die geſpanne boogen gelyken. Op Maleyts* Mangi Mangi Ackar, *en* Lacki Lacki, *om dat men 't in 't gemeen voor 't manneken houd, gelyk de voorgaande* Tonkes *voor 't wyfken. Op Amboins* Wäat Tehy. *Op Macaſſers* Bancko, *afkomſtig van 't bovenſtaande* Baho. *Op Ternaats* Bido-Bido, *na de gedaante der vruchten van* Siriboa.

Plaats. *Men vind het zo veel niet, als andere* Mangi Mangis, *maar waar het ſtaat, beſlaat ieder boom een groote plaats; 't waſt ook liever onder de volgende geſlagten van* Mangium Caſeolare *en* fructicans, *dan by het* Celſum, *hoewel 't van dat geſlagt is. Men heeft het in alle Amboinſche Eylanden, en een zoorte met zeer breede bladeren op het Eylandeken* Poelo Babi, *in de ſtraat* Boeton, *en deszelfs Noord-Ooſt hoek, by onze Schippers de* Waterplaats *genaamt, zyn deze boomen onder anderen zeer ſpeculatief te zien, zeer ver en wyd uitge-*

me quum ſint extenſæ, atque maxima ex parte in aqua locatæ, ita ut rami ſupra illam fluctuare videantur, qui adeo denſi ſunt, ut proſpectum ad terram inpediant: Hic autem in tranſitu admonere me oportet; iſtum fluvium, ex quo naves ad Orientem navigantes aquam pro potu petunt, lapidificantem ſuccum in ſe continere, adeoque ad potum non ita eſſe ſalutarem, quod pauci animadverterunt; hujus rei argumentum præbent craſſæ fluvio adſtantium arborum radices, quæ lapides eſſe videntur, hæ contuſæ, ipſarumque exteriores cortices confracti interne lignum exhibent; hæc quoque lapidea cruſta ſupra ipſas *Mangiorum* radices ſuperducta invenitur, quæ fere ad ſclopeti diſtantiam a flumine iſto diſtant, & ſiccæ per vices obſervantur; tali petrificante ſucco itidem inprægnata ſunt quædam Amboinenſium flumina, præſertim quod vocatur *Ayer Gooro Goroe*, ad Borealem ſinus Amboinenſis plagam ſitum, ex quo naves itidem pro potu petunt aquam: Hæc aqua corrigi poſſet, ſi ebulliatur, vel ſi cuivis vaſi adfunderetur tantillum aceti, quo materia calculoſa ad fundum præcipitaretur.

Uſus. Hoc lignum nullas exhibet partes ædificiis aptas, quum adeo incurvum ac nodoſum ſit, contra optime foco inſervit, attamen non adeo facile flammam concipit quam memoratum *Lalory-lignum*: Chinenſes quidam ex illo cremant carbones pro fabria: Ex craſſiſſimis quoque radicibus anchoræ formari poſſunt vulgarium navium, quæ per binos annos durabiles ſunt.

Hic quoque adnotare debeo ſingularem, qui in Moluccis aliiſque obtinet inſulis, modum, ubi nempe anchoræ ex ligno, minoreſque naves ex lapide fabricantur contra Europæorum morem. Navigia hæc ex lapide quodam fluctuante formantur, quem ardentes montes hiſce in inſulis nimia ſæpius quantitate per magna ejiciunt ſegmenta.

Supra dictum fuit, Gallicam *Rochefortii hiſtoriam Antillarum cap.* 8. arborem deſcribere *Paretiwier* dictam, quæ in litore paludoſiſque creſcit locis, cujus rami ab omni parte longa in terram emittunt flagella, quæ ibi radices agunt, & intricatam formant ſilvam, unde & incolæ ab illa parte inſulæ ſuæ nullos metuunt hoſtes, aprique ſine timore ſub iis ſuos formant nidos: Cum trunci cortice corium itidem præparari poteſt: Hæc arbor ſine dubio noſtrum eſt *Mangium arcuatum*, cujus fructus *Oviedus* videtur ediſſe, ex quibus tantum abdominis dolorem perſenſit, quæ *loco* ſupra *citato cap.* 55. ab *Oviedo Mangle* vocatur, fructus enim hujus *Mangii Candelarii* non facile ab incolis editur niſi ex penuria, & defectu priorum fructuum. Ipſos tamen vidi præparari ab Hoeamohelenſibus, ſeu parvæ Ceramæ incolis, quos cum Calappi lympha & ſeminibus Catjang coquebant & innoxie edebant, declarabant vero cibum eſſe Europæo ſtomacho non conducentem, quum nimis gravis ſit & digeſtu difficilis.

Hæc quoque ſpecies juxta barbaram *Guianæ* obcurrit oram, cujus radices tam altos formant arcus, ut vir vix ipſorum ſummum adtingere poſſit, quæ fructus gerit illis *Caſſiæ Fiſtulæ* ſimiles, & cor internum rubrum, quædam autem perpetuo, quædam vero viciſſim in aqua locatæ ſunt, quarum radices concretæ ſunt cancris conchiſque, ac nomen vulgare ibi eſt *Mangro*: arbores vero, quæ ulterius in ipſa creſcunt terra, multo altiores, & rectiores ſunt, quæ forte cum *Mangio* noſtro *celſo* conveniunt.

Simili quoque modo in Amboina, Manipa, & Kelanga primæ & hujus quartæ ſpeciei radicibus plurimæ increſcunt elegantes & magnæ conchæ, plerumque palmam longæ & latæ inſtar ſemi-rotundæ fiſtulæ, quæ hiſce radicibus adeo firmiter adcreſcunt, ut ope fuſtis a cortice ſeparandæ ſint.

Tabula Septuageſima Prima

Mangii Candelarii exhibet truncum, quove modo tam ex hoc quam ex ipſis ramis radices ſuas terræ infigat, per quas hæ arbores denſam formant ſilvam, & quam maxime multiplicantur.

geſpreid, en voor het meeſte deel geduurig in 't water ſtaande, met de takken zo digt op 't zelve, dat men geen land kan zien; alwaar ik in paſſant moet waarſchouwen; dat die rivier, daar alle onze ſcheepen naar de Ooſt verzeylende, haar drink-water halen, een ſteenende zap voerd, en dierhalven tot het drinken zo gezont niet zyn kan, hoewel 'er weinige tot nog toe opgelet hebben; een bewys hier van kont gy zien aan de dikke wortelen van de naaſte boomen aan die rivier ſtaande, dewelke men voor ſteenen aanziet, maar zo gy daar op klopt, de buytenſte ſchorſſe in ſtukken breekt, zult gy binnen hout vinden; en deze ſteene korſte zult gy ook over de wortelen van deze Mangi Mangi *vinden, die bykans een roer-ſchoot van die rivier af, en met beurten droog ſtaan, met diergelyken ſteenigen zap zyn insgelyks bezwangert eenige rivieren in Amboina, met namen* Ayer Gooro Goroe, *aan de Noord-zyde van den Amboinſchen inham, naar de ſcheepen ook haar drink-water halen. Dit water zoude men kennen verbeteren, als 't opgekookt wierd, of dat men op ieder vaatje een ſcheutje Azyn goot. waar door de ſteenige materie ſtraks op de grond zoude gepræcipiteert werden.*

Gebruyk. *Van dit hout kan men niets hebben tot timmerhout bequaam, om dat het zo krom en quaſtig is, daar en tegen geeft 't goed brand-hout, evenwel 't vuur zo ligt niet vattende, als 't voorſchreven* Lalary hout. *Sommige Chinezen branden 'er ook ſmits-koolen af. Zo kan men ook uyt de dikſte wortelen ankers maken, tot gemeene vaartuigen, die ruym twee jaren konnen dueren.*

Hier moet ik mede aanroeren een zeldzaame manier, in de Moluccos en andere Eylanden te zien, alwaar de ankers van hout, en de booten van ſteen gemaakt werden, regt tegens 't Europiaanſche gebruik. De boeyen werden gemaakt, zeg ik, van een zoort dryfſteenen, die de brandende bergen in deze Eylanden meer, als te veel, in 't gemeen met groote ſtukken uytwerpen

Boven is gezegt, dat de France Hiſtorie Rocheforty van de Antillie cap. 8. *beſchryft den boom* Paretiwier, *waſſchende op ſtrand en moeraſſige plaatzen, wiens takken van alle kanten lange ſteelen na de aarde ſchieten, dewelke daar inwortelen, een verwerd boſch makende, weshalven de Inwoonders van die kant hares Eylands geen vyandelyke invallen verwagten; en de wilde Verkens maken zonder vreeze hare neſten daar onder:* Ook *zoude men met de ſchorſſe des ſtams 't leer konnen taanen en toebereyden. Dit is ongetwyffelt ons* Mangium arcuatum, *en van die vruchten ſchynt* Oviedus *ook geproeft te hebben, van dewelke hy die buyk-pyn gekregen heeft,* loco ſupra citato Cap. 55, *van* Oviedo Mangle *genaamt; want de vrucht van dit* Mangium Candelarium *werd niet ligt by deze Inlanders gegeten, buyten hongers noot, en dan nog by gebrek van de voorgaande vruchten. Ik heb 'er evenwel de* Hoeamohelefen, *of Inwoonders van kleen Ceram nog zien toeberriden en kooken met Calappus-melk en* Catjang, *en by haar zonder letzel eeten; doch verklaarden, dat het een koſt was, voor een Europiſche maag niet dienſtig, dewylze te zeer drukt, en zwaar te verdouwen is.*

Deze zoorte vind men ook langs de wilde kuſt Guiana; *wiens wortelen met zo hooge bogen ſtaan, dat een man pas aan 't opperſte raken kan, met vruchten als* Trommel-ſtokken, *en een root hert van binnen, zommige geduurig, zommige met beurten in 't water ſtaande; zynde de wortelen bewaſſen met Oeſters en kraalſteenen, en de gemeene naam aldaar is* Mangro, *welke boomen wat dieper in het land ſtaan, zyn veel hooger en regter, 't welk miſſchien ons* Mangium celſum *is.*

Op gelyke manier waſſchen hier ook in Amboina, *op* Manipa *en* Kelang, *aan de wortelen van de eerſte en deze vierde zoorte veele ſchoone en groote Oeſters, meeſt een hand lang, en breed, als een half-ronde pype, aan de wortelen zo vaſt gegroeyt, dat menze met een ſtok van de ſchorſſe moet afſlaan.*

De een- en ſeventigſte Plaat

Vertoont een Stam van het ***Mangium Candelarium***, en hoe deze boom zyn wortels zo wel uyt den ſtam als uyt de takken in de aarde ſchiet, waar door dezelve tot digte Boſſchen groeyen en vermeerdert werden.

Tabu- *De*

a

Tabula Septuageſima Secunda

Ramum exhibet *Mangii Candelarii foliis*, *floribus*, ac *fructibus* onuſtum.

A. *Fructum* denotat *majori forma*.

B. Eundem repræſentat *fructum* progerminantem; quo modo nempe radices ex ejus apice emittat ac folia prorumpant ea ex parte, qua petiolo & arbori fuit junctus.

OBSERVATIO.

Hæc eſt *Pee-Candel H. Malab. part. 6. Tab.* 34. propoſita.

De twee-en-ſeventigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Kaarsdragende Mangi-Boom* met zyn *bladen*, *blommen*, en *vruchten* belaaden.

A. Wyſt aan de *vrucht* in 't *groot*.

B. Dezelfde *vrucht* uytſpruytende, komende de *wortelen* uyt deszelfs *ſpits* te vooren, en de *blaaren* uyt dat *deel*, dat aan de *ſteel* geſtaan heeft.

AANMERKING.

Dit is de *Pee-Candel* van de *Hortus Malab.* in het zesde deel *Tab.* 34. verbeeldt.

CAPUT SEXAGESIMUM SECUNDUM.

Mangium Caſeolare. Brappat.

SEcunda *Mangiorum* claſſis forma & modo creſcendi a prioribus diverſa in album & rubrum dividitur, quæ ſimul hoc in capite deſcribemus.

Primo. *Brappat alba* craſſa, ſinuoſa, & vaſta eſt arbor inſtar Quercus, talique rugoſo & fiſſo obducta cortice, ſimilesque gerens incurvos & extenſos ramos. Ejus truncus plerumque viro craſſior eſt, ubi vero plurimi ſimul juncti obcurrunt, hi altiores, rectiores, & graciliores ſunt, uti & ipſorum rami.

Ejus folia ab omnium antecedentium foliis differunt, quæ ſunt lata, ſubrotunda, aliquando vero oblongo-acuminata inſtar illorum Metroſideros vel Alni, quatuor pollices longa, ac paulo minus lata, craſſa, glabra, & fragilia, inſtar illorum *Portulacæ*, nullas notabiles gerentia coſtas, excepto quod nervus medius ab utraque protuberet parte, ſaporis penitus ſalſi. Bina ſibi cruciatim opponuntur ſed rara ſunt, bina enim ternave tantum paria rotundis inſident ramulis, qualia in *Metroſidero* obſervantur, quæ in una eademque arbore diverſæ penitus ſunt magnitudinis & formæ.

Flores primo ingentia viridia ſunt capita, bina ternave ſimul provenientia, & craſſis inſidentia petiolis, quæ ſeſe in coronam aperiunt ex ſex, ſeptem, & octo viridibus apicibus ſeu radiis compoſitam. Horum centrum repletum eſt longis, rectis, & albis ſtaminibus, antheras fuſcas gerentibus, quorum medium ſeu piſtillum longiſſimum eſt, viride capitulum gerens. Si flos rite ſit apertus, omnia hæc decidunt ſtamina, excepto medio, quod viridi inponitur baſi, ex quo fructus excreſcit, tumque hæc radiata corona haud male lampadem refert turunda repletam, unde & hæc ſpecies Malaice hoc cognomen accepit.

Fructus rotundum eſt pomum, ſed planum & compreſſum inſtar minoris caſei, quod in ſummo longum gerit filum loco umbilici, ſed nunquam decidit, eſt autem palmam latum, externe glabrum, & glaucum, ac licet ſit maturum, diu ex arbore dependet cum iſta coronula, tumque aperitur inſtar diſci radiati: ſubſtantia ejus interna eſt ſicca, alba, & granuloſa, ſine ullo notabili ſapore vel odore, excepto quod ſit adſtringens & acidula. Ejus nuclei ſunt anguloſi ac fragmenta referunt ſeu apices dentium, quibus maxima medullæ repletur pars.

Externum trunci lignum eſt molle & album, ac ſenſim interne magis indureſcit, craſſasque gerit fibras, nodoſumque eſt & lentum, atque ex albo in ruffum tendit colorem, ſed ſiccum cinereum eſt, inque aqua marina durabile. Hæc arbor nullas ſerpentiformes profert radices, uti præcedentes ſpecies, excepto quod inferior trunci pars plurimos gerat magnos nodos inſtar ſedilium, totum porro ſolum circa hanc arborem ad magnam etiam diſtantiam obſeſſum eſt innumeris erectis & acuminatis cornibus, ſpithamam vel pedem circiter longis ſupra terram elevatis, adeoque ſibi adunatis, ut vix pedis interſtitium relin-

LXII. HOOFDSTUK.

De Kaasvormige Mangi-Boom.

H*Et tweede geſlagt of Claſſis van* Mangi Mangis, *in gedaante en manier van waſſen van de voorgaande vry wat verſchillende, is verdeelt in witte en roode zoorte, die wy te zamen in dit Kapittel begrypen zullen.*

Eerſtelyk: '*t witte* Brappat *is een dikke bogtige en gezette boom, als een Eyke boom, ook met diergelyke ruyge en geborſtene ſchorſſe, en diergelyke kromme en uytgebreyde takken. Den ſtam is in 't gemeen dikker dan een man omvademen kan, maar daar ze digt by malkander ſtaan, zyn de ſtammen hooger, regter, en ranker, gelyk ook de takken.*

De bladeren verſchillen van alle de voorgaande, want deze zyn breed en rondachtig, zommige met een ronde ſpits, en wat langwerpiger, die van 't Yzerbout of onze Elſe-boom gelykende; vier duymen lang, en wat minder breed, dik, glad, en breekſaam, als de Porceleyn, *zonder merkelyke ribben. behalven dat de middel-zenuwe te wederzyden uytſteekt, gantſch ziltig van ſmaak. Zy ſtaan met twee tegens malkander, en regt in 't kruys, dog weinig in 't getal, met twee en drie paren aan ronde ryskens, gelyk men ook aan 't Yzerbout ziet, en verſchillen onder malkander in grootte en gedaante aan een en dezelfde boom.*

Het bloeizel zyn eerſt groote groene knoppen, twee a drie by malkander ſtaande, op dikke ſteelen, die hun openen in een kroontje, van zes, zeven, en agt groene ſpitzen of ſtraalen gemaakt. Het binnenſte is digt, uytgevuld met lange, regte, en witte draden, met graauwe noppen, waar onder de middelſte de langſte is, met een groen knopje. Als de bloem ter degen geopent is, zo vallen deze draden allegaar uyt, behalven de middelſte, die op een groen heuveltje ſtaat, daar uyt de vrucht werd; en als dan lykt dit geſternt kroontje niet qualyk een lampe, daar een wiek in ſteekt, waar van deze zoorte in 't Maleyts ook bygenaamt is.

De vrucht is een ronden appel, dog plat gedrukt, als een band-kaasken, met een lange draat boven op, in plaats van de navel, die nooit afvalt, een hant breed, van buyten glad en zee-groen, al iſſe ryp, lang aan den boom en 't voornoemde kroontje hangende, 't welk zig als dan opend als een geſternt broodje. Binnen is een drooge, witte, en korlige ſubſtantie, zonder merkelyke reuk of ſmaak, behalven dat ze is zamentrekkend en zuurachtig. De korls zyn hoekig, en gelyken ſtuklen of ſtompen van tanden, 't meeſte deel des mergs vervullende.

'*t Buytenſte hout des ſtams is week en wit, allengskens na binnen word 't harder, grofdradig, warrig, en taay, uyt den witten na 't roſſe trekkende, dog graauw beſtervende, en dit is durabel in zee-water. Dezen boom heeft geen ſlangevormige wortelen, gelyk de voorgaande zoorte, behalven aan de onderſte ſtam veel grooten knoeſten of koppen, als ſtoelen. Voorts is den geheelen grond niet alleen om deze boomen, maar ook een groote ſpatie van buyten, rondom bezet met ontelbaare regte toegeſpitſte hoorns, omtrent een ſpan of een voet lang boven de aarde, en zo digt aan malkander, dat men qualyk een voet tuſſchen beide zetten kan. Digt rondom den ſtam zyn ze weinig*

Digitized by Google

relinquatur: Prope truncum rara vel nulla ſunt, ſed ad unius alteriusve ulnæ ſpatium incipiunt, quoque magis ab arbore remota ſunt, inque aqua locantur, eo majora ſunt: Multi putant acuminata hæc cornua peculiares eſſe plantas, nil commune cum arbore habentes. Alii vero radicum eſſe ſurculos, ſed utraque ſententia quodammodo erronea eſt.

Quum enim nunquam in conſpectum veniant niſi circa hanc arborem, hinc cum ipſa participant, & ab ea quaſi derivantur. Craſſarum radicum ſurculos non eſſe ex eo conſtat, quod prope arborem, ubi hæ radices excreſcunt, non obcurrant. Si itaque effodiantur: ſequenti ſeſe obſerunt modo: Circa ſaxoſum depuratumque ſolum undique inveniuntur brachium vel pedem craſſa, ſupra acuminata ſimpliciter, vel in binos apices deſinentia, ad ſeſquipedalem longitudinem, aliquando etiam binos pedes longa ſunt, inferius anguſta etiam ſunt, ſed in apicem non deſinunt. Circa ipſorum medium plurimas emittunt transverſales fibras, externe ſpongioſa carne obductas, atque per ipſorum medium lentus decurrit nervus. Harum fibrarum craſſiſſimæ cum proximis bifidis cornibus conjunguntur, atque hæc craſſis arboris radicibus inplantantur. Si jam iſtæ fibræ diſſecentur & circumagantur, acuminata hæc cornua diſſolvuntur & eradicantur, quæ binorum cum dimidio immo trium pedum longitudinem habent, atque animalium oſſa referunt.

Cortex ipſorum exterior eſt lignoſus glaber, viſci colorem gerens, nec ultra calamum craſſus; interna autem illorum ſubſtantia eſt fungoſa, ſicca, lenta, & leviſſima, ſuberi ſimillima, cujus loco etiam adhiberi poteſt, ſed ejus medium plerumque excavatum eſt, juniora hæc cornua pedibus facile in partes conminui poſſunt, vetuſta vero neutiquam, immo ne quidem confringi.

Secundo, *Brappat Rubra* foliorum & trunci forma haud multum differt a præcedenti, excepto quod hæc ſpecies flagella emittat, & incurva ſit ad mali altitudinem, ſed plerumque humilior eſt. Ejus ramuli non ſunt rotundi, ſed quadrati & quaſi alati, ita ut oras gerant acutas: Hiſce folia inſident cruciata & obpoſita, ſed pauco numero, plerumque ſubrotunda vel parum acuminata, quatuor digitos lata & longa, craſſa, pinguia, nec venulas notabiles exhibentia inſtar *Portulacæ*.

Flos ex ſex craſſis & firmis componitur radiis, primo crateriformibus, hujus medium repletum eſt craſſiuſculis & longis ſtaminibus eleganter rubentibus, antheras cinereas ac reniformes gerentibus, omnino inſtar Jamboſæ floris, nullum ſpirans odorem. Inter iſtos radios alia ſex eminent petala linguæ-formia, eundemque gerentia colorem, atque in medio longus erigitur ſtilus capitulum viride ſuſtinens, plano inſidens tuberculo, ex quo fructus formatur uti in præcedente, atque omnia ſimul decidunt ſtamina, ſi flos magis expandatur.

Fructus eſt ſimilis priori, inſtar plani nempe caſei, ſed craſſior, pomumque magis referens, viridis penitus, licet ſit maturus, longumque iſtum apicem ſervans; ſubſtantia autem ejus interna eſt granuloſa & farinacea, odorem coloremque caſei vetuſtioris adeo referens, ut eundem eſſe quis putaret, qui odor etiam a prætereuntibus arborem obſervatur, ſi maturi ex ipſa dependeant fructus. Quum pomulum hoc decidit, reſtans pericarpium optime refert ſtellam ſex radios emittentem.

Lignum eſt uti præcedentis, ipſaque etiam arbor circa ſeſe iſta cornua profert bifida, ſed rariora, & breviora quam circa præcedentem.

Flores menſe Octobri in conſpectum veniunt, illi vero albæ ſpeciei Auguſto & Septembri: Sponte vero creſcit in arenoſis & paludoſis locis, non prope litus, ſed juxta ripas majorum fluminum, ſæpe etiam prope ædes plantatur ab iis, qui ejus fructus expetunt.

Prima vero ſpecies ubique in planis creſcit litoribus, ubi ſolum eſt durum ſaxoſumque nec cænoſum aut paludoſum, quod viciſſim aqua marina obtegitur & denudatur, ita ut mari in altum elevato inferior trunci pars, atque iſta cornua aqua obteguntur: Ipſius craſſioribus ramis aliæ increſcunt plantæ paraſiticæ, quæ naturam habent ſalſam, atque ex ipſorum craſſiore cortice

weinig of niet, maar omtrent een vadem of twee daar af beginnenze, en hoe verder datze van den boom af, en in 't water ſtaan, hoe grooter zy werden. Veele geloven dat deze ſplits-boorns een byzonder gewas zy, met den boom geen gemeenſchap hebbende: Andere, dat het uytſpruytzels aan de wortelen zyn; in welke beyde meyninge eenig abuys ſchuylt.

Want om datze nooit gezien worden, of dezen boom moet daar omtrent zyn, zo moetenze daar van afkomſtig zyn. Uytſpruytzels van de regte dikke wortelen, zyn 't ook niet want als dan moeſt men ze naaſt den boom, daar de dikſte wortelen zyn, meeſt vinden. In 't graven dan bevind men ze aldus: Rondom de ſteenige grond opgeruymt zynde, ziet men ze in de midden ruym een arm of been dik, van daar na boven toe in een of twee ſpitzen toeloopende, in de lengte van een en een half en twee voeten, beneden loopenze ook ſmal toe, dog in geen ſpits. Omtrent de midden hebbenze over-dwers veele dikke vezelingen, van buyten met een ſpongieus vleeſch omgeven, in de midden met een taaye zenuwe. De dikſte dezer vezelingen hangen met die van de naaſte ſplits-boorns, alle aan malkander vaſt, en de laatſte aan de dikke wortelen des booms: Nu met ſterk waggelen en doorkappen der voorſchreve vezelingen, maakt men deze ſplits-boorns lôs, en trektze zo uyt; die dan twee en een half, en drie voeten lang zyn, gelykende een ſchonk van een beeſt.

Buyten hebbenze een houtagtige ſchorſſe, glad, lymverwig, en niet boven een ſchaft dik; binnen een vooze, drooge, taaye, en zeer ligte ſubſtantie, den kork zeer gelyk, waar voor men ze ook gebruyken kan, doch gemeenelyk met een kleene holligheid in de midden. De jonge ſplits-boorns kan men gemakkelyk met de voet in ſtukken ſtooten, maar de oude geenſints, ja ook niet breeken.

Ten tweeden: De Roode Brappat *verſchild aan gedaante van ſtam en bladeren niet veel van de voorgaande, behalven dat deze zoorte ranker opſchiet, en wat krom, in de hoogte van een appel-boom, doch gemeenlyk laager. De takjes zyn niet rond, maar vierkant, met eenige aanwaſſinge, als vleugeltjes gezoomt, zo dat 't ſcherpe kanten werden; daar aan ſtaan de bladeren regt in 't kruys tegen malkanderen, dog weinig in 't getal, meeſt rond, of een weinig toegeſpitſt, vier vingers breed en lang, dik, vet, en zonder merkelyke adertjes als de* Porceleyn.

De bloem beſtaat uyt zes dikke en ſtyve ſtraalen, eerſt beekers gewys geopent; 't binnenſte is digt uytgevult met lange en dikachtige draaden, hoog rooze-rood, met graauwachtige en niere-vormige noppen, t'eenemaal als 't Jamboes-bloeyzel en zonder reuk: Tuſſchen de ſtraalen ziet men nog andere zes blaadjes, als tongetjes, uytſteken, van de zelfde koleur, en in de midden een lange draat, met een groen nopje op een vlak heuveltje, waar uyt de vrucht wert, gelyk aan 't voorgaande, vallende alle de draden teffens uyt, als haar de bloem wat wyder opent.

De vrucht is als aan 't voorgaande, te weten als een plat kaasken, dog wat dikker, en een appel gelyker, grasgroen al is ze ryp, de bovengemelde lange ſpits behoudende, binnen met een korlige en meelachtige ſubſtantie, van reuk en verwe de pot-kaas zo gelyk, dat men 't daar voor zoude aanzien; welken reuk men ook gewaar wert, als men dezen boom voorbygaat, en daar rype vruchten aan hangen. Wanneer 't appeltje afvalt, zo gelykt 't geſtraalde hordje daar 't op ſtaat, zeer wel een Sterre met zes ſpitzen.

Het hout is als aan 't voorgaande, en den boom heeft ook ſplits-boorns om zig, doch weiniger, en korter dan de voorgaande.

De bloemen ziet men in October, doch die van 't witte in Auguſtus en September. 't Waſt van zelfs in zandige en moeraſſige plaatzen, niet digt op ſtrand, maar langs de kanten van de groote rivieren, en wert ook zomtyds by de huyzen geplant van die geene, die ſmaak in zyne vruchten hebben.

Maar de eerſte zoort waſt over al op vlakke ſtranden, daar een harde ſteenachtige grond is, zonder ſlyk of moeras, en van 't zee-water met beurten bedekt en ontbloot wert, zo dat met hoog water 't onderſte van den ſtam en zyne ſplits-boorens bedekt worden: Op zyne dikke takken waſſen veel andere planten, die ziltig van aard zyn, en haar voetzel uyt zyne dikke ſchorſſe trekken, als daar

cortice nutrimentum ſuum hauriunt, uti plures ſunt *Tangreci* ſpecies, & pulcherrima *Dryopteris* ſpecies, quæ ſplendentia & firma gerit folia.

Nomen. Latine *Mangium Caſeolare*, quod dividitur in *Album* & *Rubrum* ab caſeiformi fructuum forma. Malaice *Brappat* & *Mangi Mangi Padomara*, ex lampado-formi florum forma: Quidam hanc etiam vocant arborem *Bako*, quod nomen cum præcedenti commune eſt. Ternatice *Poſſi Poſſi*. Amboinice *Waceat* & *Waät*. In Leytimora *Watta* eum cognomine ſemper albi vel rubri. Baleyice *Brappa*. Ejus fructus caſeiformes ſpecialiter *Boa Rembang* vocantur. Prominentia iſta cornua circa arborem hanc propullantia Belgice nos vocamus *Splits-Hoorns* ſeu Subulas, quum plerumque bifida ſint. Malaice & Amboinice *Songa* & *Sula*, h. e. *Murices Recti*. Arbor ipſa Javanice & Macaſſarice vocatur *Pitada* & *Patada*.

Locus. Plurimum nota eſt hæc arbor in Moluccis & adjacentibus inſulis, quum hæ duriora & magis ſaxoſa gerant litora quam inſulæ occidentales, atque ubi ſemel hæc arbor progerminat, vix iterum eradicanda eſt, ejusque ſemi-putridæ radices tum & exſiccatæ & duræ in litoribus, inter ſaxa quæ prorepunt, per multos etiam annos inveniuntur, uti id videri poteſt ab utraque *Caſtelli Victoriæ* parte, in litoribus Hativæ, & Halongæ, ubi intra octuoginta annorum ſpatium nullæ *Brappat* arbores progerminant, ipſarumque tamen radices ſuperfluæ in conſpectum veniunt.

Uſus. Albæ ſeu primæ ſpeciei lignum uſitatiſſimum eſt ad navium extructionem, ex quo collæ, naviumqum fulcra formantur, ac præſertim ex naturalibus arboris curvis ramis: Non tantum durabile eſt in aqua marina, ſed etiam iſta valet virtute, quod non facile findatur, clavosque firmiter retineat; Secundæ ſpeciei fructus a vulgo eduntur, plerumque crudi, quod ſingulari delectatur ipſorum ſapore ad caſeum accedente ſimulque auſtero. Fungoſum cornuum iſtorum lignum in aqua ebullitum, ut ſalſedo iſta extrahatur, conducit etiam ad varias res loco ſuberis, ad muſtricolas nempe, ampullarumque opercula, ſed non ita intumeſcit aut firmiter clauditur ac ſuber.

Malaienſes & Macaſſarenſes tenera utriusque ſpeciei comedunt folia ad piſces & Bocaſſan, uti & maturos fructus, ſi molleſcant, crudos, & in partes diſſectos, in hisce vero inſulis albæ ſpeciei fructus non eduntur.

Rubræ ſpeciei ſemi-apertum ſumunt florem, ejusque rubra undique deprimunt ſtamina cum binis bacillis, quæ cruciatim per viride transfigunt piſtillum, ne iterum erigantur ſtamina, hunc ad capitis ornamentum gerunt, atque aurifices hujus ſpecimen imitantur ad capillorum ornamenta.

In inſula *Dammea* harum arborum ſpecies obcurrit cum alba conveniens, ſed rotundiora & pinguiora gerens folia, quæ plerumque aquam adtingunt, ac tempore in piſciculos degenerant latos, qui *Smarides* vocantur, de quibus ulterius vide *Hiſtoriam* meam *Animalium* ſub titulo *Piſcium arboreorum*.

Utriusque ſpeciei fructus piſcibus etiam incoquuntur, in partes diſſecti & cum iis comeſti, ſed jus ipſorum nigreſcit.

In *Adpendice* hæc adduntur.

Mangium caſeolare rubrum, in Amboina prope oſtium fluvii Elephantis creſcens, plerumque fruteſcit, truncumque gerit vix cruris craſſitiem habentem, cujus ramuli acuti admodum & quadrati ſunt, bini vero ipſorum latera latiora ſunt binis aliis. Ejus folia ſunt magis oblonga quam arboreſcentis ſpeciei, quinque pollices longa, tres lata, ſuperius ſubrotunda, & quatuor ſimul obliquam formantia crucem.

Anno 1691. menſe Aprili in hoc frutice magna detecta fuit Eruca, Vitis Erucæ haud diſſimilis, coloris pallide viridis, ejusque dorſum tenuiſſimis ſetis hirtum erat, ac binis verrucis notatum, quibus longiores inſiſtebant pili, ad ejus vero latera flavos gerit circulos juxta artuum numerum. Ejus corpus in ſeptem diviſum eſt artus, quorum tres anteriores ſex habent breves & acuminatos pedes, quibus ſuum peragit opus.

daar zyn veelderley zoorten van Tangrecum, *en de ſchoone zoorte van* Dryopteris, *met ſtyve en glimmende bladeren.*

Naam. *In 't Latyn* Mangium Caſeolare, *verdeelt in wit en rood, na de kaaskens-vormige gedaante der vruchten. Op Maleyts* Brappat *en* Mangi Mangi Padomara, *na de lamp-vormige gedaante der bloemen. Sommige noemen 't ook* Bako, *een naam met de voorige gemeen. Op Ternaats* Poſſi-Poſſi. *Amboinſch* Waceat *en* Waät. *Op Leytimor* Watta, *altyd met den toenaam van wit en rood. Baleys.* Brappa. *De kaaskens werden byzonderlyk* Boa Rembang *genaamt. De uytſtekende hoorens of kegels rondom den grond dezes booms, noemen wy in 't Duitſch* Splits-Hoorens, *om datze meeſt in twee ſpitzen geſpleeten zyn. In 't Maleyts en Amboinſch* Songa *en* Sula, *dat is* Murices recti, *of regte voet-angels. Den boom hiet op Javaans en Macaſſaars* Pitada *en* Patada.

Plaats. *Hy is meeſt bekent in de Moluxe en omleggende Eylanden, om dat die harder en ſteeniger ſtranden hebben, dan om de Weſt; daar hy eens opkomt, is hy qualyk uyt te roeyen, en ziet men de bloote wortelen half vergaan, en uytgedroogt, doch nog hard, tuſſchen de ſteenen op ſtrand kruypen, ook nog veele jaren, gelyk onder anderen te zien is te weerzyden van 't Kaſteel Victoria, op de ſtranden van Hative en Halong, daar ruym in geen tachentig jaaren Brappat-boomen geſtaan hebben, en men nochtans de wortelen ziet.*

Gebruik. *'t Hout van de eerſte of witte zoorte is zeer gebruykelyk tot den ſcheeps-bouw, om ribben en kromhouten daar van te maken, uyt deszelfs kromme takken, daar uyt men dan de natuurlyke kromte naar een voorgeſtelt model kan hakken. Het is niet alleen durabel in zee-water, maar heeft ook die deugden, dat het niet ligt ſplyt, en de ſpykers trouwelyk houd. De vruchten van de tweede zoorte werden van 't gemeene volkje gegeeten, en dat meeſt raauw, hebbende vermaak in den pot-kazigen ſmaak, die ook vry wat wrang is. Het vooze hout van de ſplits-hoorns in water eens opgekookt, dat die ziltigheid daar uyt komt, is ook bequaam tot veele dingen, in plaats van kork, als tot leeſten van Snyders en Schoenmakers, tot ſtopzels van bottels, doch zy willen zo wel niet ſwellen en toezuygen als kork.*

De Maleyers en Maccaſſaren eeten de jonge bladeren van beyde zoorten raauw tot viſch en Bocaſſan, als mede de rype vruchten als ze even beginnen week te werden, raauw en in ſtukken geſneden; maar in deze Eylanden eet men de vruchten van 't witte geſlagt niet.

Van 't roode geſlagt nemenze de half ontlookene bloem, drukken de roode draadjes rondom neer, met twee houtjes kruysweegs door 't middelſte groene hoorentje geſtreken, dat zy niet weder opryzen; dit dragenze dan tot een cieraat op 't hooft. En de Goutſmeden nemen ook het fatzoen daar van om hayrſtekers daar na te maken.

Op 't Eyland Damme *heeft men een zoorte van deze boomen, met de witte zoorte meeſt overeenkomende, dog met ronder en vetter bladeren, die meeſt doorgaans 't water raaken, en met 'er tyd in kleene breede viſchjes veranderen, diergelyke men* Smarides *noemt, waar van ziet breeder in myn* Hiſtor. Animalium, *onder den titel van* Piſces arborei.

De vruchten van beyde zoorten werden ook by viſſchen gekookt, in ſtukjes geſneden zynde, en daar na gegeten, doch zy maken 't zap daar van ſwart.

Dit wert in het Byvoegzel *daar by gedaan.*

Mangium Caſeolare Rubrum, *op Amboina by den uytgang van de rivier de Olyphant groeyende, blyft meeſt een ſtruyk met een ſtam, niet boven een been dik, waar aan de ryskens zeer ſcherp en vierkantig zyn, doch twee zyden zyn veel breeder als de twee andere. De bladeren zyn langwerpiger dan aan de boomachtige zoorte, 5. duymen lang, en 3. breed, van voren mede rond toelopende, en met hun vieren een ſchuyns kruys makende.*

Anno 1691. in April heeft men op deze ſtruyk een groote rupze gevonden, de wyngaarts-rupze niet ongelyk, ligt-groen van coleur, op de rugge met fyne hayrtjes, bezet met nog twee wratten, waar op lange hayren ſtaan, en aan de zyde heeft hy geele oogjes, na 't getal der leeden. Het lichaam is in 7. leeden verdeelt, de drie voorſte hebben 6. korte en toegeſpitſte pootjes, waar mede hy werkt. De vier agterſte hebben 8. pooten, dewelke ſtomp zyn

opus, quatuor poſteriores octo pedibus inſtructi ſunt obtuſis inſtar Elephantis pedum, quibus ſeſe in ramis ſuſtinet. Corporis pars poſtica bifida eſt, quam ramis obvolvit, atque hic vermis tam copioſe ibi invenitur, ut cuncta ramorum & ramulorum folia decerpat: Quumque ad digiti longitudinem & craſſitiem excreverit, cellulam ſeu folliculum format magnitudine pruni cœrulei, externe albeſcentem & glabrum, cujus extremum ramo & dorſum proximo nectitur folio, in quo ſeſe abſcondit inſtar vermis Serici. Poſt aliquot dies folliculus hic ſeſe aperit, atque papilio exit, quum in hac cellula tenuis conſpicitur membranula, qua aurelius fuit obvolutus, inter quam membranulam & exteriorem corticem lanuginoſa locatur ſubſtantia, quæ, quantum videtur, Papilioni obtegumento fuit.

Exterior vero cortex ſeu folliculus ipſe congeries videtur unius & continui fili, ſique noſtrates incolæ artem callerent illud tractandi vel præparandi, ſubtilia filamenta ex iſto nere poſſent, uti in Bengala id fit ex Teſſero, cum quo hi folliculi multum conveniunt, quam ob rationem illos delineare curavi: Eruca folliculo incluſa bina ternave proxima arboris folia ita contrahere poteſt, ſuoque nectere folliculo, ut iis penitus obtegatur & quaſi abſcondatur. Folliculos, quibus aurelia incluſa eſt, nere poſſumus, ſi ſuperius fili incrementum bacello nectatur, ac folliculus prius humectetur, tum circumvolvendo totum facile ſubſequitur filum, donec adeo tenue ſit, ut rumpatur, tumque connectendum eſt, ac tam diu circumvolvi oportet, donec totus exterior folliculus ſit evolutus, reſtante tenui pellicula, cui aurelia eſt incluſa.

Poſtquam tales folliculos per trium ſeptimanarum ſpatium ſervaveram, tam ex devoluto quam ex integro papilio exit, qui ex pulcherrimis & maximis erat, quos unquam conſpexi, qui ad ſuperiorem corporis partem ſeſe demordens aperit, ſimulque ſecum flaveſcentis ſerici floccum educit, atque hoc ſemper per noctem peragit; plurimæ vero aureliæ, multum manibus tractatæ, emortuæ ſunt, nec papilionem producunt. Ejus corpus eſt, uti reliquorum papilionum, coloris ſquallide flavi, binosque digiti articulos longum, ad caput vero bina gerit cornicula plumacea, coloris aurantii: Quatuor magnas habet alas, quarum binæ exteriores maximæ ſunt digitum circiter longæ, coloris aurantii, ſed ſtria tranſverſalis purporea per illas decurrit, atque quævis ala in ejus medio oculum quaſi gerit feneſtratum, qui circulo purpureo circumductus eſt & inſtar vitri pellucidus.

Per horæ tantum ſpatium in dias luminis oras emiſſus erat hic papilio, & ſtatim cœpit ova deponere plurima coloris ſquallide albeſtis, magnitudine ſeminis Raparum, ex plano rotunda: Folliculi congeries inſtar ſerici albet, atque ad viginti vel viginti quinque ulnas extendi poteſt, congeries vero Bengalenſium folliculorum flaveſcit.

Hinc paret, quam ob rationem divulgatum ſit, Bengalenſe ſericum, quod *Gingang* vocatur, ex arboris cortice fabricari, hi enim folliculi adeo artificioſe cum pediculo connexo ex arboris ramulis dependent, ut ejuraret quis ipſos arboris eſſe fructus. Uti Chirurgus quidam ex Bengala adveniens pro certo mihi aſſerere volebat, veros eſſe fructus, quos ipſe ex arbore decerpſerat, qua in opinione ego cum multis aliis tam diu fuimus, donec folliculum talem dehiſcentes aureliam mortuam inveniremus: Folliculi, ex quibus papiliones exierunt, inepti ſunt nendo, filum enim ipſorum breviter diſrumpitur.

Folliculi autem Bengalenſes, uti dictum eſt, nigricant, vel terreſtrem habent colorem, Amboinenſes vero ſquallide albicantes atque majores, nemo vero hucusque in Amboina mihi obvenit, qui auderet texturam quandam fabricare.

Ab iſto memorato *Teſſero* differt *Mogta*, quibusdam *Moock* vocata, quæ vile præbet ſericum, quod nectitur ex folliculis, quos vermis ſericeus perforavit, atque hoc in Tunquin apud Sinenſes *Samungi* vel *Samoegi* vocatur, ex quo forte pannus vilis *Baas* dictus fabricatur.

zyn, als Olyphants voeten, waar mede hy op de takken vaſt zit. Het agterſte des lyfs is in twee gekloven, het welk hy om de takken ſlaat, deeze worm vind men als dan zo overvloedig, dat hy alle de bladeren der takken en ryskens afeet: Daar na een vinger lang en dik geworden zynde, maakt hy een huysken of ſpinzel, in de grootte van een blaauwe pruym, vuyl-wit en effen van buyten, met het eene eynd om de takken, en met de rugge aan het naaſte blad vaſt, waar in hy zig verbergt als een zydeworm. Na zekere dagen opent zig het huysken, en daar komt een Kapel uyt, wanneer men in dit huysken een dun vliesken vind, waar in het poppetje gelegen heeft, tuſſen welk vliesken en de buytenſte ſchorſſe leyd een wolachtige ſubſtantie, dewelke, zo 't ſchynt, het poppetje tot een Coopeers verſtrekt heeft.

De buytenſte ſchorſſe of 't huysken ſchynt een ſpinzel te zyn van een doorgaande draat; en indien onze Inlanders de kenniſſe hadden daar mede om te gaan, zoudenze wel ligt een fyn gaaren konnen ſpinnen, als men in Bengalen met Teſſer doet, waar mede deze huyskens zeer wel overeenkomen; om welke reden ik ze ook daar by heb laten teykenen. De Rupze in haar huysken kan de twee of 3. naaſte bladeren des booms zodanig t'zamentrekken, en om haar huysken vaſt maken, datze daar mede bedekt en verborgen legt. De huyskens, daar de worm of poppe nog in is, kan men ſpinnen, als men 't bovenſte beginzel van den draat om een ſtokje vaſt maakt; het huysken alvorens wat nat gemaakt zynde, zo volgt in 't draayen al gaande weg, den draat, tot dat hy dun wert en zomtyde afbreekt, dan moet men hem wederom aanknopen, en zo draayende raakt het geheele huysken af, overſchietende een dun vellekin, daar in het tonnetje legt.

Na dat ik deze huyskens omtrent 3. weeken bewaart hadde, zo is zo wel uyt het afgeſponnene, als uyt het heele, een Schoenlapper gekomen, een van de ſchoonſte en grootſte, die ik ooit gezien heb, hy 't bovenſte lyf zig loe bytende, met eenen een vlok geelachtige zyde met zig uytvoerende, en dit geſchiet altyd by nagt, doch de meeſte poppetjes, die men veel handelt, blyven dood, en daar komt niets uyt. Het lyf is als een andere Schoenlapper, van coleur vuyl-geel, twee leeden van een vinger lang; aan 't hooft heeft hy twee hoorntjes als veertjes, oranje van coleur. Hy heeft vier groote vlerken, waar van de twee buytenſte de grootſte zyn, omtrent een vinger lang, van verwe oranje, doch over-dwers loopt een purpere ſtreep; ieder vlerk heeft in de midden een rond oogje als een venſtertje, omgeven met een purpere kring, doorſchynent als glas.

Hy was geen uur in de weerelt geweeſt, of begon een deel eyers te leggen, vuyl-wit van coleur, van grootte als een raap-zaat, plat, rond van gedaante. 't Spinzel is wit als zyde, en men kan van een huysken wel 20. a 25. vademen krygen, maar 't ſpinzel van de Bengaalze worden als geelachtig.

Hier uyt blykt dan, waarom men uytgeſtrooyt heeft, dat de Bengaalze ſtoffe, Gingang genaamt, van boom-baſt zoude gemaakt werden, want deze huyskens hangen zo aardig met een geſponne ſteel aan de takskens der boomen, dat men ſweeren zoude het waren de vruchten van den boom; gelyk zeker Chirurgyn uyt Bengalen komende, ſtandvaſtig aan my verklaarde, dat het vruchten waren, die hy zelfs van den boom geplukt hadde, in welke meninge ik nevens veele Omſtanders ook bleven, tot dat wy 'er een openden, en het doode tonnetje in vonden. De huyskens daar den uyl uytgevlogen is, zyn onbequaam om te ſpinnen, want de draat breekt te kort af.

De Bengaalze huyskens dan zyn, als gezegt, ſwartachtig of aardverwig, maar de Amboinſche vuyl-wit en wat grooter, doch is tot nog toe in Amboina niemand gevonden, die onderſtaan wilde een geweef daar uyt te maaken.

Van 't voorſchreven Teſſer *verſchild het* Mogta, *by zommige* Moock *genaamt, welk is een ſlegte zyde, geſponnen van huyzen, die den zyde-worm doorboort heeft, dit wert in Tunquin, en by de Chineezen* Samungi *of* Samoegi *genaamt, waar uyt miſſchien de ſlegte ſtoffen* Baas *genaamt, gemaakt werden.*

Tabula Septuageſima Tertia

Ramum exhibet *Mangii Caſeolaris albi.*

Ubi Litt. A. ejus *fructum* denotat.

Tabula Septuageſima Quarta

Ramum exhibet *Mangii Caſeolaris rubri.*

Tabula Septuageſima Quinta

Ramum exhibet *Mangii Caſeolaris rubri*,
In quo ad Litt. A. *Eruca Amboinenſis* magna conſpicitur,

B. Vero ipſam denotat *folliculo* incluſam.
C. *Folliculus apertus* eſt.
D. Vero *Papilio* eſt ex præcedenti *Eruca* generatus.
E. E. *Folliculus* eſt *Erucæ* Bengalenſis *Teſſer* vocatæ.

O B S E R V A T I O.

Hæc eſt *Blatti H. Malab. part.* 3. *Tab.* 40. vel ſaltem ejus ſpecies, uti ex figurarum *comparatione patet*, & a *Rumphio* ſupra etiam adnotatum eſt.

De drie- en zeventigſte Plaat.

Vertoont een Tak van het *Mangium Caſeolare album*, ofte de *witte Kaasdragende Mangie-Boom.*
Alwaar Lett. A, deszelfs *vrucht* aanwyſt.

De vier- en zeventigſte Plaat

Vertoont een Tak van het *Mangium Caſeolare rubrum*, ofte de *roode Kaasdragende Mangie-Boom.*

De vyf- en zeventigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *roode Kaasdragende Mangie-Boom.*
Waar op by Lett. A. gezien wert de *groote Amboinſche Rupse*, die op deze Boom aaſt.
B. Wyſt aan dezelve in zyn *huysje* toegeſponnen.
C. Vertoont het *open huysje.*
D. Is de *Kapel*, die uyt de *Rupse* voortkomt.
E. E. Zyn *huysjes* van den Bengaalſche *Rupse*, *Teſſer* genaamt.

A A N M E R K I N G.

Dit is de *Blatti* van de *Hortus Malab. part.* 3. *Tab.* 40. ofte ten minſte daar een medezoorte van, zo als uit de vergelyking der Figuren blykt, en van *Rumphius* boven ook aangemerkt is.

CAPUT SEXAGESIMUM TERTIUM.

Mangium album. Caju Api Api.

TErtium *Mangi Mangi* genus eſt album, juxta regionum varietatem varias exhibens ſpecies ſeu varietates, vulgarem vero ac communem ejus formam deſcribemus, quæ in Amboina obſervatur, a qua reliquæ haud multum diſcrepant: Hæc itaque humilis eſt arbor, quæ aliquando tantum fruteſcit.

Trunci cortex glaber eſt & cinereus: Folia vero cum prima conveniunt ſpecie, ſed ſunt breviora, & ſubrotunda, oblongam referentia ligulam, excepto quod juniora in obtuſum deſinant apicem, quatuor & quinque pollices longa, binos digitos lata, interſunt vero quædam adeo brevia & acuta, ut Salviæ folia referant, ſuperne intenſe viridia & glabra, inferne gilva & cinerea, ad tactum mollia, acſi lanuginoſa eſſent, ſuntque craſſa, pinguia, paucisque coſtis pertexta, ſaporis ſalſi cum parva amaritie.

Bina plerumque ſibi invicem opponuntur, vel loco alterius novus ibi progerminat ramulus. Flores puſillis in racemis ſimul excreſcunt ſquallide albentes, longa gerentes ſtamina. Fructus gemini & bigemini ſimul dependent magnitudine biobulorum, plani, parumque incurvi, inſtar ſemi-Lunæ, vel inſtar juniorum *Nam-Nam* fructuum, in brevem durumque deſinentes apicem, qui ſemper ad concavam extenditur partem, exterius autem ſunt lanuginoſi & æquales, ex gilvo & viridi mixti colore, tenui obducti pellicula, quæ digito facile ſeparari poteſt, ſub hac nucleus reconditur eandem gerens formam, exterius fuſcam, interne albicantem, ſeu pallide virentem, quæ ſeſe in quatuor explicat foliola inſtar libelli, inque medio obcludit album quaſi penicillum Goſſypii turundam referens, quæ ab utraque parte bina emittit foliola, & exteriori nectitur petiolo.

In Macaſſara & Occidentalibus inſulis hæc arbor adeo vaſta eſt, ut vir vix eam complecti poſſit, ejus quoque fructus ibi multo ſunt majores, inſtar ſemiperfecti nempe Nam-Nam fructus, vel inſtar illorum litorei *Catti Catti*, ejusdem cæterum formæ, quatuor quinqueve ſimul dependentes: Ejus nucleus in tot quoque ſeſe aperit foliola, ibique multum ad cibum expetitur.

Vulgaris trunci lignum albicat, molle eſt, fungoſum, ſique transverſim cædatur, ex meris compoſitum videtur circulis inſtar Muſæ ſtipitis, ſed multo arctioribus:

LXIII. H O O F D S T U K.

De witte Mangi-Boom.

H*Et derde geſlagt van 't* Mangi Mangi *is 't witte, na de verſcheydenheid der Eylanden eenige verandering vertonende; dog wy zullen de gemeene gedaante beſchryven, die men in Amboina ziet, waar van de andere niet veel afwyken. Alhier dan is 't een lagen boom, die somtyds een ſtruyk blyft.*

De ſchorſſe des ſtams is ligt-graauw en even. De bladeren komen met 't eerſte geſlagt overeen, dog zyn korter, en van vooren rond, een langwerpige leepel gelykende, behalven dat de jonge een ſtompe ſpits hebben, vier en vyf duymen lang, en twee vingers breed, dog daar loopen 'er ook onder zo kort en ſpits, datze de zaly-bladeren gelyken, boven hoog-groen en glad, van onderen vaal en witachtig, zagt in 't aantaſten als of ze wollig waren, dik, vet, en met weinige ribben door-regen, van ſmaak ziltig, met een kleene bitterheid.

Zy ſtaan gemeenlyk twee en twee tegen malkander, of in plaats van 't tweede een nieuw takshen hebbende. De bloemen komen voort op korte troſjes by malkander, zyn vuyl-wit, met lange draadjes voorzien. De vruchten hangen twee en vier by malkander, in de grootte van dubbeltjes, plat, en een weinig ſcheef, als een halve maan, of gelyk de jonge vruchten van Nam-Nam, *met een kort en hard ſpitsje voor aan, 't welk altyd na de holle zyde ziet; buyten zynze mede wolachtig en even, uyt den vaalen en groenen gemengt, met een dun velleken bedekt, 't welk men met de vinger ligt afvryven kan: Daar onder leyd een keeſt van het zelfde fatzoen, buyten bruyn, binnen witachtig, of ligt-groen, die zig in vier blaadjes, als een boekje, opend, en in de midden verborgen houd een wit quaſtje, als een propje van* Catoen, *te weerzyden twee blaadjes hebbende, en 't is aan de buytenſte ſteel vaſt.*

Op Macaſſar en de Weſtelyke Eylanden, werd dezen boom zo groot, dat hem ſas een man omvatten kan. De vruchten zyn aldaar ook veel grooter, te weten als een half waſſen Nam-Nam, *of als de vruchten van ſtrand* Catti Catti, *anders van het zelfde fatzoen, en vier en vyf by malkander hangende. De kerl laat zig ook in zo veel blaadjes deelen, en werd aldaar veel tot de koſt gezogt.*

't Hout van de gemeene ſtammen is wit, week, voos, en als men 't dwers over kapt, zo ſchynt 't van enkelde circulen gemaakt te zyn, gelyk een Piſang-ſtronk, dog

ribus: Per longitudinem diſſectum, longas exhibet venas inſtar Pinaſtri, ſique viride ſit, ſuccoſum eſt, ſed cito exſiccatur ac leve eſt, ac facillime ignem concipit, quem vaporans fovet, nec exſtinguitur, niſi totum in cineres converſum. Si hæ arbores ſeneſcant & craſſeſcant, intus cor gerunt fuſcum ſeu nigricans inſtar *Canawæ*, ſed non craſſius eſt pollice, circumjectum vero lignum cruris craſſitiem gerit, ſatisque durum eſt, & quam maxime durabile, unde & in quibusdam inſulis ad ædium poſtes adhibetur.

Binæ proprie hujus arboris obcurrunt ſpecies, foliis externaque forma ſibi ſimiles, nigra nempe, cujus lignum cinereum eſt, & alba lignum gerens album, utrumque vero nigrum habet cor, atque arborum trunci vetuſti interius concavi ſunt, ultimumque tantummodo lignum foco inſervit, licet ſit viride.

Nomen. Latine *Mangium album* ab albo foliorum colore. Malaice *Mangi Mangi Poeti*, ſed proprie *Caju Api Api*, h. e. *Lignum Igniarium* ab ejus uſu. Macaſſarice *Pepe Pepe*, in Cerama *Aſſi Aſſi*, quæ utraque nomina eandem cum præcedenti habent ſignificationem. Amboinice *Watta Cumban & Cuban*, acſi quis diceret *Mangi Mangi* florentem, quum certis anni temporibus plurimis onuſta ſit arbor floribus.

Locus. In planis creſcit litoribus, non inter altas *Mangi Mangi* arbores, ſed ſola, ubi ſiccum eſt ſolum, parvisque mixtum lapillis, plerumque ad fluminum oſtia & poſt *Mangium fruticans*. Invenitur vero in Amboina, Cerama, Boerone, Celebes & parvis ante Javam inſulis.

Uſus. Hoc lignum nil peculiare exhibet tignis, ſed foco potiſſimum inſervit ad ignem alendum & conſervandum, qui tarde fovendus eſt, quod apud noſtrates ſit per ceſpites & funem igniarium; hoc lignum flammam etiam concipit, ſi per ventum ſuſcitetur, optimum itaque eſt trans mare navigantibus, Javanique illud vendunt hisce in faſciculos colligatum, Amboinenſibus enim ejus uſus fere ignotus eſt.

Macaſſarenſes corpus ſuum diu hisce fructibus nutriunt, ſi Oryza nimis duro conſtet pretio, fuſcum enim ab exteriore cortice, & interna lanugine depuratum ſumunt nucleum, illumque aquæ incoquunt, & loco oryzæ edunt cum aliis cibis: Alii inſuper ipſum per noctem in aqua macerant pura, ut ipſius auſteritas magis tollatur, quam tamen non omnino amittit. Amboinenſium vero fructus quum nimis puſilli, huic operi inepti ſunt, unde & hunc non norunt uſum.

Ex vetuſtorum truncorum ligno, quod, uti dictum eſt, fuſcum & duriuſculum eſt, Javani & Macaſſarenſes non tantum parvos formant poſtes, ſed etiam Oryzæ molea & machinas, fruſtum enim eligunt ſeſquipedalem vel binas ulnas longum, in cujus centro longum formant canalem, ab utraque ejus ora foveam excavant, in longo iſto canali Oryzam contundunt paleis incluſam, in rotundis vero iſtis foveis ipſum pady ſeu oryzæ granum, ut ab exteriore gluma ſeparetur, hoc enim lignum huic operi optime inſervit, quum acutis ſuis filamentis facillime glumam deſquamet.

Nigrum vetuſtorum truncorum cor cum aqua ſupra porphyritim contritum, ac fronti illinitum Cephalalgiam tollit ex frigore ortam, quum primo cutim parum exurat, ſed ſenſim frigus ac materiam flatulentam expellit.

Tabula Septuageſima Sexta

Ramum exhibet *Mangii albi*.
Ubi Litt. A. *Corymbum floriferum majori* exprimit *forma*.
B. Vero *fructum integrum*.

veel digter: In de lengte gekapt of gezaagt, vertoont het lange aderen, gelyk 't Vuuren-hout, groen zynde is 't zappig, maar wert haaſt droog en ligt, ontfangt 't vuur zeer haaſt, dat 't al ſmeulende voed, en niet uytgaat, tot dat 't gansch in aſſche vervalt. Als deze boomen dik en oud werden, zo gewinnenze van binnen een bruyn of ſwartachtig hert, gelyk Canawa, *dog niet dikker dan een duym, maar 't omleggende hout in de dikte van een dye, word redelyk hard, dat zeer durabel is, en in zommige Eylanden tot ſtylen van huyzen gebruykt wert.*

Men heeft eygentlyk twee zoorten hier van, aan bladeren en uyterlyke gedaante malkanderen gelyk, het ſwarte, wiens hout grauwachtig is, en het witte met een wit hout, dog beyde met een ſwart hert, en de ſtammen in den ouderdom hol, het laatſte wert alleen tot brandhout gebruykt, al is 't nog groen.

Naam. *In 't Latyn* Mangium Album, *van de witte gedaante der bladeren. Op Maleyts* Mangi Mangi Poeti, *dog eygentlyk* Cajn Api Api, *dat is* Lignum igniarium *van zyn gebruyk. Op Macaſſers* Pepe Pepe, *op Cerams* Aſſi Aſſi, *beyde van dezelfde bedeydenis met de voorgaande. Op Amboinſch* Watta Cumban *en* Cuban, *als of men zey, de bloem-*Mangi Mangi, *om dat 't op zekere tyden van 't jaar zeer vol bloemen hangt.*

Plaats. *Het waſt op vlakke ſtranden, niet onder de hooge* Mangi Mangis, *maar alleen, en daar 't droog is, met kleyne ſteenen gemengt, gemeenlyk by den uytgang der rivieren, en agter 't* Mangium fruticans. *Men vind het in Amboina, Ceram, Boero, Celebes, en de kleyne Eylanden voor Java.*

Gebruik. *Van dit hout kan men niet zonderlings hebben tot timmeren bequaam, maar het dient meeſt om vuur daar mede te houden, dat langſaam ſmooken zal, gelyk de onze met turf en lendt doen; doch van dit hout kan men ook vlammen krygen, als men daar in blaaſt, 't is dierhalven zeer bequaam voor de zeevarende, en de Javanen verkopen 't aan dezelve met bondeltjes, want by de Amboineezen is zyn gebruik meeſt onbekent.*

De Macaſſaren konnen 't lyf lang ophouden met deze vruchten, als de ryſt duur is, want zy nemen de bruyne heeſt van de buytenſte ſchel, en 't binnenſte Cattoen gezuyvert, kooken hem op in water, en eeten hem aldus in plaats van ryſt tot andere ſpyze: Andere weeken hem daarenboven nog een nacht in verſch water, om de wrangheid nog meer uyt te trekken, die zy evenwel nog niet t'eenemaal verlieſt. De Amboinſche vruchten, als te kleen, zyn hier toe onbequaam, dies zy van dat gebruyk niet weeten.

Uyt het hout van de oude ſtammen, dat als gezegt, bruyn en hardachtig begint te werden, maken de Javanen en Macaſſaren niet alleen kleyne ſtylen, maar ook haare ryſt-blokken, want zy nemen een ſtuk, anderhalf en twee vademen lang, in wiens midden zy een lange geute maken, en aan elk eynde een ronde kuyl; in de lange geut ſtampenze de ryſt, die nog aan zyn ſtroo is, in de ronde kuylen ſtampenze de Pady of ryſt, graauw, om dezelve van de buytenſte bolſter te ontledigen, want dit hout is daar toe zeer bequaam, om dat 't met zyne ſcherpe draden zeer ligt de bolſter afneemt.

Het ſwarte hert uyt de oude ſtammen met water op een ſteen gewreven, en op 't voorhooft geſmeert, geneeſt de hoofdpyn, die uyt windrigheid komt, eerſt een weinig op de huyd brandende, dog allengskens verminderende, en met eenen de winden uyttrekkende.

De zes- en zeventigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *witte Mangie-Boom*.
Alwaar Lett. A. de *bloem-tros* in grooter gedaante vertoont.
B. De *vrucht* in zyn geheel.

CAPUT SEXAGESIMUM QUARTUM.

Mangium fruticans corniculatum. Brappat Kitsjil.

QUarta *Mangi Mangi* claſſis eſt *Mangium fruticans*; quod in binas dividitur ſpecies, quarum prima eſt *Mangium corniculatum*, altera *Caryophylloides*, quas utrasque in peculiari deſcribemus capite.

Primo itaque *Mangium corniculatum* frutex eſt, ad binorum hominum altitudinem excreſcens, varios emittens truncos pedem craſſos, qui vero plerumque humiliores ſunt, plurimos ſurculos & virgulta emittentes.

Ejus folia proxime conveniunt cum antecedente *Mangio albo*, ſunt vero minora, a tribus ad quatuor & quinque pollices longa, binos digitos lata, ſubrotunda, inferne anguſtata inſtar cochlearis, inferius vero non lanuginoſa, uti in præcedenti, oris deorſum inflexis, ſunt porro itidem craſſa, glabra, paucisque venulis notata, ac ſibi oppoſita & quodammodo cruciata, ſed plerumque inordinata, ſaporis ſalſi.

Ex foliorum geniculis capitula propullulant rugoſa petiolis inſidentia, quæ in flores ſeſe aperiunt, horum vero quivis petiolo inſidet tenui, pollicem longo, ac ſinguli hi inferius ad geniculum conjunguntur, primo autem capitula hæc ſunt acuminata, quæ in floſculos ſeſe aperiunt albos, ex quinque firmis petalis conſtantes, ſemper retrorſum flexis, atque in horum centro quinque craſſiuſcula locantur ſtamina, in quorum medio longus erigitur ſtilus. Ipſorum odor eſt gratus inſtar illorum *Bonga Tanjong*, magis vero ad litoream adcedens ſpeciem, atque hoc totum floriferum caput ſimul ſimplicem refert florem, illum nempe *Serueni*, qui cum capitulo ſuo ſimul abrumpi poteſt, talia vero florum capitula ſeu congeries plerumque binæ ſimul ex ſingulo progerminant geniculo; ex quavis nempe foliorum ala unica, haſce inſequuntur parvæ & incurvæ ſiliquæ, binos tranſverſales digitos longæ, calamum craſſæ & acuminatæ, inſtar corniculorum incurvorum, ſeu minorum Elephantis dentium, quæ diu glauci ſunt coloris, ac dein ruffi ſeu bœtici, harum medulla eſt viridis inſtar convoluti folioli, quivis vero floſculus tale producit corniculum, ita ut ſiliquæ hæ ſimul in capitulum ſint congeſtæ rotundum, quæ demum decidunt & dehiſcunt, quumque viridis ipſarum ſubſtantia terram tangit, radiculas emittit, novamque producit arbuſculam.

Inferioris trunci cortex rugoſus eſt & fiſſus, inſtar cæterorum *Mangi Mangi*, ſuperior vero glaber eſt & æqualis: Ejus lignum eſt molle, album, vel parum ad ruffum adcedens colorem, ſuccoſum, ſed non ſulphureo repletum ſucco, unde nec ita facile ardet, ac verum *Mangium*: Radices ex fibrillis ſuis cornua iſta quoque emittunt bifida, qualia *Brappat*, ſed minora & magis vaga. Abrupti flores per aliquot dies ſuum ſervant odorem, totumque odore ſuo replent cubiculum, immo uſque in vigeſimum diem hic percipitur quodammodo, quod cum *Bonga Tanjong* ipſis commune eſt: Sub initium Septembris flores producunt, ſed non certum obſervant tempus: In ſaxoſis & planis creſcit hæc arbor litoribus, quæ parvis nempe conſtant ſilicibus, & quæ mare viciſſim transfluit, nunquam vero in ſicca terra, quin mare ad alia ſeſe deflexerit loca, ac plerumque inter & circa *Brappat*; ambæ enim hæ arbores unum expetunt ſolum.

Arbuſculæ hujus foliis certa Limacum ſpecies pluvioſis menſibus magna copia inſidet inferne lata, ac ſuperne acuta inſtar ſubuli, unde & prudenter hæ ſunt tractandæ, contra ſiccis menſibus aliquando alba in hiſce foliis conſpicitur Eruca, formam gerens ſubtiliter contriti ſalis, ſed non adeo penetrantem habens ſaporem.

Hujus arboris alia minor occurrit parvifolia ſpecies ſeu potius varietas, præcedenti enim in omnibus ſuis partibus ſimilis eſt, excepto quod minora gerat folia, bi-

LXIV. HOOFDSTUK.

De geboorende Mangi-Boom.

H*Et vierde geſlagt en* Claſſis *van de* Mangi Mangi, *is 't* Mangium fruticans, *of ſtruykachtige, verdeelt in twee zoorten, als eerſt* Mangium corniculatum, *en 't tweede* Caryophylloides, *die wy ieder een byzonder Capittel zullen geven.*

Eerſtelyk: Mangium corniculatum *is een ſtruyk van twee mannen hoog, met verſcheide ſtammen, van een been dik, opſchietende, ook in 't gemeen kleender, met veele gerten en ryskens zig uytbreidende.*

De bladeren komen over een met het naaſt voorgaande Mangium album, *doch zyn wat kleender, van drie tot vier en vyf duymen lang, en twee vingers breed, van vooren rond, en agter toeſmallende, gelyk een lepeltje: van agteren niet wolachtig, gelyk de voorige, doch met de kanten wat nederwaarts gebogen, voorts zynze mede dikachtig, glad, en met weinige adertjes getekent, tegens malkander ſtaande, en eenigzints in 't kruis, doch meerendeels verwerd, ziltig van ſmaak.*

Uyt de leden by de bladeren komen eenige ruige knopjes of ſteelen voort, waar op de bloemen waſſchen, yder op een byzonder, dun, en een duym lang ſteeltje, welke ſteeltjes al te zamen vereenigt werden op de voorſchreven knop. Zy dragen eerſt ſpitze knopjes, die hun openen in kleene witte bloempjes, van vyf ſtyve blaadjes gemaakt, die altyd agterwaarts gebogen ſtaan, binnen ſtaan vyf witte draadjes, met nog een langer in de midden. Haren reuk is lieffelyk, gelyk de Bonga Tanjong, *doch meer na den ſtrand of Zee-zoort trekkende. en dit bloeyende bolleken gelykt een enkelde bloeme, te weten, als een bloeme van* Seruene, *die men ook met het knopje t'zamen kan afbreken, en zulke bolletjes ſtaan gemeenelyk twee aan yder lidt, of een uyt yder ſchoot der bladeren, daar volgen kleene kromme houwen na, twee dwers-vingers lang, een ſchaft dik en toegeſpitſt, als kromme hoorntjes, of Olyphants tandekens, langen tyd Zee-groen blyvende, daar na ros of tanyt wordende, en in de midden een gras-groen merg, als een t'zamen gerold blaadje hebbende, ieder bloempje brengt een zulk hoorntje voort, zo dat dezelve ook in een rond klompje of bolleken by malkander hangen, ten laatſten afvallen, en berſten, wanneer het groene hert 't zand rakende worteltjes begint te ſchieten, en een nieuw boompje voortbrengt.*

De ſchorſſe aan den onderſten ſtam is ruyg en geborſten, gelyk andere Mangi-Mangis, *maar boven iſſe glad en effen. 't Hout is week, wit, of een weinig na den roſſen trekkende, vogtig, doch met geen zwavelig zap vervult, en daarom ze geern niet brandende. als 't regte* Mangi Mangi. *De wortelen met hunne dunne vezelingen brengen ook ſplits-hoorns voort. gelyk de* Brappat, *doch kleen en ydel. De afgebrookene bloemen behouden eenige dagen haar geur, en vervullen met haren reuk een kamer, ja tot aan den twintigſten dag kan men dezelve nog eenigſints daar aan beſpeuren, 't welk zy met* Bonga Tanjong *gemeen hebben. Zy beginnen in September te bloeyen, doch houden geen preciſen tyd. Het waſt op ſteenige en vlakke ſtranden, te weten, die van kleene keyſteenen gemaakt zyn, en daar de Zee met beurten op en af ſpoelt, maar nooit op 't drooge land, of de Zee moeſt die plaats verlaten hebben, gemeenelyk tuſſchen en omtrent de* Brappat; *want deze beyde eenerley grond vereiſſchen.*

Op de bladeren van dit boompje in de regen-maanden woonen met hoopen zeker ſlag kleene ſlekken, onder breed, en boven ze ſpits als een elſſe, daarom menze voorzigtig moet handelen, daar en tegen in de drooge moeſſen ziet men zomtyds, een witte rype op deze bladeren, in de gedaante van fyn gewreven zout, doch zo ſcherp niet van ſmaak.

Dit geſlagt heeft nog een kleenbladige zoorte, of veel meer verandering, want 't is het voorgaande in alles gelyk, behalven dat het kleender bladeren heeft, twee en een

binos cum dimidio & tres pollices longa, ſed rotundiora & latiora quam prioris, ac quædam adeo parva ſunt, ut majora Portulacæ videantur eſſe folia, ſuntque craſſa, firma, ex nigro virentia: Flores glomerati quoque ſunt ut antecedentia, uniformes cum prioribus, ſed minores, & debiliorem fundentes odorem, capitulum, cui inſident, in plura itidem ſeſe dividit capitula, & copioſiores ramis innaſcuntur. Fructus incurvæ ſunt ſiliculæ inſtar priorum, ſed minores quoque: Truncus vero craſſior eſt & altior, ſinuoſus admodum & incurvus, rugoſo & nigro tectus cortice. Lignum magis ruffeſcit, ac durius eſt præcedenti. In planis creſcit litoribus, ubi ingentes & rubri inveniuntur ſilices, magisque vicina eſt mari quam præcedens, ubi tamen ſolum viciſſim denudatum eſt: Octobri autem floret.

Nomen. Latine *Mangium fruticans primum & corniculatum*: Malaice *Brappat Kitsjil*, quod quidam *Perpat* pronunciant, alii vero *Mangi Mangi Kitsjil* & *Gigi Gadja*, a ſimilitudine fructua, uti ſupra indicatum eſt. Macaſſarice *Untj Untj*, a forma minorum Muſæ fructuum. Amboinice *Tubu Tubu*, *Waät Kitsjil*, & *Waät mahina*, ubique enim unum idemque gerit plerumque nomen cum priori. In Bonoa *Lamtaſſy* vocatur, h. e. folium ſalſum ſeu ſalis, quum particulæ ſæpe quaſi ſalinæ in foliis conſpiciantur.

Locus. In omnibus hiſce Orientalibus & Moluccis obcurrit inſulis, ubi litora ſunt plana ſaxoſaque, ex rubris & fuſcis, ſilicibus compoſita, qualia inter alia ora Hitoenſia exhibet.

Uſus. Hoc lignum vulgari foci ligno non utile eſt, quum adeo lente exſiccetur, ſed pinſoribus in magnis furnis inſervit, ſi tantummodo parum ſit eaſiccatum, quum diu ardeat: Globuli iſti floriferi a mulierculis ſæpe ornamenti gratia capillis innectuntur, vel inſtar *Bonga Tanjong* amuletis adligantur, atque hunc in finem Javæ in foro proſtant venales, non tamen linteis albis vel obcluſis ciſtis aut ſcriniis ſunt includendi, quia facile muceſcerent. Vulgus ipſius folia ad olus adhibet, crudaque cum Bocaſſan eduntur.

Hiſce in arboribus quieſcunt per noctem gallinagines, aliique volucres per litora decurrentes, qui altis non adſueti ſunt arboribus, ubi ab aucupibus facillime capiuntur retibus jaculatoriis, quæ per noctem ſupra has tendunt arbuſculas, curam autem gerere debent, ne vivi effugiant, quum ſemel perterrefacti non iterum illas inhabitent. Decidui fuſci fructus magna copia per litus projecti jacent, mariſque itu & reditu longe lateque diſperguntur, a quibus piſces plurimi aluntur.

een half, en drie duymen lang, doch ronder, en breeder, dan de voorige, eenelyke ook zo kleen, dat 't groote Porcelyn bladeren ſchynen, dik, en ſtyf, zwart-groen. De bloemen ſtaan in bolletjes by malkander, als aan 't voorige, van de zelfſte gedaante, doch zyn kleender, en ſlapper van reuk, 't knopje, daarze op ſtaan, verdeelt zig ook in meerder hoofden, en ſtaan overvloediger aan de takken. De vruchten zyn kromme hoorntjes, als de voorige, doch mede kleender; De ſtam daar en tegen is dikker en hooger, zeer bogtig en krom, met een ruyge en zwarte ſchorſſe bekleet. 't Hout is roſſer en harder, dan 't voorige; 't waſt op vlakke ſtranden, daar groote en roode key-ſteenen leggen, en nader aan de Zee, dan 't voorige; doch daar de grond met beurten ontbloot werd: en 't bloeid in October.

Naam. *In 't Latyn* Mangium fruticans primum & corniculatum: *Maleyts* Brappat Kitsjil, *'t welk sommige* Perpat *uytſpreeken, andere* Mangi Mangi Kitsjil *en* Gigi Gadja, *als na de gelykeniſſe van de vrucht, als boven gezegt is. Op Macaſſars* Untj Untj, *na de gedaante van kleene Piſſangen. Op Amboins* Tubu Tubu Waät Kitsjil, *en* Waät mahina, *want 't heeft meeſt over al een en dezelfſte naam met 't voorgaande. Op Bonoa hiet het* Lamtaſſy, *dat is, Zout-blad, om dat men zomtyds iets na zout gelykende op de bladeren vind.*

Plaats. *Men vind het in alle deze Ooſterſche en Moluxe Eilanden, daar vlakke ſteenige ſtranden zyn, van roode en bruyne Key-ſteenen gemaakt, als onder andere de kuſt van Hitoe heeft.*

Gebruik. *Dit hout dient tot geen ordinaris brand-hout in de keuken, om dat 't zo langzaam opdroogt, maar voor Bakkers in de groote ovens is 't goet, als 't maar een weinig gedroogt is, om dat het langzaam verbrand. De bloemdragende bollekens worden van de Vrouwkens zomtyds tot cieraat in de hairen gedrngen, of aan ſnoeren geregen, als* Bonga Tanjong, *en tot dien eynde op Java, op de markten verkogt, men moetze echter in geen wit linnen of geſlooten koffers leggen, of zy zouden daar ligt vermuffen: De arme luyden gebruiken de bladeren ook tot moes-kruid, en raauw met* Bocaſſan *gegeten.*

Op deze boompjes ruſten de Snippen, en andere ſtrandloopertjes, 's nagts, die geen hoge boomen gewend zyn, daarze dan door de Vogelaars zeer ligt gevangen worden, met werp-netten, die zy by donkere nagt over deze boompjes ſlingeren, maar zy moeten toezien, dat 'er niet veel levende afkomen, en in 't vangen geen groot geraas maken, want eens ſchuw gemaakt zynde, zullen daar niet weder op komen. De afgevallene bruyne vruchten leggen met hoopen langs de ſtrand, en werden door 't getywyd en zyds gedreven, daar dan veele viſſchen van leven.

Tabula Septuageſima Septima

Ramum exhibet *Mangii fruticantis corniculati.*

De ſeven- en ſeventigſte Plaat

Vertoont een Tak van de heeſterachtige gehoornde *Mangi-Boom.*

CAPUT SEXAGESIMUM QUINTUM.

Mangium Caryophylloides. Mangi Mangi Tsjencke.

SEcunda hæc ſpecies cognomen ſuum gerit a Caryophyllis ob fructus formam, non autem unius eſt naturæ, tres enim ejus obſervavi varietates. Prima eſt arbuſcula ſeu frutex, uno geminoque exſurgens recto trunco inſtar Abietis, vel juniotum Caryophyllorum. Ejus cortex rugoſus eſt & niger, uti reliquorum Mangiorum. Folia cum illis *Mangii celſi* conveniunt, ſed breviora ſunt, glaberrima, pinguia, & ſplendentia, non venoſa, & in ramulorum ſummo plurima ſimul conlecta: Ex aliis ipſorum brevia progerminat petiolus viridis, in tres alios ſeſe dividens petiolos, quorum ſinguli in ſummo ſuſtinent capitulum juniorem Caryophyllum ſeu Gajang referens, ex quo flos excreſcit florentem æmulans Caryophyllum, inferne nempe rotundus, ac ſuperne in amplum deſinens caput, in ſeptem octove acumina diſtinctum, claviforme penitus.

Intus octo adparent petala parva albida, ſuperius bifida & parum rugoſa, in quorum centro octo alia alba ſtamina locata ſunt, fuſcas antheras gerentia, gratum fundentia odorem, perfecte inſtar florentis Caryophylli. Poſt florum lapſum octo iſti apices ſeſe magis dilatant ac vireſcunt, ipſorumque collum craſſius evadit inſtar Anthophyllorum, hi vero fructus ſemper ſunt breviores & craſſiores vulgaribus Caryophyllis. Ex hujua capitis centro verus progerminat fructus calamum craſſus, inferiore autem parte tenuior, ac quinque pollices longus, minorem referens candelam ceraceam: Hic autem ſuperiore ſua parte terram adtingens, radiculos ibi emittit, atque ex inferiore parte foliola profert, uti in cunctis Mangiorum furculis: Ejus lignum ſimile eſt reliquorum Mangiorum lignis, ſed multo levius eſt & fungoſius.

Nomen Latine *Mangium Caryophylloides*: Malaice *Mangi Mangi Tsjencke*: Amboinice *Waccat* ſeu *Watta Buhulawan*, & *Watta mahina*.

Locus. Raro invenitur, ac ſpecialiter tantum creſcit in Hitoes ora, in litore Keytetto, & in Laha.

Altera hujus generis ſpecies in paludoſis creſcit locis ſinus Amboinenſis, præſertim circa Bagualam, minora gerens folia præcedenti, digitum nempe longa, in ſubrotundum apicem deſinentia, plerumque bifida, & irregulari locantur ordine in lignoſis petiolis, ſuntque craſſa, glabra, nec venoſa.

Fructus Caryophyllis ſimiles ſunt, ſed ipſorum venter craſſior eſt & ſuperius acuminatus, coloria viridia, non autem cruciatim locantur uti Caryophylli, ſed unus ſuper alterum

Lignum penetrantem ſpirat paludoſum odorem, atque in omnibus ſuis partibus minor videtur ſpecies ſeu varietas eſſe præcedentis.

Tertia autem ſpecies magis ab illa diverſa eſt, non altior enim eſt frutice, folia autem non ſunt cruciata, ſed majora & latiora præcedenti, & ſubrotunda quoque ſunt, inferius autem pallidiora, magisque albent præcedenti, venis quoque deſtituta inſtar foliorum *Mangii albi*: In ramulorum ſummo circa caules in orbem excreſcunt capitula brevibus parvisque petiolis inſidentia, quæ in floſculos ſeſe aperiunt albos, in quatuor apices deſinentes, vix viſibiles, hoſce inſequuntur fructus puſilli Piperis grana referentes, ſed magis oblongi & acuminati, & per longitudinem ſtriati, duri, fuſci, intuſque ſicca & alba repleti medulla. Fructus hi racemoſi dependent coronulam formantes ad quodvis foliorum par, per tria quatuorve ſtrata ſupra ſeſe invicem, facile autem decidunt, quum matureſcant: Hæc arbuſcula non ita ingratum fundit odorem ac præcedens, altior enim creſcit in ſicca terra: Utræque hæ unum idemque cum præcedenti gerunt nomen, omnes vero hæ tres non emittunt cornua iſta bifida, quum in mollibus ac paludoſis creſcant ſolis.

Uſus.

LXV. HOOFDSTUK.

De Nagelvormige Mangi-Boom.

DE tweede zoorte heeft haar toenaam van de Garioffel-Nagelen om de gedaante des vruchts, doch hy is niet van eenderlei aart, waar van ik driederlei veranderingen aangemerkt hebbe. De eerſte is een boompje of ſtruyk, met een of twee regte ſtammen opſchietende, als ſparren, ofte jonge Nagel-boomen. De ſchorſſe is ruyg en zwart, gelyk aan de andere Mangi Mangis. *De bladeren gelyken die van 't* Mangium Celſum, *doch zy zyn korter, zeer glad, vet, en glimmende, zonder adertjes, aan 't uytterſte der ryskens veele by malkander gehoopt, uyt haar ſchoot komt een korte ſteel, groen, en die zig in drie andere hoofden verdeelt, waar van yder gelykt een jong Nageltje of Gajgang, waar uyt ook een bloem wordt, t'eenemaal een bloeyende Nagel gelyk, te weten, van onderen rond, en boven met een breed hoofdeken in ſeven à acht ſpitzen geopent, als een ſpykertje.*

Binnen ziet men acht kleene en witte blaadjes, voor in tween gekloven, en wat haairig, en in de midden nog acht andere witte draatjes, met bruyne noppen, van een goeden reuk, regt als een bloeyende Nagel; Na 't afvallen van 't bloeizel breyden haar de acht ſpitzen nog meer uyt, worden groender, en 't halsken begint een dikken buyk te krygen, regt als de Moer-nagelen, doch deze vruchten zyn altyd korter en dikker, dan de gemeene Nagelen. Uyt de midden van dezen knop groeid eerſt de regte vrucht, in de dikte van een ſchaft, doch agter dunder, en vyf duymen lang, een kleen waſch-kaarsken gelyk: Deze met 't voorſte eyndt de aarde gerakende, ſchiet van daar wortelen, regt zig op, en uyt het agterſte komen de blaadjes voort, gelyk aan alle Mangi Mangis *geſchiet: Het hout is gelyk aan andere* Mangi Mangi, *doch veel ligter en voozer.*

Naam. *In 't Latyn* Mangium Caryophylloides: *Op Maleyts* Mangi Mangi Tsjencki. *Op Amboins* Waccat *of* Watta Buhulawan, *en* Watta Mahina.

Plaats. *Het werd zelden gevonden, en in 't byzonder waſt 't op de Kuſt van Hitoe, op de ſtrand van* Keytetto, *en in de* Laha.

De tweede zoorte van 't geſlagt, waſt in de moeraſſige plaatzen van den Amboinſchen inham, met namen omtrent Baguala, *met kleender bladeren dan 't voorgaande, te weten een vinger lang, voor met een ronde ſpits, die gemeenelyk in tween gekloven is, en zy ſtaan zonder ordre aan de houtachtige ſteelen, dik, glad, en zonder aderen.*

De vruchten zyn gelyk nagelen, dog de buyk is wat dikker en na vooren toegeſpitſt, groen van verwe, zy ſtaan ook niet in 't kruys gelyk de nagelen, maar boven malkander.

Het hout heeft een ſterken moeraſſigen reuk, en in alle manieren ſchynt het maar een kleene verandering te zyn van de voorgaande zoorte.

Maar de derde verſchilt daar meer van, want hy wert wel mede niet grooter als een heeſter, maar de bladeren ſtaan niet in 't kruys tegen malkander, zyn grooter en breeder dan 't voorige, en hebben mede een ronde ſpits; onder zynze wat witter of bleeker dan de voorige, mede zonder aderen, bykans als de bladeren van wit Mangi Mangi. *Aan 't uytterſte der ryskens groeyen rondom den ſteel in een kransje op korte ſteeltjes, kleene knopjes, en daar uyt worden zeer kleene witte bloempjes, in vier ſpitzen verdeelt, die men even bekennen kan; daar op volgen kleene vruchten als peper-korls, maar langwerpig toegeſpitſt, en langs heenen geſtreept, hard, en bruyn, binnen met een droog en wit merg. Deze vruchten hangen in trosjes by malkander, en maken een kransje by yder paar bladeren, tot drie à vier na vooren toe, doch vallen de vruchten ligt af, als ze ryp zyn. Dit gewaſch heeft zo geen vuylen reuk als 't voorige, want 't waſt wat hoger op 't droogе landt. Beyde hebbenze een naam met de eerſte zoorte, en alle drie gevenze geen ſpits-hoor nom, datze op weeke en moeraſſige gronden waſſen.*

Gebruik.

Uſus. Lignum nulli operi inſervit niſi ſoco & piſtorum furnis, quum ſemi-ſiccum ſit: Inferior trunci pars inſtar ſuberis mollis & fungoſa eſt, atque uſurpatur, uti ſupra de cornibus bifidis fuit indicatum ad retium nempe ſuſtentacula.

Gebruik. 't *Hout dient tot niets, als eenigzints tot branden in Bakkers ovens, als 't half droog is. Het onderſte van den ſtam is meeſt zo week en voos als kork, en wert gebruykt als boven van de ſplits-boorns gezegt is, tot Clompons of Phompons aan de netten.*

Tabula Septuageſima Octava

Ramum exhibet Mangii *Caryophylloidis*,
Ubi Litt. A. Ejus *fructum* majori repræſentat forma.

De acht-en-ſeventigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Kruytnagel-gelykende Mangie-Boom*.
Alwaar Lett. A. deszelfs *vrucht* in grooter gedaante vertoont.

CAPUT SEXAGESIMUM SEXTUM.

Mangium Ferreum. Waccat Beſſi.

QUinta Mangii claſſis mixtam gerit formam ex Waccat & Myrto compoſitam, quæ a cunctis ioſuper aquoſis arboribus adeo differt, ut peculiare conſtituere videatur genus: Ejus truncus pedis & ad ſummum cruris craſſitiem habet, plerumque incurvus, inregularis, & decumbens, nigro, duro, rugoſoque admodum obductus cortice, qui tractari nequit, quia dolorem adferat.

Rami ſeſe mox dividunt in plures breves & duros ramulos, ſimili obductos cortice. Folia arctiſſime & plurima ſimul locantur, Portulacæ minoris folia referentia, vix digiti articulum longa, plurima autem horum non majora ſunt ungue, quædam ſubrotunda, quædam in obtuſum apicem deſinentia, non tamen adeo craſſa inſtar illorum Portulacæ, ex cinereo viridia, ad tactum mollia, ſaporis ſalſi.

Poſt foliorum congeriem ſolitaria excreſcunt capitula, ſemi-adultorum Caryophyllorum formam referentia, ſed craſſiora, breviora, & in planum capitulum deſinentia, ex ſeptem octoque apicibus formata, qui ſeſe aperientes florem caliculatum repræſentant.

Flos ipſe ex ſeptem octove parvis, albis, & rugoſis conſtat petalis, totidemque in centro ſtaminibus, Alcannæ florem referens, ſed inodorus. Poſt floris lapſum eodem ex caliculo rotundum excreſcit tuberculum, ex fuſco formatum operculo inſtar Caryophyllorum capituli, totusque fructus Myrti baccam refert; ſub hocce capitulo multa parva & fere trigona ac pallide fuſca locantur ſemina.

Lignum duriſſimum & graviſſimum eſt, ita ut pondere cum Ebeno certet, ac duritie vulgarem ſuperet Metroſidetum, ſubſtantiæ ſolidæ, ex cinereo & fuſco colore variegatum, cæſu & fiſſu difficile, quum ſit penitus nodoſum & intricatum, plurimisque refertum intricatis venis, unde & fortis requiritur ſecuris ad hanc arborem cædendam, nihilominus tamen politum reddi ac elaborari poteſt, elegantesque exhibet ſubtiles venas.

In Occidentalibus inſulis, Crimata nempe & Belittona, ubi litora ſunt ſaxoſa & ſcopuloſa, hæc arbuſcula aliquando in viri craſſitiem excreſcit, non tamen ad majorem quam quatuor vel quinque pedum altitudinem, atque mox in incurvos dividitur ramos, ſi erecta ſit hæc arbor, elegans præbet lignum internum, ex nigro nempe & fuſco ſtriatum, quale in Amboina non ita reperitur.

In Macaſſara ejus mas & femina obcurrit, atque marem mox deſcripſimus, femina vero majora gerit folia, ac mollius lignum: Nullibi creſcit niſi in ſcopuloſis litoribus, ſique putetur in mera creſcere arena, ſubtus tamen in ſolo corallina quaſi ſaxa inveniuntur, quibus radices ſuas infigit. In nudis etiam reperitur rupibus, quæ aqua marina ſæpius circumdatæ ſunt, ſed tum in fruticem tantum excreſcit minora & magis cinerea producentem folia: Flores Octobri obſervantur, fructus autem ejus diu ex arbore dependent.

Nomen. Latine *Mangium Ferreum.* Malaice in Amboina vocatur *Waccat Beſſi*, intellexi autem nomen verum Malaienſe eſſe *Djendini* & *Caju Pukon.* In Java *Caleronkon.* Macaſſarice *Sentigi.* Ternatice *Tawawe* &

LXVI. HOOFDSTUK.

De Yzer Mangi-Boom.

HEt *vyfde geſlagt van de* Mangi Mangi *heeft een gemengt wezen van* Waccat *en* Myrten-boom, *en daar en boven zo veel van alle voorgaande Water boomen verſchillende, dat hy een byzonder geſlagt op zig zelfs ſchynt te maken. De ſtam is een been, of op 't hoogſte een dye dik, meeſtendeel krom, ongeſchikt, en leggende, bekleet met een ſwartachtige, harde, en zeer ruyge ſchorſſe, die men zonder zeer doen, niet handelen kan.*

De takken verdeelen hun ſchielyk in veele korte en harde rytkens, met diergelyke ſchorſſe bedekt. De bladeren ſtaan digt, en met bosjes by malkander, en gelyken zeer wel die van kleyn Porceleyn, ſchaars een lidt van een vinger lang, de meeſte niet grooter dan een nagel, sommige met een ſtompe ſpits, zo digt niet als die van Porceleyn, graauw-groen, zagt in 't aantaſten, en ziltig van ſmaak.

Agter de trosjes van de bladeren komen enkelde knoppen voort, in gedaante van half volwaſſene nagelen, dog dikker, korter, en met een platter hoofdeken, van zeven en agt ſpitzen gemaakt, die hun openende, vertonen een kelkje met de bloem.

De bloem beſtaat mede in zeven a agt kleene, witte, en gerimpelde blaadjes, met evenveel draadjes in de midden, en gelykt wat na de bloemen van Alcanna, *dog zonder reuk. Na 't afvallen der bloemen, groeyt op 't zelfde kelkje een rond heuveltje, gemaakt van een bruynachtig dekzel, gelyk de Cabeletten aan de nagelen, en de geheele vrucht gelykt als dan een Myrthe-beſie. Onder de Cabeletten ſchuylen veele kleene, en bykans driekante ligtbruyne zaden.*

't Hout is een van de hardſte en ſwaarſte, die men vinden mag, zo dat 't in ſwaarte met het Ebbenhout ſtryd, en aan hardigheid 't gemeene Yzerhout overtreft, digt van ſubſtantie, uyt den graauwen en roſſen gemengt, moeyelyk om te kappen en te kloven, om dat 't gantſch warrig, quaſtig, en vol verwerde aderen is, daarom 't een goede byl moet zyn, daar men dezen boom mede doorkapt, niet te min laat zig glad arbeyden, en vertoont ſchoone fyne aderen.

Op de Weſtelyke Eylanden, met namen Crimata *en* Belitton, *daar 't klippige ſtranden zyn, waſt dit boompje zomtyds zo dik als een man, niet te min maar vier en vyf voeten hoog, en voorts in kromme takken verdeelt; als hy regt is, heeft hy een ſchoon hout van binnen, te weten met bruyn en ſwart geadert, diergelyke men in Amboina niet vint.*

Op Macaſſar heeft men manneken en wyfken van deze boomen, zynde 't manneken 't geen wy zo even beſchreven hebben: maar 't wyfken heeft grooter bladeren, en een weeker hout. Het waſt nergens dan op klippige ſtranden, en al ziet men ze op puur zant, zo heeft men egter daar onder grond van Coraal-ſteenen gemaakt, waar in 't zyne wortelen hegt. Men ziet 't ook op bloote klippen ſtaan die zomtyds met 't zee-water omgeven zyn, dog dit zyn maar kleene ſtruyken, met kleender en gryzer blaadjes. Het bloeyzel ziet men in October, en de vruchten blyven lang aan den boom hangen.

Naam. *In 't Latyn* Mangium Ferreum. *Op Maleyts hier in Amboina* Waccat Beſſi, *dog ik verſta dat de regte Maleytſche naam zy* Djendini *en* Caju Pukon. *Op Javn* Caleronkon. *Op Macaſſers* Sentigi. *Ternaats* Tawawe *en* Tomoe-

Digitized by Google

& *Tomoemo.* Amboinice in Loehone *Aytua*, h. e. *Sideroxylum*, *Tepuri*, & *Timpule.*

Locus. In omnibus ereſcit inſulis, ſed potiſſimum in parvis, quarum litora ſunt ſcopuloſa, in quibus craſſa & ſterilis reperitur arena, in Amboina autem raro obcurrit, ſed copioſior eſt in parva Cerama circa Lucielam, præſertim in inſula Nuſſa Caſſa ante Caybobbo ſita, cujus Orientalis plaga ad horæ diſtantiam hiſce arboribus denſe admodum eſt obcupata, quarum trunci & rami adeo intricati & hiſpidi ſunt, ut ad iſtam partem vix permeari poſſint iſta loca, areoſi iſtâ craſſâ & glabra conſperſa, ſub qua mox rupes obcurrunt. Invenitur porro in parvis inſulis Tanakeka ante Macaſſaram, in Crimata, & Belittona, ut & in ora ſaxoſa Tunjontua prope Malaceam. In Macaſſara quoque ereſcit ad ripas majorum fluminum ſaxoſas, ſed ejus folia paulo ſunt majora. Arbuſculas ex ſcopulis effodi tanta cum terra, quantam adquirere potui, inque hortum tranſplantavi, ubi quidem progerminabant; ſed ob defectum aëris marini iterum peribant.

Uſus. Aptiſſimum eſt hoc lignum ad inſtrumentorum manubria ob ejus duritiem & gravitatem, apud Amboinenſes autem raro eſt in uſu, quum ipſis nimis difficile ſit cæſu, cæterum, ſi rite fuerit ſiccum, torniones ex ipſo elegantes formare poſſunt cancellos: Ciſtiarii etiam coronas; ſimiliaque parva opera ex hoc fabricant ligno, quæ eleganter venoſa ſunt, optimeque poliri poſſunt: Dictam inſulam Crimatam multi inhabitant fabri & operarii, qui ex hoc ligno ciſtulas formant, duriſſimas, durabiles, atque eleganter venoſas; iſtud itidem adhibetur ad manubria & vaginas telorum, quæ plerumque ex ſtriato & venoſo eliguntur ligno, unde & ſine dubio quam maxime expeteretur ab Europæis armentariis, ſi ipſis notum eſſet, quique ſimile durum & politum lignum deſiderent ad ſclopetorum canales minorumque armorum manubria, quem in finem Crimatenſe optime adhiberi poſſet, quum magis fuſcum ſit Amboinenſi pallido ligno; Amboinenſes autem trunci crus craſſi illud quoque gerunt rubeſcens lignum, quod poſtquam politum eſſet, fuſcum quoque vidi.

Macaſſarenſes reges hoc lignum jubent deduci ex Tanakeka, ex quo clavi lignei formantur, qui navigiis Corre Corren dictis infiguntur. Ad inſtrumenta etiam adhiberi poteſt talia, quibus aliud lignum finditur; Javani alia quoque ex hoc ligno fabricant opera: Sic quoque Amboinenſes Rhizothomos vidi illud in uſum advocare cum Radice Chinæ & fruſtulo argenti in olla bene obturata. Hoc decoctum ſummopere laudant ad pravos corporis humores & ſanguinem depurandos & corrigendos, non autem purgatione, quæ vis in hoc ligno non obſervatur, ſed per ſudores, urinam, & vomitum, ſi veneni aliquid lateat adſumpti.

Hujus ligni fruſtum parte quadam igni expoſitum, altera ſua parte humorem exſudat, qui in ſplendens depluens ferrum mox nigreſcit. Hoc ſucco Malaienſes & Macaſſarenſes dentes ſuos inliniunt, ut nigreſcant & firmi ſint, quod ipſis ornamento inſervit.

Ternatenſes lignum hoc adhibent tam trunci quam radicum cum aqua contritum vel ipſi incoctum, & propinant hoc contra febrium æſtum & choleram.

Tabula Septuageſima Nona

Ramum exhibet *Mangii ferrei.*
Ubi Litt. A. *Ramulum floriferum*;
B. Vero *frugiferum* repræſentat ſeparatum.

Tomoemo. *Amboinſch op Loehoe* Aytua, *dat is* Yzerhout, Tepuri, *en* Timpule.

Plaats. *'t Waſt op alle Eylanden, dog meeſt op kleene, die een klippige ſtrand hebben, en waar op grof en mager zant leyt, in Amboina is 't weinig te vinden, maar wel op kleen Ceram omtrent* Lucicla, *inzonderheid op 't Eylandeken* Nuſſa Caſſa *voor* Caybobbo *gelegen, wiens ooſtelyke zyde ſchier een uur gaans lang met deze boomen als met een digte en doorgaande hage bekleet is, zo ſtekelig en verwert van ſtammen en takken, dat men 'er aan die kant qualyk kan doorkomen, allegaar op een grof en effen zant-ſtrand, daar onder men ſtrax kraalklippen vint. Voorts heeft men 't op de Eylandekens Tanakeka voor Macaſſar, op Crimata en Belitten, en op den ſteenigen hoek Tunjontua by Malacca. Op Macaſſar waſt het ook aan de kanten van de groote rivieren, die ſteenige oevers hebben, dog met wat grooter bladeren. Ik heb kleene plantjes uyt de klippen uytgehouwen, met zo veel aarde als ik daar aan bekomen kon, en in myn Tuyn verplant, daar 't wel opkwam, maar vermits 't de zeelucht niet genoot, ten laatſten uytging.*

Gebruik. *Dit is 't alderbequaamſte hout tot ſteelen van gereetſchappen, wegens zyne hardigheid en ſwaarte, dog de Amboinezen gebruyken 't weinig, om dat 't hun te moeyelyk valt om te kappen, anders als 't wel gedroogt is, konnen de drayers daar ook fraaye tralyen van maaken. De Kiſtemakers lyſten, en diergelyke kleen goet, 't welk mooy geadert valt, en zig wel polyſten laat. Op het voornoemde Eyland Crimata woonen veel Smits en Timmerluyden, dewelke uyt dit hout kleene kiſtjes maaken, die zeer hard, durabel, en mooy geadert zyn, 't zelve werd ook gebruykt tot hegten en ſcheeden van kriſſen, dewelke gemeenelyk van gevlamt hout moeten zyn. Dierhalven zoude het buyten twyffel zeer getrokken werden, als 't in Europa by de Buſſemakers bekent was, dewelke diergelyke hard en glad hout zoeken tot laaden van Piſtolen, en kleene roers, waar toe 't Crimataſe beſt was, om dat 't bruynder is, dan 't Amboinſche bleeke; dog aan de Amboinſche ſtammen, die een dye dik zyn, heb ik 't mede gezien na 't roode trekkende, en 't welk na 't polyſten eenigzints bruyn wierd.*

De Macaſſaarze Koningen laten dit hout van Tanakeka halen, om houte nagels daar van te maaken tot haare Corre Corren en Vaartuygen: Men kan 't ook tot wiggen gebruyken om allerhande ſwaare houten daar mede te kloven. De Javanen maken 'er ook andere dingen van, zo heb ik 't ook de Amboinſche Wortel-mannen zien gebruyken, deszelfs fyne ſpaanders in water kookende, een weynig Radix China, *en een ſtukje zilver daar by doende, in een welgeſtopte pot. Deze decoctie pryzen zy zeer, om alle quaade humeuren in 't lyf te verbeteren, en 't bloed te zuyveren, geenzints door purgeren, welke kragt in dit hout niet ſteekt, maar door ſweten, water maken, en braken, zo 'er ingenomen onraat onder ſchuylt.*

Een ſtuk van 't groene hout met 't eene eynd aan 't vuur gebouden, ſweet aan 't ander eynd zekere vogtigheid uyt, dewelke op ſchoon yzer vallende, ſwart wort. Hier mede beſtryken de Maleyers en Macaſſaren haare tanden, om dezelve pik ſwart en vaſt te maken, 't welk zy voor een cieraat houden.

De Ternatanen gebruyken 't hout zo van de ſtam als wortelen, 't zy in water gewreven, 't zy gekookt en ingenomen, tegens de brand van de koortze, en tegen 't hert.

De negen-en-zeventigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Yzer Mangie-Boom.*
Alwaar Lett. A. een *Bloemdragend takje*,
En B. een *vruchtdragent* afzonderlyk vertoont.

CAPUT SEXAGESIMUM SEPTIMUM.

Arbor Verſicolor. Ay Alla.

CUm prioribus arboribus aquoſis quodammodo convenire videtur, parum nota arbor, nobis dicta *Arbor Verſicolor*, quæ in humida quoque arena & cænoſis creſcit ſolis, ac proiode hic eam illis ſubjungimus, potiſſimum vero ob ſingulares corticis dotea.

Trunco exſurgit rectiſſimo & altiſſimo, in cujus vertice rami ſeſe extenduot: Ejus folia ſimillima ſuot illis Lolaro, vel Laurinis noſtris foliis, in acutum apicem ſeſe determinantia, plurimiſque pertexta coſtulis, atque inordinata. Nervus medius inferne acutus eſt, uti in cunctis *Mangii* ſpeciebus; ſunt autem quinque pollices longa, binos lata, ac ſicca, interne nigreſcunt, externe pallide cinerea ſunt.

Fructus floresque formam Caryophyllorum referunt, ſuperius nempe in apices aliquot diviſi ſeu acuminati, uti in *Caryophylloide* id obſervatur.

Trunci cortex tenuis eſt & æqualis, plerumque albus, ac potiſſimum io lamellas ſeparatus, excellentem gerens colorem ex rubro, luteo, & viridi variegatum, qui e longioqoo Iridis colorem refert, præſertim ſi Sol oriens vel occidens ipſi ſit obpoſitus, ſi vero is ad mioorem diſtantiam coſpiciatur, tenues regionum picturas quaſi exhibet, quæ ex chartis quaſi formatæ, & inferiori adglutinatæ videntur cortici; hi vero colores facile adtenuantur & evaneſcuot, ſi arbor cædatur, per humores copioſos, qui magna copia exſtillant & profluunt.

Lignum ipſum craſſis conſtat ex fibris, eſtque album, fungoſum, & molle, ex plurimis tenoiſſimis circulis formatum fere inſtar *Muſæ*, vel *Mangil albi*, ſed tenuius & ſolidius eſt, durabile autem non eſt, nec olli inſervit rei.

Nomen. Latine *Arbor Verſicolor*, a diverſo corticis colore: Amboinice *Ay Alla*, quod interpretari poſſet Dei arbor, cujus denominationis forte cauſſa eſt picturarum elegantia.

Locus. Hæc arbor raro obcurrit, atque huc usque nullibi obſervata, niſi in ſinu Hatuwenſi, io Boreali Ceramæ ora, ubi ad ripas majorum fluminum creſcit in arena inter alias Mangii ſpecies, potiſſimum vero in ſinu Sawayenſi, & ad fluvium *Sapalewa*, inter *Tuleſſy* & *Saway*.

Uſus. Apud incolas non eſt in uſu, niſi quod ipſis admirationi inſerviat ob elegantes, quas exhibet, quaſi picturas, atque Æthiopes Hitoenſes illam anno 1668 nobiscum primo communicarunt.

Caju Cawan ad magnom planumque fluvium *Hatti Hauw*, creſcens in arenoſis iſtius flumiois ripis ſine dubio una eademque erit cum *Ay Alla* arbor, corticis ſaltem pictura cum ipſa convenit, eandemque habet proprietatem, quod vetuſtus nempe cortex in lamellas ſeparetur ad membranæ craſſitiem, ſub quo novus obcurrit cortex eandem exhibens picturam, ac ſic porro. Lamellæ iſtæ ſeparatæ ab incolis adſervantur, & meo judicio nimis magnam ipſis tribuunt virtutem Medicam, dicentes, cunctis corporis vitiis utiles eſſe, præſertim ſi totum corpus langueat & torpidum ſit, uti & contra adſumpta venena, tumque iſtas lamellas cum *Siri Pinanga* maſticant.

Alia inſuper hujus arboris ſpecies montana creſcit in montibus ejusdem tractus *Hatti Hauw*, quæ Alphorenſibus nota eſt: Hæc tam glabrum ac politum gerit truocum, ut nulla formica ipſum tranſcurrere poſſit, ejusque cortex amplis maculis pictus eſt, flores referens, veſtesque *Saraſſa* dictas, a quibus Malaice *Caju Saraſſa* vocatur.

Rumphii Adpendix hisce auctus eſt.

Caju Swangi itidem vocatur, quum ob glabritiem nemo ipſam conſcendere poſſit.

Tabula Octogeſima

Ramum exhibet *arboris Verſicoloris* AY ALLA dictæ;

A. Ejus *truncum* denotat *verſicolorem*.

CAPUT

LXVII. HOOFDSTUK.

De Veelverwige-Boom.

MEt de voornoemde Water-boomen ſchynt eenigzins gemeenſchap te hebben een weinig bekende boom, die wy Arbor Verſicolor *noemen, want hy mede in vogtig zand en ſlykgronden waſt, en die wy dierhalven hier agter aan zullen voegen, meeſt om de rarigheid van zyne ſchorſſe.*

Hy ſchiet op met een zeer regt en hoogen ſtam, aan wiens top hun eerſt de takken uytbreyden. De bladeren gelyken zeer die van Lolaro, *of gelyk in ons land die van Laurier-bladeren, voor met een ſmalle ſpitze en ribbetjes doorregen, zonder ordre ſtaande. De middel-zenuwe is onder ſcherp, gelyk alle* Mangi Mangis, *zy zyn vyf duymen lang, twee dito breed, droog zynde werden binnen ſwart, en buyten ligt-graauw.*

De vruchten en 't bloeyzel zyn in gedaante van Nagelen, te weten voor in eenige ſpitzen verdeelt, gelyk men aan de Caryophylloides *ziet.*

De ſchorſſe des ſtams is dun, en gantſch even, meeſt wit, maar doorgaans geſchilfert, met een uytſtekende verwe van rood, geel, en groen, vertoonende van verre de coleur van een Regenboog, zonderlyk als de op of ondergaande Son daar tegen aan ſchynt, maar van naby aangeſchouwt, ſchynt 't als fyne Schilderyen van Landſchappen, dewelke als uyt papier geſneden, op de onderſte ſchorſſe geplakt zyn; maar deze verwen verſchieten ligt, als men den boom omkapt, wegens de vogtigheid, die als dan in een groote meenigte daar uytloopt.

Het hout is grofdradig, wit, voos, en week, van veele dunne circulen gemaakt, bykans als een Piſang-boom of Mangium Album, *dog fynder en digter, 't is niet durabel, en tot niets bequaam.*

Naam. *In 't Latyn* Arbor Verſicolor, *van de verſcheydentheid der coleuren die men aan de ſchorſſe ziet. Amboinſch* Ay Alla, *'t welk men zoude konnen uytleggen Godes-boom, waar van miſſchien de oorzaak is de ſchoonheid van zyne Schilderyen.*

Plaats. *Dezen boom is weinig te vinden, en tot nog toe nergens gezien, dan in de bogt van* Hatuwe, *op de Noord-kuſt van Ceram, alwaar hy waſt aan de kanten van eenige groote rivieren uyt 't zand, onder andere* Mangi Mangi-*boomen, meeſt in de bogt van* Saway, *en de rivier van* Sapalewa, *tuſſchen* Tuleſſey *en* Saway.

Gebruik. *By de Inwoonders is hy in geen gebruyk, als dat hy by haar een verwondering is wegens zyne Schilderyen, en hebben hem de Mooren van Hitoe, Anno* 1668. *eerſt in onze kenniſſe gebragt.*

Caju Cawan *groeyende in de groote vlakke rivier van* Hatti Hauw, *in de zandige Oevers van die rivier, zal buyten twyffel een en 't zelfde zyn met* Ay Alla, *immers de Schildery van de baſt komt overeen, en hy heeft mede die eygenſchap, dat den ouden baſt dikwils met lappen afſchilfert, in de dikte van perkament, waar onder men dan vint een nieuwe baſt van dezelfde Schildery, en zo vervolgens. De afgeſchilferde lappen werden by de Inlanders bewaart, en myns oordeels door hun al te groote kragten in de Medicynen toegeſchreven, voorgevende, dat zy tot alle gebreeken des lichaams dienen, inzonderheid als men 't geheele lyf ſwaar en onluſtig bevind, als mede tegens ingenomen ſenyn, knauwende die lapjes met* Siri Pinang.

Nog een andere berg-zoorte van dezen boom, in 't gebergte van 't zelfde diſtrict Hatti Hauw *te vinden, is by de Alphoerezen bekent. Deze is zo glad en effen van ſtam, dat 'er niet een mier op loopen kan, en zyn baſt is geſchildert met breede plekken, gelyk bloemen, of de kleedjes die men* Saraſſa *noemt, waar van hy in 't Maleyts* Caju Saraſſa *hiet.*

Rumphius heeft in het *Aanhangzel* dit 'er bygevoegt.

Zy noemen hem ook Caju Swangi, om dat wegens zyne gladdigheid niemand hem beklimmen kan.

De tachtigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *verſcheide Coleur-Boom* AY ALLA genaamt.

A. Wyſt aan deszelfs *veelkleurige ſtronk*.

LXVIII.

CAPUT SEXAGESIMUM OCTAVUM.

Mangium montanum. Mangi Mangi Goenong.

HÆc arbor *Mangi Mangi Goenong* dicta, in parvis creſcit ſilvis in Omæ & Haroekæ montibus, formam vulgaris Mangii exhibens, cujus & foliis magnitudine, non autem venarum decurſu reſpondet, ſunt autem quinque pollices longa, ſeſquipedem lata, in obtuſum apicem deſinentia, per longitudinem quatuor nervis diſtincta, utrimque protuberantibus, nullum vero gerunt nervum medium, unde & quodammodo ſimilia ſunt illis *Dammar Batu*, vel magis proprie illis *Canellæ ſilveſtris*, ingratè dulcis ſaporis.

Arbor plurimos gerit breves ramulos denſamque comam, ramuli autem ſuperiores potiſſimum anguloſi ſunt ſeu triangulares, quibus folia nunc ſolitaria, nunc bina oppoſita inſident.

Poſt folia fructus progerminant plures ex racemis dependentes, quæ parvæ ſunt, virides, planæ, incurvæ, interruptæ ſiliculæ, inſtar plurium ſcorpionum intricatæ, binos circiter pollices longæ, culmum craſſæ, in quibus quatuor vel quinque obcluduntur ſemina nigra, Lini ſemina æmulantia, ſed minora, nigra, & ſplendentia, rubra obtecta pellicula: Sub hac arbore nullæ aliæ creſcunt herbæ.

Omaſenſes illam vocant *Mangi Mangi Oetan* & *Goenong*, nullum mihi amplius ejus nomen innotuit. In rubro creſcit ſolo. diſtinguenda vero eſt ab alia arbore *Mangi Mangi Utan* dicta, ſupra capite 28 deſcripta, unde hæc Omaſenſis arbor meliore jure vocanda eſſet *Mangi Mangi Goenong* ſeu *montana*, vel potius peculiaris alia habenda eſt arbor, natura & forma a *Mangiorum* familia nimium diverſa.

In *Rumphii Adpendice* hæc ſubſequuntur.

Huc usque nulla alia mihi obvenit arbor, cujus folia hanc habent proprietatem, quod quatuor gerant nervos longitudinales: Anno 1690. hæc arbor in Leytimora reperta fuit, ejusque ramus mihi inde tranſmiſſus forte junioris arboris, cujus rami extremi quadragoni, & acute fere alati erant, hisce folia inſident plurimum ſolitaria, ſed bina ſibi mox ſubſequuntur, quæ brevibus ſuſtinentur petiolis, ſex ſeptemque pollices longa, tres & tres cum dimidio lata, ſuperius obtuſa, ſcabra, & deorſum inflexa, &, uti dictum, quatuor nervis longitudinalibus usque ad extremum donata, qui utrimque protuberant. Ex alis ipſorum ſimplex & ſolitarius progerminat petiolus, quadratum & acutum ſuſtinens capitulum, quod floris rudimentum eſſe quis putaret, ſed ſeſe in quatuor tenera explicat foliola, viſcoſa, quales & petioli ſunt. Fructus in textu ſupra notati ſunt.

Tabula Octogeſima Prima

Ramum exhibet *Mangii montani*, ſeu *Goenongi*.

LXVIII. HOOFDSTUK.

De Berg-Mangi-Boom.

MAngi Mangi Goenong, *zo genaamt, waſt in de ligte boſſchen in 't gebergte van Oma en Haroeko, in de gedaante van een middelbaare Mangi Mangi-boom, die de bladeren ook eenigzints gelyken van grootte, maar van aderen heel anders geteekent, want zy zyn vyf duymen lang, een en anderhalf breed, met een ſtompe ſpits, in de lengte geſtreept met vier zenuwen, die te weerzyden uytpuylen zonder middel-zenuwe, waar doorze eenigzints gelyken die van* Dammar Batu, *of eygentlyk die van de* wilde Caneel, *onlieffelyk zoet van ſmaak.*

De boom heeft veele korte takjes, en een digt loof, en de voorſte takjes zyn meeſt hoekig of driekantig, waar aan de bladeren zommige enkelt, zommige tegen malkander ſtaan.

Agter de bladeren komen de vruchten voort, aan veele troſſen by malkander, 't welk zyn kleene groene platachtige, kromme, en geknoopte houwen, door malkander gekronkelt; als een party Schorpioenen, omtrent twee duymen lang, en een ſtroo-halm dik; binnen leggen vier a vyf ſwarte zaden, als die van Lyn-zaat, dog kleender, ſwart, en glimment, bekleed met een rood velleken. Onder dezen boom waſt geen andere ruygte.

De Omaëzen noemen hem Mangi Mangi Oetan *en* Goenong, *en meerder is van hem niet bekent. Hy ſtaat op een rooden grond, dog is te onderſcheyden van een ander* Mangi Mangi Utan, *hier boven Kapittel* 28. *beſchreven, daarom men dezen Omaëzen-boom beter mogte noemen* Mangi Mangi Goenong *of* Berg-Mangi-Mangi, *of nog liever voor een byzondere boom houden, dewyl hy van de natuur en gedaante der* Mangi Mangi *te veel verſchilt.*

Dit volgt in het Byvoegzel *van* Rumphius.

Tot nog toe is my geen andere boom bekent, wiens bladeren die eygenſchap hebben, dat ze met vier zenuwen in de lengte getekent zyn. Anno 1690. *is hy op Leytimor gevonden, en daar van een tak my toegebragt, miſſchien van een jonge boom, wiens uytterſte takken vierkantig, aan de kanten ſcherp en ſchier gevleugelt, daar aan ſtaan de bladeren meeſt enkelt, dog twee en twee kort boven malkander. Deze ſtaan op korte ſteelen,* 6. *en* 7. *duymen lang,* 3 *en* 3½ *breed, van vooren ſtomp, alle ſtyf en neerwaarts ſtaande, als gezegt met vier doorgaande zenuwen in de lengte geſtreept, ter wederzyde uytſtekende. Uyt haren ſchoot komt een enkelden ſteel voort, dragende een vierkant ſcherp hoofdeken, 't welk men voor een knop van een bloem zoude aanzien, maar 't verdeelt zig in vier jonge bladjes, dewelke wat kleverig zyn, als mede de ſteelen. De vruchten zyn als in den text.*

De een- en tachtigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Berg-Mangi-boom* ofte de *Goenong*.

RUMPHII APPENDIX *tribus* ſubſequentibus *Capitibus* porro auctus eſt.

CAPUT SEXAGESIMUM NONUM.

Umbraculum maris. Brappat Tudong.

SUperſunt quædam minus notæ *Mangii* ſpecies, quas ad antecedentes referre potueram, quum vero ab iis multum differant, ſeparatim illas hic ſubjungere & deſcribere malui.

Umbraculum Maris, varietas eſt *Mangii Corniculati*, ſupra *cap.* 64. deſcripti, cujus binas obſervavi ſpecies; prima harum mihi dicitur *Ceramenſis*, altera *Amboinenſis*.

Primo *Ceramenſis* truncum gerit haud multum crure craſſiorem, nec viro altiorem; ejus rami ſeſe dividunt in plures nodoſos & breves ramulos, qui denſam formant comam. Folia nunc & plurimum ſolitaria ſunt, nunc vero obpoſita, vulgaris *Brappat* formæ, ſuperius nempe ſubrotunda, craſſa, ſcabra, ac vix notabilibus venis diſtincta luteſcentibus & parum protuberantibus, ſunt vero tres & quatuor pollices longa, binos digitos lata.

Flores ſunt uti *Mangii Fruticantis*, ex petalis parvia albisque conſtructi, incurvis & rugoſis inſtar illorum *Bonga Lacca*. Fructus incurvæ ſunt ſiliquæ inſtar Acinacis vel Falcis, illis *Mangii cornuculati* omnino ſimiles, ſed magis incurvæ, & apice ſurſum elevatæ, digiti articulum circiter longæ, calamum craſſæ, externe pallide virentes, interne repletæ viridi penitus medulla, ſiliquarum formam habente, quæ ſicca eſt, & in bina ſegmenta diviſibilis: Arboris cortex nigricat, multisque elevatis punctis notatus; lignum eſt album & molle uti reliquorum Brappat, quam diu nempe vegetum eſt.

Si hæ arbores copioſæ & plures ſibi adſtant, non late ſeſe extendunt, ſed ſolitariæ ingentem formant comam, inſtar Umbellæ formatam, quæ *Tudong* vocatur, quamque mulieres ſupra caput gerunt.

Creſcit hæc arbor talibus in litoribus, quæ ſaxoſa ſunt, & maria reditu aqua obducta, quum hæc arbor coma ſua aquæ ſupernatet, & ipſi tanquam Umbraculum inſervit: Si vetuſta ſit, ejus lignum duriſſimum eſt & graviſſimum, in aqua fundum petens, coloris ex fuſco ruffi, in medio autem nigricans, ſed raro obcurrit: Hinc patet non multum differre hanc arborem a *Mangio corniculato* ſupra deſcripto, tam quoad folia quam fructus, atque differentia potiſſimum hac in re ſita eſt, quod *Umbraculum* hoc *maris* arbor ſit ſolitaria, atque hinc extra claſſem reliquorum Mangiorum ſecludenda, in tali porro creſcit plano litore, quod aqua continuo marina conſpergitur. Supra memoratum durum lignum raro invenitur, & ex Caybobbenſium opinione tantum in ſolitaria iſta obcurrit arbuſcula, quæ vetuſta eſt, & in aqua marina diu decubuit.

Secundo Amboinenſis ſpecies truncum gerit non ultra quatuor pedes altum, comamque itidem habet extenſam inſtar *Pajong*.

Folia ejus maxime a præcedenti differunt, minima enim pollicem, & maxima binos transverſales digitos longa ſunt, unum vero lata, ſubrotunda, & parum bifida, glabra, nec notabiles gerentia coſtas. Fructus ejus itidem non ita incurvi ſunt, vix pollicem longi, in longum deſinentes apicem, lutei, ac facile decidui.

Nomen. Latine *Umbraculum maris*, Malabarice *Tudong Laut*, vel *Brappat Tudong*, & *Pajong Laut*. Caybobbenſes in magna Cerama illam vocant *Papari*, alii vero *Watta Tube Tube*.

Locus. In magna obcurrit Cerama circa Caybobbo, uti & in Leytimoræ plaga Zephyrea in litore Ruttum, & in litore Halong circa Lateri.

Uſus. Ab incolis noxia habetur hæc arbor, cujus & nullas guſtant partes: Ejus cortex contuſus, & aquæ injectus piſces enecat inſtar aliorum Bori. Ex fuſco nigroque ligno manubria telorum, aliorumque inſtru-

Het Byvoegzel van Rumphius *is verders met de* drie *volgende* Hoofdſtukken *vermeerdert.*

LXIX. HOOFDSTUK.

De Zee-ſcherm-Boom.

D*Aar zyn nog eenige min bekende zoorten van* Mangi Mangi, *dewelke ik wel onder de voorgaande hadde konnen brengen, dog dewylze nog al wat van dezelve verſchillen, zo heb ik ze liever hier agter in 't byzonder willen beſchryven.*

Umbraculum Maria, *is een verandering van* Mangium Corniculatum, *boven Kapittel* 64. *beſchreven, waar van ik twee zoorten aangemerkt hebbe. De eerſte noem ik de* Ceramze, *en de tweede de* Amboinſche.

Eerſtelyk: de Ceramſe *heeft een ſtam niet veel dikker dan een dye, en niet hooger dan een man. De takken verdeelen hun in veele korte en knoeſtige zyde-takjes, makende een digte kruyn. De bladeren ſtaan zommige enkeld gelyk de meeſte zyn, zommige tegens malkander, van gemeene* Brappats *fatzoen, te weten voren rond toelopende, dik, ſtyf, met pas kennelyke ribbekens, dewelke geel uytſteeken, drie en vier duymen lang, en twee vingers breed zyn*

Het bloeizel is gelyk als aan 't Mangium Fruticans, *van kleene witte blaadjes gemaakt, die wat gefronſt zyn, als die van* Bonga Lacca. *De vruchten zyn kromme houwen, als Sikkels, die van* Mangium Coroiculatum *gantſch gelyk, dog krommer, en met de ſpits opwaarts gekeert, omtrent een lidt van een vinger lang, en een ſchaft dik, buyten bleek-groen, binnen gevult met een gras-groen hert, gefatzoeneert na de houwen, droog, en in tweeen deelbaar. De ſchorſſe is ſwart, en met veele opgeworpene puntjes ruyg. Het hout is wit en week, gelyk aan ander Brappat, zo lang het in 't groeyen is.*

Als deze boomen veele by malkander ſtaan, zo herydenze haar niet wyd uyt, maar alleen ſtaande, maakenze een breeden kruyn, gefatzoeneert als een ſtroo- en ſchermhoed, genaamt Tudong, *die de Vrouwen op het hoofd dragen.*

Zy groeyen op zodanige ſtranden, dewelke ſteenachtig zyn, en met het hooge water bedekt werden, wanneer dezen boom met zyn kruyn op het water dryft als den voornoemden ſchermhoed. In den ouderdom wert het hout zeer hard en ſwaar, in 't water zinkende, bruyn-ros van coleur, maar na de midden ſwartachtig, en wert zelden gevonden. Hier uyt blykt dan, dat het niet veel verſchilt van het bovenſtaande Corniculatum, *zo aan bladeren als aan vruchten, beſtaande het onderſcheyd meeſt hier in, dat dit* Umbraculum Maria *een eenzamen boom is, en 't moet buyten den rang van andere Mangi Mangi gemeenelyk op een zodanige vlakke ſtrand ſtaan, die geduurig met zee-water beſproeyt is. Het bovenſtaande harde hout wert zelden gevonden, en na 't oordeel der Caybobbers, alleenlyk aan dat eenzame boompje, wanneer het zelve oud wert, en in zee-water blyft leggen.*

Ten Tweeden: De Amboinſche zoorte heeft een ſtam niet boven vier voeten hoog, en is mede uytgebreyd van kruyn, als een Pajong.

De bladeren verſchillen merkelyk van het bovenſtaande, want de kleenſte zyn een duym, en de grootſte twee dwers-vingers lang, en een vinger breed, van voren rond en een weinig gekloft, glad, en zonder kennelyke ribben. De vruchten zyn ook wat anders, te weten niet zeer krom, ſchaars een duym lang, met een lange ſpits, geel, en ligt afvallende.

Naam. *In 't Latyn* Umbraculnm Maris. *Op Malabaars* Tudong Laut *of* Brappat Tudong *en* Pajong Laut. *Die van Caybobbo op groot Ceram, noemen hem* Papari, *andere* Watta Tube Tube.

Plaats. *Men vind hem op groot Ceram omtrent Caybobbo, als mede op Leytimors zuydzyde op het ſtrand van* Ruttum; *en op het ſtrand van* Halong *omtrent* Lateri.

Gebruik. *Hy wert by de Inlanders voor een ſchadelyken boom gehouden, waar van niets geproeft wert. De ſchorſſe geſtampt en op 't water geſtrooyt, doet de viſſchen ſterven, gelyk andere* Bori. *Uyt het ſwart-bruyne hout*

Digitized by Google

ſtrumentorum formari poſſunt: Javani tale eligunt & expetunt lignum, ex quo telorum ſuorum manubria formant, ſi eleganter nempe ſit venoſum. Fuſcum hoc lignum ad trunci fiſſuras quoque reperitur, quum emortuus ſit, uti illud in *Arbore Excæcante* ſeu *Matta Hoeri* obcurrit.

hout kan men begten maken tot Parrangs en andere gereetſchappen. De Javanen zoeken zulk hout om kris-hegten daar van te maken, als het mooy geadert is. Het bruyne hout vind men ook in de ſcheuren des ſtams, wanneer dezelve geſtorven is, gelyk aan den Arbor Excæcans *of* Matta Hoeri *geſchiet.*

Tabula Octogeſima Secunda

Ramum exhibet *Umbraculi maris*, quod *Brappat Tudong* incolis vocatur.

De twee- en tachtigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Zeeſcherm Boom*, die *Tudong Brappat* by de Inlanders genaamt wert.

CAPUT SEPTUAGESIMUM.

Mangium floridum. Mangi Mangi Bonga.

HÆc quoque *Brappat* ſpecies eſt, cujus folia itidem ſunt cruciata, binos treſve pollices longa, unum lata, ſubrotunda ſeu obtuſa, craſſa, firma, glabra, & coſtis deſtituta, excepto nervo medio, qui infra acute protuberat, & ibi flaveſcit. Ramulorum ſummum terminatur in ſpatham ex binis foliolis ſibi obpoſitis & adcumbentibua formatam.

Flores primo acuta ſunt capitula, in orbem poſita, & floris formam exhibentia, hæc ſeſe aperientia in caliculo plurima exhibent fuſca ſtamina, quibus deciduis, caliculus ſeſe aperit in ſtellulam planam ex quinque radiis compoſitam, atque in hac verus locatur fructus coni formam exhibens, vix pollicem longus, ex fuſco & viridi variegatus, qui florem itidem repræſentat, unde ab Amboinenſibus ſuum obtinuit nomen: Rami ſibi etiam directe obponuntur, ſæpe etiam quaterni ſunt: Lignum ſatis durum eſt, ſed non magnum format truncum.

Nomen. Latine *Mangium floridum.* Malaice *Mangi Mangi Bonga*, juxta Amboinenſe *Watta Coeban ſeu Cumban*, quum ejus fructus florem referant.

Locus. In *Halong* litore obcurrit.

Tabula Octogeſima Tertia.

Ramum exhibet *Mangii floridi.*

LXX. HOOFDSTUK.

De Bloem-dragende Mangi-Boom.

D*It is mede een zoorte van* Brappat, *waar aan de bladeren ook mede in 't kruys ſtaan, 2. en 3. duymen lang, een breed, van voren rond of ſtomp, dik, ſtyf, glad, zonder eenige ribben, behalven de middelzenuwe, beneden ſcherp uytbuylende, en aldaar geel-groen. Het uytterſte der ryskens eyndigt in een ſpadel van twee blaadjes tegens malkander geplakt.*

De bloemen zyn eerſt ſpitze knopjes, dewelke in een kring ſtaan, in gedaante van een bloem; deze haar openende, vertonen in een bekertje veele bruyne draden, dewelke uytgevallen zynde, opent zig het bekertje in een plat voetje of ſterretje, van 5. ſtraalen gemaakt, en daar in ſtaat de regte vrucht als een kegeltje, ſchaars een duym lang, uyt den bruynen en groenen gemengt, vertonende al wederom een bloem, waar van het by de Amboinezen den naam heeft. De takken ſtaan ook regt tegens malkander, ook zomtyds vier by malkander. Het hout is redelyk hard, dog zet geen grooten ſtam.

Naam. *In 't Latyn* Mangium floridum. *Op Maleyts* Mangi Mangi Bonga, *na 't Amboinſch* Watta Coeban *of* Cumban, *om dat zyne vruchten na een bloem gelyken.*

Plaats. *Men vind het op den ſtrand van* Halong.

De drie- en tachtigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Bloem-dragende Mangi-Boom.*

CAPUT SEPTUAGESIMUM PRIMUM.

Mangium porcellanicum. Brappat Gelang.

Magna itidem *Mangii ferrei* obſervatur ſpecies, quæ fruticoſa tantum eſt arbor, ſed non ita rugoſum gerit corticem, atque in cœnoſis creſcit litoribus: Folia omnino ſimilia ſunt illis Portulacæ hortenſis, ſed anguſtiora ſunt, ſubtusque protuberantem gerunt coſtam, ſaporis grati ſalſique, fere inſtar illorum *Petroſelini de Maer* dicti.

Ejus fructus raro in conſpectum veniunt, atque hinc inde unus alterve inter foliola abſconditur forma brevis Caryophylli, qui latum gerit caput ex ſex apicibus formatum, in quo flores ſtaminoſi locati fuere uti in Caryophyllis. Foliola in ramulorum ſummo adeo arcte ſibi inponuntur & conliguntur, ut totum obtegant ramulum.

Nomen. Nullum aliud gerit nomen niſi *Brappat Gelang*, ex quo *Mangium Porcellanicum* derivavi.

Locus. In occidentali *Baguala* litore obcurrit, uti & in *Laha*.

Uſus. Amboinenſes ejus folia cruda edunt ad Bocaſſan, aliaque piſcium condimenta.

Tabula Octogeſima Quarta

Ramum exhibet *Mangii Porcellanici Brappat Gelang* dicti.

Ad *Caput* 36. *Sureni* hæc pertinent.

In *Rumphii Auctuario* hæc adduntur.

Ulteriore examine binas *Sureni* obſervavi ſpecies, albam & rubram, foliis non differentes, ſed ſi albæ cortex incidatur, hic albicat vel pallide luteum ſeu citrinum præbet colorem, ſiccus vero ruffeſcit.

Rubræ vero ſpeciei cortex ſi incidatur, rubet, atque magis penetrantem Sandali fundit odorem, ejusque lignum magis ruffeſcit quam prioris, ac fortiorem ſpirat odorem, unde & præfertur.

Alba ſpecies ex ſauciato cortice Papedam exſudat, quæ ſenſim in duros exſiccatur conos, pellucidos inſtar Cerasi gummi. Hujus fructus in textu deſcribuntur nempe oblongo rotundi. Rubræ autem ſpeciei majores ſunt & pentagoni, obtuſis conſtantes angulis, ſed in quinque itidem dehiſcunt partes, quæ intus conſtitutæ ſunt, uti priores.

Rubræ ſpeciei aſſeres Bataviæ maxime expetuntur a Sinenſibus, ad veſtium ciſtas ex iis formandas, ob præſtantem Sandali odorem; inque Sinam transferuntur, ut ibi vernice ipſorum *Tsjiad* dicta obducantur. Cortex recenti infuſus *Saguero*, non tantum amaricantem ipſi conciliat ſaporem, ſed *Sandali* etiam odorem.

Finis Libri Quarti.

LXXI. HOOFDSTUK.

De Porceleynbladige Mangi-Boom.

Men vind nog een groote zoorte van Mangium Ferreum, *dewelke mede een ſtruykachtige boom blyft, dog zo ruyg van ſchorſſe niet, en groeyt aan modderachtige ſtranden. De blaadjes gelyken heel en al na de gemeene hof-porceleyn, doch zyn ſmalder, en hebben van agteren een uytſtekende ribbe, aangenaam zíltig van ſmaak, ſchier als* Peterſely de Maer.

De vruchten ziet men weinig, hier en daar een tuſſen de blaadjes verborgen, in de gedaante van korte Caryoffelnagelen, met een breed hooft van 6. ſpitzen gemaakt, daar in 't bloeyzel geſtaan heeft van draadjes gemaakt, gelyk aan de Nagelen. De blaadjes ſtaan aan 't voorſte der ryskens zo digt op malkander, dat men 't rysken niet bekennen kan.

Naam. *Het heeft geen anderen naam als* Brappat Gelang, *waar uyt ik* Mangium Porcellanicum *gemaakt heb.*

Plaats. *Men vind het op de Weſt-ſtrand van* Baguala, *als mede in de* Laha.

Gebruik. *De Amboineezen eeten de bladeren raauw tot Bocaſſan, en andere vis-doop.*

De vier- en tachtigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Porceleynbladige Mangi-boom, Brappat Gelang* genaamt.

Tot het 36. Hoofdſtuk *van de* Suren-Boom *behoort het volgende.*

In de vermeerdering van Rumphius *wert dit 'er bygedaan.*

By nader onderzoek vind men twee zoorten van Suren; witte *en* roode, *in bladeren ſchier niet verſchillende; als men in de ſchorſſe van de witte zoorte kapt, zo blyft dezelve witachtig of bleek-geel, dog beſterft ros.*

De ſchorſſe van de roode zoorte is in 't kappen roodagtiger en ſterker van Sandel-reuk, en het hout is ook wat roſſer dan het voorgaande, ſterker van reuk, en dierbalven voorgetrokken.

De witte zoort ſchiet uyt de gequetſte ſchorſſe een Papeda, dewelke met 'er tyd opdroogt in harde kegels, klaar en doorſchynent als karze-gom. De vruchten hier van zyn als in de text ſtaat, te weeten langwerpig-rond. Die van de roode zoort zyn wat grooter, en van buyten vyfkantig, dog met ſtompe hoeken, maar ſplyten weer open in vyf deelen, en van binnen zynze geſtelt als de vorige.

De planken van de roode zoort werden op Batavia veel gezogt van de Sineezen, om kleeder-kaſſen of kiſtjes daar van te maken, wegens haare goede Sandel-reuk, en werden na Sina gevoert, om aldaar met haar gewoonelyk Tsjiad van buyten verniſt te worden. De ſchorſſe in verſche Saguer gedaan, maakt dezelve niet alleen bitter, maar geeft hem ook een Sandel-reuk.

Eynde van het vierde Boek.

HERBARII AMBOINENSIS

LIBER QUINTUS.

De Arboribus agens ſilveſtribus promiſcue.

CAPUT PRIMUM.

Varinga latifolia: Waringin Daun Beſaar.

Hic liber quintus reſtantes continet arbores ſilveſtres promiſcue, quæ diverſi ſunt uſus, quantum ad noſtram pervenere notitiam, certi autem ſumus, in Amboinenſibus ſolitudinibus ac ſilvis multo majorem latere arborum numerum, quæ materiam præbebunt ſatis copioſam diligentiæ ſubſequentium noſtrorum indagatorum. Atque uti priorem librum quartum talibus ſilveſtribus arboribus, quæ peregrinæ penitus Europæis ſunt naturæ, & incognitæ, quæ in aquis nempe creſcunt, clauſimus, ſic in hujus quinti primordio tales inducemus, quæ in ipſa vegetant terra, ac peculiariter radiciferæ arbores vocantur, ſeu Indico nomine *Waringin*, quæ non minus quam antecedentes in diverſas claſſes ac ſpecies dividuntur, & inter ſeſe peculiares quosdam gerunt characteres.

Quorum Primus eſt: Quod non erectum gerant truncum, vel unicum, ſed multis ſeſe erigant ſurculis, ſeu tot ſinibus & foveis quaſi obruti ſint, ut tota penitus trunci facies diſpareat, uti & craſſiores etiam rami ſibi invicem ſæpius adcreſcunt.

Secundus: Quod ex craſſis ramis plurima filamenta vel fibrillas deorſum dimittant, quæ terram tangentes radices ſenſim, & tractu temporis novos etiam emittunt ſtipites.

Tertius: Quod lacte turgeant; quod tamen in plurimis innoxium eſt.

Quartus: Quod nullos gerant flores viſibiles; ſed fructus more Ficorum progerminent, uti omnes adfines ſunt *Sycomoro*, atque hinc apud veteres ſub nomine *Ficus Indicæ* deſcriptæ.

Quintus: Quod ipſarum folia, ac præſertim horum pars inferior in coſtarum interſtitiis peculiari modo venulis cancellatis ſit pertexta.

Prima itaque ſpecies eſt *Varinga latifolia*, quam hoc in capite deſcribimus, quæ arbor eſt vaſtiſſima, irregularis, & ample extenſa, quæ mox ſupra radicem variis ſeſe extendit ſtipitibus inſtar plantæ, quorum quivis truncus non eſt rotundus vel æqualis inſtar aliarum arborum, ſed mire gyris & foveis inflexus, rariſſime autem ſolitario excreſcit trunco, quique ex variis compoſitus videtur minoribus ſtipitibus, tali quoque modo ſeſe craſſi obferunt rami, & ubi ſeſe tangunt, concreſcunt, ita ut naturalis ſit ſpecies inconditæ naturæ & luxuriei, ſupra enim intriestiones iſtorum ſtipitum & ramorum, craſſiſſimi horum ſolitarii plurima emittunt filamenta deorſum navigiorum filamentorum craſſitiem habentia, ſed vaga magis & rariora quam in ſubſequenti parvifolia ſpecie, quorum extremitates bifidæ ſunt, atque horum ſingula iterum bifida ſunt, donec terram tangant, cui parvis fibrillis ſeſe infigunt, adeo fimiter, ut inſtar chordarum tenſa ſint, hæc filamenta autem ex terra ſuum haurientia nutrimentum ſenſim in tectos & novos excreſcunt truncos, quæ inſtar fulcrorum arbori ſuppoſita ſunt, ſi nempe in ſilvis ſuæ committantur naturæ, talique modo plures generat ſtipites, quique majori proximi ſunt, ſenſim concreſcunt; ſi vero circa ædes locatæ ſint arbores, rara & vaga tantum generant fulcra,

HET AMBOINSCHE KRUYD-BOEK.

HET VYFDE BOEK.

Handelende van de overige wilde bomen onder malkanderen.

I. HOOFDSTUK.

De Breedblaadige Varinge-Boom.

Dit vyfde boek behelſt de overige wilde bomen, door malkanderen van verſcheiden gebruik, zo veele tot onze kenniſſe zyn gekomen, want wy verzekert zyn, dat de Amboinze wilderniſſen nog vry een grooter getal verbergen, en ſtof van neerſtigheid aan onze navolgers bewaren; gelyk wy het voorgaande vierde boek met zodanige wortel-boomen van een vreemde, en de Europeanen onbekende gedaante, die in 't water waſſchen, beſlooten hebben, zo zullen wy dit vyfde boek met diergelyke bomen beginnen, die op 't land waſſchen, en men eygentlyk wortel-bomen noemt, of met een Indiaans woord Waringin, *niet min, dan de voorige, in verſcheide zoorten verdeeld, en onder malkanderen eenige byzondere kenteekens hebbende als;*

1. *Datze geen regte, en enkelde ſtam hebben, maar uyt vele ſtrengen t'zamen gewonden, of immers zo vol bogten en kuylen zyn, dat men geen fatzoen van ſtam daar aan bekennen kan, gelyk ook de dikke takken dikwils aan malkanderen vaſtgroeyen.*

2. *Datze uyt haar dikke takken vele draden en vaſelingen na beneden zenden, die de aarde rakende, wederom in wortelen, en metter tyd nieuwe ſtammen maken.*

3. *Datze vol melk zyn, die in de meeſte onſchadelyk is.*

4. *Datze geen bloeizel hebben, maar de vruchten komen voort op de manier, als Vygen, gelyk ze dan al t'zamen uyt de maagſchap zyn van* Sycomorus, *en daarom by de ouden onder den naam van* Ficus Indica *beſchreven zyn.*

5. *Dat men aan hare bladeren en der zelver onderſte zyde de plaatzen tuſſchen de ribben op een byzondere manier, met kleene adertjes ruytswyt doorweven ziet.*

De eerſte zoorte is de grootbladige of latifolia, *die wy in dit capittel beſchryven, het welk is een zeer groote boom, woeſt en wyd uytgebreyd, ſtraks boven de wortel, met verſcheide ſtammen, zig wyd uytſpreydende, gelyk een plante, yder ſtam is niet rond en effen, gelyk aan andere boomen, maar wonderlyk met kuylen en bogten gewrongen, en zelden vind men hem met een enkelde ſtam, die dan nog al uyt vele ſtrengen ſchynt gevlogten te zyn, zo groeyen ook de dikke takken aan malkanderen, daar ze malkanderen ontmoeten, zo dat hy is een naturelyk afbeelzel van alle wildheid en ongebondentheid, want boven de verwerringe van gemelde ſtammen en takken, zo ſchieten de dikſte daar van, die dwers ſtaan, nog vele draden na beneden, in de dikte van zeilgaren, doch ydeler en weyniger, dan de volgende kleenbladige zoorte, wiens einde zig telkens in 2. verdeelt, en yder der zelver weder in 2., tot datze de aarde raken, als dan makenze haar met kleene worteltjes vaſt, en ſtaan ze ſtyf, als een geſpanne koorde, deze tewwen nu uyt de aarde haar eygen voedzel krygende, worden metter tyd regte en nieuwe ſtammen, die als pilaren onder den boom ſtaan, als hy in de wilderniſs eugemoeit groeyen kan, zo gewind hy veel zulke ſtammen, en de naaſte aan de hoofſtam, groeyen metter tyd aan malkanderen vaſt, maar omtrent de Negoryen of woningen van menſchen ſtaande, heb-

Nomen. Generali nomine cunctæ hæ arbores Latine vocantur *Varinga*, Plinio autem & antiquis *Ficus Indica*. Belgica *Waringe-boomen*, quod nomen a multiplici truncorum contorſione derivari poſſet, niſi verum nomen Malaienſe eſſet *Waringin*. Portugalli illam vocant *Arbore de raix* h. e. Arbor radicum ſeu radicifera, unde & Græco-Latine vocari poſſet *Arbor polyrrhizos*. Peculiariter vero hæc prima ſpecies dicitur *Varinga latifolia*. Malaice *Waringin daun Bezaar*, & *Waringin Tsjampadaha*. In *Hort. Malab. tom.* I. *Fig.* 25. vocatur *Atty alu*, Bracmanis *Rumbadu*, Ternatice *Fiſſa Foeru*, & etiam *Waringin*, Baleyice *Boemit*, Macaſſarice *Caju Tanang*, Amboinice *Nuno Anahan* a forma foliorum cum illis *Tsjampadahæ*, Bandanice *Sombang*.

Locus. Prima ſpecies ſeu *latifolia* a Java obcurrit per Orientalem plagam Baleyæ & Celebes usque in eunctas Moluccæ inſulas, ſed in Amboina non ita frequenter ac ſubſequentes ſpecies, optimæ & maximæ obſervatæ ſunt in Hitoes ora, præſertim in litore *Lebulebu*, ubi vero nunc per ingentem inundationem anni 1674 perditæ ſunt, an vero in veteri India ſeu aliis Occidentalibus plagis reperiantur, me latet, puto enim, *Arborem Radicum* a Linſchoteno deſcriptam, quæ circa Goam creſcit, a Varinga noſtra quodammodo differre, atque ex auctoris iſtius deſcriptione comperio varias ibi reperiri ſpecies, quidam enim ipſi tribuunt fructum magnitudine *Ciceris*, alii *Olivæ*, quæ utraque forma immo alia etiam hic reperitur, ſaltem noſtra latifolia non ex ramis ſuis emittit fila nec tot ſurculos, quot de veteri Indica ſpecie teſtatur, unde & jure diverſa hæc habetur ſpecies.

Uſus. Hæc arbor nullam partem tigno aptam exhibet, excepto quod lata quædam ſegmenta ex ejus trunco exciduntur, ex quibus volutæ formantur, quæ in proris navigiorum Korre Korre dictorum ornamenti gratia inponuntur, & topiario opere eleganter & artificioſe exciduntur, ſed non durabiles ſunt, ſi non pigmento quodam obducantur, meliores vero ſunt ex minori parvifolia ſpecie formatæ.

Amboinenſes has ſæpe plantant arbores in fori locis, ut ſub ipſarum umbris, ſi excreverint, conciones frequentent, qualia vaſtiſſima & elegantiſſima locata erat in Hila ante memoratum iſtud diluvium, quæ plurimis truncis & ſtipitibus extenſa erat inſtar Braſſicæ, ita ut totum fori tractum conventus Keytetto obcuparet, craſſiſſimum gerens truncum, & magnam radicum congeriem inſtar ſcopulorum, unde vis horribilis undarum marinarum adparuit, quæ ſeſe 17 Februarii anni 1674 per terram diſpergentes, hanc vaſtam arborem ita rapuerunt, acſi nunquam ibi locata fuiſſet, licet ad ſclopeti diſtantiam a litore remota eſſet.

Homines, uti dictum fuit, ejus fructibus non veſcuntur, licet maturi ſatis ſint dulces, ſed ſimul fatui, contra omnes majores ſilveſtres aves, ac præſertim palumbes & annui dicti, quam maxime ejus expetunt fructus, ita ut magna copia ad has advolent, easque frequentent arbores iis menſibus, quibus mateſcunt fructus, quod bene norunt aucupes: ſi jam illi decidunt, apri hos inveſtigant & comedunt, venatoresque hos iterum inveſtigant: Tenera arboris folia plebi oleri inſerviunt, quæ coquunt, ſed inadſueti conqueruntur ejus uſum capitis vertiginem cauſſare.

In Keytetto montibus quondam ingens locata erat *Varinga latifolia*, quæ quotannis ſub finem Orientalis ſeu pluvioſi anni temporis vetuſta ſua dimittebat folia, ac mox ſub initium Occidentalium ſeu ſiccorum menſium nova regerminabat, fructusque producebat, ex qua incolæ mutationem anni temporis dignoſcebant, arborisque excellentem magnitudinem æſtimabant, uti & omnes tales arbores, quas ante ipſorum *Ballurren* ſeu publica ædificia locant, ipſis magno ſunt honori, quæque ipſis *Capalla Negry* h. e. pagi princeps vocantur. Hæc ipſa vero arbor circa annum 1642 prolabebatur, quum tumultuoſus *Kackialay* junior Hitoes centurio montes iſtius regionis obcuparet, ut cum noſtro populo bellum gereret; unde pro certo ominabantur, immo ipſi incolæ, inregulare & inconditum iſtud imperium brevi deſtructum fieri, cujus, uti di-

Naam. *Met een generale naam worden alle deze boomen in 't Latyngebeien* Varinga, *by Plinius en*.... *en* Ficus Indica. *In 't Duits* Waringe-boomen, *'t welk men van 't veelvoudige wringen der ſtammen zoude kunnen afleyden, indien de zuivere Maleytze taal niet was* Waringin. *De Portugezen noemen hem* Arbore de raix, *dat is* Arbor Radicum *of wortel-boom, en daarom men hem ook mogt noemen in 't Grieks- Latyn* Arbor polyrrhizos. *In 't byzonder word deze eerſte zoorte genaamt* Varinga latifolia. *Op Maleyts* Waringin daun Bezaar, *en* Waringin Tsjampadaha. In Horto Malabarico tom. I. Fig. 25. *hiet hy* Atty alu, *in 't Bramineës* Rumbadu, *Ternataans* Fiſſa Foeru, *en ſlegts* Waringin, *op Baleys* Boemit, *Macaſſers* Caju Tanang, *Amboins* Nuno Anahan *van de gelykeniſſe der bladeren met die van* Tsjampadaha, *Bandanees* Sombang.

Plaats. *De eerſte zoorte of breedbladige vind men van Java Ooſtwaarts aan door Baly en Celebes, tot in alle de Moluxe Eilanden, doch in Amboina zo veel niet, als de volgende geſlagten, de ſchoonſte en grootſte zag men op de kuſt van Hitoe, inzonderheid op de ſtrand van* Lebulehu, *daarze nu door de groote watervloed van 't jaar 1674 uitgeroeid zyn, of menze in oud Indiën of andere plaatzen om de Weſt vind, is my onbekent, want ik ſustinere, dat de* Arbor Radicum *by Linſchoten beſchreven, en omtrent Goa waſſchende, van onze Waringin wat verſchild, en uit de beſchryving van de Authеuren bemerk ik ook, dat hy zelfs aldaar van verſcheide zoorten zy, vermits sommige hem een vrucht toeſchryven in de grootte van een* Cicer, *zommige van een* Olyve, *welke beide gedaanten en meerder men alhier vind, immers onze breedbladige geeft zo veel draden niet uit hare takken, nog zet zo veel ſtammen, als men van de oude Indiſche zegt, en daarom menze billyk voor een byzondere zoorte rekenen moet*

Gebruik. *Van dezen boom kan men niets vinden, tot timmer-hout bequaam, behalven dat men eenige brede ſtukken uit 't hout kapt, waar van men de krullen maakt, die men voor op de ſtevens der Korre Korren zet tot cieraat, en met lofwerk konſtig uitgeſneden zyn, doch zy zyn aldaar niet durabel, zo menze niet met eenige verwe beſtrykt, en beter werden van de kleenbladige zoorte gemaakt.*

De Amboinezen planten zomtyds deze boomen, met een tak of ſtok op haar markt-plaatzen, om onder deszelfs ſchaduwe, alsze groot werden, vergadering te houden, diergelyke een zeer ſchoone en groote ſtond op Hila voor gemelde watervloed, met veele ſtammen uytgebreid, als een kool-plante, zo dat hy de geheele markt-plaats van 't geſpanſchap Keytetto beſloeg met een zeer dikken ſtam, en klompen van wortelen, als klippen, waar aan de kragt van die ſchrikkelyke Zee-baren gebleken is, die zig op den 17 February van gemelde jaar 1674 op 't land werpende, dien geweldigen boom weggevoert hebben, als of hy daar nooit geſtaan hadde, hoewel hy ruim een musquet-ſchoot van ſtrand afſtond.

De menſchen, als gezegt, nuttigen zyne vruchten niet, hoewelze in haar volle rypheid redelyk zoet, maar daar by laf zyn, daar en tegen allerhande groote wilde vogels, inzonderheid wilde Duiven, en jaar-vogels zyn zeer gretig na deze vruchten, zo dat men de wilde Duiven met menigte daar op ziet, in de maanden, alsze ryp zyn, daar de Wildſchutters op letten, als nu de vruchten afvallen, zo paſſen daar de wilde Varkens op, om dezelve op te knappen, en dan de Jagers weer op haar: De jonge bladeren zyn by 't ſlegte volkje een moeskruid, om te koken, doch de ongewone klagen, datze 't hooft wat bezwaren.

In 't gebergte van Keytetto ſtond eertyds een groote Waringe-boom *van dit geſlagte, die jaarlyks in 't einde van de Ooſt- of regen-mouſſon zyne oude bladeren afſmeet, en ſtraks daar op in 't begin van de Weſt- of droge mouſſon nieuwe bladeren en vygjes voortbragt, waar aan 't landvolkje de verandering van de mouſſons leerde kennen, en zyne uitnemende grootheid in waarden hielden, gelyk zy alle zodanige bomen doen, die zy voor hare* Baleuwen *of ſtadhuizen planten, en* Capalla Negry, *dat is, hooft van 't Dorp noemen Dien zelven boom viel omtrent 't jaar 1642 omver, als den muiteling* Kackialay *jongſte Capitein van Hitoe in 't zelve gebergte zig neder geſlagen hadde, om onzen ſtaat te beoorlogen, tot een vaſt voorbeduidzel, zelfs na 't zeggen der Inlanders, dat die wilde en ongebonden regering haaſt zoude uitgeroeit werden, waar van, als gezegt, de* Waringa *een* Symbolum *is,*

Digitized by Google

ctum fuit, hæc Varinga Symbolum eſt, uti libro primo ſimile quid narravimus de Calappo tricipiti.

Hanc noſtram *Orientalem Varingam*, licet ab illa veteris Indieæ *Arbore Raiz* dicta quodammodo differat, unius tameo ejusdemque eſſe ſpeciei, tales profitentur, qui ambas bas arbores & regiones adtento perluſtrarunt oculo, atque pronunciabunt *Varingam*, & *arbore de raiz*, unam eandemque eſſe arborem cum antiquorum *Ficu Indica*, quo nomine deſeripta eſt a *Toeophr. biſt. pl. lib.* 4. *cap.* 5. & ex eo apud *Plinium biſt. nat. lib.* 12. *cap.* 5. ſed ſine nomine, apud *Strabonem libr.* 5. *Geograph.* & apud *Curtium libr.* 9. ut & apud doctum *Cluſium libr.* 1. *exotic. cap.* 1. cum quo conſentio, ſed cum venia magni iſtius viri errorem quendam adnotabo, quem cum aliis communem commiſit, putans *Mangue* ſeu *Mangiu* circa Malaccam creſcentem, quæ a *Ferd. Lopes Caſtagueda biſt. Orient. Indicæ libr.* 7. *cap.* 3. ut & *Mangle* a *Ferdinando Oviedo general. & natur. biſt. Occident. Indicæ libr.* 9. *cap.* 6. deſeriptam, unam eandemque eſſe arborem cum *Varinga* ſeu *Ficu Indica*, quum illæ ſint arbores aquaticæ, a me ſub finem libri præcedentis ſub nomine *Mangi Mangi* deſcriptæ, tales autem errores facile quis committere poteſt, ſi ex aliorum relatu quis quædam deſcribat, atque hic illos noto, neutiquam ut doctos derideam viros, uti alii id ſolent, ſed ut plantarum hiſtoriam ac veritatem magis detegam, optans talem cordatam correctionem alios, qui ſcripta mea forte in poſterum corrigent, ſuſcepturos eſſe, corrigent ioquam bono judicio, tales enim nihili facio neotericas cavillationes, quas Indiæ peregrinatores aliis exprobrant, qui nempe unam eandemque arborem in variis ac diverſis obſervantes regionibus parvam forte in foliis, floribus, ſimilibusque notantes varietatem, mox ſeriptorem talem excutiuot, ac mendacii vel erroris reum proſcribunt, uti inter alios bonus *Linſchotenus* a popularibus ſuis hiſce in terris inmerito adcuſatur.

Figuer D' Indi, ſeu *Ficus Indica* in *Gallica Antillarum hiſtoria* a *Rochefortio libr.* 2. *cap.* 6. *art.* 11. deſcripta, quæ parvum producit fructum oſſiculo deſtitutum, quique formam ac ſaporem habet ad *Ficos Gallicos* adcedentem, meo judicio ſpecies quoque erit *Varingæ*, auctor enim iſte dicit, arborem illam folium gerere ab illis Ficus Europææ multum differens, multoque anguſtius, ipſamque arborem multo eſſe craſſiorem, cujus truncum multi homines vix complecti poſſunt, ejus enim truncus non eſt ſolidus, atque in peripheria ſua ſolitarius, ſed ex plurimis ſimul alis & ſurculis compoſitus a radicibus usque ad ramorum initium, qui quasdam formant cellulas & ſulcos quatuor & quinque pedes latos. Alæ autem unam eandemque cum arbore habent ſubſtaotiam, eodemque cortice obductæ, ſex, ſeptemve pollices craſſæ reſpectu trunci; arboris autem lignum eſt album & molle, ea hiſce alis aſſeres & menſæ formantur, nec nocet arbori, licet illæ excidantur, quia intra breve temporis ſpatium regenerantur.

Dicit porro, tales quoque iogentes arbores reperiri io inſulis de Fortugas, præſertim in montibus, ſub quarum tegmine ducenti homines recubare poſſunt, denſam enim geruot comam, barumque fructus forma & ſapore cum Ficis Gallicis quodammodo eoovenıunt.

.Eadem inter *Varingam* & *Mangi Mangi* confuſio quoque reperitur in Hiſpanico Plinio, puto *Euſebio Nierenbergio*, *Hiſt. nat. lib.* 14. *cap.* 38. quam in præcedeoti libro in capite de Maogio jam notavimus, quam hic iterum in memoriam revocamus, ut communis diu ac ſotus apud auctores error circa bas binas arbores tandem evaneſcat.

Baleyenſes, aliquid fabuloſi nobis de bac narraut arbore, quosdam nempe felices homines argenteum aliquando ſeu album in hac reperiſſe arbore florem, quem tanquam precioſam gemmam conſervant, putant enim ac credunt talem, qui bunc inveniunt florem, inde ditescere, hic flos forte ſimilis erit illi Angreci: Majora autem figmenta nobis obtruduot de *Varinga parvifolia*, quæ ipſis *Babingin* vocatur, in hac, dicunt,

gelyk wy in 't eerſte boek iets diergelyks gezegt bebben van een drieboofdige Calappus-*boom.*

Dat nu deze onze Ooſterſche *Waringen*, *boewel van de oud* Indiſcbe arbore raiz *een weinig verſchillende, nogtans van een, en 't zelfde geſlagt zy, zullen die gene moeten bekennen, die beide deze boomen, in beide die landen met opmerkinge gezien bebben, en dat* Varinga, *en* arbore de raiz, *een en dezelfſte zyn, met den ouden* Ficus Indica, *met namen beſcbreven by* Theophraſtus, biſt. plantarum lib. 4. cap. 5. *en uit den zelven* Plin. hiſt. natural. lib. 12. cap. 5. *maar zonder naam, by* Strabo lib. 5. Geograph. *en by* Curtius *in de reyzen van* Alexander de Groote lib. 9. *beeft den geleerden Heer* Cluſius lib. 1. exot. cap. 1. *genoegzaam bewezen, met wien ik bet ook volkomentlyk boude, maar (met verlof van dien grooten geeſt) moet ik mede aanwyzen 't kleen abuisje, bet welke by, en veele andere gebad bebben, meenende, dat de* Mangue *of* Mangiu *een boom omtrent Malacca waſſcbende, en van* Ferd. Lopes Caſtagueda hiſt. Orient. Indiæ lib. 7. cap. 3. *als mede de* Mangle *by* Ferdinando Oviedo. gener. & nat. Hiſt. Occident. Indiæ lib. 9. cap. 6. *beſcbreven, een en dezelve boom zy met de* Varinga *of* Ficus Indica, *daar dezelve water-boomen zyn, van ons in 't einde van 't voorgaande boek, onder den naam van* Mangi Mangi *beſcbreven, diergelyke abuizen kan iemand zeer ligt begaan, als by iets uit bet verbaal van andere beſcbryven moet, en werd bier aangebaalt, geenzints om geleerde mannen te beſpotten in baren yver, gelyk men genoegzaam diergelyke kittelyke neuswyze menſcben vind, maar om de waarbeid der planten te meer te ontdekken, wenſcbende dat my diergelyke diſcretie ook wedervaren mogte van anderen, die myne ſcbriften zullen komen te verbeteren, ik zegge verbeteren met een goed oordeel, want ik acbt dat neuswys beriſpen niet, 't welk men aan de* Ooſt-Indiſcbe *Reyſigers vind, die een en dezelve boom in verſcbeide landen gezien bebbende, daar aan zy miſſcbien een kleene verandering van bladeren, bloemen &c. gemerkt bebben, ſtraks durven uitkryten, dat den Autbeur daar van leugens beſcbreven beeft, gelyk onder anderen den goeden* Lindſchoten *van zyne Landslieden op veele plaatzen ten onregt lyden moet.*

Figuier d' Indi *of* Indiaanſe Vyge-boom, *in de* Franſe Hiſtorie *van de* Aotilles *door* Rochefort lib. 2. cap. 6. art. 11. *beſcbreven, dragende een kleene vrucbt, zonder kraakſteen, die de gedaante beeft, en den ſmaak naderende by de* Franſe Vygen, *is myns oordeels mede een zoorte van* Varinga, *want die Autbeur zegt, dat die boom een blad beeft van de Europiſe Vygen veel verſcbillende, en veel ſmalder, dat 't een veel dikker boom zy, wiens ſtam veele menſcben niet konnen omvademen, want zyn ſtam is niet maſſief, en gebeel in de ronte, maar uit veele vlerken, en uitſprongen t'zamen gezet, van de wortel aan tot aan 't begin der takken, dewelke uitmaken zekere kamertjes, en groeven van 4. en 5. voeten groot. Deze vlerken zyn van een ſubſtantie met den boom, en met dezelfde ſcborſſe bedekt, 6. en 7. duimen dik, na proportie van den ſtam, zynde bet bout van den boom wit, en week, uit deze vlerken maakt men planken en Tafels zonder ſcbade van de boom, want bet in 't korte weder aanwaſt, wat men afkapt.*

Hy zegt ook, dat men zulke groote boomen in de Eylanden de Fortugas *vind, inzonderbeid in 't gebergte, onder wiens ſcbaduwe 200. menſcben kunnen ſcbuilen, want by zeer digt van loof is, aan gedaante en ſmaak der vrucbten eenigzints de Franſe Vygen gelyk.*

Dezelfde confuſie van de Waringen *met bet* Mangi Mangi *ziet men ook in de Spaanſe* Plinius, *ik zegge* Euſebius Nierenbergius hiſt. nat. lib. 14. cap. 38. *'t welk wy in 't voorgaande boek in 't Capittel van* Mangi Mangi *al rede verbetert bebben, en bier wederom in gedagte brengen, op dat docb eens de lang gevoerde dwaling by de Autbeuren omtrent deze twee boomen mogte verdwynen.*

De Baleyers verbalen ons wat fabuleus van dezen boom, te weten, dat zommige gelukkige menſcben een witte filvere bloem daar op vinden, die zy als een koſtelyk juweel bewaren, want zy geloven, dat by de vinder ryk maakt, deze bloem zal die van 't Angrek *gelyk zyn: Nog grooter dingen maken zy ons wys van de* kleenbladige Varinga, *die zy* Bahingio *noemen, daar op, zeggenze, vind men ook, docb zeer zelden, een bloem, als een balf ontlokene bloem*

cuat, itidem, ſed rariſſime, invenitur flos inſtar ſemi-aperti floris *Tsjampaccæ* ex ſubtili conſtans auro, nec plures uno in tota obcurrunt arbore, ſemel tantum per ejus vitam, hic flos inventori copioſas exhibebit divitias. Si verum ſit, credibile eſt Diabolum talem florem arbori inponere, licet quosdam noverim, qui adfirmabant, talem florem ſeſe in arbore obſervaſſe: Hic forte fortuna ſeſe obfert, non autem quærendus eſt, dicuntque tali ſæpe obvenire, qui ſæpius dies feſtivos, convivia, & muſicas frequentat (quod ipſis ſpecies religionis eſt,) Proteſtari hic iterum me oportet, quum iſtiusmodi fabuloſas narratiunculas in ſcriptis meis refero neutiquam hoc fieri, quaſi ipſis fidem haberem, ſed quod ſciam & expertus fuerim, ſemper aliquid veri ſub hisce latere, & ut amatores ad ulteriorem inveſtigationem exhortarer, ipſis adfirmans, me quotidie hisce in terris plura revelaſſe naturæ arcana, quæ Europæis ignota & incredibilia videntur: Contra non æſtimo cavillationes inperitorum, qui ſcripta mea excutiunt, acſi repleta eſſent quisquiliis, anilibusque fabulis: Profiteor vulgo incredibile eſſe, aurum, argentum, vel quodvis metallum ex plantis poſſe produci, neutiquam vero id incredibile eſt adcuratis inveſtigatoribus, atque hiſtoriarum peritis, qui nempe in iis legerunt aurum in Hungaricis creſcere vitibus, hominesque aureis dentibus a natura donatos, multo minus nobis, qui ex indigenis Indiarum exaudimus, non tantum metallum per tonitrua ex cœlo prolabi, ſed etiam illud in hominum animaliumque corporibus detectum fuiſſe.

Arboris cortex contuſus & circumvolutus optimum præbet funem igniarium, ignemque diu alit, ſed ad pollicis craſſitiem rotari oportet, truncorum vero & ramorum lignum aptiſſimum eſt ad lentum ſuſtinendum ignem, qualem ceſpites fovent, flammam etiam optime concipit, ſi ſicciſſimum ſit, in obcluſo autem & humido ſi deponatur loco, facillime putreſcit, nec ignem admittit: Ex interiore trunci cortice ſilveſtres Gelolenſes & Ceramenſes *Tsjedakos* ſeu cingula ſua ampla formant, quibus nudum circumligant corpus, ſimili modo ex eodem cortice in aqua macerato & leviter extenſo citrina charta formari poteſt, quali Javani utuntur quæ ipſis *Chartas Sulton*, h. e. charta cæſarea vocatur: Longa iſta fila ex arboris ramis dependentia, licet rara, ad ligacula apta ſunt, quæ ſæpius ad pollicis craſſitiem inveniuntur miris gyris & volvulis ſibi intricata, quæ Rhizothomi Indici diligenter colligunt, magnumque putant in hisce latere arcanum ad virile robur augendum, ſimul cum radice *Rubi integrifolii*, *Kurukeku* dicti, in partes diſſecta & comeſta, quales artes Indis magno ſunt in uſu, honore, ac licentia, quibus ex regionis more & conſuetudine mulieres plures alere oportet.

Amaëka forte etiam eſt Occidentalis *Varinga*, in Guiana, & Carybæis inſulis creſcens, cujus major truncus plurimis erectis ramis tanquam fulcris circumdatus eſt, qui ex majoribus ramis ſolo infixis radices ſuas terræ implantant, unde & cum *Arbore de Raiz* ſeu Varinga Indica melius convenit, cæterum parvos quoque gerit fructus, minores Ficos æmulantes.

Si *Varinga* noſtra *latifolia* una eademque ſit cum *Attyalu H. Malab. part. 1. Fig.* 25. deſcripta, uti mihi adparet, tum vis ipſi tribuitur ad hepar refrigerandum, atque exæſtuantem bilem refrenandam, labiorumque ac manuum fiſſuras conſolidandas, quum vero hæc in hisce oris ſint ignota, hinc lectores ad illum ablego auctorem, ubi & porro adnotandum eſt, commentatorem in iſtud caput cunctas Varingas vocare *Ficus Malabaricas*, quod hic moneo, ne confuſionem pariat, quum hodierni, ac præſertim Portugallici ſcriptores, *Muſam* ſeu *Piſang* tali indigitant vocabulo. Erroneum quoque eſt *Alu* ſeu *Varingam* regionibus Malabaricis eſſe propriam, quum per totam Indiam Orientalem ſit nota.

bloem van Tsjampacka, *en die van ſyn goud, men vind 'er niet meer als een aan den gebeelen boom, en dat maar eens in zyn gebeelen leef tyd; deze zal den vinder overvloedige rykdom toebrengen: Zo 't waar is, zo is 't geloofſelyk, dat Heintje Pik zodanigen bloem aan de boom brengt; hoewel ik 'er gekent heb, die verzekerden, datze zulken bloem aan den boom gezien hebben. Men moet ze by geval vinden, en niet zoeken, en zy zeggen, die dikwils feeſten, maaltyden, en muzyken ſpeelen, ('t welk by hunlieden een Godsdienſt is) bequaam zyn om deze bloem te vinden. Ik moet hier nogmaals proteſteeren, wanneer ik diergelyke fabuleuze vertellingen in myne ſchriften aanhale, dat dit geenzints geſchiet als of ik daar aan vaſt geloof ſloeg; maar om dat ik weet, ook dikwils bevonden heb, dat altyd wat waarheids daar onder ſchuylt, en om de Liefhebbers tot neerſtig onderzoek aan te prikkelen, hun verzekerende, dat in deze landen zig dagelyks veele geheymeniſſen der natuur openbaren, die voor Europeanen onbekent, en ongelooffelyk ſchynen; daar en tegen kreun ik my ganſch niet aan 't ſchimpen van vele onwetende, die myne ſchriften bekladden, dat ze vervult zyn met beuzelingen en oude wyve praatjes. Ik bekenne voor de gemeene man ongelooffelyk te zyn, dat 'er goud, zilver, of eenig metaal uyt de planten kan waſſen, maar geenzints voor de neerſtige onderzoekers, en die in de Hiſtorie gelezen hebben van 't goud dat in de Hungariſche wynſtokken waſt, en van menſchen die goude tanden van nature gewaſſen in haar mond gehad hebben: veel min voor ons, die hier in India dagelyks van de Inlanders horen, dat 'er niet alleen metaal met onweer van den hemel valt, maar ook in de ligbamen van de menſchen en beeſten gevonden werd.*

De ſchorſſe van de wortel gekneuſt en t'zamen gedraayt, geeft goede londt, die 't vuur lang houd, dog men moet ze wel een duym dik drayen, maar 't hout van de ſtammen en takken is zeer bequaam om een langſaam vuur te houden, gelyk een turf doet, 't vlamd mede ligt als 't wind-droog is, maar op een bedompte of vochtige plaats leggende, verrot zeer ligt, en brand niet. Uyt de binnenſte baſt des ſtams, maken de Wilden op Gelolo en Ceram haare Tsjedakos *of brede gordels, die ze om 't naakte lyf binden; zo kan men ook uyt dezelfde baſt in water geweekt, en zagtjes uytgerekt, een geel achtig papier maken, gelyk de Javanen gebruyken, 't welk zy* Chartas Sultan, *dat is Keyzers-papier noemen. De lange draden die in de dikte van lootlynen van des booms takken afhangen, doch weinig in 't getal, zyn bequaam tot bindwerk te gebruyken, zomtyds vind men deze touwen een duym dik, en meer, met zeldſame bogten en ſlagen door malkanderen gevlochten, die de Indiaanſche Wortelmannen neerſtig bewaren, en voor een groot geheim houden, om de mannelyke kragten te vermeerderen, te zamen met de wortel van den* Rubus integrifolius Kurukeku *genaamt in ſtukjes geſneden, en gegeten; diergelyke konſtjes de Indianen in groote eere, en voor geoorloft houden, als die na 't lands manier veele vrouwen moeten voeden.*

Amaëka *is miſſchien ook een weſt-Indiſche Waringe, in Guiana en de Carybiſche Eylanden waſſende, wiens hoofdſtam met veele regte takken als pilaren omgeven is, die uyt de hoofd-takken na de gront afgedaalt, en in de aarde gewortelt ſtaan, daarom met de* Arbore de Raiz *of Indiſche Waringe beter overeenkomende, hy draagt anders mede vruchten als kleyne Vygen.*

Indien onze breedbladige Varinga *een en dezelfde is met de* Attyalu in Hort. Malab. part. 1. Fig. 25. *beſchreven, gelyk ik giſſe van ja, zo heeft hy een kragt de lever te verkoelen, de woedende gal te ſtutten, en de ſcheuren aan de lippen en handen te genezen; doch dewyl zulx in deze landen onbekent is, zo wys ik den Lezer na genoemde Autheur: waar by nog te merken ſtaat, dat den Commentator op 't zelfde Kapittel, alle de Varingas noemt* Ficus Malabaricas, *'t welk geen verwerring moet maken, om dat de hedendaagſche, inzonderheid de Portugeze Schryvers, de* Muſa *of* Piſang *met diergelyke namen betekenen. Zo is 't ook een abuys dat de* Alu *of* Waringe *aan de Malabaarze landen eygen zouden zyn, daar ze door ganſch Ooſt-Indiën bekent zyn.*

In *Rumphii Auctuario* hæc adduntur.

Arbor *Enſada*, ſeu uti alii ſcribunt, *Enſanda* a *Dappero* in *Loanda pag.* 244. deſcripta, atque ibi *Ficus Indica* dicta, juxta ejus deſcriptionem folia gerit illis Mali Cotonei ſimilia, fructusque pollicii articulum longos, nulla alia videtur eſſe arbor niſi *Varinga* noſtra *latifolia*, excepto quod Loandoſenſis arbor multo major ſit, quum millia hominum, immo plures ſub ejus umbra latere poſſint. Peculiare eſt in *Dapperi* Madagaſcara *pag.* 32. nomen indigenum Varingæ *Nounouk*, & fructus *Voa Nounouk* cum Amboinenſi ita convenire, uti plura nomina iſtius inſulæ cum Amboinenſibus quadrant.

Dit heeft Rumphius *in zyn vermeerdering daar by gedaan.*

Den boom Enſada, *of, gelyk andere ſchryven,* Enſanda, *beſchreeven by* Dapper *in de* Loanda pag. 244. *en aldaar Indiaanſche Vyge-boom genaamt, volgens zyn beſchryving met bladeren als den Quepeer-boom, en vruchten als een lidt van een duym, ſchynt anders niet te zyn als onze grootbladige Varinge, behalven dat den Loandozen boom veel grooter moet zyn, om dat 'er duyzent en meer menſchen onder konnen ſchuylen; het is aanmerkelyk, dat in* Dapper *zyn Madagascar* pag. 32. *den Inlandzen naam van deeze Varinga-boom* Nounouk, *en de vrucht* Voa Nounouk, *met de Amboinſche zo overeenkomt, gelyk met meer naamen op het zelve Eyland geſchiet, die met de Amboinſche naamen gemeenſchap hebben.*

Tabula Octogeſima Quarta

Ramum exhibet *Varingæ latifoliæ.*
Ubi Litt. A. *fructum* juſta magnitudine repræſentat.

De vier- en tachtigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *breedbladige Varinge-Boom.*
Alwaar Lett. A. deszelfs *vrucht* in zyn natuurlyke gedaante aanwyſt.

OBSERVATIO.

Hæc eſt Ficus arbor Americana, Arbuti foliis non ſerratis, fructu Piſi magnitudine, funiculis e ramis ad terram demiſſis prolifera, *Plukn. Almag. p.* 144. & *Phytogr. Tab.* 178. *Fig.* 4. quæ ex ejus ſententia forte eſt Ficus arboreſcens Africana, Arbuti foliis non ſerratis *Hort. Beaum.* & KATOU ALU *Hort. Mal. p.* 10. *Tab.* 57. ut & forte Alhu ZANON. *p.* 19. &c.

Hic pertinet quoque Ficus Indica maxima, folio oblongo, funiculis e ſummis ramis demiſſis, radices agentibus, ſe propagans, fructu minore ſphærico ſanguineo *Sloan. Cat. pl. Jam. pag.* 189. & *Hiſt p.* 140. *Tab.* 223 ubi fructus ex foliorum alis ſolitarius depingitur, unde alia ejus ſpecies videtur, ac forte pertinet noſtra ad illam *pag.* 138. in *Hiſt. Jamaic.* propoſitam. Vide porro *Ray Hiſt. tom.* 3. *dendr. p.* 15. & 16.

Varinga latifolia a *Valent.* in Amboinæ deſcript. *pag.* 223. etiam deſcribitur.

AANMERKING.

Dit is de Americaanſche *Vyge-Boom* met het bladt van de Arbutus, dog niet gezaagt, en een vrucht in de grootte van een boon, met touwetjes uyt de takken, in de aarde zig vaſtmakende en voorttelende van *Plukn.* in zyn *Almag. p.* 144 en in de *Phytogr. Tab.* 178. *Fig.* 4. welke volgens zyn gevoelen mogelyk is de Africaanſche Vyge-Boom, met het bladt van de Arbutus, dog niet gezaagt, van de *Hortus Beaum.* en de *Katoe Alu* van de *Hortus Malab* tiende deel *Tab.* 57. en mogelyk de Alhu van Zanonius *pag.* 19. &c.

Hier toe behoort mede de zeer groote Ooſt-Indiſche Vyge-boom, met een langwerpig bladt, en zig vermeerderende door touwtjes, uyt de opperſte takken in de aarde neerſchietende, met een kleyne ronde bloedrode vrucht, van *Sloan.* in zyn *Catal. pl. Jam p.* 189. en in de *Hiſtor. p.* 140. *Tab.* 223. dog alwaar een enkelde vrucht uyt den oorſpronk der bladeren enkelt is afgeſchetſt, zo dat dit mogelyk een andere zoort is, en, onze mogelyk behoort tot die geene die in zyn *Hiſtorie* op *pag.* 138 voorkomt. Ziet verders *Ray* in zyn *Hiſtor. derde deel* van de *Dendrologie* op *pag.* 15 en 16.

De *grootbladige Waringin-boom* wert van *Valent.* in de beſchryving van Ambon op *pag.* 223. meede beſchreeven.

CAPUT SECUNDUM.

Varinga repens. Waringin Malatta.

PRæcedentis *Latifoliæ* altera ſpecies eſt, quæ, quantum ſcio, nunquam in arborem excreſcit, ſed quæ flagellis ſuis longis aliis ſeſe immiſcet arboribus, vel aliis incumbit herbis, cujus rami ſeu flagella digitum circiter craſſa ſunt, atque his folia inſident ſolitaria, tres, quatuor, ac raro quinque pollices longa, binos vero lata, in inferiore parte ſubrotunda, quorum quædam ſunt anguſtiora, multo craſſiora, firmiora, & rugoſiora quam præcedentis, in brevem durumque apicem deſinentia, cæterum ejusdem formæ, atque lacteſcentia, ramuli autem extremi in cornicula deſinunt breviora quam prioris.

Fructus bini ac terni ſimul dependent ex ramulis magnitudine Ceraſorum nigrorum, primis Ficorum rudimentis ſimiles, ſed ſuperius plani & umbilicati, primo lutei, dein intenſe rubri ac fere fuſci, nullis apicibus notati: Si penitus ſint maturi, plerumque ſolitarii dependent ex ramis, & ad tactum molles ſunt, intus autem repleti ſunt granulis, nullam exhibentes cavitatem, ſaporis fatui dulcis, edules tamen quodammodo ſunt, & proxime ad Ficorum ſaporem accedunt, ſed ſunt parum aciduli, paucumque ſpiſſum ac flaveſcens lac emittunt.

Cunctas hæc arbores adſcendit ac præſertim *Lingoas*. ſed ipſis non firmiter adhæret, at longis ſuis flagellis ex ipſarum ramis dependet; ubi vero humiles arborum ramos adtingere nequit, per terram prorepit, licet ortum ex truncis quarundam arborum ducat, ut id in denſis & magnis obſervatur ſilvis, unde & arbores ipſas non ſtrangulat.

Nomen.

II. HOOFDSTUK.

De kruypende Waringe-Boom.

D*E voorgaande breedbladige heeft een tweede zoorte, die (myns wetens) nooyt een boom werd, maar met haare lange takken door andere bomen zig heen ſlingert, of op de lage ruſt, zynde de takken of lange ranken omtrent een vinger dik. De bladeren ſtaan enkeld, drie, vier, en zelden vyf duymen lang; twee dito's breed, agter rond toegehild, zommige wat ſmalder, veel dikker, ſtyver, en ruyger dan de voorgaande, met een korte en harde ſpits, anderzints van 't zelfde maakzel, ook melkachtig. De uytterſte ryskens hebben korter hoorntjes dan 't voorgaande.*

De vruchten hangen twee a drie by malkanderen aan de takjes, in de grootte van kriekjes, de eerſte knoppen van Vygen gelyk, doch voor wat plat, en met een kuyltje, eerſt geel, daar na hoog-rood, en bykans bruyn, zonder puntjes. Als zy geheel ryp zyn, hangenze meeſt enkeld, en zyn wat week in 't aantaſten, binnen zynze vol kleyne greyntjes, en in de midden ſchier zonder holligheid, van ſmaak laf-zoet, dog eenigzints bequaam om te eeten, de vygen na by komende, met een kleyne rynsheid, weinige dikke en geelachtige melk uitgevende.

't Klimt alderhande bomen op, inzonderheid de Lingobomen, dog hegt zig daar niet vaſt aan, maar hangt met lange ranken van de takken af; daar 't geen laaggetakte boom kan bereyken, moet het langs de aarde kruipen, hoewel 't zyn oorſpronk uyt de ſtammen eeniger boomen heeft, gelyk men in de digte en groote boſſchagien vind: weshalven 't ook onſchuldig blyft aan 't verwurgen der boomen.

Naam.

Nomen. Latine *Varinga repens.* Malaice *Waringin Malatta*, h. e. Varinga repens, licet enim arbores conſcendat, non tamen ipſis ſeſe nectit: Balaice *Sappa Lalawa*, h. e. Veſpertilionum pabulum, quum hi ipſius fructus maxime expectant, atque ubi ipſorum nucleos projiciunt, hi progerminant, novosque producunt frutices.

Locus. In Amboina creſcit tam in levibus ſilvis & collibus, tam ex aliis dependens arboribus, quam in altis ſilvis per terram prorepens; invenitur quoque in Baleya.

Uſus. Hominibus non magno hic frutex uſui eſt, ſed plurimum ejus fructus ſunt avium cibi, præſertim veſpertilionum, nihilominus tamen ipſius fructus maturi ſunt dulces & edules, magis autem delectationi quam pabulo hominum inſerviunt.

Decembri & Januario maturi obſervantur fructus ex frugiferis ramis dependentes, qui folia ſæpe habent non ſubrotunda, ſed oblonga & anguſtata, ita ut varietas prioris videretur eſſe.

Supa Varinga quoque eſt folium gerens priori ſecundæ varietati ſimile, oblongius nempe, rugoſum, & in durum apicem deſinens, fructus ejusdem ſunt formæ cum priore, ſed non ita edules ſunt, craſſiſſima autem eſt arbor ex plurimis flagellis ac ramis compoſita, comamque gerit amplam & regularem. Ejus radices ſunt copioſæ, & nudæ plerumque ſupra terram elevantur, attamen firmiter ipſi inhærent. Maturi ejus fructus potiſſimum rubent, parumque fuſci ſunt; quum vero tantam cum priore habeat ſimilitudinem, parvique ſit uſus, uno in capite hanc ſimul deſcribere volui.

Nomen. In Amboina potiſſimum nota eſt hæc arbor nomine *Supa.* Hitoenſes illam vocant *Nuno Mattacau* h. e. *Varinga rubens*, a rubris ejus fructibus.

Locus. Plurimum creſcit in inſulis Uliaſſerenſibus, ingens ejus arbor ante repugnaculum noſtrum Ceyt locata eſt in litore nudo, cujus radices fere nudæ ſupra terram elevantur, unde facile cognoſcitur, ſed mirandum eſt hanc arborem vehementes maris fluxus anno 1674. ſupra memoratos innoxie tolerare potuiſſe, qui tamen magis remote in ipſa terra milliones arborum eradicarunt & rapuerunt, uti & ipſum propugnaculum prope illam locatum, quod in plano & humili litore ſitum eſt, uti & craſſiſſimi muri ingentes caſtelli Hila per eosdem fluxus projecti ſunt, certum indicium divinæ providentiæ, qua in communi periculo res debiliſſimæ magis conſervantur quam fortiſſimæ.

Pelal Luhunenſium, & *Anabul* Hitoenſium forte eadem eſt arbor quæ *Supa*, vel ejus varietas, folia gerit *latifoliæ*, ſed latiora, firmiora, quæ rarioribus venarum cancellis donata ſunt, ejus fructus parvi ſunt Fici, qui coqui poſſunt, & edules ſunt, paucum vero gerit lac, ſed duriore conſtat ligno reliquis *Varingæ* ſpeciebus.

Tabula Octogeſima Quinta

Ramum exhibet *Varingæ rubræ.*

Tabula Octogeſima Sexta

Ramum exhibet arboris, quæ *Supa* vocatur.

Naam. *In 't Latyn* Varinga repens. *Op Maleyts* Waringin Malatta, *dat is kruypende Waringe; want al beklimt het de bomen, zo maakt 't zig egter niet vaſt aan dezelve. Op 't Baleys* Sappa Lalawa, *dat is Vleermuyzen knauzel, om dat dezelve deze vruchten gaarn eten, en waar ze de korls laten vallen, ſchietenze uyt, daar dan nieuwe ſtruyken van groeyen.*

Plaats. *'t Waſt in Amboina, zo in de ligte boſſchen en Valeyen, zo van andere boomen afhangende, als in 't hoge wout langs de aarde kruypende: Als mede op Baley.*

Gebruik. *De menſchen hebben geen of weinig gebruyk van dit gewas, dies 't meeſt dient tot koſt van vogelen, inzonderheid van de Vleermuyzen; niet te min zyne rype vruchten zyn zoet en bequaam om te eeten, dog meer tot ſmaak dan voedzel.*

In December en January ziet men de rype vruchten, aan de vruchtdragende takken vind men zomtyds de bladeren, niet rond gebeld, maar toeſmallende, zo dat men ze voor een verandering van de voorgaande zoude houden.

Supa *is een Waringe-boom met een blad, de voorgaande tweede verandering meeſt gelyk, te weten langwerpiger, ruyg, en met een harde ſpits. De vruchten zyn van dezelfde gedaante als de voorige, dog zo goed niet om te eeten, maar 't wert een zeer dikken boom, uyt veele omwinzelen of armen gemaakt, met een breede ordentelyke kruyn. De wortelen zyn zeer veel, en ſtaan meeſt boven de aarde, doch zyn niet te min vaſt, de rype vruchten blyven meeſt rood, of werden een weinig bruyn; om dat hy zo veel gelykenis met 't voorige touw-gewaſch heeft, en een boom van kleen gebruyk is, heb ik hem in een Kapittel met het zelve willen begrypen*

Naam. *Hy is in Amboina meeſt bekent met de naam van* Supa. *De Hitoezen noemen hem* Nuno Mattacau, *dat is* roodachtige Waringe, *van de roode vruchten.*

Plaats. *Hy waſt meeſt in de Uliaſſerſche Eylanden, een groote boom ſtaat voor onze redout op* Cryt *aan het kale ſtrand, met de wortel meeſt bloot, van verre kenwelyk, en te aanmerkelyker om dat dezen boom de geweldige bovengenoemde zee-baaren Anno 1674. onbeſchadigt uytgeſtaan heeft, die nogtans landwaart in, veele duyzende boomen weggevoert heeft; gelyk ook 't onnozele kleyne redutje daar by ſtaande, op een vlakke en geheel lage ſtrand gelegen, daar nogtans aan het ſterke ſlot* Hila *alle de dikke muuren van 't buytenwerk door dezelfde baren zyn omver geſmeten: een klaar bewys van de Goddelyke goedheid, die in een algemeen gevaar het ſwakſte dikwils meer beſchermt dan 't ſterkſte.*

Pelal *by de Lubunezen, en* Anahul *by de Hitoezen, is miſſchien het zelfde met* Supa, *of een verandering daar van; 't heeft bladeren als de voorſchreve breedbladige, doch breder, ſtyver, en met een ydeler geweef van adertjes. De vruchten zyn kleyne Vygjes, die men koken en eeten kan; 't heeft weinig melk, en een harder hout dan andere Varingaas.*

De vyf- en tachtigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *roode Waringe-Boom.*

De zes- en tachtigſte Plaat

Vertoont een Tak van de Boom *Supa* genaamt.

CAPUT TERTIUM.

Groſſularia domeſtica. Nuno Haueſſi.

SEcundam Varingæ claſſem voco *Groſſulariam* a copioſis ejus fructibus, qui forma Groſſulorum plurimi ex ramis progerminant, hæc autem claſſia pauca emittit fila ſeu chordas ex ramis ſuis, plurimasque habet varietates, quas omnes recolligere vix poſſum, primarias vero ejus enumerabo, quas divido in domeſticas & ſilveſtres.

Primo *Groſſularia domeſtica* ſeu *Nuno*, non ita dicitur, acſi ab hominibus colenda & propaganda eſſet, ſponte enim ſua in ſilvis proprie creſcit, ſed quia homines eam quam maxime expetunt, ſique hanc inveniant, ſollicite illam colunt ob foliorum uſum, quam ob rem per ſtipites etiam prope ædes plantatur, ubi in ingentem & late extenſam excreſcit arborem, ſolitario excreſcens trunco, qui vero ex pluribus aliis videtur quaſi compoſitus, & prope radices magnas ſatis format cellulas ſeu cameras, quæ hominum latebris inſervire poſſunt.

Ejus ramuli ſunt longi & graciles, quibus plurima inſident folia ſolitaria & inregularia, minora & anguſtiora, quam in præcedentibus ſpeciebus, vulgaris formæ uti Mangæ, oblonga nempe, quinque, ſex, & ſeptem pollices longa, vix binos lata, albis ac purpureis coſtis pertexta, quæ in arcus deſinunt, quarum interſtitia tenuiſſimis venulis, more Varingarum, pertexta ſunt, atque abrupta innoxium fundunt lac, quod & ubique in cortice obſervatur, tenera autem hæc folia ſaporem habent mollem & dulcem, quæ & albicant, atque intra biduum poſt novilunium progerminant, hæc enim tantum edulia ſunt: Vetuſta vero ſunt dura, glabra, nec ullo modo hirſuta: Cuncti hujus arboris ramuli referti ſunt copioſis groſſulis, ita ut vix dignoſci poſſint, quisque vero groſſulus magnitudinem gerit Piſi, parvoque continetur pericarpio, quod brevi ſuſtinetur petiolo, eſtque primo pallide virens, nigricantibus punctulis notatus, ac demum intenſe luteum gerit colorem, ſeu ruffeſcit, nunquam vero molleſcit, & intus repletus eſt granulis, eſtque ſiccus, atque hominibus inſipidus.

Arboris lignum magis albicat quam præcedentium, eſt autem etiam ſuccoſum, molle, facile exſiccandum, ſed non durabile: Hæc vero ſpecies nulla vel rara ex ramis ſuis emittit filamenta, excepto quod in quibusdam locis brevia dependeant fila, ita ut optimam arboris repræſentet formam circa hominum ædes.

Anni tempus. Uti dictum fuit, plerumque die ſubſequente plenilunium cornicula iſta longa ſeſe aperiunt, atque in foliola explicantur, quæ per tres dies mollia ſunt & edulia, non autem ita præciſe ſuum obſervant tempus, ita ut aliquando per binos dies citius vel ſerius excreſcant. Fructus ab avibus comeſti, atque inter ſaxa vel in putridam arborem decidentes per ſeceſſum, in arbuſculas excreſcunt, quæ transplantari poſſunt, alioquin longa emittit flagella, per quæ proximæ ſeſe nectit arbori, multis quaſi brachiis ſeſe extendens, atque tali modo circa iſtam novum format truncum.

Altera hujus Varingæ varietas præcedenti ſimilis eſt, excepto quod folia ſint paulo longiora, obſcure virentia; ſique tenera, rubentia, ſaporis aciduli, ac proinde non ita grata, quam ut cruda edantur; Fructus ejusdem ſunt formæ & magnitudinis, ſed rariores in ramis obſervantur, ac tardiſſime matureſcunt.

Tertia varietas quam maxime differt a binis prioribus, hancque ad parvifoliam reducerem, ſed communem ſequi cogor methodum, quum a vulgo ad *Nuno* edule revocetur, ejus folia minora ſunt quam præcedentium, tenuiora, & glabriora, quatuor & quinque pollices longa, binos lata, nec coſtæ multum protuberant, nec adeo parallelæ ſunt, interſtitia alio itidem modo conſtituta ſunt, juniora autem folia albicant ac ſplendent, atque circa novilunium ſeſe aperiunt: Fructus rari ſunt & rotundi, uti in parvifolia ſpecie, eodem quoque modo plura ex ramis emittit filamenta ruffa ſeu mellini coloris, quæ inſtar filorum navigii dependent, ſique ſuæ committantur naturæ, terræ ſeſe inplantant, novosque formant truncos.

Nomen.

III. HOOFDSTUK.

De tamme Groſſularia ofte Beſſe-Boom.

H*Et tweede geſlagt van de Waringe-bomen, noem ik* Groſſularia, *van de veele vruchten, die men in gedaante van kleyne Vygjes, overvloedig aan alle de takken ziet, en geeft dit geſlagt mede weinig draden of koorden uyt zyne takken, maar 't heeft veele veranderingen, die ik niet al onthouden heb, ten principaalſten verdeel ik 't in tam, en wild.*

1. Groſſularia domeſtica, *of tamme* Nuno, *zo niet genaamt, als of ze van menſchen moeſten voortgeteelt werden, want zy waſt eygentlyk van zelfs in 't wild, maar om datze de menſchen geern haveuen, als ze dezelve vinden, wegens 't gerief der bladeren, en ook tot dien eynde met ſtokken by haare woningen planten. 't Werd een zeer hogen en wyd uytgebreyden boom, met een enkelde ſtam opſchietende, maar die uyt veele armen zamen gezet ſchynt, en by de wortels groote kamertjes of cellen makende, daar in men zig verbergen kan.*

De rytkens zyn lang en rank, daar aan ſtaan veele bladeren, enkeld en zonder ordre, kleender en ſmalder dan aan 't voorgaande geſlagt, van gemelde fatzoen als Mangas bladeren, te weten langwerpig, vyf, zes, en zeven duymen lang, ſchaars twee breed, met witte en parallele ribben, die met haar bogen ſluyten, welkers tuſſchenplaatzen met fyne adertjes na de manier van de Waringe doorweven zyn, en afgebroken, een onſchadelyke melk uytgevende, gelyk ook over al de ſchorſſe, van ſmaak mals en zoet, inzonderheid de jonge bladeren, die witachtig zyn, en een dag a twee na de nieuwe Maan haar openen, want die alleen zyn tot eeten bequaam: De oudere werden hard, glad, zonder eenige ruygte, alle de takjes hangen zeer vol kleyne Vygjes, dat men ze qualyk bekennen kan, en yder Vygje is in de grootte van een Erwet, en ſtaat op een kleen hordje aan een kort ſteeltje, eerſt bleek-groen, met ſwartachtige puntjes, ten laatſten hoog-geel of ros, nooit week werdende, binnen kleen-korlig, droog, en zonder ſmaak voor de menſchen.

Het hout is witter dan aan 't voorgaande geſlagt, mede zappig, week, ligt opdrogende, en niet durabel; deze zoorte geeft geene of weinig touwen van haare takken, behalven dat men hier en daar korte draden ziet afhangen, zo datze de beſte fatzoen van een boom maakt, te weten omtrent de woningen der menſchen.

Sayzoen. *Als gezegt, ziet men gemeenelyk een dag na de nieuwe Maan, de lange hoorentjes haar openen, en in bladeren uytbreyden, die dan in drie dagen mals en eetbaar zyn, doch zy houden zo precies haar tyd niet, dat men ze niet een paar dagen vroeger of later vind. De vruchten van de Vogelen gegeten, en door den afgank tuſſchen ſtenen en in een verrotte boom vallende, ſchieten op kleyne boompjes, die men dan verplanten kan, anders wert het een lange rank, die aan de naaſte bomen uploopt, met veele armen omgeven, en zo metter tyd om dezelve een nieuwe ſtam formeert.*

De tweede verandering van deze Waringe, is de vorige gelyk, behalven dat de bladeren wat langer zyn, donker-groen, en als ze jong zyn rood-achtig, van ſmaak zuur-achtig, en dierhalven zo aangenaam niet om raauw te eeten. De vruchten zyn van het zelfde fatzoen en grootte, dog ſtaan ydeler aan de takken, en werden langſaam ryp.

De derde verandering verſchilt vry wat van beyde de vorige, en ik zou deze onder 't kleenbladige geſlagt rekenen, dog ik moet de gemeene man volgen, die ze onder de eetbare Nuno *teld. De bladeren zyn kleender als de vorige, dunder, en gladder, vier en vyf duymen lang, twee breed, de ribbetjes ſteken niet verre uyt, en lopen zo paralleel niet, ook zyn de tuſſchen-plaatzen op een andere manier geadert, de jonge zyn witachtig en glimmend, openen zig omtrent de nieuwe Maan. De vruchten zyn weinig en rond, gelyk aan de kleenbladige, op dezelfde manier geeft 't ook veele draden over al uyt zyne takken, ros of honing-verwig, die als zeylgaren afhangen, en als men ze begaan laat, haar in de aarde vaſt maken, en nieuwe ſtammen formeeren.*

Naam.

Nomen. Latine *Groſſularia Domeſtica.* Malaice *Daun Ulang Ulang*, atque *Daun Salari Boelang*, h. e. folium lunæ & unius diei, ob dictam rationem; vulgo autem vocatur *Sajor Nuno*, Amboinice *Nuno Haueſſi*, & tantum *Nuno* quo nomine generaliter omnes Varingæ edules indigitantur Macaſſarice *Dareſtera* & *Bunga Jangan.* Balaice *Greſſek.*

Locus. Hoc genus in omnibus Orientalibus inſulis notum eſt, in Amboina vero potiſſimum obcurrit in Hitoes ora.

Uſus. Hæ Varingæ plerumque circa ædes coluntur, quæ per ſtipites in foris vel latis areis propagantur ob magnum foliorum uſum, quæ a vulgo avidiſſime cruda eduntur ad piſces & Bocaſſan, non quidem ad ſtomachum replendum, ſed ad adpetitum excitandum; fatua enim & lacteſcentia folia cum levi adſtrictione quam aptiſſima ſunt in condimentis acidis & acribus, ut inpediant abdominis tormina: Hunc in finem plerumque, uti dictum fuit, tenera eliguntur folia, quæ circa novilunium propullulant, & generali nomine *Ulang Ulang*, h. e. *folium repetitionis* vocantur, quem in finem in foro etiam proſtant venalia in faſciculos conlecta: Fructus ab hominibus non expetuntur, ſed avium cibo inſerviunt.

Quum anno 1654. hoſtile propugnaculum Laäla in parva Cerama obcuparemus, in ipſo ingentem hujus Varingæ arborem inveniebamus, quæ refertiſſima erat chordis ac filis iſtis, ſed quæ potiſſimum abſciſſa erant, atque edocebamur, filamenta iſta ibi maſticari, eorumque ſuccum deglutiri, atque vulneri inpoſita, optimum eſſe antidotum Macaſſarenſium vulneribus venenatis per tela inflictis, ſi non nimis gravia & atrocia eſſent, eludebant enim ſæpe hoc medicamentum, cæterum contra venenatos piſces, Cancros, ſimiliaque adhibentur & decantantur, uti & illa parvifoliæ ſpeciei: Similis Varinga videtur eſſe illa, quæ in Arakan & Pegu obcurrit, quæ flagellis ſuis ingentes & craſſos complectitur palos ex Metroſidero formatos, quibus Elephantes adligantur, quos intra paucos annos ita obtegunt, ut dignoſci nequeant.

Ad hoc quoque caput refero *Varingam Funicularem*, quum a prima eduli *Nuno* adeo parum differat, ac forte ſenſim in illam degeneret, conſtat autem ex longis, rotundis, & ligneis flagellis, quæ ſeſe per radiculas cunctis nectunt arboribus, atque in multos dividuntur ramos, ſeſeque circa ramos veræ arboris adeo volvunt, ut ipſius coma inferior vix cognoſci poſſit. Ejus folia ſunt ſolitaria & vaga, majora quam in prima ſpecie, illisque Lanſit ſimiliora, ſed flaccidiora magisque virentia, palmam longa & ultra, binos cum dimidio digitos lata: tenera autem flaveſcunt ſeu pallide albeſcunt, ac glabra ſunt, coſtis albis pertexta, cuivis fere folio viride obponitur corniculum, quod junioris folii eſt rudimentum; ex ipſis vero ramis groſſuli excreſcunt bini ternive, ſimul paulo majores quam in præcedentibus, primo virides, dein lutei & ruffi, ſique maturi, fatue dulceſcunt, Ficorumque ſaporem referunt, raro autem inveniuntur, matureſcunt vero Decembri & Januario: Si tenera ſæpe, abrumpantur folia, vel ſi alias adtingere nequeat arbores, in humilem excreſcit fruticem.

Nomen. Latine *Varinga Funicularis.* Malaice *Waringin* ſeu *Nuno Batali.* Amboinice in Hitoea *Iſſeputi* & *Moöputi* ab albedine flagellorum & juniorum foliorum.

Uſus. Tenera folia cruda edulia ſunt, eundemque cum præcedentibus gerunt ſaporem, quique adcurate adtendit, comperiet ſenſim in eandem degenerare arborem, ut vero vulgarem ſequerer uſum, tanquam diverſam ſpeciem ſeu varietatem hic eam deſcripſi & notavi.

Si hæ ſpecies in ſilvis creſcant, nec ab hominibus vexentur, raram formant congeriem ſeu intricationem, ita ut quis putaret vetus eſſe templum multis ſubfultum fulcris, cujus perfecta icon huic ſubjicitur capiti, & pars quædam in fronte ſeu titulo hujus libri obcurrit.

D. O. Dapperus hanc vel ſimilem deſcribit Varingam in Madagascara, iſtaque lingua vocat *Nounouck*, quod nomen cum Amboinenſi fere penitus convenit: Folia ipſi tribuit Pyri. Fructus vero *Voa Nounouk* dicti,

Naam. *In 't Latyn* Groſſularia Domeſtica. *Op Maleyts* Daun Ulang Ulang, *ook* Daun Salari Boelang, *dat is blad van de Maan, die een dag oud is, om voorſchreeve reden; in 't gemeen* Sajor Nuno. *Amboinſch* Nuno Haueſſi, *en ſlegts* Nuno; *met welke naam in 't gemeen alle eetbare Waringen betekent werden. Op Macaſſars* Dareſtera *en* Bonga Jangan. *Baleyts* Greſſek.

Plaats. *Dit geſlagt is in alle Oosterſche Eylanden bekent, op Amboina valt het meeſt op de Kuſt van* Hitoe.

Gebruik. *Men hאvent deze Waringe gemeenelyk omtrent de woningen der menſchen, werdende met ſtokken op de marktplaats of groote pleynen geplant, wegens 't groot gebruyk van de bladeren, die 't gemeene volkje zeer graag raauw eeten, tot allerbande viſch en Bocaſſan, niet om den buyk te vullen, maar om appetyt te maken, want de laffe en melkachtige bladeren een zoete zamentrekking by hun hebbende, zyn zeer bequaam by alle ſcherpe en zuure ſaucen, om te beletten dat ze geen ſnyding in de buyk maken. Hier toe neemt men, als gezegt, gemeenlyk de jonge bladeren, die omtrent de nieuwe Maan voortkomen, en met een generalen naam* Ulang Ulang, *dat is* folium Repetitionis *genaamt, tot welken eynde men ze ook met boſjes op de markt verkoopt. De vruchten werden van de menſchen niet gezogt, maar tot ſpys van de vogels gelaten.*

Als wy in 't jaar 1654. de vyandlyke Veſting Laäla op kleyn Ceram inkregen, vonden wy daar in een groote Warings-boom van dit geſlagt, die vol touwetjes en koorden hing, maar meeſt afgeſneden, daar verſtonden wy, dat diergelyke worteltjes geknouwt, en het zap ingeſwolgen, ook op de quetzuure gelegt, een tegenbaat wars tegen Macaſſaars ſpatte-gift, als 't niet van 't ſterkſte was, want het falſeerde zomtyds; anders werdenze mede tegens alderbande vergiftige viſſchen, Crabben &c. gebruykt, en geroemd, gelyk mede die van 't kleenblaauge. Diergelyke Waringe ſchynt te zyn, die men in Arakan en Pegu vind, dewelke met hare ranken de groote en dikke palen omvat, van Yzerhout gemaakt, en daar men de Olipbanten aanbind, die ze in weinig jaren zo bedekt, dat men ze niet meer bekennen kan.

Zo breng ik onder dit Kapittel de Varinga Funicularia, *dewyl ze van de eerſte eetbare* Nuno *zo weinig verſchilt, en miſſchien met de jaren dezelfde boom wert, 't zyn lange, ronde en houtachtige ranken, die zig met veele worteltjes aan allerbande bomen vaſt maken, en in veele takken verdeelen, hun om de takken des regten booms zodanig ſlingerende, dat men des zelfs onderſte loof qualyk bekennen kan. De bladeren ſtaan enkeld en ydel, grooter dan aan de eerſte zoorte, en die van Lanſſen gelyker, dog ſlapper en ligter-groen, een hand lang of meer, twee en een half vinger breed; de jonge zyn geelachtig, of bleek-wit, en glad, met witte ribben doortogen, ſchier tegen ieder blad over ſtaat een groen hoorentje, 't ſchepzel van een nieuw blad. Uyt de takken zelfs waſſen de Vygjes, twee en drie by malkander, wat grooter dan de vorige, eerſt groen, daar na geel en ros, ryp zynde, laf-zoet, en na Vygen ſmakende, men vind ze weinig, en zo veel niet aan de takken als aan 't vorige: Zy rypen in December en January; als men de jonge bladeren dikwils afbreekt, of als 't geen boomen bereyken kan, blyft het een lage ſtruyk.*

Naam. *In 't Latyn* Varinga Funicularis. *Op Maleyts* Waringin *of* Nuno Batali. *Amboinſch op Hitoe* Iſſeputi *en* Moöputi, *van de wittigheid der ranken en jonge bladeren.*

Gebruik. *De jonge bladeren zyn zeer bequaam om raauw te eeten, en van dezelfde ſmaak als de voorgaande, en die 'er wil op letten, zal buyten twyffel bevinden, dat 't metter tyd een boom word, echter om de gemeene ſleur te volgen, heb ik 't by proviſie voor een byzondere zoorte aangeteykent.*

Als deze zoorten in 't wild ſtaan, en van de menſchen ongemoeyt blyven, ze makenze een zeldzame verwarring, dat men ze voor een oude Kerke met veele pilaren zoude aanzien, waar van de volkomene figuur by dit Kapittel, en een gedeelte daar van op 't Titel-blad dezes Boeks te zien is.

D. O. Dapper *beſchryft deze of diergelyke Waringe in zyn Madagascar, en noemtze in die Landtale* Nounonck, *ſchier t' eenemaal met de Amboinſche naam overeenkomende. Hy beſchryft hem met bladeren als die van den*

Peere-

dicti, h. e. fructus *Nounouk*, ſeu Ficus Indicæ ſaporem ac formam gerunt Marſilienſium Ficorum, arbor inciſa lac fundit, ex cortice funes fabricantur.

Tabula Octogeſima Septima

Groſſulariam exhibet *domeſticam* ramis ſuis, flagellis, ac filamentis miram arboris formam præbentem.

Tabula Octogeſima Octava

Ramum exhibet *Groſſulariæ* domeſticæ, foliis ac fructibus conſpicuum.

CAPUT QUARTUM.

Groſſularia ſilveſtris. Iſſepoeti.

GRoſſularia ſilveſtris cognominatur quoque alba ab albo trunci cortice, eſtque arbor alta & ample extenſa, ejusdem formæ cum præcedentibus, aliquando etiam altior eſt; Hujus vero folia oblongiora ſunt & majora, in longiorem apicem deſinentia, ſex, octo & novem pollices longa, binos ac tres lata, ad tactum rugoſa, ac tenera piloſa ſunt, uti & ipſorum petioli & ramuli, non autem ita apte cruda edi poſſunt ac præcedentium.

Fructus eandem habent formam inſtar minorum nempe groſſulorum, ſuperius fovea impreſſi ſeu umbilicati, inferius acuminati ac rugoſi, plerumque lutei ac ruffi, ſenſimque nigricantes, quum & Ficorum ſaporem æmulantur, bini ternique ſimul prope quodvis folium dependent ex brevibus incurvisque petiolis.

Arboris lignum eſt album, ac durius quam præcedentium, hæc ſpecies primum quoque flagella emittit, quæ arbores adſtantes complectitur, hasque ſenſim enecat, tumque ejus folia ſunt maxima & ampla, albicantia, & quam maxime piloſa, ac quodammodo apta ad *Ulang Ulang*. Raros vel nullos fere fructus tum producit, atque a plebe flagellum cenſetur eſſe peculiare, quod erroneum; Expertus autem fui, ſenſim in arborem excreſcere, licet varias ejus obſervaverim varietates. Quæ enim in nudis creſcit ſcopulis, breviora ac duriora gerit folia quam quæ in ſilvis arbores adſcendit, atque unius folia longe piloſiora ſunt illis alterius, ſunt etiam quædam folia latiora & rotundiora, quæ omnes varietates oriuntur ex ſolo, in quo creſcunt: quum in arborem excreverit, ejus rami fila quoque emittunt, quæ inſtar filorum navigii deorſum dependent, ſed rara ſunt, quæque hinc inde radices terræ immittunt.

Mira hujus ſpeciei forma obcurrit ad plagam Euri magnæ viæ, quæ ab Hitalamma, directe per regionem Hitoes decurrit ad altas ſilvas: Arbor oblique penitus locatur, acſi a vento disjecta eſſet, verusque ejus truncus adeo perforatus & diſtinctus eſt, acſi opus eſſet cancellatum ab artifice elaboratum, ex ejus vertice longa dependent mellina fila, ex quibus ſenſim excreviſſe videntur bini alii trunci, viri craſſitiem habentes, qui longe a radicum ortu remoti ſunt, ſuntque incurvi admodum & ſinuoſi, qui mirum præbent adſpectum, ex iis enim diverſa & alia dependebant fila, quorum quodvis circa terram bifidum eſt, ſique terram adtingant, parvis filamentis ſeſe ipſi infigunt, concreſcunt, atque unicum conſtituunt truncum.

Nomen. Latine *Groſſularia ſilveſtris & alba*, ab albo trunci colore. Amboinice *Iſſepoeti*, *Iſſepoetel*, & *Iſſepoeter* ob eandem rationem. Quibusdam dicitur *Nuno Haueſſi poeti.* Lahonenſes ipſam vocant *Peylale.*

Locus. In altis creſcit montibus, atque hinc inde in rupibus, atque ubi multi lapides ſibi incumbunt, uti hanc ubique fere reperi in vetuſtis & prolapſis caſtellis indigenarum, ac præſertim in monte Lucieela in promontorio Quimelahas, quod anno 1637 a Guber-

Peere-boom. De vruchten Voa Nounouk *genaamt, dat is vrucht van de* Nounouk, *of Indiaanſche Vygeboom, hebbende de ſmaak en gedaante van Marſiliſche Vygen, de boom doorgeſneden geeft melk, de ſchorſſe is goed om touwwerk van te maken.*

De zeven- en tachtigſte Plaat

Vertoont een *tamme Groſſularia* ofte *Beſſe-boom*, met zyn takken, ranken, en touwen, een wondere gedaante van een boom uytmakende.

De acht- en tachtigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *tamme Beſſe-boom*, met zyn bladen en vruchten verbeeldt.

IV. HOOFDSTUK.

De wilde Beſſe-Boom.

DE wilde Groſſularia wert ook de witte genaamt van wegen de ſchorſſe des ſtams, en is een hooge wyduytgebreyde boom, van dezelfde gedaante als de voorgaande, of wel zo groot. De bladeren zyn langwerpiger en grooter, met een langer ſpits, zes, acht, en negen duymen lang, twee en drie breed, ruyg in 't aantaſten, en de jonge merkelyk haayrig, gelyk ook haare ſteelen en takjes, zo bequaam niet om raauw te eeten, als de voorige.

De vruchten zyn van dezelfde fatzoen, te weten als kleyne Vygjes, voor met een kuyltje of navel, agter toegeſpitſt, of rimpelig, meeſt geel en ros, langſaam ſwartachtig werdende, wanneer zy wat na Vygen ſmaken, en hangen gemeenelyk twee en drie by ieder blad, op korte kromme ſteeltjes.

Het hout is wit, en wat harder dan het voorgaande, deze zoorte is insgelyks eerſt een touw, dat met lange ranken de boomen oploopt, en dezelve metter tyd verſtikt. De bladeren zyn als dan zeer groot en breed, witachtig, dog zeer haayrig, en eenigzints bequaam tot Ulang Ulang. *Weynige of geene vruchten draagt het als dan, en 't gemeene volkje rekent 't mede voor een byzonder touw, 't welk onwaar is, want ik genoegſaam ondervonden heb, dat 't metter tyd een boom word, hoewel ik verſcheide veranderingen daar aan aangemerkt heb: Want dat op de bloote klippen waſt, heeft korter en harder bladeren dan 't geene in de boſſchen de boomen oploopt, en dan is 't eene ook veel hayriger dan het ander, ook met breeder en ronder bladeren, 't welk alle veranderingen zyn; na de grond, daar 't ſtaat, als 't een boom geworden is, zo geven zyne takken ook draden uyt, die als zeylgaren na beneden hangen, dog weinige, die hier en daar weder inwortelen.*

Een ſnaakze gedaante van deze zoorte vind men aan de zuyd-ooſt zyde van den grooten landweg, die van Hitoelamma dwers over 't land Hitoe gaat, in 't hooge woud. De boom ſtaat gantſch ſchuyns, als of hy van de wind omgewaayt was, en den principalen ſtam is zo doorbroken en doorvlogten, als of het een konſtig traliewerk was van een Beeldhouwer uytgeſneden; van zyn top hangen lange honing-verwige draden af, van dewelke ſchynen metter tyd gekomen te zyn twee andere ſtammen van een volkomen mans dikte, en verre van de hoofdwortel afſtaan, zeer krom en bogtig, vreemd om aan te zien, want daar hingen nog verſcheide ſtrengen af, yder draatje omtrent de aarde zig in twee verdeelende, en die de aarde raken, maken zig met veele kleene vezelingen daar aan vaſt, groeyen aan malkanderen, en werden tot eenen ſtam.

Naam. *In 't Latyn* Groſſularia ſilveſtris & alba, *van de witte coleur des ſtams. Amboinſch* Iſſepoeti, Iſſepoetel, *en* Iſſepoeter, *om dezelve reden. Zommige* Nunu Haueſſe poeti. *De Lahoenezen noemen hem* Peylale.

Plaats. *Hy waſt in 't hoge gebergte, en hier en daar in de klippen, en waar veele ſteenen op malkanderen leggen, gelyk ik hem dan meeſt over al gevonden heb in de oude vervallene en afgeſmete Forten der Inlanders, met namen op den berg* Lucieela, *op een punt van des* Quime-

bernatore *Antonio van Diemen* erutum eſt, ubi ingens truncus locatus erat, quem tres viri vix complecti poterant, in rudeto, qui ſpatio triginta annorum in tantam craſſitiem excreverat.

Uſus. Non peculiarem hæc arbor hominibus præbet uſum, fructus enim ejus avibus cibo inſerviunt, nec ejus folia eduntur, ſaltem non cruda, ſed tantum a plebe piſcibus adcoquuntur, ſimilique modo eduntur, quo iſta domeſticæ Groſſulariæ. Craſſorum truncorum lignum ſeu alæ (quum ſint duriores quam in ullis aliis Varingæ ſpeciebus) capreolis inſerviunt navigiorum Corre Corren dictorum, de quibus capite primo fuit actum, ad quem uſum hæc ſpecies melior eſt iſta latifolia: In exſtruendis calcariis fornacibus tanquam foci lignum adhibetur, aliis mixtum lignis, quum rite ſiccatum flammam facile concipiat, diuque ignem foveat.

Peculiaris hujus quoque invenitur ſpecies *Nunu Alulæ* ſeu *Laguayn* dicta, cujus truncus ſimilis eſt priori, ac folia ejus ſunt craſſa, firma, & glabra, ramuli vero plurimis parvis onuſti ſunt fructibus, haud multo majoribus ſemine Catjang, qui dura conſtant carne, ac plerumque virides ſunt, licet maturi, quique multum aſſantur & eduntur, ſaporemque habent Catjang, ejus vero folia cibo non inſerviunt.

Tabula Octogeſima Nona

Ramum exhibet *Groſſulariæ ſilveſtris*, quæ *Iſſe Poeti* vocatur, eſtque Tsjela *H. Malab. part. 3. Tab. 63.*

CAPUT QUINTUM.

Varinga parvifolia. Waringin Daun Kitsjil.

Tertia Varingæ claſſis eſt parvifolia, quæ vulgatiſſima eſt, & elegantiſſimam gerit comam, dividitur autem in altas ac humiles ſpecies.

Primo alta ſpecies in initio flagelloſus frutex eſt, qui alias adſcendit arbores, ipſaſque ſtrangulat, ſenſimque excreſcit in altam & amplam arborem, cujus truncus ex multis quoque flagellis compoſitus eſt, quæ in hac ſpecie notabiliora & copioſiora ſibi incumbunt, primarius enim truncus plurimas emittit fibrillas, quæ ex ipſo deorſum vergentes terræ ſeſe infigunt, ibique radices agunt, atque juxta majorem truncum ſeſe iterum erigunt: Hujus arboris coma elegantem & ſpecioſum præbet adſpectum, quodvis enim folium vulgarem habet formam, inferius rotundum, ac ſenſim acuminatum, Lingoi folio ſimile, ſed minus & firmius, glaberrimum, æquale, & læte virens, tenuibus pertextum venulis, inſtar foliorum Caryophylli, verum non ita ſunt parallelæ, ſunt autem tres pollices longa, binos digitos lata, atque in apicem deſinunt notabilem. Ejus ramuli ſunt longi, teretes, & ob foliorum numerum plerumque dependentes, ad quodvis folium brevem apicem gerentes, ex quo alia folia & ramuli propullulant, ita ut arbor denſam formet comam, gratamque præbeat umbram, ſi nempe ſit humilis, alta enim ramos ſuos ample & irregulariter extendit.

In ramulis prope foliorum ortum fructus excreſcunt ſolitarii, bini, & terni, ſeſſiles, formam groſſulorum referentes, inferius nempe anguſtati, ſuperius rotundi, magnitudine Ervi ſeu Piſorum, primo ex viridi & luteo variegati, albiſque punctulis notati, dein ſanguinei, ac pauci horum nigreſcunt, quum per aves non tam diu in arboribus ſuperſint; intus autem repleti ſunt plurimis granulis mollibus, fructus vero hi ſicci ſunt & inſipidi, rubri autem ſuccoſiores ſunt nigris, videnturque tum ab avibus magis expeti, quum forte ipſis rubri melius ſapiant nigris.

Hæc ſpecies ex cunctis ramis ruffa ſeu mellinum colorem habentia emittit filamenta craſſitie fili velorum, quæ tanquam tenuia & longa flagella deorſum dependent, ſique terram adtingere non impediantur, radi-

melahas *hoofdvaſtigheid*, *Anno* 1637. *door den Generaal* Antony van Diemen, *verovert, een zeer groote ſtam, die drie mannen pas omvademen konden, regt op een ſteenhoop ſtaande, en gegroeyt in de tyd van* 30 *jaren.*

Gebruik. *De menſchen hebben geen zonderling gebruyk van dezen boom, want de vruchten werden voor de vogelen gelaten, en de bladeren eet men niet, immers niet raauw, maar alleenlyk werdenze van 't ſlegte volkje by viſch gekookt, en als dan gegeten, gelyk men met die van de tamme Groſſularia ook doet. Het hout van de dikke ſtammen of vlerken (om dat het harder is dan de andere Waringen) wert gebruykt tot de krullen van de Corre Corren, waar van in 't eerſte Kapittel geſprooken is, en waar toe deze zoort bequamer is dan de breedbladige. In 't maken van kalk-ovens wert het ook tot brandhout genomen, dog onder ander hout gemengt, om dat het winddroog zynde, wel brand en lang vuur houd.*

Nog hebbenze een byzondere zoort hier van, genaamt Nunu Alulæ *of* Laguayn, *met een ſtam als de voorgaande, een dik, ſtyf, en glad blad, de ryskens zyn bezet met veele kleene vruchten, niet veel grooter als Catjang, hard van vleeſch, en meeſt groen blyvende, dewelke veel gezoden en gegeten werden, ſmakende als Catjang, maar 't blad wert niet gegeten.*

De negen-en-tachtigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *wilde Beſſe-boom*, *Iſſe Poeti* genaamt, welke is de Tsjela van de *Hort. Malab. derde deel Tab.* 63.

V. HOOFDSTUK.

De kleynbladige Waringe-Boom.

Het derde geſlagt der Waringen is 't kleenbladige, zynde 't gemeenſte en fraayſte van loof, onderdeelt in hooge en laage zoorte.

Eerſtelyk: De hooge zoorte is in 't eerſte een heeſterachtig touw, die andere boomen bevattende en dezelve verſtikkende, metter tyd een hooge en breede boom wert, wiens ſtam insgelyks uyt veele ſtrengen gemaakt is, die in dit geſlagt merkelyker en menigvuldiger over malkander leggen, want de eerſte hoofdſtam zend veele worteltjes uyt, dewelke langs dezelve aflopende, in de aarde wortelen, en aan de hoofd-ſtam vaſt groeyen; 't loof van dezen boom is luſtig en fraay om aan te zien, want yder blad is van gemeene gedaante, agter rond, en allengskens toegeſpitſt, het Lingoo-blad gelyk, dog kleender en ſtyver, zeer glad, effen, en blyde-groen, met fyne adertjes doorregen, gelyk de Nagel-bladeren, dog lopen zo parallel niet, drie duymen lang, twee vingers breed, met een merkelyke ſpits. De ryskens zyn lang, rank, en wegens de meenigte der bladeren meeſt nederwaarts gebogen, by yder blad een kort ſpitsje hebbende, daar uyt andere blaadjes en telgen voortkomen, zo dat den boom een digt loof heeft, en een aangename ſchaduwe maakt, te weten als hy laag blyft, want hoog werdende, ſpreyd hy de takken vry wat onordentelyk uyt.

Aan de takjes by den oorſpronk der bladeren waſſen de vruchten, enkeld of twee en drie by malkander, zonder ſtelen, meede in gedaante van Vygjes, te weten achter ſmal en voren rond, in de grootte van een Ervum of graauwe erwete, eerſt groen en geel, met witte puntjes geſpikkeld, daar na bloed-rood, en weinige daar van worden ſwart, want zy door de Vogels zo lange geen ruſt aan de boomen vinden. Binnen zynze vol kleene en weeke greyntjes, droog, en zonder ſmaak, doch de roode zyn ſappiger dan de ſwarte, en 't ſchynt dat ze als dan daarom van 't gevogelte gezogt worden, als meer ſmaak daar in vindende, dan in de ſwarte.

Dit geſlacht geeft uyt alle zyne takken roſſe of honingverwige draden uyt, in de dikte van zeylgaren, als dunne lange ſtrengen nederwaarts hangende, en als ze de aarde onverhindert raken, daar in wortelende, doch 't meeſte

ces ipſi immittunt, plurima autem horum filorum pars emarceſcit, ſi per caſum quendam terram adtingere nequeant, unde & raro novi excreſcere obſervantur trunci, exceptis iis, qui juxta truncum, uti dictum fuit, decurrunt. Fila hæc aliquando miras formant intricationes, ramusque ex his proveniens inregulares præbet ſinus, oculos, & anfractus; ex abruptis autem foliis, ac ſauciato cortice albiſſimum exſtillat lac, dulce, atque innoxium.

Anni tempus. Fructus matureſcunt ſiccis menſibus Octobri, Novembri, & Decembri, quum pſittaci minores Amboinenſes, Loeryen & Paroquieten dicti, has arbores magna copia frequentant, qui fructus comedunt, unde & raro in his arboribus conſpiciuntur fructus: Inter omnes Varingæ ſpecies nulla eſt tam facile propaganda hacce, non enim tantum per avium ſeceſſum, ſi nuclei decidunt, in arborum rimis ac fiſſuris, quæ cortice conſtant craſſo, propullulant, uti inter cæteras optime progerminant in fiſſuris Calappi, quæ ad ejus adſcenſum facilitandum inciduntur, ſed in omnibus porro muris fiſſis, immo in ipſis ædium tectis ipſarumque frontiſpiciis lapideis.

Sic in Amboina circa annum 1654. ingens lapideum habuimus promptuarium, ex cujus ſuprema lapidea parte ingens hujus Varingæ ſurculus excreverat, qui licet ſæpius amputaretur, de novo iterum continuo regerminabat, atque tam diu ſupererat, donec poſt quatuordecim annos totum dejiceretur ædificium: Omnes promiscue occupat arbores ſive vivas ſive mortuas, ſi modo ejus granula haſce adtingant, quæ tum progerminant, ſique illud non inpediatur, flagellis ſuis totam arborem circumvolvunt, ad quam ſtrangulandam non videntur hæc ſufficere, quum variæ aliæ plantæ inter hanc Varingam, ac præſertim plures Polypodii, Muſci, &c. ſpecies excreſcant, ita ut perfectam conſtituant ſilvam ac ſolitudinem, atque periculoſum & difficile ſit ad hos adcedere truncos ob angues, Leguanos, aliaque ſub hiſce latitantia animalia noxia, quæ in hiſce antris nidulantur ac ſeſe abſcondunt, unde & circa has arbores primum ignis exſtruitur, qui haſce conſumit plantas, antequam cædantur.

Secundo; humilis ſpecies craſſiorem gerit truncum præcedenti, licet non altior ſit ſesqui-viro, adeoque intricata eſt, ut nil niſi fila ex trunco dependeant: Latius quoque ſuos extendit ramos, comamque format amplam, rotundam, ſed humilem, ita ut e longinquo collem referat fruticibus & plantis ornatum, unde & elegantem præbet umbram: Ejus folia cum illis antecedentis conveniunt, ſed plerumque majora ſunt, latiora, & craſſiora; quorum venæ itidem ſunt tenuiſſimæ, atque ad oras in ſinus concurrunt, ſunt autem illa quatuor & quinque pollices longa, binos lata: Baccæ prioribus ſimiles ſunt ſed majores, inſtar Ceraſi nempe nigri, ſuperius latæ & umbilicatæ, inferius angultatæ, quæ ſolitariæ vel geminæ prope quodvis folium excreſcunt ſeſſiles in ramis, primo rubræ, dein hinc inde nigræ, molliores, nec ita inſipidæ quam antecedentis ſpeciei.

Ex hiſce ramis fila iſta majori copia dependent quam in ulla alia Varingæ ſpecie, ex quibus plura etiam fulcra quaſi ſolida excreſcunt, quum hi rami non admodum alti ſint, ac intra breve temporis ſpatium terram adtingant, ſi e longinquo ſub hac arbore oculos convertamus, officinam refert opacam, in qua fila venalia proſtant.

Rami admodum ductiles ſunt, qui tam ample extendi poſſunt quam deſideratur, atque hunc in finem unus alterve ſurculus permittitur excreſcere, ita ut ſenſim opacum præbeat umbraculum: ad hunc itaque ſcopum in foris aliisque areis per ſtipites plantatur, ut gratam præbeat ibi umbram, ſponte enim ſua in media regione non creſcit, nec in montibus, ſed tantum circa litora.

Nomen. Latine *Varinga parvifolia* & *Microphyllos*; Malaice *Waringin Daun Kitsjil.* Ternatice *Goſſoru*, Amboinice *Nuno Laun Maun*, quæ tria nomina unum idemque ſignificant. Balaice *Baingui*, Macaſſarice *Maramia*: Humilis autem ſpecies peculiariter Amboinice vocatur *Nuno Aſſan*, ex ſimilitudine lati arenoſi collis; in Lochoea *Keneboene.* Malabarice proprie *Ittil*, in *Hort. Malab. part.* 1. *Fig.* 26. *Ittialu.* Bracmanis *Aréca Goli.*

Locus. In cunctis aquoſæ Indiæ inſulis obcurrunt, quæ parvas exhibent varietates juxta locorum varietates

deel dezer draden verdort, en wert door eenig toeval afgebroken, eer 't de aarde raakt, en daarom ziet men zelden, dat 't nieuwe ſtammen werden, behalven als gezegt, 't geene langs de ſtam afloopt; zomtyds maken deze draden wonderlyke verwerringen, en de tak, die daar van komt, heeft zeldzame bochten, oogen, en ſlagen: Uyt de afgebrokene bladeren en gequetſte ſchorſſe, loopt een zeer witte melk, die zoet en onſchadelyk is.

Sayzoen. *De vruchten ziet men ryp in de drooge maanden October, November, en December, wanneer hun de Loeryen en Perocquiten (zynde kleene Amboinſche Papegayen) met menigte op deze boomen onthouden, en de vruchten opeeten, daarom men zelden vruchten aan de boomen ziet: onder alle Waringen is 'er geene die zo ligt voortgeteeld wert, als dezen, want ze niet alleen door de afgang der Vogelen voortkomt, in de reten van alderhande boomen, die ruyge ſchorſſe hebben, onder anderen in de kepen die men in de Calappus-boomen maakt, om die te gemakkelyker te beklimmen, maar ook in alderhande muurwerk, daar een ſcheur in is, ja zelfs op de daken van de woonhuyzen, en uyt de ſteene gevels.*

Zo hebben wy in Amboina omtrent 't jaar 1654. een groot ſteene Pakhuys gehad, uyt wiens ſteene geevel een groote ſpruyt van deze Varinge gegroeyt was, en hoewel men hem dikwils afkapte, egter telkens weer uytſchoot, en ook daar aan bleef, tot dat men na 14. jaren het heele gebouw om ver ſmeet: Geen boom is daar van vry, het zy levend ofte dood, daar deeze greyntjes heen vallen, of zy ſchieten op, en als men niet daar tegen is, omgeven met hare ranken den geheelen boom, en als zy alleen niet genoeg waren om dien te verſtikken, zo groeyen 'er nog verſcheide andere in, en op deeze Waringin byzonder veele geſlagten van Polypodium, Mos *&c. zo dat het een geheele welderniſſe maakt, en men moeyelyk by deze ſtammen komen kan. die dan nog onveylig zyn wegens de Slangen, Leguanen, en ander ongedierte, die hun in zyne hollen ophouden, daarom men gemeenelyk deze bomen eerſt met vuur omlegt, en de ruygte weg brand, eer men ze omkapt.*

Ten tweeden: Het laage geſlagt heeft al zo een dikken ſtam als 't voorige, hoewel niet boven anderhalf man hoog, zo verwart, dat men niet als touwen aan de ſtam zien kan. Hy breyd zyne takken veel wyder uyt dan de voorige, en maakt een breede, ronde, dog geen hooge kruyn, gelykende van verre een zandheuveltje, zeer digt van ryskens en loof, en dierhalven een fraaye ſchaduwe makende. De bladeren zyn 't voorgaande gantſch gelyk, doch doorgaans grooter, breeder, en dikker; de adertjes zyn ook zeer fyn, en loopen by de randen met bogen zamen, vier en vyf duymen lang, twee dito breed. De beſiën zyn de vorige gelyk, doch groter, te weten als een ſwarte krieke, voor breed met een kuyltje, en agter toegeſpitſt, een of twee by yder blad, zonder ſteeltjes, tegen den tak aanzittende, eerſt rood, daar na hier en daar ſwart, werdende weker en ſmakelyker dan de voorige.

Aan deeze takken ziet men de voornoemde touwetjes in veel grooter meenigte afhangen, dan aan eenige andere Waringe-geſlachten, waar van ook veele maſſive pilaren komen, om dat deze takken niet hoog ſtaan, en in 't korte de aarde konnen beryken, als men van verre onder dezen boom ziet, zo gelykt het een donkere winkel, daar garen te koop hangt.

Men kan de takken zeer gemakkelyk lyden, zo breed men wil, en men laat hier en daar een pilaar groeyen, dat 't metter tyd een donker verwulfzel ſchynt, tot dien eynde wort hy met ſtokken op de marktplaatzen en andere pleynen geplant, om de ſchaduwe daar van *te genieten, want van zelfs waſt hy niet landwaart* in, *nog in 't gebergte, maar alleen omtrent de ſtranden.*

Naam. *In 't Latyn* Varinga parvifolia *en* Microphyllos. *Op Maleyts* Waringin Daun Kitsjil. *Ternaats* Goſſoru. *Amboinſch* Nuno Laun Maun, *alle drie van eene beduydinge. Baleys* Baingui. *Maccaſſaars* Maramia. *de laage zoorte werd byzonder in 't Amboinſch genaamt* Nuno Aſſan, *na de gelykeniſſe van een breede zandheuvel.* Op *Loboe* Keneboene. *Maleyts eygentlyk* Ittil, *in* Hort. Malab. part. 1. Fig. 26. Ittialu, *in 't Bramineez* Aréca Goli.

Plaats. *Zy zyn in alle Eylanden van water-Indiën bekent, doch niet een kleene verandering, na de verſcheydent-*

qui non omnes ſimul, ſed ſenſim unus poſt alterum matureſcunt, ſi ab avibus non comedantur, hi anim facilius illas furantur, ſi baccæ nudis in ramis in ipſorum conſpectum veniant: Sæpe etiam tota arbor nuda aſt, acſi amortua eſſet, Corallium omnino referens, dain omnibus ex partibus nova regerminat folia ac fructus, vatuſta vero ac decidua folia penitus nigreſcunt.

Hæc ſpecies hiſce in terris nulla vel rara admodum emittit fila ex ramis, excepto quod ex craſſiſſimis hinc inda filamenta rara axcreſcant, quæ terram non adtingunt, contra ejus rami quam longiſſime extandi poſſunt, quique nimis alte excreſcunt, per pondus adpenſum deprimuntur, atqua ad extremum graviſſimorum ac longorum ramotum pali ſeu poſtes ſubponuntur, na nimis deorſum vergant, atque in terram radices emittant.

Hic porro delineata eſt arbor, quæ in Amboinæ officina lignaria per aliquot annos ſtetit, ejusque internam aream occupabat raris ſuis gyris & ſinibus, cujus lati rami inſtar præſepis erant formati, ita ut nautæ per noctem in iis dormirent, atque per dies hirei ejus ramos perambularant, ad tanara ipſorum folia depaſcenda. Obſervatum eſt, elegantem hanc arborem anno 1672. menſe Januario per nimbum eſſe eradicatam, uno die poſt illum, quo homo iſte ſepultus fuit, qui illam anta triginta annos plantaverat.

Nomen. Latine *Arbor Conciliorum*, ac Belgice *Pitsjaar-boom*, in veteri autam India noſtræ nationi dicitur *Pagode boom* & *Drommel-boom*. Malaice & Macaſſarica *Caju Bodi*, aliis vero Malaienſibus *Colodjo*, Javanis & Balayenſibus *Antsjac*, in Mattarama *Bandira*, Amboina *Aymalu* & *Ay Pacca Java*, Banda *Camibelo*, Tarnata *Hate Java*, Loehoca *Titawey*, h. e. umbroſa, Malabara *Areti*, in *Horto* autem *Malabarico parte prima Fig.* 27. *Arealu*, Bracmanis *Bipoeloe*.

Locus. Elegantiſſimæ & maximæ hujus ſpeciai arbores inveniuntur in Java, Baleya, & Celebe, atque inda, quantum videtur, per ſtipites hic in Amboina & Banda ſunt propagatæ, unde & arbor Javanica ab incolis vocatur, in Amboina raro obcurrit, ac pulcherrima, quæ in officina lignaria locata erat, uti dictum fuit, anno 1672. par fortiorem ventum dejecta aſt, alteraque in Hitoca per diluvium anno 1674 raptata.

Uſus. Quantum novi, hæc arbor nil exhibet, quod tignis inſervire poteſt, contra folia aa fructus pabulum præbent hominibus, vaccis, hircis, capris, avibus, veſpertilionibua, & Elephantis, qui poſtariores cuncta Varingæ folia maxime axpetunt, tanera autam & mollia ejus folia ab hominibus aduntur tam cruda, uti alia Ulang, quam cocta, cætera folia, (non autem nimis vetuſta) ab animalibus: Fructus hominibus conducunt penitus maturi, hisca oblectamento, avibus, ac præſertim veſpertilionibus, nutrimento inſervientes.

Mulierculæ Amboinenſes craſſiſſimum ex trunco divellunt corticem, quem conterunt cum Oryza & floribus Manori in pultem, quam faciei & corpori inliniunt, ad cutim poliendam & depurandam, ſæpe autem tam ruditer truncum hunc tractant, ut tota pereat arbor, hi anim populi adeo rudes & pigri ſunt, ut in poſterum nil curent, ſi modo iſto tempore, quum aliquid deſiderant, illud conquirere poſſint; hujus folia ab illis cruda quoqua aduntur noctibus faſtivis, quum ex more ſuo per totam noctam ipſis ſit cantandum, ut claram reddant vocem. Eadem quoque tenera folia cum corticis fruſto aquæ incocta illis proſunt, quibus pectus lentis ſputis & catharris eſt obpreſſum & repletum, unde matureſcunt, & ad expectorationem præparantur.

Hæc porro, arbor, meo quidem judicio, per totam Indiam nota eſt, uti id mihi adfirmarunt illi, qui eam in India veteri, Gouzeratta, & Perſia obſervarunt, immo penitus convenit cum ingenti Laaræ arbore, poſt Gamrou in Perſia ſeu veteri Carmonica deſerta ſita, cujus cuncta itineraria mentionam faciunt, ſub cujus umbra & copioſis gyris aliquot millia hominum latere poſſunt, uti inter alia *Mandelſlo* in mirabilibus Orientalibus *libr.* 1. *cap.* 6. & doctus *Oliarius* in Commentariis ſuis ad id caput de hac ſcribunt.

malkanderen langzaam rypen, zo ze anders van de Vogelen ruſt hebben, want die te gemakkelyker op den prooy vallen, als ze de beſien aan de kaale ſteelen zien; by ſtaat ook zomtyds geheel kaal als of hy gansch beſtorven was, en t'eenemaal een Koraal-gewas gelyk, en daar na gewind hy aan alle kanten jonge bladeren en vruchten; de oude afgevallene bladeren worden ſwart.

Dit geſlacht in deze landen geeft geene of gansch weinig draden uyt zyne takken, behalven aan de dikſte ziet men hier en daar eenige drummelen afhangen, die tot de aarde niet raken, daar en tegen kan men zyne takken uitrekken ze lang men wil, en die te hoog ſchieten, moet men met gewigt beſwaren, ook onder de eynden van de ſwaare lange takken eenige ſtylen zetten, datze niet te veel neerwaarts buygen, en in de aarde wortelen.

Hier nevens ſtaat uytgeteekent een diergelyke boom, die op de Amboinſche timmerwerf lange jaaren geſtaan heeft, en derzelfs binnen-pleyn ſchier geheel beſloeg met zyne zaldzame krullen en bochten, hebbende de breede takken als een kribbe gefatzoeneerd, zo dat 'er de Matrozen 's nagts in ſliepen, en by dage de bokken op zyne takken wandelden om het jong loof daar af te eeten. Men heeft aangemerkt, dat die ſchoone boom Anno 1672. in January door een harde wind uyt zyn wortels is gewaayt, voorvallende een dag na dien, op dewelke die man begraven was, dewelke hem voor 30. jaaren geplant hadde.

Naam. In 't Latyn Arbor Conciliorum, en zo in 't Duytſch Pitsjaar-boom, doch in oud Indiën hiet by by onze Natie Pagode-boom en Drommel-boom. Op Maleyts en Macaſſaars Caju Bodi, by andere Maleyers Calodjo. Javaans en Baleyr Antsjac, in Mattaram Bandira, Amboinſch Aymalu en Ay Pacca Java. Bandaaſch Camibelo, Ternaats Hate Java, Loeboes Titawey, dat is ſchaduwachtig. In 't Malabaars Areti, maar in Horto Malab. part. 1. Fig. 27. Arealu, Bramines Bipoalo.

Plaats. De ſchoonſte en grootſte van dit geſlacht vind men op Java, Baley, en Celebes, van daar zynze, zo 't ſchynt, met ſtekken hier in Amboino en Banda gebracht, en daarom Javaanze boom by de Inlanders genaamt, in Amboina vind men ze weinig, zynde de ſchoonſte, die op de Timmerwerf ſtond, Anno. 1672. als gezegt, door een wind omgeworpen, en de ander op Hitoe door een watervloed Anno 1674. weggeſpoelt.

Gebruik. Myns wetens heeft men niets van dezen boom tot timmeren bequaam, daar en tegen de bladeren en vruchten geven voedzel voor Menſchen, Koeyen, Bokken, Geyten, Vogels, Vleermuyzen, en Olyphanten, welke laatſte de bladeren van allerhande Waringin geern eeten, want de jonge en malze bladeren eeten voor eerſt de menſchen, zo wel raauw, gelyk onder Ulang, als gekookt, de andere bladeren (doch niet te oud) de reſteerende beeſten. De vruchten zyn voor de menſchen bequaam, als ze geheel ryp zyn, doch meeſt tot plaizier, anders de Vogelen en Vleermuyzen tot voedzel.

De Amboinſche Vrouwtjes halen dikwilt de dikſte ſchorſſe van den ſtam af, wryvende dezelve met rys en Monoor-bloemen tot een pap, denwelken zy verſch op het aangezicht en lyf ſmeeren, om de huyd glad en zuyver te maken, maar zy handelen dikwilt den ſtam zo onbeſcheyden, dat den geheelen boom uytgaat, zynde deze landvolkeren zo onaardig en luy, dat ze na 't toekomende niet vragen, als ze maar op die tyd, als zy iets van noden hebben, maar gerieft werden. De bladeren etenze ook raauw by haare nacht-feeſten, als zy na 's lands manier de geheelen nacht over moeten zingen en quinkeleeren, om een klaare ſtem te krygen. De zelfde jonge bladeren met een ſtuk van de ſchorſſe in water gekookt, helpen die geene, die de borſt met taaye ſluymen en Catharren vervult hebben, want zy maken dezelve ryp, glad, en tot uytwerpen bequaam.

Voorts is dezen boom, myns oordeels, door gantſch Indien bekent, gelyk my die geene verzekeren, die hem in oud Indien, Gouzeratte, en Perſien gezien hebben, ja zelfs overeen komende met den grooten boom van Laar, achter Gamrou in Perſien, of oud Carmonica deſerto gelegen, waar van alle Ooſt-Indiſche Voyagien vol zyn, en onder wiens ſchaduwe en veelvoudige bogen eenige duyzende menſchen kunnen ſchuylen, gelyk onder anderen Mandelſlo in de wonderen van 't Ooſten, in 't eerſte Boek Kap. 6. en den geleerden Oliarius in zynen Commentarius over 't zelfde Kapittel ſchryven.

cere quum fiſtula ſua ludit: item Ram juſſiſſe hanc arborem colere ob mirum creſcendi modum, qui cultus poſtea in idololatriam degeneravit, iſti enim populi ſemper vulgus admonuerunt tales colere res, quæ miram & vulgo incomprehenſibilem naturam & creſcendi modum habent. In Herodoto & Curtio etiam legitur Bracmanes hanc coluiſſe arborem, unde iſtius ſuperſtitionis antiquitas patet. In Guzaratta incolæ ne folium hujus arboris audent decerpere, timentes intra annum ſeſe hanc ob rem morituros.

dat Cau Nams-dienaar daar onder ruſte, als hy op zyn fluyt ſpeelde: Als mede dat Ram belaſt heeft deeze boomen te eeren, wegens zyne wonderlyke manier van groeyen, 't welk naderhand tot Afgodery vervallen is, want die luyden het volk altyd vermaand hebben, zodanige dingen te eeren, die een zeldzame en voor het gemeene volk onbegrypelyke natuur en wasdom hadden. In Herodotus en Curtius vind men ook, dat de Brachmans doorgaans dezen boom eerden, waar uyt men de oudheid van die ſuperſtitie bemerken kan. In Guzaratta durven de Inlanders niet een blad daar van plukken, uyt vreeze datze binnen een jaar daar na zullen ſterven.

Tabula Nonageſima Prima

Arborem exhibet Concyliorum, miris gyris & expanſis ramis ſeſe extendentem.

De een- en negentigſte Plaat

Vertoont de *Pitsjaar-boom*, met zyne takken en wonderlyke bogten zig verſpreydende.

Tabula Nonageſima Secunda

Ramum exhibet *Arboris Concyliorum*, ubi in una rami parte *folia*, in altera *fructus* conſpiciuntur.

A. *Folium majori* repræſentat *forma*.
B. *Fructum gemellum*.

De twee- en negentigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Pitsjaar*-Boom, alwaar in de eene tak de *bladen*, in de andere de *vruchten* vertoont werden.

A. Wyſt aan een *bladt* in grooter *gedaante*.
B. Een *dubbelde vrucht*.

OBSERVATIO.

Supra in textu a *Rumphio* adnotatur, hanc eſſe Arealu *H. Malab. part.* 1. *Tab.* 27. quæ in notis ibi vocatur Ficus Malabarenſis folio cuſpidato, fructu rotundo, parvo, gemino, ut & a *Plukn* in *Almag. p.* 144 *T.* 178. *Fig.* 2. & *Boerh. Ind. H. L. Bat. part.* 2 *pag.* 158. Vocaturque Ficus foliis cordatis, integerrimis, accuminatis. *H. Cliff. p.* 471. & *Royeni Fl. Leid. prodr. p.* 212.

AANMERKING.

Boven ſtaat in de Text van *Rumphius* aangetekent, dat deeze boom is de Arealu van de *Hortus Malab.* eerſte deel *Tab.* 27. welke in de aantekening aldaar genaamt wert de Malabaarſche Vyge-boom met een puntig bladt, en een kleyne ronde, dubbelde vrucht, zo als ze mede van *Pluknet* genaamt wert in zyn *Almag. pag.* 144. *Tab.* 178. *Fig.* 2. en van *Boerhave* in het tweede deel van de Index H. L. Bat. *pag.* 158. Verders wertze in de *Hortus Cliffort. pag.* 471. genaamt de Vygeboom met hertformige, heele, en puntige bladeren, gelyk ook van de Heer *van Royen* in zyn *Fl. Leid. prodr. p.* 212.

CAPUT SEPTIMUM.

Caprificus Amboinenſis. Goudal. Habuol.

JAm quædam deſcribemus genera, quæ ad *Caprificum* magis accedunt, ac cum Varinga nullam aliam gerunt adfinitatem, niſi quoad fructus & lac: Binæ ejus inveniuntur ſpecies, quæ mihi dicuntur *Caprificus eſculenta*, & *Caprificus Chartaria*.

Primo *Caprificus Amboinenſis Eſculenta*, multas iterum habet varietates, ex regionum varietate, quas omnes comprehendo ſub binis ſpeciebus, *latifolia* nempe & *anguſtifolia*.

Latifolia Goudal alta eſt arbor, ſatis craſſum gerens truncum, cortice pallide cinereo & glabro obductum, qui prope radices in magnas & ſinuoſas alas dividitur, ejus coma gravis eſt & ample extenſa, paucos tamen gerens majores & incurvos ramos, qui in ſummo in plurimos minores dividuntur: Rami autem majores nodoſi ſunt, & in brevia diviſi genicula, circuli vero geniculorum non undique ramum ambiunt. Nodi hi in junioribus etiam obſervantur truncis, ubi fructus dependerunt, ſic & ramuli quoque nodoſi ſunt, in minora genicula diviſi, ac viridi obducti cortice, atque interne albo & aquoſo repleti corde ſeu medulla inſtar Sambuci, hiſce folia inſident arcte ſibi juncta, longis inſidentia petiolis, hæc autem ſunt magna, cordiformia, quorum quædam ſunt rotundiora, quædam acutiora, & inferius rotunde auriculata, prope petiolum quinque nervi concurrunt, ad oras autem non ſunt ſerrata, ſed integra, palmam longa & lata. Juniora vero folia longiora ſunt & majora, pedem nempe & ultra longa, novem & decem pollices lata, ad oras parum ſerrata, rugoſa, flaccida, ſuperne pilis firmis ſcabra & hirta, ac prope petiolum rubra macula notata, uti & nervi ibi quodammodo rubent. Vetuſta autem folia glabra ſunt & æqualia, ac ſine ordine ramis inſident, qui in plurimos breves ac pingues dividuntur ramulos laterales.

Hæc

VII. HOOFDSTUK.

De Amboinſche wilde Vyge-Boom.

N*U zullen wy eenige geſlachten beſchryven, die de* Caprificus *nader komen, en met de Varingen geen ander gemeenſchap hebben, dan aan de vruchten en melk. Men heeft 'er twee geſlachten van, die ik noeme* 1. Caprificus Eſculenta. 2. Caprificus Chartaria.

Eerſtelyk: Caprificus Amboinica Eſculenta, *heeft wederom veele veranderingen na de verſcheidentheid der landen, die ik allegaar begryp onder twee zoorten,* latifolium *en* anguſtifolium.

Latifolia *of breedbladige* Goudal *werd een hogen boom, met een redelyk dikken ſtam, een ligt-graauwe en effene ſchorſſe, die hem by de wortel in groote en bochtige vlerken verdeelt; de kruyn is ſwaar en wyd uytgebreid, dog met weinige en kromme hoofd-takken, die hun aan 't uyterſte in veele takjes verdeelen. De hooft-takken zelfs zyn knoeſtig, en in korte leden verdeelt, doch ſluyten de kringen van de leden niet geheel rondom; dezelve knoeſten ziet men ook aan de jonge ſtammen, daar de vruchten gehangen hebben, desgelyks zyn de korte takken knoeſtig, in korte leden verdeeld, en met een groene ſchorſſe bedekt, binnen met een wit waterachtig hert, als Vlier, daar aan ſtaan de bladeren, digt aan malkanderen op lange ſtelen, dezelve zyn groot, hartformig, zommige ronder, zommige ſpitzer, achter met ronde ooren, en by den ſteel ſtooten vyf zenuwen t'zamen, aan de kanten ongekerft, een ſtaande hand lang en breed. De jonge bladeren zyn grooter en langwerpiger, te weten een voet en meer lang, negen en tien duymen breed, aan de kanten een weinig gezaagt, rimpelig, ſlap, aan de bovenſte zyde met ſtyve haartjes bezet, en by den ſteel een rood plekjen hebbende, gelyk ook de zenuwen aldaar wat rood zyn. De oude bladeren zyn glad en effen, en ſtaan zonder ordre rondom de takken, die hun in veele korte en vette zyde-takjes verdeelen.*

Deze

Hæc arbor flores non producit, uti nec omnes Varingæ ſpecies, ejusque fructus ex trunco progerminant, atque ex vicinis ipſi craſſis ramis, immo ſæpe tam humiliter, ut ex radicibus elevatis excreſcant, plurimi vero ſimul dependent ex brevibus racemis inſtar Uvarum, craſſis brevibusque inſidentes pedunculis ſurſum incurvatis. Formam quoque gerunt ac magnitudinem ſemi perfectorum Ficorum ſeu Groſſulorum, vel inſtar majorum ſclopeti globulorum, quorum quidam minores ſunt, ex rotundo plani ſeu compreſſi, ac ſuperius profunda notati foveola ſeu umbilicati. Externe pallide rubent, ſeu incarnatum gerunt colorem, albis maculis ſeu punctulis ornati ſunt, non protuberantibus, ſed planis & glabris, intus alba repleti ſunt ac dura carne inſtar Raparum ſeu Nucum avellanarum recentium, cui ad interiorem partem adhærent plurima granula more Ficorum, ſed ſicciora ſunt, in illorum centro cavitas invenitur rhomboides, ſi fructus hi incidantur.

Qui penitus maturi ſunt, non ita rubent, ſed flavi ſeu ſordide albi ſunt, nec ſapor ipſorum etiam ita valet, ſemi-maturi enim rubentes eſui quam aptiſſimi ſunt, ipſorum vero ſapor eſt fatuus, & aquoſus cum levi adſtrictione, quaſi eſſet mixtus ex Caſtaneis & Rapis, indigeno ſtomacho & ori ſatis gratus, noſtræ vero nationis ſtomachum gravant, atque obpreſſionem cauſſant. Fructus porro, folia, & cortex ſauciati, præſertim ille trunci copioſum emittunt lac album, dulce, ad Vaccinum lac ſapore & colore proxime accedens, ſed magis adſtringens, atque mox viſcoſum eſt, ſi aliquamdiu ſteterit: Baccæ autem raro turgent lacte.

Anni tempus. Fructus potiſſimum Junio & Julio obſervantur, quo tempore juniora plærumque demittit folia, ac brevi poſt nova regerminant: Trunci lignum eſt album, molle, ſuccoſum, ac recens grave, ita ut in aqua fundum petat, ſed facile exſiccatur, atque ex plurimis volvulis ſibi adunatis videtur eſſe compoſitum, ita ut non ſit ſolidum, ſed fungoſum, & copioſo turgeat ſucco, quo ſenſim exſiccato hoc lignum leve eſt. Atque ſiccum aquæ injectum per aliquod tempus in ipſa ſupernatat, ſed ſenſim hanc inbibens graveſcit, ac fundum petit. Alæ ſolidius gerunt lignum, venarum vorticibus intricarum, ac ſinibus ſuis elegantes formant crateres & cellulas, in quibus aqua pluvialis ſtagnat.

Valles amat frigidas, per quas rivuli decurrunt, ut & planas & umbroſas ſilvas, in quibus ſolum eſt ſaxoſum, in Lariques regione talia decurrunt flumina inter montium pedes, ita ut ibi ſit via quaſi inter duos altos muros exſtructa, ubi plerumque hæc arbor reperitur, quæ pluvioſis menſibus fructibus adeo eſt onuſta, ut totus truncus ruber adpareat.

Secundo *Caprificus anguſtifolia* ſimilis eſt arbor, brevibus & geniculatis ramis ornata, qualis & junior truncus eſt, ejus folia ſunt longiora & anguſtiora, inſtar oblongi cordis formata, inferius parvis ac ſubrotundis auriculis donata, in medio autem latiſſima ſunt, ſex, ſeptemque pollices longa, quatuor & quatuor cum dimidio lata, juniora vero novem pollices longa ſunt, quinque cum dimidio lata, glabra penitus, nec iſtis rubris maculis prope petiolum notata, ubi tres nervi in his concurrunt, æqualia quoque ſunt nec ſerrata in hac ſpecie, tam vetuſta quam juniora; rami, quibus inſident, externe virides ſunt, & medulla alba repleti, inſtar Sambuci, atque ubique lac album emittentes, uti in priore ſpecie.

Fructus eodem modo ex trunco progerminant racemoſi, ſed magis vagi, & rariores, majores & planiores quam in præcedenti, inſtar caſeoli, ſeu ſemiplani & compreſſi Fici, ſuperius magna fovea impreſſi, pallide virentes, externe glabri, nec albis maculis notati, nec rubentes, ſed ſenſim ſquallide lutei, nec unquam molles, in ſiccis tantum menſibus maculas quasdam contrahunt rubentes, intus vero repleti ſunt alba & dura carne, granulaque & cavitas ſunt uti in priore, nec crudi ita edules ſunt: Contra tenera hujus ſpeciei folia ad cibum magis expetuntur quam præcedentis, tam cruda quam cocta, quæ ſaporem gerunt fatuum & Rapaceum.

Sub

Deze boom bloeyd mede niet gelyk alle Varingas, en de vruchten komen voort uyt den ſtam, en de naaſte dikke takken, zo laag, dat men ze zelfs op de uytkykende wortelen vind. Zy hangen aan korte getakte troſjes by malkanderen, gelyk druyven, aan korte dikke ſteeltjes, opwaarts gekromt. Zy hebben mede de gedaante en grootte van half-volwaſſene Vygjes, of van een groote Musquets-kogel, zommige ook kleender, uyt den ronden plat gedrukt, en voor met een diep kuyltje. Van buyten zyn ze ligt-rood of incarnaat, met witte plekjes of puntjes, niet uytſtekende, maar effen en glad, binnen een wit hartachtig vleeſch, als Rapen of verſche Hazel-noten; aan 't welke na binnen toe kleven veele kleene korltjes, na de manier der Vygen, dog drooger, en recht in de midden hebbenze een holligheid, die meeſt ruyts-gewys is, als men ze open ſnyd.

De geheel rypen verliezen veel van hare rodigheid, en werden geel of vuyl-wit, dog aan de ſmaak geenzints beter, want de half-rype, die nog rood zyn, agt men bequaamſt om te eeten, haar ſmaak is laf, en waterachtig, met een kleene zamentrekking, uit die van de Caſtangien en Rapen gemengt, voor een Inlandſe mond en maag redelyk aangenaam, dog by onze Natie drukkenze de maag wat, en maken derzelfs krop benauwt. Voorts vruchten, bladeren, en ſcherſſe gequetſt, inzonderheid de ſcherſſe des ſtams, geven een overvloedige witte melk uit, zoet, ende Koe-melk aan ſmaak en coleur zeer gelyk, dog meer zamentrekkende, en word ſtraks kleeverig, als 't wat ſtaat, de bezien hebben maar weinig van deze melk.

Sayſoen. *De vruchten ziet men meeſt in Juny en July, om welken tyd hy ook meeſt zyne jonge bladeren wegwerpt, en kort daar na weder jonge gewint: 't Hout des ſtams is wit, week, zappig, en verſch zynde zwaar, zo dat het ook in 't water zinkt, maar droogt ligt op, en ſchynt van vele rollen over malkanderen gewonden te zyn, zo dat het niet digt is, maar voos, en vol vogtigheid ſtekende, dewelke metter tyd opdrogende, dit hout gantſch ligt maakt. Dit droge hout dan weder in water komende, zal 'er een tyd lang op dryven, maar 't water ingezogen hebbende, wat zwaarder, dan 't groene, en gaat te grond. De vlerken hebben een vaſter hout, met eenige drayingen van aderen, en maken met hare bogten verſcheide bakken, en celletjes, zo dat het regenwater daar in ſtaan kan.*

Hy waſt gaarne in koude valeyen, daar revieren doorlopen, ook in alle vlakke en ſchaduwachtige Boſſchen, daar een ſtenige grond is, in 't diſtrict van Larique lopen diergelyke revieren, tuſſchen de kloven der bergen, zo dat men daar doorgaat, als tuſſchen 2. hoge muuren, en daar vind men gemeenelyk deze bomen ſtaan, en in de regen-maanden zo vol vruchten hangen, dat den gehelen ſtam rood ſchynt.

2. *De ſmalbladige Vyge-boom is een diergelyken boom, ook met korte en geknede takken, gelyk den jongen ſtam eenigzints is, de bladeren zyn ſmalder, als een langwerpig hart, achter met kleene ronde ooren, dog in de midden zynze breedſt, 6. en 7. duimen lang, 4. en 4½. breed, dog de jongen zyn 9. duymen lank, 5½. breed, geheel glad, en zonder voornoemde roode plekjes by den ſteel, alwaar 3. zenuwen t'zamenſtooten, zyn ook effen, en zonder eenige tanden aan den rand, ze wel jonge, als oude, de takken, daar ze aan ſtaan, zyn buiten groen, ook met een wit hert, als Vlier, en over al witte melk uytgevende, gelyk 't voorige.*

De vruchten waſſchen op dezelfſte manier uit den ſtam, en aan troſjes by malkanderen, dog ydeler, en weiniger in 't getal, grooter en platter dan de vorige, gelyk een kaasken, of half plat gedrukte Vyg, voor met een groot kuiltje, ligt- of appel-groen, van buiten glad, en zonder witte punctjes, niet rood werdende, maar metter tyd vuyl-geel, dog nooit week, alleenlyk in de droge-maanden gewinnenze eenige ligt roode plekjes, van binnen hebbenze een wit hartachtig vleeſch, greyntjes en een holligheid, als 't voorige, zo bequaam niet, om rauw te eeten, daar en tegen de jonge bladeren van deze zoort, werden meer tot de koſt gebruikt, dan de voorgaande, zo wel rauw, als gekookt zynde, van ſmaak laf en Raapachtig.

Onder

Sub externo trunci cortice ambæ hæ ſpecies ac potiſſimum ultima alium ſolidum & lentum gerit corticem ſeu librum ligno incumbentem, qui nulla vi diffringi, ſed in longitudinem & latitudinem extendi & deduci poteſt, uti poſtea id ulterius indicabitur. Totus vero cortex dulcem gerit ſaporem inſtar teneræ Pinangæ; Anni tempus & ſolum cum antecedenti convenit.

Ambæ propagantur tam per craſſos ramos, quam per maxima granula, quæ per avium ſeceſſum hinc inde projecta in hortorum areia ſæpe progerminant.

Nomen. Latine *Caprificus Amboinica*, prima *latifolia*, altera anguſtifolia, Belgice *Wilde Vygen van Ooſt-Indie*, Malaice *Gaudal*, Javanice *Condang*, aliis vero Malaienſibus & Macaſſaris *Birani* & *Virabi* vocatur. Ternatice *Tsjorro*, Amboinice in Hitoea *Habuol* & *Malauuol*, in Leytimora *Malabuur*: ultima vero ſpecies ſeu anguſtiſolia peculiariter vocatur *Sacca*, quod nomen potiore jure ſubſequenti tribuo, in Loehoea *Mattabe* & *Mattabu Malamabo*, & *Malamabulo*; Macaſſarenſes quidam hanc quoque vocant *Krótje*, anguſtifoliam nempe, in Banda *Burang*, in Baleya *Haät* dicitur.

Locus. Hæ arbores per totam aquoſam Indiam notæ ſunt, plurimæ vero in Orientalibus obcurrunt inſulis, & licet in quibusdam locis varictas quædam in hiſce obſervetur, ad has tamen binas ſpecies commode reduci poſſunt. Exempli gratia *Birani* in Macaſſara creſcens eſt ex anguſtiſoliis, ejus vero fructus ſunt magni & rotundi, ac ſenſim obſcure rubentes, qui coqui etiam poſſunt & edules ſunt, ejus folia quoque minora ſunt & oblongiora Amboinenſi, ad Varingæ folia magis accedentia.

Uſus. Hoc lignum recens gravius eſt, ſed molle, nullique tigno aptum, iis autem conducit, qui continuum alere ignem tenentur, qualis ad Aracæ & calcis exuſtionem requiritur & deſideratur, ſi enim fere ſit ſiccum, lente ardet inſtar ceſpitis, ſique ſemel ignem conceperit, conſtanter hunc alit & fovet, aliis vero lignis addendum eſt, ſi clara deſideretur flamma; Rubri fructus tam latiſoliæ Amboinenſis, quam anguſtifoliæ Macaſſarenſis apud vulgus magno in uſu ſunt ad cibum, ac potiſſimum tempore penuriæ & famis: Crudi eduntur cum Sale, Canariis, & ſiccis piſcibus, meliores autem ſunt diſſecti, & a granulis depurati, quæ abjiciuntur, reſtansque alba & duriuscula caro cum aliis herbis in aqua ebullitur.

Balevenſes conſciſſos & depuratos ſiccant fructus, quos ſervant in uſum penuriæ tempore, quos ſimul cum Oryza coquunt, ut copioſius exhibeant nutrimentum; ſæpius cum admiratione conſpexi, incolas tantopere hosce expetere fructus, ac tam avide illos comedere, quum Europæorum ſtomachum adeo adgravent, ac tam difficile digerantur quam panis ab Amboinenſi

Tenera autem præfero ac mollia folia, quæ a cunctis hiſce indigenis eduntur tam cruda cum Bocaſſan & piſcibus, quam cocta cum viridi Cadjang; Æthiopes Hitoenſes trunci lac propinant pueris, qui incipiunt laborare variolis Amboinenſibus, ut melius erumpant, rubri quoque hujus arboris fructus ſeu poma antidotum ſunt piſcium noxiorum, ac præſertim Utricularii, ſi incaute comeſti fuerint.

In inſula Bandenſi Poekeron dicta hæc arbor copioſe obcurrit, quæ radicibus ſuis ac aliis ſupra terram mirum in modum concreſcit, multasque ſormat foveas & crateres, in quibus ſemper aqua pluvialis ſtagnat, quæ optimum hominibus præbet potum, ex quo vivunt. Hujus radices etiam eduntur tanquam antidotum, ſi venenati quidam fructus vel piſces comeſti fuerint. Ex dicto cortice lento, qui ligno incumbit, Alphorenſes Boeronem & Ceramam inhabitantes norunt ope ſubactionis & extenſionis tenuem formare texturam, ex qua *Tsjedakkos* ſeu campeſtria fabricant, quæ circa medium circumvolvunt corpus, ac porro nudi ſunt. Quum *Tsjedakkos* hæc Amboinice vocentur *Sakka*, hinc quidam hanc arborem *Sakka* vocant, ac cum ſubſequenti confundunt.

Ejus cortex comeſtus, vel aquæ incoctus, ac propinatus vim habet refrigerandi in ſebribus & Dyſenteria ſiſtenda, quem in finem Amboinenſes quidam

Onder de buitenſte ſchorſſe des ſtams hebben beide deze zoorten, dog voornamentlyk deze laatſte, een andere vaſte en taye baſt, naaſt 't hout leggende, die met geen geweld in ſtukken getrokken, maar wel in de lengte, en breedte van malkander uitgerekt kan werden, gelyk wy hier na zullen zeggen. Den geheelen baſt is zoet van ſmaak, als een jonge Pinang. Sayſoen en grond zyn een en 't zelfde met 't voorgaande.

Beyde worden ze voortgeplant, zo door dikke takken, als door de grootſte van de greyntjes, die door den afgang der vogelen hier en daar geſmeten werden, en ook dikwils op de bedden van de Thuynen opkomen

Naam. *In 't Latyn* Caprificus Amboinica, *d'eerſte* latifolia, *en de tweede* anguſtifolia, *in 't Duits* Wilde Vygen van Ooſt-Indiën, *op Maleyts* Goudal, *op Javaans* Condang, *by andere Maleyers en Macaſſaren* Birani *en* Virahi, *op Ternataans* Tsjorro, *Amboinſch op Hitoe* Hahuol *en* Malahuol, *op Leytimor* Malahuur, *dog de laatſte zoorte of* anguſtifolia *noemenze in 't byzonder* Sacca, *welken naam ik met beter reden de naaſtvolgende geef. Op Loboe* Mattahe *en* Mattahu Malamaho, *en* Malamahulo; *zommige Macaſſaren noemen hem ook* Krótje, *te weten de* anguſtifolia. *Op Bandanees* Burang. *Baleys* Haät.

Plaats. *Deeze boomen zyn bekent door geheel water-Indiën, dog wel de meeſte in deze Ooſterſche Eylanden, en alhoewel men hier en daar eenig verſchil onder dezelve ziet, zo konnenze egter gevoeglyk onder deze twee zoorten gebragt worden. By voorbeeldt, de* Birani *op Macaſſer is een* anguſtifolia; *maar haare vruchten zyn groot en rood, ja metter tyd donker of bruyn-rood, bequaam om te koken, haare bladeren zyn ook wat kleender en langwerpiger dan de Amboinſche, en de Waringen gelyker.*

Gebruik. *Dit hout verſch zynde is wel ſwaarder; dog week, en tot geen timmerhout bequaam, maar wel voor die gene, die een geſtadig vuur moeten houden, gelyk by 't Arak en kalk branden, want wind-droog zynde brand het langſaam, gelyk turf, en eens ontvonkt zynde gaat 't niet ligt uyt, dog men moet 't altyd onder ander hout mengen, als men een ligte brand hebben wil: De roode vruchten, zo van de* latifolia *hier in Ambon, als van de* anguſtifolia *op Macaſſer, zyn by 't ſlegte Volkje zeer in gebruik tot de koſt, dog meer een ſteunzel en zoher behulp in hongersnood. Zy werden rauwh gegeeten met zout, Canaris, en droge viſſchen, maar beter zynze, als menze opſnyd, de binnenſte korl wegſmyt, en het reſterende witte, en hardachtige vleeſch met ander* Sayor *en water wat opkookt.*

De Baleyers drogen de opgeſnedene en gezuyverde vrugten, en bewarenze tegen de duren rys-tyd, om als dan te zamen onder rys te koken, op dat dezelve te meer ſtrekke. Ik hebbe dikwils met verwonderinge aangezien, dat de Inlanders zo veel werk van deze vruchten maken, en dezelve zo graag eeten, daarze nochtans een Europeaanze maag zo merkelyk beſwaren en drukken, of immers zo qualyk bekomen als een Amboinees het brood eeten.

Meer houde ik van de jonge malſſe bladeren, welke by alle deze Eylanders gegeten worden, zo rauw met Bocaſſen en viſſchen, als gekookt, onder groene Cadjang. De Mooren op Hitoe, geven de melk uyt den ſtam de kinderen die de Amboinſche pokken beginnen te krygen, om dezelve uyt te dryven, zo werden ook de roode appeltjes voor een tegengift gehouden, tegen de ſchadelykheid van den viſch Opblazer genaamt, als men daar van gegeten heeft.

Op 't Bandaaze Eyland Poekeron vind men deze bomen zeer veel, dewelke met hare wortelen of vlerken boven de aarde wonderlyk tot malkander waſſen, en veele kuylen en bakken maaken, waar in altyd regenwater ſtaat, dat goed verſch drinkwater geeft, daar van men kan leven; men vind zulke kuylen dewelke altemet een pot water inhouden. De wortelen werden ook gegeeten als een tegengift, als men eenige venynige viſſchen of vruchten gegeeten heeft. Uyt de voornoemde taaye baſt, die tegen 't hout aanleyt, weten de Alphoerezen van Boero en Ceram, alleenlyk door kneden en rekken, een dun geweef te maken, waar uyt zy haare Tsjedakkos *maken, en die zy om 't middellyf gewonden dragen, en voorts naakt lopen. Dewyl men nu deze* Tsjedakkos *in 't Amboinſch* Sakka *noemt, zo komt het, dat zommige dezen boom* Sakka *noemen, en met de volgenden vermengen.*

De ſchorſſe gegeeten, of in water gekookt en gedronken, heeft een verkoelende kragt in koortzen, en ſtopt de roode-loop, tot welken einde hem dan zommige Amboi-

hanc prope ædes ſuas plantant, cæterum hic cortex cum Siri & calce maſticari poteſt defectu junioris Pinangæ, cujus ſaporem optime æmulatur.

In Banda piſcatores ejus lignum ſiccum multum adhibent ad ignem fovendum in navigiis ſuis, pali etiam ex hoc ligno fabricati in aqua marina & litore quam durabiliſſimi ſunt. Fructus ſemi-maturi tam crudi quam cocti cibo inſerviunt, penitus enim maturi rubedinem perdunt, ſqualide luteſcunt, & inſipidi ſunt.

Tertia hujus generis ſpecies eſt omnino ſilveſtris, nec ullius uſus, unde & hanc tantum commemoro, ejus folia illis anguſtifoliæ ſunt ſimilia, ſed paulo latiora, obſcure virentia, externe rugoſa, ſaporis amaricantis, unde ſunt edulia, in Hitoea vocatur *Tollat.* Apud Hitoenſes alia inſuper *Habuol* obcurrit ſpecies, forte eadem cum Macaſſarenſium *Birani.* Ejus folia paulo ſunt acutiora, firmiora, & glabriora illis *Habuol*, fere inſtar illorum *Ovifera*, inferius binas gerentia auriculas rotundas, quæ tam arcte ſibi incumbunt, acſi folii petiolus cum ipſis concretus eſſet. Altiſſimæ ſunt arbores, ipſarumque fructus illos *Habuol* referunt, ſed ſunt majores, ex fuſco nigricantes, quique ſemi-maturi edules ſunt, maturi enim & nigri arenoſi ſunt & inſipidi Lignum eſt inſtar illius *Habuol*, ſed ſolidius, cortex craſſus eſt, lentus, & lacteſcens, qui cum Pinanga maſticatur contra Diarrhæam. Ex fruſtis nodoſi ligni & alarum mulierculæ patinas formant parvas, quibus fila conglomerant.

Habuol radices aquæ incoctæ & propinatæ acrimoniam & ardorem Gonorrhææ temperant, radix autem *Accar Caſſu* cum Siri Pinanga ſimul maſticanda eſt ac ſuccus deglutiendus.

Peralu *Hort. Malab. part.* 1. *Fig.* 28. deſcripta hujus videtur eſſe ſpecies, ipſarum varietas potiſſimum hac in re ſita eſt, quod *Goudal* noſtra fructus gerat racemoſos ex ipſo trunco & radicibus, nec longa iſta fila ex ramis emittat, uti *Peralu.* Sic etiam mihi non obſtat ſilveſtres haſce Ficus *Sycomorum Indicam* vocari, uti commentator in iſtud caput adnotat.

nezen by haare huyzen planten, anders kan men dezelfde ſchorſſe met Siri en kalk eeten, by gebrek van jonge Pienang, wiens ſmaak hy zeer wel nabootſt.

In Banda gebruiken de Viſſchers dit drooge hout veel, om vuur daar mede in haare Praauwen te houden. De palen van dit hout gemaakt, zyn in zee-water en op ſtrand zeer durabel: Tot 't eeten, 't zy raauw of gekookt, moet men altyd de half rype vruchten kiezen, want de geheel rype verliezen haare roodigheid, worden vuyl-geel en onſmakelyk.

Daar is nog een derde zoort van dit geſlagt, doch gansch wilt, en van geen gebruyk, dierhalven ikze maar tot memorie hier ſtel. De bladeren zyn die van anguſtifolia *gelyk, wel zo breed, donker-groen, van buyten ruyg, van ſmaak wat bitter, en dierhalven niet eetbaar; op Hitoe noemen ze het* Tollat. *By de Hitoeëzen is nog een zoorte van* Hahoul, *en miſſchien 't zelve met der Macaſſaren* Birani. *De bladeren zyn wat ſpitzer, ſtyver, en gladder dan die van* Hahuol, *bykans als die van* Ovifera, *agter met twee ronde ooren, zo digt op malkander geſloten dat het ſchynt of den ſteel onder aan 't blad vaſt waſt. Het werden zeer hooge boomen, de vruchten zyn als die van* Hahuol, *wat grooter, uyt den bruynen na den ſwarten toetrekkende, die men half ryp raauw eeten moet, want ryp en ſwart geworden zynde, wordenze zandig en onſmakelyk. Het hout is als dat van* Hahuol, *doch wat vaſter, den baſt dik, taay, en melkig, dewelke gebruykt word met Pienang gegeten tegens de buyk-loop. Uyt de ſtukken en 't warrige hout van de vlerken, maken de Vrouwen kleyne bordjes, waar op zy garen winden.*

De wortelen van Hahuol *in water gekookt en gedronken, verzagten de ſcherpigheid en brand in de Gonorrhea, doch men moet de wortel* Accar Cuſſu *met Siri Pinang daar by knouwen, en 't zap daar van inzwelgen.*

Peralu in Hort. Malab. part. 1. Fig. 28. *beſchreven, ſchynt een ſlag hier van te zyn, beſtaande 't verſchil meeſt hier in, dat onzen* Goudal *zyne vruchten troswys by malkander draagt, zelfs aan den ſtam en wortelen, ook geene lange draden uyt zyne takken geeft, gelyk van* Peralu *gezegt werd. Zo heb ik 'er ook niet tegen, dat men deze wilde Vygen voor een* Sycomorus Indica *houde, gelyk den Commentator op 't zelfde Kapittel ook toeſtemt.*

Tabula Nonageſima Tertia

Ramum exhibet *Caprifici Amboinenſis*, quæ eſt Ficus foliis ovatis integerrimis obtuſis, caule inferne radicato *Linn. H. Cliffort. p.* 471. ubi & huic jungitur Ficus Bengalenſis, folio ſubrotundo, fructu orbiculato. *Comm. H. Amſt. part.* 1. *p.* 119. *T.* 62. & Ficus Americana, latiore folio venoſo ex Curacao. *Plukn. Almag. p.* 244. *T.* 178. *Fig.* 1.

De drie- en negentigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Amboinſche wilde Vyge-boom*; welke is de Vygeboom met heel breede, en ſtompe bladen, wiens ſtam zig van onderen in veele wortelen uytſpreydt by *Linn.* in de *Hort. Cliffort. p.* 471. alwaar deze ook toegevoegt wert den Bengaalſche Vyge-boom, met een rondachtig bladt, en een ronde vrucht van *Commel.* in de *Hort. Amſt. eerſte deel, p.* 119. *Tab.* 62. en de Americaanſe Vygeboom met een breedt dik bladt uyt Curaſſauw van *Plukn.* in zyn *Almag. p.* 244. *T.* 178. *Fig.* 1.

CAPUT VIII.

CAPUT OCTAVUM.

Caprificus Chartaria. Sakka.

IN præcedenti capite indicatum eſt, latifoliam ſpeciem Amboinenſibus itidem vocari *Sakka*, hoc vero nomen huic proprie arbori competit, quam hic deſcribemus, & quæ cum utriſque prioribus ſpeciebus magnam gerit adfinitatem, præſertim cum anguſtifolia; eſt enim adulta arbor, corticem gerens glabrum & albicantem, raras parvaſque alas prope radices & ad ramos, qui glabro ac viridi obducti ſunt cortice, ex quo album ac dulce exſtillat lac, ſi vulneretur, rarius autem ex trunco, quodque alba lintea fuſcis inficit maculis.

Ejus folia minora ſunt illis *Malabuols* primæ ſpeciei, ex oblongo cordiformia, plerumque ſeptem, decem, & undecim pollices longa, quinque, ſex, & ſeptem lata, ac ſenſim in apicem anguſtata, magisque flaveſcentia prioribus, prope petiolum tres majores nervi concurrunt, longisque inſident petiolis inordinatæ circa ramos. In junioribus arboribus oblongiora ſunt, undecim nempe ac duodecim pollices longa, ſeptem lata, & integra, quædam vero ex vetuſtioribus breviora ſunt & rotundiora, ſemper vero pollicem longiora ſunt quam lata.

Fructus plani ſunt Fici, ſuperius profunda fovea notati ſeu umbilicati, illis præcedentis latifoliæ omnino ſimiles, externe pallide virentes, paucisque albis maculis variegati, maturi vero flaveſcunt. Hi fructus non in trunco obſervantur, uti in prioribus binis *Habuol* ſpeciebus, ſed in ramis inter & poſt folia. Hæc quoque arbor peculiarem internum gerit corticem ipſi proximiorem ligno, qui tenuior & lentior eſt priore, ac proinde aptior eſt ad texturam quandam ex illo formandam, uti id poſtea indicabitur, ejus lignum eſt album, molle, multisque ex vorticibus & intricatis venis conſtat.

Nomen. Latine *Caprificus* ſeu *Sycomorus chartaria*, ſunt enim hæ ſpecies Ficuum ſilveſtrium Indicarum, quibus bina hæc competunt nomina: Malaice & Amboinice *Sakka* vocatur.

Locus. In Cerama hæ arbores obcurrunt in campis planis & tenuibus ſilvis, raro in Amboina, ibique in Hitoes ora.

Uſus. Hisce in inſulis fructus non eduntur, ſed a Bandenſibus illi Saceæ, ni modo ſit anguſtifolia ſpecies, contra arboris cortex ab Alphorenſibus magno in pretio habetur, liber ejus enim ſeu cortex internus, qui tranverſaliter nullo modo frangi poteſt, ſed quodammodo per longitudinem findendus eſt, ſuccoſus ac dulcia, inſtar junioris Pinangæ, hunc per aliquod tempus in aqua macerant, extenduntque quam tenuiſſime inſtar lintei rudis, nullam inſtituentes texturam, eſt autem tali modo præparatus hic liber durabiliſſimus, atque ex hoc ſilveſtres populi *Tsjedakkos* ſeu campeſtria formant, Amboinenſibus *Sakka* vocata, quibus partes pudendas obvelant, ac porro nudo incedunt corpore; hunc in finem corticem eligunt rectorum ramorum vel juniorum arborum, quæ rectos gerunt truncos, hi enim ſuccoſiores ſunt, meliores, aptioresque huic operi, recens arboris lignum adeo grave, ac ſucco repletum eſt, ut in aqua fundum petat, facillime autem ſiccatur.

Sacca Javana arbor eſt ab Amboinenſi haud multum diverſa, paulo minora gerens folia, ex ejus cortice rudiores formant chartas, ſordide albicantes, & rugoſas inſtar chartæ emporeticæ, Malaice & Javanice *Daluwan* dictas; ſic quoque in tota Celebes parte Orientali præſertim circa *Tambucco*, ut & ad occidentalem ejus plagam in ſinu Cajeli binæ obcurrunt arbores, ex quibus veſtes chartaceæ fabricantur, nihil vel parum a Javanorum *Daluwan* diverſæ.

Prima fruteſcit, ſeu arbuſcula eſt, uti puto ex genere ſilveſtris Goſſypii, quæ poſtea *libr.* 6. deſcribetur, & Tamboccanis *Woo* dicitur, altera eſt arbor alta, viri craſſitiem gerens, *Topikki* vocata, quæ quodammodo convenire videtur cum *Sacca* noſtra; ex relatu autem incolarum comperi, diverſam eſſe arborem. Magna gerit cordiformia folia non laciniata, ſed ad oras ſerrata, rugoſa, & piloſa, quæ cutis pru-

VIII. HOOFDSTUK.

Papier gevende Vyge-Boom.

IN 't voorgaande Kapittel is gezegt, dat de breedbladige by de Amboinezen ook Sakka genaamt werd, maar die naam komt eygentlyker deeze boom toe, die wy hier beſchryven zullen, en met beyde zoorten van de voorgaande Hahuol groote gemeenſchap heeft, inzonderheid met de ſmalbladige. Het werd mede een volſlagen boom, met een effene witachtige ſchorſſe, weynige en kleene vlerken, by de wortel en de takken met een effene groene ſchorſſe bekleed, waar uyt witte en zoete melk loopt, als men ze quetſt, doch weinig uyt den ſtam, die op 't witte linnen bruyne vlakken maakt.

De bladeren zyn wat kleender dan van Malahnols eerſte zoorte, als een langwerpig hart, in 't gemeen 7. 10. en 11. duymen lang, 5. 6. en 7. breed, allengskens in een ſpits toelopende, geel-groender dan de voorige, met 3. hoofd-zenuwen by de ſteel t'zamen lopende, en ſtaan op lange ſteelen, zonder ordre rondom de takken. Aan de jonge boomen zyn ze wat langwerpiger, te weten 11. en 12. duymen lang, een dito breed, beyde met geheele kanten, zommige van de ouden werden korter en ronder, dog altyd ruym een duym langer zynde dan breed.

De vruchten zyn platte Vygen, met een merkelyken kuyl voor aan, die van de voorgaande breedbladige geheel gelyk, van buyten ligt-groen, met weinige witte puntjes, ende ryp wordenze geelachtig. Deze vruchten vind men niet aan den ſtam, gelyk aan beyde de voorgaande zoorten van Hahuol, maar aan de takken, tuſſchen en agter de bladeren. Zo heeft ook dezen boom nog een byzondere binnen-baſt, naaſt 't hout leggende, fynder en tayer dan de voorgaande, en dierhalven bequamer om eenig geweef daar van te maken, gelyk gezegt zal werden, 't hout is wit, week, vol drayingen en verwerde aderen.

Naam. In 't Latyn Caprificus of Sycomorus Chartaria, want 't zyn zoorten van wilde Indiaanſche Vygen, die men onder die beyde namen kan brengen. Op Maleyts en Amboinſch Sakka.

Plaats. Men vind deze boomen op Ceram, op vlakke velden en ligte boſſchen, weinig in Amboina, en aldaar op de Kuſt van Hitoe.

Gebruik. In deze Eylanden werden de vruchten niet gegeeten, maar van de Bandaaze Sakka wel, zo dezelve miſſchien niet de ſmalbladige is; daar en tegen de ſchorſſe is by alle Alphoerezen in groot gebruyk, namentlyk de binnen-baſt, dewelke over-dwers gantſch niet te breken is, maar wel eenigzints in de lengte te ſcheuren, zappig en zoet van ſmaak als jonge Piaang. Dezelve weken zy een poos in water, rekkenze en makenze zo dun als grof linnendoek, zonder iets daar aan te weven: Dit is zeer durabel, en daar uyt maken de voorneemde Wilde bare Tsjedakkos of breede banden, by de Amboinezen Sakka genaamt, waar mede zy de ſchamele leden omwinden, en voorts naakt lopen; tot dezen eynde nemen zy de baſt van de regte takken of jonge bomen, die een regte ſtam hebben, want dezelve zyn zappiger, beter en bequamer tot dit werk, 't verſche hout is zo ſwaar en vol vochtigheid, dat het in 't water zinkt, maar het droogt zeer ligt op.

Sakka Javana is een boom van de Amboinſche niet veel verſchillende, wat kleender bladeren hebbende, uyt wiens baſt zy een ſlag van grof papier maken, vuyl-wit en ruyg, gelyk ons pak-papier, in 't Maleyts en Javaans Daluwan genaamt; zo heeft men ook op Celebes geheele Ooſt-kuſt, inzonderheid omtrent Tambucco, en aan de Weſt-zyde in de bogt van Cajeli, tweederley bomen, waar van men papiere kleedjes maakt, niets of weinig van 't Javaanze Daluwan verſchillende.

De eerſte is een heeſter of klein boomje, na myn giſſing uyt 't geſlagt van wild Cattoen, 't welk wy hier na in 't zesde Boek beſchryven, in 't Tamboccaans Woo genaamt; de andere is een hooge boom, in de dikte van een man, genaamt Topikki, dewelke ſchynt eenige gelykeniſſe met onze Sakka te hebben; doch uyt 't verhaal der Inlanders bemerk ik, dat het een byzondere boom zy. Hy heeft groote hartvormige bladeren, zonder kepen; maar aan de

ritum excitant. Ejus fructus forte erunt juli longi inſtar illorum *Caudæ felis*, non rubri, ſed albi vel vireſcentes, nullum notabile gerentes ſemen. Sauciatus truncus lac quoque fundit, eſtque circa cor concavus, lignum ejus leve eſt & inutile, immo ipſi foco non utile eſt, quum ignem non alat.

Ob magnum ejus uſum, & ut continuo multæ ejus arbores ad manus eſſent, vetuſti trunci prope radices excidebantur, quum hi multos emittant ſurculos, qui transplantantur. Horum medius cortex ſeu liber eodem maceratur modo, contunditur, ſubigitur, inque menſa extenditur, & ad ſolem exſiccatur, uti ſupra memoratum eſt. Ejus fruſta dein in quadratam ſcinduntur formam, quorum partes adglutinantur, ac lapide poliuntur, unde tam compactam adquirunt maſſam, acſi unica eſſet veſtis, ex qua amplos formant ſaccos, qui duobus ſufficerent hominibus: Hi ſonitum edunt chartaceum, nihilominus ſunt lenti, nec rimas facile agunt, ſi modo ab humido præſerventur. In hiſce dormiunt tam viri quam feminæ, quum leves ſint, & refrigerio inſerviant, ſique aliquamdiu tractati fuerint, illum ſonitum non edunt ac molleſcunt, rudiores ſunt præcedentibus, ſed non ita craſſi, quam vulgaris noſtra charta emporetica, coloris ſordide albentis, ſeu flaveſcentis, omnino inſtar Javanorum *Daluwan*, unde & optime valent ad quævis hiſce involvenda & inpingenda. Tam ſubtiles vidi ſaccos, ut nullas ſuturas exhiberent iis in locis, in quibus adglutinati eſſent, quum vero ſordidi ſint, in aqua marina leniter eluendi ſunt, non autem circumvolvendi, ſed iterum explicandi, & ad ſolem exſiccandi, diſſolutæque ſuturæ iterum ſibi inponendæ, ac levi lapillo ſeu porcellano corniculo poliendæ.

Hæc ſecunda veſtimentorum ſpecies in Tambocco vocatur *Inike*, Malaice *Boedja*, utraque vero Javanis *Daluwan* dicuntur.

CAPUT NONUM.

Caprificus aſpera. Gobi.

HÆc ſpecies Ficuum Indicarum ſilveſtrium peculiare conſtituit genus, ab antecedentibus quam maxime diverſum, atque in binas dividitur ſpecies, in latifoliam nempe & anguſtifoliam.

Primo *Gobi* latifolia mediocris eſt arbor, obſcure viridi ſeu nigricante cortice obducta: Ejus folia inæqualis ſunt magnitudinis, quædam enim novem & decem pollices longa ſunt, ſex digitos lata, quædam quinque & ſex pollices longa, quatuor digitos lata, ſed cuncta prope ſummum latiſſima, & citiſſime anguſtata in acutum deſinunt apicem, inferius binis rotundis auriculis donata, ad oras non quidem dentata, ſed hinc inde anguloſa & ſinuoſa ſunt acſi dentata eſſent, in junioribus vero arboribus maxime dentata ſunt: Sunt autem obſcure viridia, ſicca, & firma, ad tactum rugoſa, ac fere ſpinoſa, præſertim ab inferiore ipſorum parte. Paucis pertexta ſunt coſtis transverſalibus, quæ late diſtant, interſtitia vero ſunt inæqualia, multisque venulis repleta inſtar *Varingæ*, brevibus ac craſſis inſident petiolis, plerumque oppoſita, ſed non certum obſervant ordinem.

Fructus non tantum ex cunctis excreſcunt ramis, ſed ex ipſo etiam trunco usque ad radices, & ubi denudatæ ſunt, qui vero ex ſurculis progerminant, ſolitarii dependent, groſſulos referentes ex foliorum alis, ſuntque rotundi inſtar globuli ſelopeti, ac ſuperius umbilicati, pallide virentes, albis ac cæruleis maculis notati, ad tactum rugoſi.

Caro exterior alba eſt & granuloſa, & dentibus inciſa viſcoſa, ſed lacte caret, intusque granula continet uti Fici, qui vero ex trunco propullulant, racemoſi ſunt plures ſimul dependentes. Ex minoribus ramis & foliis nullum exſudat lac, ſed tantum ſuccus penitus viſcoſus & lacteus ex trunco exfluit, uti & ex fructibus ab illo pendulis.

Sponte creſcit in vallibus, quidam vero ipſam plantant prope ædes per arbuſculas.

Hæc

kanten gezaagt, ruyg en hayrig, dewelke op de huyd een jouken maken. Zyne vruchten zullen zyn lange ſtaarten, gelyk die van Cauda felis, *niet rood, maar wit of groenachtig, zonder kennelyk zaad. De gequetſte ſtam geeft meede melk, omtrent 't hert hol, 't hout is ligt en ondeugent, zelfs tot het branden onbequaam, om dat het geen vuur houd.*

Wegens zyn groot gebruyk, en om dat men geſtadig veele boomen by der hand zoude hebben, zo plag men de oude ſtammen by de wortel om te houwen, wanneer dezelve veele ſcheuten uytgeeft, die men dan afſteekt en verplant. De middelſte baſt hier van werd op diergelyke manier geweekt, gekneed, op een tafel uytgebreyd, en in de Son gedroogt, als voren. De ſtukken werden daar na vierkant geſneden, met de aarden op malkander geplakt, en met een ſteen gelikt, zo werd het zo vaſt als of het een kleed was, daar uyt ze dan groote wyde zakken maken, waar in twee perzonen gemakkelyk konnen gaan. Deeze kleedjes rammelen als papier, niet te min zyn ze tay, en ſcheuren niet ligt, als men ze maar voor vogtigheid bewaart. Hier in ſlapen zo wel mannen als vrouwen, om dat ze ligt en koel zyn, ook door 't handelen dat rammelen verliezen, en gedweeg werden; zy zyn wat groover dan de vorige, dog qualyk zo dik als ons gemeen pak-papier, vuyl-wit of geelachtig van coleur, t'eenemaal als 't Javaanze Daluwan, *daarom ze ook zeer bequaam zyn om alderhande goed daar in te winden, en te pakken. Men vind zodanige zakken, die zo ſubtiel op malkander gepapt zyn, dat men de voegen qualyk bekennen kan; wanneerze vuyl geworden zyn, moet men ze in zeewater zagjes kneeden, zonder wringen weder uytbreyden, en in de Son drogen, de losgegane voegen weder op malkanderen leggen, met een ligt-ſteen of Porcellaan hoorntje weder overſtryken.*

Deze tweede zoorte van kleedjes, noemt men op Tambocco Inike, *op Maleyts* Boedja, *en alle beyde op Javaans* Daluwan.

IX. HOOFDSTUK.

De ruyge wilde Vyge-Boom.

DEze zoorte van wilde Indiaanſche Vygen, maakt een byzonder geſlagt op zig zelfs, van de voorgaande merkelyk verſchillende, en verdeeld in twee zoorten, grootbladige en kleenbladige.

Eerſtelyk: Grootbladige Gobi, *is een middelmatige regte boom, met een donker-groene of ſwarte ſchorſſe. De bladeren zyn van ongelyke grootte, want zommige zyn 9. en 10. duymen lang, 6. vingers breed, zommige 5. en 6. duymen lang, 4. vingers breed, alle na voren toe op 't breetſt, ſchielyk in een langachtige ſpitze toelopende, agter met twee ronde hillen, aan de kanten wel niet gekerft, evenwel hebbenze hier en daar bogtjes en hoekjes als tanden, maar aan de jonge boomen zyn ze merkelyk getand. Zy zyn donker-groen, droog, en ſtyf, ruyg in 't aantaſten, en bykans ſtekelig, byzonderlyk aan de onderſte zyde. Zy hebben weinige dwars-ribbetjes, en die wyd van malkander, de ſpatien tuſſchen dezelve zyn ongelyk, en met veele adertjes doorregen, als Varinga; zy ſtaan op dikke en korte ſteelen, meeſt tegen malkanderen, dog houden geen vaſte order.*

De vruchten waſſen niet alleen aan alle de takken, maar ook aan den ſtam, tot aan de wortel, en waar dezelve bloot leyd; die aan de ryskens waſſen, hangen enkeld, gelykende jonge Vygen, uyt den oorſpronk der bladeren, rond als een Musquet-kogel, en voor met een kleen kuyltje, bleek-groen, met witte en blaauwe ſtippeltjes, ruyg in 't aantaſten.

Het buytenſte vleeſch is wit en korlig, kleverig in 't byten, doch zonder melk, binnen met korls gelyk andere Vygen, die aan de ſtam waſſen, hangen met trosjes by malkander. Uyt de kleene takjes en bladeren vloeyd geen melk, maar ſlegts een weinig kleverig en melkachtig zap uyt den ſtam, als mede uyt de vruchten daar aan waſſende.

Hy waſt van zelfs in de Valeyen, zommige planten hem ook by haare huyzen, met de jonge boompjes.

Deze

Digitized by Google

Hæc ſpecies iterum ſubdividitur in albam & rubram, foliorum & fructuum forma haud multum diverſa, harum una albas & pallide virentes gerit foliorum venas & coſtas, altera vero coſtas & venas habet rubentes ſeu fuſcas, quales & fructus ſunt. Hæc latifolia ſpecies, ac præſertim juniores hujus arbores aliquando folia producunt quatuordecim pollices longa, octo lata, ſuperius latiſſima, ad oras parum ſinuoſa vel fere integra & æqualia, ab utraque parte rugoſa & fere ſpinuloſa, in vetuſtioribus vero arboribus ſuperne glabra ſunt.

Secundo, *Gobi* anguſtifolia, quæ mas habetur, folia gerit quinque, ſex, & octo pollices longa, tres digitos lata, in longum apicem deſinentia, integra, nec ſerrata niſi in junioribus arboribus, quæ raros gerunt & amplos dentes, ſique retrorſum fricentur, ſpinulæ obſervantur, quorundam vero oræ ſunt ſinuoſæ, ſuperius glabra ſunt, inferius rugoſa, ac prope petiolum tres nervi concurrunt, quorum bini laterales prope oras decurrunt; tenuibus porro pertexta ſunt venulis uti Varingæ; ex ſingula folii ala fructus dependet *Siri Boppar* fructum referens, ſed minor eſt, ac rotundus, & magnitudinem globuli ſclopeti obtinet, externe viridis, albisque maculis punctatus, rugoſus, ac fere ſpinoſus, ſi retrorſum fricetur, intus granulis repletus, inſtar *Siri Boppar.* Ex abrupto fructu copioſum exſtillat album lac, ex foliis vero rarum.

Hæc ſpecies etiam ſubdividitur in rubram & albam, harumque varietas tantum in colore venarum adparet.

Tertia inſuper *Gobi* ſpecies obcurrit, quæ glabra vocatur, a præcedentibus maxime diverſa; ejus enim folia ſunt oblonga, ſenſim acuminata, in medio latiſſima, inferius auriculata, ubi & tres nervi concurrunt, hujusque folia, petioli, & fructus omnino glabri ſunt, ac porro anguſtifoliæ *Habuol cap.* 7. deſcriptæ adeo ſimilis, ut potius ad illam referrem, quam ad *Gobi*, ſed vulgarem hac in re ſequi cogor morem.

Anni tempus. Cunctæ *Gobi* ſpecies fructus Junio producunt & ſubſequentibus menſibus pluvioſis.

Nomen. Latine *Caprificus Amboinica aſpera.* Malaice & Ternatice *Gobi.* Amboinice in Hitoea *Sajor Waſſa* & ſimpliciter *Waſſa.* In Leytimora *Utta Saſuum*, h. e. Sajor coctus. Baleyice *Haät Adam.* Macaſſarenſes quidam hanc vocant *Krotje*, quæ ambo nomina communia ſunt cum antecedente *Caprifico anguſtifolia*, & ſubſequenti *Muſſu.*

Locus. Creſcit potiſſimum in inſulis Moluccis, in aliis etiam aquoſæ Indiæ obcurrit locis, in Java, Baleya, &c. rugoſa vero ejus ſpecies ibi non ita nota eſt quam in hisce Orientalibus regionibus.

Uſus. Utræque ſpecies ad cibum adhibentur, tenera nempe ipſarum folia mollia adhucdum, ſive cruda cum Bocaſſan, ſive cocta cum alio Sajor, fructus autem crudi non ſunt edules, unde in aqua fortiter coquuntur, donec molleſcant, ſed rugoſus ipſorum cortex abraditur vel abſcinditur, tumque cibus eſt plebejus, defectu nempe alius cibi, ſatis bonum itaque ſubſidium eſt in ſolitariis inſulis vel ſilvis, novique incolas, qui per tempeſtates in tales prolapſi locos, diu vitam ſuſtentarunt foliis fructibusque hujus arboris, ac præſertim Ternatenſes hos maxime ad cibum adhibent. Aquam, in qua fructus ac folia incocta ſunt, Indicæ epotant mulierculæ, ſi tempus puerperii adſit, compertum enim eſt, fœtum quam maxime depurare a naturali muco, præſertim ſi matres tales nimium fructus vel pituitoſos cibos comederint, ſemi-maturi autem fructus coquendi ſunt, qui enim penitus ſunt maturi, arenuloſi quaſi ſunt. Ex corticis libro fila quædam tenuia fabricari poſſunt, uti ſunt retium, ſimiliaque. Idem cortex cum radice *Socci Batu* aquæ incoctus, & propinatus Dyſenteriam curat, per ſtipites propagari poſſunt hæ arbores, unde & ſæpe ad hortorum ſepes adhibentur.

Caju Djurang in Java creſcens eſt *Gobi* latifolia, cujus folium decem pollices longum eſt, octo digitos latum, non ſerratum, ſed obtuſis dentibus notatum, ab utraque parte rugoſum, ſed maxime ab inferiore ipſorum parte, ubi venæ fuſcæ ſunt. Truncus vix ultra crus craſſeſcit, parvosque gerit fructus, nec ita rugoſos quam vulgaris *Gobi.*

Ejus

Deze zoorte werd wederom onderdeeld in witte en roode zoorte, aan gedaante van bladeren en vruchten niet veel van malkander verſchillende, waar van 't eene heeſt witte en ligt-groene aderen en ribben aan de bladeren, en de vruchten ligt-groen, aan 't andere zyn de aderen of ribben wat roodachtig of bruyn, als mede de vruchten. Deze breedbladige, byzonderlyk aan de jenge boomen, heeſt zomtyds bladeren 14. duymen lang, 8 dito breed, voor breetſt, aan de kanten met weinige donkere boeken, of bykans effen, aan wederzyden ruyg, als ſtekelen, dog aan de oude boomen werdenze glad aan de boven-zyde.

Ten tweeden: Het kleenbladige Gohi, *'t welk men voor 't manneken houd, heeſt bladeren 5. 6 en 8. duymen lang, en 3. vingers breed, met een lange ſpits, aan de kanten niet gezaagt, behalven die van de jenge bomen, die wyde tanden hebben, dog in 't agterwaarts ſtryken voelt men korte deorntjes; aan zommige zyn de kanten ook bochtig, boven glad, van onderen ruyg, en by den ſteel ſtoten 3. zenuwen t'zamen, waar van de 2. ter zyden digt langs de kanten lopen, voorts met fyne adertjes uytgevult, gelyk de Varinga. Uyt ieder ſchoot hangt een vrucht, gelyk de* Siri Boppar, *dog kleender, en zo rond en groot als een roer-kogel, buyten groen, en met wit gepuncteert, ruyg en bykans ſteekelig als men ze agterwaarts ſtrykt, van binnen met korls uytgevult, als* Siri Boppar. *Uyt de afgebrokene loopt veel witte melk, uyt de bladeren weinig.*

Deze zoorte is mede onderdeelt in roode en witte, zynde 't onderſcheyt alleen te merken in de coleur der aderen.

Nog heeſt men een derde zoorte van Gohi, *'t welk men het gladde noemt, van de voorgaande merkelyk verſchillende, want de bladeren zyn langwerpig, allengskens toegeſpitſt, in de midden breedſt, en agter toegebild, alwaar ook 3. zenuwen te zamen ſtooten, gantſch glad aan bladeren, ſteelen, en vruchten, voorts 't ſmalbladige* Habuol cap. 7. *beſchreven, zo gelyk, dat ik 't liever daar onder wilde brengen dan onder de* Gohi, *dog ik moet hier in mede de ſleur volgen.*

Sayzoen. *Alle* Gohis *dragen haare vruchten in Juny, en de volgende regen-maanden.*

Naam. *In 't Latyn* Caprificus Amboinica aſpera. *Op Maleyts en Ternataans* Gohi. *Amboinſch op Hitoe* Sajor Waſſa, *en ſlegts* Waſſa. *Op Leytimor* Utta Saſuum, *dat is Kook-Sajor. Baleys* Haät Adam. *Zommige Macaſſaren noemen hem* Krotje, *beyde namen gemeen met het bovenſtaande* Caprificus anguſtifolia, *en 't volgende* Muſſu.

Plaats. *Hy waſt meeſt in de Moluxe Eylanden, ook vind men hem op andere plaatzen van water-Indiën, op Java, Baley, &c. doch de ruyge zoorte is daar zo bekant niet als hier in de Oeſterſche quartieren.*

Gebruik. *Beyde zoorten werden in de koſt gebruykt, namentlyk de jonge bladeren die nog week zyn, 't zy raauw met Bocaſſan, 't zy gekookt met andere Sajor, maar de vruchten kan men niet raauw eeten, dies men dezelve ſterkelyk in water opkookt, tot dat ze week worden, alvorens de ruyge ſchelle afvryvende, of afſnydende, en dan is 't nog een koſtje voor arme luyden, te weten by gebrek van andere koſt; 't is dan wel een goed behulpmiddel als men op eenzame Eylanden, of in 't boſch vervalt, en ik kenne wel Inwoonders, die door onweder op zodanige plaatzen gevoerd zynde, 't leven lang onderhouden hebben met de bladeren en vruchten dezes booms, inzonderheid by de Ternatanen is hy in groot gebruyk tot de koſt. Het water, daar de bladeren en vruchten in gekookt zyn, drinken de Inlandze Vrouwtjes, en eeten dezelve als ze op 't uyterſte ſwanger gaan, want zy hebben ondervonden, dat 't zelve de vrucht zeer reynigt van de natuurlyke ſlymerigheid, inzonderheid als de moeders van eenige vruchten of ſlymerige koſt geſnoept hebben, men moet altyd de halfrype vruchten nemen tot koken, want de geheele rype zyn wat zandig. Uyt de binnenſte baſt van de ſchorſſe, kan men ook eenige dunne touwen, als Viſch-lynen, &c. maken. Dezelfde ſchorſſe met de wortel van* Soccum Batu, *in water gekookt en gedronken, geneeſt de roode-loop, men kan deze bomen planten met ſtokken, daarom ze dikwils tot thuyn-ſtaken gebruykt werden.*

Caju Djurang *op Java, is een breedbladige* Gohi, *het blad 10. duymen lang, 8. vingers breed, ongekerft, dog met ſtompe tanden, te weder-zyde ruyg, dog meeſt van onderen met bruyne aderen. De ſtam werd niet boven een dye dik, met kleyne vruchten, zo ruyg niet als 't gemeene* Gohi.

Zyn

Ejus liber ſeu cortex internus cum *Aniſa* & *Palaſſari* contritus, ejusque ſuccus inflammatis inſtillatus oculis ardorem tollit & curat illos. Granula quædam reſinoſa ſeu gummoſa aliquando, ſed raro in hac inveniuntur arbore, Javanice *Blondoe* dicta, quæ cariſſima ſunt. Hæc in aqua macerata propinantur contra omnes iſtos morbos, qui ex inflammatione ortum ducunt, depurantque probe puerperas poſt partum.

Zyn binnen-baſt gewreven met Anys *en* Palaſſari, *het zap in verbitte en roode oogen gedroopen, geneeſt dezelve: Zelden vind men eenige gryntjes hars of gom daar aan, op Javaans* Blondoe *genaamt, 't welk zeer duur is. Het zelve in water gelegt, werd gedronken tegens allerhande ziekten, die uyt hitte ontſlaan, en zuyvert mede de Kraamvrouwen na 't baren.*

Rumphius in *Adpendice* hæc adnotavit.

Parvifoliæ fructus diſſecti & a granulis depurati, atque cum ſaccharo calefacti, gratum præbent cibum.

Rumphius *heeft in het* Byvoegzel *dit ter neergeſtelt:*

De vruchten van de kleenbladige opgeſneden, de korrels daar uyt genomen en met Suyker geſtooft, geven een aangename koſt.

Tabula Nonageſima Quarta

Ramum exhibet *Caprifici aſperæ latifoliæ, Gobi Daun Bezaar* dictæ.

De vier-en-negentigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *ruyge breedbladige wilde Vygeboom*; *Gobi Daun Bezaar* genaamt.

OBSERVATIO.

Videtur hæc eſſe Teregam *H. Malab. part.* 3. *Tab.* 60. quæ in notis vocatur Ficus Malabarica foliis rigidis, fructu rotundo, lanuginoſo, flaveſcente, Ceraſi magnitudine, ut & in *Commel. Fl. Malab. pag.* 19.

AANMERKING.

Deze Vygeboom ſchynt te zyn de Teregam van de *Hortus Malab.* derde deel *Tab.* 60. welke in de adnotatie genaamt wert Malabaarſche Vygeboom met ruyge bladeren, en een ronde wollige geelachtige vrucht, in de grootte van een kars, als meede in de *Flor. Malab. pag.* 19.

CAPUT DECIMUM.

Caprificus viridis. Muſſu.

HÆc arbor mixtam gerit formam proxime antecedentis *Gobi*, & ſubſequentis *Siri Boppar*. Ejus folia optime illa *Siri Boppar* referunt, ſed ſunt anguſtiora, a ſex ad novem pollices longa, tres & quatuor lata, inferius ſenſim anguſtata, ſuperius & in medio latiſſima, ac ſubito in apicem deſinentia, ſuperne glabra, inferne protuberantes & obliquas multas gerentia coſtas, ad tactum quodammodo rugoſa, ac tenuibus cancellatisque venis pertexta, inſtar Varingarum omnium.

Fructus racemoſi arcte dependent ex ramis, rotundi, ac paulo minores globulo ſclopeti, externe virentes ac punctulis notati, inæquales, ac fovea ſuperius notati, interne duriuſcula repleti carne ac granulis inſtar *Habuol*, circa mediam vero cavitatem obſcure rubent, dulcioremque habent ſaporem quam *Habuol*. Petioli ac folia raro repleta ſunt lacte, quod in fructibus copioſius eſt, & ſiccum flaveſcit, ſi rami nempe per noctem fuerint abrupti: Fructus Auguſto obſervantur, amatque frigidas valles, & planas ſilvas.

Hujus & altera minor invenitur ſpecies, in perfectam excreſcens arborem, ejus autem folia non ultro palmam longa ſunt, immo breviora & latiuſcula, copioſo turgida lacte, ſordide albicante, inſtar illius *Siri Boppar*: Ejus fructus ſunt puſilli, magnitudine piſorum fuſcorum, copioſi ex ramis dependentes, externe obſcure virentes, punctulisque notati, arboresque hæ ſatis craſſos gerunt truncos, non autem ſunt altæ, ramosque ſuos extendunt ample & irregulariter. Fructus vero plerumque per totum conſpiciuntur annum in ramis, creſcunt autem juxta fluminum ripas in ſterili ſolo.

Nomen. Latine *Caprificus viridis*, quum ejus fructus ſint ſemper obſcure virentes; Amboinice *Muſſu*: Secunda ſpecies nondum proprium & peculiare ſortita fuit nomen, niſi quod Amboinenſes hanc pro parvifolia habeant *Muſſu*; interim mihi dicitur *Caprificus riparia*.

Locus. Ubique in imperio Amboinenſi obcurrit, uti quoque in Baleys.

Uſus. Tenera folia, læte rubentia, cruda eduntur ad *Bocaſſan*, & piſcibus adcoquuntur inſtar oleris, fructus itidem eduntur tam crudi quam cocti, & Baleyenſes hos tantopere expetunt, quam Amboinenſes & Moluccani illos *Gobi*, aliosque ſilveſtres Ficos:

X. HOOFDSTUK.

De Vyge-boom met groene vruchten.

D*Eze boom heeft een gemengt fatzoen van de naaſtvoorgaande* Gohi, *en de volgende* Siri Boppar. *De bladeren gelyken ook na* Siri Boppar, *dog zyn ſmalder, van* 6. *tot* 9. *duymen lang,* 3. *en* 4. *breed, agterwaarts allengskens toeſmallende, na voren en in de midden breetſt, en ſchielyk in een ſpits eyndigende, boven glad, van onderen veel uytſtekende, en ſchuynze ribben hebbende, wat ruyg in 't aantaſten, en met fyne adertjes ruytsgewys doorweven, als alle Varingas.*

De vruchten hangen in troſjes gedrongen by malkander aan de takken, rond, en wat kleender dan een Musquetkogel, buyten groen, met eenige ſpikkeltjes, oneffen, en met een kuyltje voor op, van binnen met een hardachtig vleeſch, en korltjes als Hahuol, *dog omtrent de middelſte holligheid zynze donker-rood, van ſmaak wat zoeter als die van* Hahuol, *de ſteelen en bladeren hebben weinig melk, de vruchten wat meerder, en droogt bykans geheel op, als de takken een nagt afgebroken zyn. De vruchten ziet men in Auguſtus, en 't waſt geern in koele Valeyen, en in vlakke boſſchen.*

Daar is nog een kleene zoorte, mede een volſlage boom werdende, dog de bladeren zyn niet boven een hand lang, de meeſte korter, en breedachtig, veel melk uytgevende, die vuyl wit is, als die van Siri Boppar. *De vruchten zyn kleen, in de grootte van graauwe erweten, overvloedig langs de takken ſtaande, buyten donker-groen, en mede met pukkeltjes bezet; de boomen hebben redelyke dikke ſtammen, dog werden niet hoog, en breyden hun takken wyd en ongeſchikt uyt. De vruchten ziet men meeſt 't gehele jaar door aan de takken, en zy waſſen langs de oevers van de rivieren, op een magere grond.*

Naam. *In 't Latyn* Caprificus viridis, *om dat zyne vruchten altyd donker groen blyven. Op Amboinſch* Muſſu. *De tweede zoorte heeft nog geen eygen naam, als datze de Amboinezen voor een kleenbladige* Muſſu *houden. Ik noemze by proviſie* Caprificus riparia.

Plaats. *Men vindze overal in 't Amboinſche gebied, als mede op Baley.*

Gebruik. *De jonge bladeren, die ligt-rood zyn, werden raauw gegeeten tot Bocaſſan, en by Viſſchen gekookt, als ander moeskruyd; zo werden ook de vruchten gegeeten, zo wel raauw als gekookt, en de Baleyers maken daar zo veel werks van als de Amboinezen en Moluccanen van 't* Gobi,

cos: Fructus vero hi prohibentur illis, qui cutis quandam habent aperturam vel exulcerationem, quæ per horum foliorum uſum exacerbatur.

Altera ſpecies nulli hucusque inſervit uſui, ſaltem is nondum innotuit, eſtque indicium fructus non multum valere, quum tam diu ex arboribus dependeant, nec ab avibus expetantur.

Gohi, *en andere wilde Vygen; deze vrucht werd verboden die geene, die eenige opening of ſchilffering des huyds hebben, die door 't eeten van deze bladeren grooter zullen werden.*

De tweede zoorte is tot niets bequaam, immers zyn gebruyk tot nog toe onbekend, een teken dat de vruchten niet veel deugen, om datze zo lang aan de boomen, en van de Vogelen ongemoeyd hangen blyven.

Tabula Nonageſima Quinta

Ramum exhibet *Caprifici viridis*, quæ ſine dubio eſt Peru Teregam *H. Malab. Tom.* 3. *Tab.* 61. uti ex Figurarum comparatione, & deſcriptione patet, eſtque Ficus Malabarica, foliis aſperis, fructu rotundo lanuginoſo majore *Ray. Hiſt. pl.* p. 1435.

De vyf- en negentigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *groene wilde Vygeboom*, welke zonder twyffel is de *Peru Teregam* van de *Hortus Malab. Tom.* 3. *Tab.* 61. zo als uyt de overeenkomſt der Figuren en beſchryving blykt, welke verders by *Ray.* in zyn *Hiſtor. der planten. pag.* 1435. genaamt wert Malabaarze Vygeboom, met ruyge bladen, en een ronde en ruyge grootere vrucht.

CAPUT UNDECIMUM.

Ficus Septica, Siri Boppar.

VUlgaris hic obcurrit Ficuum ſilveſtrium ſpecies, quæ non perfecta eſt arbor, ſed potiſſimum fruteſcit, uno alterove incurvo & craſſo exſurgens trunco, qui cortice glabro & pallide cinereo obducitur, vulgo vocatur *Siri Boppar*, varietatem quandam habet, cujus communem hic deſcribemus formam: Frutex autem raros, craſſos, pingues, & fragiles gerit ramos, late & irregulariter extenſos. Folia inordinata ſunt, magna, lata, & pinguia, ſeptem, octo, & decem pollices longa, quatuor & quatuor cum dimidio lata, ſex ſeptemve craſſis venis pertexta, uti in Varinga; nervus autem medius notabilior eſt quam in reliquis lacteſcentibus arboribus, qui amplus eſt, albus, & ab utraque protuberat parte. Ex foliorum alis unus alterve fructus excreſcit fere ſeſſilis, Ficis ſimillimus, ſed magis compreſſus, ſupra latus & umbilicatus, primo pallide virens, punctulis albis notatus, parum rugoſus, ſenſim flaveſcens, glaber, & ad tactum mollis, inſtar maturorum Ficorum. Intus repleti ſunt hi fructus ſimilibus granulis, ſed ſemper parvam formant in centro cavitatem: Maturorum ſapor fatuus eſt ac dulcis, ad Ficos magis accedens, quam ullus alius præcedens fructus, qui ori ſatis gratus eſt, excepto quod ſiccior ſit, & ventriculo magis nauſeoſus, ex toto frutice ſauciato ſpiſſum, flaveſcens, & amaricans exſtillat lac, multo magis noxium quam in ullis Varingis.

Arbuſcula eſt ubivis obvia tam in ſilvis quam in hortis, in quibus contra hominum voluntatem creſcit ex granulis ſeminalibus, quæ ab avibus ac præſertim a veſpertilionibus per ſeceſſum hinc inde diſperguntur, immo in ipſis concavis aliarum arborum corticibus, ex quibus hic frutex, uti Varinga, propullulat: Ejus lignum eſt album, molle & inutile, intus cor gerens aquoſum; radix transverſaliter nec profunde per terram prorepit, externe rubens, interne albicans. Folia in ſuperiore parte albas aliquando gerunt maculas, ac ramulorum extremum terminatur in longos ac virides apices, uti in cunctis Varingis, hi vero majores ſunt & craſſiores, ramorum cortex glaber penitus eſt & albicans.

Hujus & altera ſilveſtris obcurrit ſpecies, folia gerens longiora & anguſtiora, cujus fructus ex viridi rubent.

Nomen. Latine *Ficus Septica* a toxica vi, qua lac conſtat. Amboinice & Malaice *Siri Boppar* & *Siti Boppo*: In Hitoea *Siti Boppal.* Veri autem Malaienſes ipſum vocant *Lipo.* Ternatice *Tagallo*, in Banda *Caju Tombor*, in Java & Baleya *Awar Awar.* Macaſſara *Tobo Tobo.*

Locus. In cunctis aquoſæ Indiæ creſcit inſulis, in Orientalibus vero plagis magis obvia eſt, atque contempta arbor eſt.

Uſus. Ex ejus rectis ramis hortorum pali formantur, qui expetuntur vegetativi ad ſepes, cæterum ligni non inſervit, nec utilis eſt hæc arbor, ejus radices ſive ſolæ ſive cum illis *Piſang Swangy* ore maſticatæ, ipſarumque ſuccus deglutitus antidotum præbet anxie-

XI. HOOFDSTUK.

De ſchadelyke Vyge-Boom.

N*Och is 'er een zeer gemeen ſlag van wilde Vygen, geen volkomen boom werdende, maar meeſtenteel een ſtruyk, met een of twee kromme dikke ſtammen, en een effene ligt-groene ſchorſſe; men noemtze in 't gemeen* Siri Boppar, *en zy heeft eenige veranderingen, waar van wy de gemeene gedaante hier beſchryven: De ſtruyk heeft weinige dikke, vette en broſſe takken, wyd en onordentelyk uytgeſpreyt. De bladeren ſtaan zonder ordre, groot, breed, en vet, 7. 8. en 10. duymen lang, 4. en 4½ breed, met 6. en 7. dikke adertjes doorweven, gelyk aan de Waringen. De middel-zenuwe is kennelyker dan aan andere melk-bloemen, breed, wit, en aan weerzyden uytpuylende. Uyt de ſchoot der bladeren waſſen een of twee vruchten op korte ſteelen. de Vygen ook zeer gelyk, dog meer gedrukt, voor breedſt met een kuyltje, eerſt bleek-groen met eenige witte puntjes, wat ruyg, metter tyd geelachtig, glad, en week in 't aantaſten, als rype Vygen. Binnen zynze gevult met diergelyke korls, dog maken altyd een kleene holligheid in de midden, de ſmaak in de geheele rype is laf en zoet, de Vygen nader komende dan eenig voorgaande, en in de mond redelyk aangenaam. behalven datze wat droger zyn, en in de maag walgelyk; uyt de geheele plante als men ze queſt, vloeyd een dikke geelachtige en bitterachtige melk, die veel zorgelyker is dan aan alle Waringen.*

Het is een boompje overal gemeen, zo wel in 't wild als in de hoven, daar 't tegen dank van de menſchen groeyd van de zaatkorrels die de Vogels, inzonderheid Vleermuyzen, door den afgank hier en daar verſpreyden, ja zelfs in de holle ſchorſſe van andere bomen, daar men dit gewas, gelyk de Varingas ziet uytſpruyten; het hout is week en ondeugend, van binnen een waterachtig hert hebbende, de wortel kruypt dwers en niet diep onder de aarde, buyten roodachtig, binnen wit. De bladeren hebben aan de bovenſte zyde dikwils eenige witte plekken, en de takjes aan 't uytterſte eyndigen in lange groene ſpitze, gelyk als Waringen, dog deze zyn groter en dikker; de ſchorſſe van de takken is gants effen, en witachtig.

Men heeft nog een wilde zoorte, met langer en ſmalder bladeren, en de vruchten zyn uyt den groenen wat roodachtig.

Naam. *In 't Latyn* Ficus Septica, *van de verrottende kragt, die de melk heeft. Op Amboinſch en Maleyts* Siri Boppar *en* Siti Boppo, *op Hitoe* Siti Boppal. *De rechte Maleyers noemen hem* Lipo, *op Ternaats* Tagallo, *op Banda* Caju Tombor, *op Java en Baley* Awar Awar, *Macaſſaars* Tobo Tobo.

Plaats. *Hy waſt op alle Eylanden van water-Indiën, dog in de Ooſterſche quartieren wel zo gemeen, en is een verachte boom.*

Gebruik. *Uyt zyne regte takken maakt men thuynſtaaken, die men hebben wil, dat uytſchieten zullen, anders tot het timmeren kan men niets bekwaams daar van hebben, de wortelen, 't zy alleen, of met die van Piſang Swangy in de mond geknouwt, en het zap ingeſwolgen,*

zyn

anxietati & noxiis qualitatibus venenatorum piſcium, quales ſunt Utricularii, Duriones, &c uti & radices *Oudo* ſeu *Ubii ſilveſtris*. Alii utraſque priores ſumunt radices cum illis Caricis Lalan, quas in aqua conterunt, ipſarumque ſuccum exprimunt, quem propinant contra quemvis noxium cibum, tamquam promptum antidorum, adſumptum enim venenum per vehementem ejicit vomitum.

Foliorum ac petiolorum lac inſtillatur *Herpeti exedenti*, quod in India malum eſt quam obſtinatiſſimum, & *Courap* vocatur, quodque difficillime curatur, ſi inveteratum ſit, hæc vero cura non inſtituitur niſi tali in Herpete, quæ aliis non auſcultat remediis, quum dolorifica ſit, hoc enim lac corporis tangens partem crudam vel ſanguinolentam, vi ſeptica adjacentem carnem exulcerat, & ut decidat, efficit, ſed non late ſeſe diffundit, ac ſimul acari decidunt, qui Herpetis propagationem cauſſant; ſi ulcus jam ulceretur, cataplasma componendum eſt ex *Siri Pinanga*, nucibus moſchatis, ac pauxillo Zingiberis, quod ipſi inponitur, & eſcharam cauſſat, ſub qua ulcus exſiccatur, tunque ſimul decidit: ſi vero minimus acarus in cute remaneat, herpes iterum proſerpit, atque cura tam diu repetenda eſt, donec nullum ejus ſuperſit veſtigium, hoc enim malum mirifice ſeſe abſcondit, ac difficillime eradicatur, dura vero ac robuſta incolarum corpora facilius hanc ſubeunt curam quam mollior Europæorum cutis, dolor autem leniri poteſt Oleo Ovorum. Folia cum Calappi oleo inlinita & calefacta ani prolapſum curant, ſi ipſi inponantur, ſique aliquid maligni per piſces vel fructus corpori fuerit ingeſtum, hæc radix coquitur cum Amboinenſi Catjang, quæ propinatur, ac ſimul portiuncula iſtius radicis cum Pinanga maſticatur.

In hooc vero finem præſertur radix rubra ſilveſtris ſpeciei, mirandum autem eſt hunc fruticem innoxie poſſe adhiberi tam interne quam externe, ſi modo ejus lac non crudam vel ſanguinolentam tangat carnem, quo in caſu ulcera excitat: Quidam cum apicibus, qui in tenera explicantur folia, & viſcoſi ſunt, omnem oculorum pinguem & craſſum mucum detergunt, quo oculi obnebulantur, quique illis adhæret, periculoſa vero eſt cura, quæ caute ac prudenter inſtituenda eſt ob noxium lac: Bini ejus fructus comeſti tantam in ventriculo excitant commotionem, ut vix vomitum inpedire poſſimus, licet gratum præbeant ſaporem, unde non eduntur, niſi aliquàndo delectationis gratia a pueris.

Aliud obcurrit *Siri Boppum anguſtifolium*, quod arbuſcula eſt mediocris, ſed multo longiora gerit folia, quodammodo illis *Gajangi* ſimillima, quatuordecim pollices longa, quinque lata, firma, intenſe viridia, glabra, albiſque coſtis pertexta, cujus ramuli in longum quoque deſinunt apicem ſeu corniculum, uti in cunctis Varingæ ſpeciebus, ex alis iſtorum foliorum unus alterve excreſcit fructus, rotunda poma referentes, læte virentes, maturi autem parum flaveſcunt, magnitudine fructuum *Bintangoræ*, ſeu binos digitos lati, ex rotundo parum compreſſi, ac ſuperius circa umbilicum granuloſi, intus vero repleti ſunt carne alba & duriuſcula, quæ granulis quoque referta eſt, uti in vulgari *Siri Boppar*.

Ex foliis & ramulis vulneratis lac quoque exſtillat, maturi fructus quodammodo edules ſunt. Raro obcurrit ac potiſſimum in ſilvis, tenera ejus folia cum Siri & calce maſticari poſſunt defectu Pinangæ. Baleyenſes quidam Siri Boppar fructus in minima conſcindunt fruſtula, quæ magna copia comedunt, ad vomitum & ſeceſſum excitandum, alii folia adhibent cum dulci potu Towak ac pauxillo Zingiberis conterunt, cujus ſuccum exprimunt eundem in finem, qui commode ſatis efficitur: Aliquando etiam accidit, ut inter oculorum curam per memoratos iſtos ramulorum apices totum oculi globum perdiderint, quod adlego, ne cura hæc inſtituatur.

Quam inutile hoc lignum in terra eſt, tam durabile eſt in aqua marina, unde & pali corbium piſcatoriorum ex hoc formantur, præſertim talium, qui circa oſtia locantur, quum amarum lac inpediat, quo minus coſſos ac teredines generent.

Am-

zyn een tegengift tegens de benauwtheid en ſchadelykheid van quade Viſſchen en Crabben, als daar zyn Opblazers, Durioens-viſſchen, &c. en de wortelen Oudo of Ubium ſilveſtre. Andere nemen de beyde voornoemde wortelen, met die van 't ſny gras, wryven die in water, drukken 't zap uyt, drinken die tegens allerhande ſchadelyke koſt, als een dadelyk tegen-middel, want zy doen het ingenomen fenyn door ſterke brakingen overgeven.

De melk uyt de bladeren of ſteelen druypt men op den Herpes Exedens, in Indiën een halſterrig gebrek, en Courap genaamt, 't welk moeyelyk te genezen is, zo 't veroudert, dog deze Cure gebruykt men niet dan aan zodanige Herpes, die voor andere middelen niet wyken wil, om datze wat pynelyk toegaat, want deze melk over al 't lyf rakende, daar 't rauw of bloedig is, doet met haare rottende kragt 't omleggende vleeſch ſweeren en uitvallen, dog niet breed, en met eenen vallen de Sierkens mede uyt, die de omvreting in de Herpes veroorzaken; als 't zeer nu begint te ſweeren, moet men een papje gereed hebben van geknouwde Siri Pinang, Noote-Muſchaten, en een weinig Gingber daar op ſmeeren, zo maakt het een korſte, waar onder de Ulceratie mooytjes opdroogt, en te zamen afvalt, maar zo 't minſte Sierken in 't vleeſch verborgen blyft, zo kruypt de Herpes al weder voort, en men moet de Cure zo lang hervatten, tot dat men geen reſtantjes ziet, vermits dit euvel zig wonder verborgen kan houden, en moeyelyk uyt te roeyen is, dog de harde en robuſte ligbamen der Inlanders kunnen deze Cuur gemakkelyker verdragen dan de weeke huyd der Europeanen. De pyn kan men echter verzagten met olie van eyers gemaakt. De bladeren met Calappus-olye geſmeert, warm gemaakt, en opgelegt, geneezen den uythangenden agterdarm, als men iets quaats van Viſſchen of vruchten gegeten heeft, zo kokenze deze wortel met Amboinſche Catjang, en drinken 't zelve, ondertuſſchen een ſtukje van de wortel met Pienang knouwende.

Hier toe werd de roode wortel van 't wilde geſlagt voor beter gehouden, zynde wonderlyk, dat men dit gewas binnen en buyten 't ligbaam onſchadelyk gebruyken kan, als maar de melk geen rauw of bloedig vleeſch aan ons ligbaam raakt, in welk geval alleen 't zelve ſweeren veroorzaakt. Zommige kunnen met de ſpitze, daar de jonge bladeren uyt worden, en wat kleverig zyn, allerhande vettigheyd en dikke ſlym van de oogen afvegen, die 't gezigt verduyſteren, en daar van een vlek groeyen kan, maar 't is een periculeuze handeling, en men moet voorzigtig daar mede omgaan, wegens de ſchadelyke melk. Meer dan 2. vruchten teſſens gegeten, maken zulk een onwil in de maag, dat men zig qualyk van braken onthouden kan, hoewelze aangenaam van ſmaak zyn, werden dierhalven niet gegeten dan alleenlyk uyt plaiſier voor de jongens.

Daar is nog een Siri Boppum anguſtifolium, mede een middelmatig boompje, maar heeft veel langer bladeren, eenigſints die van Gajang gelyk, 14. duymen lang, 5. breed, ſtyf, hoog groen, glad, en met witte ribben doorregen; de takjes eyndigen ook in een lange ſpitze of hoorntje, gelyk alle Waringen, uyt de ſchoot van de voorſte bladeren waſſen een of twee vruchten, als ronde appeltjes, ligt-groen, dog de rype worden een weinig geel, in de groote van Bintangors vruchten, of twee vingers breed, uyt den ronden wat gedrukt, en boven rondom 't naveltje wat gekorlt, binnen hebbenze een wit en hardachtig vleeſch, en voorts met korls gevult, gelyk de gemene Siri Boppar.

De bladeren en takjes gequetſt zynde, druypt daar insgelyks melk uyt. De rype vruchten kan men ter nood eeten. Men vind het zelden, en meeſt in 't wild, de jonge bladeren kan men met Siri en kalk eeten, by gebrek van Pinang. Zommige Baleyers nemen de vruchten van Siri Boppar, ſnyden die kleen als hakzel, en eeten die zo op in ruyme quantiteyt, om aan 't braken en kamergang te komen, andere vryven de bladeren met zoete Towak en een weinig Gingber, perſſen dat uyt het zap, en drinken het tot den vorigen eynde, 't welk gemakkelyk toegaat. Zo is 't ook eens gebeurt, datze in 't cureren van verdonkerde oogen, door bovengemelde ſpitzen de oogappel gantſch bedorven hebben, tot een waarſchouwinge dat men die Cure myden moet.

Hoe ondeugend dat dit hout op 't land ſchynt, zo durabel is 't nogtans in zeewater, dies men de ſtaken van de Viſch-Serien daar van maakt, inzonderheid die omtrent de hoofden ſtaan, want de bittere melk laat geen worm daar in groeyen.

De

Amboinenſium lepra *Caſcoda* & *Keſſi Keſſi*, h. e. morbus ſquamoſus dictus, hoc quoque lacte curari poteſt, ſi crudæ inliniatur ſcabiei, ut exulceret. Folia teneræ indita arundini, Bambu dictæ, atque in illa macerata, anthracibusque impoſita & apoſthematibus, illa adtrahunt.

Lac pedibus Hydropicorum inlinitum ulcera excitat, per quæ humores ſeroſi exfluunt, quæ ſiccis turundis tam diu aperta ſervantur, quam diu id utile cenſetur.

Tabula Nonageſima Sexta

Ramum exhibet *Ficus Septicæ*, *Siri Boppar* dictæ, quæ eſt *Hondir-Alou H. Malab. Tom.* 3. *Tab.* 59. ubi & plures aliæ harum Ficuum obcurrunt ſpecies.

CAPUT DUODECIMUM.

Arbor Glutinoſa. Daun Caudal.

HÆc arbor Populi ſpeciem præ ſe ferre videtur, breviorem vero, magis inregularem, ſed craſſiorem gerit truncum, ejus rami ſunt longi, teretes, & recti, æquali & ſuccoſo cortice obducti, qui facile decorticari poteſt uti in Salicibus, trunci vero rugoſus eſt, fiſſus, & ſqualidus, acſi aduſtus foret, lentus admodum, ſiccus, & difficile confringitur, ſi vero incidatur, nigreſcit: Folia hinc inde inregulari locantur modo longiuſculis in petiolis, illis Populi quodammodo ſimilia, ſed oblongiora, ad oras anguloſa, & ample dentata, pallide virentia, paucis & obliquis admodum coſtis pertexta, fere uti in Siri folio. Superiora folia maxima ſunt, quatuor & quatuor cum dimidio pollices longa, binos lata, inferiora tres cum dimidio longa ſunt, rotundiora, minusque dentata, illisque Populi ſimiliora, ipſorum ſapor fatue dulceſcit, decidua vero & ſicca nigreſcunt.

Flores racemoſi ſunt inſtar illorum Vitis, qui primo viridia & oblonga ſunt capitula, quisque vero minorem Jasmini refert florem, ſeu hujus regionis Pulaſſari, viridi conſtans collo, cujus ſuperior pars in quatuor vel quinque aperitur petala alba & anguſta, retrorſum inflexa. In centro totidem locantur ſtamina, in interna autem parte petala piloſa ſunt, ipſorum odor dulcis eſt, ſed debilis, ac plerumque inutiliter decidunt. Floris pars inferior ſenſim craſſeſcit, baccamque format, quæ diu ſiccum ſuſtinet florem: Hæc bacca ſenſim in rotundam excreſcit formam inſtar minoris Ceraſi nigri, eſtque albicans vel rubens inſtar æris citrini ſeu inſtar margaritæ, quæ gummoſa quadam rubra aqua obducta eſt, eſtque glaberrima & ſplendens, ad tactum mollis. Pericarpio inſident ſtellato & folioſo, ac ſuperius brevem mollemque gerunt apicem. Sub externa tenui pellicula humor reconditur viſcoſus, in cujus medio longiuſculum locatur oſſiculum, uti in Ceraſis, ipſarumque ſapor fatuus eſt & aquoſus, cum quadam adſtrictione: Sub externo ſicco trunci cortice alius ſuccoſus & viridis reconditur cortex, ligno incumbens, qui ad interiorem partem albicat, mollis eſt, attamen lentus in vetuſtis truncis, circa cor lignum cinereum eſt ſeu nigricans.

Anni tempus. Floret Octobri & Novembri: Baccæ vero diu ex arbore dependent vagæ ex racemis, quum plurima florum pars pereat. Lignum ejus eſt vegetabile, unde & ad hortorum ſepes adhibetur, ſolum amat durum & argilloſum, optime autem in planis creſcit campis inter Caricem, non vero in montibus vel denſis ſilvis.

Nomen. Latine *Arbor Glutinoſa.* Malaice *Daun Caudal*, *Caudallan*, & *Sacandal*, a fructuum viſcoſitate, quæ cum Amylo convenit. Ternatice *Totebo* & *Totebo.* Amboinice *Aypacca.* Macaſſarice *Cammang*, Baleyice *Candal* & *Daun Candal.*

Locus. Vulgaris & contempta eſt arbor, plerumque per totam aquoſam Indiam obvia, præſertim in Moluccis, in Amboina potiſſimum obcurrit in Hitoes ora, in planis campis, circa primarium habitaculum *Hila*,

De Amboinſche Lepra Caſcoda *en* Keſſi Keſſi, *dat is ſchubbe-ziekten genaamt, kunnenze ook met deze melk genezen, als ze die op 't raauwe ſchurft ſtryken, en laten uytſweren. De bladeren in een jong Bamboesje geſloten, daar in wat geſmoort, en gebonden op bloedſweeren en* Apoſteumen, *trekt dezelve op.*

De melk op de voeten van waterſuchtige menſchen gebonden, maakt aldaar gaten, waar uyt de zugtige humeuren tyſſeren, dewelke men met droog pluksel moet open houden, zo lange men 't noodig agt.

De zes- en negentigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *ſchadelyke Vygeboom Sir Boppar* genaamt, welke is de Hondir Alou van de *Hortus Malab. derde deel*, *Tab.* 59. alwaar nog meer zoorten van deeze Vygeboom voorkomen.

XII. HOOFDSTUK.

De kleeverige Boom.

D*Ezen boom wil een verbeeldinge van de Populierboom zyn, hy heeft een korten, ongeſchikten, doch dikken ſtam, de takken zyn lang, rank, en regt, met een effene en zappige ſchorſſe, die zig ook ligt laat afſchillen, gelyk aan de Willigen, maar aan den ſtam is ze ruyg, geſcheurt, en lelyk, als of ze gebrand was, zeer taay, droog, en moeyelyk om aan ſtukken te trekken, als men daar in kapt, werd ze ſwart. De bladeren ſtaan hier en daar zonder ordre, op langachtige ſteelen, die van Populier eenigzints gelyk, dog langwerpiger, aan de kanten geborkt, of wyd getand, bleek-groen, met weinige zeer ſchuinze ribben doortogen, bykans als in 't Siri-blad. De voorſte bladeren zyn de grootſte, 4. en 4½ duymen lang, 2. breed, de agterſte zyn 3½ lang, ronder, min getand, en die van Populier gelyker, haar ſmaak is lafachtig-zoet, de afgevallene en verdroogde werden ſwart.*

't Bloeyzel komt aan troſſen voort, gelyk dat van de Wynſtokken, zynde eerſt groenachtige en langwerpige knoppen, yder bloem gelykt een kleene Jaſmyne, of hier te lande die van Pulaſſari, te weten met een groen halsken, en 't bloemken zelfs beſtaat uyt 4. a 5. kleene, witte, en ſmalle blaadjes, die agterwaarts gekrult ſtaan. In de midden ziet men even zo veele draatjes, en aan de binnenſte zyde zyn de blaadjes wat hayrig, haren reuk is zoet, dog ſlap, en vallen meeſt vergeefs af. Het groene halsken begint daar na dik te worden, en formeert een beſie, het welke de gedroogde bloeme nog lang boven opdraagt; deze beſie wert metter tyd rond, als een kleene Krieke, witagtig of ligt-rood, gelyk bleek koper, of als een peerl, die met eenig rood gomwater overtrokken is, zeer glad glimmende, en week in 't aantaſten. Zy ſtaan op een geſternt en bladig bordje, en boven op hebbenze een korte weeke ſpits. Onder 't buytenſte dunne huydeken, werd een gantſch ſlymerige vochtigheid begrepen, en in de midden een langachtige ſteen, gelyk in de Krieken. De ſmaak is laf en waterachtig, met eenige zamentrekking. Onder de buytenſte drooge ſchorſſe des ſtams, leyt een andere vochtige en groene baſt, dicht tegen 't hout, dewelke na binnen wit is, week, en niet te min taay aan de geheel oude ſtammen, omtrent 't hert aſch-graauw of ſwartachtig.

Sayzoen. *Het bloeyd in October of November, de beſien ziet men lang aan den boom hangen, ſtaande ydel aan de troſſen, dewyl 't meeſte deel der bloemen bederft. Het is een groeyzaam hout, dies men het gebruykt tot thuyn-ſtaken, doch het wil een harde kleyachtige grond hebben, en 't waſt liefſt op vlakke velden, in 't ſny-gras, maar niet in 't gebergte of digte boſſchen,*

Naam. *In 't Latyn* Arbor Glutinoſa. *Op Maleyts* Daun Caudal, Caudallan, *en* Sacandal, *alles van de kleverigheid der vruchten, die ſtyfzel gelyken. Ternaats* Totebo *en* Totebo. *Amboinſch* Aypacca, *Macaſſaars* Cammang. *Baleys* Candal *en* Daun Candal,

Plaats. *Het is een gemeene en verachte boom, meeſt door geheel water Indien, inzonderheid in de Moluccos. In Amboina vind men hem meeſt op de Kuſt van Hitoe, in de vlakke velden, rondom de hoofd-reſidentie Hila,*

in Leytimora non multum creſcit, quum ſolum ibi ſit arenoſum.

Uſus. Ubi in ſufficienti copia ad manus eſt, ſepes hortorum ex ejus ramis plantantur, qui & circa ædes terræ etiam committuntur, quo autem magis ejus rami amputantur, eo denſiorem gerit comam inſtar Salicum. Menſibus Februario & Martio tot fructibus onuſta eſt, ut ejus rami deorſum vergant, ſi ejus cortex abradatur vel diſrumpatur, ingratum ac fortem fundit odorem, at potiſſimum cortex, nihilominus tamen folia optime ſapiunt, & in cibo adhibentur, præſertim in quodam piſcium cibo *Boboto* dicto, quum piſces diverſis obvolvuntur foliis, quæ ſimul coquuntur, viſcoſo ſucco utuntur incolæ ad levia opera conglutinanda, uti papyrum, floresque in ſertum connecti diebus feſtivis & in nuptiis, quæ res tamen brevi iterum diſſolvuntur.

Folia porro hujus arboris refrigerantem habent virtutem, multumque adhibentur interne ad æſtum refrænandum tam in febribus quam Cephalalgia vel aliis in morbis, hoc autem refrigerium temperatum eſt ac ſimul dolorem ſedat, hunc in finem recens foliorum ſuccus cum aqua ſubactus & expreſſus propinatur, vel folia aquæ incoquuntur, & hoc decoctum quotidie hauritur: Hocce Julapium itidem conducit iis, qui ex crapula cephalalgia laborant. Succus hic etiam valet in variolis, interne enim refrigerat, atque optime variolas expellit. In Æthiopum quodam libello Spodium inveni deſcriptum, quo nubeculam oculorum detergunt, quod componitur ex cinere foliorum, & exuſto *Tsjavonys*, quod tenue eſt Bengalenſium linteum, cum pauxillo Cubebarum, & aqua roſarum mixtum, quod oculis inſtillatur, adnotatum porro erat, hoc quoque optimum eſſe ſenibus, quibus oculi obnebulantur. Craſſiſſimus vetuſtarum arborum cortex quam maxime laudabatur contra Dyſenteriam, ſi hic cum corticibus ſemi-maturorum Granati pomorum in aqua ebullitur, & quotidie bibitur. Hunc in finem Ternatenſes utrosque hosce cortices coterunt, quos ſecum ducunt in longis itineribus marinis, liber ſeu cortex internus hujus arboris cum Calappi nucleo toſtus, addito pauxillo ſeminis Aniſi cum aqua, propinatur ad febrilem æſtum refrænandum, & extinguendum illum, qui ex calefacientibus potibus contrahitur. Vetuſti corticis decoctum ſæpius propinatum corpus agile reddit, decoctum vero cinerei cordis, quod circa meditullium veterum truncorum reperitur, conducit morbo *Reſtong* dicto, qui Ozæna eſt, ſeu naſi tumor, ex quo fauces ſimul inflammantur.

Decidua integra folia in cinerem comburuntur, qui cum Calappi oleo commiſcetur, quo inliniuntur pueri ſcabie prorepente laborantes, tam in corpore quam in capite, ut exſiccetur, fructus ab omnibus fere avibus eduntur, uti & ab apris, quos venatores inveſtigant eo tempore, quo hujus arboris fructus matureſcunt. Viridis ramorum cortex in ramenta fiſſus ad ligamen adhibetur, uti apud nos cum Salicum viminibus fit, quique hinc in uſu eſt apud Oryzæ meſſores ad mergites colligandos, hoc autem poſt meridiem inſtituendum eſt, ante meridiem enim nimis eſt mucilaginoſus. Ejus lignum ad coſtas minorum navigiorum itidem adhibetur, quum lentum ſit, nec findatur; atque in aqua marina durabile.

Baleyenſes ex levibus hujus arboris ſegmentis aratrum fabricant, atque vomerem ejus formant loco ferri ex duro Sagueri ligno, quod pauco obducunt ferro. Juga quoque ex hoc fiunt, quæ bubulis imponunt.

Supra indicatum fuit, florendi tempus hic in Amboina eſſe menſes Octobrem & Novembrem, qui menſes hisce in terris ſunt vernales, in aliis vero inſulis contra menſe Martio floret, ac fructus Julio matureſcunt, quum ibi aliud ſit anni tempus.

In *Rumphii Adpendice* hæc adnotantur.

In *Hort. Malab. part.* 4. *Fig.* 37. vocatur *Vidimaram.* Portugallice *Fruta d'Entrude*, Belgice *Kleefpruymen*, hocque diſcrimen obſervo, quod Malabarenſes fructus ſint majores & oblongiores, nec apud iſtos incolas in uſu, neque ad cibum, neque ad *Atsjar.*

Tabula

op Leytimor heeft men hem weinig, dewyl 't aldaar zandig is.

Gebruik. *Daar men hem in overvloet heeft, maakt men thuyn-ſtaken van zyne takken, en men laat hem ook omtrent de huyzen groeyen, en hoe meer men hem van takken berooft, hoe digter hy uytſchiet, op de manier van Willigen. In de maanden February en Maart is hy zo vol vruchten, dat de takken nederwaarts gebogen hangen, als men hem ſchilt of afbreekt, zo geeft hy een onaangenamen en ſterken reuk, meeſt uyt de ſchorſſe, niet te min zyn de bladeren van een goeden ſmaak, en werden in de koſt gegeeten, inzonderheid by zekeren viſch-koſt* Boboto *genaamt, daar men de viſch met verſcheide bladeren bewint, en te zamen kookt; den kleverigen ſlym gebruyken alle Inlanders, om verſcheide ligte werken te plakken, als papier, en bloemen aan kranzen op bruyloften, 't welk egter in korten tyd weder afvalt.*

Voorts is 't loof van dezen boom van een verkoelende kracht, en werd veel gebruykt tot allerhande inwendige brand, 't zy in koortzen, hooft-pyn, of anders, doch is deze verkoelinge maar matig, en met eenen de pyn ſtillende, men neemt het zap uyt de verſche bladeren, met water gewreven en uytgedrukt in, of men kookt de bladeren in water, en drinkt daar van dagelyks. Dezen koel-drank doet ook goed aan den genen, die verbuyſt, en pyn in 't hoofd heeft van dronkenſchap. Het zap is ook goed in de kinderſokken ingedronken, want het verkoeld inwendig, en dryft de pokken te gemakkelyker uyt. In een Moors boekje vond ik een Spodium *beſchreven, waar mede zy de verdonkerde oogen afvegen, 't welk gemaakt werd van de aſch dezer bladeren, aſch van gebrande* Tsjavonys, *dat is fyn Bengaals linnen, met een weinig* Cubeben *en rooze-water gemengt, en in de oogen gedaan, en daar by ſtond, dat 't veel gebruykt wierd van oude luyden, die 't gezigt van buyten begint te verduyſteren. De dikſte ſchorſſe van oude bomen wierd zeer geprezen tegens rodeloop, als men dezelve met de ſchorſſe van half-rype Granaat-appelen in water kookt, en dagelyks drinkt. Tot dien eynde voeren de Ternatanen deze beyde ſchorſſe meeſt by haar op verre Zee-reyze; de binnenſte ſchorſſe met Calappus-pit gebrand, een weinig Anys daar by gedaan, en met water gedronken, verkoeld den brand in de koortzen, en die uyt heete drank ontſtaat. Het Decoctum van de oude ſchorſſe dikwils gedronken, maakt het ligbaam fris, maar de Decoctie van 't grauwe hout, dat men omtrent het hert van de oude ſtammen vind, is goed gedronken in de ſiekte* Roſtong, *'t welk is een* Ozæna *of neus-geſweer, waar van de keel mede geinfecteert werd.*

De afgevalle geheele bladeren brand men tot aſſche, vermengtze met Calappus-oly, en beſtrykt daar mede de kinderen, die het vloeyende ſchurft hebben, zo aan 't lyf, als op 't hooft, om die op te drogen; de vruchten werden van allerhande Vogels gegeten, als mede van wilde Swynen, daar dan de Wild-ſchutten op weten te paſſen, als de tyd is, dat deze bomen dragen; met den groene baſt van de takken in riemen getrokken, kan men ook binden, gelyk met die van de Wilgen, gebruykelyk by de rys-Mayers om haar Rys-ſchoven te binden, doch dit moet na de middag geſchieden, want voor de middag is ze te ſlymerig. Dit hout werd ook tot ribben aan kleene Vaartuygen gebruykt, dewyl het tay is, niet ſcheurt, en in zeewater durabel.

De Baleyers maken uyt de ligte houten, haare ploegen tot de ſchare, in plaats van yzer nemenze het harde hout van Sagueer-bomen met een weinig yzer beſlagen. Zo werden ook de jokken daar van gemaakt, waar mede zy haare Buffels inſpannen.

Boven is gezegt, dat zyn bloeytyd hier in Amboina in de maanden October en November is, 't welk hier Lentemaanden zyn, maar op andere Eylanden in tegendeel in de Maand Maart, en de vruchten werden in July ryp, dewyl 't aldaar een andere Mouſſon maakt.

Rumphius heeft in het *Aanhangzel* dit 'er bygevoegt.

In Hort. Malab. part. 4. Fig. 37. *werd hy genaamt* Vidimaram. *Portugeeſch* Fruita d'Entrude. *Duytſch* Kleef-pruymen, *aldaar alleen met dat onderſcheid, dat de Malabaarze grooter en langwerpiger beſchreven werden, en by deze Inlanders niet gebruykelyk zyn, nog tot de koſt, nog tot Atsjar.*

De

Tabula Nonageſima Septima

Ramum exhibet arboris glutinoſæ *Dam Candal* dictæ.

OBSERVATIO.

Hæc eſt Sebeſten Offic. *Dal. Pharm. p.*424. & Sebeſten domeſtica, C. B. P. 446. *Proſp. Alp. de pl. Ægypt. p.* 130. Myxon & Sebeſten *Dod. p.* 1262. & Prunus Malabarica fructu racemoſo, calice excepto *Ray Hiſt. pl. p.* 1563. eſtque Cordia foliis ſubovatis, ſerrato-dentatis. *Linn. H. Cliffort. p.* 63. ubi reliqua inveniuntur Synonyma & auctores.

CAPUT DECIMUM TERTIUM.

Bancudus anguſtifolia. Bancudu Lakki Lakki.

BAncudus duplex eſt, prima vulgatiſſima eſt anguſtifolia, quæ mas habetur: Altera eſt latifolia ſeu femina, forma autem non multum differunt, quum vero diverſum præbeant uſum, cuique ſingulare tribuemus caput.

Bancudus anguſtifolia mediocris eſt arbor, recto adſurgens, ſed gracili trunco, ejus rami ſunt lenti, inferius rotundi, ſuperius quadrati, virides, ac quodammodo in ampla diviſi genicula, interſtitia vero biſulca ſunt, foliaque bina ſibi ſunt ad genicula cruciatim obpoſita, ita ut bina paria crucem forment, non autem ſemper certum hunc ordinem obſervant. Vulgaris ſunt formæ, octo novemque pollices longa, binos & tres lata, ſenſim acuminata, ac Lanſii folia quodammodo ſimilia, ſuperne obſcure viridia & glabra, paucis incurvis coſtis diſtincta, ſaporis amaricantis & ingrati.

Ex foliorum alis viridia excreſcunt capitula, forma ſtrobulorum Pini, magnitudine Prunorum, quæ ex meris verrucis videntur compoſita, quævis autem verruca papillam refert, ad baſin irregulariter pentagona eſt, ſuperius vero capitulum albicat, & foraminulo notatum eſt. In eujusvis apice longum, anguſtum, & albicans erigitur petalum, in ſummo latiſſimum inſtar remi, atque etiam ſimul aliud albicans capitulum, quod ſeſe aperiens floſculum exhibet ex quinque, rarius ex ſex albis minoribus petalis conſtructum, in cujus centro totidem brevia locantur ſtamina, petala iſta oblique & extrorſum flexa poſita ſunt uti in Papayæ floribus, cum quibus hi flores multum conveniunt, licet multo ſint minores. Superiora iſta petala remiformia remanent, licet flos adpoſitus decidat, uti &, antequam flores progerminent, excreſcunt, atque capitulum undique ſquamoſum ſeu radiatum conſtituunt; hoc vero dein excreſcit ex rotundo oblongum, formam referens Nucis Juglandis, quæ a gluma depurata eſt, eſtque plerumque viride & durum, ſenſim vero flaveſcit, ac ſquamæ decidunt, colorem ſervans maturarum Uvarum. Sub quavis autem verruca intus locatum eſt oſſiculum fuſcum uti in Malis Cydoniis, reſtansque caro aromatica eſt, ſaporis auſteri & amaricantis.

Arboris lignum albicat ſeu flaveſcit circa cor, in inferiore trunci parte ruber, eſtque ſatis durum & lentum. Radices interne magis rubent, uti & ipſarum cortex ab interiore parte: Folia, fructus, cortex, omneſque hujus arboris partes recentes abruptæ vel abraſæ peculiarem fundunt odorem non quidem ingratum, ſed ad recens fœnum accedentem. Fructus non edulis eſt, excepto apud ſilveſtres Ceramenſes.

Nomen. Latine *Bancudus anguſtifolia.* Malaice *Mancudu* & *Bencudu Lakki Lakki* Ternatice *Comi Comi*, Baleyice *Tiba.* Amboinice *Nenu Kiri* & ſimpliciter *Nenu.* Macaſſarice *Beugcudu.* Javanice *Wangcudu.*

Locus. In cunctis creſcit ſilvis, potiſſimum vero circa loca maritima in Moluccis, & Amboina, in occidentalibus inſulis minus nota eſt.

De zeven- en negentigſte Plaat

Vertoont een Tak van de kleeverige Boom *Dam Candal* genaamt.

AANMERKING.

Dit is de Sebeſten in de Apotheken van *Dale* in zyn *Pharm. p.* 424. en de tamme Sebeſten van C. B in zyn *Pinax. p.* 446. en van *Proſp. Alp. de pl. Ægypt. p.* 30. de Myxon en Sebeſten van *Dodon. p.* 1262. en de *Malabaarſche Pruymboom*, met vruchten en troſſen, die op een kelk ſtaan van *Ray* in zyn *Hiſt. pl. p.* 1563. en is de Cordia met rondachtige getande of gezaagde bladen van *Linn.* in de *Hortus Cliffort. p.* 63. alwaar de overige benamingen en Schryvers aangehaalt werden.

XIII. HOOFDSTUK.

Naauwbladige Bancudie-Boom.

BAncudus *is tweederley, het eerſte 't gemeenſte of ſmalbladige, 't welk men voor het manneken houd. Het tweede is 't breedbladige of wyfken; zy zyn aan gedaante niet veel verſchillende, doch dewyl zy een verſcheyden gebruyk hebben, zullen wy yder een byzonder Kapittel geven.*

Bancudus anguſtifolia *of ſmalbladige, is een middelmatige boom, met een regten dog niet dikken ſtam, de takken zyn taay, agter rond, voor vierkant, groen, eenigzints in wyde leden verdeeld, de tuſſchen-plaatzen hebben aan de twee zyden een voorn, de bladeren ſtaan in knien 2. en 2. tegen malkanderen, en maken met het volgende paar een kruys, doch houden geen precieze order. Zy zyn van gemeen fatzoen, 8. en 9. duymen lang, 2. en 3. breed, allengskens toegeſpitſt, en de Lanze bladeren eenigſints gelyk, boven donker-groen, en glad, met weinige kromme ribben, en onlieffelyk van ſmaak.*

Uyt den ſchoot der bladeren komen groene bolletjes voort, in de gedaante van Pyn-appels, en de grootte van Pruymen, die van enkelde vratten zamengezet zyn, yder vrat gelykt een tepeltje, aan den voet vyfkant, 't bovenſte hoofdeken is witachtig, en heeft een kleen gaatje. Op 't hoofdeken draagt ieder een lang, ſmal, en witachtig blaadje, na voren toe breetſt, als een riem, en daar by nog een wit knopje, 't welk hem openende, vertoont een bloempje, van 5. of zelden 6. witte kleene blaadjes gemaakt, nevens zo veel korte draadjes in de midden, de blaadjes ſtaan ook wat ſcheef, en uytwaarts gekromt, gelyk aan de Papaye-bloempjes, met dewelke deze zeer overeenkomen, hoewel ze veel kleender zyn. De voorſte blaadjes of riempjes blyven ſtaan, al is 't nevenſtaande bloempje afgevallen, gelyk ze ook voor de bloempjes uytkomen, en het bolletje rondom geſchubt of geſtraalt maken, 't zelve word daar na groot, uyt den ronden langwerpig, in de grootte van een Okker-nood, die van de bolſter beroofd is, blyft meeſt groen en hard, ten laaſten werd het geelachtig, en de ſchubben vallen af, behoudende de coleur van rype druyven. Binnen onder yder wrat leyd een harde bruyne ſteen, als in de Quee-appels, en 't reſterende vleeſch is kruydachtig, van ſmaak wrang, en wat bitter.

Het hout is witachtig of bleek-geel omtrent het hart, in den onderſten ſtam trekt het na den roden, matig hard en taay. De wortelen van binnen zyn nog roder, gelyk ook haar ſchorſſe aan de binne-zyde; bladeren, vruchten, ſchorſſe, en wat men van dezen boom verſch afbreekt, of wryft, heeft een byzonderen reuk, juyſt niet moeyelyk, echter na verſch hooy treklende. De vrucht is niet eetbaar, behalven by de Wilden op Ceram.

Naam. *In 't Latyn* Baneudus anguſtifolia. *Op Maleyts* Mancudu *en* Bencudu Lakki Lakki. *Ternaats* Comi Comi. *Baleyts* Tiba. *Amboinſch* Nenn Keri, *en ſlegts* Nenu. *Macaſſaars* Beugeudo. *Javaans* Wangcudu.

Plaats. *Het waſt in allerhande boſſchen, doch lieſſt omtrent de Zeekant, in de Moluccos en Amboina; in de Weſterſche Eylanden is het minſt bekent.*

Digitized by Google

Uſus. Plurimum uſum præbent hojus arboris radices, quæ multum adhibentur ad lintea & fila rubro tingenda colore, tam ſolæ quam cum ligno Sappan mixtæ. Moluccani craſſarum radicum cortices ſumunt cum tertia parte corticis & foliorum arboris *Lebe*, ac parum aluminis, in qua mixtura lintea macerant, quæ pallidam exhibet rubedinem, ad Minium adcedentem, nihilominus tamen perſiſtentem & perpetuam, quos colores Amboinenſes præferunt vivacibus. Malaienſes & Javani meliorem habent methodum, qui has radices cum ligno Sappan vel alio quovis rubro tinctorio ligno conmiſcent, hæc enim *Bancudus* cunctis rubris coloribus firmitatem & intenſe rubrum coloris gradum conciliat, qui inde inſtar Rubiæ rubent, foliis quoque ad Caſſombæ colorem adhibentur, ut conſtans ſit. Si minius color vel igneus deſideretur, cortex inferioris trunci eligitur cum cortice & foliis *Lebe*, excoquiturque ſine Sappan ligno, ſine hoc enim nunquam adquiritur Rubiæ color.

Recentes fructus quidam pueris exhibent comedendos ad abdominis vermes expellendos. Si radices in aqua marina nudè fluctuent, incarnatum plerumque adquirunt colorem: Hujus maris folia aliquando magnitudine diverſa ſunt a vulgari forma, ita ut mediocria ſubſequentis feminæ referant. Mercatores has ſæpe radices in faſciculos conlectas magna copia ex Amboina in Javam deferunt ad rubrum colorem tingendum, quum ibi non ita ſint præſtantes, nec ita copioſæ. Ternatenſes hanc habent congenerem *Bancalo* & *Mamela*, ac proinde uno indigitant nomine.

Gebruik. *Het meeſte gebruik van dezen boom beſtaat in de wortelen, die veel gebruikt worden tot rood-verwen van linnen en garen, zo alleen als met* Sappan-*hout gemengt. De Moluccanen nemen de ſchorſſe van de dikke wortelen gekookt, met een derdedeel ſchorſſe en bladeren van den boom* Lehs, *en een weinig Aluin, daar in ay dan 't linne wieken, 't geeft een beſtorven rodigheid, een weinig na de Menie trekkende, niet te min vaſt en beſtendig, van welke coleuren de Amboinezen meer houden, dan van de levende. De Maleyers en Javanen doen beter, die deze wortelen met Sappan-hout of ander rood-verwend-hout vermengen, want dit* Bancudu *aan alle rode coleuren de vaſtigheid, en hogen graad van rodigheid geeft, dewelke daar door Crab-rood werd, de bladeren werden ook onder 't Caſſomba verwen gebruikt, om dezelve vaſtigheid te geven. Als men Menie of vuurrood wil verwen, zo neemt men de ſchorſſe en bladeren van* Lehs, *en kookt het zonder Sappan-hout, want zonder dit werd de coleur nooit Crab-rood.*

De verſche vruchten geven zommige de kinders te eeten, om de wormen des buiks af te jagen. Als deze wortelen bloot in Zee-water dryven, zo werdenze doorgaans incarnaat rood. De bladeren van dit Manneken verſchillen zomtyds in grootte van de gemeene gedaante, zo datze de middelbare bladeren van 't volgende Wyfken gelyk worden. De Koopluiden voeren zomtyds deze wortelen met veele boſſen uit Ambina na Java, om tot rood-verwen te gebruiken, dewyl 't aldaar zo goed, en veel niet valt. De Ternatanen rekenen 't voor een mede-zoorte van Bancal *en* Mamelen, *en geven 't derhalven eenderley naam.*

Tabula Nonageſima Octava

Ramum exhibet *Bancudi anguſtifoliæ.*

De acht- en negentigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *naauwbladige Bancudie-Boom.*

CAPUT DECIMUM QUARTUM.

Bancudus latifolia. Bancudu daun Bezaar.

HÆc arbor non ita alta ac recta eſt ac præcedens, ſed craſſior, magisque ſinuoſa, obſcuro cortice obducta. Ejus folia multo ſunt majora, plerumque ſpithamam longa, binas palmas lata, quædam binas ſpithamas longa ſunt, ac fere unam lata, quædam vero minora, ſunt enim diverſæ magnitudinis, bina ſibi ſunt obpoſita & cruciata, breviſſimis & curtis inſidentia petiolis, firmis in ramis intus concavis, ſeu aquoſa medulla repletis. Hi rami peculiarem creſcendi habent modum, ſenſim enim ad ſuperiorem partem quadragonam adquirunt formam, ac vireſcunt, in ſummo flaccidi & herbacei, in ampla diviſi genicula.

Ex quavis ala inferiorum foliorum alter excreſcit ramulus, quorum quatuor ſimul crucem formant, ſunt autem multo tenuiores, nihilominus tamen firmi, inferius rotundi, in ſuperioribus geniculis quadrati.

Latus autem majorum ramorum lateralibus ramulis obpoſitum per longitudinem ſulcatum eſt, acſi ramuli iſti in hoc fuiſſent obcluſi, latera vero bina externa plana ſunt ſeu ventricoſa, in ſubſequenti autem geniculo econtra eadem latera ſulcata ſunt, horumque folia multo ſunt latiora & rotundiora, quam præcedentis, oris æqualibus, flaccida, glabra, & fere ſplendentia, intenſe ſeu obſcure viridia, quinque ac ſex coſtarum obliquarum & ſinuoſarum paribus pertexta, quæ flaccidum folium in ſuperiore ejus parte inæquale reddunt, extremum ramulorum herbaceorum terminatur in capſulam, in lateralibus vero ramulis fructus conſpicitur: Foliorum odor gravior magisque moleſtus eſt præcedentibus, ad Sambuci odorem adcedens, qualem & recens gerit decorticatus cortex.

Fructus ſolitarii dependent, ſemper folio directe obpoſiti, acſi locum decidui folii ſubplerent, magnitudine & forma vulgaris ovi, iſtis quoque verruculis ac papillis donati, uti in præcedente, inferius ſunt craſſiſſimi, viridis coloris, & duriuſculi, hi vero ſquamoſis iſtis petalis deſtituuntur, quæ in mare obſervantur,

XIV. HOOFDSTUK.

De breedbladige Bancudie-Boom.

D*Ezen boom werd zo hoog en regt niet, als de voorgaande, maar dikker, en meeſt bogtig, met een donkere ſchorſſe. De bladeren zyn veel grooter, in 't gemeen een ſpan lang, twee handen breed, zommige zyn twee ſpannen lank, en bykans een breed, zommige daar en tegen kleender, want zy zyn zeer ongelyk van grootte, zy ſtaan twee en twee tegen malkanderen, en regt in 't kruis, op zeer korte en dikke ſtelen, aan ſtyve takken, die van binnen hol zyn, of met een waterachtig hert uitgevuld. Deze takken hebben een byzondere manier van waſſchen, want zy worden allenxkens na voren toe vierkant en groen, tegen 't einde ſlap en kruidachtig, in wyde leden verdeeld.*

Uit yder ſchoot van de agterſte bladeren groeit een ander takken, die dan met haar vieren ook een kruis maken, maar zyn veel dunder, niet te min ſtyf, agter rond, en aan de voorſte leden mede vierkant.

De zyde nu aan de hoofdtakken tegen over de zyde-takjes heeft een geut lanks henen, als of deze takjes daar ingelegen hadden, maar de twee buitenſte zyden zyn plat, of wat buikig, en aan 't volgende lid ter contrarie zyn dezelfde zyden gevoornt; de bladeren zyn dan veel breder en ronder, dan 't voorgaande, met effene kanten, ſlap, glad, en bykans glimmende, hoog of ſwart groen, met 5. en 6. paar ſchuynze en bogtige ribben doorregen, die 't ſlappe blad aan de bovenzyde wat heuvelachtig maken, 't uytterſte der kruydachtige takken eyndigen in een doosken, maar aan de zyde-takjes is een vrucht; de reuk der bladeren is ſwaarder dan aan 't voorgaande, en naar de Vlier trekkende, als ook de verſſche afgetrokkene ſchorſſe.

De vruchten hangen enkeld, en altyd tegen over een blad, als ofze de plaats van 't afgevallene vervulde, in de grootte en gedaante van een middelbaar Ey, ook van diergelyke wratten of tepeltjes gemaakt, als 't eerſte, agter 't dikſt, gras-groen en hardachtig. Deze hebben die ſchubachtige blaadjes niet, die men aan 't manneken ziet, evenwel

Digitized by Google

tur, cuivis autem papillæ floſculus inponitur longo, collo donatus, ex quinque, rarius ex ſex, albis petalis conſtans extrorſum flexis; maturi fructus molleſcunt quodammodo, coloremque adquirunt uvarum maturarum, intusque ſimilia gerunt granula, qualia mas habet, ſed majora, hujusque caro ſuccoſior eſt. Sapor melior eſt, ac quodammodo edulis incolis, neutiquam vero noſtræ nationi, quum amaricet, ac maturi hujus fructus facile putreſcunt, ſi in terram decidant, fœtidumque adquirunt odorem inſtar ſtercoris; Lignum magis albicat & mollius eſt quam maris, ac paucam vel fere nullam habet rubedinem.

Nomen. Latine *Bancudus latifolia.* Malaice *Bancudu daun Bezaar.* In Banda vocatur *Meucudu.* Reliqua nomina ſunt uti prioris, cum adjectione latifoliæ ſeu feminæ. Macaſſarice *Baya* dicitur.

Locus. Hæc arbor non ita copioſe creſcit in ſilvis quam præcedens, ſed potius circa pagos & agros cultos, in hortis etiam & circa ædes plantatur ob vulgarem ejus uſum in re Medica.

Uſus Hujus arboris folia potiſſimum ſunt in uſu, ſed ejus radices ad cinctoriam artem non valent. Maxima & latiſſima ejus eliguntur folia, cumque Calappi oleo obliniuntur, quæ ad ignem calefac, ac circa totum abdomen & lumbos colliga, ad ventos cruditatemque abdominis expellendam, contra dolorem Colicum, illumque, qui poſt partum mulieres excruciat, vulgatiſſimum eſt remedium apud incolas talibus in morbis. In doloribus quoque, qui a teneſmo & Dyſenteria cauſſantur, calefacta hæc folia bis de die dorſo & lumbis ſunt adplicanda, unde dolores mitigantur.

In dyſuria, quæ quibusdam in annis morbus hic eſt Endemius, ita ut acris, calcea, & pituitoſa ejiciatur urina, unde meatus urinarius excoriatur, quotidie hujus arboris fructus in aqua conteritur, ejusque ſuccus per linteum cribratur, cujus cyathus propinatur, addita prius pauca calcis albæ quantitate; idem quoque fructus cum aceto contritus & propinatus conſumit & reſtaurat lienem induratum, morbumque *Theatu* dictum, alii hunc in finem maturos edunt fructus, qui incolis ſapiunt, noſtro vero populo ingrati ſunt.

Macaſſarenſium *Baya* Amboinenſi omnino ſimilis eſt, excepto quod ejus fructus magnitudinem gerat Limonis nigri, multum crudus editur inſtar Lactucæ contra lienem induratum, vulgarem anguſtifoliam vocant quoque *Cancudu*, uti & Baleyenſes & Javani: *Bancudi* folium cum illo *Caju Boaraus* conſciſſum, coctum, & propinatum Colicam curat, hujus feminæ cortex radicum adhibetur ad filum rubro colore tingendum, ſi coquatur cum cortice arboris *Lebæ*, cum foliis *Prunellæ* ſeu *Ay Leaba*, tinctura autem extrahitur ex cineribus, uti in pigmento *Caſſomba.*

Bontius libr. 8. *cap.* 7. illam Javanice vocat *Maccondou*, quod ſine dubio corruptum eſt nomen *Maucudu*, ubi dicit Javanos illam adhibere contra dyſenteriam & Choleram. Item contra vitia pectoris, Phthyſim, laterisque dolores, ſi ejus fructus ſub cineribus toſtus edatur. Ipſe hunc comprobavit contra Hæmoptoem, ejusque folia ulceribus & vulneribus impoſita cutim generant & cicatriſant. Sal per artem Chemicam ex foliis extractus depurat & curat omnes malignas ulcerationes, ad quas in noſocomio Batavico multum adhibentur, ibique vocatur *Arbor Conſolida Indica.*

Tabula Nonageſima Nona

Ramum exhibet *Bancudi latifoliæ*
Ubi Litt. A. ejus *fructum ſeparatum* repræſentat cum floribus ac papillis enatis.

O B S E R V A T I O.

Hæc eſt Cada-Pilava *H. Mal. Tom.* 1. *Tab.* 42. ubi pag. 98. vide notas: Eſtque Arbor Indica fructu aggregato conoide *Cada Pilava* dicta *Ray hiſt. pl.* p. 1442. quæ eſt Arbor Conſerta *Macandou* Javanenſium *Bont pag.* 97.

wel op yder tepeltje ſtaat een bloemtje met een lang halsje, van 5. en zelden 6. witte blaadjes die uytwaarts gebogen zyn; de rype worden wat week, en bekomen de couleur van rype druyven, van binnen hebbenze diergelyke kerl, als 't manneken, dog groter, en 't vleeſch is zappiger. De ſmaak is verdragelyker, en eenigzints bequaam tot eeten van de Inlanders, maar voor onze Natie geenſints, want hy is nog al bitter, ook rotten deze rype vruchten ligt, als ze op de aarde vallen, en krygen een vuylen reuk als ſtront, 't hout is witter en weeker als aan 't manneken, daar men niets of weinig rood aan ziet.

Naam. *In 't Latyn* Bancudus latifolia. *In 't Maleyts* Bancudu daun Bezaar. *In Banda* Mencudu. *De andere namen zyn als boven, met bywoeging van grootbladige, of 't wyfken Op Macaſſaars* Baya.

Plaats. *Dit waſt zo wel niet in de boſſchen, als 't voorigen, maar lieſſt omtrent de Negoryen, en bebouwde lande, zelfs word het in de hoven, en omtrent de huyzen geplant, wegens zyn gemeen gebruyk in de Medicyne.*

Gebruik. *De bladeren van dezen boom zyn meeſt in gebruik, maar de wortelen tot het verwen ondienſtig. Men neemt de grootſte en breedſte bladeren van dezen boom, ſmeertze met wat Calappus oly, warmtze over 't vuur, en bindze over den gehelen buyk en lendenen, om te verdryven allerley winden en rauwigheid in 't lyf, de pyne in de Colyk, en de weën, die de vrouwen na de geboorte behouden, zynde dit alleen 't aldergemeenſte middel in diergelyke ziekte by den Inlander. Insgelyks in de pyn, die men in de perſing en Rodeloop gevoeld, zal men deze warm gemaakte bladeren tweemaal 's daags op de rug en de lendenen binden, om de pyn te verzachten.*

In Dyſuria, *'t welk in zommige jaren een gemene plaag is, dat men een ſcherp, kalkahtig, en ſlymerig water maakt, 't welk de paſſagie en monden rauw maakt, en verzweert, zal men nemen dagelyks een van deze vruchten, wryvende die met water, druypen 't zap door een doek, en drinken van 't zelve een roemertje vol, eerſt een weinig witte kalk daar by doende, dezelfde vrucht met Azyn gewreven, en gedronken, verteert en geneeſt de geſwolle Mild, en den koek* Theatu *genaamt, andere eeten de rype vruchten tot dien einde uit de vuiſt, dat den Inlander met ſmaak, maar onze Natie niet ligt doen kan.*

Het Macaſſaarſe Baya *is 't Amboinſe gantſch gelyk, behalven dat de vrucht zo groot is als een zwarte Lemoen, die word veel rauw gegeeten, als Salade, tegens de mildzugt, 't gemeen kleenbladige noemen zy ook* Bancudu, *gelyk mede de Baliers en Javanen:* Bancudus-*blad, en* Caju Boaraus-*blad geſneden, gekookt, en gedronken, geneeſt 't Colyk, de ſchorſſe der wortelen van dit Wyfken, werd ook gebruikt tot 't rood verwen van gaarn, als menze kookt, met de ſchorſſe van* Leha-*boom, met de bladeren van* Prunella, *of* Ay Loaha, *en de loog moet gemaakt zyn van aſch, gelyk in 't Caſſomba verwen geſchiet.*

Bontius lib. 6. cap 7. *noemt hem in 't Javaans* Maccondou, *'t welk buiten twyffel bedorven is van* Mancudu, *alwaar hy zegt, dat het de Javanen gebruiken tegen de Rodeloop, en het Bord. Als mede tegens gebreken van de borſt, Teeringen, en Zyde-ſteeken, als men de vrucht onder de aſch gebraden eet. Hy zelfs heeftze goed bevonden tegens 't Bloedſpouwen, en de bladeren op wonden en ulceratien gebonden, doen het volwaſſen, en cicatriſeren. Het zout door de Chymiſche konſt uit de bladeren gehaald, zuivert en geneeſt alle quaadaardige ulceratien, daar toe hyze in 't Bataviſche Ziekenhuys veel gebruikt heeft, en noemtze in 't Latyn* Conſolidam arborem Indicam.

De negen-en-negentigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *breedbladige Bancudu Boom.*
Alwaar Lett. A dezelfs *vrucht* met de *bloemen* daar op afzonderlyk verbeeldt.

A A N M E R K I N G.

Dit is de *Cada-Pilava* van de *Hortus Malab Tom.* 1. *Tab.* 42. alwaar op pag. 98. verders ziet de aantekeningen, en is de Ooſt-Indiſche-Boom met een byeen vergaderde kegelvormige vrucht *Cada Pilava* genaamt van *Ray* in zyn *hiſt. pl.* p. 1442. en de boom met kegelvormige vruchten Macandou by de Javavanen genaamt van *Bontius pag.* 97.

CAPUT DECIMUM QUINTUM.

Arbor Aluminoſa. *Leba.*

HÆc eſt puſilla arbor, crus plerumque craſſa, raro viri craſſitiem habet. Ejus truncus non vere rotundus eſt, ſed anguloſus, inſtar Gajani; corticem gerit tenuem, externe glabrum, interne album, ſiccum, & fragilem, ita ut vetuſtus cortex integer ab arbore ſeparari nequeat. Rami ſunt duri & firmi, folia irregularia ſunt, Lanſii foliis quodammodo ſimilia, ſed minora, magisque cum Ceraſinis vetuſtis convenientia, ab utraque parte acuminata, non craſſa, attamen firma, glabra, & læte virentia, ſex pollicea longa, binoa lata digitos, ad oras maxime & tenuiter ſerrata, non autem acute, ſubrilibus & incurvis coſtis donata, ſaporis primo dulceſcentis, dein ingrati. Ex foliorum alis brevis progerminat petiolus, qui in quatuor vel quinque alios minores ſubdividitur, quibus acuta & viridia inſident capitula, magnitudine ſeminis Sinapios, quæ ſeſe in floſculos aperiunt minimos, in ſex apices diviſoa, nunquam in totum apertos, ſed ſemi-clauſos, in hisce ſtamina quædam conſpiciuntur parva, antheras luteas gerentia. Fructus itidem ſunt puſilli inſtar Piſi, ſed plani & apice incurvo ornati, inſtar tenerorum Mangæ fructuum. Intus oſſiculum reconditur fuſcum & nigricans, ſuperius planum, inſerius anguſtum, granuloſum quaſi.

Arboris lignum eſt pallidum, album, durum, & lentum inſtar Coſaſſi; floret autem pluvioſis menſibus.

Nomen. Latine *Arbor aluminoſa.* Ambolnice *Leba.*

Locus. Raro hæc obcurrit arbuſcula, immo vix in Amboina, & tantum hinc inde in locis apertis ac montibus. In occidentalibus inſulis penitus ignota eſt.

Uſus. Amboinenſes hujus arboris foliis ac cortice utuntur loco aluminis ad rubrum colorem tingendum, quod peragitur ſupra memoratis radicibus *Bancudu* & *ligno Sappan*, cunctis enim pigmentis conſtantiam addit, uti in ora Cormandelenſi hunc in finem adhibetur herbula *Say*, præſertim ſi ſupra memorato *Caju Nenu* utantur, tum hujus arboris folia ac cortex ſummi ſunt uſus, quorum defectu pigmentum nimis pallide rubens eſſet. Idem quoque cortex & folia exſiccari poſſunt, inque uſum adſervari, atque in alias mitti regiones ad tingendum.

Tabula Centeſima

Ramum exhibet *Arboris aluminoſæ.*

XV. HOOFDSTUK.

De Aluyn-Boom.

DIt is een kleene boom, meeſt in de dikte van een dye, en zelden van een man. De ſtam is niet regt rond, maar hoekig, gelyk de Gayang-boom; de ſchorſſe is dun, van buyten glad, en van binnen wit, droog, en breekſaam, zo dat men de oude ſchorſſe niet geheel van den boom kan brengen. De takken zyn hard en ſtyf, de bladeren ſtaan zonder order, en Lanze-bladeren wat gelyk, doch kleender, en nader met die van de oude Kerſſe-bomen over een komende, agter en vooren even ſpits, niet dik, egter ſtyf, glad, en blyde-groen, 6. duymen lang, 2. vingers breed, aan de kanten digt en fyn gezaagt, dog niet ſcherp, met ſubtiele en kromme ribben, van ſmaak eerſt zoetachtig, daar na onaangenaam. Uyt den ſchoot der bladeren komt een kort ſteeltje voort, 't welk zig weder in 4. a 5. kleendere verdeeld, aan dezelve zitten ſpitze groene knopjes, in de grootte van Moſtaart-zaad, die haar in zeer kleene bloempjes openen, in 5. ſpitzen verdeeld, nooit ter degen geopent, maar half geſloten, daar inne men kleene draadjes met gerle nopjes ziet. De vruchten zyn insgelyks kleen, als een Erwete, dog een weinig plat, en met 't ſpitze na voren gekromt, als jonge Mangas. Binnen leyd een bruyne ſwarte korl, boven breed, onder ſpits, en als gegranuleert.

Het hout is bleek, wit, hard, en taay, als Coſaſſu; *zyn bloeytyd is in de regen-maanden.*

Naam. *In 't Latyn* Arbor aluminoſa. *Op Amboinſch* Leha.

Plaats. *Men vind dit boompje zeer weinig, zelfs in Ambona hier en daar op lugtige heuvelen en bergen. In de Weſterſche Eylanden is 't onbekent.*

Gebruik. *De Amboinezen gebruyken deze ſchorſſe en bladeren, in plaats van Aluyn, by 't rood verwen, het welk ze doen met de bovenſtaande wortelen van* Bancudu *en* Sappan-hout, *want het geeft alle verwen een vaſtigheid, gelyk men op de Kuſt* Cormandel *doet met het kruydeken* Say, *inzonderheid als ze 't bovengemelde* Caju Nenu *gebruyken. zyn deze bladeren en ſchorſſe noodzakelyk, zonder dewelke de verwen ligt-rood of al te bleek werden. Dezelfde ſchorſſe en bladeren kan men ook drogen, bewaren, en uyt de Landen voeren, om by het verwen te gebruyken.*

De hondertſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Aluyn-Boom.*

CAPUT DECIMUM SEXTUM.

Ganitrus. *Ganitri.*

GAnitrus inter altiſſimas ſilveſtrium arborum numerari meretur, eſtque proportionaliter craſſa, ſed non amplam gerit comam, quum ejus rami majores plerumque in altum erigantur, qui in longos gracilesque dividuntur ramulos flagelloſos, quibus folia inſident ſolitaria, aliquando autem per ordines obpoſita, quædam vero irregularia, Ceraſinis foliis ſimilia, ſeu illis præcedentia *Lebæ*, ſed longiora, ſex ſeptemque pollices longa, binos lata, ad oras obſcure ac tenuiter ſerrata, ita ut vix dignoſci poſſit, ac plerumque in ſummo ſerrata ſunt, ſuntque porro glabra, tenuibus pertexta venis, brevibusque inſidentia petiolis, in inferiore parte anguſtata; decidua vero rubent inſtar cancri cocti, immo multa in ipſa rubent arbore eo tempore, quo fructus matureſcunt, quo colore hæc arbor e longinquo dignoſci poteſt, eoque magis, quum coma ſua ſupra alias emineat arbores.

Flores poſt folia progerminant, qui breviores ſunt, & adunati in ramulorum ſummo conjunguntur, racemi autem floriferi ſimplices ſunt petioli, tres, quatuor, ac quinque poſt folia in ramulis progerminantes uti in Ribeſiis.

Quis-

XVI. HOOFDSTUK.

De Ganiter-Boom.

GAnitrus *is mede eene van de hoogſte Wout-bomen, en dik na advenant, doch met geen breede kruyn, dewyl de hooft-takken meeſt om hoog ſtaan, verdeeld in lange en ranke gaerten, daar aan ſtaan de bladeren enkeld, zomtyds in ryen tegen malkander, zommige verwerd, mede na de Kerſſe-bladeren gelykende, of na 't voorgaande* Leha, *dog langer, namentlyk 6. en 7. duymen lang, twee dito breed, aan de kanten zo donker en fyn gezaagt, dat men 't qualyk bekennen kan, en dat meeſt na voren toe, voorts glad, met ſubtiele ribbetjes, en op korte ſteelen ſtaande, na agter toe ſmal; de afgevallene worden zo rood als een gekookte Kreeft, ja zelfs veele die nog aan den boom hangen, omtrent de tyd dat de vruchten ryp zyn, waar aan men dezen boom van verre bekennen kan, te meer, alzo hy met zynen kruyn boven anderen uytſteekt.*

Het bloeyzel komt voort agter de bladeren, dewelke als dan wat korter zyn, en digt op malkander aan 't uytterſte der takskens, de bloem-troſjes zyn enkelde ſteeltjes 3. 4. en 5. agter de bladeren aan de ryskens, gelyk aan de Aalbeſiën.

Ieder

Quisque vero floſculus ſingulari inſidet longiuſculo petiolo, calicis formam gerens, vix digiti unguem longus, ex quinque albis & acutis formatus petalis, quæ nunquam penitus aperiuntur. Inter hæc quinque alia locantur petala, ſuperius in multa tenuia diviſa filamenta, cætera interna pars repleta eſt penicillo minore ex ſimilibus filamentis compoſito. Si flores per ſemi-diem fuerunt abrupti, purpuraſcunt vel rubent, totusque ſimul decidit floſculus, relinquens capitulum piſtillo coronatum, quod in fructum excreſcit.

Folia tum ſine ordine locata ſunt, ſed arcte ſibi juncta in ramulorum ſummo, qui in longum deſinunt apicem, uti in Varingis. Fructus ſolitarii dependent longis ac tenuibus ex petiolis, qui perfecte ſphærici ſunt globuli, paulo majores globulo ſclopeti, primo virides, dein cærulei, intermixto purpureo colore, externus quodammodo glabri, ſed rugoſis ſimul maculis notati, ac ſæpe minoribus tuberculis & venulis diſtincti, intus ingens reconditur oſſiculum rotundum, pauca viridi tectum carne, non autem ſuccoſa, ſed fragili, acſi arena adſperſa eſſet, ſaporis auſteri, in penitus vero maturis ac deciduis, vinoſi quodammodo, qui fere edules ſunt, oſſiculum durum eſt, ſed in quatuor vel quinque ſegmenta dividi poteſt, inque medio perforatum fere totum eſt foramine, eſtque porro per totam ejus peripheriam foraminulis ac foveis notatum, unde penitus granuloſum adparet, acſi a vermibus exeſum eſſet, quod tamen ipſi elegantem præbet formam, putaret enim inperitus tali modo per artem eſſe elaboratum, inæqualis autem ſunt hæc oſſicula magnitudinis, inſtar vulgaris globi ſclopeti, plerumque rotunda, quædam vero pyriformia, media ſunt inſtar globuli ſclopeti manualis, minima vero inſtar piſi fuſci; quæ in una eademque tali modo creſcunt arbore. Invenitur autem ejus ſpecies, quæ plerumque minores gerit baccas, cujus folia contra ſunt majora quam in vulgari, novem nempe ac decem pollices longa, tres cum dimidio lata.

Sic quoque tertia ejus obcurrit ſpecies, ſed in Amboina rariſſima, quæ minora etiam gerit oſſicula illis mox memoratæ ſpeciei, haud multo majora vulgari piſo, ab utraque parte parum compreſſa & plana, ſulcis eleganter excavata, quæ etiam omnium pretioſiſſima ſunt, & in veteri India mercaturæ haud vulgari inſerviunt, quinque iſtæ ſuturæ externe vix in oſſiculo adparent, ſi vero perforentur, facile ſecedunt ac decidunt, minima vero ſunt duriora, ac perforationi reſiſtunt, magna ſpecies ubique in ſilvis ſub arboribus decidua reperitur, cujus externa vero computruit caro, cinerea eſt, nec æſtimata, quæ autem a vaccis vel avibus comeduntur, ac per ſeceſſum iterum emittuntur, in fuſcum vergunt colorem, quoque magis ſunt fuſca hæc oſſicula, eo meliora, ac magis expetita, qui color per macerationem in aqua marina quodammodo conquiri poteſt.

Arboris truncus non ſemper rectus eſt, ſed parum ſinuoſus, atque aliquando adeo craſſus, ut bini vix viri ipſum ulnis complecti poſſint, ac prope radices parvas gerit alas.

Ejus cortex eſt glaber, ſique incidatur, flaveſcit, lignum pallide albicat, poroſum eſt, ſeu foraminulis perforatum, ſi per transverſum ſectum examinetur, nihilominus tamen eſt ſatis durum & grave.

Anni tempus. Fructus matureſcunt Junio & Julio, usque in Octobrem ſub arboribus decidui inveniuntur.

Nomen. Latine *Ganitrus.* Malaice & Javanice ac Baleyice *Ganitri* & *Ganiter*, quæ nomina per totam Indiam ſunt nota. In Celebe apud populum Boegenſem vocatur *Boa Sima.* Amboinice *Aymanu*, h. e. avium arbor, dum magni volucres, inprimis aves annuæ ac Veſpertiliones, ejus comedunt fructus, quibusdam *Amale* dicitur, h. e. arbor annua, quum Amboinenſes putent gallinas quotannis iſta in domo morituras eſſe, in quibus hoc lignum ardet.

Locus. Hæc arbor in multis aquoſæ Indiæ locis nota eſt, maxima ejus ſpecies in cunctis montibus, & altis ſilvis Amboinæ, parva vero ſpecies rarior eſt, & in Amboina fere ignota, minima mediæ ſpeciei in quibusdam etiam obcurrit locis Amboinæ, maxime in montibus *Oerimeſſing* in Leytimora, inter cujus oſſicula ſæpe etiam illa minoris ſpeciei inveniuntur.

Majori

Ieder bloempje ſtaat op een byzonder langachtig ſteeltje, in gedaante van een kelkje, ſchaars een nagel van een vinger lang, gemaakt van 5. witte en ſpitze blaadjes, die zig nooit ter degen openen. Binnen dezelve ſtaan 5. andere, die zig boven in veele vezeltjes verdeelen, en de reſt na binnen toe is mede uytgevuld met een penceeltje, van diergelyke vezeltjes gemaakt. Het bloeizel een halve dag afgebroken zynde, werd paars of roodachtig, en het geheele bloempje valt af, nalatende een knopje met een ſtilet boven op, waar uyt de vrucht werd.

De bladeren ſtaan alsdan zonder order, en digt agter malkanderen, aan 't uytterſte der ryskens, met een lange ſpits voor uyt, gelyk aan de Varinga. De vruchten hangen ydel, en aan dunne lange ſteelen, het welk zyn regt ronde bollekens, wat grooter dan een Musquets kogel, eerſt gras-groen, daar na blaauw, zo nogtans dat 'er wat purper onder ſchynt, van buyten wel effen, dog met ruyge plekken, en dikwils met kleene beuveltjes en aderen, binnen leyd een groote ronde ſteen, omgeven met weinig vleeſch, 't welk groen is, doch niet zappig en bryzelig, als of het zandig was, van ſmaak wrang, maar in de geheele rype, die afgevallen zyn, wat wynachtig en eenigſints bequaam om te eeten, de ſteen is hard, doch kan in vieren en vyven verdeeld werden, en heeft in de midden een gaatje, dat byhans doorgaat; voorts over 't geheele lyf vol kuyltjes en groeven, die hem ganſch korlig maken, en als of hy van wormen doorvreeten was, 't welk hem egter een mooy fatzoen geeft, want men zoude zeggen, dat hy door konſt alzo gegraveert was. Zy zyn van ongelyke grootte, want de grootſte zyn als een gemeene Musquets-kogel, meeſt rond, zommige peervormig, de middelbaare zyn als een Piſtool kogel, en de kleenſte als een graauwe Erwete, en groeyen onder malkanderen aan een boom. Men vind echter een zoorte, die doorgaans kleene beſien draagt, wiens bladeren daar en tegen grooter zyn als aan de gemeene, te weten 9. en 10. duymen lang, 3½ breed.

Zo is 'er ook nog een derde zoorte, dog in Amboina gantſch raar, dewelke nog kleender ſteenen draagt, dan die van de naaſtgenoemde zoorte, niet veel grooter dan een gemeene Erwete, aan wederzyden wat plat, met groefjes zeer aardig uytgehold, dewelke ook de koſtelykſte van allen zyn, en in oud Indien tot een groote Koopmanſchap dienen; de vyf voegen kan men van buyten aan den ſteen qualyk bekennen, maar als men daar aan begind te boren, zo vallenze ligt van malkander, doch de kleene zyn harder, en kunnen 't boren verdragen; 't groot geſlagt over al in de boſſchen onder de bomen leggende, en daar 't buytenſte vleeſch afgerot is, zyn graauw en ongeagt, maar die van de Koebeeſten of Vogels gegeeten werden, en door den afgang weder uytgeworpen, trekken na den bruynen, en hoe bruynder deze korls, hoe beter zy zyn, en meer geagt, welke coleur men met het weeken in zeewater eenigſints kan te wege brengen.

Den ſtam is niet altyd regt, maar wat bogtig, en zomtyds zo dik, dat hem twee mannen pas omvademen konnen, hebbende by de wortelen eenige kleene vlerken.

De ſchorſſe is effen, als men daar in ſnyd, geelachtig; het hout is bleek-wit, poreus, of vol gaatjes, als men 't over-dwars gekapt aanziet, met te min redelyk hart en ſwaar.

Sayzoen. *De vruchten werden ryp in Juny en July, en tot in* October *vind men ze onder de bomen leggen.*

Naam. *In 't Latyn* Ganitrus. *Op Maleyts, Javaans, en Baleyts* Ganitri en Ganiter, *welke namen door geheel Indien bekend zyn. Op Celebes by de Boegiſche Volkeren* Boa Sima. *Amboinſch* Aymanu, *dat is Vogel-boom dewyl de groote Vogelen, als Jaar-vogels en Vleermuyzen, deze vruchten gaarn eeten, by zommige* Amale, *dat is Jaar-boom, om dat de Amboinezen geloven, dat de Hoenderen jaarlyks in dat huys zullen ſterven, daar men dat hout brand.*

Plaats. *Dezen boom is op veele plaatzen van water-Indien bekent, de groote zoorte op alle bergen, en hooge boſſchen van Amboina, maar de kleene zoorte weinig, en in Amboina meeſt onbekend. Ik zegge de alderkleenſte, want de middel-zoorte vind men ook hier en daar in Amboina, en dat in 't gebergte van* Oerimeſſing *op Leytimor, daar onder men zomtyds eenige korls van de kleenſte vind.*

Meer-

Majori autem copia obcurrit in Celebe, in inperio Boegenſi. In orientali Javæ parte circa urbem Balimbangam, in Madura, Bima, & quædam etiam, ſed raræ arbores, inveniuntur in ipſa Baleya, ubi major ſpecies cæterum vulgaris eſt.

Uſus. Hujus arboris lignum aliquando ædificiis inſervit, potiſſimum vero ad trabes & ſuperiores ædium partes adhibetur, circa ſolum enim non eſt durabile, raro autem ex ſilvis petitur, quum grave ſit, nec facile deferri poſſit, atque etiam oportebat eſſe lignum arborum, quæ per aliquod tempus fuere prolapſæ: Fructus, uti dictum fuit, a cunctis avium majorum generibus eduntur, quique decidunt, a vaccis, in quarum ſtercore officula depurata inveniuntur. Hominibus edules quoque ſunt, ſed potiſſimum ex luſu, & ad tempus terendum, uti paſtores ac ruſticorum pueri in Baleya illos edunt.

Plurimum commodum præbent hujus arboris officula & nuclei, qui ob miram ipſorum formam grati ſunt, atque in ſilvis ab exteriore carne depurati inveniuntur, oportet autem, ut non diu fuerint prolapſi, quum ſordidum ac pallide cinereum alioquin adquirant colorem. Cuncta autem hæc officula non bonæ ſunt notæ, ſed illa tantum, quæ haud multo majora ſunt piſo, & eleganter fuſca, quæ ut conquirantur, toti ſacci hiſce officulis colligendi ſunt, minimique horum eligendi, vel cuncta ſimul vili venduntur pretio mercatoribus. In Java, Baleya, & Madura tota horum vulgarium maſſa ſeu tria millia ponderum venduntur pro ſexaginta inperialibus, ſique media & minima ſpecies ſint electa, cætera abjiciuntur. Media ſpecies plebi venditur, minima vero ſpecies expetitur a Benjanis & Codjis pro flaminibus & Bramineis, qui magnam pecuniæ quantitatem pro hiſce inpendunt, ita ut florenos aliquot pro manipulo horum dent, ſi eleganter ſint anguloſa & fuſca juxta ipſorum ſententiam. Hæc autem perforant, inque lineas ducunt, atque ex regionis iſtius more collo vel pectori adpendent, uti apud alios cum Coralliis id fit. Æthiopum flamines ex his quoque formant *Taſſiebees* ſeu roſaria ad preces fundendas. Divites vero inter binos Ganitros aureum interligant corallium, unde & Chinenſibus dicuntur *Kimkungdſi* h. e. aurea & dura ſemina. Codjæ optime norunt veros Ganitros a ſpuriis diſtinguere, ob ingens enim pretium adulterarunt hæc ex duro quodam ligno.

In Java norunt artem, qua Ganitros cogunt creſcere in minorem formam, ſi nempe fructus modo progerminent, majorum ramorum corticem deglubunt, uti & quandam trunci partem, tali autem modo, ne arbor pereat, hinc Ganitri non multum excreſcunt, ſed puſilli ſunt & granuloſi, quum alimentum fructibus ſubtrahatur, quod novo inſervit cortici. Bangi tres quatuorque ſimul uni adligant amento, quod puerorum brachiis & pedibus circumducunt contra incantamentum ſeu *Catogoran*, caro exterior ab his quoque editur.

Meerder heeft men daar van op Celebes in het Boegiſche gebied. Op 't Oeſterſche deel van Java omtrent de Stad Balimbangan, op Madura, Bima, en ook weinige op Baley zelfs, daar anders de groote zoorte gemeen is.

Gebruik. *Het hout van dezen boom dient zomtyds tot den huyshouw, meeſt tot balken en bovenhouten, want omtrent den grond is 't niet durabel, doch het word weinig uyt het boſch gehaald, om dat het ſwaar valt om te ſlepen, en dan moet het nog van bomen zyn, die een tyd lang omgelegen hebben: De vruchten, als gezegt, werden van alderhande groot Gevogelte gegeten, en die afvallen van de Koebeeſten, in wiens drek men dan de ſchoongemaakte korls vind. Menſchen kunnenze ook eeten, doch meeſt tot tyd-verdryf, gelyk de Herders en Boere-jongens op Baley doen.*

Het meeſte profyt heeft men van de korls en ſteenen, dewelke wegens haar fatzoen aangenaam zyn, en die men in 't boſch van 't buytenſte vleeſch gezuyvert vind, doch die moeten niet lang geleegen hebben, want anders wordenze leelyk, en doots-graauw. Zy zyn dan nog niet alle goed, maar alleen die geene, die niet veel grooter dan een Erwete, en mooy bruyn zyn, om welke te hebben, moet men geheele zakken vol van allerhande ſlag vergaderen, en als dan de kleenſte uytzoeken, of zo te zamen voor een geringe prys aan de Kooplieden overlaten. Men koopt 'er op Java, Baley, en Madura, een geheel laſt of 3000. ponden van dit gemengt goetje voor 60. realen, en als men 't middel en kleenſte ſlag uytgezogt heeft, ſmyt men de reſt weg. De middel-zoorte werd voor de ſlegte luyden verkogt, maar de kleenſte zoorte zoeken de Benjanen en Codjas voor haare Prieſters en Braminees, die veel geld voor deze korls ſpenderen, zo datze wel 10. realen voor een hand vol geeven, die mooy gehoekt, bruyn, en na haren zin zyn. Zy doorboorenze, rygenze aan ſnoeren, en dragenze na haar lands manier om 't lyf en den hals, gelyk wy de Koralen doen. De Moorſe Prieſters maken ook hare Taſſibees *of Pater-noſters daar van, om hare gebeden te lezen. De ryke voegen telkens tuſſchen twee Ganiters een goude Koraal, en daarom noemen het de Chinezen* Kimkungdſi, *dat is goude harde zaden. De Codjas zyn zeer geſlepen om de regte Ganiters van de valſche te onderſcheyden, want wegens de groote prys heeft men dezelve beginnen na te maken uyt eenig hart hout.*

Op Java hebbenze dit Konſt-ſtuk om kleene Ganiters te doen waſſchen, als de kleene vruchten even beginnen voor den dag te komen, dan ſchillenze van de groote takken den baſt af, als mede een partye van den ſtam, doch zodanig, dat den boom niet uytgaat; hier door werden de Ganiters kleen en gekorlt, wordende het voedzel de vrucht onttrokken, en tot een nieuwe baſt aangewent. De Bangis rygen 3. en 4. te zamen aan een ſnoertje, en hangenze de Kinders om de armen en de beenen, tegens Beleſing of Catogoran, *het buytenſte vleeſch eetenze ook.*

Tabula Centeſima Prima

Ramum exhibet *Ganitri*.
Ubi Litt. A. *majus Ganitri* officulum ſeu ſpurium denotat.
B. *Medium*.
C. *Minimum* ejus officulum.

De hondert en eerſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Ganiter-boom*.
Alwaar Letter A. de grootſte ofte de valſe ſteen aanwyſt,
B. De *middel-zoort*.
C. De *kleynſte zoort*.

CAPUT XVII.

CAPUT DECIMUM SEPTIMUM.

Ganitrum oblongum. Catulampa, & Cantjulikan.

A Mbæ hæ arbores *Ganitri* ſpecies habentur, ſed foliis maxime differunt.

Catulampa ſilveſtris eſt arbor altiſſima, haud multo minor *Ganitro*, folia irregulari locata ſunt modo in ramis, craſſiora & majora illis *Ganitri*, ipſorumque petioli prope folii ortum geniculati ſunt inſtar Durionis foliorum, inæqualis ſunt magnitudinis, a quatuor cum dimidio ad octo pollices longa, tres quatuorve digitos lata, ſuperne obſcure viridia, inferne gilva, ad tactum mollia, in medio latiſſima, atque ab utraque parte ſex ſeptemve gerunt coſtas oblique admodum decurrentes, ipſorumque oræ ſunt obſcure & ample dentatæ, ita ut vix dignoſci poſſint: Flores fert fere inſtar Ganitri. Fructus magnitudinem ovi columbini habet, ſed inferius parum compreſſus & planus, ſuperius acutus, ſique maturi ſunt, rubent, & tandem obſcure rubrum gerunt colorem. Ipſorum caro externa eſt obſcure lutea, ſicca, ſed mollis, & viſcoſa, ſaporis dulcis & fatui cum levi adſtrictione, nec grata, intus oſſiculum reconditur oblongum, coloris pallide cinerei inſtar Nucis Moſchatæ, ſed anguſtius eſt, multisque rugis diſtinctum, & foveolis excavatum inſtar nucleorum *Ganitri*, non autem ita profunde; oſſicula hæc craſſam habent ſubſtantiam, intusque unicam tantum gerunt cavitatem, in qua anguſtus & tenuis locatur nucleus inſtar Canarii nucis, ſed minor & anguſtior eſt, ſaporis dulcis inſtar Catappæ cum levi adſtrictione.

Lignum intus albicat, in medio ex cinereo & fuſco variegatum, fibroſum eſt, durum, & grave inſtar illius *Cajoe Poeti* ſeu *Arboris albæ*.

In Macaſſara binæ hujus occurrunt ſpecies, domeſtica nempe, quæ prope ædes plantatur, ac parvos & anguſtos gerit fructus magnitudine Gnemonis. Altera ſilveſtris eſt, ſupra memoratos profert fructus magnos, utrique ſunt edules.

Nomen. Latine *Ganitrum oblongum*. Malaice & Macaſſarice *Tay Gigi*, h. e. dentium ſordes, quum inter edendum caro mucoſa dentibus adhæreat. Baleyice *Catulampa*.

Locus. In Amboina non multum nota eſt hæc arbor, copioſior eſt in Celebe & Baleya.

Uſus. Apud Amboinenſes non eſt in uſu, neque ejus fructus, neque lignum in uſum advocantur, in Baleya vero & Macaſſara tam circa ædes plantatur, quam in ſilvis. Crudos ejus edunt fructus, qui & hinc in foro venales proſtant, licet modicam gerant carnem, magisque ex delectamento, quam ut fames ſedetur, eduntur; ipſorum ſapor maxime convenit cum prunis ſilveſtribus per gelu ſubactis.

Ejus lignum eſt ſolidum & durabile inſtar illius *Cajoe Poeti*, atque apud Macaſſarenſes & Baleyenſes uſitatum ad ædium exſtructionem, quumque grave ſit, in ſilvis exſiccatur, ut levius ſit, antequam deducatur, fructus oblongos referunt Ganitros, ſuntque duri & oſſei quaſi.

Cantjulikan in Baleya creſcens hujus ſpecies habetur, cujus folium minus eſt illo Ganitri, ad oras maxime & tenuiter dentatum, fructus illos *Catulampæ* referunt, ſed ſunt minores & rotundiores, primo virides, dein lutei, ac demum ex cæruleo nigri inſtar maturorum Canariorum, ſique maturi, mucoſi, ſaporis dulcis & fatui, intus magnum continetur oſſiculum oblongum, non excavatum vel rugoſum, uti *Ganitri*, ſed glabrum & cinereum. Truncus craſſitiem habet Canarii, ejus lignum exterius eſt albicans, interius obſcure cinereum, inque vetuſtis penitus truncis nigricans, uti in veteri *Caju Baru* ligno, eſtque porro graviſſimum & durum. Baleyenſes hanc vocant arborem *Cantjulikan*, ibique creſcit in montibus Brattanæ. In Amboina ignota eſt, ſemel tamen racemum fructibus onuſtum ex Leytimoræ montibus ad me adduxerunt, quos parvos putabam eſſe Canarios, ſed vocabatur ejus arbor *Tay Gigi Itam*, h. e. nigrum *Tay Gigi*.

XVII. HOOFDSTUK.

Ganiter-boom met langwerpige vruchten.

D*Eze beyde boomen werden mede voor zoorten van* Ganiter *gehouden, dog verſchillen aan de bladeren merkelyk.*

Catulampa *is een zeer hooge Wout-boom, niet veel minder dan de* Ganiter, *de bladeren ſtaan zonder order aan de takken, dikker en grooter dan de* Ganiter, *en hare ſteeltjes hebben by 't begin van 't blad een knietje, gelyk de Durioens-bladeren, zy zyn van ongelyke grootte, te weten van 4½ tot 8. duymen lang, 3. en 4 vingers breed, boven donker-groen, onder vaal, en zagt in 't aantaſten, in de midden breedſt, en hebben ter wederzyden 6. a 7. ribben, die zeer ſchuyns lopen, en de kanten zyn donker en wyd gezaagt, dat men 't even bekennen kan; het bloeyt ook bykans als een* Ganiter. *De vrucht is zo groot als een Duyven-ey, dog agter wat plat, en voor ſpits, als ze ryp zyn, rood, en eyndelyk heel donker-rood. Buyten hebbenze een donker-geel, droog, dog week en ſmeerig vleeſch, zoet en ſmets van ſmaak, met een kleene t'zamentrekking, en niet onaangenaam; binnen is een langwerpige ſteen, van verwe ligt-graauw, gelyk een Note Muſſchaat, doch ſmalder, met veele rimpeltjes en kuyltjes gegraveert, gelyk de korls van* Ganiters, *dog zo diep niet; de ſteenen zyn van een dikke ſubſtantie, hebben binnen maar een holligheid, daar in leyd een ſmalle en dunne korl, gelyk in de Canary-noot, dog kleender en ſmalder, zoet van ſmaak, gelyk de* Catappan, *met weinig zamentrekking.*

Het hout is van binnen witachtig, na binnen toe uyt den graauwen en ligt-roſſen gemengt, dradig, hart, en ſwaar, gelyk dat van Cajoe Poeti *of* Arbor alba.

Op Macaſſer heeft men twee geſlachten hier van, het eerſte tamme word by de huyzen geplant, en heeft kleene en ſmalle vruchten, in de grootte van een Gnemon. *Het tweede wilde draagt de bovenſtaande grootſte vruchten, beyde zynze eetbaar.*

Naam. *In 't Latyn* Ganitrum oblongum. *Op Maleyts en Macaſſaars* Tay Gigi, *dat is vuyligheid der tanden, om dat in 't eeten het ſmeerige vleeſch aan de tanden kleeft. Baleyts* Catulampa.

Plaats. *In Amboina is 't weinig bekent, overvloediger is hy op Celebes en Baley.*

Gebruik. *By de Amboinezen heeft hy geen gebruyk, noch vruchten, noch hout, maar op Baley en Macaſſer wert hy zo wel omtrent de huyzen geplant, als hy in 't wilde waſt. Zy eeten de vruchten raauw, daarom ze ook op de Markt verkogt werden, hoewel daar weinig vleeſch aan is, en meer uyt plaiſier dan om den honger te ſtillen, gegeeten werden. De ſmaak komt meeſt overeen met de Sleen, die een vorſt of twee hebben uytgeſtaan.*

Het hout is vaſt en durabel, als dat van Caju Poeti, *en by de Macaſſaren en Baleyers gebruykelyk tot den huysbouw, om dat het wat ſwaar is, laat men het in 't boſch drogen, dat het ligter word, eer men 't afhale; de korls zoude men voor langwerpige* Ganiters *aanzien, want zy zyn meede ſteen-hart.*

Cantjulikan *op Baley waſſende, word voor een meda-zoorte hier van gehouden, 't blad is wat kleender dan de Ganiter, aan de kanten ook fyn en getand; de vruchten zyn die van* Catulampa *gelyk, doch kleender, en wat ronder, eerſt groen, daar na geel, ten laatſten blaauw-ſwart, als rype Canary, als 't ryp is, mede wat ſmeerig, zoet en laf van ſmaak, binnen is een groote ſteen, langwerpig, niet gegraveerd of ruyg gelyk de Ganiter, maar glad en graauw. De ſtam gewint de dikte van een Canary-boom, van buyten heeft hy een witachtig hout, maar van binnen donker-graauw, en in de geheele oude ſtammen ſwartachtig, gelyk aan 't oude* Caju Baru, *en daar zeer ſwaar en hart. De Baleyers noemen 't* Cantjulikan, *en 't waſt aldaar in 't gebergte van* Brattan. *In Amboina is 't onbekent, echter is my eens een tros vruchten uyt het gebergte van Leytimor gebragt, die ik voor kleene Canaris aanzag, maar men noemden het* Tay Gigi Itam, *dat is ſwarte* Tay Gigi.

Baleyenſes ejus fructus edunt, ſed potiſſimum ex oblectamento. Lignum ſatis durabile eſt ad ædificia, quum vero adeo ſit grave, ac tam longe petendum, vulgo non conducit, ipſorum autem reges per ingentem ſubditorum numerum ex montibus id deduci jubent, atque ad palatiorum poſtes adhibent.

Catulampa in Baleya creſcens quodammodo differt ab Amboinenſi *Tay Gigi* ſilveſtri; Baleyenſis enim majus & mollius gerit folium, ejusque fructus ſunt dulcioris & gratioris ſaporis, magisque hæc arbor plantatur.

De Baleyers eeten de vruchten, doch meeſt uyt plaiſier. 't Hout is durabel in den bouw, maar om dat het zo ſwaar is, en verre te haalen, dient het voor de gemeene man niet, maar haare Koningen laten het met meenigte van volk uyt 't gebergte ſlepen, en gebruyken het tot ſtylen van haare huyzen.

Het Catulampa *op Baley groeyende, verſchild wat van de Amboinſche wilde* Tay Gigi, *want het Baleyſche heeft een grooter en zagter blad, de vruchten zoeter en aangenamer van ſmaak, en word meer geplant.*

Tabula Centeſima Secunda

Ramum exhibet *Ganitri oblongi*, fructibus onuſti.

De hondert en tweede Plaat

Vertoont een Tak van de *langwerpige Ganiter-boom*, met zyn vruchten beladen.

CAPUT DECIMUM OCTAVUM.

Lignum momentaneum. Pagamatta.

HÆc arbor craſſum, ſed non altum, gerit truncum, plerumque tamen altiorem Limonio, glabro ac cinereo obductum cortice. Folia inregularia ſunt, illaque *Daun Candal* referunt, non dentata ſunt, ſed integra & æqualia, juniora autem leviter dentata ſunt, quorum tamen anguli ſenſim excreſcunt, ſuntque quatuor pollices longa, binos & tres digitos lata, glabra, paucisque coſtis donata, quarum tres prope petiolum concurrunt, uti in præcedenti folio.

Floſculi ſunt muſcoſi, brevibus racemis inſidentes, qui in baccas excreſcunt magnitudine nucum avellanarum, ſed rotundiores, raraque carne obductæ, quæ plerumque vireſcit, ac cito putreſcit, ſi in terram decidant, ſub hac duriſſimum reconditur oſſiculum, magnitudine globuli ſclopeti manualis vel etiam minus eſt, quod foraminulis & verruculis perforatum & obſeſſum eſt, inſtar Ganitri, exterius autem quatuor protuberantes venæ adparent, quæ nucleum per longitudinem in quatuor dividunt partes, per bina vero ſegmenta aperiri poteſt.

Superne vero deſinunt in brevem durumque apicem cum excreſcentia ſeu allo breviore apice, e longinquo ex cinereo gilvum habent colorem, nec adeo profunde ſunt excavata hæc oſſicula quam Ganitri, ac quodammodo poliri poſſunt, intus gerunt nucleum albicantem, qui ſaporem habet Catappæ. Flores plerumque decidunt, ita ut hinc inde tantum unus alterve fructus in racemis excreſcat.

Recens lignum pallide flaveſcit inſtar Buxi, eſtque ſolidum, grave, ſucculum, & viſcoſum, putarentque homines lignum eſſe durabile, ſed fallit, uti infra indicabitur, e contra trunci cortex eſt ſiccus, & admodum fragilis.

Nomen. Latine *Lignum momentaneum.* Malaice & Amboinice *Pegamatta*, quod quidam interpretantur *Pegang Matta*, h. e. momentaneum, ſeu quam diu oculi aperiuntur & clauduntur, quum tam cito putreſcat. Ternatice *Sal.*

Locus. Ubique in Amboinæ ſilvis creſcit, etiam circa litus; in Leytimora raro occurrit, ſed copioſa eſt arbor in Moluccis.

Uſus. Hoc fallax lignum ad primum adſpectum, uti dictum eſt, videtur durabiliſſimum, quum adeo ſolidum & grave ſit, ſed cum admiratione experimur, tam cito corrumpi, intra paucos enim menſes coſſos generat, cujus cauſſa ſine dubio eſt copioſus liquor. Ternatenſe autem videtur ſiccioris & ſolidioris eſſe ſubſtantiæ, aliquando enim ibi adhibentur ad poſtes vetuſti arborum harum trunci. Fructuum oſſicula a quibusdam ad utrosque apices poliuntur ac perforantur, ex quibus amuleta formantur, quæ Amboinenſium mulierculæ brachiis circumligant, Coralliis naturalibus vel aureis interpoſitis, eleganter enim poliri poſſunt inſtar Ganitri, quæque, ſi perforentur, non facile franguntur, unde & confido, ſi hæc incolis veteris Indiæ eſſent nota, hosce geſtaturos illa in amuletis æque ac iſta, quæ ex Ganitro formantur.

Siccum

XVIII. HOOFDSTUK.

Pagamatta-Boom.

D*It werd een dikken, dog geen hogen ſtam, in 't gemeen hooger dan een Limoen-boom, met een effe, ligte grauwwe ſchorſſe. De bladeren ſtaan zonder order, en gelyken die van* Daun Candal, *geenſints getant, maar met effen randen, doch 't jonge blad is wyd getand, wiens hoeken metter tyd uytgroeyen, 4. duymen lang, 2. en 3. vingers breed, glad, met weinige ribben, waar van 3. agter by de ſteel te zamen ſtooten, gelyk in 't voornoemde blad.*

Het bloeyzel zyn moſchagtige bloempjes, aan korte trosjes waſſende, waar uyt werden beſien, in de grootte van Haſel-noten, dog ronder, met weinig vleeſch bekleed, 't welk meeſt groen blyft, en haaſt afrot, als ze op de aarde vallen, daar onder leyd een zeer harde ſteen, in de grootte van een piſtool-kogel, en minder, rondom met gaatjes en wratten bezet, gelyk de Ganiters, en van buyten ziet men 4. uytbuylende aderen, de korls langs heenen, als in 4. verdeelende, doch men kan ze maar in 2. deelen openen.

Voor hebbenze een korte harde ſpitze, met een andere kleinder ofte een uytwasje, van verre zyn ze uit den grauwen vaal, zo diep niet gegraveert als de Ganiters, en laten zig eenigſints glad polyſten. Binnen hebbenze een wit beeſtje, van ſmaak als Catappan. *Het bloeyzel valt meeſt af, zo dat 'er hier en daar aan de trosjes een vrucht blyft hangen.*

Het verſche hout is bleek-geel, als dat van Bux-bomen, dicht, ſwaar, zappig, en ſlymerig, en men zoude zeggen, dat het een durabel hout was, maar 't bedriegt, als hier na gezeid zal worden, daar en tegen is de ſchorſſe des ſtams droog, en bryzelig.

Naam. *In 't Latyn* Lignum momentaneum. *Op Maleyts en Amboinſch* Pegamatta, *'t welk sommige uytleggen* Pegang Matta, *dat is een ogenblik, of zo lang men de ogen mogte op en toedoen, om dat het zo ligt vergaat. Op Ternaats* Sal.

Plaats. *Het waſt over al in 't Amboinſche boſch, ook langs de Zeekant. Op Leytimor is 't weinig, maar overvloedig in de Moluccos.*

Gebruik. *Dit bedriegelyke hout ſchynd (als gezegt) in 't eerſte aanzien zeer durabel, om dat 't zo digt en ſwaar is, maar met verwondering werd men gewaar, dat het zeer ligt vergaat; want in weinige maanden komt 'er den worm in, waar van buyten twyffel het overvloedige zap de oorzaak is. Het Ternataanſche echter ſchynt van droger en vaſter natuur te zyn, want 't word somtyds aldaar tot ſtylen gebruykt, als 't van oude ſtammen is. De korls werden by sommige aan beyde de eynden geſlepen, en een gat doorgeboord, en aan ſnoeren geregen, die sommige Amboinſche Vrouwen aan de armen dragen, met goude of andere Coralen gemengt, en laten zig zo glad polyſten als Ganiters, die in 't boren ligt breken, dies ik vertrouwe, zo ze de Inwoonders van oud Indien wierden bekent gemaakt, dat zy dezelve zo lief zouden dragen aan ſnoeren geregen, als de Ganiters.*

Het

Siccum lignum foco optime conducit, lentum enim fovet ignem, albosque exhibet cineres, ſi vero in ſilvis computruerit, ingratum & acidulum fundit odorem inſtar vetuſtæ *Sagumantæ*, tum quoque ex hoc ligno æque ac ex Sagu-medulla craſſi pinguesque generantur coſſi, qui in Scarabæos lucanos nigros & ingentes degenerant, atque ad alias advolant arbores, ut cibum quærant, præſertim ad Saguerum, ubi in Gorugons ſeu infundibulis inveniuntur, in quibus potus exſtillans excipitur, ita ut hæc arbor genitrix omnium Scarabæorum nigrorum habeatur.

Het droge hout is goed om te branden, het houd een langzaam vuur, en geeft witte aſch, maar als 't in 't Boſch verrot, zo geeft het een onlieflyken gooren reuk, als oude Sagumanta, *zo groeyen uit dit hout, zo wel als uit Sagumerg, dikke vette wormen of rupzen, waar uit groote zwarte Torren werden, dewelke na andere bomen vliegen, om daar haar koſt te zoeken, inzonderheid na de Zagueers-bomen, daar menze in de* Gorugongs *vind, waar in men den drank tyſſert, zo dat dezen boom voor de moeder van alle zwarte Torren gehouden word.*

Tabula Centeſima Tertia

Ramum exhibet arboris, cujus lignum momentaneum eſt, & ab incolis hinc *Caju Pegamatta* vocatur.

De Hondert en derde Plaat

Vertoont een Tak van een Boom, wiens hout kort van duur is, en by de Inlanders *Caju Pegamatta* genaamt werd.

CAPUT DECIMUM NONUM.

Arbor rediviva. Eyparebu.

IN cunctis Indiæ locis circa æquatorem ſitis omnes arbores plerumque ſemper virentes ſunt, ac proinde rariſſimum eſt arborem invenire, quæ ex parte vel omnino cuncta ſua dimittit folia, in præcedentibus autem libris quasdam deſcripſimus, quæ partim illa deponebant, nullas vero, quæ ita ex toto iſta amittunt, ac viciſſim illis penitus orbæ ſunt quam hæc, quam nunc deſcribemus.

Mediocris eſt arbor, ejusque folia vulgaris ſunt formæ, & inregularia quatuor, & quinque pollices longa, binos lata, paucis ac ſubtilibus coſtis pertexta, atque prope ortum ad petiolum geniculata ſunt, inſtar foliorum Canarii. Fructus racemoſi ſunt, ſed pauci ſimul dependent forma ac magnitudine ovorum Lacertæ ſeu cordium avicolarom, primo cærulei, dein nigricantes, & uti maturi Canarii, punctulis quibusdam obſcuris & albis notati. Sub pauca inſipida exteriore carne oblongum reconditur oſſiculum, formam gerens minoris Canarii, magnitudinem vero Olivæ oſſiculi vel paulo minus, quod hexagonum eſt, quorom tres anguli magis protuberant, atque nucleum potiſſimum trigonum formant, in acutum durumque deſinens apicem, qui in toto quoque fructu erigitur, angulorum porro interſtitia rugoſa & foraminulis excavata ſunt, acſi granuloſa & elaborata, vel a vermibus exeſa eſſent, uti in *Canario decumano* id obſervatur, in tota autem arbore nulla pars reperitur, quæ *Canarium* ſpirat vel ſapit, totaque nux in tres partes diviſibilis eſt, in qua oblongus, ſiccus, & durus reconditur nucleus, in apicem quoque deſinens, cui adpendix quaſi alterius nuclei additur, oſſicula quædam maxime trigona ſunt, quædam hexagona ac breviora. Lignum ſatis grave eſt, ſolidum, & tignis quodammodo utile.

Anni tempus. Fructus in Orientalibus obſervantur menſibus.

Nomen. Latine *Arbor rediviva.* Malaienſibus ignota eſt, Amboinice in Leytimora vocatur *Typarebu* & *Tette Palebu*, h. e. lignum vegetum & coma viridis, non quum ejus lignum ſit durabile, ſed quia aliquando videtur mortua, ac mox reviviſcit, novam emittens frondem, omni enim anno ſub finem pluvioſorum menſium hæc arbor cuncta ſua dimittit folia, ita ut mortua videatur, quod in hiſce terris rariſſimum præbet ſpectaculum, quum homines non adſueti ſint arbores videre foliis deſtitutas, ac viventes, poſt menſis vero ſpatium novam regerminat frondem.

Locus. In Amboina raro obcurrit, atque una tantum alteraque ſolitaria tam circa litus creſcit, quam in montibus. In Celebe etiam erit nota, quum Macaſſarenſes ejus quandam habeant notitiam.

Uſus. Amboinenſes dicunt hanc arborem optima præbere fulcra domibus, ipſarumque pavimentis, atque æque durabile eſſe ejus lignum iſto *Macili*, cujus ſpecies quoque haberi poſſet, alii contra teſtantur, circa ſolum non eſſe durabile ejus lignum, ac proinde illud adhibent ad ſuperiores ædium partes. Cæteræ hujus arboris partes, uti fructus, & folia, nullum hucusque, quantum novi, obtinuerunt uſum, excepto quod ejus nuces a quibusdam adſerventur ob elegantem ipſarum formam.

XIX. HOOFDSTUK.

Eyparebu-Boom.

IN alle de Indiſche landen, die omtrent den Æquator *leggen, dragen de bomen doorgaans gedurig groen lof, en is dierhalven zeer raar, als men der eene vind, die ten deele of t'eenemaal zyne bladeren afwerpt, wy hebben in de voorgaande boeken wel eenige beſchreven, dieze ten deele afwerpen, maar gene, die zo volkomentlyk 't zelve doen, en met beurten zo kaal ſtaan, als dezen, die wy nu beſchryven zullen.*

Het is een middelbare boom, de bladeren zyn van gemeen fatzoen, ſtaan zonder order, vier en vyf duimen lank, twee dito breed, met weinige en ſubtile ribben, by haar oorſpronk aan den ſteel een kuiltje hebbende, gelyk de Canary-bladeren. De vruchten hangen aan troſjes, weinige by malkanderen, in de gedaante, en grootte als Hagediſſe-Eyeren, of Vogel-hertjes, eerſt ligt-blaauw, daar na zwart-blaauw, als rype Canaris, met eenige donkere punctjes van buiten bezet. Onder 't buitenſte weinig en onſmakelyk vleeſch, leid een langwerpige korl of ſteen, in de gedaante van een kleene Canarie, en grootte van een Olyf-ſteen, of wat kleender, in ſes kanten verdeeld, waar van de drie meer uitſteken, en de korl meeſt driekant maken, voor met een kort hard ſpitsje, 't welk ook aan de geheele vrucht uitſteekt, voorts zyn de ſpatien tuſſchen de kanten rimpelig, en vol kuyltjes, als ofze uit-gegraveert, of van de wormen uit-gegeeten waren, gelyk men ziet aan 't Canarium decumanum, *hoewel aan den geheelen boom niets is, dat na Canaries riekt, of ſmaakt, en 't geheele nootken kan men in drien verdeelen, binnen leid een langwerpig, droog, en hard beeſtken, mede met een ſpitſe voor uit, en waar by nog iets hangt, als een tweede korl, zommige korls zyn merkelyker driekant, zommige ſeskant, en ook wat korter. 't Hout is matig zwaar, digt, en eenigzints tot timmeren bequaam.*

Sayſoen. *De vruchten vind men in de Ooſter-Mouſſon.*

Naam. *In 't Latyn* Arbor rediviva, *by de Maleyers is hy onbekend. Op Amboina op Leytimor* Typarehu *en* Tette Palehu, *dat is levend hout, en levendige kruyn, niet om dat hy een durabel hout heeft, maar om dat hy zomtyds dood ſchynende, kort daar na weder jonk loof gewint, want alle jaren in 't einde van de regen-Mouſſon, werpt dezen boom alle zyne bladeren af, zo dat hy als verdord ſtaat, het welk in deze landen een raar ſpectacul is, alzo men niet gewend is bomen zonder bladeren te zien, die nog levendig zyn, en een maand daar na gewint hy wederom groen loof.*

Plaats. *Hy is in Amboina weinig te vinden, waſſende hier en daar een, zo wel omtrent de ſtrand, als in 't gebergte, hy moet op Celebes ook zyn, want de Macaſſaren hebbender eenige kenniſſe aan.*

Gebruik. *De Amboinezen zeggen, dat men goede onderleggers daar van maken kan, onder-ſolderingen, en vloeren in de huyzen, daar zy zo durabel zal zyn, als* Makkilan, *en voor wiens mede-zoorte men hem houden mag, andere daar en tegen zeggen, dat hy omtrent de grond niet durabel zy, gebruiken hem dierhalven aan de bovenſte deelen van de huizen. De andere deelen, als vruchten en bladeren, hebben tot nog toe (zo veel my bekend is) geen gebruik, behalven dat de nootkens zomtyds bewaart worden, wegens hare mooye gedaante.*

In *Rumphii Adpendice* hæc adduntur.

Ayparehu rami in plurimas raebides breves dividuntur, ac tres quatuorque rami uno ex ortu progerminant. Folia ſolitaria, ſed arcte ſibi juncta, ſunt, tres quatuorve pollices longa, binos lata digitos, ad oras obſcure dentata, nervus magnus non directe per medium tranſit, unde una folii pars latior eſt altera, binæ quoque laterales coſtæ inferius concurrunt, quæ cum aliis oblique admodum decurrunt. Ex ſuperiorum foliorum alis ſolitarius progerminat petiolus, ultra digitum longus, ex quo flores excreſcunt, ubi foliolum erumpit. Floſculi ſunt puſilli, calicula inſidentes pentapetalo viridi, in quo quinque alia obſcure albentia locantur, cum plurimis brevibus & albis ſtaminibus ejus cavitatem replentibus. Fructus in textu deſcribuntur, qui decembri obſervantur.

Tabula Centeſima Quarta

Ramum exhibet Arboris redivivæ *Ayparehu* dictæ.

Dit werd 'er in het Byvoegzel *van* Rumphius *bygedaan.*

De takken van Ayparehn *zyn vol korte ryskens, ook ſtaan drie a vier takken uit een oorſpronk. De bladeren ſtaan enkeld, dog digt agter malkander, drie en vier duimen lang, twee vingers breed, aan de kanten donker getant, de groote ſenuwe gaat niet regt door de midden, waar door de eene helft van 't blad breeder is dan de andere, ook ſtooten nog twee zyden ribben agter by malkander, dewelke nevens nog andere zeer ſchuyns loopen. Uit den ſchoot van de voorſte bladeren komt een enkele ſteel, ruim een vinger lang, daar aan het bloeizel zit, met een kleen bladje agter aan. Dit zyn kleene bloempjes, ſtaande in een kelkje van vyf groene blaadjes gemaakt, en daar in vyf andere vuil-witte, voorts digt uitgevult met korte en witte draatjes. De vruchten zyn in de text beſchreven, men ziet die in December.*

De Hondert en vierde Plaat

Vertoont een Tak van de herlevende Boom *Ayparehu* genaamt.

CAPUT VIGESIMUM.

Fructus Bobæ. Caju Boba.

ARbor hæc magna gerit folia vulgaris formæ, quæ ſolitaria locantur & irregularia, ſatisque ingentia ſunt, novem nempe & decem pollices longa, quatuor & quinque lata, integra, brevibusque inſidentia petiolis, in longum apicem terminantia, quorum coſtæ ample diſtant ſine ulla proportione. Fructus *Myrobolanos Chebulos* referunt, ſed non ita anguloſi ſunt, inferius anguſtati inſtar junioris fere Jamboſæ; ipſorum caro exterior obſcure viridis eſt ſeu nigricans, arenoſa, & fragilis, ſub qua tenue reconditur putamen, uti in nuce aveliana, in qua nucleus invenitur aquoſus, fatuus, & ingrati ſaporis cum levi amaritie; Arboris lignum inutile eſt.

Nomen. Latine *Fructus Bobæ.* Malaice *Caju Boba*, juxta Amboinenſes *Aybola Lamahu*, h. e. lignum Guajacum a ſubſequenti uſu.

Locus. Raro obcurrit, ac potiſſimum in Leytimora, unde & noſtræ nationi non multum innotuit.

Uſus. Amboinenſes hanc arborem Guajacanam vocant, quum ejus nucleos clavis pedum inliniunt, qui plerumque veſtigia ſunt Amboinenſium variolarum, ut illos enecent & exſiccent, pedem vero per horam ſupra ignem torrere debent, donec linimentum ſit ſiccum & penetratum.

Tabula Centeſima Quinta

Ramum exhibet arboris, quæ *Caju Boba* vocatur.

XX. HOOFDSTUK.

Bobe-Vrucht.

D*Ezen boom heeft groote bladeren, anders van gemeen fatzoen, zy ſtaan enkeld, zonder order, en zyn rykelyk groot, te weten, negen en tien duimen lank, vier en vyf dito breed, met effene randen, korte ſtelen, en een lang ſpitsje voor aan, de ribben ſtaan wyd van malkander, en zonder proportie. De vruchten zyn, als* Myrobolani Chebuli, *dog zo hoekig niet, en met een ſmalle hals, byhans als een jonge Jambos, het buitenſte vleeſch is donker-groen, of zwartachtig, zandig, en bryzelig, daar onder een dunne ſchaal, als een Hazel-noot, en daar binnen een witte waterachtige karl, laf, of onaangenaam van ſmaak, met een kleene bitterheid; het hout is ondeugend.*

Naam. *In 't Latyn* Fructus Bobæ. *In 't Maleyts* Caju Boba, *na 't Amboinſe* Aybola Lamahu, *dat is, Pokhout, van 't volgende gebruik.*

Plaats. *Hy word weinig gevonden, meeſt op Leytimor, en is dierhalven de onze nog niet wel bekend.*

Gebruik. *De Amboineezen noemen hem, als gezegt, Pokhout, om datze de binnenſte korls op de krabben der voeten ſmeren, dewelke gemeenlyk zyn een reſtantje van de Amboinze pokken, om dezelve te doden, en op te drogen, maar zy moeten dan den voet over een vuur braden, tot dat het opgeſmeerde droog werd.*

De Hondert en vyfde Plaat

Vertoont een Tak van de Boom *Caju Bobe* genaamt.

CAPUT VIGESIMUM PRIMUM.

Arbor Spiculorum. Caju Caloway.

CAloway duplex eſt, latifolia & anguſtifolia, quæ iterum duplex eſt. Latifolia eſt arbor mediocris, ramos gerens utcunque rectos, firmos, & virides, quorum folia ſuperiora plerumque ſunt inordinata, inferiora vero bina & terna ſimul in una rami parte; Folia hæc ſunt longa & anguſta, majora illis Canarii, firma, ab utraque parte acuminata, decem & undecim pollices longa, tres ac tres cum dimidio lata, pallide virentia, paucisque tenuibus & nigricantibus coſtis pertexta. Truncus haud multo craſſior eſt illo Calappi.

Ejus lignum pallide flaveſcit, & ſiccum albicat, quibusdam in locis nigricantibus venis diſtinctum, ſeu filamentis variegatum, quæ circa cor adeo coocurrunt, ut *Novellæ nigræ* ſimile ſit lignum, eſtque porro ſatis grave & durum, quales & reliquæ hujus arboris partes.

Anguſtifoliæ ſpeciei alia varietas obſervatur, quæ multo breviora gerit folia, quam præcedens, ſed quæ paulo latiora ſunt. Alia inſuper ſpecies, quæ latifoliæ magis adcedit, folia gerit decem & duodecim pollices longa, tres quatuorque lata, horum vero coſtæ ſunt frequentiores ac parallelæ, inferior ipſorum pars ex cæruleo vireſcit, uti *Palala* ſecundæ & tertiæ, quorum ſaporem hujus arboris folia quoque habent. Hujus lignum magis albet & mollius eſt quam præcedentis, ſine nigris macubs, nihilominus tamen durabile ad tecta.

Tertia ac proprie anguſtifolia ſpecies folia gerit tredecim ac quatuordecim pollices longa, tres quatuorque lata, inferius glauca, paucis obliquis coſtis donata, ſuntque firma, in junioribus ramis ſunt alternata, & in orbem ſimul locata, inferius nempe quinque ac ſex, ſuperius octo in circulo quaſi diſpoſita, quæque flaccida ſunt & deorſum dependent, interſtitia nodorum pedem circiter longa ſunt, viridique cortice obducta, in longis ramis ſuperiores iſti circuli in quinque firmos ramulos dividuntur, quorum quatuor in orbem ponuntur, ac quintus incurvus eminet, ex octo, novem, & decem foliis formati, eodem modo poſitis, quæ decem ac undecim pollices longa ſunt, binos lata, omnia per flacciditatem dependentia, ac tali modo penicillum Partiſani referunt, ubi vero hi quinque ramuli exoriuntur, circulus eſt ex decem vel undecim foliis compoſitus, quæ non dependent, ſed oblique eriguntur, atque poſt ſesquipedale interſtitium alius exoritur circulus, ex octo novemque foliis formatus, quæ omnium longiſſima & firmiſſima ſunt, atque tranſverſaliter inſtar radiorum ſtellæ emittuntur.

Hujus ſpeciei truncus angulofus & ſulcatus eſt inſtar illius *Lanſii*. Lignum vero durum, grave, pluriſque nigris maculis varjegatum, quam in ulla antecedente ſpecie, circa cor obſcure cinereum eſt, inſtar *Novella nigra*, videturque ſiccum eſſe, ſed ſubtili inpregnatum eſt pinguedine, unde & flammam facile concipit, claramque excitat, odorem vero fundit inſtar piſcis ſaliti & toſti.

Per ingentem ſiccitatem tam raro fructus producit, ut nunquam illos viderim, licet varios ejus truncos excidi juſſerim, nec incolæ mihi iſtos notare poteſant.

Nomen. Latine *Arbor ſpiculorum*, ac prima ſpecies *latifolia*, ſecunda & tertia ſpecies *anguſtifolia* & *æruginea*, ac peculiariter quoque tertia *ſtellata*. Malaice *Caju* & *Danu Caloway* a ſubſequenti ejus uſu, ac ſic quoque Ambonice *Manu Caloway* ſeu *Oebat Caloway*, h. e. *pharmacum contra arundinacea jacula*. In Hitoea *Aylanu Selu*, ex ſimilitudine foliorum piſcis *Geep*, alii Hitoenſes hanc vocant *Haul Amuret*. Ternatice *Gabi Gabi*, h. e. *Pangil*, ſeu nutu clamare.

Locus. Hæc arbor raro obcurrit, ac tantum in ventoſis monticulis.

Uſus. Lignum aptum eſt ædificiis ac potiſſimom ipſarum tectis, quum graves ex ipſo poſtes formari nequeant. Tenera ejus folia maſticata, vulneribusque inpoſita, ex telis jaculatoriis, *Caloway* dictis, contra-

cta,

XXI. HOOFDSTUK.

Caloways-Boom.

CAloways-boom is tweederlei, breedbladige en ſmalbladige, die weder tweederlei is. De breedbladige is een middelbare boom, met veel regte, ſtyve, en groene takken, waar aan de voorſte bladeren meeſt zonder order ſtaan, maar de agterſte twee en drie by malkander, en dat aan de eene zyde van den tak, de bladeren zyn lank en ſmal, grooter dan die van de Canari-boom, ſtyf, agter en voren toegeſpitſt, tien en elf duymen lank, drie en drie en een half breed, doots-groen, met weinige ſubtile en ſwartachtige ribben. De ſtam word niet veel dikker, dan een Calappus-boom.

Het hout is bleek-geel, en beſterft witachtig, hier en daar met zwartachtige aderen, ofte draadjes geſpikkeld, en omtrent het hert zo digt by malkander, dat 't de Novella nigra gelykt, voorts redelyk zwaar en hard, dog droog, gelyk alle deelen des booms zyn.

Het ſmalbladige heeft eenige verandering, want eene zoorte heeft wel korter bladeren, dan de voorgaande, maar die wat breder zyn. Een andere zoorte, die meer met 't breedbladige over-een-komt, heeft bladeren mede tien a twaalf duimen lank, drie en vier breed, maar de ribben zyn meerder, en lopen paralleel, de onderſte zyde is blauw-groen, gelyk aan de Palala de tweede en derde, welkers ſmaak deze bladeren ook eenigzints hebben. Het hout is wat witter en weker, dan 't voorige, zonder de zwarte ſtippeltjes, niet te min durabel in 't dakwerk.

De derde en eigentlyk ſmalbladige, heeft bladeren dertien a veertien duimen lank, drie en vier breed, van onderen regt-blaauw of Spaans-groen, met weinige ſchuinze ribben, en ſtyf, aan de jonge takken ſtaanze met beurten, en in kringen van malkander, te weten, agter vyf en ſes, voor acht in een kring, maar de voorſte zyn ſlap, en hangen nederwaarts, de plaatzen tuſſchen de kringen zyn omtrent een voet lang, en met een groene ſchorſſe bedekt, aan de lange takken verdeelen haar de bovenſte kringen in vyf ſtyve ryskens, waar van de vier om de middelſte ſtaan, en dragen boven een kroon van acht, negen, en tien bladeren in voorſchreve ſituatie, tien en elf duymen lank, twee dito breed, alle wegens haare ſlappigheid afhangende, en zo een quaſt van een Partiſaan vertonende; daar deze vyf takjes t'zamen ſtoten, ſtaat een kring van tien of elf bladeren, niet hangende, maar ſchuyns over eynd, en na een ſpatie van anderhalf voet, een andere kring van acht en negen bladeren, de langſte en ſtyfſte van allen, en regt over-dwers, als de ſtralen van een Ster.

De ſtam van deze zoorte is wat hoekig, en gevoornt, als die van de Lanze-boom; het hout mede hart, ſwaar, en met meerder ſwarte ſpikkeltjes dan alle de voorgaande, omtrent het hert donker-graauw, gelyk de Novella nigra; 't ſchynt droog, maar heeft een ſubtiele vettigheid, daarom het vuur ligt ontfangende, en helder brandende, doch riekt als gebrande zoute viſch.

Het draagt zo zelden vruchten wegens zyne groote droogte, dat ik ze tot noch toe niet gezien heb, hoewel ik verſcheide ſtammen heb laten omkappen, en de Inlanders wiſtenze my ook niet te beduyden.

Naam. In 't Latyn Arbor ſpiculorum, de eerſte zoorte latifolia, de tweede en derde anguſtifolia & æruginea; en in 't byzonder de derde ſtellata. Op Maleyts Caju en Danu Caloway, van 't volgende gebruyk, en zo in 't Amboinſch Manu Caloway of Oebat Caloway, dat is Pharmacum contra aundinacea jacula. Op Hietoe Aylanu Selu, van de gelykeniſſe der bladeren na den Viſch Geep; andere Hitoeëzen noemen hem Haul Amurat. Op Ternaats Gabi Gabi, dat is Pangil, of roepen met een wenk.

Plaats. Dezen boom word mede weinig gevonden, en dat alleen op luchtige bergkens.

Gebruik. Het hout is bequaam tot den huysbouw, meeſt tot 't dakwerk, want men kan geen ſwaare ſtylen daar van hebben. De jonge bladeren geknouwt, en op de wonden gelegt, die van Werp-pylen Caloway gemaakt

zyn,

cta, ramenta & fragmenta extrahunt, quæ ex ipſis inhærent vulneribus; *Caloway* enim longa ſunt tela ex acuta arundine aliove ligno confecta, quæ ex manu vibrantur, Ceramenſi populo vulgatiſſima, quæ noxia admodum ſunt inſtrumenta vulnerantia, atque ad oſſa penetrantia in ramenta facile diſſiliunt, vel ipſis tam firmiter inhærent, ita ut evelli nequeant, quin diſrumpantur. Piſcis *Gepe* hanc quoque malignam habet naturam, quod homines puſillis navigiis inſidentes vulneret in pedibus vel brachiis eodem modo ac *Caloway*, a quibus utriſque hæc arbor ſuum ſortita fuit nomen, ac folia formam. Alii maſticata vel contrita folia anthracibus inponunt, ut magis intumeſcant & diſrumpantur. Ejus lignum foco etiam conducit.

zyn, trekt de ſplinters en ſtukken uyt, die van dezelve in de wonde zyn ſteken blyven, want Caloway *zyn lange ſylen van ſcherp riet, of ander hout gemaakt, die men uyt de hand ſchiet, by de Ceramſe Volkeren zeer gemeen, een ſnood geweer 't welk in 't quetzen op het been ſtotende, ligt ſplintert, of in 't been zodanig ſteken blyft, dat men 't zonder ſtukken niet uyttrekken kan. De Viſch* Gepe *is mede van die booze natuure, dat hy de luyden in kleene praauwen zittende, dikwils in een arm of been ſchiet, als een* Caloway, *van welke beyde dezen boom zynen naam, en de bladeren haare gedaante hebben. Andere leggen de geknouwde of gewrevene bladeren op de bloedſweren, die ze ſterkelyk optrekken, en tot 't breken brengen. Zyn hout kan men tot brandhout gebruyken.*

Tabula Centeſima Sexta

Ramum exhibet *Arboris ſpiculorum*, quæ *Caju Caloway* incolis dicitur.

De hondert en zesde Plaat

Vertoont een Tak van de *Splinter-boom*, die *Caju Caloway* by de Inlanders genaamt wert.

CAPUT VIGESIM. SECUNDUM.

Clompanus major. Clompan.

HÆc arbor *Eriophoro* quam ſimillima eſt, ejus autem rami non ita ordinati ſunt, nec truncus ſpinis obſeſſus eſt, nec cortex ita albicat quam Eriophori, cæterum ejuſdem altitudinis & craſſitiei. Folia plerumque in ramorum ſummo progerminant longis in petiolis, qui ad finem incurvantur, atque inordinati ſunt. Septem autem folia petiolo ſimul inſident, plerumque in orbem, Eriophori foliis ſimillima, ſed majora, & ſuperius latiſſima, ac ſubito in apicem deſinentia, horum medium novem pollices longum eſt, tres cum dimidio latum, reliquaque tria lateralia pollice breviora ſunt, firmiora, & craſſiora illis Eriophori, inferne viridia, ſuperne pallidiora.

Flores concavum referunt caliculum, ex quatuor vel quinque petalis formati obliquis, & retrorſum flexis, fere inſtar Papajæ floris, in medio autem piſtillum erigitur, ex albo flaveſcens ac viſcoſum, quod ad baſin obſcure rubet, odoris ingrati.

Fructus burſam refert uno latere rectam, altero incurvam, inſtar creſcentis lunæ, incurvum gerens apicem inſtar harpaginis, externe primo viridis, dein croceus, ac demum nigricans, ex brevi craſſoque petiolo dependens, quique maturus ad rotundam dehiſcit partem. Putamen exterius durum eſt, ſemi-digitum craſſum, interne ex incarnato colore eleganter rubet, in multas cellulas diviſum, in quibus oſſicula locata ſunt rubra pellicula obducta, atque ſub hac tenuis ac nigra gluma. Oſſicula hæc ſiccæ inpoſita ſunt medullæ, multis fibrillis pertextæ inſtar Tamarindi fructuum. Quodvis oſſiculum Fabæ magnitudinem habet, oblongo-rotundum, externe nigerrimum, non autem ſplendens, interne albicat, eſtque durum, ac pinguiſſimum, ita ut oleum ex illo exprimi poſſit.

Si cortex incidatur, album exſtillat lac, quod ſtatim inſpiſſatur inſtar calcis, ſed pauciſſimum, & in petiolis non obſervatur: Vulgarium arborum lignum eſt album, molle, & fragile, ſi vero arbor ſit vetuſta, cor gerit flavum & duriuſculum, per longitudinem ſtriatum inſtar ligni Ciati, ex quo Bandenſes & Ceramenſes aſſeres ſecant, ad ciſtas & ſcriniaria opera, lignum hoc, licet ſit leve, in aqua fundum petit, quum ſit fungoſum, & aquam inbibat.

In Macaſſara hæc arbor in tantam non excreſcit altitudinem quam Amboinenſis, ſed magis extenſa eſt, & craſſiorem gerit truncum, ſi floreat, tetrum ſpirat odorem, qui per ventum ad longam percipitur diſtantiam. Lignum ibi quoque flaveſcit, ac quodammodo ruffeſcit, & per longitudinem ſtriatum eſt, quod ad craſſos adhibetur aſſeres, ex quibus Æthiopes ſepulchra & minora formant navigia.

Nomen. Latine *Clompanus major.* Malaice *Clompan.* Macaſſarice *Calompon.* Bandaice *Fougni*, quidam hanc vocant *Eriophorum ſilveſtrem*, contra Ternatenſes *ſilveſtrem Maroccam*, quum ſubſequentem *Clompanum* minorem domeſticam putent eſſe.

Locus.

XXII. HOOFDSTUK.

De groote Clompan-Boom, ofte de wilde Capox-Boom.

DEze boom is den Capox-boom zeer gelyk, doch de takken waſſen juyſt in zulken order niet, ook heeft den ſtam geene doornen, en de ſchorſſe is zo wit niet als aan den Capox-boom, voorts van dezelfde dikte en hoogte. De bladeren hangen meeſt aan 't voorſte der takken, op lange ſteelen, dewelke aan 't eynde krommen, en zonder order ſtaan, 7. bladeren teffens op eenen ſteel, meeſt in een kring, de Capox-bladeren gelyk, maar grooter, na voren wat breed, en ſchielyk in een ſpits eyndigende, het middelſte is 9. duymen lank, 3½ dito breed; de andere 3. te weerzyden telkens een duym korter, ſtyver, en dikker, als de Capox-bladeren, binnen zynze wat groen, van buyten wat bleeker.

De bloemen zyn als een hol kelkje, van 4. à 5. bladjes gemaakt, ſcheef, en agterwaarts gebogen; ſchier als de bloemen van Papaja, in de midden met een hoorntje, van verwe wit-geel, en als beſmeerd, op de grond donker-rood, van reuk vuyl.

De vrucht is als een beurs, doch de eene zyde is regt, en de andere krom als een waſſende Maan, met een kromme ſpits voor op, als een haak, van buyten eerſt groen, daar na hoog-geel, en ten laatſten ſwartachtig, aan een korte dikke ſteel hangende, ryp zynde, aan de ronde zyde open berſtende. De buytenſte holſter is hart, en wel een halve vinger dik, binnen is ze ſchoon incarnaat-rood, in veele Cellen verdeeld, daar inne korls leggen met een rood vlies bekleed, en daar onder een ſwarte dunne ſchaal. Deze korls leggen in een droog merg, met veele vezelingen doortrokken, gelyk de vruchten van Tamarinde. Ieder korl is in de grootte van een boon, langwerpig-rond, van buyten pikſwart, doch niet glimmende, 't binnenſte is wit, hardachtig, doch zeer vet, zo dat men oly daar uyt perſen kan.

Als men in de ſchorſſe kapt, komt een witte melk voor den dag, doch word terſtond droog, als kalk, maar zeer weinig, en is aan de ſteelen niet te zien; 't hout van de gemeene bomen is wit, week, en breekſaam, maar als den boom oud word, krygt hy binnen een geel en hardachtig hout, in de lengte geſtreept als Kiaten-hout, waar van de Bandanezen en Cerammers planken zagen, tot Kiſtjes, en voor de Schrynwerkers bequaam; dit verſch hout al is 't ligt, zinkt evenwel in 't water, om dat het voos is, en 't water inzuygt.

Op Macaſſer werd deze boom zo hoog niet als de Amboinſche, maar meer uytgebreyd, en dik van ſtam, als hy bloeyd, geeft hy een vuylen reuk van zig, die de wind verre voerd; 't hout is aldaar ook geelachtig, na den roſſen trekkende, in de lengte geadert of geſtreept, gebruykelyk tot dikke planken, waar van de Mooren hare graven maken, als mede praauwen.

Naam. *In 't Latyn* Clompanus major. *Op Maleyts* Clompan. *Macaſſaars* Calompon. *Bandanees* Fougni, *zommige noemen hem wilde* Capok-boom, *daar en tegen de Ternatanen wilde* Marocca, *om datze de volgende kleene* Clompan *voor de tamme houden.*

Plaats.

Locus. Raro in Amboina obcurrit, quæque ibi invenitur, flores potiſſimum profert, raroſque fructus, majori copia reperitur in parva Cerama circa Erangam, ac copioſior in Banda, Cerama orientali, & Macaſſara.

Uſus. Ejus fructus potiſſimum in uſu ſunt, quorum toſta putamina cinerem præbent ad pigmentum Caſſomba, qui alioquin ex Durionum corticibus præparatur, uti in capite *Carthami Indici* id latius explicatur. Folia contuſa confractis inponuntur artubus vel luxatis. Tenera autem folia contuſa, & cum aqua propinata, omnem internum temperant æſtum uc & febrilem. Hanc in finem multum adhibentur in Amboinenſibus variolis, ubi refrigerium quam maxime requiritur. Caput hiſce etiam lavari poteſt, uti cum illis Eriophori fit, ſed non ita viſcoſa ſunt, magisque refrigerant quam depurant. Ex pinguibus ejus oſſiculis oleum, uti dictum eſt, exprimi poteſt, ſique bacello ſint adligata, inſtar candelæ ardent. Amboinenſes arbores plerumque album producunt lignum, Bandenſes vero & Macaſſarenſes, ſi ſint craſſiſſimæ & vetuſtæ, flavum ac ſtriatum generant cor, ex quo trabes minores & aſſeres formantur, quæ arbores potiſſimum in altis & ventoſis creſcunt montibus, in denſis enim ſilvis non inveniuntur. Per ſtipites hæ arbores propagari poſſunt, quarum tamen paucæ progerminant. Hæ arbores circa ædes non plantantur, quum per fortiorem facile disjiciuntur ventum, licet altæ & craſſæ ſint, ob fragile lignum, rami vero tranſplantari poſſunt in ſolo argilloſo, in arenoſo enim & levi non facile progerminant. Oſſicula nigra in ſartagine toſta, donec putamen ipſorum dehiſcat, eſui apta ſunt & dulceſcunt inſtar Nucum avellanarum, nec Cephalalgiam aut vertiginem cauſſant, uti a vulgo putatur. Ex iisdem oſſiculis Javani oleum exprimunt ad Lampades uſitatum.

Tabula Centeſima Septima

Ad Lit. A. folium denotat *Clompani majoris* ſeu *Eriophori ſilveſtris.*
B. Ejus *fructum* repræſentat.
C. *Eundem apertum*, ut oſſiculorum *ſeminalium ſitus* conſpiciatur.

Plaats. *Hy waſt weinig in Amboina, en die men aldaar vind, draagt meeſt bloemen, en weinige vruchten, meerder vind men hem op kleen Ceram, omtrengt* Erang, *en noch meer in Banda, Ooſt-Ceram, en Macaſſer.*

Gebruik. *Zyn gebruyk is meeſt in de vruchten, welkers gebrande bolſters een aſſche geeft tot 't Caſſomba verwen bequaam, die men anders van de Durioen ſchellen maakt, gelyk in 't Kapittel van* Chartamus Indicus *te lezen is. De bladeren geſtoten, werden gelegt over gebroke leden, of gewrigten, die verſtuyt zyn De jonge bladeren geſtoten, en met water gedronken, verkoelen alle inwendige hitte, en koortzen &c. Het wert tot dien einde veel gebruykt in de Amboinſche pokken, die groote verkoelinge van noden hebben. Men kan ook 't hooft daar me e waſſchen, gelyk met de bladeren van Capok, doch zyn zo ſlymerig niet, en verkoelen meer, dan zuyveren. Uyt de vette korls kan men, als gezegt, olie perſen, en aan een ſtokje geregen, brandenze als een kaarze. De Amboinſche bomen blyven meeſt wit van hout, maar in Banda en Macaſſer, als de bomen zeer dik en oud van ſtam werden, gewinnenze dat geele en geſtreepte hert, waar van men balkjes en planken kan maken, welke boomen meeſt op hooge en lugtige plaatzen groeyen, want in 't dichte boſch vind men ze niet. Met ſtokken kan men hem verplanten, waar van egter weinige opkomen. Deze bomen leyd men niet geern om de huyzen, om dat ze wel hoog en dik worden, maar door een ſterken wind zeer ligtelyk gebroken, en omgeworpen worden, wegens 't breſſe hout, doch de takken kan men weer verplanten, als 't een kleyachtige grond is, want in zandige en loſſe willenze niet wel opkomen. De ſwarte korls in een panne gerooſt, tot dat de ſchelle daar van berſt, werden bequaam tot eeten, en zyn zo zoet als Haſel noten, zonder vreeze voor hoofdpyn of duyzeling, gelyk de gemeene man gelooft. Uyt dezelve korls perſſen de Javanen een olye, gebruykelyk tot de lampe.*

De hondert en zevende Plaat

Vertoont by Lett. A. een bladt van de groote wilde *Capock Boom.*
B. Wyſt aan deszelfs *vrucht.*
C. Dezelfde *geopent*, op dat de *plaatzing* der *zaaden* gezien wert.

CAPUT VIGESIM. TERTIUM.

Clompanus minor. Clompan Boerong.

C*Lompanus minor* cum majori quo ad folia parvam habet convenientiam, fructus autem quodammodo conveniunt: Arbor eſt plerumque recta & gracilis, præcedente humilior, ſenſim vero ad Eriophori creſcit altitudinem. Ejus folia ſunt folitaria & inregularia, cum Canarii foliis quodammodo convenientia, ſed glabriora & anguſtiora, ad petiolum anguſtata, ubi verrucam quædam gerunt, ac tres nervi concurrunt, bini autem laterales non ample extenduntur, reliquæ enim coſtæ transverſales plerumque ſunt & parallelæ, inæqualis ſunt longitudinis, inferiora enim ſex ſeptemve pollices longa, ſuperiora novem & undecim, ac quatuor pollices lata.

Flores in racemis excreſcunt ſpithamam longis, ex quibus rari & vagi dependent floſculi, ex quinque anguſtis petalis conſtantes, ex anguſto collo ortum ducentes, dein ſeſe explicantes, ac demum cito ſeſe contrahentes in unum centrum, ubi & plures ſimul conjunguntur, & corymbi formam exhibent, coloris ſordide albicantis, ſeu ex viridi & albo mixti. In fundo minium habent colorem, ubi & luteum erigitur piſtillum, trigono capitulo inſiſtens, odoris gravis, ſed cito diſpergentis, qui noſtræ nationi hircinus habetur, Ternatenſibus vero gratus & maſculinus.

Capitula oblonga, antequam flores ſeſe aperiant, viridia ſunt & ſplendentia, acſi gummi eſſent obducta, plurima autem horum floſculorum pars fruſtra decidit, ita ut ex uno racemo tres tantum, quatuor vel quinque fructus perfecti excreſcant & glomerati quaſi dependeant, qui craſſæ ſunt ſiliquæ & breves, vulgarem digitum longæ, pollicem craſſæ, binos transverſa-

XXIII. HOOFDSTUK.

De kleyne Clompan-Boom.

D*E kleyne Clompan heeft met de groote aan bladeren weinig gemeenſchap, maar wel met de vruchten, het is in 't gemeen een regte en dunne boom, lager dan de voorgaande, doch metter tyd wort hy een Capoxboom gelyk. De bladeren ſtaan enkeld en zonder order, de Canary-bladeren eenigſints gelyk, doch effender, en wel zo ſmal, agter na den ſteel toe ſmallende, alwaar ſommige een wratte hebben, en daar ook drie zenuwen te zamen ſloten, doch de twee ter zyden gaan niet verre, want de reſteerende ribben lopen meeſt dwars en parallel. Zy zyn van ongelyke lengte, want de agterſte zyn 6. en 5. duymen, en de voorſte 9. en 11. lang, 4. duymen breed.*

Het bloeyzel komt voort aan troſſen, een ſpan lang, daar aan ſeldzame en ydele bloempjes hangen, van 5. ſmalle bladjes gemaakt, uyt een nauw halsje entſpringende, haar uytbreydende, en dan ſchielyk weer te zamen ſluytende in een Centrum, alwaar ze ook aan malkander vaſt zyn, en zo de gedaante van een kroontje uytmakende, van verwen vuyl-wit, of uyt den witten en groenen gemengt. Binnen op den grond zynze Menie-rood, met een geel draatje, op een driehoekig knopje ſtaande, van reuk ſwaar, doch ſlap, dewelke onze Natie voor bokachtig, maar de Ternatanen aangenaam en mannelyk houden.

De langwerpige knopjes, eer den bloem komt, zyn groen en glimmende, als of ze met gom beſtreken waren. Het meeſte deel dezer bloempjes valt af, zo dat aan een tros maar 3. 4. en 5. vruchten tot perfectie komen, en op een klomp by malkander hangen, dezelve zyn korte dikke houwen, een middelbaare vinger lang, en een duym dik, twee dwers-vingers breed, een weinig achterwaarts gebogen

Digitized by Google

verſales digitos latæ, ac parum retrorſum flexæ ad apicem, ita ut una ſeu ſuprema pars dorſum gerat rectum, altera pars inferior ſeu venter rotundior eſt, ac hilo notatus, ubi & maturi ſponte dehiſcunt, uti de præcedenti fuit dictum, ita ut formam renis vel ſemi-plenæ lunæ repræſentent, primo externe virides, dein eleganter carmeſini coloris cum albo viſcoſoque gummi adhærente, interne incarnatum gerunt colorem ſeu pallide rubentem inſtar Roſæ, ubi & ſeptem oſſicula locantur, enucleatas nuces avellanas referentia, vel ſemina *Nymphææ Indicæ majoris*, quorum latera compreſſa ſibi ita adcumbunt, ut anguloſa videantur, ſuntque nigerrima, nec ſplendentia externe, interne vero albicantia & duriuſcula inſtar Caſtanearum, quæque uno latere ad oram fiſſi putaminis dependent, quod elegans præbet ſpectaculum per oſſicula iſta nigra in rubro hoc fructu; in clauſo autem fructu viſcoſus continetur ſuccus, qui per exterius putamen undique exſudat, inque dictum mutatur gummi. Lignum eſt album, fragile, nec durabile.

Anni tempus. Floret menſe Julio, ſeu pluvioſis anni temporibus, fructus autem Septembri conſpiciuntur, eſtque una ex illis arboribus, quæ folia viciſſim dejicit, quod tamen in Ternatenſi magis obſervatur: antequam vero tenera iterum progerminent folia, viſcoſa emittit capitula dein decidua.

Ternatenſis Marocca parum differt ab Amboinenſi, primo enim arbor major eſt quam in Amboina, uti & folia, quorum ſupremum & maximum quatuordecim pollices longum eſt, quinque latum, inferius acute deſinens, ubi & tres concurrunt nervi, uti in Amboinenſi, inferiora autem folia anguſtis & rotundis auriculis donata ſunt, quæ in Amboinenſi non obſervantur, brevibus porro inſident utraque petiolis. Flores fructusque plurimum cum Amboinenſi conveniunt, excepto quod florum odor ibi ſit gratior.

Similis ſatis magna arbor ſolebat creſcere in caſtello Orangie in Ternata, quæ cum ejus exſtructione ibi plantata erat, & a militibus Arbor ſtipendiorum vocabatur, quum plerumque omni ſemi-anno flores produceret, tumque plurimis foliis eſſet orbata, quum & tempus eſſet, quo ſtipendia militibus ſolvebantur, quo autem eſſet vetuſtior, eo minus hoc obſervabat tempus & ordinem.

Nomen. Latine *Clompanus minor*, Malaice *Clompang Boerong*, ac ſic Macaſſarice *Clompang Tsjendab*, h. e. avium Clompang, quum volucres ejus oſſicula quam maxime expetant. Quidam hanc vocant *Clompang Kitsjil*, & *Clompang Utan*, Ternatice *Marocca*, Amboinice in Hitoca *Mahuĕwan*, h. e. *decus montium*, ob elegantem fructuum colorem, aliis *Hanile Ooa.* In Sumatra circa Jambay *Glompan Tita.*

Locus. Copioſe in Moluccis creſcit, in Amboina raro obcurrit, uti & in Celebe ac Sumatra, plurimum in remotis montibus, quæ enim circa ædes inveniuntur, per ſtipites propagatæ ſunt, nec alte excreſcunt, ac tarde florent.

Marocca Ternatenſis duplex eſt, prima vulgaris eſt *Foëka* ſeu *femina* dicta, cujus una arbor, uti dictum fuit, in Ternatenſi caſtello *Orangie* locata eſt, quæ nunc magnitudinem Durionis obtinet, nec foliorum prolapſum tam præciſe obſervat. Altera *Marocca Nonau* ſeu *mas* raro obcurrit, magnaque ac rotunda gerit folia, ſeptem octoque ſimul in trunci vertice poſita, ejusque truncus eſt rectus, altus, & glaber, ac proinde multum adhibetur ad palos Parre Parren, quum altiſſime excreſcant, nec facile pereant, de quibus vide ulterius ſubſequens caput *Folii Mappæ.*

Uſus. Hæc arbor fragile admodum gerit lignum ac leve, ſi ſiccum ſit, unde & quidam illud vocant *Caju Gabba Gabba*, optime tamen per ſtipites propagatur, unde & hortorum ſepibus inſervit & Siri palis, quum creditur, *Siri daun* ad illos excreſcens bonum inde adquirere odorem, ſi trunci ſint magni, aſſeres ex ipſis formari poſſunt, qui adhibentur ad conſtratum navium Joncken & Corre Corren dictorum, quum leves ſint, clavique facile transfigi poſſint.

Fru-

bogen, met de ſpitze, zo dat de eene of bovenſte zyde een rugge verbeeldende, meeſt regt is, de ander of den buyk is ronder, en met een naat, daar ook de rype van zelfs opberſten, gelyk als van de voorgaande gezegt is, zo datze de gedaante van een Nier of halve Maan uitmaken, eerſt groen, en metter tyd ſchoon levend ſcharlaken-rood van buyten, doch daar aan men gemeenlyk een witte gom ziet kleeven. De binnenſte zyde is incarnaat-rood of Rooze-rood, en daar binnen vind men 7. korls gepelde Haſel-noten gelykende, of de Indiſche Nymphæa Major, *meeſt met de zyde wat tegen malkander gedrongen, zo datze kantig ſchynen, mede pik-ſwart, en zonder glans van buyten, binnen wit en hardachtig, als de Caſtanje, en met 't eene eynde aan de kanten van de geborſtene ſchaal hangende, 't welk een fraay ſpectacul geeſt, van deze ſwarte korls, aan de roode vrucht, tuſſchen de ſwarte korls en de bolſter, in de geſlotene vrucht legt een kleverig zap, dat door de buytenſte bolſter over al uytſweet, en in de voornoemde gom verandert. Het hout is witachtig, bros, en gantſch niet durabel.*

Sayſoen. *Zyn bloeytyd in Amboina valt in de regenmaanden, of in de maand July, en zyne vruchten ziet men in September, en 't is mede een van die bomen, die zyne bladeren met beurten afwerpt, 't welk egter aan de Ternataanſe klaarder gemerkt werd, en eer de jonge bladeren uitkomen, gewind hy kleverige knopjes, die afvallen.*

De Ternataanſe Marocca *heeft een klein verſchil van de Amboinſe, want voor eerſt word d'en boom grooter dan in Amboina, gelyk ook de bladeren, waar van 't voorſte en 't grootſte veertien duimen lank is, en vyf breed, agter ſpits toelopende, alwaar drie zenuwen t'zamen ſtooten, alleſints gelyk de Amboinſche, maar de agterſte lopen met ſmalle en ronde hillen toe, dat men aan de Amboinſche niet en ziet, voorts beide op korte ſtelen. De bloemen en vruchten komen meeſt met het Amboinſche overeen, behalven dat de reuk van de bloemen aldaar voor aangenamer gehouden werd.*

Een diergelyken redelyken grooten boom plegt te ſtaan in 't Caſteel Orangie op Ternaten, geplant by deszelfs ſtigting, en by de Guarniſoen-houders goede maanden boom genaamt, om dat hy gemeenlyk alle halve jaren bloeide, en als dan van de meeſte bladeren berooft ſtond, als 't tyd was, dat men de goede maanden aan 't guarnizoen uitreikte, dog hoe ouder hy wierd, hoe minder hy deze ordre hield.

Naam. *In 't Latyn* Clompanus minor, *op Maleyts* Clompang Boerong, *en zo in het Macaſſaars* Clompang Tsjendab, *dat is, Vogel Clompang, om dat de Vogels zyne korls gaarne eeten. Zommige noemen hem* Clompang Kitsjil *en* Clompang Utan, *in 't Ternataans* Marocca, *in Amboina op Hitoe* Mahuĕwan, *dat is,* Decus montium, *cieraat der bergen, wegens de fraye coleur van de vruchten, by andere* Hanile Oöa. *Op Sumatra omtrent Jamby* Glompan Tita.

Plaats. *Hy waſt overvloedig in de Moluccos, in Amboina heeft men hem weinig, als mede op Celebes en Sumatra, meeſt in 't afgelegen gebergte, want die men omtrent de woningen van de menſchen ziet, zyn aldaar met ſtokken geplant, en werden niet groot, bloeyen ook langſaam.*

De Ternaatſe Marocca *is tweederley, de eerſte is de gemeene* Foëka *of wyfken bygenaamt, waar van, als gezegt, een op Ternaten in 't Caſteel Orangie ſtaat, zynde nu zo groot, als een Durioens-boom, en de verwiſſeling der bladeren nu zo nauw niet meer onderhoud. De tweede* Marocca Nonau *of 't Manneken is zelden te vinden, heeft groote ronde bladeren, die zeven a acht aan 't opperſte van den ſtam by malkander ſtaan, de ſtam is regt, hoog, en glad, en werd daarom veel gebruikt tot ſtylen van Parre Parren, om datze zeer hoog opſchieten, en niet ligt vergaan, waar van in 't volgende Capittel van 't* Folium Mappæ.

Gebruik. *Deze boom heeft een zeer bros ligt hout als 't droog werd, daarom het zommige* Caju Gabba Gabba *noemen, echter wil 't wel groeyen als men het met ſtokken plant, daarom 't gebruykt wert tot thuyn-ſtaken, aan Siry-ſtokken, dewyl men gelooft, dat de* Siri Daun *daar by oplopende, een goede reuk krygt. Als men groote ſtammen heeft, kan men ſmalle planken daar van maken, gebruykelyk tot de boven boorden van de Jonken en Corre-Corren, dewylze ligt zyn, en de houte pennen gemakkelyk doorlaten.*

De

Fructuum putamina in cineres comburuntur, qui ad pigmentum *Caſſomba* adhibentur, inſtar illorum præcedentis *Clompani*, hic autem non ita præſtans eſt, ac potiſſimum a Moluccanis in uſum advocatur, quum præcedens *Clompanus* ibi non multum creſcat. Oſſicula in ſartagine toſta, donec exterior niger cortex ſeparetur & dehiſcat, edulia ſunt, cruda quoque edi poſſunt; ſed ſi nimia ingerantur copia, caput adgravant, omnes contra aves hæc maxime expetunt & comedunt. Mucoſa ſubſtantia circa oſſicula locata contrita ingratum ſpirat odorem inſtar crudarum fabarum.

Ex vulgaribus truncis Nadjas formant ſeu trabes transverſales actuariolorum & Corre Corren, quas ex levibus formare oportet lignis. Ternatenſes mulieres hujus arboris cortice utuntur ad menſtrua provocanda, ejus radix cum Pinanga maſticata, capitique inlinita Cephalalgiam curat lancinantem.

Cavalam, Bracmanis *Bencaro*, in *Hort. Malab. Tom.* 1. *Cap.* 49. deſcripta, eum hac magnam videtur habere convenientiam, uti & *Talabo* a D. P. *Hermanno* ex Zeylana transmiſſa D. *Arnoldo Syeno*, cum adnotatione, ejus flores quodammodo ſtercus humanum olere, quod de noſtra quoque dici poteſt arbore.

Rumphius in *Auctuario* ſuo hæc adnotavit.

Clompanus major in Banda *Fongol* vocatur, ejusque folia contrita & inlinita efficaciora habentur illis *Pauſoldo Solorenſis* ad conſolidandas partes internas lapſu vel contuſione vulneratas.

In *Rarakit*, ſeu Ceramæ magnæ plaga Orientali peculiaris obcurrit ſpecies *Clompani ſilveſtris* ſeu *Clompan Buron* dicta, quæ ingens quoque arbor eſt, cujus folia tria ſimul uno ex ortu proveniunt, quorum medium ſeu maximum novem pollices longum eſt, & quatuor latum, bina reliqua dimidio minora ſunt, ſubtus mollia & lanuginoſa: Ejus fructus multi ſimul dependent racemoſi inſtar *Cacaræ*, ſiliquæ vero hæ multo ſunt craſſiores, digitum longæ, & inſtar acinacis incurvæ, retrorſum inflexæ, externe ex viridi rubentes, interne pallide rubentes, hiſce octo circiter oſſicula incluſa ſunt, oblongo-rotunda, albâ obducta pelliculâ, ipſæ vero hæ fabæ nigreſcunt; Rarakenſes vocabant ilias *Coackas*, ejusque longos ramos ad *Siri* plantant, quod ſeſe hiſce circumvolvit, uti hic *Clompanus ſilveſtris* eum in finem quoque adhibetur: Fabæ vero iſtæ interne plurimum excavatæ ſunt.

Tabula Centeſima Septima

D. Ramum repræſentat *Clompani minoris*, floribus fructibusque onuſtum.

Ubi ad Litt. E. *racemus florifer* ſeparatus conſpicitur;

F. *Fructus* ejus eſt *integer*.

G. *Fructus apertus*, ut *oſſiculorum* ſitus adpareat.

OBSERVATIO.

Hæc eſt Arbor ſiliquoſa Malabarica; plurimis ad ſingulos flores lobis *Ray hyſt. pl. p.* 1754. & Nux Malabarica ſulcata, mucilaginoſa fabacea a *D. Syen* in *not.* ad *H. Malab. part.* 1. *pag.* 90, ubi perperam Telabo Cinghalenſium huic tribuit, quod proprie præcedenti competit arbori, quæque cum *Karyl H. Malab. Tom.* 4. *Tab.* 36. convenire videtur, de qua ulterius vide *Theſ. Zeyl. pag.* 169. quæque ab *Herm.* vocatur in *Muſ. Zeyl. pag.* 61. Nux Zeylanica, folio multifido digitato, flore merdam olente. &c.

De bolſter der vruchten werd tot aſſche gebrand, dewelke tot het Caſſomba *verwen gebruikt werd, gelyk die van de vorige* Clompang, *dog deze is zo goed niet, en werd meeſt by de Moluccanen gebruikt, daar de vorige* Clompan *niet veel waſt. De korls in de pan geroost, tot dat de buytenſte zwarte ſchale afſpringt, zyn eetbaar, de rauwen kan men ook eeten, dog te veel genuttigt, bezwaren 't hoofd, daar en tegen allerley Vogels eetenze graag. Het ſlibberige merg, dat buiten op de zwarte korls hangt, gewreven, heeft mede een onlieffelyke reuk, gelyk rauwe boonen.*

Uit de middelbare ſtammen makenze ook Nadjas, dat zyn dwars-balken over hare Galeyen en Korre Korren leggende, dewelke van ligt hout moeten zyn. De Ternataanze vrouwen gebruiken de ſchorſſe, om de ſtonden af te dryven, de wortel met Pinang geknouwt, en op het hoofd geſmeert, geneeſt de hoofd-pyn, die met ſteken gemengt is.

Cavalam, *op Bramineès* Bencaro, *in* Horto Malab. Tom. 1. Cap. 49. *beſchreven, ſchynt hier mede groote gelykeniſſe te hebben, gelyk mede* Talabo *van* D. P. Hermannus, *uit Ceylon gezonden aan de Heer* Arnoldus van Syë, *met beduidinge, dat des zelfs bloeme eenigzints na menſchen-drek rieke, 't welk van de onze ook kan gezegt werden.*

Rumphius *heeft in zyn* Vermeerdering *dit aangetekent.*

De groote Clompanus *op Banda* Fongol *genaamt, houd men de bladeren gevreven en geſmeert alzo kragtig, ja beeter als die van* Pauſoldo *van* Solor, *om als zig iemandt door vallen of ſtooten van binnen bezeert heeft te genezen.*

Op Rarakit, *of groot Cerams Ooſtkant is nog een byzondere zoorte van* wilde Clompanus *of* Clompan Buron *genaamt, werdende mede een groote boom, wiens bladeren drie en drie by malkander ſtaan, waar van het middelſte of grootſte negen duymen lank, en vier breed is, de twee andere zyn pas half zo groot, van onderen zagt en wolachtig. De vruchten hangen veele by malkander, in troſſen, gelyk* Cacara, *dog de houwen zyn dikker, een vinger lang, krom gebogen als een Zabel, en na agteren gekeert, van buyten trekkende uyt den groene na het roode, van binnen ligt-rood, daar in liggen omtrent acht boontjes, lankwerpig-rond, bekleed met een wit vlieſken, maar de boontjes zelfs zyn zwart; die van Rarakit noemdenze* Coackas, *en gebruyken zyn langen takken by de* Siri, *die daar aan oploopt, gelyk men hier met de* wilde Clompang *ook doet: De boontjes zyn van binnen meeſt hol.*

De Hondert en ſevende Plaat

Wyſt aan by Lett. D. een Tek van de kleyne *Clompan-boom* ofte de kleyne *wilde Capock-boom*, met zyn bloemen en vruchten behangen.

E. Vertoont een *bloem-troſje* afzonderlyk.

F. Een *geheele vrucht*.

G. Een *geopende vrucht*, op dat de *plaatzing* der *zaaden* gezien werd.

AANMERKING.

Dit is de Peuldragende Boom met veel Peulen, uit elke byzondere bloem voortkomende, van *Ray* in zyn *Hiſt. pl. p.* 1754. en de Malabaarſche gevoorde Noot, met ſlymerige boonen van *Syen*, in de aanmerking op het eerſte deel van de *H. Malab. pag.* 90. alwaarze qualyk by de Telabo van de Cinghaleze gevoegt werd, welke eigentlyker aan de voorgaande boom behoort, die met de *Karyl* van de *H. Malab.* 4. deel *Tab.* 36. ſchynt overeen te komen, waar over verders ziet de *Theſ. Zeyl. pag.* 169. en die van *Herman* in zyn *Muſ. Zeyl. pag.* 61. genaamt werd Zeylonſche Noote-Boom, met gevingert en ingeſnede bladt, wiens bloem na drek ſtinkt, &c.

CAPUT VIGESIMUM QUARTUM.

Folium Mappæ. Daun Dulang.

TErnatenſes hanc arbuſculam referunt ad *Clompani minoris* ſpeciem, ipſi *Marocca* dictam, ejusque marem eſſe putant, de quo præcedens vide caput 23, ego autem hanc tanquam diverſam penitus arborem deſcribere malui. Ejus truncus eſt rectus, gracilis, & altus, nullos emittens ramos niſi in vertice, ubi in paucos breves nodoſosque dividitur ramos, quorum ſuperiores partes lanuginoſæ ſunt; Folia ejus omnium maxima ſunt, quæ umquam vidi in arbore, binos nempe cum dimidio pedes longa, ſesquipedem, immo binos lata pedes, vetuſtiorum vero arborum minora ſunt. Folium ipſum formam gerit extenſæ Rajæ, inferius nempe latiſſimum, ac ſuperius eleganter anguſtatum cum parvo apice inſtar caudæ Rajæ, ſuperne glabrum, inferne lanuginoſum, octo protuberantibus magnis coſtis donatum, ad oras integrum, nec ſerratum. Quodvis folium craſſo flaccidoque inſidet petiolo lanuginoſo & peltato, ita ut folium ipſi quaſi incumbat, uti in *Aro Ægyptiaco*, ac ſuperne fovea impreſſum ſit.

Ex foliorum alis racemus progerminat in paucos laterales petiolos diviſus, ex quibus flores progerminant, qui hucusque mihi ignoti ſunt. Hos inſequuntur fructus, illis *folii calcoſi* ſimiles, ſed minores, ex binis nempe tribusve partibus compoſiti, externe arenoſi & viſcoſi, ita ut compreſſi digitis fortiter adhæreant, qui in tres cellulas dividuntur, totidem ſemina concludentes, magnitudine ſeminis Coriandri, tenera ac lutea carne obducti, quæ facile ſeparari digitis poteſt: Folia per aliquot dies in ædibus adſervata, foetent inſtar putridæ aquæ. Arboris lignum eſt molle, nec durabile, quod tamen ad Tartarren ſeu tectorum tegmina minorum domuum adhibetur. Hujus binæ inveniuntur ſpecies, alba nempe & rubra, ejusdem cæterum formæ, quæ colore tantum differunt, rubra autem ſeu fuſca paulo minora gerit folia.

Nomen. Latine *Folium Mappæ*, juxta Malaienſe *Daun Dulang*, quibusdam vero dicitur *Totarre Palecong*. Ternatice *Sou* & *Marocca Nonau*. Amboinice *Aylanu Sunu*, in Leytimora *Ekana*.

Locus. Creſcit ad adſcenſum altorum & remotorum montium, raro autem in Amboina, potiſſimum vero ad ſinum *Nuſſanive*, non in denſis ſed levibus ſilvis. Copioſum eſt in Cerama & Moluccis, uti & in Celebes ora Orientali.

Uſus. Utriusque folia ab incolis Moluccarum & Amboinenſium inſularum uſurpantur loco mapparum & mantilium, in publicis conviviis pro quovis homine unicum ſternitur, quem in finem melius conducunt illis *Daun Medji*. Adhibentur etiam in Oryzæ ciſtis, atque Oryzæ ſubponuntur, quum non putreſcant, licet per ſummos montes devehantur, ubi aer cæterum eſt nebuloſus & humidus, atque facile in pluvias diſſolvitur, ibi & incolæ hæc folia ſolebant capiti imponere loco petaſi, ut a pluviis arborumque ſtillis caput arcerent, uti & plerumque ad talium montium adſcenſum creſcunt, de quo ulterius vide verſiculos ante *Caput* 63. *libr*. 10. in *Muſco Capillari* poſitos.

Alphorenſes Celebem inhabitantes hoſtium capita hiſce involvunt foliis.

Tabula Centeſima Octava

Ramum exhibet arboris, quæ *Folium Mappæ* vocatur.
Ubi Litt. A. ejus *fructum trigonum* & *trilocularem* denotat.

XXIV. HOOFDSTUK.

De Tafellakens-bladt-Boom.

DE Ternatanen rekenen dit boompje onder 't geſlagt van Clompanus minor, *by hun lieden* Marocca *genaamt, en houden het voor 't manneken van 't zelve, waar van ziet 't voorgaande* 23. *Capittel, dog ik heb 't liever voor een byzonderen boom willen beſchryven. De ſtam is regt, rank, en hoog, zonder takken tot in den top, alwaar hy zig eerſt in weinige korte en knoeſtige takken verdeeld, welkers voorſte einden wolachtig zyn; De bladeren zyn van de grootſte, die ik ooit aan eenigen boom gezien heb, te weten, twee en een half voeten lank, een en een half, en twee voeten breed, dog aan de oude bomen zyn ze kleender, het blad heeft de gedaante van een uitgebreyden Rog, namentlyk van agteren breedſt, na voren ſchielyk toelopende, waar aan een kleen ſpitsken is, als een ſtaartje van een Rog, aan de bovenſte zyde even, aan de onderſte zyde wolachtig, met acht uitſtekende grove ribben, aan de kanten even, en ongezaagt. Ieder blad ſtaat op een dikken ſlappen ſteel, die mede wolachtig, en onder 't blad gevoegt is, zo dat 't blad daar op ruſt, als aan 't* Arum Ægyptium, *en boven een kuyl maakt.*

Uit den ſchoot der bladeren komt een tros, in weinige zyde-ſtelen verdeeld, daar aan 't bloeizel voorkomt, 't welk nog onbekend is. Daar op volgen de vruchten, die van 't folium calcoſum *gelyk, dog kleender, te weten, van twee en drie delen te zamen gezet, buiten zandig en kleeverig, vaſt aan de vingers hangende, binnen in drie celletjes vind men zo veel zaden, in de grootte van Coriander, met dun geel vleeſch omgeven, 't welk zig ligt laat afwryven, de bladeren eenige dagen in huis bewaart, rieken wat vuyl, als ſpoel-water. Het hout is week, niet durabel, egter tot Tartarren of dak-Sparren, aan ligte gebouwen bequaam. Men vind twee geſlagten daar van, witte en rode, van eenderley gedaanten, maar verſchillen in coleur, het roode of bruinſteelige heeft wat kleender bladeren.*

Naam. *In 't Latyn* Folium Mappæ, *naar 't Maleyts* Daun Dulang, *zommige noemen 't* Totarre Palecong. *Op Ternataans* Sou *en* Marocca Nonan. *Op Amboins* Aylanu Sunu, *op Leytimor* Ekana.

Plaats. *Het waſt aan 't opgaan der hoogte van verre afgelegene gebergten, weinig in Amboina, en meeſt omtrent de hoek van* Nuſſanive, *niet in digte, maar in ligte boſſchen. Men vind 't mede op Ceram, en in de Moluccos, als mede op Celebes Ooſt-kuſt.*

Gebruik. *Beyde worden ze gebruikt van de Inlanders der Moluxe en Amboinze eylanden, in plaats van Tafellakens en Servetten, in publicque maaltyden voor yder menſch een blad leggende, waar toe zy bequamer zyn, als* Daun Medji. *Het werd ook gebruikt, om in de Rys-kaſſen onder de Rys te leggen, want ze bederven niet, als men over 't hoge gebergte reyſt, daar 't altyd miſtig en mottig is, en de lugt zig gemeenlyk in een regen ontdoet, daar plegen de Inlanders deze bladeren op 't hoofd te zetten, als een weer-hoed, om van den regen of droppen der bomen bevryd te zyn, gelyk zy gemeenlyk waſſchen aan 't opgaan van zodanige bergen, waar van ziet de Veerskens voor het* 63. Cap. Lib. 10. *in* Muſcus Capillaris *gezet.*

De Alphoerezen van Celebes bewinden in deze bladeren de koppen, die zy van hare vyanden halen.

De Hondert en achtſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Tafellakens-blad Boom.*
Alwaar Letter A. deszelfs *driehoekig* en *driehollige vrucht* aanwyſt.

CAPUT VIGESIM. QUINTUM.

Corallaria parvifolia. Zaga Pobon.

NUnc binas deſcribemus arbores, quæ ob elegantem foliorum & oſſiculorum ſeminalium formam hic locari merentur, *Corallarias* has vocamus, ſuntque diviſæ in latifoliam & anguſtifoliam, quibus ſingulis peculiare tribuimus caput.

Corallaria parvifolia harum vulgatiſſima eſt, atque in latis altam excreſcit arborem, *Tamarindo* ſimillimam, ejus autem coma non adeo ample eſt extenſa, quæque recreationis gratia circa ædes plantatur, humilior eſt, elegantemque format frondem, ramorum cortex, uti & juniorum arborum eſt glaber, fragilis, parumque fiſſus, in adultis vero truncis cinereus eſt, ramuliquæ ſeu foliorum rachides ſibi obponuntur ex tenuibus viridibusque formatæ petiolis, octo novemque pollices longis, quarum tria quatuorve paria binos cum dimidio & tres pollices a ſeſe invicem remota ſunt, raro autem inpar extremum claudit, hiſce rachidibus elegantia increſcunt foliola, per binos ordines ſibi obpoſita & alternata, quorum inpar extremum eſt, plerumque unum cum dimidio & binos pollices longa, ultra unum lata, juniorum vero arborum ſunt majora, ab utraque parte acuminata, foliis *Blimbingi Teretis*, libro primo deſcripti, ſimillima, ſed minora, glabriora, & firmiora, e longinquo glauca, glabra, & ſplendentia, quæ jucundum præbent adſpectum, brevibus vero atque incurvis inſident petiolis, qui inferiori foliorum parti ſemper proximi ſunt, ac proinde nervus medius folium in binas inæquales dividit partes, ſaporis dulcis leguminoſi.

Foliola hæc naturam ſequuntur omnium arborum, quæ minora & pinnata gerunt folia, quod nempe poſt ſolis occaſum ſeſe claudant, quædam ſurſum, quædam deorſum, nulla autem planta eſt, quæ tam præciſe hanc obſervat legem, quam hic *Zaga frutex*, de quibus poſtea ulterius.

Flores ex longis ac tenuibus excreſcunt ſpicis, palmam circiter longis, quarum quædam ſimul proveniunt, ita ut laxum & vagum conſtituant racemum, per quorum decurſum floſculi conſpiciuntur radiati ſeu roſacei, ex quinque parvis & anguſtis petalis formati, primo albentes, dein flaveſcentes, in quorum centro ſtaminula quædam locantur flava, odoris debilis, quique facillime decidunt, hos vero inſequuntur tenues & planæ ſiliquæ, octo pollices longæ, digitum latæ, vix cultrum craſſæ, parum retrorſum incurvatæ inſtar falcis, quarum ſeptem octove ſimul uno ex racemo dependent, primo virides, dein nigricantes externe, quæ maturæ dehiſcunt, ipſarumque ſegmenta retrorſum incurvantur, interne vero hæ ſiliquæ flaveſcunt, ex quibus oſſicula facile prolabuntur, quæ copioſe intus locantur, Lupini oſſiculis quodammodo ſimilia, ſed minora, magnitudine nempe unguis digiti minimi, ſeu inſtar trigonæ & ſemi-plenæ burſulæ, angulis rotundis donata, quæ in medio parum protuberant, ſuntque duriſſima, eleganter rubra ſeu corallina, glabra, & ſplendentia, ita tamen, ut ipſorum latera intenſe magis rubra ſint per lineam cum ipſis parallelam, quæ ſimilem quaſi format burſulam ſeu ſpeculum, ab utraque nempe parte; prope angulum acutum per brevem venulam parieti ſiliquarum adnectuntur. facillime autem decidunt, magnaque copia ſub arbore inveniuntur.

Ipſorum ſubſtantia interna eſt flava, dura, & ſicca uti *Lupinorum*, ejusdemque fere ſaporis; oſſicula vero hæc terram tangentia in arbuſculas cito excreſcunt tenues & erectas, quarto jam anno florentes.

Trunci lignum eſt ſolidum, album, & vetuſtarum arborum circa cor fuſcum, ac durius, hæ tamen raro conſpiciuntur. Floret menſe Septembri.

Nomen. Latine *Corallaria parvifolia*, h. e. Corallodendrum ab oſſiculorum colore. Malaice *Zaga Pobon*, Amboinice *Aylaru* & *Aylalu*, utraque nomina a ſimilitudine parvæ *Zagæ* & *Alaru*, qui ſarmentoſus eſt frutex. Veri Malayenſes hæc oſſicula vocant *Condori* ſeu *Condorin*, ac Chinenſes *Tſchongſidji.*

Locus. Raro obcurrit in Amboina, plerumque ſponte creſcit in litoribus planis, & in levibus ſilvis maritimis

XXV. HOOFDSTUK.

De kleynbladige Coraal-Boom.

WY zullen nu twee bomen beſchryven, die wegens de mooye gedaante van haar loof en korls alhier plaats verdienen, wy noemenze Coraal-bomen, en zyn verdeeld in Corallariam parvifoliam *en* latifoliam, *die wy ieder een byzonder Kapittel geven.*

Corallaria parvifolia *is de gemeenſte, en werd een redelyken hogen boom, de* Tamarinde-boom *zeer gelyk, doch zo breed van kruyn niet, die men om plaiſier omtrent de huyzen plant, blyft lager, en breyd zig uyt met een cierlyken kruyn; de ſchorſſe aan de takken, als mede aan de jonge bomen is effen, bros, en weinig geſcheurd, maar aan de volwaſſe ſtammen ligt-graauw, en de ryskens ſlaan regt tegens malkanderen aan dunne groene ſtelen, 8. en 9. duymen lang, by 3. en 4. paren, 2½ en 3. duymen van malkanderen, en zelden met een alleen voor uyt, aan deze ſteelen hangen cierlyke blaadjes in twee ryen tegen malkander, met een voor uyt, doch de blaadjes in 't byzonder ſtaan verwiſſelt, in 't gemeen 1½ en 2. duymen lang, meer dan een breed, doch aan de jonge bomen zynze grooter, agter en voor toegerond, de bladeren van* Blimbing Teres *in 't eerſte Boek beſchreven, zeer gelyk, doch kleender, gladder, en ſtyver, van verre hoog zeegroen, glad, en blinkende, zeer luſtig om aan te zien, op een kort en krom ſteeltje ſtaande, 't welk de agterſte helft van 't blad altyd naaſt is, en dierhalven de middelſte zenuwen het blad in twee ongelyke deelen verdeeld, van ſmaak zoetachtig, als peulen.*

Deze bladeren volgen de natuur van alle bomen, die kleene en gevleugelde blaadjes hebben, te weten datze haar na Sonnen ondergang ſluyten, zommige opwaarts, zommige nederwaarts, doch geen plant die 't met zulke preciſe wetten doet, als de Zaga Frutex, *waar van hier naar.*

Het bloeyzel komt aan lange dunne ayren voort, omtrent een hand lang, en ettelyken by malkanderen, aan een ydelen tros ſtaande, aan welken langs henen kleene bloempjes waſſen, dewelke zyn geſternt, van 5. kleene en ſmalle blaadjes gemaakt, eerſt wit, daar na geel, met eenige geele draatjes in de midden, ſlap van reuk, en ligt afvallende, daar op volgen dunne en platte houwen, 8. duymen lang, een vinger breed, en ſchaars een mes dik, een weinig agterwaarts gekromt als een Sikkel, en met 7. a 8. aan een tros by malkander hangende, eerſt groen, daar na ſwartachtig, van buyten ryp geworden ſplytenze van zelfs, en de deelen krullen haar agterwaarts op malkander, en aan de binnen-zyde zynze geel, waar door de korls ligt uytvallen, binnen ſchuylen veel korls of boontjes, de Lupinen *eenigſints gelyk, doch kleender, in de grootte van een nagel van een pink, of beter als een driezydig en half gevuld beurſje, met ronde hoeken, in de midden wat uytbuylende, ſteen-hard, ſchoon* Coraal-rood, *glad, en blinkende, zo nochtans dat de kanten wat hoger-rood zyn, een linie, die met de kanten paralleel loopt, formeerd een diergelyk beurſje of ſpiegeltje aan wederzyden, en by den ſpitze hoek hangenze met een kort adertje aan de kanten van de ſchale, doch vallen ligt af, en leggen met meenigte onder den boom.*

Hare binnenſte ſubſtantie is geelachtig, hard, en droog, gelyk aan de Lupinen, *ook meeſt van die ſmaak, deze korls op de aarde vallende, ſchieten ligt op tot dunne regte boompjes, die in 't vierde jaar al beginnen te bloeyen.*

Het hout van den ſtam is digt, wit, en aan de oude bomen omtrent het hert bruyn, en nog harder, doch die vind men zelden. Zyn bloeytyd is in September.

Naam. *In 't Latyn* Corallaria parvifolia, *dat is kleynbladige Coraal-boom, van de gedaante des korls. Op Maleyts* Zaga Pohon. *Amboinſch* Aylaru *en* Aylalu, *beyde na de gelykeniſſe van 't kleene* Zaga, *en* Aylaru, *'t welk een ſlingerend ſtruykje is. De rechte Maleyers noemen deze korls* Condori *of* Condorin. *De rechte Chinezen* Tſchongſidji.

Plaats. *Men vindze weinig in Amboina, hy waſt meeſt van zig zelfs op vlakke ſtranden, en in lichte boſſchen,* niet

timis tam in Hitoea, in litore ejus *Senalo*, quam in Leytimora in diſtrictu Oerimeſſing.

Uſus. Hæc arbor non peculiarem præbet uſum, ſed ob elegantem ejus formam & gratam umbram circa ædes plantatur, ubi in arenoſo mollique ſolo citiſſime excreſcit, & late ſeſe extendit, ejus coma ibi quoque multo viridior eſt quam illarum arborum, quæ in ſilvis creſcunt, inter quam apertæ ſiliquæ cum rubris oſſiculis jucundum præbent ſpectaculum. Ihanenſes aurifices hiſce oſſiculis utuntur ex defectu verorum *Sagi* oſſiculorum ad cohibendum aurum, non quia hæc oſſicula hanc habent virtutem, ſed quod ipſorum farinam in amylum norunt ſubigere, cum quo Metallicum miſcent pigmentum, quod auri fruſtis & ſegmentis firmiſſime adhæret.

Mulierculæ quædam oſſiculorum angulos poliunt, quæ perforant, & in amuleta ducunt, quæ pueri loco Corallorum ad collum gerunt. Chinenſis *Condorius* ſeu *Tſchongſidji* in Auſtralibus partibus Chamchiu, Hayting, & inſulæ Aymyu creſcens, oſſicula gerit rotundiora, duriora, ſolidiora, & graviora Amboinenſi, quæ proprie argenti ponderi inſerviunt, eo quod æqualem habeant gravitatem. Colliguntur ibi quoque ex altis arboribus, quæ ſiliquas gerunt breviores Amboinenſi, non ultra digitum longas, ſed ſemper incurvas inſtar acinacis. Decem talia Condorii oſſicula libræ momentum conſtituunt, decemque momenta unum *Tayl* ſeu ſectiunculam forte, quæ apud nos decem ſunt drachmæ, noſtrorum vero Amboinenſium oſſiculorum quindecim unum Maas ſeu momentum conſtituunt, & centum & quinquaginta unum *Tayl* ſeu decem drachmas, ita ut in aliis regionibus ſint graviora & majora forte. In Malabara aliiſque Indoſtanæ regionibus quoque creſcunt, atque Portugallice ibi vocantur *Gondjo* ſeu *Gonzo Chapete*, h. e. plana grana, ad diſtinctionem Zagæ oſſiculorum, quæ *Gonbo Cabeça Preta* vocant. In Java tam hæc quam Zagæ oſſicula ad pecuniæ librationem adhibentur, atque utraque vocantur *Zaga* ſeu *Zoga*.

In *Rumphii Adpendice* hæc adnotantur.

In *Hort. Malab. part.* 6. *Fig.* 14. Malabarice vocatur *Mantsjadi*, Portugallice *Mangelins*, Belgice *Weekbomen*, ejuſque deſcriptio ac figura cum noſtra convenit; uſus vero ipſorum ad cibum, lignique ad tignum hiſce incolis ignotus eſt. Ex relatu D. *Commelini* hæc arbor in *Surinama* quoque nota eſt. Javani hujus oſſicula itidem *Zaga* vocant, a quibus etiam adhibentur ad auri & argenti librationem.

Tabula Centeſima Nona

Ramum exhibet *Corallariæ parvifoliæ floriferæ.*

A. Ramulum denotat *ſiliquis* apertis & dehiſcentibus onuſtum, ubi & *oſſiculorum* ſitus in conſpectum venit.

OBSERVATIO.

Hæc arbor a *Breyn.* in *Prodr.* 2. *p.* 38. vocatur Criſta Pavonis, Glycyrrhizæ folio, maxima, Indica, flore ſubluteo, minimo, ſpicato, ſiliquis anguſtis, longiſſimis, ubi ſemina occultantur, protuberantibus, ſemine orbiculato compreſſo ſanguineo: & eſt Phaſeolus alatus arboreus, fructu orbiculato compreſſo, coccineo. *Herm. Cat. H. L. B. p.* 495. & Arbor ſiliquoſa Indica, flore ſpicato pentapetalo, ſiliquis longis nodoſis, fabis coccineis *Ray Hiſt. pl. p.* 1752. Hæc vero mihi in *Theſ. Zeyl. pag.* 79. vocatur Criſta Pavonis arbor, foliis ſubrotundis, alternis, flore ſpicato, pentapetalo, flavo, lobis longis, fructu orbiculato coccineo, ubi vide reliqua, & *Not.* ad *H. Malab. part.* 6. *pag.* 26.

niet verre van zee gelegen, zo op Hitoe op de ſtrand van Senalo, *als op Leytimor in 't diſtrict van* Oerimeſſing.

Gebruik. *Men heeft geen zonderling gebruyk van dezen boom, als dat men hem om zyn fraaye gedaante, en om ſchaduwe te hebben, voor de huyzen plant, daar hy in een zandige loſſe grond haaſt opſchiet, en zig fraay uitbreyd, ook is zyn loof veel jeugdiger-groen, dan aan de gene, die in 't wild waſſen, daar tuſſchen dan de geborſte houwen met de roode korls zeer ſpeculatief hangen. De Ihaneze Goud-ſmeden gebruyken deze korls by gebrek van de regte Saga-korls, tot 't ſolderen van 't goud, niet als of het merg zelfs van deze korls die kragt had, maar om datze dezelve tot een ſtyfzel weten te wryven, waar mede zy 't Metalliſche ſoldeerſel mengen, en aan de ſtukken van 't goud kleven.*

Zommige Vrouwtjes ſlypen de korls wat aan de kanten, doorborenze, rygenze aan ſnoeren, en latenze de kinders in plaats van Coralen dragen. Der Chinezen Condorius *of* Tſchongſidji, *waſſende in de Zuyder-deelen van Chamchiu, Hayting, en 't Eyland Aymuy, zyn ronder, harder, vaſter, en ſwaarder dan de Amboinſche, en werden eygentlyk tot 't wegen van zilver-gewigt gebruykt, om datze eenparig van ſwaarte zyn. Zy waſſen aldaar mede op hooge bomen, de houwen zyn korter dan de Amboinſche, niet boven een vinger lang, maar altyd gekromd, als een Sabel, van zulke Condorius* 10. *maken een Maas, en* 10. *Maas een Tayl, 't welk by ons* 10. *Drachmæ zyn; doch van onze Amboinſche korls gaan* 15. *in een Maas, en* 151. *op een Tayl, zo datze in andere landen wat grooter of ſwaarder moeten zyn. Op Malabaar, en andere Indoſtaanſche landen waſſenze ook, en heten in 't Portugeeſch* Gondjo *of* Gonzo Chapete, *dat is platte gondjes, tot onderſcheyd van de Zaga-korls, dieze* Gonho Cabeça Preta *noemen. Op Java gebruykt men zo wel deze als de Zaga-korls, tot het wegen van 't geld, en noemen ze alle beyde* Zaga *of* Zoga.

Rumphius heeft in het *Aanhangzel* dit 'er bygevoegt:

In Hort. Malab. part. 6. Fig. 14. *wert het in 't Malabaars* Mantsjadi. *Portugeeſch* Mangelins, *in 't Duitſch* Week-boomen *genaamt, en de beſchryving zo wel als de Figuur accordeert met het onze. Doch het gebruyk tot de koſt, en 't hout tot het timmeren is by deze Inlanders gantſch onbekend. Na 't ſchryven van de Heer* Commelin, *zoude den boom ook in Surinamen bekend zyn. De Javanen noemen deze korls mede Zaga, en gebruykenze ook om goud en zilver daar mede te weegen.*

De hondert en negende Plaat

Vertoont een Tak van de kleynbladige *Coraaldragende-Boom*, met zyn bloemen.

A. Wyſt aan een *Takje* met de *houwen* ofte *vruchten* opengeborſten, en daar in des zelver *zaaden*.

AANMERKING.

Deze Boom wert van *Breyn.* in zyn *tweede Prodr. p.* 38. genaamt de Ooſt-Indiſche groote Criſta Pavonis, met het blad van de Zoethout-ſtruyk, met een geelagtige, kleyne bloem, met lange ſmalle peulen uytpuylende, daar de zaaden leggen, met een rond gedrukt rood zaat: en is de boomagtige gevleugelde Boon met rond-gedrukt rood zaadt, van *Herm.* in de *Catal. H. L. Bat. p.* 495. en de Ooſtindiſche peuldragende Boom met een vyfbladige bloem aan een ſtengel groeyende, met lange bultige peulen, en roode zaaden van *Ray* in zyn *Hiſtor. pl. p.* 1752. en wert van my genaamt in de *Theſ. Zeyl. pag.* 79. Criſta Pavonis-Boom, met rondachtige bladen, die over en weer ſtaan, met een ſtengelagtige bloem, die vyfbladig is, en geel, met lange houwen, en een rond rood zaadt, alwaar het overige ziet, als mede de Aanmerking op het zesde deel van de *Hortus Malab. pag.* 26.

CAPUT VIGESIMUM SEXTUM.

Corallaria latifolia. Zaga Pobon.

C*Orallaria latifolia* quoad folia parvam cum præcedenti habet ſimilitudinem, cæterum arbor etiam eſt ſilveſtris & alta, aliquando binas ulnas in diametro craſſa. Ejus coma denſa eſt per frequentes foliorum rachides. Folia autem per tria & quatuor paria ſibi obponuntur, inpari extremo, quod cæteris longius eſt, quæ plerumque quatuor pollices longa ſunt, unum lata, ſuperius anguſtata in brevem firmumque apicem, ſuntque glabra, & firma, obliquis & intricatis venis pertexta, parumque protuberantibus, rachides quoque folioſæ ad ortum geniculatæ ſunt, atque inferiora folia dimidio minora ſunt ſuperioribus, unde & a prioribus multum differunt, uti & multo etiam pallidiora ſunt. Flores longis ex racemis dependent, prioribus fere ſimiles.

Fructus a præcedentibus differunt, ſunt enim parvæ rotundæ ſiliquæ, magnitudine biobuli, in apicem incurvum deſinentes, duræ, & externe nigricantes, quævis autem ſiliqua unicum tantum continet oſſiculum, raro geminum, oſſicula vero cum antecedentibus conveniunt, ſed plerumque ſunt majora, & ex trigono oblonga, unum enim latus, cui venula adhæret, latius eſt, nec illud ſpeculum gerunt per lineam parallelam formatum, uti præcedentia, ſunt porro duriſſima, coralli rubrum gerentia colorem, & ſplendentia, interne ſimilem habent ſubſtantiam, atque magnitudinem unguis digiti indicis; trunci cortex glaber eſt, lignum album, & durum.

Nomen. Latine *Corallaria latifolia.* Malaice *Zaga* & *Aylaru Pobon*, quod commune eſt nomen cum præcedenti, ſed ad diſtinctionem additur latifolia & parvifolia.

Locus. Raro obcurrit in Amboina, paucæ quædam hujus arbores inveniuntur in remotis Lariques montibus, & in ſinu ipſis vicino Ley, uti & in Oma. Notæ quoque ſunt in Banda, Cerama Orientali, & Macaſſara.

Uſus. Parvum quoque præbet uſum, ejus enim forma haud elegans eſt, unde neque apud ædes plantatur; ejus vero oſſicula magis expetuntur quam præcedentis, quum læte magis rubeant, & in amuleta duci melius poſſint, & circa collum geſtari inſtar Corallorum, alioquin ab aurificibus etiam adhibentur ad cohibendum, uti de prioribus fuit dictum, ſed ex defectu potiſſimum veræ Zagæ, quæ ad hoc opus melius conducit

Radices effoſſas quidam ſervant ad uſum Medicum, ſupra porphyritim enim contritæ, & cum aqua propinatæ, abdominis tormina tollunt, quæ ex bile vel ardore cauſſantur.

Tabula Centeſima Decima

Ramum exhibet *Corallaria latifolia.*
Ubi Litt. A. ejus *ſiliquam*,
B. Vero *oſſiculum ſeminale* denotat.

XXVI. HOOFDSTUK.

De breedbladige Coraal-dragende Boom.

COrallaria latifolia *heeft aangaande de bladeren, kleene gelykeniſſe met de voorgaande, 't is anders mede een hooge Wout-boom, zomtyds twee vademen in de rondte beſlaande. De kruyn is mede digt van ryskens en loof; de bladeren ſtaan met* 3. *en* 4. *paren tegen malkanderen, met een alleen voor uyt, dat langer is als de andere, die in 't gemeen* 4. *duymen lang zyn, ruym een dito breed, voor toelopende in een korte ſtyve ſpits, glad en ſtyf, met ſchuynze en verwerde aderen, die weinig uytpuylen; ook hebben de blad-dragende telgen by haren oorſpronk een dik knietje, de agterſte half zo groot als de voorſte, dierhalven van de voorgaande veel verſchillende, gelykze ook veel doodſer-groen zyn. Het bloeyzel hangt na malkander aan lange ſteelen, het voorgaande meeſt gelyk.*

De vruchten verſchillen wederom van het voorgaande, want het zyn kleene ronde houwen, in de grootte van een dubbelde ſtuyver, voor met een kromme ſpits, hard, en ſwart van buyten, hebbende ieder houwe maar een kerl van binnen, en zelden twee. De kerls komen met het voorgaande over een, maar doorgaans grooter, en uyt den driekanten langwerpiger, hebbende de eene hoek, daar 't aderje geſtaan heeft, wat breeder, en hebben dat ſpiegeltje niet van de parallele linie gemaakt, als 't voorige, voorts mede ſteen-hard, coraal-rood, en blinkende, van binnen van diergelyke ſubſtantie in de grootte van een nagel van de voorſte vinger: De ſchorſſe des ſtams is effen, het hout wit, en hard.

Naam. *In 't Latyn* Corallaria latifolia. *Op Maleyts* Zaga en Aylaru Pohon, *gemeen met 't voorgaande, dog tot onderſcheyd met byvoeging van groot en kleenbladige.*

Plaats. *Hy word weinig gevonden in Amboina, eenige weinige vind men in 't afgelegene gebergte omtrent Larique, en de daar by gelegene bogt Ley, als mede op Oma. Zy zyn mede bekent in Banda, Ooſt-Ceram, en op Macaſſer.*

Gebruik. *Zyn gebruyk is mede kleen, want hy heeft geen mooye gedaante om by de huyzen te plauten, maar de kerls werden meer gezogt dan 't voorige, om datze blyder-rood zyn om aan ſnoeren te rygen, en als Coralen te dragen, anderſints wordenze van de Goud-ſmeden tot 't ſolderen gebruykt, gelyk van de voorige gezegt is, dog mede by gebrek van regte Zaga, die daar toe veel beter is.*

De wortelen uytgegraven bewaren zommige tot Medicynen, want op een ſteen gewreven, en met water ingenomen, genezen zy 't krimpſel des buyks, dat van gal of bitte komt.

De hondert en tiende Plaat

Vertoont een Tak van de breedbladige *Coraaldragende-Boom.*
Alwaar Lett. A. deszelfs *vrucht*,
En B. de *kerls* aanwyſt.

CAPUT VIGESIMUM SEPTIMUM.

Clypearia. Caju Salowacko.

ARbor *Clypeorum* ſeu *Clypearia* duplex eſt, *alba* ſeu vulgaris, & *rubra.*

Primo, *alba* eſt arbor lata, corticem gerens glabrum & albicantem, cum trunco rotundo; per comam ſuam facillime e longinquo dignoſci poteſt, quæ umbellam refert fuſti inpoſitam. Ejus ramuli ſunt magni, parum ſtriati, & albis punctulis notati, hiſce rachides inſident inordinatæ, quæ prope ortum geniculatæ ſunt, atque tenues & firmæ, quibus foliorum pinnæ adnectuntur fere obpoſitæ, a duodecim ad octodecim pares, uti & folia hiſce inſident obpoſita, a decem ad viginti quinque paria. Vetuſtarum vero arborum rachides tantum ſex ſeptemve foliorum pinnis gerunt, ac ſexdecim foliorum paria, ſupremæque pinnæ & rachides ſemper longiores ſunt inferioribus. Foliorum forma cum illis *Tamarindi* convenit, ſed minora ſunt & anguſtiora, inferne albicantia, ſuperne intenſe viridia, ſaporis fatui cum quodam acore, abruptaque ramorum folia ſurſum ſeſe contrahunt & claudunt.

Floſculi ſunt puſilli, ex quatuor flaveſcentibus petalis conſtructi, qui in centro gerunt plurima craſſa & brevia ſtaminula cum antheris luteis. Fructus ſunt ſiliquæ tenuiſſimæ & planæ, ultra quatuor pollices longæ, vix unum latæ, externe transverſaliter diſtinctæ, in quibus oblonga reconduntur oſſicula nigricantia.

Trunci cortex eſt ſuccoſus & viſcoſus, ſi incidatur, non craſſus eſt, ſed tenuis, lentus, cinereus, & externe parum rugoſus, odoris tetri inſtar putridæ aquæ. Lignum eſt album & parum ruffeſcens.

Nomen. Latine *Arbor Clypeorum alba*, & *Clypearia alba.* Malaice *Caju Salowacko Poeti.* Amboinice *Sye* ſeu *Sya.* Ternatice *Rare.* Bandice *Sikat.*

Locus. Leves amat ſilvas, & plana loca Soli bene expoſita, numquam vero denſas ſilvas.

Uſus. Virtus ejus medica nondum innotuit. Trunci lignum magno in uſu eſt ad Amboinenſium clypeos longos, ſeu *Salowackos* ex ipſo fabricandos, quum ejus lignum ſiccum ſit leve & lentum, quod vix incidi poteſt vel perforari. Monoxyla etiam ex hoc formantur ligno, non quum ſint durabilia, ſed ex incolarum opinione, quod fauſtum ſit lignum piſcatoribus. Non autem conducunt in ſazoſis & rugoſis litoribus, quum ſolum tangentia & adtracta filamentoſa ſint, unde & oportet illa omni menſe levi adurere flamma; ex arboris cortice canales formantur, in quibus Sagumanta contrita pinſitur & ſubigitur.

Secundo rubra ſpecias maxime ab alba differt, ejus enim truncus longior eſt, & magis fruticoſus, ſenſim tamen adeo craſſeſcit, ut Monoxyla ex ipſo itidem formari poſſint. Ejus cortex magia etiam rugoſus eſt & fiſſus, atque ad fuſcum adcedit colorem. Ejus rami ſunt inregulares & ſolitarii, quorum ſuperiores pentagoni ſunt, & anguliis acutis diſtincti, in horum ſummo tenues excreſcunt rachides plures ſimul, atque in ipſis a ſex ad decem foliorum paria, quæ magis diſtant. Folia maxime ab antecedenti differunt ſpecie, atque inter ſeſe etiam non multum conveniunt, inferiora enim haud longiora ſunt ungue digiti. Supremum vero par ultra tres pollices longum eſt & latum, ab utraque acuminarum parte, illis *Utta Manu* ſimilia, intermedia etiam variant reſpectu aliorum, atque peculiarem inſuper habent characterem, quod nervus nempe medius non directe per folium decurrat, atque ipſum folium oblongam refert teſſellam, quæ figura *Rhomboides* dicitur. Cuncta autem ſubtus inſtar ſerici mollia ſunt, ac breviſſimis inſident petiolis.

Flores parvis inſident racemis, qui primo capitula ſunt Sinapios ſemen referentia, quæ in floſculos ſeſe explicant, ex quinque ſordide albicantibus petalis formatos, quæ in centro penicillum quaſi gerunt ex ſtaminulis compoſitum.

Fructus

XXVII. HOOFDSTUK.

De Schildt-Boom.

ARbor Clypeorum *is tweederley: Eerſtelyk het* witte *of gemeene: Ten tweeden het* roode.

Eerſtelyk: Het witte *is een hooge regte boom met een effene witachtige ſchorſſe, rond van ſtam, by is zeer kennelyk van verre, want zyn kruyn gelykt een Kieperſol op een ſtok geſtooken. De takjes zyn groot, wat geſtreept, met eenige witte puntjes, daar aan ſtaan de ryskens zonder order, hebbende by haaren oorſpronk een wratte, dun en ſtyf, en aan dezelve byhans tegens malkander de ſteelen, van* 12. *tot* 18. *paaren, dragende insgelyks de bladeren tegens malkander van* 10. *tot* 25. *paar, doch aan de oude boomen hebben de ryskens alleenlyk* 6. *à* 7. *paar ſteelen, en* 16. *paar bladeren, en de voorſte ſteelen en ryskens ſtaan altyd langer dan de agterſte. De gedaante van de bladeren is als van* Tamarindus, *kleender en ſmalder, aan de onderſte zyde wit, aan de bovenſte hoog-groen, van ſmaak ſmets met eenige ſcherpigheyd, en de afgebrokene bladeren ſluyten haar opwaarts.*

Het bloeyzel zyn zeer kleene bloempjes, van vier geelachtige blaadjer, en in de midden met veele dikke, korte, en witte draatjes met geele nopjes. De vruchten zyn zeer dunne en platte houwen, ruym vier duymen lang, ſchaars een breed, van buyten over-dwers geribt, binnen in gemelde houwen, leggen langwerpige ſwartachtige zaden.

De ſchorſſe is ſappig en ſlymerig, als men daar in kapt, niet dik, maar dun, taay, ligt-graauw, en van buyten wat ſchurft, ſterk van reuk als vuyl water. Het hout is wit, en een weinig na den roſſen trekkende.

Naam. *In 't Latyn* Arbor Clypeorum alba & Clypearia alba. *Op Maleyts* Caju Salowacko Poeti. *Amboinſch* Sye *of* Sya. *Ternaats* Rare. *Op Banda* Sikat.

Plaats. *Hy waſt geern in ligte boſſchen en vlakke plaatzen, die wel ter Sonne ſtaan, maar nooit in 't digte boſch.*

Gebruik. *Zyn gebruyk in de Medicynen is nog onbekent. Het hout van den ſtam is in groot gebruyk om de Amboinſche lange-ſchilden of* Salowackos *van te maken, om dat zyn hout droog zynde, ligt en taay is, daar men qualyk doorkappen of ſteeken kan. Men maakt ook de kleene Praauwen van dit hout, niet om datze durabel zyn, maar na 't geloven der Inlanders, gelukkig zyn in 't viſſchen. Zy en deugen niet op ruyge en ſteenige ſtranden, om datze in 't op- en afhaalen aan den grond zeer veſelen, dierhalven alle maanden eens gebrand willen zyn; uyt de ſchorſſe werden geuten gemaakt, waar in men de gekapte* Sagumanta *kneed.*

Ten tweeden: De roode zoorte verſchilt merkelyk van de witte, want den ſtam is laager en meer ſtruykachtig, egter met ter tyd zo dik, dat men Praauwen daar uyt maken kan. De ſchorſſe is ruyger, meer geſcheurd, en trekt na den bruynen. De takken ſtaan wat ongeſchikt en enkeld aan de boomen, de voorſte zyn vyfkantig, met ſcherpe ruggens afgedeelt. Aan 't voorſte der zelver ſtaan dunne ryskens, veele agter malkander, en aan dezelve van 6. *tot* 10. *paar bladeren, wat wyt van malkander. De bladeren verſchillen van 't voorgaande merkelyk, en onder malkanderen zelfs, want de agterſte zyn niet langer dan een nagel van een vinger, 't voorſte paar is ruym drie duymen lang en breed, agter en vooren toegeſpitſt, die van* Utta Manu *gelyk, die tuſſchen beyde ſtaan naar advenant, en hebben nog iets byzonders, want de groote zenuwe gaat niet regt door de midden, en 't blad zelfs gelykt een langwerpige ruyte, welke figuur men* Rhomboides *noemt. Alle zynze van onderen zagt in 't aantaſten, als fulp, en hebben zeer korte voetjes.*

Het bloeyzel komt voort aan kleene traſjes, zynde knopjes als moſtart-zaad, die hun openen in zeer kleene bloempjes, van vyf vuyl-witte blaadjes gemaakt, in de midden met een quaſtje van fyne draadjes.

De

Fructus planæ ſunt ſiliquæ, ſingularia ac miræ formæ, ſunt enim irregulariter contortæ & compreſſæ inſtar cochleæ, externe ſummi aurantii coloris, atque inſtar ſerici molles, in quibus oſſicula reconduntur ex rotundo plana, uti *Condoryns Corallariæ parvifoliæ*, diu virentia, dein fuſca, & lapidea.

Arboris lignum album eſt, ſed magis rubet quam præcedentis; gravius eſt, ac craſſioribus conſtat ex fibris, unde & Amboinenſium clypeis non ita conducit ac prioris.

Nomen. Latine *Arbor Clypeorum rubra*, & *Clypearia rubra*. Malaice *Caju Salowacko Mera*. Amboinice *Sea-Cau*. Alii hanc vocant *Kellor Goenong*, & *Kellor Oetan*. In Leytimora *Menahu Cuhu* dicitur, quod denotat, ubi decidit, ibi vegetat, forte quum ejus oſſicula ubique facile progerminent.

Uſus Ex craſſis arboris truncis æque Monoxyla formantur quam ex prioris truncis, illo autem laborant vitio, quod licet ſint levia ac facillime ex aqua evehi poſſint, aquam inbibant marinam, ac tardiſſime exſiccentur, unde nec etiam durabilia ſunt, contra trunci cortex aptus eſt ad quævis retia tingenda, qui plurimus hujus arboris uſus eſt.

Alia inſuper minor *Sye* ſpecies eſt, quæ parvas gerit rachides, in quibus folia directe ſunt obpoſita, ultra pollicem longa, foliorumque pinnæ ſibi etiam obponuntur, dimidio minores illis Tamarindi, folia etiam mox ſeſe contrahunt & claudunt, ſi illæ abrumpantur uti in prioribus. Foliorum rachides duplicem gerunt verruculam inſtar viridis Catjangb, inter folia & ramum.

Flores videntur in ample extenſis Corymbis excreſcere, quos inſequuntur ſiliquæ planæ & tenuiſſimæ, binos ac quatuor pollices longæ, digitum latæ, ab utraque parte ſulcatæ, ſuperius rotundæ, externe pallidæ, illis *Aymalabæ* ſimiles, ſed minores, intus ſemina locantur oblonga, anguſtata, & tenuia, viridia, glabra, & dura, vix cultri dorſum craſſa.

Locus. Ad pedes montium creſcit, ac Baleyenſes hanc comparant cum ipſorum *Palandingan*, quæ majora gerit folia, inque ſimilibus ſiliquis paulo majora oſſicula, nigricantia, edulia, ſed acria, & linguam vellicantia, unde & ab ipſis plantatur.

De vruchten zyn platte houwen van een vreemde gedaante, kluchtig gedraayd, en gewrongen als een wenteltrap, van buyten hoog oranye-geel, en mede zagt als fulp, daar in leggen uyt den ronden platte zaden, gelyk de Condoryns van Corallaria parvifolia, *langen tyd groen, daar na bruyn en ſteen-hard.*

Het hout is wit, rooder dan 't voorgaande, ſwaarder en grofdradiger, daarom tot de Amboinſche ſchilden zo bequaam niet als 't voorige.

Naam. *In 't Latyn* Arbor Clypeorum rubra, *en* Clypearia rubra. *Op Maleyts* Caju Salowacko mera. *Amboinſch* Sea-Cau. *Andere noemen het* Kellor Goenong, *en* Kellor Oetan. *Op Leytimor* Menahu Cuhu, *het welk wil zeggen, waar het been valt, daar groeyd het, miſſchien om dat de zaden over al ligt opkomen.*

Gebruik. *Uyt de dikke ſtammen maakt men zo wel Praauwen als uyt het voorgaande, maar hebben die faute, datze wel ligt zyn, en gemakkelyk om op en af te halen, maar zuygen 't zeewater in, droogen langſaam weer op, en zyn dierhalven niet durabel; daar en tegen de ſchorſſe des ſtams is bequaam om alderhande netten te tanen, 't welk dan het meeſte gebruyk van dezen boom is.*

Daar is nog een kleene zoorte van Sye, die kleene ryskens heeft, en daar de bladeren regt tegens malkanderen ſtaan, ruym een vinger lang, aan de ſteeltjes ſtaan de blaadjes ook tegens malkander, half zo groot als die van Tamaryn, en ſluyten ſtraks t'zamen als men ze afbreekt, gelyk ook de voorige. De ryskens hebben een dubbeld wratje als een groene Catjang, tuſſchen de bladeren en de tak.

Het bloeyzel ſchynt voort te komen aan wyd uitgebreyde troſſen, daar op volgen zeer dunne platte houwen, 2. en 4. duymen lang, een vinger breed, te wederzyde geſoomt, voor rond, bleek van buyten, die van Aymalaha *gelyk, dog kleender, binnen leggen langachtige, ſmalle, en dunne zaden, groen, glad, en hard, qualyk zo breed als een rugge van een mes.*

Plaats. *Hy waſt aan 't hangen van 't gebergte, en de Baleyers vergelyken 't by haar* Palandingan, *het welk grootere bladeren heeft, en in diergelyke houwen wat grooter zaaden, ſwartachtig, eetbaar, doch ſcherp op de tong, en 't wert by hunlieden geplant.*

Tabula Centeſima & Undecima

Ramum exhibet *Clypearia alba* ſiliquis planis & erectis.

Tabula Centeſima & Duodecima

Ramum exhibet *Clypearia rubra* ſiliquis contortis.

De Hondert en elfde Plaat

Vertoont een Tak van de *witte Schildt-Boom*, met platte regte peulen.

De hondert en twaalfde Plaat

Vertoont een Tak van de *roode Schildt-Boom*, met gedraayde peulen.

CAPUT VIGESIM. OCTAVUM.

Catti-marus. *Kinar.*

C*Atti marus* Tiliæ ſpecies haberetur, licet non tam alte excreſcat, magnitudinem enim plerumque habet vulgaris Mali. Ejus truncus eſt craſſus, compreſſus, incurvus, & nodoſus, cujus cortex eſt rugoſus, fiſſus, ſordidus, ac plerumque muſco aliisque herbis concretus, ejus rami ſunt recti, ac plerumque ſurſum elevati, glabro obducti cortice, lento admodum & ſuccoſo, qui a ligno ſeparari facile poteſt, uti in *Salicibus* ac *Novella*.

Ejus folia ſunt magna & cordata, inferius nempe auriculata, ſuperius in brevem apicem deſinentia, plerumque ſemi-pedem lata & longa, integra, tenuia, ſuperne glabra, inferne parum rugoſa ſeu ſcabra ob plurimas venulas. Prope ipſorum petiolum quinque concurrunt nervi, petiolis autem inſident longis & rotundis folia, quæ inordinata circa ramos locantur, vetuſta quoque folia ad nervum medium verrucam gerunt. Malvaceum habent ſaporem, & contrita ad Violarum odorem accedunt, præſertim tenera: Ipſorum ſuccus fuſcus eſt, cutisque pruritum excitat.

Flores longis inſident racemis, qui in laterales quosdam dividuntur petiolos, quibus & foliola interponuntur.

Floſculi

XXVIII. HOOFDSTUK.

Kinar-Boom.

D*E Kinar-boom zoude men voor een Linde-zoorte kunnen aanzien, hoewel zy zo hoog niet werd, want hy houd gemeenelyk de grootte van een gemeenen Appel-boom. De ſtam is dik, kort gedrongen, krom, en knoeſtig, de ſchorſſe mede rauw, ſchilferig, vuyl, en gemeenlyk met Moſch en andere kruyden bezet, de takken zyn regt, en meeſt overeynd ſtaande, met een effene ſchorſſe bekleet, die zeer taay en zappig is, latende zig van 't hout afſchillen, gelyk de Wilge of* Novella.

De bladeren zyn groot en hertvormig, te weten agter met twee ronde billen, en voor met een korte ſpitze, in 't gemeen een halve voet breed, en lang, met effene kanten, dun, boven glad, van onderen wat ruyg of rimpelig, wegens de veele kleene aderen. By den ſteel ſtooten vyf zenuwen te ſamen, de ſteelen zyn lang, rond, en ſtaan zonder order rondom de takken, ook hebben de oude bladeren aan de middelzenuwe gemeenlyk een wratte. Zy hebben een Maluwachtige ſmaak, en gewreven een reuk na Violen trekkende, byzonderlyk de jonge. Haar zap is bruyn, en jeukt wat op de huyd.

Het bloeyzel komt voort aan lange troſſen, hun in eenige zyde-ſteeltjes verdeelende, daar tuſſchen kleene blaadjes ſtaan.

De

Floſculi ſunt puſilli, læte purpurei, ex decem anguſtis petalis compoſiti, quorum quinque exteriora parum aperta ſunt, quinque interiora vero eriguntur, quæ piſtillum ambiunt inodorum.

Fructus pentagonæ ſunt veſiculæ, primo virides cum purpureo intermixto colore, ac demum rubeſcunt, & facillime dehiſcunt, anguli autem profundis ſulcis diſtincti ſunt, ita ut ſtellam referant. In quavis vero cellula nigricans ſemen reconditur. Si hæ arbores in remotis locatæ ſint locis, altiores & elegantiores excreſcunt, circa ædes vero humiles ſunt & inelegantes, quum ejus rami ſæpius amputentur, quos tamen cito regenerat inſtar Salicum, hinc etiam fit, quod ipſarum ſtipites adeo concreti ſint, totque paraſiticas alant herbas, plures enim ipſis increſcunt Filicis, Polypodii, & Muſci ſpecies, contra in ſummis ipſorum cavitatibus putrefactis latent angues, leguani, formicæ, ſimiliaque animalia.

Arboris lignum eſt pallidum, vetuſtorum truncorum flaveſcens, atque in quibusdam locis nigris venis diſtinctum, molle, attamen craſſum & lentum, nodoſum, nec poliri poteſt, nigræ vero iſtæ maculæ non in cunctis reperiuntur arboribus, ſed potiſſimum in talibus, quæ ſæpius detruncatæ fuere, in Java autem copioſius quam in Amboina. Ejus radices irregulares quoque ſunt, craſſæ, & nodoſæ, atque magna ex parte ſupra terram denudatæ conſpiciuntur, ejusdem itidem ſubſtantiæ.

Anni tempus. Sæpius in anno floret, ac fere nunquam fructibus deſtituta eſt, copioſiſſime autem hi Octobri & ſubſequentibus menſibus æſtivis conſpiciuntur.

Nomen. Latine *Catti marus*, juxta Malaienſe & Javanicum *Catti Mahar*. Amboinice in Leytimora *Kinar*. Hitoea *Kenal*. Macaſſara *Kauwar*. Ternata *Ngaro*. Baleya *Catti Maba*.

Locus. Ubique nota eſt arbor, ſed juxta regionum varietatem folia quodammodo differunt.

Uſus. Stipites quotidie adhibentur ad ſepes & palos hortorum ex iis formandos, lignum enim ejus quam maxime eſt vegetabile, non autem ita quam *Novellæ*. Ramorum cortex aptus eſt ad quævis ligamina, nodoſum ramorum & radicum lignum manubriis majorum cultrorum inſervit, non ob coloris elegantiam, ſed ſoliditatem ac tenacitatem, in Java vero aliisque locis, ubi hoc lignum nigras iſtas exhibet maculas, ad vaginas telorum adhibetur. Amboinenſes teneris ejus foliis caput lavant, ob violaceum ipſorum odorem, Europæi vero cutis pruritum inde ſentiunt.

Chirurgi quoque indigeni ipſorum ſuccum oculis meis inſtillarunt, quum mihi oculi inciperent eſſe caliginoſi, ad illos depurandos, quod in initio non percipiebam, ſed brevi poſt acredine ſua penetranti usque ad ipſum penetrabat cerebrum, non autem mihi ſolatio fuit, forte quod malum eſſet nimis pertinax.

In Baleya & Java has alunt arbores, ut majores ſint, nodosque præbeant vetuſtiores, ex quorum variegato ligno elegantes fabricant elaboratas telorum vaginas.

Tabula Centeſima & Decima Tertia

Ramum exhibet *Catti Mari*.
Ubi Litt. A. ejus *fructum* denotat.

De bloempjes zyn kleen, ligt-paars, van 10. *ſmalle blaadjes gemaakt, waar van de* 5. *buytenſte wat geopent ſtaan, en de* 5. *binnenſte over eynd, omgevende een draadje zonder reuk.*

De vruchten zyn vyfhoekige blaaskens, eerſt groen, met wat paars gemengt, ten laatſten roodachtig, en berſten zeer ligt, zynde de hoeken met diepe voorns onderſcheyden, zo datze een Sterre gelyken. Binnen heeft men in yder Celletje een ſwartachtig zadeken; als deze bomen aan afgelegene plaatzen ſtaan, zo waſſen ze hoger en cierlyker, maar omtrent de woningen van menſchen blyft hy kort en lelyk, om dat zyne takken zo dikwils afgekapt werden, die hy egter gaauw wederom gewind, gelyk de Wilge knoppen, daar van komt het ook, dat deze ſtronk zo bewaſſen is, en veele baſtaard-kinderen voeden moet, namentlyk velderley zoorten van Filix, Polypodium, *en* Mos, *daar en boven in de verrotte hollen ſchuylen Slangen, Leguanen, Mieren, en andere ongedierten.*

Het hout is bleek, aan oude ſtammen geelachtig, hier en daar met ſwarte aderen of vlammetjes, week, nogtans dik en taay, werrig, en onbekwaam om glad te ſchaven. De ſwarte vlammen vind men niet aan alle bomen, en dat meeſt aan zodanige, die dikwils gekapt werden, op Java meer dan in Amboina, de wortelen zyn ook onbeſuyſt dik, en knoeſtig, en leggen een groot end boven de aarde bloot, mede van dezelfde ſubſtantie.

Sayzoen. *Hy bloeyd dikwils in 't jaar, en men ziet hem bykans nooit zonder vruchten, doch wel de meeſte in October, en de volgende Somer-maanden.*

Naam. *In 't Latyn* Catti Marus, *na 't Maleyts en Javaans* Catti Mahar. *Amboinſch op Leytimor* Kinar, *Hitoe* Kenal. *Macaſſaars* Kanwas. *Ternataans* Ngaro. *Baleys* Catta Mala.

Plaats. *Hy is overal bekent, hoewel na 't onderſcheyd der landen de bladeren een weinig verſchillen.*

Gebruik. *De ſtokken werden dagelyks gebruykt, om paggers, dat is levende beyningen daar van te maken, en allerhande ſtylen in hoven en thuynen, want 't is een groeyſaam hout, doch zo ligt niet als de* Novella. *De baſt is bequaam tot alderhande bindwerk, 't werrige hout aan de knoeſten en wortels, dient tot hegten van bouwmeſſen, zynde wel niet mooy in 't aanzien, niet te min taay en vaſt; maar op Java, en elders, daar dit hout ſwarte vlammetjes heeft, werd het gebruykt tot kris-ſcheden. De Amboinezen nemen de jonge bladeren om 't hooft mede te waſſen, wegens haare bloemachtige geur, maar de Europeanen gevoelen een jeukte daar van op de huyd.*

Ook hebben de Inlantze Meeſters het zap van de zelfde bladeren my in de oogen gedroopen, doen my 't gezigt begon te begeven, om de oogen te zuyveren, 't welk in 't eerſt niet gevoeld wierd, maar 't geen ik kort daar na met een doordringende ſcherpigheid tot in de herſſenen gevoelde, en 't holp my niet, om dat miſſchien het gebrek te halſterrig was.

Op Baley en Java voedenze expres deze boomen, om grooter en oude knoeſten te gewinnen, uyt wiens gevlamt hout zy fraaye uytgeſnedene kris-hegten maken.

De Hondert en dertiende Plaat

Vertoont een Tak van de *Kinars Boom*.
Alwaar Lett. A. deszelfs *vrucht* aanwyſt.

CAPUT VIGESIMUM NONUM.

Butonica. Boa Boeton, Huttum.

HÆc alta eſt arbor litorea, raro erecta, ſed plerumque craſſo & ſinuoſo trunco inclinans adeo ſæpe humili, ut genibus prorepere ſub hoc oporteat, ejusque coma ab aqua marina adſpergatur, eodem modo uti in *Bintangora.* Corticem gerit glabrum, cinereum, ejusque rami ſeſe ampliſſime extendunt, qui ſuperius in quatuor vel quinque minores & tenuiores dividuntur inſtar coronæ majoris lampadis ſeu arboris Catappæ, folia in ramorum ſummo faſciculatim congeſta ſunt undique, inordinata, arcte ſibi juncta, veſtigia autem deciduorum ſecundum ramos notari poſſunt, ſeſſilia ſunt, atque ex anguſto ortu ſenſim dilatantur ab utraque parte, juxta nervum medium craſſum usque ad ſummum, ubi octo & ſex transverſales digitos lata ſunt, ac ſubrotunda, octodecim pollices, immo binas ſpithamas longa, paucis lateque diſtantibus coſtis pertexta, quæ usque ad oras non excurrunt, ſuntque glabra, intenſe glauca, & pinguia; tenera folia, ex fructu primum propullulantia, pallide fuſca ſunt, uti & arboris, ſed non ita grata, licet cruda edi poſſint cum Bocaſſan & piſcibus, parvam enim habent amaritiem & adſtrictionem, nec ita grata ſunt ac illa *Butonica terreſtris.*

Flos ingens eſt, fere inſtar illius Jamboſæ ſilveſtris, ſæpe etiam magis dilatatus, quorum quivis ſingulari inſidet petiolo, prope ſuprema folia proveniens, qui intus repletus eſt longis, rectis, & rubentibus ſtaminibus, uti in Jamboſis, ſed multo copioſioribus, inſtar penicilli rubri, in horum medio longum & firmum inſtar cornu erigitur piſtillum, haud ingrati odoris.

Rubeſcentes hi flores elegantiſſimum præbent adſpectum inter glaucam illam comam, ſique ſtamina decidant, terram ſub arbore rubram efficiunt, poſt flores calicis binæ partes ſeſe contrahunt, quibus flos inſidebat, illisque ſuberescit ingens pomum, ſuperius acuminatum, quadragonum, inferius quatuor rotundis oris connivens, ubi & foveolam gerit, totusque fructus Jeſuiticam refert mythram, qui diu vireſcit & glaber eſt, maturus vero fumeum adquirit colorem ſeu obſcure fuſcum, uti & in viridi fructu cinereæ quædam adparent venæ prope apicem, & quatuor iſti anguli non ſemper æquales ſunt, unus enim alterve ſæpe deficit aut irregularis eſt. Maturus fructus externe craſſa ac piloſa obductus eſt gluma, uti Calappæ nux, intus durum locatur oſſiculum putamine deſtitutum, quod quadragonum fere eſt, bina vero ejus latera paulo latiora ſunt reliquis, ſuntque rotunda, caro intermedia eſt dura, & alba inſtar Caſtanearum, parumque mucoſa, inſipida, ſeu parum ſalſa. Vulgaris fructus magnitudo pugnum adæquat, ita ut quodvis latus ultra palmam latum ſit, in Celebe autem & Occidentalibus inſulis multo major eſt, inſtar capitis nempe infantis, inveniuntur ſæpe etiam fructus pentagoni. Ramorum medulla eſt alba uti Sambuci, ſed pauca, lignum penitus molle eſt nec durabile.

Anni tempus. Fructus in conſpectum veniunt Aprili & Majo, quique decidunt, per mare multum fluctuant, vel in litore projecti jacent, ubi & progerminant, internus nempe albus nucleus, ad partem petiolo proximam ſurculum emittit, in ſuperiore autem parte radix propullulat, ita ut ſurculus per nucleum radici non nectatur, quumque hic fructus per maris undas in litus projiciatur, hinc fit, ut incurvus excreſcat truncus.

Nomen. Latine *Butonica.* Malaice *Boa Boeton* & *Cajn Boeton.* Javanice *Calappa Lupa* & *Lali.* Ternatice *Modjo.* Amboinice *Huttum.* Macaſſarice *Taliſſey.* Chinice *Tſjinckbi*, h. e. ora maritima, quum nullibi niſi in litore creſcat, & ad oſtia majorum fluminum.

Locus. Per totam aquoſam Indiam reperitur, usque in ipſis Zephyreis Chinæ plagis, potiſſimum vero in inſulis, nullibi in tantam altitudinem quam in Boetona, unde & nomen obtinuit, in Java quoque & Palembang creſcit.

XXIX. HOOFDSTUK.

Boeton-Boom.

D*It is een hogen ſtrand-boom, zelden regt ſtaande, maar gemenelyk met een dikke bochtige ſtam voor over hangende, dikwils zo laag, dat men daar onder door moet kruipen, en zyn kruyn van 't zee-water beſpat werd, gelyk men aan de* Bintangor *ziet. Hy heeft een effen graauwe ſchorſſe; de takken ſpreyden hun zeer wyd uyt, en aan haar voorſte in 4. a 5. andere dunder, gelyk een kroon van een groote lampe of Catappan-boom. De bladeren ſtaan aan 't voorſte der takken in boſſen by malkanderen, rondom, zonder order, dicht op malkander gedrongen, doch ziet men de voetſtappen van de oude afgevallene langs de takken heen: Zy hebben geene ſteelen, maar beginnen met een ſmalle hals, te weerzyden van de dikke middelrib allenxkens breder, tot voren toe, daarze 8. en 6. dwars-vingers breed zyn, en in een ronde ſpits toelopen, 18. duymen en 2. ſpannen lang, met weinige en wyd van malkander ſtaande ribbetjes doortogen, die niet tot aan de kanten raken, glad, hoog-zee-groen, en vet. De jonge bladeren, die uit de vrucht eerſt uytſchieten, zyn licht-bruyn, als mede aan den boom, doch zo veel niet, en zyn als dan bequaam raauw met Bocaſſan en viſch te eeten, want zy hebben een kleene bitterheid en zamentrekking, en zyn zo aangenaam niet als die van* Butonica terreſtris.

De bloem is groot, bykans als de wilde Jamboes, of wel zo wyd, ieder ſtaande op een byzonderen ſteel, by de voorſte bladeren uitkomende, binnen gantſch uytgevuld met langs, regte, en rood-verwige draden, gelyk de Jamboezen, doch veel meer, en als een roode quaſt, in de midden ſtaat een langer en ſtyver hoorntje, van reuk niet onaangenaam.

Deze roos-verwige bloemen ſtaan zeer cierlyk, onder dat zee-groen loof, en als de draden afvallen, makenze de grond onder den boom geheel rood; na de bloemen ſluiten hun twee deelen des kelks, daar de bloem in ſtond, wederom te zamen, en daar onder waſt een grooten appel, na voren toegeſpitſt, vierkant, achter met vier ronde billen toelopende, en een kuyltje makende, en de geheele vrucht gelykt een Jeſuiten Muts, langen tyd groen en glad, ryp werdende, wordenze rook-verwig of donkerbruyn, gelyk men ook aan de groene vrucht eenige graauwe aderen ziet voor by de ſpitze; de vier hoeken zyn ook niet altyd egaal, maar zomtyds ontbreekt 'er een, of ſtaan ongeſchikt. De rype vrucht heeft buyten een dikke hayrige bolſter, gelyk de Calappus, binnen is ook een harde korl zonder ſchaal, die nog eenigſints vierkantig is, doch twee zyden zyn wat breder dan de andere, en de hoeken zyn rond, van binnen hebbenze een hard wit vleeſch, gelyk Caſtanje, een weinig ſlymerig, onſmakelyk, of een weinig brak. De ordinaris grootte van deze vrucht is als een gemene vuyſt, zo dat yder zyde ruym een hand breed is; maar op Celebes en de Weſterſe Eylanden valtze veel groter, te weten als een kindskop, ook vind men 'er zomtyds die 5. hoeken hebben, 't merg in de takken is wit, gelyk in de Vlier, doch weinig, 't hout gantſch week, en niet durabel.

Sayzoen. *De rype vruchten ziet men in April en May, en die afvallen vind men veel in zee dryven, op 't ſtrand verſpreyd, alwaarze weder uitſchieten, te weten de binnenſte witte korl ſchiet aan de agterſte zyde (die naaſt den ſteel ſtaat) een nieuwe ſcheut uit, en aan de voorſte zyde komt de wortel uit, zodanig dat de wortel en de ſcheut door de korl niet aan malkander hangen, en dewyl deze vrucht door de zee-baren aan de ſtrand geſmeten werd, daar door komt het dan, dat de ſtam niet recht op ſchiet.*

Naam. *In 't Latyn* Butonica. *Op Maleyts* Boa Boeton *en* Caju Boeton. *Javaans* Calappa Lopa *en* Lali. *Ternaats* Modjo. *Amboinſch* Hutrum. *Macaſſaars* Taliſſey. *Chinees* Tſjinckbi, *dat is water-kant, om dat het nergens dan op de ſtrand gevonden werd, en aan de uitgangen van de groote rivieren.*

Plaats. *Het waſt door geheel water-Indiën, zelfs tot in de Zuyder-deelen van China, doch liefſt op Eylanden, nergens zo groot als op Boeton, waar van hy ook den naam heeft, hy waſt mede veel op Java en Palembang.*

Uſus. Hujus arboris lignum ad tigna non adhibetur; folia, quum ſint magna, elegantia & glabra orbibus menſæ & patinis inſerviunt, in quibus omne ciborum genus deponitur, circumfertur, & obtegitur, præſertim piſces, unde & multi incolæ hanc prope ædes ſuas plantant ad foliorum uſum & commodum, fructus aliquando ad rem Medicam adhibentur, interne nempe ipſorum nuclei in pulverem combuſti & contriti contra Colicam, vel ſi cum Pinanga maſticentur, pauxillo Caryophyllorum addito, ac radice Bangle, abdomen quoque his illinitur, idem quoque pulvis aliis admiſtus medicamentis adſumitur. Vulgo autem recentes hi nuclei adhibentur ad piſces capiendos in litore, maris recurſu in ſoveis, ſi illi conterantur, ipſiſque injiciantur, vel quod melius eſt, ſi cum Cubæ radice puſillisque cancris, ſimilibusque, vel & *Cattam andjing* miſceantur.

Chinenſes in Java ex hisce nucleis contritis viſcum formant, quo umbellas illiniunt contra pluviæ perforationem, quum antea *Oleo Cicino* fuerint oblinitæ, quod in China per aliud perficitur oleum, quod præparatur ex fructibus arboris *Faugbio*. Incolæ porro variarum inſularum hisce utuntur fructibus ad res ſuperſtitioſas, Bangayenſes enim cum quibusdam ceremoniis hosce aperiunt, in quibus occultas quasdam obſervant res, alii autem, quorum amici itinera inſtituerunt marina, ex iis ominari volunt, an ſint vivi & incolumes nec ne, hunc enim ſumunt fructum, inque aquam illum projiciunt marinam, ſique apice ſupernatet, bonum ominantur præſagium, ſi vero pars plana ſupernatet, contrarium indicat. Nautæ, ſi ſitiant, nec aliud quidquam conquirere poſſint, teneros hos manducant fructus, ex quibus aquam exſugunt ad ſitim ſedandam, acidula enim ſeu quodammodo ſalſa eſt, qua incolæ magis delectantur quam noſtra natio.

Hi fructus delineati ſunt nullo adjecto nomine a D. *Carolo Cluſio libr.* 2. *Exotic. cap.* 5. ſub nomine tantum *peregrini fructus*, ubi horum binos deſcribit, qui uni iidemque ſunt ac ſupra deſcripti *Huttum*, inveniuntur enim quidam, quorum anguli per quatuor & quatuor cum dimidio pollices diſtant, alii minores ſunt, quorum quodvis latus binos & binos cum dimidio pollices latum eſt, additque Chirurgum ipſi narraſſe, ſeſe in India Orientali in litore ex arena illos eruiſſe, in quod radices immiſerant, quod verum eſſe poteſt, neutiquam vero folia gerunt Myrto ſimilia, quorum formam forte oblitus fuit.

Ternatenſes ipſorum nucleis tam ſolis quam cum Boerocræ nucleis miſtis, ut & arboris cortice contuſo & in flumina projecto utuntur ad piſces enecandos, qui infra fluxus ſeſe abſcondunt, præſertim anguillas produnt. Cum ſucco recentium nucleorum omnes illiniunt ſcabies & inpetigines, ad vermiculos, qui pruritum excitant, enecandos.

Javani fructus nucleum conterunt cum Pipere, Allio, & Lumbricis terreſtribus, ex quibus globulos formant, quos aquæ injiciunt, ut piſces vertiginoſos reddant, uti alii id peragunt cum *Coculis Indi*: vide ulterius *Tubam Bacciferam*.

Gebruik. *Het hout van dezen boom wert tot geen timmerhout gebruykt, de bladeren, om datze ſchoon, groot, en glad zyn, dienen tot tafelborden, en ſchoteltjes, om alderhande koſt en eetwaren daar op te leggen, daar mede te dragen en toe te dekken, inzonderheid alderhande viſſchen, daarom hem veele Inlanders by haare huyzen planten, om 't gerief van de bladeren te hebben. De vruchten werden zomtyds tot Medicynen gebruykt, te weten de binnenſte korls tot poeder gebrant, en fyn gemalen, tegens 't colyk, als men 't zelfde knouwt met Pinang, daar by doende een weinig Nagelen, en de wortel Bangle, ook den buyk daar mede beſproeid: als mede 't zelve poeder met eenige andere dingen gemengd, ingevende. In het gemeen werden de verſſche korls gebruykt, om viſch daar mede te vangen op ſtrand, by afloopend water, in de kuylen, als men de korls wryft, en alleen daar in ſtrooyt, of, 't welk beter is, met de wortel Cuba, en de kleene Crabbetjes, Lopertjes, of* Cattam andjing *gemengd.*

De Chinezen op Java maken ook uit deze korls een ſlym, als zy dezelve wryven, en door een doek doen, 't welk zy gebruiken om de Kiperſols daar mede te beſtryken, tegens 't inwateren van de regen, na datze dezelve te vooren met Oleum Cicinum *beſtreken hebben, 't welk in China met een andere olye geſchied, dat gemaakt wert van de vruchten des booms* Fangbio. *Verders gebruyken de Inlanders van verſcheide Eylanden deze vruchten tot eenige ſuperſtitieuſe dingen, want die van Bangay wetenze met zekere ceremonie op te kappen, en daar in eenige verborgene dingen te zien; andere, wiens Vrienden over zee vertrokken zyn, willen daar in weten of ze nog leven, en welvaren of niet, want zy nemen deze vrucht, werpenze op 't zee-water, en zo ze met de ſpitze boven komen dryven, zo houden zy 't voor een goed teken, ze de vlakke zyde boven komt, het tegendeel. De Zee-luyden, alsze dorſt hebben, en anders niet krygen kunnen, byten in de jonge vrucht, en zuygen 't water daar uyt om den dorſt te verſlaan, want het is wat brak, waar aan de Indianen meer gewend zyn, als onze Natie.*

Deze vruchten ziet men afgetekent, en zonder eygen naam beſchreven by den Heer Carolus Cluſius *lib.* 2. Exotic. cap. 5. *onder de naam van* Peregrinus fructus, *alwaar hy twee van deze vruchten beſchryft, die men voor een en dezelfde met 't bovenſtaande* Huttum *houden moet, want men vind 'er wiens hoeken* 4. *en* 4½ *duymen van malkander ſtaan, andere veel kleender, van* 2 *en* 2½ *duymen yder zyde, en dat een Chirurgyn hem verhaald heeft, dat hy ze in Ooſt-Indien op het ſtrand, en uyt het zand getrokken hadde, alwaarze vaſt geworteld was, is wel waar, maar geenſints datze Myrthe-bladeren hadden, welkers gedaante hem miſſchien vergeten was.*

De Ternatanen gebruyken zo wel de korls alleen, als met Boeroera-*korls gemengd, of de ſchorſſe dezes booms geſtampt, in de rivieren geſmeten, om de viſſchen te doden, die beneden ſtrooms wonen. Inzonderheid brengt het de alen voor den dag, met het zap van deze verſche korls uytgetrokken, beſtrykenze ook alderhande ſchurftheyt en jeuken, om de wormpjes, die 't jeukzel maken, dood te byten.*

De Javanen wryven de kern van de vrucht met peper, look, en aardpieren, maken bolletjes daar uyt, en ſmytenze in alderhande water, om de viſſchen duyzelig te maken, gelyk anderen met de Coculi Indi *doen: Ziet de* Tuba Baccifera.

Tabula Centeſima Decima Quarta

Ramum exhibet Butonicæ.
Ubi Litt. A. ejus *fructum* denotat.

De hondert veertiende Plaat

Vertoont een Tak van de *Butonie-boom.*
Alwaar de Lett. A. deszelfs *vrucht* aanwyſt.

CAPUT TRIGESIMUM.

Butonica Terreſtris. Huttum Darat. Daun Putat.

B*Utonica terreſtris* in binas dividitur ſpecies, in *albam & rubram*, ſeu vulgatiſſimam, quæ humilis eſt arbor, ad viri craſſitiem & altitudinem excreſcens, ejus folia inordinata quoque ſunt, arcte ſibi juncta in ramorum ſummo uti in *Catappan*, hæc autem ramum ſuum ulterius obcupant, quam in *Catappan* vel *Butonica litorea*. Ejusdem cum præcedenti ſunt formæ, ſed anguſtiora & flaccidiora, unum vel ſesquipedem longa, immo longiora, mox ex ramo ortum ducentia anguſto collo, prope apicem vero latiſſima ſunt, palmam nempe lata, vel paulo latiora, paucis incurvis coſtis donata, nervum vero gerunt craſſum medium, inferius maxime protuberantem. Ad oras ſubtiles dentes conſpiciuntur, ſed adeo rari, ut non ſerrati videantur; Tenera folia fuſca ſunt & ſplendentia, ſaporis inſtar Lactucæ, parum nempe amaricant, cum magna ſatis adſtrictione, haud ori ingrata.

Flores ex longo, tenui, & dependente petiolo, binos pedes longo, & ulterius excreſcunt, huic viridia inſident capita inſtar Olivarum tenerarum, per illum laxe diſperſa, quæ ſeſe aperiunt in bina vel terna craſſa & concava petala, quorum medium repletum eſt omnino ſtaminibus rubentibus, uti præcedentium, ſed plerumque minora ſunt, atque in ipſorum centro piſtillum erigitur.

Fructus quadragona ſunt poma, inferius anguſtata, tenuibus ex pedunculis dependentia, tres quatuorque transverſales digitos longa, binos lata, & ſuperius paululum anguſtata, ubi & coronulam formant ex binis quatuorve craſſiuſculis ſquamis compoſitam, in cujus medio filamentum extenditur, ſuntque primo glabra & viridia, dein ex fuſco flava ſeu fumea, externe parum rugoſa, intus oſſiculum reconditur oblongum inſtar globuli, ſed quodammodo quadratum, ſubſtantiæ durioris & ſiccioris quam Caſtanearum, ſine putamine, ſed craſſa & piloſa gluma vel cortice obductum, nec edule.

Locus. Arbor hæc humiles amat ſilvas haud longe a litore remotas, in quibus ſolum eſt ſulphureum & lapillis mixtum.

Alba ſpecies paulo majora gerit folia, eodem cæterum modo circa ramos locata, ſesquipedem longa, immo longiora, ſuperius ad apicem quatuor, quinque, & ſex pollices lata, ad oras obſcure crenata, ita ut vix dignoſci poſſit, tenera autem ejus folia pallide magis fuſca ſunt, quam præcedentis. Nervus medius itidem maxime protuberat, & magis albicat, quam prioris, cujus nervus magis fuſcus eſt, folia ejus ſunt quoque magis glauca quam antecedentis.

Flores itidem ex longis excreſcunt petiolis, quorum bini ternive ſimul ex quovis foliorum faſciculo dependent, binos treſve pedes longis, atque hisce ſimilia inſident capitula viridia, ſeſe in bina ternave craſſa petala aperientia, in quorum centro quatuor alia alba & extenſa conſpiciuntur petala, reſtans floris pars in medio repleta eſt albis ſtaminibus ad baſin rubeſcentibus, antheras fuſcas gerentibus, in horum centro longius & rubrum excreſcit piſtillum, quod poſt reliquorum lapſum fructui ipſi inſidet, ac tum iterum vireſcit, plurima autem florum pars decidit, ita ut pauci excreſcant fructus; qui itidem quadrata ſunt pomula, ſed latiora, breviora, magisque compreſſa præcedentibus, intenſe viridia, nec externe glabra, ſed foveolis ac rugis ſcabra, plerumque tres pollices longa, binos lata, ſed maxime ſeſe contrahunt, ac ſuperius quoque coronata ſunt, uti præcedentia, ſeſſilia fere, quum priora longiuſculo ex pedunculo dependeant; fructus hic demum fuſcus eſt, ac ſub piloſa gluma minorem digitum craſſa, nucleus reconditur ex rotundo parum quadragonus, albus, ejusdemque ſubſtantiæ cum priore, neque hic edulis eſt: Utriusque ſpeciei lignum ex albo flaveſcit, eſtque molle, & inutile.

Nomen. Latine *Butonica terreſtris*, Amboinice & Malaice *Huttum Leymuri*, & *Huttum Darat.* Mala-

XXX. HOOFDSTUK.

De Landt Boeton-Boom.

D*E land-Butonica is onderdeeld in twee zoorten*, roode *en witte, de roode of gemeenſte blyft een lagen boom, op het hoogſte in de dikte van een man, de bladeren ſtaan insgelyks zonder order, en digt agter malkander, aan 't voorſte der takken, gelyk aan de* Catappan, *doch deze bekleeden haren tak wat verder, als men aan de* Catappan *of* Butonica littorea *ziet; zy zyn van dezelfde gedaante als de voorgaande, dog ſmalder en ſlapper*, 1. *en* $1\frac{1}{2}$ *voet en meer lang, ſtraks by den tak beginnende met een ſmallen oorſpronk, en by de ſpits op 't breedſte, te weten een hand breed, of wat meer, met weinige kromme ribben, maar met een dikke middel-zenuwe, die beneden verre uytſteekt. Aan de randen ziet men kleyne tandekens, doch zo weinig, datze ongezaagt ſchynen. De jonge bladeren zyn bruyn en glimmend, ſalaad-agtig van ſmaak, te weten een weinig bitter, met een merkelyke zamentrekking, niet onaangenaam in de mond.*

Het bloeyzel komt voort aan een lange, dunne, en heel afhangende ſteel, twee voeten lank en meer, daar aan ſtaan groene knoppen, als jonge Olyven, langs henen wat ydel, die hun openen in twee of drie dikke en bolle blaadjes, 't middelſte is gantſch uytgevuld met roze-verwige draden, gelyk aan 't voorige, doch doorgaans kleender, met een lange draad in de midden.

De vruchten zyn vierkante appelkens, achter met een ſmalle hals, aan dunne ſteelkens hangende, drie en vier dwers-vingers lang, twee dito breed, voor weder wat toegeſpitſt, en aldaar een kroontje makende, van twee of vier dikke ſchubbetjes, met een draadje in de midden, eerſt glad en gras-groen, daar na bruyn-geel of rookagtig, en van buyten wat rimpelig, binnen leyd een witte langwerpige korl, als een klootje, dog wat vierkant, wel zo hard en droog van ſubſtantie, als een Kaſtanje, zonder ſchaal, met een dikke en hayrige bolſter omgeven, en niet eetbaar.

Plaats. *Dezen boom waſt gaarne in lage boſſchen, doch die niet verre van ſtrand zyn, en daar een ſwavelagtige grond is, met kleene ſteentjes vermengd.*

De witte zoorte *heeft wat grooter bladeren, op dezelfde manier rondom de takken ſtaande,* $1\frac{1}{2}$ *voet lang, en meer, voor omtrent de ſpits 4. 5. a 6. duymen breed, aan de kanten ook donker gezaagd, dat men qualyk bekennen kan, en de jonge bladeren zyn wat ligter bruyn, dan de voorgaande. De middelſte zenuwe is ook hier zeer uitbuylende, en witter dan aan 't vorige, daar ze wat bruynagtig is, de bladeren zyn ook zee-groender dan de voorige.*

Het bloeyzel komt insgelyks aan lange ſteelen voort, welker 2. of 3. uyt ieder boſch bladeren afhangen, 2. en 3. voeten lang, daar aan ſtaan diergelyke groene knoppen, die hun in 2. a 3. dikke blaadjes openen, daar binnen ziet men 4. andere witte en uitgebreyde blaadjes, en 't middelſte is digt uitgevuld met witte draadjes, op den grond roze-verwig, met vale nopjes, in dezer midden ſtaat een langer en gantſch roze-rood draadje, dat na 't afvallen der anderen op de vrucht vaſt blyft, dog als dan wederom groen werd, 't meeſte deel der bloemen valt af, zo dat weinige vruchten te regt komen. Dezelve zyn mede vierkante appeltjes, doch breeder, korter, en gedrongener dan de vorige, hoog-groen en niet effen van buiten, maar met eenige kuyltjes en rimpelen, in 't gemeen drie duymen lang, twee dito breed, dog krimpen zeer in, voor met een kroontje als de bovenſtaande, bykans zonder ſteel aan den rank zittende, daar de voorige aan lankagtige ſteeltjes hangen, ten laatſten word de vrucht bruynagtig, en onder de hayrige bolſter, die een pink dik is, ſchuylt de heeſt of korl, uyt den ronde wat vierkant, wit, en van dezelfde ſubſtantie als de voorige, ook niet eetbaar; 't hout aan beyde is wit, na den geelen trekkende, week, en onnut.

Naam. *In 't Latyn* Butonica terreſtris, *in 't Amboins en Maleyts* Huttum Leymuri, *en* Huttum Darat.

enſes quidam hanc vocant *Doun Putat*, Macaſſarice *Putsja* dicitur, aliis autem Macaſſarenſibus *Sizota*, Ternatice *Tupac*, in Leytimora *Kenaſſal*, Javanice *Bangung*.

Locus. Nota eſt hæc arbor in cunctis Amboinenſibus inſulis, uti & in Celebe & Java.

Uſus. Tenera folia, adhucdum fuſca & flaccida, cruda multum eduntur cum piſcibus & Bocaſſan, quod incolis ſalubre habetur, quum modica adſtrictione & amaritie ſtomachum confortent, qui cæterum per crudos cibos flacceſcit. Parata quaſi lactuca eſt, præſertim in ſilvis, atque comperi, ſtomachum non adgravare, ſi modo non nimia ingeratur copia, immo fere neceſſaria eſt hæc lactuca, ſi alia frigida & viſcoſa folia cruda edantur, præſertim *Filix eſculenta*, quæ in ſilvis vulgare eſt obſonium, unde corrigitur, ne diarrhæam excitet, ipſius folia cum Catjang aliisque minoribus fabis coqui poſſunt inſtar oleris. Arboris cortex ad ſcabiem adhibetur contritus & inlinitus. Rami ſepibus inſerviunt, quum facile progerminent, qui & ſimul commodum tenerorum foliorum præbent.

Alba ſpecies nullum peculiarem habet uſum, quum ejus folia ſint amariora, fructusque albæ ſpeciei ſupra deſcripti forte degenerationes ſunt fuſcæ, fructus enim genuini albæ ſpeciei non quadrangoli ſunt, ſed oblongo-rotundi, inſtar longarum Jamboſarum, plerumque pallide virentes, inque longum apicem porrecti; Javani tenera pallide fuſca edunt folia ad *Ulang Ulang*. Ejus radices contunduntur, & aquæ injiciuntur ad piſces enecandos.

Zommige Maleyers noemen hem Daun Putat, *in 't Macaſſaars* Putsja, *andere noemen het in 't Macaſſaars* Sizota, *in 't Ternataans* Tupac, *op Leytimor* Kenaſſal, *op Javaans* Bangung.

Plaats. *Hy is bekent op alle Amboinſche Eylanden, als mede op Celebes en Java.*

Gebruyk. *De jonge bladeren, die nog bruyn en ſlap zyn, werden veele rauw gegeten, met viſch en Bocaſſan, 't welk de Inlanders voor gezond houden, om dat het met zyne matelyke zamentrekking en bitterheid de mage verſterkt, dewelke anders door de veele rauwe koſt verſlappen zoude. 't Is een gereed Zalaadje, als men in 't boſch eeten moet, en ik heb bevonden, dat het de mage niet bezwaart, als men 't in geen menigte nuttigt, ja 't is bykans nodig, als men andere koude en ſlymerige bladeren in 't boſch tot Zalade eet, inzonderheid de* Filix eſculenta, *dat in 't boſch een gemeene toeſpys is, om die te verbeteren, datze geen Buykloop maakt, dezelve bladeren kan men ook met Catjang of kleene boontjes koken, als een moeskruyt. De ſchorſſe werd gebruykt tegen ſchurftheid, gewreven, en opgeſmeert. De takken gebruikt men ook tot thuynſtaken, om datze ligt uitſchieten, daar van men met eene 't geryf der jonge bladeren heeft.*

De witte zoorte heeft geen zonderling gebruyk, om dat zyne bladeren wat bitterder zyn, dan 't bruyne. Noteert ook, dat de vruchten by de witte zoorte beſchreven, misſchien een verandering zyn van de bruyne, want de vruchte van de regte witte zoorte zyn niet vierkant, maar langwerpig-rond, als lange Jamboezen, meeſt altyd ligt-groen, en met een langen tuyt voor uit; De Javanen eeten de jonge bruyne bladeren mede tot Ulang Ulang. *De wortelen ſtotenze, en ſmytenze op 't water, om de viſſchen te vergeven.*

Tabula Centeſima Decima Quinta

Ramum exhibet *Butonica terreſtris rubra.*

De Hondert vyftiende Plaat

Vertoont een Tak van de Roode land *Butonie-Boom.*

Tabula Centeſima Decima Sexta

Ramum exhibet *Butonica ſilveſtris alba.*

De Hondert ſeſtiende Plaat

Vertoont een Tak van de witte wilde *Butonie-Boom.*

CAPUT TRIGESIMUM PRIMUM.

Olus Catappanicum. Sajor Catappan.

CUm præcedenti *Butonica terreſtri alba* maxime convenit hæc arbor, quæ *Sajor Catappan* vocatur, ac ſine dubio ejus ſpecies habenda eſt, cujus folia eodem modo dependent, ejusdemque ſunt formæ quam *Butonicæ* terreſtris, videntur autem paulo longiora & flaccidiora eſſe, ac ſubtus albicantia, ad oras non ſerrata, ſed craſſo itidem nervo medio donata, qui infra trigonus eſt. Fructus ex longis itidem dependent pedunculis, ſuntque grana rotunda parva, inſtar Piperis, quisque vero ex peculiari ac tenui dependet petiolo. Tenera ejus folia ſunt gilva ſeu flaveſcentia, nullam vel modicam admodum habent amaritiem, majorem vero adſtrictionem, ac proinde ſaporem habent tenerorum Varingæ foliorum, atque cruda eduntur.

Aliud ſimile folium flores in umbellis gerit parvos & albos, rami, quibus folia inſident, molles ſunt, folia ſunt inſtar illorum *Huttum Darat*, ad oras non ſerrata, nec apta ad *Ulang Ulang*.

Nomen. Latine *Olus Catappanicum*, Malaice *Sajor Catappan*, ex foliorum ſimilitudine cum illis *Catappan*, aliis autem dicitur *Putat Utan*, Ternatice *Hatejujo*.

Uſus. Tenera ejus folia apta ſunt ad *Ulang Ulang*, h. e. ad cruda edenda cum Bocaſſan & piſcibus, quæ & fabis adcoquuntur, uti de *Butonica terreſtri* fuit dictum, apta quoque ſunt ad quoſvis piſcium cibos iis involvendos, qui in alia mittuntur loca.

NB. Ob ſimilitudinem figurarum forte huic capiti nulla hujus arboris adjecta invenitur figura.

CAPUT

XXXI. HOOFDSTUK.

De Moes Catappe-Boom.

M*Et de voorgaande witte* Butonica terreſtris *heeft groote gelykeniſſe een anderen boom, die men* Sajor Catappan *noemt, en buyten twyffel een mede zoorte daar van is, de bladeren hangen op dezelfſte manier, en zyn ook van dezelfſte gedaante, als aan* Butonica terreſtris, *dog ſchynen wel zo lang en ſlap, van onderen wat witachtig, aan de kanten gantſch ongezaagt, en met een dikke middel-zenuwe, die beneden driekantig is. De vruchten hangen aan lange ſteelen, en zyn kleene ronde korls, als Peper, yder aan een byzonder dun ſteeltje hangende. De jonge bladeren zyn vaal of geelachtig, hebben weinige of gene bitterheid, maar wel zamentrekking, ſmaken dierhalven, als 't jonge Waringe-blad, en werden rauw gegeten.*

Een ander diergelyk blad brengt zyne bloemen aan een dolle voort, kleen en wit, de takken, daar de bladeren aan ſtaan, zyn week, de bladeren zyn lank, gelyk die van 't Huttum Darat, *aan de kanten niet geſchaart, onbequaam tot* Ulang Ulang.

Naam. *In 't Latyn* Olus Catappanicum, *in 't Maleyts* Sajor Catappan, *na de gelykeniſſe der bladeren, met die van* Catappan, *en by anderen* Putat Utan, *op Ternataans* Hatejujo.

Gebruyk. *De jonge bladeren zyn een* Ulang Ulang, *dat is bequaam, om rauw met Bocaſſan en viſch te eeten, als mede met boontjes te koken, gelyk van* Butonica terreſtris *gezegt is, zy zyn ook bequaam, om alderhande koſt van viſſchen daar in te winden, die men verzenden wil.*

NB. Mogelyk dat om de overeenkomſt der figuren by dit Hoofdſtuk geen afbeelding van deze boom gevonden werd.

XXXII.

CAPUT TRIGESIMUM SECUNDUM.

Malaparius, *Malapari*. *Awakkal*.

Malaparius arbor eſt alta litorea, plerumque ſinuoſo creſcens trunco, qui ulnæ ſæpe craſſitiem in diametro habet, ejus cortex plerumque ubique eſt glaber excepta inferiore trunci parte, ubi rugoſus eſt & fiſſus, uti in Bintangora, interne ſuccoſus & luteus, amarus, & ingrati odoris ac ſaporis. Folia plerumque per bina & tria paria ſibi obponuntur, uti in Syderoxylo, inpar vero in hac arbore extremum claudit, quod maximum & acutiſſimum eſt, alia illius reſpectu ſunt minora & rotundiora, plerumque tres quatuorque pollices longa, binos cum dimidio & tres lata, juniorum arborum folia ſeptem pollices longa ſunt, quinque digitos lata, tenuia, & glabra inſtar chartæ, intenſe viridia, tribus quatuorve coſtis ab utraque parte donata, oblique admodum decurrentibus inſtar illorum *Daun Candal*, quorum oræ ſunt ſinuoſæ atque inflexæ, & tenuibus viridibusque inſident rachidibus breviſſimis, in petiolis directe ſibi obpoſita, atque contrita fortem ſpirant odorem, fere inſtar lixlvii coriariorum, vel inſtar piſorum viridium, cuivis autem rachidi tria tantum foliorum paria inſident.

Floſculos gerit luteos cum illis Lingoæ fere convenientes, qui racemoſi quoque ſunt, quos fructus inſequuntur plures ſimul conjuncti, qui ſiliquæ ſunt breves, illis *Cacaræ* ſeu fabarum ſimiles, ſed breviores, digitum circiter longæ, externe glabræ, gilvæ, craſſo cortice obductæ, unde & difficulter aperiuntur, in quibus unum, bina, immo tria locantur oſſicula, ſeu fabæ nigræ inſtar *Lupinorum*, pallide ruffæ ſeu gilvæ, ſatis duræ, ſaporis ingrati.

Arboris lignum eſt molle, fibroſum, & lentum, citrinum, nec durabile; Plerumque ad mare inclinat hæc arbor, radicibus denudata. Fructus matureſcunt Decembri.

Nomen. Latine *Malaparius*, juxta Malalenſe *Malapari*, Amboinice *Awackal* & *Wawakkal*. In parva Cerama *Aſſa wali*, & *Sawali*, in Cerama Orientali *Liada*, in Banda *Wanyer*.

Locus. Raro obcurrit in hiſce Orientalibus inſulis, ac potiſſimum talibus in litoribus, ubi altæ ſunt ripæ & ingentes rupes, in quibus ſæpe adeo denudata creſcit, acſi ipſis adglutinata eſſet: in arenoſis etiam creſcit oris, ſub quibus tamen ſaxa latent, eſtque porro rariſſima arbor.

Uſus. Luteus ejus cortex, ſed potiſſimum radix raſa, & vulneribus inpoſita, ictus curat *Ican Sambilang*, & *Glaucii*. Ceramenſes Orientales & Bandanenſes arcanam habent artem plurima corporis vitia per hanc curandi arborem, primo enim decoctum coquunt ex hoc cortice in aqua, cui incoquunt parum *Catjang*, *Porri*, *Maſſoy*, & *Caryophyllorum*, quo decocto *Beriberi* ſeu Orientalem Paralyſin curant, quod interne propinant, & externe paralyticis inponunt artubus, quos fovent & abluunt hujus reſiduo. Eodem hoc decocto cunctos quoque corroborare volunt paralyticos artus & firmare, hujus radix contrita, vel idem decoctum naribus adtractum, ſine dubio cerebrum depurat ab omni pituita per os, nares, & oculos, quod civis quidam Bandenſis tanquam ſummum habebat arcanum, atque a Ceramenſibus didicerat ad cunctas cephalæas & vertigines, ex pituita ortum ducentes, curandas, quum vero hoc inſtituebat in hominibus bilioſi temperamenti, quibus cerebrum fervet, plures Cephalææ cauſſabat lancinationes. Sic quoque medicamenta ex hoc ligno & cortice hujus arboris præparata, interne ſi adſumantur, ingratum præbent ſaporem ob fabaceum illum ac nauſeoſum odorem.

Cæterum iidem Ceramenſes Orientales, & Keffingenſes, qui homines ſunt, plurimum in mari victum quærentes, longaque inſtituentes itinera marina, craſſas plerumque radices hujus arboris ac ſegmenta ſecum ducunt in navibus, ut ex ipſorum opinione ſolidum adquirant corpus, quod ipſos in mari a multis liberat malis, quæ illis ſuperveniunt, præſertim ex lenta

XXXII. HOOFDSTUK.

Malaparie-Boom.

Malaparius is een bogen ſtrand-boom, meeſt met een bogtige ſtam, wel een vadem dik in de rondte; de ſchorſſe is meeſt over al effen, behalven aan 't onderſte van den ſtam isze ruig en geſcheurt, gelyk aan de Bintangor, binnen zappig, en geel, bitter, en onlieflyk van reuk en ſmaak. De bladeren ſtaan meeſt met twee en drie paren tegen malkanderen, gelyk aan 't Yzer-hout, dog voor aan met een alleen, het welk ook het grootſte en ſpitſte is, de andere na advenant kleender en ronder, door den bank drie en vier duymen lank, twee en een half en drie breed, aan de jonge bomen zeven duymen lank, vyf vingers breed, dun en glad, als papier, hoog-groen, met drie a vier ribben ter weder zyden, die zeer ſchuyns lopen, als die van Daun Candal, *met de kanten wat bogtig of gekronkeld, zy ſtaan aan dunne groene ryskens, op zeer korte ſteeltjes, regt tegen malkander, en gewreven hebbenze een ſterken reuk, bykans als Loö van Leerbereyders, of als groene erweten, aan yder rysken zyn maar drie paren bladeren.*

Hy bloeit met kleene geele bloempjes, ten naaſten by als de Lingoa, ook in troſjes by malkander; aan dezelve waſſchen de vruchten in bosjes by malkander, 't welk zyn korte houwen, gelyk Cacara *of bonen, dog korter, omtrent een vinger lank, van buyten zonder bulten en naden, vaal, dik van ſchaal, en moeyelyk om op te breken. Binnen leggen een, twee, en drie zwarte boonen, gelyk* Lupynen, *ligt-ros of vaal, redelyk hard, en onlieflyk van ſmaak.*

't Hout is week, dradig, taai, ligt-geel, niet durabel. Hy ſtaat meeſt voor over, na de Zee hangende, en met de wortelen bloot. De vruchten ziet men ryp in December.

Naam. *In 't Latyn* Malaparius, *na 't Maleytſch* Malapari, *in 't Amboins* Awackal *en* Wawakkal. *Op kleen Ceram* Aſſa wali, *en* Sawali, *op Ooſt-Ceram* Liada, *in Banda* Wanyer.

Plaats. *Men vind hem weinig in deze Ooſterze Eylanden, en dat meeſt op zodanige ſtranden, daar hoge oevers, en groote klippen zyn, daar hy zomtyds zo bloot ſtaat, als of hy 'er opgeplakt was. Hy waſt nogtans ook op zandige oevers, dog die van onderen ſtenen hebben, en is voorts ongemeen.*

Gebruyk. *De geele ſchorſſe, dog meeſt de wortel geſchraapt en opgelegt, geneeſt de ſteken van de* Ican Sambilang, *en de* Pylſteert. *De Ooſt-Cerammers en Bandanezen hebben een ſecrete konſt, veelderley gebreken met dezen boom te genezen, want voor eerſt makenze een decoctum van deze ſchorſſe in water, daar by doende een weinig* Catjang, Ajuyn, Maſſoy, *en* Nagelen, *waar mede zy de* Beriberi *of Ooſt-Indiſche Lammigheid genezen, van binnen drinkende, en buiten op de lamme leden bindende, en daar mede waſſchende. Met het zelfde decoctum willenze ook in 't generaal alle leden verſterken, en een vaſt lighaam maken, de wortel gewreven, of het decoctum daar van door de neuſe opgetrokken, zuiverd het hoofd ſterkelyk van alle ſlym, door den mond, neuſe, en oogen, 't welk een Bandaas burger voor een groot ſecreet hield, en van de Cerammers geleerd hadde, om allerhande hoofdpyn en duyſeling, die uit de ſlym ontſtonden, te geneſen, dog als hy dit aan zommige menſchen aanleyde, die galachtig en heet van herſenen waren, verwekte hy in de hoofdpyn nog meerder ſteeken. Zo is ook de cure met het hout, ende ſchorſſe dezes booms binnenslyfs, wat vies, wegens haren onlieflyken bonen-reuk.*

Anders dezelfſte Ooſt-Cerammers en Keffingers, 't welk lieden zyn, die meeſt op Zee leven, en verre vaarten doen, voeren de dikke wortelen of de ſtukken daar mede gemeenlyk by hun op de vaartuigen, om, zoze zeggen, een vaſt lighaam op Zee te maken, en hun van veele toevallen te bevryden, die hun op Zee ontmoeten, inzonderheid door de taye ſlym, als mede door 't nuttigen van ſchad-

lenta pituita, uti & per ingeſtionem noxiorum piſcium, cancrorum, & concharum. In Hitoe compertum eſt, hujus arboris radicem cum Pinanga maſticatam, vel contritam, coctam, & propinatam ſalutare eſſe remedium iis, qui noxium piſcem, utricularium dictum, comederint, uti & contra venenatos boletos, ſuffocantes tubas marinas, ſimilesque maris cibos perniciosos.

In ſinu Portugallico arbor invenitur plura gerens folia, ac binos diverſos fructus ex uno eodemque ramo, quorum primi ſunt ſiliquæ iſtæ memoratæ, alteræ ſunt baccæ rubræ, quarum quædam ſolitariæ, aliæ geminæ longis ex pedunculis dependent, externe rugoſæ ſeu granuloſæ inſtar Fragorum, interne nunc concavæ, nunc alba ſiccaque medulla repletæ.

ſchadelyke viſſchen, Crabben, *en ſchulpen. Op Hitoe is 't geexperimenteert, dat de wortel dezes booms met Pinang gegeten, gewreven, gekookt, en gedronken, helpt die gene, die van de ſchadelyke viſch Opblazer gegeten hebben, als mede tegens de fenynige Padde-ſtoelen, worgende Zee-hoorntjes, en diergelyke ſchadelyke koſt uit de zee.*

In de Portugeze Bay, ſtaat een boom met wat meerder bladeren, dragende tweederley vruchten aan een en dezelfde tak, de eerſte zyn de bovengenoemde houwen, de andere zyn ronde beſien, zommige enkeld, zommige dubbeld op lange ſteeltjes, buyten ruyg, of met korls, als Aard-beſien, binnen zommige hol, zommige met een wit droog merg uytgevuld.

In *Rumphii Adpendice* hæc adduntur.

Hæc *Nuſſanives* ſpecies non tantum minora gerit folia, ſed ejus fructus ſunt quoque breviores & latiores, binos nempe pollices longi, ultra unum lati: atque rotundus ſpurius fructus nunc ex ſimplici dependet petiolo, aliquando ſeſſilis eſt in ramo, ex quo fructus dependent, ita ut Quercus gallam repræſentet, ſed multo minor eſt.

Dit werd 'er in het Byvoegzel *van* Rumphius *bygedaan.*

Deze zoorte van Nuſſanive *heeft niet alleen kleender bladeren, maar de vruchten ook zyn korter en breeder, te weten twee duymen lang, en ruym een breed, en de ronde byvrucht hangt zomtyds aan een enkelden ſteel, zomtyds dan zit ze digt tegens dezelfde, daar de vruchten aan hangen, zo datze een Gal-appel verbeelden, dog veel kleender.*

Tabula Centeſima Decima Septima

Ramum exhibet *Malaparil.*

De hondert en zeventiende Plaat

Vertoont een Tak van de *Malaparie-boom.*

CAPUT TRIGESIM. TERTIUM.

Vidorici ſilveſtris ſpecies quædam.

Libro primo capite 57. prima invenitur deſcripta *Vidorici ſilveſtris* ſpecies, quæ domeſticæ proxime accedit, atque edulis eſt, quum vero in Amboinenſibus ſilvis variæ hujus inſuper aliæ mihi ſeſe obtulerunt ſpecies, quæ ſilveſtres penitus ſunt, atque maxime ab utrisque antecedentibus differunt, has ſimul breviter hic deſcribam, quantumque de iis ad meam pervenit notitiam, quum arbores ſint, quæ non multum inquiruntur.

Vidoricum itaque *ſilveſtre ſecundum* foliis cum primo maxime convenit, quæ ſuperius ſunt ſubrotunda, & obtuſo apice donata, craſſiuſcula, firma, ultra quinque pollices longa, tres digitos lata, ſex coſtis transverſalibus ab utraque parte nervi medii donata.

Fructus cum *Manga fœtida* convenit, eſtque oviformis, ſed quodammodo irregularis, quatuor pollices longus, binos cum dimidio & tres latus ſeu craſſus. Ejus cortex exterius eſt ſordidus, ex cœruleo viridis & cinereus inſtar corii, gummique albo & viſcoſo obductus. Caro interna eſt ſicca, ex albo flaveſcens, odoris gravis, fere inſtar Muſæ, viſcoſaque, dividitur autem in quatuor, quinque, & ſex cellulas, in quibus totidem locantur officula oblonga, ab utraque parte acuta & acuminata, ex nigro fuſca & ſplendentia, tres digitos transverſales longa, unum lata, inſtar novæ lunæ excavata, ventris vero pars ulterior cinerea eſt, ſeu hepatici coloris, nec glabro cortice obducta. Quinta ac ſexta cellula ſæpe vacua eſt. Externe autem hæc officula inſtar lapidis dura ſunt, interne oblongum ac ſiccum gerunt nucleum, ſubſtantiam Caſtanearum referentem, quæ in bina dividi poteſt ſegmenta, caro autem circumjecta ac viſcoſa, licet gravis odoris, acidula eſt & auſtera, unde inedulis. Arboris cortex eſt craſſus, ex craſſis brevibus & luteis fibris compoſitus, ac fragilis, lignum tigno non inſervit.

Nomen. Vocari poteſt *Vidoricum ſilveſtre ſecundum & Oviforme.* Malaice *Widorick Utan Pandjang,* quibusdam etiam dicitur *Gatsjo.*

Secunda hæc ſpecies varietatem habet, cujus fructus minores & rotundiores ſunt, uti & ipſorum nuclei & officula, binos transverſales digitos longi, vix minorem digitum craſſi, unum quoque extremum ſemper magis acutum eſt altero, ac notabilem cinereum gerit ventrem, plerumque rectum, ejus nucleus in quatuor

XXXIII. HOOFDSTUK.

Eenige zoorten van wilde Widorik.

In 't eerſte Boek, Kapittel 57. ſtaat beſchreven de eerſte zoorte van wilde Widorik, die met de tamme naaſt overeen komt, en ook eetbaar is. Dewyl nu in de Amboinſche boſſchen nog verſcheide andere zoorten gevonden werden, die gansch wild zyn, en merkelyk van de beyde voorgaande verſchillen, zul en wy dezelve hier na malkander kortelyk beſchryven, zo veel ons daar van bekent is, om dat 't dog bomen zyn, daar men weinig werks van maakt.

De tweede wilde Widorik komt aan bladeren met de eerſte meeſt overeen, voren rondachtig, met een ſtompe ſpits, dikachtig, ſtyf, ruym vyf duymen lang, drie vingers breed, met zes dwers-ribben aan wederzyden van de middel-zenuwe. De ryskens zyn rank, en neerwaarts hangende door de ſwaare vruchten.

De vrucht gelykt wat na een ſtinker (Manga fœtida) *eyvormig, dog wat irregulier, vier duymen lang, 2½ en 3. dik. De buytenſte ſchorſſe is vuyl, uit den blauw-groenen en graauwen gemengd, als leer, en met een wit kleverig gom beſmeert. Het binnenſte vleeſch is droog, wit-geel, geyl van reuk, ſchier als Piſang, en kleverig, binnen is ze verdeeld in 4. 5. en 6. Celletjes, daar in leggen zo veele lange ſteenen, aan beyde eynden ſcherp en ſpits, ſwartbruyn en glimmend, lang drie dwers-vingers, en een breed, geformeert als een nieuwe Maan, doch de buykzyde is recht graauw of leververwig, en met die gladde ſchaal niet bedekt. Het vyfde en zesde Celletje is ook gemeenlyk ledig: buyten zynze ſteen-hard, binnen hebbenze een langwerpige drooge keeſt, van ſubſtantie als Kaſtanjen, die zig in tween laat deelen, het omleggende droge en ſlymerige vleeſch, hoewel geyl van reuk, is egter ſuurachtig en wrang van ſmaak, dierhalven niet eetbaar. De ſchorſſe des booms is dik, grofdradig, van korte, dikke, en gele aderen gemaakt, en breekſaam, het hout deugt tot geen timmerwerk.*

Naam. *Men mag 't noemen* Vidoricum ſilveſtre ſecundum & oviforme. *Op Maleyts* Widorik Utan Pandjang, *zommige noemen 't ook* Gatsjo.

Deze tweede zoorte heeft nog een veranderinge, beſtaande meeſt daar in, dat de vruchten wat kleender en ronder zyn, als mede de korls of ſtenen in de vruchten, twee dwers-vingers lang, en qualyk een pink dik, het eene eynd is ook altyd ſcherper dan 't andere, met een merkelyken graauwen buyk, meeſt regt, de binnenſte kan men in vier

tuor ſegmenta foliacea dividi poteſt, ſubſtantiæ & ſaporis Caſtanearum, ſed magis amaricat, contra nuclei binarum priorum ſpecierum in bina tantum ſegmenta dividi poſſunt, ſi confringantur, viſcoſi ſunt cum ingrata amaritie.

Vidoricum ſilveſtre tertium folia gerit minora illis primæ ſpeciei *libr. 1. cap. 57.* deſcriptæ, ejusdem cæterum formæ ac ſitus. Ejus fructus eſt rotundus, paulo major *Limone Nipis*, externe glaber & glaucus, intus carne repletus craſſa & fungoſa: Huic inſident bina lapidea oſſicula, inferioribus partibus ſibi adpoſitis, formam præbentia binarum ſemi-lunarum completarum, ultra pollicem craſſa, minorem digitum lata, fuſca, nigra, & rava, glabra, & ſplendentia, ab utraque itidem parte acuminata, angulus autem petiolo obpoſitus ſemper acutiſſimus eſt, Inferior ipſorum pars pallide quoque cinerea eſt & rugoſa. Sub craſſo ac lapideo putamine nucleus reconditur planus & oblongus, ſiccus, & inſipidus, ſeu parum amaricans cum acore quodam. Fructus ex rotundo ſunt aliquando compreſſi ad illud latus, in quo nulla reperiuntur oſſicula, quidam fructus unicum aliquando tantum gerunt oſſiculum oblongum vel pyriforme, ac firmiſſime petiolo adhærent. Fructus autem iſte, qui unicum modo gerit oſſiculum, externe ſulcis quibusdam eſt notatus inſtar majorum *Myrobalanorum*. Una parte oſſiculum pauca obductum eſt carne, altera autem pars carne penitus repleta eſt. Semi-maturorum fructuum color eſt glaucus, ſi vero externa farina detergatur, virides penitus ſunt, ac demum ex flavo virentes inſtar Pomorum, tumque dulcem quodammodo geruut ſaporem. Fructus bina gerentes oſſicula in medio inter iſta fiſſuram habent cavam. Fructua caro odorem quodammodo Muſæ ſpirat, ab Amboinenſibus vero non editur, ſed tantum a veſpertilionibus. Fructus hi Septembri matureſcunt, arboresque in Hitoes montibus creſcunt, ubi juxta magnam regionis iſtius viam obcurrunt: recens harum arborum lignum eſt ſuccoſum & grave, ſed facile exſiccatur, & ad ædium exſtructionem aliquando adhibetur.

Vidoricum ſilveſtre quartum ſimilem gerit fructum, cujus oſſicula eandem habent magnitudinem, unum vero ipſorum latus eſt anguſtum, atque venter usque ad alterum apicem eſt craſſus, ſubrotundus, formam citharæ exhibens, multo pallidioris coloris quam præcedens, gilvus nempe ſeu hepaticus eſt hic fructus, ejusque venter multo pallidior, qui parum etiam protuberat & rotundus eſt, quum binarum priorum ſpecierum rectus ſit, intus nucleus rotundus ſonitum edit, ejusdem cum prioribus ſubſtantiæ. Hi nuclei elegantiſſimi ſunt, ac digni, ut adſerventur, ipſorum vero uſus nondum innotuit: In Amboina rara eſt hæc arbor, in Leytimora hinc inde una alterave, copioſior eſt in inſulis Xulaſenſibus.

Macaſſarenſium Nani, in *Auctuario* memorata, diu mihi habita fuit congenera huic quartæ ſilveſtris Vidorici ſpeciei ob oſſiculorum ſimilitudinem quandam, quæ in fructibus reperitur. Ulteriore autem examine comperi diverſas eſſe arbores, exoticam illam in Amboina *Nani* omiſi, inque *Auctuarium* tranſtuli.

Vidoricum ſilveſtre quintum ſatis magna gerit folia, illis *Tsjampadaha* quodammodo ſimilia, ſed majora, glabriora, novem, decem, & undecim pollices longa, quatuor & quinque lata, obliquis coſtis pertexta, binaque ſibi in ramis ſunt obpoſita. Fructus ſolitarius dependet ex foliorum alis forma *Limonis Nipis*, vel paulo minor, ac ſupra umbilicatus, externe glaber, pallide virens ſeu gryſius, maturi vero rubeſcunt, hisque ſemper lentus adhæret liquor, qui in album tandem gummi exſiccatur, quique facile exſudat, ſi caro fructus comprimatur, quæ lenta eſt & viſcoſa, inſtar omnium Vidorici fructuum, in maturis autem dulceſcit, ſapore & odore cum *Manga fœtida* conveniens, intus quinæ cameræ ſeu cellulæ adparent, in quibus totidem oſſicula ventribus ſibi ſunt obpoſita, una autem alterave cellula plerumque vacua eſt. Horum nuclei minores ſunt illis præcedentium, magnitudine oblongæ fabæ, ſeu ſeminum Anonæ, formam tamen creſcentis lunæ ſervantes, excepto quod rectiores ſint, & ad hilum parum dehiſcant, unus quoque ipſorum apex rotundior eſt altero, ſuntque porro duriſſimi, glabri, ſplendentes, ex nigro fuſci.

Sub

vier ſtukken als blaadjes deelen, van ſubſtantie en ſmaak als Kaſtanje, doch wat bitterachtig, daar en tegen de korls van de twee voorgaande wilde zoorte, laten zig maar in tween deelen, als men daar op duwt, en zyn kleverig, met een onaangename bitterheyd.

De derde wilde Widorik heeft bladeren kleender dan die van de eerſte zoorte, lib. 1. cap. 57. *beſchreeven, anders van dezelfde fatzoen en ſituatie. De vrucht is rond, ruym zo groot als een* Lemon Nipis, *van buyten even en ſpaans-groen, van binnen met een dik en voos vleeſch, daar in ſtaan twee ſteen-harde korls, met de buyken tegens malkander, in de gedaante van twee gevulde halve Manen, ruym een duym dik, en een kleene vinger breed, bruyn, ſwart, en Wolfs-verwig, glad, en glimmende, aan beyde de eynden mede ſpits, dog den hoek na den ſteel toe is altyd de ſcherpſte, de buyk is mede ſmal, graauw, en rimpelig. Onder de dikke en ſteen-harde ſchaal leyd een platte langwerpige heeſt, droog, en onſmakelyk. of een weinig bitter, met eenige ſcherpigheyd. De vruchten zyn uyt den ronde, zomtyds wat gedrukt aan die zyde, daar geen korls ſtaan, zommige vruchten hebben ook maar eenen ſteen, die dan wat langwerpig of peere-vormig zyn, en hangen zeer vaſt aan haare ſteel; welke vrucht maar een korl heeft, is van buyten met zommige voorns geteykent, gelyk de groote* Mirobalane. *Aan de eene zyde leyd de korl met weinig vleeſch bedekt, maar de andere helft beſtaat uyt enkeld vleeſch. De coleur van de half-rype is ſpaans-groen, maar als men 't buytenſte ſtof of meel afwryft, zynze regt groen, en ten laatſten appel-groen, en als dan wat zoet van ſmaak. De vruchten van twee korls, hebben in de midden tuſſchen de korls een holle ſcheur. Het vleeſch van de vrucht riekt eenigſints na Piſang of Muſa, doch by de Amboinezen wert het niet gegeten, maar wel van de Vleer-muyzen. De vruchten werden ryp in September, en de bomen waſſen mede in 't gebergte op Hitoe, daar men ze langs de groote landweg vind: het verſche hout is ſappig en ſwaar, dog droogt ligt op, en wert tot den huisbouw zomtyds gebruykt.*

De vierde wilde Widorik heeft een diergelyke vrucht; wiens korls ook zyn van dezelfde grootte, dog de eene hoek is ſmal, en voort den buyk tot aan de andere ſpits dik, rondagtig, de gedaante van een luyte uytmakende, veel ligter van coleur dan de vorige, te weten vaal of lever-verwig, en den buyk nog ligter, die ook wat uytſteekt, en rond is, daar de twee voorgaande regt zyn, binnen hoord men een rondachtig korltje rammelen, van dezelve ſubſtantie als de vorige. Het zyn zeer mooye korls, en waardig om te bewaren, al is 't gebruyk nog onbekend. In Amboina vind man ze weinig, op Leytimor hier en daar een boom, meerder in de Xulaze Eylanden.

Het Nani *der Macaſſaren, waar van in 't* Auctuarium *gewag gemaakt werdt, heb ik lang voor een mede-zoorte van deze vierde wilde Widorik gehouden, wegens eenige gelykeniſſe der ſtenen, die men in de vruchten vind. Doch by nader onderzoek bemerkende, dat 't verſcheide bomen zyn, heb ik dat vreemde* Nani, *hier in Amboina uytlands zynde, willen uytlaten, en tot in myn voornoemt* Auctuarium *ſparen.*

De vyfde wilde Widorik heeft redelyke groote bladeren, die van Tsjampadaha *eenigzints gelyk, dog grooter, gladder,* 9. 10. *en* 11. *duymen lang,* 4. *en* 5. *breed, met eenige ſchuynze ribben, en ſtaan twee en twee tegen malkander aan de takken. De vrucht hangt enkeld uyt den ſchoot der bladeren, in de gedaante van* Lemon Nipis, *of wel zo kleen, met een naveltje voor aan, buyten effen, bleek-groen, of grys, maar de rype trekken na den rooden, daar aan kleeft altyd een taaye vogtigheid, die eindelyk in een witte gom opdroogt, en die ook ligt uytſweet, als men in 't vleeſch drukt. Het vleeſch is taay, kleverig, gelyk in alle Widorik, in de regt-rype zoetagtig, van reuk en ſmaak na de* Manga fœtida *trekkende, binnen ziet men* 5. *kanten of Cellen, en daar in zo veel korls, met de buyken tegen malkander ſtaande, doch gemeenlyk een of twee Cellen zyn leeg. De korls zyn kleender als alle de voorgaande, in de grootte van een langwerpige boone, of zaden van* Anona, *doch nog al de gedaante van de waſſende Maan behoudende, behalven dat ze regter zyn, met een kleene opening aan den buyk, en de eene ſpitze is ook ronder dan de andere, voorts zeer hard, glad, glimmende, en ſwart-bruyn.*

In

Sub finem menſium Orientalium fructus maturi obſervantur, quos Amboinenſes ſpernunt, in Celebe autem hi a Bougenſibus populis, uti & a Baleyenſibus comeduntur, qui maturi ſponte decidunt, Boegenſium porro ridicula humanitas dictitat in confectione horum fructuum non retrorſum arborem eſſe adſpiciendam, tumque fructus molliores & delicatiores erunt, meo autem judicio fructuum maturitas ſaporem hisce addit, ut edules ſint, ae præſertim ſi muria condirentur, vel alio præpararentur modo, odor enim ipſorum adlicit, ad maturam adcedens *Mangam fœtidam*, caro vero ipſorum eſt lenta, ac paſtacea, ſi manducetur.

Hæ arbores quam craſſiſſimæ & altiſſimæ excreſcunt, ita ut conſcendi nequeant, niſi palus ipſarum truncis adligetur, variis funibus adpenſis, quibus pedes ſubfulciuntur, qui vulgaris eſt mos apud cunctos Indiæ incolas ad quasvis altas & craſſas arbores adſcendendas, quas complecti nequeunt.

In 't eynde van de Ooſter-Mouſſon heeft men de rype vruchten; de Amboinezen veragten deze vruchten, doch op Celebes werdenze door de Bougiſe Volkeren, als mede by de Baleyers gegeten als zo van zelfs afvallen, lerende daar en boven de Boegiſche belagchelykheid, dat men in 't oprapen der vruchten niet agterwaarts na den boom moet zien, zo zullen de vruchten murwer en ſmakelyker werden; myns oordeels brengt de ſmaak aan de rype vruchten mede, dat ze tot het eeten bequaam konnen gemaakt werden, als men ze inpekelde, of anders toebereydde, want den reuk is aanlokkelyk, na een rype Manga fœtida *trekkende, maar 't vleeſch is taay, en deegachtig in 't knouwen.*

Het werden dikke en regte bomen, die men niet beklimmen kan, of men moet een andere ſpar tegens den ſtam aanbinden, met verſcheide touwen, daar men de voeten op zetten mag, 't welk een ordinarie manier is by alle Inlanders, om allerhande hoge en dikke bomen te beklimmen, die zy niet omvatten konnen.

Vidoricum ſilveſtre ſextum minima gerit folia, fructus, & ſemina. Folia quam maxime illa Caryophyllorum referunt, non autem ita ordinata ſunt, nec in ramis cruciata, quinque pollices longa, binos digitos lata. Fructus copioſi ramis inſident, ſed vagi & ſolitarii ſuo ex petiolo, quales in parvifolia Varinga obſervantur, magnitudine globorum ſclopeti, externe griſei, ſique conterantur, inſtar pomi vireſcunt, plerumque ſphærici & glabri, aliquando obſcuris ſulcis notati juxta nucleorum numerum, qui intus locantur & plerumque ſunt bini, terni, quaterni, & quini, qui bilis ſibi adcumbunt ejusdem coloris ac formæ cum proxime antecedente, vel paulo magis nigreſcunt, ſed omnium minimi ſunt, haud enim majores ſunt Pomi ſeminibus, caro eandem habet ſubſtantiam viſcoſam, ac ſapore convenit cum illo quintæ ſpeciei. Ejus lignum durius videtur eſſe illo præcedentis, quantum autem novi, nullius uſus.

Nomen. Omnes hæ ſpecies ad *Vidoricum ſilveſtre* pertinent, quod Malaice *Widorick Utan* vocatur, quarum prima & ſecunda hoc in capite deſcripta cognominantur *Pandjang*, h. e. Vidoricum ſilveſtre oblongum, omnes vero ſubſequentes ſpecies *Kitsjil* ſeu parvæ. Amboinenſibus dicitur *Labutta* ſeu *Labuttan*, in Leytimora *Anahan*, h. e. Sjampadahæ folium ob foliorum formam Quinta & ſexta ſpecies peculiariter Baleyenſibus dicitur *Njalatta*, h. e. viſcoſa, & Bœgenſibus *Bolematta*.

In Amboina raro hæ arbores ad tigna adhibentur, quum recens ipſarum lignum ſit ſuccoſum & grave, ac lente exſiccetur, ſi autem penitus ſit ſiccum & leve, ſuperioribus ædium partibus inſervit.

De zesde wilde Widorik heeft de alderkleenſte bladeren, vruchten, en zaden. De bladeren gelyken zeer na de Nagel-bladeren, doch ſtaan zo ordentelyk niet in 't kruys om de takken, vyf duymen lang, twee vingers breed; De vruchten ſtaan veele langs de takken, dog ydel, enkeld op een ſteeltje, gelyk men aan de kleene Waringe ziet, in de grootte van roer-kogels, van buyten mede grys, en als men ze wryft, appel-groen, meeſt regt-rond, en effen, of met donkere voorens geteykent, na 't getal der korls, die binnen in zyn, binnen in ziet men 2. 3. 4. en 5. korls, met de buyken tegens malkander ſtaan, van dezelfde couleur en fatzoen als de naaſt voorgaande, of wel zo ſwart, maar de kleenſte onder allen, want zy zyn niet grooter als de zaden van een appel, 't vleeſch is van de zelve ſubſtantie, ſlymerig, en ſmaakt als die van de vyfde zoorte. Het hout ſchynt wat harder te zyn dan 't voorgaande, dog zo veel my bekent is van geen gebruyk.

Naam. *Alle de zoorten zyn een* Vidoricum ſilveſtre. *In 't Maleyts* Widorik Utan, *waar van de eerſte en tweede in dit Kapittel beſchreven, bygenaamt werden* Pandjang, *dat is langwerpige wilde Widorik, alle de volgende zoorten* Kitsjil, *of kleene wilde Widorik. By de Amboinezen* Labutta *of* Labuttan. *Op Leytimor* Anahan, *dat is Tsjampadaas-blad, na de gelykeniſſe der bladeren. De vyfde en zesde zoorte hiet in 't byzonder by de Baleiers* Njalatta, *dat is kleverig, en by de Boegiſche* Bolematta.

Zy werden in Amboina weinig gebruykt tot timmeren, om dat het verſche hout zeer zappig en ſwaar is, en langſaam opdroogt, als het evenwel ter degen uytdroogt, en ligt is, zo werd het tot bovenwerk aan huyzen genomen.

Tabula Centeſima Decima Octava

Ramum exhibet *Viderici ſilveſtris quarti*, cum ejus *fructu* & *oſſiculo* ſeparato.

De hondert en achtiende Plaat

Vertoont een Tak van de *vierde* zoort van de *wilde Widorik-Boom*, met zyn *vrucht* en *ſteen* afzonderlyk.

CAPUT XXXIV.

CAPUT TRIGESIMUM QUARTUM.

Reſtiaria alba. Caju Moron. Caju Totarra.

R*Eſtiaria* duplex eſt, *alba* & *nigra*, maxime inter ſeſe differentes, unde & utrique ſingulare tribuimus caput.

Reſtiaria alba humilis ac tenuis eſt arbor, raro virum craſſa, cujus cortex eſt glaber, ex fuſco & cinereo variegatus, parumque maculatus, unde & cutim Leguani quodammodo refert, interne ſuccoſus, lentus, flexilis, ac facile a ligno ſeparandus, raros gerit ramos comamque tenuem, ramulorum ac rachidum ſupremum lanuginoſum eſt. Folia ab utraque parte ramis inſident inordinata, palmam longa, ultra transverſalem palmam lata, ad oras ſubtiliter ſerrata, ſed non profunde, multis venulis rugoſa, ſuperne ex nigro virentia nec ſplendentia, inferne albicantia & griſea, ad tactum mollia & lanuginoſa, quædam ſpithamam longa ſunt, quædam dimidio breviora, ac plurimum exeſa, inferne etiam obſeſſa ſunt plurimis lanuginoſis verrucis ſeu tuberculis.

Primo propullulantia foliola longe aliam habent formam, latiſſima nempe, & ad latera unum alterumve angulum gerunt expanſum, unde trigona & pentagona videntur, Vitis foliis ſimilia, ſed mollia, & lanuginoſa, hæc plerumque progerminant, ſi veteres trunci amputentur, qui novos emittunt ſurculos. Folia contrita odorem ſpirant *Sampaccæ* florum, ſed facile exſiccantur, ita ut ſonora ſint. Adulta inferius ſunt ſubrotunda, in medio autem latiſſima, ſex nempe digitos transverſales lata ſunt illa, quæ palmam longa ſunt. Coſtæ illorum majores, ſeu primariæ rariſſimæ ſunt, & oblique admodum decurrunt, quarum tres prope petiolum concurrunt.

Flores parvis racemis inſident, qui primo ſunt pallide virentia, lanuginoſa, & pentagona capitula, in floſculos ſeſe aperientia albos, pentapetalos quoque, in quorum centro decem brevia & lutea locantur ſtamina, in quorum medio rugoſum excreſcit piſtillum, Sambuci flores referunt, ſed inodori ſunt fere, ſaltem debiliſſimi.

Fructus ſunt pilulæ quædam, externe pallide virentibus apicibus obductæ, inſtar capitum Bardanæ, qui tamen multo ſunt flaccidiores, totusque fructus vix ejus magnitudinem habet, non autem acutus eſt, vel adhærens, ſub lignoſo ejus putamine quinque reconduntur cellulæ, in quibus ſemina continentur puſilla, fuſca, & anguloſa inſtar illorum Acetoſæ, ſed minora.

Arboris lignum eſt leve, ſiccum, nec durabile, niſi ſicco tempore & decreſcente luna cædatur, & fumo induretur, unde lentum, durum, ac durabile eſt.

Hæ arbores plerumque copioſæ in planis obcurrunt collibus, deſertis hortis, ſimilibusque locis, ſoli bene expoſitis, ubi & levem formant ſilvam, quæ apta quoque eſt, ut Caryophyllorum arbuſculæ in hac plantentur.

Nomen. Latine *Reſtiaria alba*, ex foliorum colore, & *Perticaria prima*, ab ejus uſu; Malaice *Caju Totarra*, *Caju Moran*, & *Totarra Itam*, ex corticis colore, h. e. anguina arbor & reſtiaria. Amboinice in Hitoea *Aymette*, h. e. lignum-nigrum a corticis colore, quod nomen cum multis arboribus ipſi eſt commune, proprie autem vocatur *Mulæbuæ*, h. e. Leguani dorſum, quod cortex, uti dictum eſt, repræſentat, in Leytimora *Sappar* vocatur. In Lochœa *Amakin Abbal*, h. e. *Soccus ſilveſtris*, vel magis proprie vocatur *Mare.* In Ternata *Diſau Sayo*, & *Mobutoe.*

Locus. In hiſce potiſſimum creſcit inſulis Orientalibus, ibi vulgatiſſima eſt arbor.

Uſus. Hoc lignum quotidiano in uſu eſt ad ædificationem, tam ad ædium tecta, ſepes, & ad omnia opera, ad quæ fuſtes, pali, & tigna requiruntur; conſtructiones quævis ex hoc etiam formantur, quas non durabiles eſſe oportet, ac tandem optimum præbet

 foco

XXXIV. HOOFDSTUK.

De witte Londt-Boom.

REſtiaria *is tweederley*, witte en ſwarte, *doch merkelyk van malkander verſchillende, daarom wy ieder een byzonder Kapittel geven.*

De witte Londt-boom, is een lagen en dunnen boom, zelden een man dik werdende, de baſt is effen, uyt den bruynen en graauwen gemengt, een weinig geſpikkeld, en daar door de huyd van een Leguaan eenigzints verbeeldende, binnen zappig, taay, buygſaam, en laat zig van 't hout afſchillen. Hy heeft weinige takken, en een ydel loof, 't voorſte der takken en ryskens is wolachtig. De bladeren ſtaan te wederzyden aan de takken, doch zonder order, een hand lang, ruym een dwers-hand breed, en aan de kanten fyn gezaagt, doch niet diep, met veele adertjes, rimpelig, boven ſwartgroen, en doots, van onderen witachtig en grys, mede zagt of wolachtig in 't aantaſten, zommige zyn een ſpan lang, zommige maar half zo lang, en de meeſte doorvreten, van onderen ziet men ze ook behangen met veele wolachtige wratjes of knopjes.

De eerſt uytkomende blaadjes zyn van een heel andere gedaante, te weten zeer breed, aan de zyde met een of twee uytſtekende hoeken, waar door zy drie en vyfhoekig werden, en 't wyngaard-loof gelyk, doch zagt, en wolachtig; dit ziet men gemeenlyk als men de oude ſtammen afkapt, die dan jonge ſcheuten voortbrengen. De bladeren gehandelt, rieken wat na Tsjampacca *bloemen, maar worden ligt droog, zo datze rammelen. De volwaſſen lopen agter wat rond toe, zyn egter in de midden breetſt, te weten zes dwers-vingers, van de gene die een hand lang zyn. De principaalſte ribben zyn weinig, en lopen zeer ſchuyns, waar van drie agter by den ſteel te zamen ſtoten.*

Het bloeyzel komt voort aan kleyne trosjes, zynde eerſt bleek groene, wolachtige, en vyfhoekige knopjes, die hun openen in kleyne witte bloempjes, ook van vyf blaadjes gemaakt, daar binnen tien korte en geele draadjes, en in de midden een ander ruyg knopje, de Vlier-bloemen gelykende, doch zonder, of met een ſlappen reuk.

De vruchten zyn eenige pillen, van buyten met bleekgroene ſpitzen bekleed, als de groote kliſſen, dog veel ſlapper, en de geheele vrucht is qualyk zo groot als een gemene kliſſe, doch gantſch niet ſcherp of klevende, ook onder een houtachtige ſchaal ziet men 5. Celletjes, en daar in kleen, bruyn, en hoekig zaad, gelyk dat van Zuring, doch kleender.

Het hout is ligt, droog, en van zelfs niet durabel, het zy dan dat 't by droog weer en afgaande Maan gekapt, en een weinig berookt werd, waar door 't hard, of eygentlyk taay, en duurſaam word.

Deze bomen vind men gemeenlyk veele by malkander op vlakke heuvelen, verlatene thuynen, en diergelyke plaatzen, die wel ter Sonne ſtaan, alwaarze een licht bosje maken, bequaam om jonge Nagel-boompjes daar in te planten.

Naam. *In 't Latyn* Reſtiaria alba, *na de coleur der bladeren, en* Perticaria Prima, *van haar gebruyk. Op Maleyts* Caju Totarra, Caju Moron, *en* Totarra Itam, *van de coleur des ſchorſſe, dat is Stange-boom en Londtboom. Amboinſch op Hitoe* Aymette, *dat is ſwart-hout van de coleur der ſchorſſe, een naam met veele bomen gemeen; eygentlyk* Mulebuæ, *dat is Leguaans-rug, waar na, als gezegt, de ſchorſſe gelykt. Op Leytimor hiet hy* Sappar. *Op Loeboe* Amakin Abbal, *dat is wilde Soccum, of eygentlyker* Mare. *In Ternaten* Diſau Sayo, *en* Mohutoe.

Plaats. *Hy waſt meeſt in deze Ooſterſche Eylanden, en is aldaar over al gemeen.*

Gebruik. *Dit hout is een dagelyks gebruyk tot alderhande huyswerk, zo in den huysbouw tot het dakwerk, heyningen te maken, en alles daar toe men ſtangen, ſtokken, en ſparren gebruyken moet: men maakt 'er ook alderhande ſtellingen van, die niet lang duren zullen, en*

 ten

foco lignum; Nunquam eſt adhibendum ad quodvis opus, quamdiu cortice eſt obductum, quum coſſos facile generet, ſed decorticandi ſunt trunci & rami, qui per aliquod tempus Soli, vel quod melius, fumo ſunt exponendi.

Tempore quinti Amboinenſis belli, quod per Ternatenſem præfectum *Quimelaba Madjira* excitatum eſt, alius ejus uſus, non minus utilis quam neceſſarius innotuit, reſtes nempe ſeu igniarios funes ex ejus cortice neverunt, qui alioquin ex Calappi putamine formabantur, qui uſus nobis re ipſa, iſtius belli tempore, multum commodi adtulit, quum antea hi ſæpius quam maxime deſiderabantur, primo externa rugoſa pellicula abraditur, ac reſiduus flavus cortex ſeu liber decorticatur, qui recens baculis ligneis contunditur, ac per diem ad ſolem ſiccatur, ac tandem funis bombardarius ex ipſo formatur, quod facile peragitur, atque a pueris, ancillis, & quibusvis inſtituitur hominibus. Si inter nendum nimis exſiccetur, aqua pauxillum conſpergendus eſt; hic reſtis eſt ex fuſco ruffus, vix digitum craſſus, ignemque optime alit, atque omni in re tam præſtans eſt ac ille Calappi, utrique autem in India multo aptiores ſunt Belgarum reſte, qui facile putreſcit, &, ſi ſemel ſit madidus, non cito exſiccatur. Multi cives & pauperes in Ternata, Tidora, & Amboina victum habent per reſtem hunc fabricandum, ita ut aliæ provinciæ hunc itidem adquirant. Hujus inventionis laus Boetonenſibus eſt adſcribenda, qui nobis primum hanc demonſtrarunt arborem in Manipa anno 1654. quum illud bellum ſæviſſimum eſſet.

Vocatur itidem *Caju Ruſſa*, quia cervi ejus umbram amant, & cornua huic adfricant.

ten laatſten is 't nog goed brandhout. Men moet het nooit in eenig werk gebruyken, zo lang 'er den baſt nog om is, want het ligt wormen genereerd, maar men moet hem afſchillen, en de blote ſtangen een tyd lang in de Son, of, dat beter is, in de rook ſtellen.

Ten tyde van den vyfden Amboinſchen oorlog, door den Ternataanzen Stadhouder Quimelaha Madjira *verwekt, heeft men nog een ander, niet min nuttig als nodig gebruyk aan dezen boom gevonden, te weten, Lonten uyt deszelfs baſt te ſpinnen, die men anders van de Calappusbolſter maakt, welke inventie ons inderdaad, ten tyde van die oorlog, groot gerief aangebragt heeft, daar men te vooren dikwils daarom verleegen was; men ſchraapt voor eerſt de buytenſte ruyge huyt af, en ſchilt de reſterende geheele baſt af, die men zo verſch met houte klepels klopt, weder een dag in de Sonne droogt, en ten laatſten tot Lonten ſpint, 't welk ligt toegaat, en van jongens, meyden, en alderhande geſinde kan gedaan werden. Zo ze in 't ſpinnen te droog valt, moet men ze wat met water bevochtigen; deze baſt-lond is bruyn-ros, ſchaars een vinger dik, houd een goede kool, en in alles zo goed als de Cocus-londt, maar alle beide in Indien veel bequamer dan de Hollandze londt, dewelke ligt verrot, en eens vochtig zynde, langſaam opdroogt. Veele Burgers en arme luyden in Ternaten, Tidore, en Amboina, generen hun met londt-ſpinnen, zo dat nu ook andere Provintien daar mede gerieft worden. Den lof van deze inventie moet men de Boetonders toeſchryven, die ons eerſtmaal dezen boom gewezen hebben op Manipa in 't jaar 1654. als de voornoemde Oorlog op 't hevigſte was.*

Hy wert ook genaamt Caju ruſſa, *om dat de Harte-beeſten zig graag daar onder ophouden, en haare hoorns tegens de ſtammen wryven.*

Tabula Centeſima Decima Nona

Ramum exhibet *Reſtiariæ albæ.*

De hondert en negentiende Plaat

Vertoont een Tak van de *witte Londt-Boom.*

CAPUT TRIGESIM. QUINTUM.

Reſtiaria nigra. Mulebuæ.

SEcunda *Reſtiariæ* ſpecies tenuis quoque eſt arbor inſtar præcedentis, raro viri craſſitiem adtingens, ſed rectiorem gerit truncum.

Hujus cortex multo melius cutem refert Leguani quam prioris, eſt enim glaber, ex fuſco niger, multisque parvis ac luteis maculis variegatus, multo autem fragilior eſt præcedenti, unde & ad reſtem nendum non ita aptus: Ejus folia majora ſunt, ultra ſpithamam longa, ſeptem & octo pollices lata, ad oras profundius ſerrata, & infra cordata, in medio latiſſima, tres autem magni nervi prope petiolum concurrunt, ſuntque rugoſa admodum, & ad tactum lanuginoſa, acſi arena eſſent conſperſa, quales ſunt & ſuperiores ſurculi.

Fructus copioſiores ſimul dependent quam in præcedenti, nec externe molles gerunt apices, ſunt autem pentagoni, ſeu ex quinque alis conſtant, qui tenui lignoſoque cortice obducuntur, qui in maturis dehiſcit, in quibus ex nigro ſplendentia conſpiciuntur ſemina. Si rami amputentur, mucus exſtillat *Papedam* referens. Hujus arboris lignum pallidius ruffeſcit quam præcedentis, ac fragile eſt.

Nomen. Latine *Reſtiaria* ſeu *perticaria nigra* & *Secunda.* Belgice *ſwarte Londt-boom.* Malaice *Caju Totarra Itam*, uti præcedens. Amboinice *Mulebuæ*, quod magis proprie eſt huic quam priori. In Hitoea peculiariter vocatur *Umarea*, *Amare*, & *Amake*, Baleyenſibus *Bintano.*

Locus. In levibus itidem creſcit collibus, ac deſertis hortis, uti antecedens.

Uſus. Altior excreſcit prima, hinc ad poſtes, qui Malaice *Totarra* vocantur, aptior eſt priori, hi autem leviores ſunt & fragiliores, unde & *Caju Gabba Gabba* dicitur, quod nomen ipſi commune eſt cum *Clompano minore*, ac ſubſequente *Hunut.* Ex ejus cortice reſtis etiam defectu alius fabricari poſſet, non autem ita ſolidus ac præſtans eſt ac prioris. In quibusdam Hitoenſibus pagis potus *Saguerus* hoc cortice amarus redditur, defectu veri Oebat: Baleyenſes folia *Bintano* aliis oleribus adcoquunt & edunt.

N. B. Huic capiti nullam adjectam inveni figuram.

XXXV. HOOFDSTUK.

De ſwarte Londt-Boom.

D*E tweede zoorte van* Reſtiaria *of Lond-boom, is mede een dunne boom, gelyk de voorige, zelden de dikte van een man bekomende, doch regter van ſtam.*

Deze ſchorſſe gelykt veel beter na 't vel van een Leguaan, dan van 't vorige, want zy is effen, bruyn-ſwart, en met veele kleene en geele ſpikkeltjes bezet, maar veel broſſer dan de vorige, en daarom tot het londt-ſpinnen zo bequaam niet. De bladeren zyn grooter, een ſpan lang en meer, 7. en 8. duymen breed, aan de kanten dieper gezaagt, agter hertvormig, doch in de midden breedſt, drie groote zenuwen ſtooten by den ſteel te zamen, zy zyn zeer ruyg, en wollig in 't aantaſten, als ofze met zand beſtrooyt waren, als mede de voorſte telgen.

De vruchten hangen meer by malkander als aan de vorige, hebben geen weeke ſpits van buyten, maar zyn vyfhoekig, of uyt vyf vleugelen gemaakt, dewelke een dunne houtachtige ſchel hebben, die in de rype opberſt, en daar in ziet men ſwartblinkend zaad. Als men de takken afkapt, loopt 'er een ſlym uyt als Papeda. Het hout is mede ligt-roſſer dan 't vorige, en bros.

Naam. *In 't Latyn* Reſtiaria *of* Perticaria nigra *en* Secunda. *Op Duitſch* ſwarte Londt-boom. *Maleyts* Caju Totarra Itam, *als 't vorige. Amboinſch* Mulebuæ, *eygentlyker dan 't vorige. Op Hitoe noemt men het in 't byzonder* Umarea, Amare, *en* Amake, *de Baleyers* Bintano.

Plaats. *Het waſt mede op ligte heuvelen, en verlatene thuynen, gelyk het vorige.*

Gebruik. *Hy waſt hoger dan de voorgaande, daarom is hy tot ſtangen (die men in 't Maleytſche Totarra noemt) alzo gebruykelyk als de vorige, doch deze zyn ligter en broſſer, daarom men 't ook* Caju Gabba Gabba *noemt, een naam gemeen met 't voorgaande* Clompanus minor, *en 't volgende* Hunut. *Uyt den baſt zoude men ter nood londt konnen maken, doch die zyn verre zo vaſt en goed niet als van 't vorige. In zommige Hutueze dorpen makenze den drank* Sagueer *daar mede bitter, by gebrek van 't regte Oebat. De Baleyers eeten de bladeren van haar Bintano, onder andere Sajor gekookt.*

N. B. Ik heb by dit Hoofdſtuk geen aftekening gevonden.

CAPUT TRIGESIMUM SEXTUM.

Perticaria tertia. Hunut.

PErticaria tertia craſſum, ſed non altum, gerit truncum, albo glabroque cortice obductum, quo a cæteris diſtioguitur, & dignoſeitur arboribus, atque in binas ſubdividitur ſpecies, latifoliam & parvifoliam, quæ utraque unam eandemque habent formam, excepto quod magnitudine differant.

Hunut parvifolia volgatiſſima eſt, paucos gerens ſinuoſos & breves ramos: Hujus folia ſolitaria ſunt, formam habentia potiſſimum pertieariæ primæ, ſed latiora ſunt, nec mollia aut lanuginoſa inſtar illius, ſed rugoſa admodum & ſcabra, ut & petioli ae ſuperiores ramuli, unde & quodammodo ſpioulosa & arenoſa videntur, ad oras ſubtiliter ſerrata ſuot, ae porro ſicciſſima, injucundi adſpectus, & ſonora.

Folia bæc inæqualis ſuot magnirudinis, atque inordinata ramis inſident, quædam enim ſpithamam longa ſunt, ac ſex digitos lata, quædam quinque & ſex pollices longa, vix quatuor lata, inferius ſubrotunda, ac ſinuoſa prope petiolum, ubi tres magni nervi concurruot cum aliis coſtis transverſalibus & venulis, a quibus folium rugoſum eſt.

Flores io ample extenſis racemis excreſcuot, qui ſingularis ſunt formæ, compoſiti enim ſunt ex decem anguſtis aureis petalis, inſtar ſtellæ expanſis, in quorum medio alia quædam minora petala locantur circinoata, aureum referentes auris ornameotum, quod ex mulierum auribus dependet. Fructus magnitudinem Ceraſi nigri habet, ſubſtantiæ leotæ, atque in quinque ejus cellulis totidem locantur tenuia, oblonga, & incurva ſemina, quorum anguli acuti ſunt, matureſcunt autem Octobri & Novembri, floresque producuot ſub finem pluvioſorum meoſium. Fructus vero ipſi ſunt pentagoni inſtar *Catti-Marus*, acſi ex quinque alis ſeu celiulis eſſent compoſiti, coloris fumei, & leves.

Arboris lignum leviſſimum, molliſſimum, & inutiliſſimum eſt omnium lignorum, licet craſſis conſtet fibris, & craſſum ſit, ad oras ſilvarum creſcit hæc arbor ubique, tam in planitie, quam io montibus, plurimum vero in arenoſis & ſterilibus locis.

Latifolia præcedenti ſimilis eſt forma, ejus vero truncus alrior eſt, atque folia plerumque ſpithamam longa ſunt, quioque & ſex pollices lata, eodem modo ſerrata & venoſa, multo autem rugoſiora ſuot, nec tantum arenoſa, ſed etiam pungentibus pilis hirta, præſertim petioli & rami, ita ut difficulter tractari poſſint, atque pruritum excitent. Fructus eandem gerunt formam cum prioribus, ſed ſunt oblongiores, digiti articulum longi: Ejus lignum magis albicat, mollius eſt, & fragilius quam præcedentis, nec durabile.

Ambæ arbores corticem gerunt glabrum & album, qoo ab aliis facile dignoſcuntur arboribus, quique lentus eſt uti Reſtiariæ.

Nomen. Latine *Perticaria tertia*, quum tertia ſit ordine & virtute, a vulgo vocatur Malaice *Caju totarra*, uti præcedens, verum autem nomen Amboinenſe eſt *Hunut*.

Uſus. Parvifolia vulgares præbet palos, ad opera vero, quæ per aliquot tempus durabilia eſſe oportet, non vel raro adhibetur, latifolia nullum ſubminiſtrat tignum, ſed foco utile eſt ejus lignum.

Tabula Centeſima Vigeſima

Ramum exhibet *Perticariæ*.

XXXVI. HOOFDSTUK.

De Stange-Boom.

DE derde Stange-boom heeft een dikke, dog geen hogen ſtam, met een witte effene ſchorſſe bekleed, die hun onder andere kennelyk maakt, en is onderdeeld in twee zoorten, grootbladig en kleenbladig, zynde van een fatzoen, behalven dat de bladeren in grootheid verſchillen.

Het kleenbladige Hunut *is 't gemeenſte, heeft weinige, bogtige, en korte takken. De bladeren ſtaan enkeld, van fatzoen meeſt als de* Perticaria Prima, *dog breeder, niet zagt of wolachtig, gelyk die, maar zeer rimpelig en ruyg, gelyk ook de ſtelen en voorſte takken, waar door zy eenigſints ſtekelig of zandig vallen in 't handelen, aan de kanten ook fyn gezaagt, voorts zeer droog, onaanzienelyk en rammelende.*

De bladeren zyn van ongelyke grootte, en dat door malkander aan een tak, want zommige zyn een ſpan lang, en 6. vingers breed, zommige 5. en 6. duymen lang, ſchaars 4. dito breed, agter met ronde billen, die aldaar een boeſem maken, daar den ſteel ingelaten werd, en zig daar in drie groote zenuwen verdeelen, nevens andere dwers-ribben en adertjes, die 't blad ruyg maken.

Het bloeyzel hangt aan wyd uytgeſpreyde troſſen, 't welk zyn bloemen van een zeldſaam fatzoen, want zy zyn gemaakt van 10. ſmalle goud-geele blaadjes, als een Sterre uytgebreyd, daar binnen ſtaan nog eenige andere blaadjes in krulletjes, verbeeldende een goude oor-vercierſel, dat de Vrouwen in de ooren dragen. De vrucht is in de grootte van een krieke, taay van ſubſtantie, en in haar vyf vlerken leggen zo veel dunne langachtige, en wat kromme zaden, en de hoeken zyn van buyten aan de kanten ſcherp, zy zyn ryp in October en November, en bloeyen in 't eynd van de regen-Mouſſon. De vruchten zyn vyfhoekig, als Catti Marus, *en als uyt vyf vlerken ofte huydekens gemaakt, rookverwig, en ligt.*

Het hout is 't weekſte, ligtſte, en ondeugenſte onder alle houten, hoewel 't grofdradig en dik is; hy waſt aan de randen van 't Wout, over al, zo in de vlakte als op 't gebergte, doch meeſt op zandige magere plaatzen.

Het grootbladige is 't voorgaande aan gedaante meeſt gelyk, doch de ſtam wert hoger; de bladeren zyn doorgaans een ſpan lang, 5. en 6. duymen breed, op dezelfde manier zynze gezaagt en geadert, maar veel ruyger, niet alleen zandig, maar ook met ſtekelige hayrtjes bezet, inzonderheid aan de ſteelen en takken, zo dat ze moeyelyk in 't aantaſten zyn, en eenig jeuken veroorzaken. De vruchten zyn van het zelfde fatzoen, als de vorige, dog langwerpiger, een lid van een vinger lang, 't hout is nog witter, weker, en breſſer als aan 't vorige, ganſch niet durabel.

Beyde bomen hebben een effene witte baſt, waar door ze onder andere bomen kennelyk zyn, die taay is gelyk aan den Londt-boom.

Naam. *In 't Latyn* Perticaria tertia, *of ſparre-boom, de derde in order en deugt; de gemene man noemt 't in 't Maleyts* Caju Totarra, *gelyk de vorige, maar de eygentlyke naam is in 't Amboinſch* Huout.

Gebruik. *Het kleenbladige geeft gemene ſparren, maar aan werken die lang duren zullen, word het zelden of niet gebruykt, het grootbladige deugt ganſch niet tot eenig timmerwerk, behalven tot brandhout.*

De Hondert en twintigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Stange-Boom*.

CAPUT TRIGESIMUM SEPTIMUM.

Tanarius minor. Samæ.

TAnarius nobis dicitur talis arbor, cujus cortex adhibetur ad quævis retia tingenda, unde in aqua marina durabiliora ſunt, nomenque ſuum obtinuit, uti *Jul. Scaliger exercit.* 325. *Sect.* 12. id docet, a verbo *Tan*, quod Belgice denotat exteriorem viridem glumam Nucis Juglandis, atque contritum Quercus corticem, quo corium præparatur. Aliquot ſimiles cortices ſupra deſcripſimus ad *arborem rubram* & *Mangium*, quum vero ab incolis binæ arbores ad hoc proprie opus in uſum vocentur, quarum prima ad minora, altera ad majora adhibetur retia, hinc utrasque ſingulari deſcribemus capite.

Tanarius minor vilis eſt arbuſcula, haud multo altior frutice, ac ſimplicem tantum gerit truncum, haud multo crure craſſiorem, totaque planta quam maxime cum *Ricino* convenit, ac ſubdividitur in *albam* & *rubram* ſpeciem.

Alba ſeu vulgaris ſpecies ſimplicem gerit, tenuem, & rectum truncum ad Sambuci altitudinem, paucos emittentem ramos, qui glabro ac viridi cortice obducti ſunt, qui cana quaſi farina conſperſus eſt, quæ abradi quoque poteſt, uti in *Ricino*.

Folia ejus ſunt majora, cordiformia, ſed nullum habent ſinum, excepto quod interne parva ſit flexura, ſuntque binas ſpithamas lata, ultra binos digitos longa, in brevem flaccidumque apicem deſinentia. Juniora folia parum ſunt ſerrata, vetuſta vero non, ſed angulus quaſi prominet ad majorum venarum extremum, quodvis autem peculiari inſidet petiolo, ulnam circiter longo, circa ramos, ſuntque herbacea, interne concava, externe ſimili conſperſa farina, rami vero ac truncus interne medullam gerunt inſtar Sambuci. Petioli hi ſubtus folio inplantantur ad trium circiter digitorum diſtantiam a parte poſtica folii, ibique extenduntur in ſeptem vel novem majores coſtas, quæ totum percurrunt folium uti in *Aro Ægyptiaco*, folia in plures minores dividuntur venas. Foliorum color eſt glaucus, qualis & tota arbuſcula eſt. Petioli vero prope ſuum ortum ad truncum ab utraque parte foliolum gerunt ſquamoſum & dentatum.

Ex alis alii longi & dependentes excreſcunt petioli, qui ſimilia gerunt ſquamoſa foliola, quæ certa tegunt glauca capitula ſuperius acuminata, Lini capitulis ſimilia, in ſummo gerunt tria extenſa filamenta inſtar *Ricini*, quæ ipſius ſunt flores. Poſt foliolorum iſtorum lapſum, capitula hæc bina, terna, & quaterna ſæpe conjuncta dependent tenui ex petiolo, in maximo autem ſolitaria, quæ ad magnitudinem ſeminum *Ricini* excreſcunt, & externe brevibus & mollibus apicibus obſeſſa ſunt, albaque conſperſa farina. Matura rubeſcunt, inque tres cellulas dehiſcunt, in quibus totidem locata ſunt ſemina, quæ tali vi non explodunter quam in *Ricino*. Sauciati petioli ac rami lentum ac ruffum exſtillant mucum inſtar Papedæ, qui ferrum tangens nigreſcit: Ad oras ſilvarum creſcit, inque planis campis circa litus.

Rubra ſpecies præcedenti albæ ſimilis eſt, ſed paullo minora gerit folia, ſubtus rubentibus venulis pertexta, quales etiam petioli ſunt, ubique glauca obducta farina, foliorum quoque color ex viridi ad fuſcum accedit colorem, uti *Ricini rubri*. Ejus rami interne albam quoque gerunt medullam inſtar Sambuci. Hujus baccæ minores ſunt illis *Ricini*, ex rotundo oblique compreſſæ, uti & capitulum oblique itidem poſitum eſt, ac binas quaſi barbulas gerit. Ejus ſpinulæ ſunt molles, breves, & vagi, ac quævis bacca externe unum alterumve obſcurum gerit ſulcum, matura in tres dehiſcit cellulas, quarum quævis nigrum continet granulum inſtar ſeminis *Coriandri*, ſed rugoſum eſt & pellicula obductum, reſtans vero baccarum caro mucoſa eſt. Granola hæc ex petiolis dependent & remanent, licet capſulæ decidant.

In

XXXVII. HOOFDSTUK.

De kleyne Taan-Boom.

TAnarius of Taan-boom noemen wy zodanige, welkers ſchorſſe gebruykt werd om alderhande netten te tanen, of een tanyte verwe te geven, waar door ze in 't zee water durabel werden, en heeft zyn naam gelyk Julius Scaliger Exercit. 325. Sect. 12. leerd van 't woord Tan, in 't Nederduitſch betekenende de groene bolſter van een Walnoot, en gemalen eyken ſchorſſe, waar mede men het leer bereyd. Ettelyke zodanige ſchorſſen hebben wy boven beſchreven, onder de Arbor rubra en Mangium, maar dewyl by de Inlanders eygentlyk twee bomen bekent zyn, die ze tot dit werk gebruyken, de eerſte tot kleene, de tweede tot groote netten, zo zullen wy die ieder in zyn Kapittel beſchryven.

Tanarius minor of kleene Taan-boom, is een gering boompje, niet veel hoger dan een heeſter, heeft ook maar een enkelde ſtam, die niet veel dikker dan een been werd, en de geheele plante heeft groote gelykeniſſe met de Ricinus, onderdeeld in witte en roode zoorte.

De witte zoorte of gemene, heeft een enkelde, dunne, en regte ſtam, in de hoogte van een Vlier-boom, weinige takken, en dezelve bekleed met een groene effene ſchorſſe, die men beſtrooyt ziet met een grys meel, dat men ook afvegen kan, gelyk aan de Ricinus.

De bladeren zyn groter, hertvormig, doch zodanig, dat ze agter geen inham hebben, behalven een kleen hoekje inwaarts, twee ſpannen breed, en een paar vingers en meer lang, met een korte ſlappe ſpitze voor aan. De jonge bladeren zyn een weinig gezaagt, maar aan de oude ziet men niets, behalven een hoekje aan 't eynde der groote aderen, yder ſtaat op een byzondere ſteel, omtrent een elle lang, rondom de takken, en zyn kruyd-achtig, van binnen hol, van buyten met diergelyk meel beſtrooyt, maar de takken en ſtam hebben van binnen een hert, gelyk 't Vlier. Deze ſtelen werden van onderen in haar blad gelaten, omtrent drie vingers van de agterkant, en verdeelen hun van daar in 7. of 9. groote ribben, die zig door 't geheele blad verſpreyden, gelyk het Arum Ægyptiacum, hun in veele mindere aderen verdeelende. De coleur der bladeren is boven zee-groen, beneden blaauw-groen, gelyk het geheele gewaſch ziet: De ſtelen hebben by haren oorſpronk aan den ſtam te wederzyden een ander kleen blaadje, als een groote ſchubbe, aan de kanten getand.

Uyt den ſchoot komen andere lange en afhangende ſtelen voort, daar aan men diergelyke ſchub-agtige blaadjes ziet, dewelke bedekken zekere blaauw-groene knopjes, boven ſpits, en de vlas-dodden gelyk, doch hebben boven op 3. uytgebreide draadjes, gelyk de Ricinus, 't welk haar bloeyzel is. Na 't afvallen der voornoemde blaadjes, ziet men derzelver knopjes, 2. 3. en 4. digt by malkander hangen aan een dun ſteeltje, doch aan de principaalſte ſteel ydel, dewelke zo groot werden als de beſiën van Ricinus, of wel zo kleen, van buyten bezet met weinige korte en weeke ſpitzen, en met witachtig meel beſtrooyd. De rype werden roodverwig, ſplyten open in drie Celletjes, daar in zo veel korls leggen, die met zulken geweld niet uitſpringen, als in de Ricinus. De gequetſte ſteelen en takken geven een taayen en roſſen ſlym, gelyk Papeda, die 't yzer rakende, ſwart wert. 't Waſt aan de randen van de boſſchen, en op vlakke Velden omtrent het ſtrand.

De roode zoorte is de voorgaande witte gelyk, of wel zo kleen van bladeren, van onderen roodagtige aderen hebbende, gelyk ook de ſtelen zyn, overal met een blaauwgroen meel bedekt, en de verwe der bladeren trekt ook uyt den groene naar 't bruyne, gelyk aan de Ricinus Ruber. De takken hebben van binnen ook wit merg, als Vlier. De beſiën blyven kleender als die van Ricinus, uyt den ronden wat ſcheef, en gedrukt, gelyk 't hooft ook ſcheef ſtaat, en twee baardekens heeft; de doorntjes zyn week, kort, en ydel, ieder beſie heeft van buyten een à twee donkere voorns, de rype ſplyten in 3. Celletjes, ieder in hebbende een ſwart korltje, als Coriander, dog rimpelig, en met een vliesken omgeven, zynde 't reſterende vleeſch van de beſiën wat ſlymerig. Deze korls blyven aan de ſteelkens hangen, al vallen de huyskens af.

Het

In ſaxoſis creſcit collibus circa caſtellum Victoriam, ubi deſerti ſunt horti, qui ſoli bene ſunt expoſiti, per aves ejus granula ſæpius in hortis projiciuntur, quæ ibi progerminant.

Nomen. Latine *Tanarius minor alba & rubra*, quod nomen derivatum eſt a vocabulo *Tan*, de quo *Jul. Scaliger*, *l. c. colorem tanatum* componit. Belgice *Taanboom de kleyne.* Malaice & Ternatice *Sama*, a quo cunctæ retium tincturæ *Samæ* vocantur. Nomen vero Amboinenſe uſitatiſſimum eſt *Hanoa*, in Lariqua *Hinan*, in Lochoea *Lama.*

Locus. In Amboina raro ſponte creſcit, potiſſimum vero in deſertis hortis, rubra hæc circa caſtellum Victoriam obcurrit ad partem Orientalem.

Uſus. Plurimum uſum præbent cortices harum arbuſcularum ad retia tingenda, præſertim ad verricula, pro majoribus enim ſufficiens quantitas conquiri nequit. Cortex hic deglubitur, aquæ incoquitur, inque illa retia bis terve macerantur, ſeu fila, e quibus retia nectuntur. Hinc ruffum contrahunt colorem *Tanyt* dictum, inque aqua marina durabilia ſunt. Inter tingendum pauxillum radicis Curcumæ additur, ac raſpatus Calappus, ut tinctura melius adhæreat: Folia ob amplitudinem ab Amboinenſibus loco mantilium adbibentur, quem in finem cunctis majoribus utuntur foliis, atque has arbuſculas circa ædes colunt, medius hujus arboris cortex cum raſura cornuum iſtorum bifidorum, quæ ex radice *Mangii Caſeolaris* excreſcunt, ac cortice *Limonis Swangi* aquæ incoctus, & propinatus illis prodeſt, qui Dyſenteria & teneſmo laborant, hujus decocti reſiduum ſupra pannum extenſum, & prolapſo inteſtino recto adplicatum, illud in locum ſuum reſtituit & confortat, eſt autem hoc malum teneſmo proprium & familiare. Ejus loco etiam adhibetur *Siri Boppar* tenerum folium cum Calappi lympha oblinitum, & calefactum iſti inponitur parti. Hunc in finem rubra potiſſimum eligitur ſpecies, alii iſtum medium trunci ſumunt corticem, ſolumque in olla bene obturata coquunt, ejusque decoctum contra Dyſenteriam bibunt, quod comprobatum ſæpe fuit remedium.

Libro primo cap. 27. de *Socco lanoſo* diximus, incolarum puerperas poſt partum duplicem bibere potum, quorum primus iſto capite deſcriptus eſt, alter autem ſequenti præparatur modo. Recipe corticem hujus *Samæ* fruticis cum cortice *Caprifici aſperæ* ſupra *cap.* 9. deſcriptæ, illos ſimul coque & puerperis propina die circiter quarto decimo vel vigeſimo poſt partum, primumque decoctum adhibe ad corpus ſiccandum & coarctandum, ſaporis gratia fruſtulum *Coelilawan* incoqui poteſt.

Het waſt op ſteenige heuvels, omtrent 't Kaſteel Victoria, daar verlatene thuynen zyn, en die wel ter Sonne ſtaan, door de Vogels werden de korls dikwils in de thuynen geſmeten, die aldaar opkomen.

Naam. *In 't Latyn* Tanarius minor alba & rubra, *geleend van 't woord* Tan, *waar van* Scaliger loc. cit. *zyn* colorem tanatum *maakt. In 't Duitſch* Taanboom, de kleyne. *Maleyts en Ternataans* Samæ, *waar van al het tanen van netten* Samæ *genaamt werd. Doch de bekenſte naam by de Amboinezen is* Hanoa, *op Larique* Hinan, *op Loboe* Lama.

Plaats. *Het waſt in Amboina weinig in 't wild, maar meeſt in verlatene thuynen, 't roode vind men omtrent 't Kaſteel Victoria, aan de Ooſtkant.*

Gebruik. *Het meeſte gebruyk is in de ſchorſſe dezer boompjes, tot het tanen van veele netten, gelyk werpnetten zyn, want tot groote netten kan men de nodige quantiteyt niet hebben. Men ſchild de baſt af, kookt die in water, en doopt de netten twee a driemaal daar in, of het garen, waar uyt men de netten maken wil. Hier door krygenze de roſſe coleur, die men tanyt noemt, en werden in zeewater durabel. Onder 't tanen doenze een weinig van de wortel Curcuma daar by, en wat geraſpte Calappus, op dat de verwe te beter houde. De bladeren werden wegens hare grootte, by de Amboinezen mede tot ſervetten gebruykt, gelykze met alle diergelyke groote bladeren doen, en tot dien eynde deze boompjes omtrent haare huyzen leyden; de middelſte ſchorſſe dezes booms, met ſchrapzel van ſplits-hoorns, uyt de wortel van* Mangium Caſeolare *waſſende, en de ſchelle van een* Lemon Swangi *in 't water gekookt en gedronken, doet goed den genen, die de Rode-loop en perſſing hebben. Het overblyfzel van deze Decoctie op een doek uytgeſpreyd en op de uytgaande agter-darm gebonden, dryft denzelven wederom te rug, en maakt hem vaſt, welk toeval in de perſſing gemeen is. Anders neemt men ook 't jonge blad van* Siri Boppar, *met Calappus-melk geſmeerd, warm gemaakt en opgeleyd; tot dit werk verkieſt men meeſt de roode zoorte, andere nemen de voorſz. middel-ſchorſſe des ſtams, koken die alleen in een pot met water, wel toegebonden, en drinken 't zelve tegens den rode-loop, zynde dikwils goed bevonden.*

In 't eerſte Boek, Kapittel 27. *van* Soccus Lanoſus, *hebben wy gezegt, dat de Inlandze Kraamvrouwen na het baren tweederley drank gebruyken, waar van de eerſte in 't zelve Kapittel beſchreven is. De tweede werd aldus toebereyd: neemt de ſchorſſe van de* Sama-*ſtruyk, met de ſchorſſe van* Caprificus aſpera, *hier boven Kapittel* 9. *beſchreven, kookt die te zamen, en geeftze de Kraamvrouwen te drinken, omtrent* 14. *of* 20. *dagen na 't baren, en gebruykt dan de eerſte drank om het lyf wederom te drogen, en te ſluyten; om beter ſmaaks wil, mag men een ſtukje* Coelilawan *daar by doen.*

Tabula Centeſima Vigeſima Prima

Ramum exhibet *Tanarii minoris.*

Ubi Lit. A. ejus *fructum maturum*, atque in tres partes dehiſcentem denotat.

De honderd een-en twintigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *kleyne Taan-Boom.*

Alwaar Lett. A. deszelfs *rype* en *opengeborſte* vrucht aanwyſt.

CAPUT TRIGESIMUM OCTAVUM.

Tanarius major. Okir.

HÆc arbor formam & altitudinem habet *Arboris rubræ* ſeu *Aycau*, quæ cortice obducitur fuſco, nigricante, & rugoſo, qui interne eſt lentus, & viſcoſus, ac vix ſemi-digitum craſſus, totusque decorticari poteſt.

Rami in multos dividuntur breves ramulos, quibus folia inſident, per bina & tria paria cruciata, horum vero extremum tribus plerumque ſimul conjunctis clauditur. Pyri foliis ſunt ſimilia, quatuor & quinque pollices longa, binos lata, vetuſtarum vero arborum ſunt minora & anguſtiora, ſuntque porro glabra, craſſa, ac vix notabilibus venulis pertexta, ad oras leviter ſerrata, ſeu plerumque obtuſe dentata.

Fructus quaterni & quini ſimul dependent forma ſemi perfectarum Uvarum parvo ex racemo, qui ſunt duri, rugoſi, & fuſci, quaſi arena conſperſi, intus duri quoque ſunt inſtar veteris Pinangæ, inque centro parvus reconditur nucleus inſtar ſeminis Catjang, ſed oblongior.

Arboris lignum ſatis ſolidum eſt, ac tignis utile; Fructus Januario in conſpectum veniunt, inque levibus creſcit ſilvis circa *Cajoe Poeti*.

Nomen. Latine *Tanarius major.* Malaice *Oebat rede*, h. e. *Pharmacum retium.* Belgice *groote Taan-boom.* Amboinice in Leytimora *Okir.*

Uſus. Arboris cortex potiſſimum in uſu eſt ad majora retia tingenda, uti ſupra in *Aycou* fuit dictum, de quo modum vide in *Arbore rubra. cap.* 41. quumque truncus tam ſæpe a cortice ſpolietur, hinc raro fructus profert.

Alia mihi demonſtrabatur arbor pro *Oebat rede* ſeu *Tanario*, quæ longas gerebat rachides, quibus rara inſidebant folia bina ſibi oppoſita, ac plerumque cruciata. Cum illis *Nani* conveniebant, atque ab utraque parte erant acuminata, ſed potiſſimum inferne, atque in ramis fere ſeſſilia erant, intenſe viridia, cinereis maculis conſperſa, cæterum glabra & fragilia, ſubrus venulis pertexta ſubtilibus, quæ plurimos formant ſinus. Quinque, ſex, & octo pollices longa ſunt, tres quatuorque digitos lata, ſaporis quodammodo ad *Aycou* accedentis: Trunci cortex externe ſordide viridis eſt & fiſſus, interne albus, ſuccoſus, mollis, ac ſiccus, ruffeſcens, ſaporis primo dulcis, dein amari & inter manducandum viſcoſus; qui magnis in fruſtis ex arbore facile divelli poteſt, ramorum vero cortex ruffus eſt. Truncus binarum ulnarum craſſitiem habet, atque ligni meditullium rubet, eſtque durum vel arduum cædenti, non tamen durabile in ædificiis, quum nimis cito coſſos generet.

Fructus Auguſto & Septembri bini tresve ſimul dependent magnitudine globuli ſclopeti, non ſphærici, ſed parum anguloſi, ac ſuperius parum umbilicati, ex cinereo virides & rugoſi, inſtar immaturorum Meſpilorum: Intus continent oſſiculum ingens & durum atque anguloſum, multisque foveis excavatum, tenui obductum carne, quæ digitis cedit, & friabilis eſt, acſi ex arena eſſet compoſita, ſaporis auſteri: Invenitur autem in via, quæ ad Sojam tendit in denſis ſilvis: Kilangenſibus *Ehe* vocatur, Sojenſes vero dicebant neutiquam eſſe Oebat rede, ſed latifolium *Nani*, quod veroſimile videtur.

Sic quoque cortex *Arboris Clypeorum* ad retia tingenda adhibetur, potiſſimum vero a Sinenſibus & peregrinis, quod meo judicio fit, quum veram Tanarium ſufficienti quantitate conquirere vel invenire nequeant, atque hic cortex hunc in finem multo præſtantior eſt illo *Mangii*, qui ſatis fortiter tingit, ſed illo laborat vitio, quod retia conſumat & perdat, ſi diu ſicca fuerint ſuſpenſa, ita ut ſupra memorata Tanarius ulterius inveſtiganda ſit, quum forte compertum erit, Leytimorenſem *Ockir* haud multum differre ab Hitoenſi *Ubel*.

Tabula Centeſima Vigeſima Secunda

Ramum exhibet *Tanarii majoris Ockir* dictæ.

CAPUT

XXXVIII. HOOFDSTUK.

De groote Taan-Boom.

DEze boom is in de gedaante en hoogte van Arbor rubra *of* Aycau, *met een bruyne, ſwartachtige, en ruyge ſchorſſe, van binnen ros, taay, en ſlymerig, ſchaars een halve vinger dik, en laat zig geheel afſchillen.*

De takken verdeelen hun in veele korte ryskens, daar aan de bladeren ſtaan, 2. en 3. paren in 't kruys, doch aan 't voorſte of uytterſte der ryskens gemeenlyk 3. by malkanderen. Zy zyn de Peere-bladeren gelyk, 4. en 5. duymen lang, twee dito breed, doch aan de oude bomen zyn ze kleender, en ſmalder; voorts zynze glad, dik, met pas kennelyke ribbetjes, en aan de kanten fyn getand, doch aan de meeſte zyn de tanden ſtomp.

De vruchten hangen 4. a 5. by malkander, in de gedaante van half volwaſſe druyven, aan een kleene tros, hard, ruyg, bruynachtig, en als met zand beſtrooyt, binnen zynze doorgaans hard, als een oude Pienang, *en in de midden een kleene korl, als een* Catjang, *doch langwerpiger.*

Het hout is redelyk maſſief, en tot timmeren bequaam, de vruchten ziet men in January, en hy waſt in de ligte boſſchen, omtrent de Cajoe Poeti.

Naam. *In 't Latyn* Tanarius major. *Op Maleyts* Oebat rede, *dat is* Pharmacum retium. *In 't Duitſch* groote Taan-boom. *Amboinſch op Leytimor* Okir.

Gebruik. *Den baſt van deze boom is meeſt in gebruyk om groote netten te tanen, gelyk boven in* Aycou *gezegt is, waar van ziet de manier in* Arbor rubra, cap. 41. *en dewyl den ſtam zo dikwils van zyn baſt berooft werd, zo komt het, dat hy zelden vruchten draagt.*

Nog een anderen boom wierd my getoond voor een Oebat rede *of Taan-boom, dewelke hadde lange ryskens, daar aan weinige bladeren ſtonden, 2. en 2. tegen malkander, en meeſt in 't kruys, zy geleken die van* Nani, *warens agter en voor toegeſpitſt, doch meeſt na agteren toe, ſchier tegen de takken aan, hoog-groen, met grauwwe plekken, anders glad en bros, van onderen met fyne adertjes doorregen, die veele bogten maken. Zy zyn lang 5. 6. en 8. duymen, drie en vier vingers breed, van ſmaak een weinig na den* Aycou *trekkende. De ſchoeſſe des ſtams is van buyten vuyl-groen, en geſcheurt, van binnen wit, zappig, week, maar ros ſtervende, van ſmaak eerſt zoet, daar na raauw, en in 't knouwen lymig, met groote ſtukken gemakkelyk van den boom af te trekken; aan de takken is ze ros, de ſtam is wel twee vademen dik, en 't hout omtrent het hert, trekt na den roden, hart om te kappen, egter niet durabel in 't bouwen, om dat het te haaſt wormſtekig word.*

De vruchten vind men in Auguſtus en September, hangende twee of drie by malkander, in de grootte van een Musquets-kogel, dog niet rond, maar wat hoekig, en voor met een Kuylsje, grauw-groen, en wat ruyg, als onrype Mispelen. Binnen leyd een groote en harde ſteen, ook hoekig, en vol kuyltjes, omgeven met een dun vleeſch, en onder de vingers bryjelig, als zand, zeer wrang van ſmaak; ſtaat op de weg van Seja in 't digte boſch, die van Kilang noemen het Ehe, *dog die van Sajn zeiden, dat dit geen* Oebat rede *was, maar een grootbladige* Nani, *het welk ook waarſchynelyk is.*

Zo werd ook den baſt van den Arbor Clypeorum *tot het tanen gebruikt, dog meeſt van de Chinezen en vreemdelingen, 't welk myns oordeels geſchiet, om dat zy den regten Taanboom in overvloed niet konnen vinden, en deze ſchorſſe in alle maniere nog beter is, dan die* Mangi Mangi, *dewelke wel treffelyk taand, maar die fouwt heeft, datze de netten opvreet, en bros maakt, alsze lang droog hangen, en de boven genoemde Taan bomen moeten nog nader onderzogt werden, wanneer men miſſchien bevinden zal, dat 't Leytimoorze* Ockir *niet veel verſchild van den Hietoeëzen* Uhel.

De Hondert twee en twintigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *groote Taan-Boom*, *Ockir* genaamt.

XXXIX.

CAPUT TRIGESIM. NONUM.

Arbor Ovigera. Ayboſſo.

ARbor Ovigera ſilveſtris penitus eſt, formam & magnitudinem gerens Jamboſæ ſilveſtris, & Jamboſæ nigræ, atque dividitur in feminam & marem.

Femina ſeu vulgatiſſima magna gerit folia, oblonge cordata, ſuperius ſenſim acuminata, novem & undecim pollices longa, ſex ſeptemve lata, inferius autem latiſſima ſunt, nec multum ſinuoſa, ubi petiolus ipſis inplantatur, prope oras ſcabra ſunt, coloris intenſe viridia, ac glabra. Foliorum petioli longi ſunt & inordinati circa ramos, ex quorum alis alii longiores excreſcunt, qui in ſummo in alios minores iterum dividuntur, quibus flores inſident puſilli, albicantes, ex octo petalis conſtantes, ac ſemi-aperti, intus flava continentes ſtamina, piſtillum vero fructus rudimentum externe obſcure viret, interne purpuraſcit, ac demum nigreſcit.

Vetuſtæ arboris folia ſex pollices longa ſunt, quatuor cum dimidio lata, junioris vero arboris quatuordecim pollices longa, ac undecim lata, inferius autem quinque coſtæ concurrunt. Quivis pedunculus in ſummo pomulum quaſi ſuſtinet, forma & magnitudine vulgaris *Jamboſæ*, ſed paulo rotundius ac magis compreſſum, externe pallidé albicans, ad pomi colorem viridem adcedens, intus concavum penitus, ac ſuperius fovea apertum, ita ut herbacea ſit pellicula, qua fructus obtegitur, in ejus autem centro brevi in petiolo verus adparet fructus, magnitudine globuli ſclopeti, qui ex rotundo parum compreſſus eſt, anguloſus, & niger, ſub exteriore autem cortice alius reconditur niger nucleus, obſcura ſeu murina obductus lanugine, atque disfracto lignoſo putamine duriuſcula in conſpectum venit medulla, ſubſtantiam habens inſtar veteris Pinangæ ſeu Nucis moſchatæ, qua compreſſa oleum exſtillat inſtar ſeminum *Ricini*. Totius fructus odor ad illum pomi adcedit vel Jamboſæ, quum incipiant putreſcere, tantaque copia ex arbore dependent fructus, ut ovis quaſi onuſta videatur; Arboris lignum eſt album, molle, ac facile aquam inbibens, ſi ad naves adhibeatur.

Mas præcedenti ſimilis eſt, ſed plerumque ſterilis, nec ullos producens fructus, ejus folia longis inſident petiolis inſtar prioris, inregularia in ramorum ſummo, ipſorumque petioli inferiori inſiguntur parti, ita ut folium ipſis inpoſitum videatur, quod quinque magnis venis diſtinguitur, nec auriculatum eſt, ſed cordiforme, ſpithamam longum, ſeptem, octo, & novem pollices latum, firmum, & glabrum, cujus apex ad latus ſemper inclinat, ſi vero arbor ſeneſcat, folia multo majora excreſcunt, hujus arboris medulla prope radices indureſcit, ac parum nigreſcit.

Nomen. Latine *Arbor Ovifera*, h. e. arbor ova gerens a fructuum forma, Amboinice *Ayboſſo*, in Hitoea *Ay Lanu Haſſo*, & *Holo Holo*.

Locus. Ambæ in planis creſcunt ſilvis haud longe a litore ſitis, in vallibus juxta fluminum ripas obcurrunt, ubi fructus in aquam procidentes in mare rapiuntur, & in litus projiciuntur, nullum vero animal illos edit, indicio noxiæ eſſe qualitatis: Femina in Hitoes ora creſcit in diſtrictu *Senalo*, Mas in litore *Aſſabudi*.

Uſus. Hæc arbor non peculiarem præbet uſum, excepto quod ex ligno aſſeres formentur ad ſuperiorem Corre Corre partem, præſertim ad puppim, quæ variis exciditur figuris, quum lignum ſit molle & leve, in aqua autem non valet. Oblongos ex illo etiam formant clypeos *Salowakkos* dictos: atque folia ob amplitudinem ab Amboinenſibus loco ferculi adhibentur: Nigrum maris cor circa radices excreſcens a Javanis ad Hæmoptoen uſurpatur, ſi cum aqua Roſarum vel ejus defectu, cum florum aqua conteratur ac propinetur, dimidia Terræ Catechu addita quantitate, ac pauxillo Nucis Moſchatæ: Arboris radix externe & interne albicat & ſicca eſt, hanc Rhizothomi Amboinenſes ſervant, quam exhibent cum Pinanga maſticatam, ſi aliquis noxios comederit Cancros, ſimileſque cibos.

Tabula

XXXIX. HOOFDSTUK.

De Eydragende-Boom.

ARbor Ovigera *is een wilde boom, in de gedaante en grootte van de wilde Jamboes-boom*, Jamboſa nigra, *verdeeld in wyfken en manneken.*

't Wyfken of meeſt bekende heeft groote bladeren, als een langwerpig hart, na voren toe allenkskens toegeſpitſt, negen en elf duymen lang, ſes en ſeven breed, en agter lopenze meeſt breed toe, zonder merkelyke kloven, alwaar den ſteel van onderen ingelaten werd, dog digt by de kant ſtyf, van verwe boog-groen, en glad. De ſtelen zyn lang, en ſtaan zonder order rondom de takken, uit welkers ſchoot al wederom andere en langere ontſpringen, en die verdelen haar in 't uitterſte alweer in andere, waar aan het bloeizel ſtaat, zynde kleene witagtige bloempjes, van agt blaadtjes gemaakt, die half geopent ſtaan, binnen met geele veſeltjes, de korl in de vrucht is van buiten donker-groen, binnen purper, 't welk zwart word.

De bladeren van een oude boom zyn ſes duimen lank, vier en een half breed, van een jonge boom veertien duimen lank, en elf breed, agter ſtooten vyf ribben te zamen, yder van dezelve draagt aan 't eynde een enkeld appeltje, in de grootte en gedaante, als een middelbare Jamboes, *dog wat ronder, en gezetter, van buiten bleekwit, en wat na den appel-groene trekkende, binnen gantſch hol, en boven met een gat of opening, zo dat het maar een kruidagtige ſchelle is, die de vrucht bergt, want in de midden op een kort ſteeltje ziet men de regte vrucht, in de grootte van een roer-kogel, dog uit den ronde wat gedrukt, hoekig, en zwart, onder 't buitenſte velletje leyd een andere zwarte korl, omgeven met duiſtere of muis-grauwe wolligheyd, en deze houtagtige ſchale gebroken zynde, ziet men een hartagtige beeſt, van ſubſtantie als oude Pinang of Note-muſchaten, dewelke gedrukt zynde, geeft olie uit, gelyk de korls van* Ricinus. *De reuk van de geheels vrucht is, als die van een appel of Jamboes, die begint te rotten, en hangen met zulken menigte aan den boom, dat hy van verre ſchynt met eyeren beladen te zyn; 't Hout is wit, week, en 't water ligt inzwelgende, als men 't aan den ſcheepsbouw gebruikt.*

Het manneken is het voorgaande gelyk, dog meeſt zonder vruchten, de bladeren ſtaan op lange ſteelen, als 't voorige, zonder ordre, aan 't voorſte der takken, en de ſteelen zyn aan de onderſte zyde van 't blad vaſt, zo dat 't blad ſchynt daar opgezet te zyn, en 't blad is met vyf groote aderen doorregen, agter zonder ooren, anderſints regt als een hert, een ſpan lank, zeven, agt, en negen duymen breed, ſtyf en glad, en de ſpitze altyd een weinig ter zyde gebogen, maar als den boom oud word, werden de bladeren veel groeter, 't hert uyt dezen boom digt by de wortel word hard, en weinig ſwart.

Naam. *In 't Latyn* Arbor Ovigera, *dat is Eydragende boom, van gedaante der vruchten. Op Amboinſch* Ay Hoſſo. *Op Hitoe* Ay Lanu Hoſſo, *en* Holo Holo.

Plaats. *Beyde waſſenze in de vlakke boſſen, die niet verre van de zeekant ſtaan, in de Valeyen waſt by langs de rivier-kanten, daar dan de vruchten in 't water vallende, voorts in zee gevoerd, en langs de ſtrand verſmeten werden, en geen gedierte wilze eeten, tot een bewys, datze geen goede hoedanigheid moeten hebben. 't Wyfken waſt op de Kuſt van Hitoe, in 't diſtrict van* Seoalo, *'t Manneken is op den ſtrand van* Aſſaboe *gemeen.*

Gebruik. *Men heeft geen zonderlyk gebruyk van dezen boom, behalven dat men uyt het hout zomtyds planken maakt, tot het bovenwerk van de Corre Corren, inzonderheid aan de agterſtevens, die men met verſcheyde figuren uytſnyd, om dat het voos en ligt is, maar in 't water deugt het niet. Men kander ook de langwerpige ſchilden,* Salowakkos *van maken, en de bladeren wegens haare grootte dienen de Amboineezen tot Tafelborden; het ſwarte hart omtrent den onderſten ſtam van het Manneken vallende, werd by de Javanen gebruykt tegen 't bloedſpouwen, het zelve met rooze-water (of by deſſelfs gebrek) met bloemwater gewreven innemende, daar by doende half zo veel* Catsjo, *en een weinig Noote Muſchaten. Zyn wortel is buyten en binnen witachtig en droog, dezelve bewaren de Amboineze Wortel-mannen, om in te geven, of met Pinang te knouwen, wanneer iemant ſchadelyke Crabben, of diergelyke koſt gegeten heeft.*

De

Tabula Centeſima Vigeſima Tertia

Ramum exhibet arboris *Oviferæ*, *floribus fructibusque* onuſtum

Ubi Litt. A. *totum* denotat *fructum*

B. Eundem *diſſectum*, ut *verus fructus* in ſitu naturali conſpiciatur.

C. *Eundem* exhibet *exemptum*.

CAPUT QUADRAGESIMUM.

Lanius. Lani.

HÆc ſpecies habetur illius arboris, quæ *Rex Amaroris*, ſeu *Soulamou*, ſupra *libr*. 2. deſcripta invenitur, cujus femina habetur, quum vero nimium inter ſeſe differant, hic peculiari capite eam deſcribere volui. Diu arbuſcula eſt humilis, ac flagellis ſuis ſæpius juxta alias adſcendit arborea, tandem vero ad Pinangæ craſſitiem excreſcit, cujus truncus anguloſus & irregularis eſt, ejus cortex ex cinereo ruſfeſcit, in ramis vero nigricat, ſiccus eſt, ac ſucco fere deſtitutus. Ex infimo cortice radices quædam deorſum ſeſe extendunt, quæ in fibrillas ſeſe dividunt, uti in Varingæ trunco id conſpicitur.

Folia ad illa Canarii quodammodo adcedunt, ſuntque ſicca, firma, a novem ad duodecim pollicea longa, ſuperius obtuſa, ſeu ſubrotunda, quatuor & quinque pollices lata, atque ſolitaria circa ramulos brevibus inſident petiolis, nervus medius utrimque protuberat, paucasque gerunt coſtas transverſales, quæ circa oras divaricant, quarum interſtitia tenuiſſimis venulis repleta ſunt.

Flores progerminant ex longo, tenui, & recto petiolo, vix culmum craſſo ac ſuperius trifido, bujus ſummo tres inſident flores ex quatuor petalis compoſiti, ad unguem fiſſi, ac parum extrorſum inflexi, coloris purpuraſcentis, qui intus repleti ſunt ſtaminulis quibusdam luteis, antheras parvas gerentibus, in quorum centro piſtillum erigitur rotundum, quod in fructum excreſcit ſimilem minori *Namnam* ſeu reni, vel inſtar ſemi-plenæ lunæ, qui inferius tenui ſulco diviſus eſt, ac planus, ſed in medio protuberans, binos cum dimidio digitos transverſales longus, binos latus, externe glaber, gilvus, tenuique pellicula tectus, mollis, & lanuginoſus, ſub qua putamen reconditur tenuibus ex fibris compoſitum, ſed craſſum, in cujus centro nucleus planus locatus eſt, qui in vetuſtis fructibus conquaſſatus ſonitum edit, ejusdem cæterum formæ, albus, & ſiccus: totus autem fructus amariſſimus eſt, eundemque fere gerit ſaporem, quem *Rex amaroris* ſeu *Soulamoe Pohon*, unde & ejus ſpecies quoque habetur. Amarities diu manibus adhæret, ſi recentes tractentur fructus. Ex trunci vertice multi breves & intricati ſurſum & deorſum incurvi excreſcunt rami, radices mentientes. Inferiores radices frequentiſſimæ ſunt & intricatæ, quarum quædam juxta & ſupra ſolum proſerpunt, inſtar *Mangiorum*.

Trunci & ramorum cortex primo ſalſus eſt, ac dein amarus. Lignum eſt pallidum, leve, & molle inſtar illius, quod *Rex amaroris* gerit, cum quo ſapore convenit, quum obſervaverim ſimilem amaritiem eſſe in radicibus, omnibusque trunci partibus, maximam vero in fructibus. Recens cæſum lignum amarum quoque ſpirat odorem, ad illum *Anticholericæ* adcedentem.

Nomen. Latine *Lanius*, juxta Hitoenſe *Lani*, Manipenſibus generali nomine *Upas* dicitur. Ternatenſibus *Onne Onne*.

Locus. In Hitoes regione obcurrit circa *Wackalam* & *Lienam*, item in *Manipa* in litore veteris *Taniwaro*, uti & in parvis *Maſſavoy* inſulis, ſemper in arenoſo ſolo circa litora. In Ternata quoque reperitur, ſed rariſſime, in litore etiam, ejusque fructus ibi adhibentur contra Choleram ſeu Upas.

Uſus. Arbuſcula eſt raro obvia, unde & paucis nota, ac primum mihi demonſtrata ab Æthiopibus Hitoenſibus. Ejus lignum ad tigna inutile eſt, fructus autem ejus excellenti pollet virtute Medica, cum vero *Soula-*

De hondert drie- en twintigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Ey-dragende Boom*, met zyn *bloemen* en *vruchten*.

Alwaar Lett. A. een *vrugt* in 't *geheel* verbeelt.

B. *Dezelve geopent*, op dat de *waare vrucht* van binnen gezien wert.

C. Is *dezelve* daar *uytgenomen* zynde.

XL. HOOFDSTUK.

De Lanie-Boom.

M*En reekent dit voor een zoorte van* Rex Amaroris, *of* Soulamou, *boven* lib. 2. *beſchreven, en houden hem voor het wyfken, dewyl hy te veel daar van verſchilt, heb ik hem hier in 't byzonder willen beſchryven. Hy blyft lang een laag boompje, en kruypt dikwils met zyne takken langs andere boomen, eyndelyk werd hy zo dik als een Pinang-boom, boekig en ongeſchikt van ſtam, met een ſchorſſe uyt den graauwen na 't roſſe trekkende, doch aan de takken ſwartachtig, droog, en zonder merkelyk zap. Uyt de onderſte ſchorſſe ſchieten eenige wortelen na beneden, die zig in vezelingen verdeelen, gelyk men aan de Varinga-ſtam ziet.*

De bladeren zyn die van de Canary eenigzints gelyk, droog, ſtyf, van 9. tot 12. duymen lang, doch voren ſtomp of rond, 4. en 5. duymen breed, en ſtaan enkelt rondom de takjes op korte voetjes, de middel-zenuwe puylt ter wederzyde uyt, en heeft weinige dwers-ribben, dewelke zig omtrent de kanten zeer verdeelen, en de tuſſen-plaatzen zyn met ſyne adertjes digt uytgeweven.

Het bloeyzel komt voort aan een lange, dunne, regte ſteel, ſchaars een ſtroo-halm dik, die zig boven in drien verdeelt, dragende ieder deel een bloem uyt vier blaadjes gemaakt, die tot beneden toe van malkander ſplyten, en een weinig na buyten omgebogen zyn, van coleur na den paarze trekkende, van binnen uytgevult met eenige geele vezeltjes, met kleene nopjes boven op, ſtaande op een rond kegeltje, waar uyt de vruchten worden, gelykende een kleene Namnam, *of nier, of als een volwaſſene nieuwe Maan, met een kleene vooren aan den buyk, plat, doch in de midden uytbuylende,* 2½ *dwers-vinger lang,* 2. *dito breed, van buyten effen, vaal, en met een dun velleken bedekt, ſagt en wolachtig in 't gevoelen, daar onder legt een dundradige, doch dikke bolſter, en in de midden een platten korl, dewelke in de oude vruchten ſchuyld, meeſt van dezelfde gedaante, wit, en droog; de gantſche vrugt is zeer bitter van ſmaak naar* Rex amaroris *of* Soulamoe Pohon *trekkende, daarom men het ook voor een zoorte daar van houd. De bitterheid blyft lang aan de handen kleven, als men de verſche vruchten handelt. Uyt den bovenſten ſtam, ziet men veele korte en verwerde takken op en neerwaarts gekromt, als of het wortelen waren. De onderſte wortelen zyn zeer veel en door malkander verwert, waar van zommige langs, en boven den grond kruypen, gelyk aan* Mangi Mangi.

De ſchorſſe van ſtam en takken is in 't eerſt brak, daar na bitter. Het hout is bleek, ligt, week, als dat van Rex amaroris, *met wien het in ſmaak overeenkomt, hoewel ik bevonden heb, dat eenderley bitterheid in de wortelen, en in alle de deelen des ſtams, doch de grootſte in de vruchten is. Het verſch gekapte hout heeft mede een bitteren reuk, na* Anticholerica *trekkende.*

Naam. *In 't Latyn* Lanius *na 't Hitoeëze* Lani, Manipees, *met een gemeene naam* Upas. *Ternataanſch* Onne Onne.

Plaats. *Men vind hem op het Landt van Hitoe, omtrent* Wackal *en* Lien: *Als mede op* Manipa, *op den ſtrand van oud* Taniwaro: *Als mede op de kleene Eylandekens van* Maſſavoy, *altyd op een zandige gront omtrent de ſtranden. In Ternaten vind men hem ook, doch zeer zelden, mede op ſtrand, en zyne vruchten gebruykenze tegens het bors of Upas.*

Gebruik. *Het is een boompje zelden te vinden, dierhalven ook nog weinig bekent, en 't is my 't eerſt van de Hitoeëzen Mooren getoont. Het hout deugt niet tot timmeren, maar de vrucht heeft een groote Medicinale kragt, 't op-*

Soulamoe conveniente ad curandos illos, qui noxium quendam adſumſerunt cibum, quod exploratum fuit in talibus hominibus, qui inprudenter venenatos ingeſſerant Boletos, hiſce primum nuclei ab alio cum Siri Pinang maſticati exhibebantur, ipſorumque ſuccus propinabatur, unde adſumptum venenum per vomitum rejiciebatur, atque tres hinc reconvaleſcebant, binæ vero feminæ peribant, vel quod nimiam comederant quantitatem, vel quod nimis ſero medicamentum hoc ipſis ſubminiſtrabatur; meo autem judicio melius fuiſſet, ſi fructus hi cum aqua eſſent contriti & propinati, ſuffocatio enim & adſtrictio per Boletos exorta per Pinangam exacerbatur. Iidem quoque Æthiopes teſtantur, præſtans eſſe remedium contra omnes venenatos piſces. Manipæ incolæ radicibus ejus ac fructibus utuntur in re Medica potiſſimum contra *Upas* ſeu Choleram, puto autem cunctas trunci partes in uſum advocari poſſe, quum eundem gerant ſaporem atque odorem. Internus nucleus ſolus adſumptus ſeceſſum atque vomitum cauſſat.

't opregte Soulamoe *gelyk in 't genezen van die geene, die eenige ſchadelyke koſt ingenomen hebben, 't welk by mynen tyd geprobeert is aan Perſoonen, die onvoorzichtig ſchadelyke Campernoelien gegeten hadden; denzelven wierden de korls eerſt door een ander met* Siri Pinang *voorgeknouwt, en het zap daar van ingegeven, dewelke het ingenomen fenyn door braking dede uytwerpen, zo datter drie van opkwamen, maar twee Vrouwen ſtierven, om datze te veel gegeten hadden, of om datze te laat de Medicyn innamen; myns oordeels haddenze beter gedaan, dezelve vruchten met water te wryven en in te geven, want het worgen, dat de Campernoelien maken, ligtelyk door Pinang vermeerdert wert. Dezelfde Mooren zeggen, dat het ook kragtig zy tegens het nuttigen van alderhande ſchadelyke Viſſchen. De Inlanders van Manipa gebruyken de vruchten en wortelen tot de Medicyne, meeſt tegens het* Upas *of hord, doch ik betrouw, dat men alle de deelen des ſtams gebruyken kan, als zynde van eenderley reuk en ſmaak. De binnenſte korl alleen genuttigt, maakt purgeren en braaken.*

Tabula Centeſima Vigeſima Quarta

Ramum exhibet *Lenii.*
Ubi Litt. A. *Inferiorem trunci* arboris hujus *partem* denotat.

De hondert vier- en twintigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Lenie-Boom.*
Alwaar Lett. A, het onderſte gedeelte van de ſtam dezes booms aanwyſt.

CAPUT QUADRAGESIMUM PRIMUM.

Palacca. Caju Palacca.

P*Alacca* altiſſima & vaſtiſſima eſt inter arbores ſilveſtres, quæ in montibus coma ſua ſupra alias ſeſe elevat, acſi ipſarum princeps eſſet.

Incomptum & inregularem gerit truncum, non tantum craſſum, ſed anguis aliiſque herbis obſeſſum, & cortice craſſo ac fiſſo obductum: Ejus folia ſunt magna & ampla, cum junioribus Pangii foliis convenientia, plerumque triangularia, & inferius rotundis auriculis donata, ubi & profunde ſinuata ſunt, ac petiolus inplantatur, qui in quinque ſexve magnas explicatur coſtas, quarum binæ maximæ nervo medio proximæ, prope ortum angulum formant, qui in vetuſtis foliis quam maxime evaneſcit. Interſtitia plurimis venulis transverſalibus completa ſunt, atque in inferiore inſuper parte foraminula adparent punctata quaſi. Folia vero ipſa novem & decem pollices longa ſunt, immo quædam pedem, ac fere tam lata, læte viridia, glabra, & flaccida: Quodvis autem petiolo inſidet longo, herbaceo, pentagono, ſique dorſum non bina exhiberet latera, quadragonus is eſſet. Ramuli, ex quibus hi petioli inordinati excreſcunt, ſed arcte ſibi juncti, tali quoque modo anguloſi ſunt, virides, molles, atque intus rubra repleti medulla: Folia ac petioli ingratum ſpirant odorem inſtar Ricini, atque recentes petioli viſcoſi quodammodo ſunt, vetuſtarum vero arborum folia multo ſunt minora, a ſeptem nempe ad novem pollices longa, integra, nec anguloſa, ac prope petiolum plana, nec ſinuoſa, ubi tres majores, ac bini minores concurrunt nervi: plurima vero ſimul inregulari modo ad ramorum extremum excreſcunt parum ſinuoſa.

Ex foliorum alis ſimplices dependent pedonculi, plurimis referti floſculis, quorum concavi calices poſt floſculorum lapſum diu ſuperſunt emarcidi.

Floſculi hi ex longis & extenſis excreſcunt racemis, qui flaveſcunt, & floſculis *Lingo* quodammodo ſimiles ſunt, ſed magis aperti & inodori, hosce longi inſequuntur fructus, ſiliquas *Cannæ fiſtulæ* fere referentes.

Arboris lignum ex craſſiſſimis conſtat fibris, & per longitudinem ſtriatum eſt, atque molle & fragile, circa terram non durabile, verum quodammodo, ſi ſiccum ſit & elevatum; Silvas amat altas in remotis montibus, ac citiſſime in incultam hanc excreſcit arborem, ſed non ſeneſcit ex communi regula, *quod cito fit*, cito

XLI. HOOFDSTUK.

Palacca-Boom.

P*Alacca is eene van de hoogſte en grootſte Woutbomen, die op de bergen gemeenlyk met zyn kruyn boven de andere uytſteekt, als of hy de heerſchappy daar over wilde hebben.*

Hy heeft een woeſte ongeſchikte ſtam, niet alleen dik, maar vol hoeken en ruygte, beneden met een grove geſcheurde ſchorſſe: De bladeren zyn groot en breed, met de jonge bladeren van Pangi *over een komende, meeſt driekantig, agter met ronde billen, en aldaar een diepe kloof makende, daar den ſteel uytgelaten word, en zig aldaar in 5. a 7. groote ribben verdeeld, waar van de 2 grootſte, die de middel-zenuwe 't naaſt zyn, by haren uytgang een hoek maken, die zig in de oude bladeren hoe langer hoe meer verlieſt. De tuſſchen-plaatzen zyn met veele dwersadertjes uytgevuld, en daar en boven aan de onderſte zyde ziet men kleene gaatjes, als of ze met ſpelden geſprikkeld waren. Zy zyn lang 9. en 10. duymen, zommige ook wel een voet, en ſchier zo breed, jeugdig-groen, glad, en ſlap. Ieder ſtaat op een lange kruydachtige ſteel, dewelke vyfkantig is, doch so de rug niet 2. kanten uytmaakte, zoude hy vierkant zyn; de takskens, daar aan deze ſtelen zonder order, en digt agter malkanderen ſtaan, zyn ook alzo gehoekt, groen, week, en van binnen met een rood merg uytgevuld. De bladeren en ſtelen hebben een onlieffelyken reuk, gelyk* Ricinus, *ook zyn de verſche ſtelen wat kleverig in 't aantaſten. Aan de oude bomen zyn de bladeren veel kleender, te weten van 7. tot 9. duymen lang, effene kanten, en zonder eenige hoeken, agter by den ſteel vlak, zonder bogt of inwyk, alwaar 3. groote, en 2. kleene zenuwen te zamen ſloten: Zy ſtaan zonder order, en veel op malkander aan 't uytterſte der takken, die nog maar een weinig hoekig zyn.*

Uyt den ſchoot der bladeren hangen enkelde ſtelen, bezet met het bovenſtaande bloeyzel, welkers holle kelkjes, na 't afvallen van de bloempjes, nog langer aan den ſteel droog blyven ſtaan.

De bloemen komen voort aan lange en uytgebreyde troſſen, zynde ligt-geel, en 't bloeyzel van Lingo *eenigſints gelyk, doch meer uytgebreyd, en zonder reuk, daar op volgen eenige lange vruchten, de houwen van* Canna fiſtula *eenigſints gelyk.*

Het hout is zeer grofdradig, in de lengte geſtreept, week en bros, omtrent de aarde ganſch niet durabel, maar eenigſints als het droog en hoog ſtaat. Zyn eygentlyke plaats is in 't hoge Wout, in 't afgelegene gebergte, hy ſchiet haaſtig op tot zulk een woeſten boom, maar komt tot geen grooten ouderdom, na den gemenen regel, quod cito

cito perit, omnes enim ejus partes ſubſtantia conſtant molli & fragili.

Aliquando etiam in hortis & vallibus progerminat, ubi ejus ſemen per aves, vel fluminum raptum delatum fuit, ſi arbor transverſaliter diſſecetur, ejus lignum ex multis ſibi ioppoſitis volvulis videtur cumpoſitum.

Nomen. Latine *Palacca*, juxta Malaicenſe *Caju Palacca*, nomen hoc gerens ab *Aroe Palacca*, qui celebris fuit rex in regione Boegenſi, acſi hæc arbor rex eſſet cæterarum arborum, unde & vocari poſſet *Rex ſilvarum.* Ternatice *Affu.* Amboinice in Leytimora *Ayloun Hoſſo.*

Locus. In Amboinæ montibus obcurrit, uti & in Moluccia, atque in Celebe. In Hitoënſibus montibus majori reperitur copia, ubi ſæpe magnum præbet Incommodum, ſi per ventos disjecta in vallibus decumbat, quod facile ipſi adcidit, atque ingenti ſuo trunco fluminum curſum probibet, unde in iſto tractu inuodationem ſæpe cauſſat.

Uſus. Ex ejus truoeo ſatis lati aſſeres & trabes formari poſſunt, quæ politæ elegantes quodammodo ſunt ob pectinum decurſum, ſed *non* niſi ad ſuperiores ædium partes adhibendæ ſunt, non vero ad ſtrata vel fulcra, uti id Amboinenſium quidam cives ſuo periculo & damno experti fuere, qui per commodam claborationem ſerræ & dolabræ adlecti fuere: Vegetativum quoque lignum eſt, ioveni enim io vallibus prolapſas arbores, quarum inferior computruerat truncus, non autem vertex, atque ubi is terram taogebat, vigebat, atque florebat ia adeo luxurioſe, acſi terræ infixus & erectus eſſet, ita ut ſioe dubio in novam excreviſſet arborem: Cæterum nullus alius hujus arboris uſus innotuit, excepta Ternatenſi ſuperſtitione, nemini ſcilicet licitum eſſe præter Oraogkayen, illisque, qui ſupra alios ſeſe elevare tentant, hos capiti vel poſt aures ioponere flores, quum ſint decerpti ex arbore, quæ eſt rex ſilvarum.

Tabula Centeſima Vigeſima Quinta

Ramum exhibet *Palacca floribus* onuſtum.
Ubi Litt. A. *folium junioris arboris* denotat.

cito fit, cito perit, *want alle zyne deelen zyn van een weeke en brooze ſubſtantie.*

Hy komt ook zomtyds in de thuynen en Valeyen op, werwaarts 't zaad door de Vogels of afloop der rivieren gebragt is; als men den boom dwers doorkapt, zo ſchynt het hout als van veele boven malkander leggende rollen gemaakt te zyn.

Naam. *In 't Latyn* Palacca, *na 't Maleytze* Caju Palacca, *dragende den naam van* Aroe Palacca, *een vermaarde Koning op 't Boegiſche land, als of dezen boom Koning wilde wezen over andere bomen, daarom men hem mogte heten* Rex ſilvarum. *Op Ternaats* Affu. *Amboinſch op Leytimor* Ayloün Hoſſo.

Plaats. *Hy is bekent in 't Amboinſche gebergte, als mede in de Moluccos en op Celebes. Op 't Hitoeëze gebergte vind men hem meer, daar hy zomtyds veel ſpoox maakt, als hy van de winden omgeworpen, in de Valeyen valt, 't welk hem ligt gebeurd, en aldaar met zyn onbeſchoften ſtronk, den loop van de rivieren ſtopt, en een groot woelen in 't omleggende land veroorzaakt.*

Gebruik. *Van den ſtam kan men wel brede planken en balken hebben, die opgeſchaaft eenige frayigheid vertonen, wegens 't lopen der kammen, maar men moet ze niet als tot bovenwerk van de huyzen gebruyken, en niet tot onderleggers of platen nemen, gelyk zommige Amboinſche Burgers met ſchade aan haare huyzen ondervonden hebben, die door de gemakkelykheid van 't zagen en kappen tot dit hout aangelokt wierden; 't is mede een levend hout, want ik heb omgevalle bomen in de Valeyen gevonden, waar van den onderſten ſtam al vergaan was, maar met de kruyn, daar hy de aarde raakte, groeyde en bloeyde hy nog zo weeldrig, als of hy over eynd ſtond. En na alle waarſchynelykheid ſtond hy een nieuwen boom te werden, anders is geen gebruyk van dezen boom tot nog toe bekend, behalven een Ternataanſe ſuperſtitie, dat niemant, dan Orangkayen, en die boven andere willen uytſteken, deze bloemen op 't hooft, of agter de ooren mogen dragen, als zynde genomen van den Koning des wouds.*

De hondert vyf- en twintigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Palacca Boom*, met zyn *bloem*:
Alwaar Lett. A. een *bladt* van een *jonge boom* aanwyſt.

CAPUT QUADRAGESIMUM SECUNDUM.

Halecus litorea. Haleky Laut.

H*Alecus* eſt arbor humilis litorea, ſæpe tantum fruteſcens, quum vero aliquando unicum modo emittat truncum, crus craſſum, qui humilis eſt, incurvus, & inclinans, hioc inter arbores quoque locari poteſt. Magnam habet adfinitatem cum *Novella* ſeu *Daun Baroe*, ita ut quidam ejus putent eſſe ſpeciem, atque hinc eam denominent. In binas dividitur ſpecies in *terreſtrem* & *litoream.*

Litorea Halecus ad arbores proxime adcedit, quum unum ac ſæpe geminum producat truncum ad viri altitudinem, ſed incurvum & ſinuoſum, atque ex ejus radicibus multi laterales excreſcunt ſurculi, unde irregularis ſæpe frutex eſt, corticem gerens glabrum & cinereum.

Folia cum illis *Daun Baroe* conveniunt, ſuntque cordiformia, & integra, quorum maxima ſex ſeptemve pollices longa ſunt, quinque ac ſex lata, plurima vero minora ſunt, coſtas gerentia laterales parallelas, ſuntque firma, ac ſubtus cinerea & rugoſa, acſi farina & arena conſperſa eſſent, quod etiam in ſuperiore parte juniorum foliorum conſpicitur juxta ipſorum coſtas. Bina ſibi ſunt obpoſita, longis inſidentia petiolis, odoris gravis & ingrati, qui ad urinam nempe vaccarum adcedit, ita ut in tranſitu hic percipiatur, & caput adgravet, præſertim ſi per ſolem folia fuerint calefacta & exaltata. Petioli porro, ramuli, & cuncti hujus arboris ſurculi rugoſi ſunt, & arena quaſi conſperſi: Ex foliorum alis longi, tenues, & ſimplices excreſcunt petioli, quibus verticillatim adcreſcunt capitula, quæ ſeſe aperiunt in floſculos muſcoſos.

Fructus

XLII. HOOFDSTUK.

De Strandt Haleck-Boom.

HAleky *is een lage ſtrand-boom, en meerendeels maar een ſtruyk, doch om dat het zomtyds met een ſtam opſchiet, in de dikte van een dye, niet hoog, krom, en overhellende, zo wil hy mede onder de bomen plaats hebben. Hy heeft ook groote gemeenſchap met de* Novella *of* Daun Baroe, *zo dat hem zommige voor een geſlagt daar van houden, en ook daar naar benoemen. Hy werd verdeeld in twee zoorten,* 1. landelyke, 2. ſtrandelyke.

De ſtrandelyke zoorte, Haleky Laut, *komt de bomen naaſt, hebbende een of twee ſtammen van een man hoog, dog krom en bogtig, en uyt de wortelen nog veele zydeſcheuten voortbrengende, en derhalven een onfatzoenelyken ſtruyk uytmakende, met een evene en graauwe ſchorſſe.*

De bladeren gelyken die van Daun Baroe, *hertvormig, met effene kanten, de grootſte zes en zeven duymen lang, vyf en zes breed, dog de meeſte zyn kleender, met paralele zyde-ribben, ſtyf, van onderen graauwachtig en ruyg, als of ze met meel en zand beſtrooyd waren, 't welk men ook ziet aan de bovenſte zyde van de jonge bladeren, langs de ribben. Zy ſtaan twee en twee tegens malkanderen, en op lange ſteelen, ſterk, en onlieflyk van reuk, te weten na koe-pis riekende, zo dat men die in 't voorbygaan gewaar werd, en 't hooft beſwaren, inzonderheid als zy door de Son verwarmt worden. De ſteelen, ryskens, en alle de uytſpruytzels zyn mede ruyg, en als met zand beſtrooyt, uyt den ſchoot der bladeren komen lange dunne, en enkelde ſteelen voort, rontom welke wervelsgewys ſtaan kleene knopjes, waar uyt kleene en moſchagtige bloempjes worden.*

De

Fructus baccæ ſunt bini ac terni ſimul dependentes uno ex petiolo, quævis autem bacca *Ricini* fructum refert, ſed multo minor eſt, glauca, ac brevibus mollibusque apicibus, ſpinulas mentientibus donata, ſuntque arena quaſi conſperſi hi fructus, & in tres partes diviſi, ut in Ricino, quarum quævis per longitudinem iterum ſulcata eſt. In tres quoque cellulas diviſi ſunt, atque in quavia nigrum, durum, & glabrum continetur oſſiculum, magnitudine Piperis albi. Arboris lignum eſt album, ſolidum, ac ſubtilis ſubſtantiæ inſtar Eboris, atque poliri poteſt, eſt autem leve & molle, fere inſtar Tiliæ noſtratis.

Floret Junio & Julio, quum & fructus excreſcunt, in media etiam creſcit regione, ſed ab hominibus ibi per ſtipites potiſſimum propagatur, lignum enim ejus quam maxime eſt vegetativum.

Nomen. Latine *Halecus Litorea.* Malaice quidam hanc vocant *Daun Capur Laut*, h. e. folium calceum litoreum, & *Daun Baru Laut*, quod nomen proprie *Novellæ litoreæ*, ſupra libro tertio deſcriptæ, competit: vulgari autem nomine Amboinenſi *Haleky Laut* & *Haleky Laun Ulu* nota eſt hæc arbor.

Locus. Contempta eſt arbor, ubivis in litoribus hisce Orientalibus obvia, raro autem ad arbuſculæ craſſitiem excreſcit, quum tam ſæpe amputetur.

Uſus. Lignum ejus aptum eſt ad opera ſcriniaria ſubtilia & puſilla, ut & ad aſſeres exciſos & elaboratos inſtar topiarii operis, quod apud nos ex Tiliæ ligno perficitur, Haleci vero lignum durius eſt & magis albicat.

Ejus rami quotidie ad hortorum palos & ſepes adhibentur, quum facillime progerminent, æque ac *Daun Baroe*, moleſtum vero eſt iis adſtare vel adſedere ob gravem & urinoſum foliorum odorem, qui incolis non obſtat. Torniones cancellos ex hoc ligno fabricare quoque norunt, raro autem ejus fruſta inveniuntur ſatis magna, niſi in deſertis locis, quum a ſervis alioquin quotidie cædatur, & a ramis defraudetur.

De vruchten zyn beſiën, met 2. en 3. by malkander hangende, op eenen ſteel, en ieder beſiё gelykt de vrucht van Ricinus, *dog veel kleender, grys-groen, met korte weeke ſpitsjes, als doorntjes bezet, en daar en boven zandig, ook in 3. verdeeld, gelyk aan* Ricinus, *en ieder deel heeft weder een voore in de lengte. Binnen zyn 3. huyskens, en in ieder huysje een ſwarte, harde, en gladde korl, in de grootte van witte peper; het hout is wit, van digte en fyne ſubſtantie, als yvoor, en laat zig glad werken, dog ligt en week, ſchier als ons Linden-hout.*

Het bloeyd in Juny en July, wanneer men ook de vruchten heeft, maar 't groeyd ook landwaard in, doch meeſt door menſchen aldaar met ſtokken geplant, want het is een ligt groeyend hout.

Naam. *In 't Latyn* Halecus Litorea. *Op Maleyts noemen 't zommige* Daun Capur Laut, *dat is kalk-blad op ſtrand, en* Daun Baru Laut, *welken naam eygentlyk aan de boven in het derde boek beſchrevene* Novella Litorea *toekomt; maar 't is meeſt bekent met den Amboinſchen naam* Haleky Laut, *en* Haleky Laun Ulu.

Plaats. *Het is een veragte boom, en op alle ſtranden van deze Ooſterſche Eylanden gemeen, dog zelden opſchietende tot de dikte van een boompje, om dat men hem zo dikwils afkapt.*

Gebruik. *Het hout is bequaam tot fyn of kleyn ſchrynwerk, of uytgehouwene plankjes en loofwerk daar van te maken, gelyk men met ons Linden-hout doed, dog* Haleky *is witter en harder.*

De takken werden dagelyks gebruykt tot thuynſtaken, en andere dunne ſtylen, daar ze dan weder uytſchieten, zo wel als de Daun Baroe, *doch 't is moeyelyk daar omtrent te ſtaan of te zitten, wegens den ſterken pis-reuk der bladeren, 't welk de Inlanders niet eens gevoelen. De Drayers konnen daar ook alderhande tralien van maken, doch vinden zelden zulke groote ſtukken, of moetenze op afgelegene plaatzen zoeken, om datze van de Slaven dagelyks gekapt, en van haar takken beroofd werden.*

Tabula Centeſima Vigeſima Sexta

Ramum exhibet *Haleci litoreæ*, quæ *Ricinocarpi* ſeu *Mercurialis* ſpecie videtur.

De hondert zes- en twintigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Strandt Halech-Boom*, welke een zoort ſchynt te zyn van de *Ricinocarpos* ofte de *Mercurialis*.

CAPUT QUADRAGESIMUM TERTIUM.

Halecus terreſtris. Haleky.

Halecus terreſtris* neutiquam inter arbores numeranda eſt, quum arbuſcula ſit humilis, ſimplicem brevemque gerens ſtipitem, qui ſeſe mox in raros rectosque dividit ramos, pedem circiter craſſos, inſtar Coryli, tres autem ejus inveniuntur ſpecies *vulgaris*, *alba*, & *rugoſa*.

Primo *Halecus vulgaris* ſimplicem & rectum gerit truncum, octo & duodecim pedes altum, ultra pedem craſſum, cortice obductum glabro, ex cinereo-fuſco, ſuccoſo, & lento, qui facile decorticari poteſt.. Ejus folia ſolitaria longiſſimis inſident pedunculis, illis Coryli ſimilia, cordiformia nempe, in longum anguſtumque apicem deſinentia, tenuiora & flaccidiora præcedentibus, ſubtus non cinerea, ſed glauca, parvis rarisque dentibus ad oras notata, qui in vetuſtioribus evaneſcunt, quinque & ſex pollices longa, excepto apice, mollia, & lanuginoſa, quales etiam ſunt petioli ac ſurculi.

Tenera folia fuſca ſunt, & quam maxime lanuginoſa ac dentata, dein ab utraque parte anguloſa ſunt ac trigona, quod in vetuſtis iterum diſparet, quæ rotundiora ſunt, multis porro coſtis pertexta ſunt, ſicca, & rugoſa, nullum peculiarem exhibentia ſaporem vel odorem inſtar Malvæ.

Ex foliorum alis tenuis ac longus progerminat petiolus, capitula ſuſtinens plurima racemoſa quaſi, Tritici grano minora, quæ in floſculos explicantur mu-

XLIII. HOOFDSTUK.

De Landt Haleky-Boom.

HAlecus tereſtris *mag geenzints onder de bomen gerekend werden, want het is een laag boompje, beneden met een enkelde ſtam, maar die zig ſtraks in weinige takken verdeeld, omtrent een been dik, gelyk onze Hazelaars; het werd verdeelt in drie zoorten, als* 1. 't gemeene, 2. 't witte, 3. 't ruige.

1. Haleky, *'t gemeene heeft een enkelde regte ſtam, acht en twaalf voeten hoog, en ruim een been dik, bekleed met een effene, uit den grauwen bruinachtige, zappige, en taye ſchorſſe, die zig ligt laat afſchillen. De* bladeren *ſtaan enkeld, op zeer lange ſteelen, die van Haſelaren gelyk, te weten, hertvormig, met een lange ſmalle ſpitſe, dunder en ſlapper, dan de vorige, van onderen niet grauw, maar blauw-groen, met kleene en wyde tandekens aan de randen, dewelke egter aan de oude meeſt vergaan, vyf en ſes duimen lang, behalven de ſpitſe, zagt en wolagtig in 't aantaſten, gelyk ook de ſteeltjes en ſcheutjes zyn.*

De jonge bladeren zyn bruin, en zeer wolagtig, merkelyk getand, daar na gewinnenze aan weer zyden een uittrekkende hoek, en worden dryzydig, dog deze hoeken verliezen hun wederom aan de oude, die ook ronder werden, voorts zynze met vele ribben doortogen, droog, en rimpelig, van geen zonderlyken reuk of ſmaak, veel na de Maluwe trekkende.

Uit den ſchoot der bladeren komt mede een dunne en large ſteel voort, daar aan kleene knopjes hangen, tros gewys agter malkander, kleender, dan gerſt, waar uit

ſcoſos, qui nihil aliud exhibent niſi brevia ſtamina cum antheris flavis, Vitis floribus ſimillimos & inodoros.

Fructus raro in conſpectum veniunt, iisdem inſidentes pedunculis hinc inde ex foliorum alis, qui vero multo breviores ſunt, quam quum flores ſuſtinerent, atque in ipſorum extremitate bina foliola excreſcunt, valvulas mentientia, inter quæ bini tresve fructus brevibus in pedunculis continentur, hi vero rotundi ſunt inſtar minorum Piperis granorum, externe rugoſi, & parvis quaſi punctulis notati, interne granum continentes parvum, rotundum, inſtar ſeminis Coriandri, ſub cujus duriuſculo putamine medulla locatur dulceſcens: Bini aliquando fructus concreſcunt petiolis inſidentes quinque pollices longis: Hujus arbuſculæ lignum ex craſſis conſtat fibris, eſtque leve & ſiccum, nec durabile, niſi poſitum ſit in locis fumo ſæpe repletis: Hujus ſepes non progerminant, uti aliarum vegetabilium arborum, ob ejus ſiccitatem, per ſemina autem ſeſe propagat.

Secundo *Halecus alba*, majora gerit folia quam præcedens, quorum multa ſunt trigona, ſubtus alba & lanuginoſa, quales & juniorum ramulorum petioli ſunt. Tenerum folium non fuſcum eſt uti in priore, ſed leviter flaveſcit: Antequam ejus flores progerminent, longum primo in conſpectum venit & acuminatum caput, ex quatuor anguſtis petalis ſeu barbulis compoſitum, uti in *Daun Baroe*, hoc ſeſe aperiens florem exhibet muſcoſum, quem fructus inſequitur, uti in præcedente.

Tertio *Halecus rugoſa* maxima gerit folia & altiſſimum truncum, ejus folia molto majora ſunt illis binarum antecedentium ſpecierum, ultra pedem nempe longa & lata, vetuſta cordiformia & rugoſa, juniora trigona, inferne & ſuperne quam maxime rugoſa & piloſa, hi vero pili hirti & ſpinuloſi ſunt, ſed facile decidui, & cutis pruritum excitant: Flores ſunt uti priorum, ſed majores, fructus inſtar Bardanæ adhærent, binis apicibus notati, & interne binis duris oſſiculis repleti, ſuntque viſcoſi, & Tsjampaccæ odorem fundunt. Ejus lignum magis durabile eſt ad Totarren ſeu tecta quam præcedentium, eſtque album, leve, & craſſis ex fibris compoſitum. Pluvioſis menſibus Junio & Julio flores ac fructus profert.

Nomen. Latine *Halecus terreſtris*: nomen Malaicenſe ignotum eſt: Amboinice *Haleky Lau muri* vel tantum *Haleky*, in Loehoea *Halery* & *Hulire*, in Leytimora a quibusdam *Appya* vocatur. Ternatice *Bauraka*, prima ſpecies cognominatur rubra ſeu *Haleky Mera*: Secunda *Haleky Poeti* ſeu alba, tertia *Haleky Daun Bezaar* ſeu latifolia.

Locus. Ubique in Amboinæ inſulis creſcit, tam in litore quam in ipſa regione, in locis ventoſis inter alias humiles arbores, & ad oras majorum ſilvarum, non autem, vel raro ſaltem, in frigidis vallibus & humidis locis, quo vero magis ſoli exponatur, & quo locus ſit ſiccior, eo minora gerit folia, immo ejus ſpecies invenitur parva rotunda & lanuginoſa gerens folia, quæ *Abutilon* putaretur eſſe, a quo tamen differt, in acutis etiam & ſaxoſis creſcit rupibus, ubi ejus radices potiſſimum denudatæ ſunt, facile quoque in hortis deſertis progerminat, Amboinenſibus *Haun* dictis.

Uſus. Prima ac tertia ſpecies ad levia ædium tecta adhibentur, non vero ad opera, quæ per longum durare oportet tempus, ac tertia potiſſimum ſpecies aptiſſima eſt, quum longiſſima exhibeat tigna, quæ primo in torum a cortice depuranda eſt, ac Soli exponenda, inque locis fumo ſæpe repletis deponenda & adhibenda, ad ſepes vero hortorum, ut progerminent, non valent; quum pereant facile hujus arboris ſtipites. Tenera primæ ſpeciei folia levem habent adſtrictionem exſiccantem, unde hæc conteruntur cum pauxillo Zingiberis contuſæ, quæ exhibent in Dyſenteria, quod vulgare eſt medicamentum apud Amboinenſes, ſed tarde operatur. Eadem hæc folia cum ſucco Limonis ſilveſtris contrita, orique puerorum inſtillata aphthas depurant, ſi inter conterendum *Arboris pinguis* folia addantur, per facilem ſeſſum alvum ſimul laxant & depurant.

Ejus cortex coctus cum *Limone Swangi*, ac propinatus exſiccat & depurat mulieres fluxu albo laborantes, ſi circa menſtrui tempus tale decoctum bibant, atque poſt illud maſticent tenera *Nuto* (quæ *Phyllitis* eſt) folia cum Pinanga.

Idem

werden kleene Moſchagtige bloempjes, daar men niets anders aan ziet, dan korte draadjes met geele nopjes, zeer gelyk 't bloeizel van Wyngaard, zonder reuk.

De vrugten ziet men zelden, voortkomende op dezelfſte ſteeltjes, hier en daar uit den ſchoot der bladeren, op dewelke van te veren 't bloeizel geſtaan heeft, dog als dan zyn de ſtelen veel korter, en op 't eynd van deze ſteeltjes ſtaan twee kleene blaadjes, als Valvulæ *of deurtjes, tuſſchen dewelke twee a drie vruchten op korte ſteeltjes ſtaan, deze vruchten zyn rond, als kleene* Peperkorls, *van buiten wat ruig, als met kleene punctjes bezet, van binnen met een rond kleen korreltje, als* Coriander, *en onder een hard-agtige ſchaal een zoetagtig merg, men ziet 'er zomtyds twee aan malkanderen waſſchen, en haar ſteelen zyn zomtyds vyf duimen lank: Het hout is grofdradig, ligt, en droog, niet durabel, of 't mogt aan rookagtige plaatzen ſtaan. De ſtylen of ſtaken daar van gemaakt, ſchieten niet uit, gelyk ander groen hout, wegens zyne droogte, dog door zyn zaad zaayd het zig ligt voort.*

2. Haleky 't witte, *heeft grooter bladeren, dan 't voorgaande, en daar onder veele met drie hoeken, van onderen wit en wolagtig, gelyk ook hare ſtelen aan de jonge takken. Het jonge blad word niet bruin, gelyk aan 't voorige, maar ligt-geel. Eer het bloeizel voortkomt, ziet men eerſt een lange ſpitze knop van vier ſmalle blaadjes of baarden gemaakt, gelyk aan de* Daun Baroe, *deze zig openende, vertoont 't Moſchagtige bloeizel, waar op de vruchten volgen, als aan 't voorgaande.*

3. Haleky 't ruige *heeft de grootſte bladeren, en de hoogſte ſtammen, de bladeren zyn veel grooter, dan aan beide de voorgaande, te weten, over een voet lank, en breed, de oude hertvormig en rimpelig, de jonge dryhoekig, van onderen en boven zeer ruig en hairig, welke hairtjes ſtekelig zyn, ligt afvallen, en op de huid een jeuken verwekken; 't Bloeizel is, als aan de voorige, dog grooter; de vruhten als kliſſen, met twee ſpitzen bezet, binnen met twee harde korls, kleverig, en rieken na de* Tsjampacca. *Het hout is durabelder tot Totarren, als andere* Haleky, *mede wit, ligt, en grofdradig. In de regen-maanden Juny en July heeft men de bloemen en vruchten.*

Naam. *In 't Latyn* Halecus terreſtris: *De Maleytſche naam is onbekend: In 't Amboins* Haleky Lau Muri, *of ſlegts* Haleky, *op Loeboe* Haiery *en* Hulire, *op Leytimor by zommige* Appya, *op Ternataans* Bauraka, *de eerſte zoorte werd bygenaamt rode of* Haleky Mera. *De tweede* Haleky Poetl *of witte, de derde* Haleky Daun Bezaar *of grootbladige.*

Plaats. *Het waſt over al in de Amboinſche Eylanden, zo wel op ſtrand, als landwaard in, op lugtige plaatzen, onder ander kreupel-boſch, en aan de randen van groote boſſchen niet of zelden, in koude valeyen, en vogtige plaatzen, hoe meer het ter Zonne ſtaat, en hoe droger de plaats is, hoe kleender bladeren 't gewind, ja men heeft een zoorte met kleene, ronde, en wolagtige bladeren, die men voor een* Abutilon *zoude aanzien, 't welk het nogtans niet is, het groeyd ook op ſcherpe koraal-klippen, daar de wortelen meeſt bloot ſtaan, en komt ligt voort in verlatene thuynen, by de Amboinezen* Haun *genaamt.*

Gebruik. *De eerſte en derde zoorte werden tot ligte Totarren of dak-Sparren gebruikt, dog tot gene werken, die durabel moeten zyn, zynde de derde zoorte wel de bequaamſte daar toe, om datze de langſte ſparren geeft, men moetze eerſt heel en al van de ſchorſſe berooven, in de Zon drogen, en dan nog aan rookagtige plaatzen gebruiken, tot thuyn-ſtaken, die men hebben wil, dat uitſchieten zullen, deugenze niet, wantze vergaan ligt. In de jonge bladeren van de eerſte zoorte is een ſagte zamentrekking, en opdroginge, dierhalven wryvenze die met een weinig kleene Gember, en gevenze te drinken in de Bloedloop, een gemeen medicyn by de Amboinſche, die dog langzaam toegaat. Dezelve bladeren met zap van wilde Lemoenen gewreven, en in de mond van de kinderen gedropen, zuiverd dezelve van de Sprouw, als men in 't wryven de bladeren van* Arbor pinguis *daar by doet, zo zuiverenze met een het lyf door een zagte kamergank.*

De ſchorſſe gekookt met Lemnn Swangi, *en die gedronken, droogt en zuivert de vrouwen, die met de witte vloet gequelt zyn, als zy het drinken tegens den tyd haarer reyniginge, en na dezelve eeten de jonge bladeren van* Nute *te zamen met* Pinang *geknouwt.*

Het

Idem quoque decoctum virorum Gonorrhæam curat, ſi bis de die ejus cyathus bibatur, uti & illos, qui Nepbritide laborant, perinæum vero inliniendum eſt eodem Limonis ſucco, & contritis carbonibus *funis muſarii*, ſeu fungi *Biobio* dicti, qui Lycoperdi ſpecies eſt, Chirurgis Boviſta dicta:

Ejus cortex exſiccari poteſt, inque ciſtis ſervari ad uſum, hic enim aquæ incoctus cum pauxillo Cinamoni, Liqueritiæ, Cubebarum, & Cumini, optimum præbet gargariſma in tonſillis tumentibus & uvula prolapſa, immo licet os & fauces exulceratæ eſſent, ſi enim tepide hocce gargariſetur, optime depurat & cito exſiccat ulcera, quod ſæpius exploratum eſt.

Ad omnes hos uſus medicos prima ſeu fuſca ſpecies eligenda eſt, quæ rarior eſt binis aliis ſpeciebus.

Het voornoemde decoctum van de ſchorſſe en Lemon Swangi *geneeſt ook de Gonorrhea in de mannen, dagelyks tweemaal een kopje vol daar van gedronken, als mede die gene, die met 't Graveel gequeld zyn, dog het perinæum moet men ſmeeren met het zelve Lemoen-zap, en gewreven kolen van* funis muſarius, *of een* fungus Biobio *genaamt, zynde een zoorte van* Boebenviſt, *by de Chirurgyns* Boviſt *genaamt.*

De ſchorſſe kan men drogen, en in bondeltjes bewaren tot gebruik, want dezelve in water gekookt, met een weinig Caneel, en Zoethout, Cubeben, en Comyn, geeft een koſtelyk gorgel-water in de geſwolle amandelen, en 't vallen van den huyg, ja al ware mond en keel daar by verſeerd, want lauw daar mede gegorgelt, zuivert en droogt haaſtig op, zynde meermaals goed bevonden.

Tot alle deze medicinale gebruiken moet men de eerſte of bruyne zoorte verkiezen, dewelke weiniger te vinden is, dan de twee andere.

Tabula Centeſima Vigeſima Septima.

Ramum exhibet *Haleci terreſtris*,
Ubi per Litt. A ramulus albæ ſpeciei denotatur.

De hondert ſeven en twintigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Landt Halehy-Boom*.
Alwaar door Lett. A een Takje van de *witte zoort* aangewezen werd.

CAPUT QUADRAGESIMUM QUARTUM.

Clypcaria maritima. Kellor Laut.

HÆc arbor mixtam gerit formam ex ligno murenæ, libro quarto deſcripto, Clypearia, & Turio, potiſſimum vero ex Moringa compoſitam, quod ejus nomen denotat. Arbor craſſitiem & altitudinem habet *Clypeariæ* vulgaris, ejus autem coma non ita ample extenditur. Hujus lignum eſt album, molle, & inutile. Ramorum cortex ex cinereo & fuſco variegatus eſt, racbidum vero viridis, in ramis ramuli alternati ſunt & inordinati, mollibus ex geniculis provenientes: Hiſce pinnæ folioſæ per quatuor vel quinque paria oppoſita inſident, quæ in inferioribus pinnis quinque gerunt foliorum paria, in ſuperioribus octo, quæ vix digiti articulum longa ſunt, minora digitum transverſalem, ſuperne obtuſa, & ſubrotunda, quædam vero ſuperius latiora ſunt, melius illa Turii quam Moringæ referentia, nullis plerumque coſtis donata, glabra, & firma. Fructus ſunt ſiliquæ longæ & tenues. In planis creſcit litoribus in ſinu Amboinenſi, ſed vix nota eſt.

Nomen. Latine *Clypearia maritima.* Malaiee *Kellor Laut*, Amboinice *Siælaut*, & *Ayſielo.*

Uſus. Nulli inſervit uſui, niſi quod ejus cortex loco ſaponis adhibeatur ad depurandas & eluendas veſtes. Plura de hac arbore vide ſupra *libro quarto* in capite *Ligni Mureni* ſeu *Murini.*

Rumphius in *Adpendice* hæc adnotavit.

Adtendendum eſt, ne error committatur, quod Amboinenſes hanc confundere ſoleant arborem cum *ligno Murino* ſeu *Aymalaba* ſupra *libr.* 4. deſcripto, ob foliorum ſimilitudinem, ſic quoque diſtinguenda hæc eſt a *Kellor Goenong*, ſeu *Clypearia rubra* ſupra deſcripta.

XLIV. HOOFDSTUK.

De Strandt Kellor-Boom.

D*Ezen boom draagt een gemengde fatzoen van het* lignum murenæ, *in het vierde boek beſchreven,* Clypearia *en* Turi, *maar meeſt van* Kellor, *gelyk de gemeene naam mede brengt. De boom is in de dikte, en hoogte van de gemeene* Clypearia, *dog breyd de kruin haar zo verre niet uit. Het hout is wit, week, en ondeugend. De ſchorſſe der takken is uit den grauwen en bruinen gemengt, aan de ryskens groen, aan de takken ſtaan de telgen, of dunder takskens over dwers, en zonder order, op weke knien: Aan dezelve ſtaan de blad-dragende ryskens, met vier of vyf paren, regt tegens malkander, aan de agterſte ſteeltjes vyf, aan de voorſte acht paren, deze zyn ſchaars een lid van een vinger lank, een pink breed, voor ſtomp en rond, dog zommige zyn voor breeder, dan agter, beter na die van* Turi, *dan* Kellor *gelykende, meeſt zonder ribben, glad, en ſtyf. De vruchten zyn lange, dunne houwen. Hy waſt op vlakke ſtranden, in den Amboinſchen Inham, dog is weinig bekent.*

Naam. *In 't Latyn* Clypearia maritima. *Op Maleyts* Kellor Laut, *op Amboins* Siælaut, *en* Ayſielo.

Gebruik. *Hy dient tot niets, als dat men de ſchorſſe gebruikt, in plaats van zeep, tot 't waſſchen der klederen. Ziet hier van meer boven* lib. 4. *in 't Capittel van* Lignum Murenæ *of* Murinum.

Rumphius heeft in het *Aanhangzel* dit'er neergeſtelt:

Hier ſtaat op te letten om geen abuys te begaan, dat de Amboinezen dezen boom vermengen met Lignum Murinum *of* Aymalaha *boven* lib. 4. *beſchreven, wegens de gelykheid der bladeren, zo moet men hem ook onderſcheyden van* Kellor Goenong *of* Clypearia rubra, *hier boven beſchreven.*

CAPUT QUADRAGESIMUM QUINTUM.

Solulus arbor. Roraco.

HÆc arbor commune gerit nomen cum frutice quodam flagelloſo litoreo, *Solulo* dicto; eſt autem hæc perfecta arbor, licet non craſſior ſit crure, ejusque truncus obductus eſt cortice fuſco & ſuccoſo. Hujus coma anguſta eſt & inordinata, in breves ramos diviſa, qui in plures iterum breves dividuntur rachides, quæ binæ ternæve ſimul excreſcunt, & in minores laterales iterum dividuntur. Folia eum illis Turii conveniunt, ſed ſunt minora, & anguſtiora, digiti articulum nempe longa, minorem digitum lata, ſuperius obtuſa, brevique & acuto apice donata, oris deorſum flexis ac ſine coſtis, nervus autem medius inferne maxime protuberat, alternata vero locantur, ſeptem & octo paria ab utraque rachidis parte cum inpari extremo, quod & maximum eſt, ſunt autem ſuperne glabra & læte viridia, inferne glauca, ſaporis fatui & herbacei, ſi rami abrumpantur, odorem fundunt quaſi fabaceum.

Flores illis Fabarum vel Catjang ſimiles ſunt, puſilli, & albi. Fructus plerumque gemini ſimul dependent peculiari ex petiolo, digitum longi, immo breviores, ſemi digitum lati, inſtar corniculi incurvati, plani, & per longitudinem parum ſulcati ſeu rugoſi, quorum quidam ſimplices, alii duplices videntur, anguſto collo ſibi juncti, quævis autem pars hujus unum alterumque continet oſſiculum, oblongum, & planum, fere inſtar fabarum Sinenſium, ſed minus, primo album, dein fuſcum. Hæc arbor per ſtipites propagari poteſt.

Nomen. Latine *Solulus arbor.* Malaice *Solulo Pohon*, ac tantummodo *Solulo*, Ternatice *Roraco*, quo nomine maxime nota eſt.

Locus. In Amboina exotica eſt, una tamen alterave circa ædes obcurrit plantata, & uti dicitur, ex Ternata primum translata, in boreali Ceramæ plaga icidem invenitur.

Uſus. Licet ejus folia herbacea ſint & ita ſapiant, ad cibum tamen raro vel non adhibentur, ex hiſce vero decoctum præparatur, vel in aqua tantum conteruntur & propinantur ad Amboinenſium variolas expellendas, quibus contrita folia externe etiam inponuntur. Expertum quoque eſt puerum ex arboris lapſu brachium fregiſſe, cui hæc folia arcte adligata illud curarunt, unde ipſis virtus tribuitur luxatos & fractos artus curandi. Alii corticis decoctum præparant, quod propinant contra Beriberi ſeu Paralyſin Indicam.

XLV. HOOFDSTUK.

De Solulus-Boom.

DEzen boom heeft een gemeenen naam met een kruypende ſtrand-beeſter Solulo *genaamt; het werd een formeele boom, hoewel niet dikker dan een dye, en den ſtam is bekleet met een bruinagtige zappige ſchorſſe. De kruin is ſmal, onordentlyk, in korte takken verdeelt, en dezelve wederom in veele korte ryskens, dewelke met twee en drie by malkander ſtaan, en al wederom in zyde takjes verdeelt. De bladeren gelyken die van* Turi, *dog zyn kleender, en ſmalder, te weten een lid van een vinger lank, en een pink breed, van voren ſtomp toelopende met een kort, ſtyf ſpitsje, met de randen neerwaarts gebogen, en zonder kennelyke ribben, dog de middel-zenuwe buylt beneden ver uit, verwiſſelt tegens malkander ſtaande, met zeven en acht paaren aan een rysken, en een voor uit alleen, 't welk ook het grootſte is, boven glad, en regt groen, van onderen blauwagtig, ſmets en moeskruidagtig, en ſmeerig van ſmaak, in 't afbreeken van de takken werd men ook een boonen reuk gewaar.*

Het bloeizel is als dat van boonen of Catjang, kleen, en wit. De vruchten hangen gemeenlyk twee by malkander, dog ieder op een byzondere ſteel, een vinger lank en minder, een halve vinger breed, wat krom als een hoorntje, plat, en in de lengte wat gevoorent of rimpelig, zommige zyn enkeld, andere als dubbeld, met een ſmalle hals aan malkander hangende, en ieder deel verbergt een of twee boonen. Dezelve zyn lankwerpig, en plat, ſchier als Sineeze boonen, dog kleender, eerſt wit, daar na bruin. Dezen boom laat zig met takken verplanten.

Naam. *In 't Latyn* Solulus arbor. *Op Maleyts* Solulo Pohon, *en ſlegts* Solulo, *op Ternataans* Roraco, *met welken naam hy meeſt bekend is.*

Plaats. *Hy is in Amboina vreemd, hier en daar vind men hem by de huizen geplant, zo men zegt eerſt uit Ternaten aangebragt, dog op de Noord-zyde van Ceram werd hy ook gevonden.*

Gebruik. *Hoewel de bladeren moeskruydagtig ſmaken, zo werd het egter tot de koſt niet of weinig gebruikt, maar van de bladeren makenze een decoctie, of wryvenze ſlegts in water, en gevenze te drinken, om de Amboinſche pokken ter degen te doen uitſlaan, waar op men dan de gewrevene bladeren van buiten legt. Nog heeft men een experiment, dat een jonge door 't vallen van een boom zyn arm gebroken hebbende, door 't ſtyf opbinden van de gewreve bladeren genezen is, daarom hem de kragten toegeſchreven werden, om de verſtuytte en gebrokene leden te genezen. Andere maken een decoctie van de ſchorſſe, en geven die te drinken tegens de Beriberi, of Ooſt-Indiſche lammigheid.*

Tabula Centeſima Vigeſima Octava

Ramum exhibet *Soluli*, quæ Parkinſoniæ ſpecies videtur.

De Hondert acht en twintigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Solulus-Boom*, welke tot het geſlagt van de *Parkinſonia* ſchynt te behooren.

CAPUT XLVI.

CAPUT QUADRAGESIMUM SEXTUM.

Arbor Radulifera. Caju Baroedan.

HÆc alta eſt arbor, truncum gerens rectum, glabro cortice obductum, cjus folia bina ſibi ſunt obpoſita, breviſſimis petiolis inſidentia, tres, quatuorque pollices longa, binos lata, glabra, & integra, nec nervus magnus directe per medium tranſit.

Flores longis & amplis dependent ex racemis uti Mangæ, odorati itidem. Fructus ſemi-perfectum refert Cucumerem, quinque & ſex pollices longus, in quinque cellulas diviſus, unde & pentagonus eſt, externe autem punctulis notatus eſt inſtar Durionis, multo autem brevioribus nec pungentibus, interne rubet, ac pauca medulla repletus eſt, ſique dehiſcat, quævis ex quinque partibus quatuor ſeptis ſeu pelliculis per longitudinem diſtincta eſt, quorum bina exteriora fortiſſima ſunt ſepta, uti in vetuſtis Durionibus, quæ putamini extremo adnectuntur, bina vero interiora molles ſunt pelliculæ, quarum quævis compoſita eſt ex tribus magnis & planis ſquamis laxe ſibi adcumbentibus, quæ ſemina videntur eſſe. Quævis enim ſquama intus continet molle & viſcoſum oſſiculum inſtar ſeminis Melonis, quod in bina foliola diviſibile eſt, quæ in medio umbilico ſibi adhærent, Durionis fœtorem ſpirant hi fructus.

In medio autem binorum mollium ſeptorum alius nucleus locatus eſt, digitum longus & latus, formam gerens ſemi-perfectæ lunæ, vel inſtar quorundam incurvorum pectinum, in interna parte acutus & tenuis, juxta dorſum craſſus & rotundus. Sub externo tenui cortice friabilis reconditur ſubſtantia inſtar Suberis humidi, ſeu uti his in regionibus inſtar *Gabbe Gabbe*, quæ nullum Durionis odorem habet, & pallide fuſca eſt externe.

Totus fructus facile in quinque dehiſcit partes diu ſibi invicem adhærentes, interna autem ſubſtantia facile prolabitur, reſtantibus quinque quaſi cymbis.

Decembri floret, ſique fructus matureſcant, in arbore ingentes conſpiciuntur Erucæ, ſeu piloſi vermes, digitum circiter craſſi, coloris flavi, qui folia & fructus depaſcuntur, ita ut arbor ſit nuda, & hiſce vermibus quaſi tecta; Ejus lignum ad tigna adhibetur, nec facile coſſos generat.

Nomen. Latine *Arbor Radulifera.* Malaice *Caju Baroedan*, juxta Hitoenſe, & Amboinenſe, quod radulæ arborem denotat, quum quævis quinque partium fructus radulam referat, ejusque loco aliquando uſurpetur. In Loehoea *Saſacke Seby*, quod Malaice *Baroedan Alea*, ſeu Zingiberis radulam denotat. Ejus eruca ſpecialiter vocatur *Ulit Alut*, h. e. ſacci vermis ab ejus forma rotunda.

Locus. Hæc eſt arbor raro obvia, potiſſimum vero in Hitoes ora invenitur, ipſique obpoſita parva Cerama.

Uſus. Vetuſtorum truncorum lignum palis inſervit & tignis: Ex ſpinoſis fructus partibus radulæ formantur, quibus cunctæ molles radices, uti Zingiberis, Curcumæ, ſimiliumque comminuuntur, natura enim hiſce ſtupidis hominibus quam maxime favet, ſubpeditando plurima inſtrumenta, quæ quotidianum ad uſum ipſis ſunt neceſſaria, nec tamen fabricare norunt: Quum vero hæc arbor adeo rara ſit, hinc natura illis aliam quoque conceſſit rapſulam, quæ dendritis eſt in mari ubique obvia, quæ alio in loco inter marina a nobis deſcripta eſt ſub nomine *Fungi Saxei.*

Pinguis porro vermis ſeu Eruca Amboinenſibus in deliciis eſt, quem deglubiunt, ejusque inteſtina abjiciunt, ac verruculo perforant, atque tali modo toſtum edunt, inſtar butyri enim pinguis eſt, hic vero cibus adeo nauſeoſus eſt, ut nemo ipſum deſideraret, niſi qui ipſi ſit adſuetus: Hoc autem malum quoque patitur quotannis *Cananga* frugifera, ejus vero Erucæ horrendæ ſunt, ac pilis hirtæ, ex nigro & luteo maculatæ, nec edules; ita ut licet *Radulifera* nullum alium præberet uſum, hic tamen locum mereretur, quum ſingulare ſubpetat exemplum Erucæ edulis.

Tabula Centeſima Vigeſima Nona

Ramum exhibet *Raduliferæ fructibus* onuſtæ.

CAPUT

XLVI. HOOFDSTUK.

De Raſp-Boom.

D*It is een hoogen boom, met een regten ſtam, en effene ſchorſſe, de bladeren ſtaan twee en twee tegens malkander, op zeer korte ſteelen, drie en vier duimen lank, twee dito breed, effen, en glad, de groote ribben gaan niet regt door de midden.*

Het bloeizel hangt aan lange en wyde troſſen, gelyk aan de Mangas, ook wat riekende. De vrucht is als een half volwaſſe Comcommer, vyf en zes duymen lank, in vyf ladekens verdeelt, en dierhalven ook vyfhoekig, van buiten isze met punctjes bezet, gelyk een Doerioon, *dog veel korter, en niet ſtekende, van binnen rood, met eenig merg gevult, en alsze open berſten, zo ziet men ieder van de vyf deelen met vier ſcheyds mueren of velletjes, in de lengte afgedeelt, waar van de twee buitenſte ſtyve wanden zyn, gelyk aan de oude Doerioenen, en aan de buitenſte ſchaal vaſt, de twee binnenſte zyn weeke velletjes, ieder gemaakt van drie groote en platte ſchubben los tegens malkander aanleggende, waarin ſchynt dat de zaad-kragt ſteekt, want ieder ſchubbe heeft van binnen een weeke kleverige korrel, als Meloen-zaad, die zig in twee blaadjes laat verdeelen, in de midden met een naveltje aan malkander hangende, en hebben den reuk van Doerioens.*

In de midden tuſſchen de twee weeke ſcheyd-vellekens legt nog een korrel, een vinger lank, en een breed, in de gedaante van een ſtaande halve Maan, of van zommige kromme Cammetjes, aan de binnen zyde ſcherp, en dun, langs de rugge dik, en rond. Onder de buytenſte dunne ſchorſſe of korſt, legt een brokkelige ſubſtantie, als natte kork, of hier te land Gabbe Gabbe, *niets na Doerioens riekende, van buiten ligt-bruin.*

De geheele vrucht berſt ligt open in vyf deelen, die lang aan malkander hangen blyven, maar 't binnenſte valt ligt uit, en dan blyven vyf ſchuytjes over.

Zy bloeyen in December, als de vruchten ryp zyn, zo komen aan die boom groote Rupzen, of hairige Wormen, omtrent een vinger dik, geel van coleur, die de bladeren en vruchten afeeten, zo dat den boom als dan kaal ſtaat, en met deze Wormen bedekt is; Zyn hout is mede tot timmeren gebruikelyk, en redelyk vry van den Worm.

Naam. *In 't Latyn* Arbor Radulifera. *Op Maleyts* Caju Baroedan, *na 't Hitoeës, Amboinees, dat is Raspe-boom, om dat ieder van de vyf deelen des vruchts een Raspe gelykt, en daar toe ook eenigzints gebruykelyk is. Op Loeboe* Saſacke Schy, *dat is in 't Maleyts* Baroedan Alcu, *of Gember-raspe. De Rupze hiet in 't byzonder* Ulit Alut, *dat is ſak-Worm, van zyn ronde gedaante.*

Plaats. *Dit is een boom, die weynig gevonden werd, meeſt op de kuſt van Hietoe, en tegen over op kleen Ceram.*

Gebruik. *Het hout van de oude ſtammen dient tot ſtylen en timmer-hout: Uyt de ſteekelige deelen des vruchts maakt men Raspen, om alderhande weeke wortelen, als Gember, Curcuma, &c. kleen te maken, want de natuur is deze botte Inlanders zeer dienſtig, in 't verſchaffen van veelderhande gereetſchappen, die zy in de dagelykze huyshouding van noden hebben, en echter niet maken konnen. Dog om dat deze boom zo raar is, heeft hun de natuur nog een andere Raspe gemaakt, zynde een ſteen overal in Zee te vinden, en by ons elders beſchreven onder de zee-gewaſſen, met den naam van* Fungus Saxeus.

Voorts zyn de vette Rupzen aan den boom zittende by de Amboinezen een lekkernye, die dezelve overſtropen, 't ingewand wegwerpen, aan een ſpit ſteken, braden, en zo eeten, want zy zyn zo vet als boter, dog deze koſt is zo afzienlyk, datze niemant eeten zal, die daar niet aangewend is; Diergelyke plage komt jaarlyks den Cananga-boom *mede over, als hy vruchten draagt, dog diens Rupzen zyn leelyk, hairig, met ſwart en geel beſpikkelt, en niet eetbaar; En al had men geen ander gebruik van deze* Radulifera, *zo verdiendt zy al evenwel hier plaats, om datze een byzonder voorbeeldt is van eetbare Rupzen.*

De Hondert negen en twintigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Raſp-Boom* met zyn *vruchten.*

XLVII.

CAPUT QUADRAGESIMUM SEPTIMUM.

Folium intinctus. Daun Salam.

HÆe arbor potiſſimum fruteſcit, aliquando autem arbuſcula eſt crus craſſa, quumque præterea ad arboris rubræ ſeu Aycou genus pertinere videatur, inter arbores eam locare voluimus.

Plerumque itaque fruteſcit inſtar Guajavi ſilveſtris, cujus truncus pedem craſſus eſt, qui rachides emittit rectas & graciles, cortice glabro & fuſco obductas. Harum folia ample ſunt extenſa, bina ſibi obpoſita, brevibus petiolis inſidentia, unde & ſibi quaſi adcumbunt, ſuntque minora & anguſtiora, quam in ulla alia *Aycau* ſpecie, tres quatuorve pollices longa, binos lata, ſuperius acuminata, & integra, multæ autem coſtæ transverſales ad oras in ſinus excurrunt, uti in reliquis Aycau ſpeciebus, folia autem ſuperne intenſe ſunt viridia, inferne pallide virentia, ſaporis aciduli, odoris gravis, qui incolis aromaticus habetur.

Flos oblongo inſidet capitulo, flores referens Jamboſæ albæ vel Guajavi, minor vero eſt, plurimisque ſtaminibus gaudet, huic fructus ſubcreſcit more Jamboſarum vel Caryophyllorum, magnitudine ovi Columbini, qui albus eſt, & ab uno latere compreſſus ac planus, ſuperne coronula umbilicatus, inſtar Jamboſæ, ſaporis aciduli, intusque ingens continet oſſiculum rugoſum. Optime hic fructus illam Jamboſæ ſilveſtris ſpeciem refert, quæ *Jambu Sakkelăt* dicitur, ſed non edulis eſt. Ejus lignum illi *Aycau* ſimillimum eſt, ſed durius, & tenuioris ſubſtantiæ, attamen tignis non inſervit.

In campis creſcit planis & in levibus ſilvis copioſe circa caſtellum *Victoriam*, ejus fructus Junio obſervantur.

Nomen. Latine *Folium intinctus*, juxta Malaienſe *Daun Salam*, h. e. intinctus folium a ſubſequenti ejus uſu, Amboinice in Leytimora *Kepa*. Quidam illam vocant *Aycau tuba*, quum ejus folia ſubtus glauca ſint uti in *Tuba ſterili*, re vera autem nil aliud eſt quam *Aycau fruteſcens*.

Uſus. Quum ejus folia acidulum Indis gratum ſaporem gerant, hinc carni & piſcibus incoquuntur, ut juri gratum concilient acorem cum levi adſtrictione; unde & nautæ in faſciculos hæc collecta ſecum ducunt, immo ex Java in Amboinam illa deducunt, quum ipſis ignotum ſit hic quoque occurrere, talia acidula condimenta & intinctus ipſis ſalutares habentur in mari, atque hinc nomen obtinuit arbor. Stupidis vero Amboinenſibus nullo ſunt in uſu, atque Malaienſes quidam mihi indicarunt in Java quoque creſcere, ibique jucundioris eſſe ſaporis Amboinenſibus: Lignum vero ipſis aliquando inſervit pro manubriis inſtrumentorum, quum durum & ſolidum ſit inſtar Caryophylli ſilveſtris. Arboris cortex ab Amboinenſibus adhibetur ad Papedam coquendam, unde & inter Oebat *Papeda* numeratur.

Hitoenſes hanc habent *Aycau Boppo* ſpeciem, cujus vulgaris ſeu latifolia ſupra *libr.* 4 *cap.* 40. deſcribitur, ejusque altera ſeu anguſtifolia hæc *Daun Salam* habetur.

Rumphii Adpendix hisce aucta eſt.

Vera Daun Salam Bataviâ Ao. 1693. adlata, inque horto meo adulta, foliis cum ſuperiore conveniebat Amboinenſi, ejus enim folia late diſtabant in ordines ſibi obpoſita & fere ſeſſilia, formæ ſupra deſcriptæ; junioris vero arbuſculæ ſex ſeptemve pollices longa erant, ipſorumque venulæ juxta oras in ſinus concurrebant, ſaporis parum aciduli, haud tamen adeo gratum exhibebant ſaporem, licet in Java tenera folia inſtar *Ulang Ulang* cruda edantur, ac forte inde etiam Baleyenſibus dicitur *Jangang Ulang*.

Fructus illos *Jambolanæ* ſeu *Djuet* referunt, ſunt vero minores & rotundiores, ſaporis aciduli & adſtringentis.

Hujus

XLVII. HOOFDSTUK.

Het Indoop-bladt.

DIt is meeſtendeel een heeſter, doch werd zomtyds een boompje van een dye dik, en om dat 't daar en boven onder de geſlagten van Arbor rubra *of* Aycou *ſchynt te behoren, zo hebben wy hem plaatze onder de bomen gegeven.*

Het blyft dan meeſt een heeſter, gelyk de wilde Gujavos, met een ſtam van een been dik, regte en ranke ryskens, een effene en bruyn-roſſe ſchorſſe. De bladeren ſtaan wyd, en altyd 2. en 2. tegen malkander, op korte ſteeltjes, die dezelve na malkander buygen, kleender en ſmalder, als aan een ander geſlagt van Aycou, 3. en 4. duymen lang, 2. dito breed, na voren toegeſpitſt, met effene kanten, veele dwers-ribben lopen met bogen aan de kanten te zamen, gelyk aan alle Aycaus *te zien is, boven loot-groen, onder bleek-groen, van ſmaak zuuragtig, en wat ſterk van reuk, het welk de Inlanders voor Aromaticq houden.*

De bloem ſtaat op een langwerpig knopje, en gelykt de witte Jamboezen of Gujavos, doch is kleender en digter van draden, daar onder groeyt de vrucht, op de manier als de Jamboezen of Nagelen groeyen, in de grootte van een duyven-ey, wit, en aan de eene zyde een weinig plat, boven met een kroontje of navel, gelyk de Jamboezen, van ſmaak zuurachtig, van binnen met een groote gerimpelde ſteen. Zy gelyken zeer na die zoort van wilde Jamboezen, die men Jambu Sakkelăt *noemd, doch zyn niet eetbaar. Zyn hout is de* Aycau *gelyk, doch wat harder en fynder van ſtof, echter tot 't timmeren niet gebruykelyk.*

Het waſt op vlakke velden, en in kreupel-boſſchen, veel omtrent 't Kaſteel Victoria, de vruchten ziet men in Juny.

Naam. *In 't Latyn* Foliom intinctus, *na 't Maleytſche* Daum Salam, *dat is blad des indoops, van zyn volgende gebruyk. Amboins op Leytimor* Kepa. *Zommige noemen 't* Aycau tuha, *om dat de bladeren van onderen groen-blaauw zyn, gelyk aan de* Tuba ſterilis, *en 't is in der daat anders niet, dan een heeſteragtige* Aycau.

Gebruik. *Dewyl deze bladeren van een rynſche, en by de Indianen aangename ſmaak zyn, zo werdenze gebruykt by vleeſch en viſch te koken, om het zap een aangename zuurte te geeven, met een kleene zamentrekking, daarom voerenze de Zeevarende met bosjes by hun, ja brengenze zelfs van Java in Amboina, dewylze niet weten, datze hier ook vallen; diergelyke zuure zauce en dopinge houdenze gezont op zee, en daar van hebben de bladeren haren naam. By de botte Amboinezen zynze in geen gebruyk, ook verklaarden my eenige Maleyers, dat die op Java waſſen aangenamer van ſmaak zyn dan de Amboinezen, alleenlyk dient hun 't hout, zomtyds tot ſtelen aan gereetſchappen, om dat het hard en ſtyf is, gelyk 't wilde Nagel hout. De ſchorſſe werd by de Amboinezen gebruykt in 't koken van de Papeda, en daarom ook onder de* Oebat Papeda *geteld.*

De Hitoeëzen houden 't voor een Aycan Boppo, *waar van 't gemeene of breedbladige boven in 't 4. Boek, Kapittel 40. beſchreeven is, en voor 't tweede of ſmalbladige houdenze dit* Daun Salam.

Het Aanhangzel *van* Rumphius *is hier mede vermeerdert.*

Het opregte Daun Salam *van Batavia Ao.* 1693. *gebragt, en in myn thuyn opgeſchoten, quam in bladeren meeſt overeen met het bovenſtaande Amboineze; want de bladeren ſtonden in wyde tuſſchen-plaatzen, en in ryen regt tegens malkander, ſchier zonder voetje, van gedaante als boven ſtaat, doch aan 't jonge boompje waarenze wel 6. a 7. duymen lang, en haar adertjes liepen langs de kanten met bogten t'zamen, van ſmaak een weinig zuuragtig, doch van geen zonderlinge aangenaamheid, hoewel men op Java de jonge bladeren als* Ulang Ulang *raauw eet, en miſſchien ook daarom by de Baleyers genaamt* Jangang Ulang.

De vruchten zullen zyn als Jamboelaens *of* Djuet, *doch kleender en ronder, mede zuurachtig en zamentrekkende van ſmaak.*

De

Hujus arboris folia a Javania piſcibus adcoquuntur, ut ipſorum cœnoſum odorem & ſaporem tollant. Hanc in finem primo ſupra ignem leviter torrenda ſunt, unde gratum ſpirant odorem, tumque piſcium condimento adduntur: In Java in perfectam excreſcit arborem.

Huic maxime adfinia eſt alia arbor, *Daun Parawas* dicta, quam quidam cum præcedenti confundunt, *Parawas* autem non in altam excreſcit arborem, ſed tantum fruteſcit, qui longis ſuis flagellis aliis ſeſe inmiſcet herbis, ac potiſſimum obcurrit juxta fluminum ripas circa Bataviam: Ejus folium brevius ac rotundius eſt illis præcedentis, atque coſtæ magis per longitudinem decurrunt, magisque protuberant, nec iſtas gerit transverſales venulas, quæ in præcedentis obſervantur folio, hoc vero longioribus inſidet petiolis, qui cum nervo medio inferius nigerrimi ſunt. Hujus arboris odor & ſapor aromaticus quoque magis eſt, ipſiusque fructus ignoti ſunt, immo ipſis Javanis: Ejus folia in faſciculos conliguntur, atque in Javanorum ciſtis aromaticis venduntur ad uſum Medicum, hæc enim folia cum *Muſſi* & *Coriandro* contrita, abdomini puerorum inponuntur contra ipſius tormina.

De bladeren dezes booms werden by de Javanen meeſt gebruykt by viſſen te kooken, om dezelve de modderachtige reuk en ſmaak te benemen; tot dien einde moet men ze eerſt over 't vuur houden, en half braden, waar door ze een aangenamen reuk krygen, en dan in de viſch-zop doen; op Java wert het een volkomen boom.

Hier mede heeft groote gelykeniſſe een andere boom, Daun Parawas *genaamt, het welk zommige met het voorgaande vermengen; doch* Parawas *wert geen hoogen boom, maar blyft een ſtruyk, die met zyn lange ranken over andere ruygtens ſlingert, en meeſt te vinden is langs de rivier-kanten omtrent Batavia. Het blad is korter en ronder dan het voorgaande, zyne ribben lopen meer in de lengte, en ſteeken meer uyt, zonder de veele dwers-ribbekens, die men aan 't voorgaande ziet, ook met merkelyker voetjes of ſteelen, zynde den ſteel en de middel-zenuwe pik-ſwart van onderen, reuk en ſmaak is ook ſpeceryachtiger. De vruchten daar van zyn onbekend, zelfs by de Javanen. De bladeren werden in bondeltjes gebonden, en in de Javaanze kruyd-doozen verkogt tot eenig Medecyn, want de bladeren met* Muſſi *en* Coriander *gewreven, werden geſpreid op den buyk der kinderen tegens buykpyn.*

CAPUT QUADRAGESIMUM OCTAVUM.

Lignum Mucoſum. Caju Lapia.

HÆc eſt arbor ſilveſtris, longa anguſtaque gerens folia inſtar *Bintangor Oetan*, verum non ita hæc ſcabra ſunt, quinque, ſex, & novem pollices longa, binos & tres digitos lata, vetuſtarum vero arborum tantum quinque & ſex digitos longa ſunt & binos lata, ſuperne glabra, inferne paucis ac ſubtilibus venis transverſalibus donata, ad oras arcte & ſubtiliter ſerrata, ita ut vix dignoſci poſſit, facillime autem decidunt folia, quæ inregularia ramulis inſident, atque inferiora ſemper breviora ſunt ſuperioribus.

Flos primo rotundum refert capitulum, magnitudine Myrtilli, qui calici inſidet pentapetalo, firmo, & retrorſum flexo, atque dein ſeſe aperit in quinque concava & ſordide albicantia petala, intus repleta brevibus ſtaminibus, craſſas & flavas antheras gerentibus, inſtar ſeminis cujusvis duras, In illorum centro piſtillum locatur, quod in fructum excreſcit, qui oblongus eſt, pentagonus inſtar illius Udani, atque in quinque dehiſcit partes, inter quas quinque plana & oblonga locantur ſemina, ſtilo intermedio conjuncta, Majo autem obſervatue.

Arboris lignum longis ex fibris conſtat, eſtque album, ſolidum, ac quodammodo ruffum, fere inſtar illius *Bintangoræ ſilveſtris*, atque ſatis durabile, & ædificiis aptum, ſi ſicco cæſum fuerit tempore.

Ejus cortex craſſior eſt illo Bintangoræ, glaber quoque, atque ſi decorticetur, facile diſrumpitur inſtar illius Bintangoræ, facillime autem a trunco ſeparari poteſt. Si truncus incidatur, per aliquod tempus lympha mucoſa exſtillat inſtar Papedæ, quæ mox condenſatur, unde & nomen ſuum ſortita eſt hæc arbor.

Nomen. Latine *Lignum mucoſum.* Amboinice & Malaice *Caju Lapia* & *Ay-Lapia.*

Locus. In Amboinæ montibus creſcit, ac potiſſimum in Leytimora.

Uſus. Lignum oportet ſicco anni tempore cædere, ſique penitus ſit ſiccum, ædium tectis inſervire poteſt, quum ſit leve ac ſatis durabile, ſi vero nimis recens adhibeatur, coſſos facile generat, atque circa ſolum cito putreſcit. In Leytimora multum expetitue ad tectorum opera, quum longa exhibeat tigna, recens vero grave eſt, ac proin difficile eſt illud ex ſilvis petere, tarde etiam exſiccatur; ejus cortex contritus, atque ſub aqua rupibus intruſus, anguillas enecat, ita ut mortuæ per aquas fluctuent.

Caju Lapia, quæ hujus parvifolia ſpecies a Soyanenſibus habetur, multo minora gerit folia, quatuor & quinque pollices longa, binos lata digitos, ab utraque parte acuminata fere usque ad ipſum ramum,

XLVIII. HOOFDSTUK.

De ſlymerige Hout-Boom.

D*It is een wilde boom met lange en ſmalle bladeren, gelyk die van* Bintangor Octan, *doch zo ſtyf niet, 5. 6. en 9. duymen lang, 2. en 3. vingers breed, doch aan de oude boomen zyn ze maar 5. à 6. duymen lang, 2. dito breed, boven glad, beneden met weinige en ſubtiele dwers-ribbekens, aan de kanten digt en donker gezaagt, zo dat men 't qualyk merken kan, en ligt afvallen. Zy ſtaan zonder ordre aan de ſteelen, en de agterſte zyn altyd korter dan de voorſte.*

De bloem is eerſt een ronde knop, in de grootte van Myrtilli, *ſtaande op een voetje van 5. ſtyve en agterwaarts gebogene blaadjes gemaakt, zig openende in 5. holle en vuyl-witte blaadjes, binnen uytgevult met korte draatjes, dragende dikke en geele noppen, zo hard als eenig zaad, in de midden verbergende een heuveltje, uyt het welk de vrucht wert. Zy is langwerpig, vyfhoekig, gelyk die van* Udani, *en ſpent haar in 5. ſtukken, tuſſchen dewelke leggen 5. platte en langwerpige zaaden, en in de midden een pilaartje, men vindze in May.*

*Het hout is langdradig, wit, digt, en een weinig na 't roſſe trekkende, bykans als boſch-*Bintangor, *redelyk durabel als 't in de drooge tyd gekapt werd, en tot den huysbouw bequaam.*

De ſchorſſe is dikker als die van Bintangor, ook effen, en 't breekt in 't ſchillen ligt af, gelyk aan 't Bintangor, zy laat haar insgelyks zeer ligt van den ſtam afſchillen. Als men in den ſtam kapt, loopt 'er voor een poos een ſlymerig water uyt als Papeda, waar van hy den naam heeft, 't welk ſtraks opdroogt.

Naam. *In 't Latyn* Lignum Mucoſum. *In 't Amboinſch Maleyts* Caju Lapia *en* Ay-Lapia.

Plaats. *Hy waſt in 't Amboinſche gebergte, meeſt op Leytimor.*

Gebruik. *Het hout moet in de drooge Moeſſon gekapt werden, en als 't dan ter degen droog is, kan men het in den huisbouw aan 't dakwerk gebruyken, daar 't ligt en redelyk durabel is, maar te verſch gebruykt, word 't ligt wormſtekig, en omtrent den grond kan 't t'eenemaal niet duuren. 't Word echter op Leytimor veel gezogt tot dakwerken, om dat het lange ſparren geeft, hoewel het verſch zynde, ſwaar valt uyt het boſch te draagen, en langſaam opdroogt; zyne ſchorſſe gewreven, en onder water in de klippen geſtoken, doet de Aalen ſterven, en dood voor den dag komen.*

Caju Lapia *het kleenbladige, of daar voor van de Soyanen gehouden, heeft veel kleender bladeren, 4. en 5. duymen lang, 2. vingers breed, agter en voren-toegeſpitſt ſchier tot aan de tak, met evene kanten, en ſyne*

ſeſſilia, & integra, coſtas gerunt ſubtiles & parallelas, qua in re cum Arupa conveniunt, ſolitaria vero & inordinata ramis inſident rotundis, ſuntque craſſiuſcula, & ſcabra, atque quorundam oræ ſubtiliter ac vix ſerratæ ſunt.

parallele ribben doortogen, waar in zy met Arupa *overeen komen, en ſtaan enkelt zonder ordre om haare ronde takken, dikagtig, ſtyf, en aan zommige kan men aan de kanten effen bemerken, datze ſyn gezaagt zyn.*

Tabula Centeſima Trigeſima

Ramum exhibet arboris, quæ *Caju Lapia* ſeu *lignum mucoſum* vocatur.

De hondert en dertigſte Plaat

Vertoont een Tak van een Boom, welke *Caju Lapia*, ofte de *ſlymerige hout-Boom* genaamt wert.

CAPUT QUADRAGESIMUM NONUM.

Bunius. Bune.

VEra Bunius arbor eſt fructus ferens edules, atque in Amboina exotica, quum vero ejus ſilveſtris hiſce in inſulis inveniatur ſpecies, hinc utraſque illas hoc in capite deſcribemus.

Primo *Bunius Sativa*, ſeu vera Bune, mediocris eſt arbor inſtar Pruni, comam gerens anguſtam, raroſque majores ramos, quorum rachides folia emittuot. Arboris cortex eſt craſſus, ſuccoſus, & fragilis, tenuior vero illo ſubſequentis ſilveſtris ſpeciei. Folia magnitudine & forma conveniunt cum illis Guajavi, ſunt autem multo glabriora & ſuccoſiora, nec per paria ſibi oppoſita ſunt inſtar illorum Guajavi, ſed inordinata, & arcte ſibi juncta in rachidum ſummo brevibus in petiolis, antrorſum inflexa, ac gravitate rachides deorſum deprimentia. Vetuſta quinque, juniora ſeptem pollices longa ſunt, tres, quatuorque digitos transverſales lata, in brevem craſſumque deſinentia apicem, integra, craſſa, ſcabra, & ſuccoſa, grate acida inſtar Acetoſæ debilioris, ſed parum viſcoſa & mucoſa. Superne glaberrima & æqualia ſunt, inferne venulæ vix dignoſci poſſunt.

Flores ex racemis excreſcunt digitum longis, undique parvis viridibus capitulis donatis, oblongo-acutis. In horum ſummo aliquid ſeſe inſtar floris obfert, ex paucis brevibus, albisque ſtaminulis compoſitum, quod mox decidit, ac fructus ſtatim ad ordinariam excreſcit magnitudinem inſtar minorum Uvatum. Fructus ex racemis dependent, uti in Europa Ribeſia, vel in India Piper, qui rotundæ ſunt baccæ, inſtar Piſorum, ſed paulo majores, primo rubræ & acidiſſimæ, per maturitatem nigricantes, ſuccoſæ, & acidulæ dulces, eſui aptæ, parvos continentes acinos in ſuccoſa ipſorum carne. Arboris lignum vile eſt & inutile.

Nomen. Latine *Bunius Sativa* ſive *Domeſtica.* Malaice *Bune.* Macaſſarice *Bune Carbou.* Javanice *Bune Cirambau.* Bataviæ *Cutti Cutti* ſeu *Cutti Catta*, quod Malaicum videtur nomen.

Locus. In Amboina, uti dictum, eſt exotica, vulgaris vero in Macaſſara & Java, ubi circa ædes, & in hortis ipſis vicinis plantatur, ejus enim fructus in foro venales proſtant, hoc autem laborat vitio, quod ejus folia ab Erucis plerumque depaſcantur, ut & a vermibus, qui amant ſeſe in hiſce abſcondere foliis: In Amboina per Macaſſarenſe ſemen hanc ſerui, ubi ſatis cito excreſcebat, ſed tarde fructus producebat, ejusque flores fruſtra decidebant, licet adeſſent plurimæ arbores crus craſſæ, quæque ſextum & ſeptimum jam inplebant annum.

Uſus. Hujus arboris fructus maturi & nigricantes cum racemis decerpuntur, inſtar Ribeſiorum, inque ſoro venduntur, atque crudi eduntur, qui grate acidi ſunt, ſitimque ſedant. Tenera ejus folia ad olus adhiberi poſſunt cum alio *Sajor* ſeu olere, cruda quoque inſtar Lactucæ eduntur, quæ piſcibus itidem adcoquuntur, ut grate acidum ipſis concilient condimentum. Utræque Bunii per ſtipites propagari poſſunt, ipſarumque ſolia a vaccis depaſcuntur, unde & nomen obtinuit. Si arbores fructus non bene producant, foramen per ipſarum truncos perforatur, ita tamen ne per cor penetret, trajice tum funiculum *Gomuti*, qui dependeat, copioſiores fructus producent, quum ſuperflua liquidi pars effluat.

Secundo

XLIX. HOOFDSTUK.

De Tamme Bunie-Boom.

HEt regte Bunie is een boom, eetbare vruchten dragende, en in Amboina uytlands, maar dewyl hy een wilde zoorte heeft, in deze Eylanden gemeen, zo moetenze beyde in dit Kapittel beſchreven werden.

1. Bunius Sativa, *of eygentlyke Bunie, is een middelbare boom, als een Pruyme-boom, met een ſmalle kruyn, in weinige hoofd-takken verdeeld, maar de ryskens zyn met bladeren beladen. De ſchorſſe is dik, zappig, en bros, doch dunder dan de volgende wilde. De bladeren komen in grootte en fatzoen met de Gujavus over een, dog zyn veel gladder en zappiger, ſtaande geenzints in rygen tegen malkander, gelyk aan de Gujavus, maar zonder order, en digt agter malkander, aan het voorſte der ryskens op korte ſtelen voorwaarts gebogen, en met haare ſwaarte de takskens neerwaarts buygende. De oude zyn 5. de jonge 7. duymen lang, drie en vier dwersvingers breed, eyndigende in een korte dikke ſpitze, met effene kanten, dik, glad, en zappig, met een aangename rynsheid, als ſlappe zuring, doch wat ſmeerig en ſlymerig. Boven zynze gansch even en glad, van onderen kan men pas de adertjes bekennen.*

Het bloeyzel komt voort aan trosjes, een vinger lang, daar rondom kleene groene knopjes ſtaan, langwerpig ſpits. Op dezelve vertoond zig iets als bloeyzel, zynde weinige korte en witte draadjes, 't welk ſtraks afvald, en de vrucht groeyt dan voorts tot haar ordinaris grootte, als kleene druyven. De vruchten hangen aan troſſen, gelyk in Europa de Aalbesjes, of in India de Peper, zynde ronde beſiën, gelyk erweten, doch wat grooter, eerſt rood en zeer zuur, in de rypheid ſwartachtig, zappig, en ryns-zoet, bequaam om rauw te eeten, met eenige kleene zadekens, in 't zappige vleeſch. Het hout is ſlegt en ondeugend.

Naam. *In 't Latyn* Bunius Sativa, ſive Domeſtica. *Op Maleyts* Bune. *Macaſſars* Bune Carbou. *Javaans* Bune Carambou. *Op Batavia* Catti Cutti *of* Cutti Catta, *'t welk mede Maleyts wil zyn.*

Plaats. *In Amboina, als gezegt, is hy uytlands, maar gemeen op Macaſſar en Java, alwaar hy omtrent de huyzen, en in de naaſte thuynen wert geplant, want de vruchten werden op de markt verkogt, doch de bomen hebben die fauten, dat de bladeren meeſt afgegeten zyn van de Rupzen en Wormen, die zig geerne in zyne bladeren verbergen. Ik heb ze op Amboina door Macaſſars zaad gezaayt, daar ze wel haaſtig opſchooten, maar droegen langſaam, en wierpen 't bloeyzel vergeefs af, hoewel 'er bomen onder waren een dye dik, zes en zeven jaren oud.*

Gebruik. *De vruchten ryp en ſwart geworden, werden met de trosjes afgeplukt, gelyk Aalbeſiën, en op de markt verkogt, men eetze rauw uit de hand, om datze aangenaam ryns zyn, en den dorſt verſlaan. De jonge bladeren kan men tot moeskruyd gebruyken onder ander Sajor, als mede raauw onder ſalade eeten. De beſiën werden ook by viſch gekookt, om een zuure ſauce te hebben. Beyde de Bunees kan men met ſtokken verplanten, en de Koebeeſten weyden de bladeren graag af, waar van het de naam heeft. Als de bomen niet wel dragen willen, zo boort men een gat door den ſtam, doch dat het niet juyſt door 't hert gaat, ſteekt daar door een touwtje van* Gomuto, *en laat het zo hangen, zo zal hy beter dragen, dewyl een deel van de overvloedige vogtigheid hier door uytloopt.*

2. Bunius

Secundo *Bunius agreſtis* ſeu ſilveſtris *Bune*, aliquando tantum fruteſcit, tempore autem adeo craſſeſcit, ut vir eam vix complecti poſſit, ejus cortex tum binos digitos craſſus eſt; ſuccoſus admodum & mollis, rami vero ſunt recti & firmi uti in ſilveſtri Guajavo, cum qua foliatura quoque convenit, hujus vero multo breviora ſunt, tres pollices longa, atque in ramulorum ſummo plura ſibi ſubpoſita, quæ ſubtus plures gerunt protuberantes coſtas, & integra ſunt. Tenera horum folia acidulum habent ſaporem cum levi adſtrictione & auſteritate.

Flores ex racemis excreſcunt, uti in domeſtica ſpecie, ſecundum ramulos ex foliorum alis, hi vero breviores ſunt, pluribusque capitulis ornati, quorum flores diſtingui ac dignoſci vix poſſunt, ex viridibus enim hisce capitulis, quantum videtur, mox fructus excreſcunt, qui multo minores ſunt illis domeſticæ ſpeciei, qui parva & rotunda ſunt granula inſtar Piperis, rubra & acida, quum ſint immatura, nigricantia, & dulciora, ſi matura, vetuſta autem corrugantur. Ramorum cortex vix acidus eſt, ſed magis adſtringens, arboris lignum ſatis durum eſt.

Nomen. Latine *Bunius agreſtis*, & *Arbor Salamandra*, quum ignis flammæ reſiſtere poſſit. Malaice & Macaſſarice *Bunerea.* Javanice *Buni* & *Wuni.* Amboinice in Leytimora *Ayune*, ſeu proprie *Aywune*, quum *Ayune* ſit *arbor nuda.*

Locus. In Amboinæ locis ventoſis obcurrit in levibus ſilvis, ubi ſolum eſt acutum & ſaxoſum.

Uſus ejus huc usque nondum innotuit, nec ejus fructus edules ſunt, ſed tenera ejus folia cruda eduntur inſtar *Ulang Ulang* ad *Bocaſſan.* Vaccæ amant ejus folia depaſci. Peculiatem & miram habet proprietatem, quod ignis flammas tolerare poſſit, ſæpe enim fit, campos & frutices deflagrari, in quibus creſcit, unde & tota ejus conſumitur coma, per corticem autem craſſum & ſuccoſum conſervatur, ita ut dein de novo progerminet, unde & mihi *Salamandra arbor* dicitur. In Macaſſara variæ ejus ſilveſtres inveniuntur ſpecies ſeu *Bunerea*, craſſiſſimos ſæpe gerentes truncos concavos ac foveis excavatos, in quibus ſeſe ſerpentes aliaque animalia abſcondunt, quum ipſarum trunci ſint muſcoſi & refrigerio inſerviant. Fructus ejus aceto infuſi, elegantem ipſi rubrum conciliant colorem.

2. Bunius agreſtis *of wild* Bune; *dezen boom blyft zomtyds een ſtruyk, doch met 'er tyd word hy zo groot, dat hem een man pas omvademen kan. Zyn ſchorſſe is als dan wel 2. vingers dik, zeer ſappig en week, de takken zyn regt en ſtyf, gelyk aan de wilde Gujavos, die hy anders aan bladeren ook wel gelykt, doch deze zyn veel korter, drie duymen lang, en wat ſmalder, met een ronde ſpits, op korte ſteelen, enkeld, en boven malkander aan de ryskens ſtaande, van onderen met uitſtekende ribben, en evene kanten. De jonge bladeren hebben een zuren ſmaak, met een kleene adſtrictie en wildigheid.*

Het bloeyzel komt voort aan trosjes, gelyk aan 't tamme, langs de takjens, uyt den oorſpronk der bladeren, doch deze zyn korter en knoppiger, daar aan men geen beſcheyden bloeyzel bekennen kan; want uyt de groene knopjes, zo 't ſchynt, groeyen ſtraks de vruchten, dewelke zyn veel kleender dan de tamme, zynde kleene ronde korls, als peper, rood als ze nog onryp zyn, en zuur, ſwartachtig, als ze ryp zyn, en zoeter, doch oud werdende, rimpelenze geheel in. De baſt van de takken heeft weinig zuurte, maar is meerder zamentrekkende, het hout van den boom is redelyk hart.

Naam. *In 't Latyn* Bunius agreſtis, & arbor Salamandra, *om dat hy de vlammen des vuurs verdragen kan. Op Maleyts en Maccaſſaars* Bunerea. *Javaans* Buni *en* Wuni. *Amboinſch op Leytimor* Ayune, *of eygentlyk* Aywune, *dewyl* Ayune *is de* Arbor nuda.

Plaats. *Men vind hem in Amboina op lugtige bergen, onder 't kreupelboſch, daar het wat ſcherp en kraal-ſteenig is.*

Gebruik. *Zyn gebruyk is nog niet ter degen bekent, en de vruchten werden niet gegeten, behalven dat de jonge bladeren werden raauw gegeten, als* Ulang Ulang *en* Bocaſſan. *De Koebeeſten weyden zyn loof gaarn af. Hy heeft een wonderlyke eygenſchap, dat hy de vlamme des vuurs verdragen kan, want het gebeurt dikwils, dat men de velden en ruygten afbrand, daar hy ſtaat, waar door hy mede van al zyn loof berooft werd, echter bewaart hem zyn dikke en zappige ſchorſſe, zo dat hy daar na weder uytſlaat, daarom ik hem* Salamander-*boom genoemt hebbe. Op Macaſſer heeft men verſcheide wilde zoorten of* Bunerea, *gewinnende zomtyds zeer dikke ſtammen, hol, en vol kuylen, daar in zig dan Serpenten en andere gediertén ophouden, om dat zyn ſtam moſchagtig en koel is. Deze vruchten in azyn gedaan, verwen den zelven ſchoon hoog-rood.*

Tabula Centeſima Trigeſima Prima

Ramum exhibet *Bunii ſativæ.*
Ubi Litt. A ramulum denotat *fructibus* onuſtum alterius, ſeu *agreſtis ſpeciei.*

De Hondert een- en dertigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *tamme Bunie-Boom.*
Alwaar Lett. A. een *takje* aanwyſt met de *vruchten* van de andere ofte de *wilde zoort.*

CAPUT QUINQUAGESIMUM.

Arbor Coeli. Caju Langit.

C*Aju Langit* tam alte ſuam adtollit comam, ut coelum laceſcere videatur, hæc ſaltem ſupra reliquas ſeſe exſerit arbores ſilveſtres, altiſſima enim omnium eſt, quæ mihi hisce in terris unquam obvenere.

Ejus truncus recte ſeſe erigit ad viginti quinque vel triginta ulnarum altitudinem, adeoque craſſeſcit, ut bini tresve viri eam vix complecti poſſint, prope radicem non alatus eſt, & usque ad verticem ramis orbatus.

Ejus cortex eſt cinereus, glaber, digitum craſſus, & corneæ ſubſtantiæ, contra ejus lignum eſt leve, fungoſum, album, & longitudinalibus ex fibris compoſitum, odoris gravis & ſaporis amaricantis. In vertice tantum ſuos emittit ramos plerumque erectos, qui in ſummo undique denſis & rectis ramulis obſeſſi ſunt irregularibus, binos & binos cum dimidio pedes longis, & erectis, horum quisque quinque & ſex gerit foliorum paria, in binos ordines directe ſibi oppoſita, peculiaris formæ, quodammodo cum illis *Caju Beſſi* feminæ convenientia, ſex ſeptemve pollices longa, ultra palmam lata, in obtuſum apicem deſinentia & integra.

L. HOOFDSTUK.

De Lugt-Boom.

CAju Langit *verheft zyn kruyn zo hoog, dat hy den hemel ſchynt te tergen, of immers boven alle andere Wout-bomen te verheffen, want hy is de hoogſte, die my in deze Landen ooit voortgekomen is.*

Zyn ſtam ſchiet regt op, tot de hoogte van 25. en 30. vademen, zo dik, dat hem 2. à 3. man omvademen moeten, by de wortel zonder vlerken, en als mede zonder takken tot aan den top.

De ſchorſſe is graauw, even, een vinger dik, en van een hoornachtige ſubſtantie, daar en tegen 't hout is ligt, voos, wit, en langdradig, van een bitteren reuk en ſmaak. Boven ſpreyd hy eerſt zyn takken uyt, doch meeſt over eynd, die aan haar voorſte digt met dunne en regte ryskens bezet zyn, zonder order, 2. en 2½ voet lang, alle over eynd ſtaande, yder heeft 5. à 6. paren bladeren, in 2. rygen, regt tegen malkander, van een byzonder fatzoen, eenigzints als die van Caju Beſſi *'t wyfken, 6. en 7. duymen lang, een hand breed of meer, met een ſtompe ſpits en effene kanten.*

Horum nervus medius ab utraque protuberat parte, incurvus eſt, nec per folii medium decurrit, ſuperiori enim parti proxime adjacet, quæ ſinuoſa quoque eſt, acſi abrupta foret, paucis porro conſtat folium coſtis, eſtque glabrum ac triangulare, inſtar illius Metroſideri.

Arbor hæc perfecta fructus incipit producere, qui mihi menſe Novembri anni 1688. ex Nuſſalaut tranſmiſſi ſunt, ejusque rachides breviores erant quam ſupra indicatum fuit, vix culmum craſſæ, rectæ, firmæ, ac tribus & quinque foliorum paribus obſitæ, parumque ſtriatæ, juxta has alii excreſcunt petioli, pedem circiter longi, transverſaliter vel deorſum poſiti, in minores quosdam laterales diviſi, inſtar majoris racemi, ipſorum extremitati inſident bina & bina oblonga anguſtaque folia, a præcedentibus multum diverſa, quæ adcurate examinata non folia ſunt vera, ſed tenuiſſimæ & oblongæ ſiliquæ, quinque pollices longæ, unum latæ, ſuperne rotundæ, ſeu obtuſe deſinentes, per longitudinem ſtriatæ, foliisque *Caju Poeti* majoris adeo ſimiles, ut ejus folia quis putaret eſſe, non autem veras ſiliquas, ſi non in medio rotundum ac planum exhiberent tuberculum, folii latitudinem habens, quod plerumque ad externum protuberat latus, ad internum vero concavum eſt: Bina hæc folia longitudine, latitudine, & ſinubus adeo inter ſeſe conveniunt, acſi in prima origine ſibi incubuiſſent, hoc autem per protuberantiam impeditur, horum color in recentibus ex flavo viridis eſt inſtar floris *Canangæ*, in vetuſtis vero ſumeus eſt, ſuntque veri hujus arboris fructus, an vero poſt flores aut ſine illis progerminent, huc usque ignotum eſt ob arborum altitudinem, quodvis hujus fructus folium videtur compoſitum eſſe ex binis tenuibus lamellis, non ſemper, ſed ordinarie circa medium, ubi intumeſcit & duriuſculum eſt, cavitatem format, in qua oſſiculum ſeminale reconditur, quod ad unum latus venula membranæ adhæret, eſt vero hoc planum, ex rotundo oblongum, inſtar fabæ *Alomode*, ſæpe etiam cordiforme eſt, atque ab una parte protuberat, ab altera excavatum eſt, duriuſculum, & ſiccæ ſubſtantiæ, ſaporis amaricantis, coloris flavi.

Oſſicula iſta ſeminalia horto meo commiſſa, omnia fere progerminarunt, ipſorumque nucleos diu in ſurculi ſummo gerunt, antequam foliola emittant; citoque excreſcunt; rachidesque ſex foliorum paria gerunt, octo & novem pollices longa, ſubtus lanugInoſa & gilva, atque ſupra memoratus character excavati anguli in teneris foliis non ita notabilis eſt quam vetuſtorum, nihilominus tamen inferior folii pars ſemper anguſtior eſt ſuperiori.

Nomen. Latine *Arbor Coeli*, juxta Malalenſe *Caju Langit*, & Amboinenſe *Aylanto*, h. e. Coeli arbor, acſi dicere vellent, altitudine ſua coelum hanc laceſſere.

Locus. In Ceramæ parte auſtrali reperitur poſt pagum *Sepa* in anterioribus montibus, ubi e longinquo dignoſci poteſt, coma ſua ſupra reliquas ſeſe adtollens arbores ſilveſtres, atque etiam haud longe a litore creſcit inter Silam & Nalahiam, in Nuſſalaut in loco dicto Tihilanito ſeptem tales obcurrunt arbores, unde magno labore ramum accepi ad ejus deſcriptionem formandam.

Uſus ejus ulterior huc usque nondum innotuit, licet ex amaro ligni odore concludi poſſet, virtutibus medicis eſſe prægnans: Poſt Hualoy, prope ortum fluvii Ama, quoque reperitur, nec Alphorenſes eam volunt detruncare, quum adeo rara ſit. Dicunt porro in ſenectute, ſeu quum perfectam adepta ſit ſtaturam, ramos ſuos extendere, nec altiorem creſcere, aliquando autem ſua dimittit folia, ita ut nuda ſit, ac de novo regerminet. Nuſſalautenſes, qui ſummum hujus arboris conſcenderunt verticem, narrant ſeſe homines tum vidiſſe tam puſillos, acſi feles vel canes eſſent.

Adpendix hisce aucta eſt.

Tandem flores produxit arbor, quam plantavi, ex deſcriptis nempe majoribus racemis, qui multis onuſti fuere floſculis, illis Capſici ſeu *Tsili* ſimilibus, qui nempe ex quinque ſexve ſtellæ-formibus & erectis conſtant petalis retrorſum flexis, acſi contracti eſſent, ipſorum color ex viridi flaveſcit, intusque repleti ſunt decem brevibus ſtaminibus, quorum quod-

vis

De middel-zenuwe puylt te wederzyden uyt, loopt wat krom, en niet midden door 't blad, maar de voorſte helft nader, welke helft agter ook een boezem heeft, als of 'er een ſtuk afgebroken was, voorts met weinige ribben, en 't blad is glad en dikagtig, als dat van Yzer-hout.

De boom nu tot zynen volkomen wasdom gekomen zynde, begint zyne vruchten te geven, dewelke my in November 1688. van Nuſſalaut *gezonden zyn, en waren de ryskens aan den boom korter dan boven ſtaat, ſchaars een ſtroohalm dik, regt, ſtyf, en met 3. a 5. paar bladeren bezet, een weinig geſtreept. Bezyden dezelve komen andere ſteelen voort, omtrent een voet lang, of dwers, of agterwaarts gekeert, en in eenige zyde-takskens verdeeld, als een groote tros, aan der zelven eynde hangen 2. en 2. langwerpige ſmalle bladeren by malkander, van de voorgaande veel verſchillende, en nauw bekeken zynde, bevind men dat het geene eygentlyke bladeren, maar dunne en langwerpige houwen zyn, 5. duymen lang, een dito breed, van vooren rond, of ſtomp toelopende, in de lengte geſtreept, en de bladeren van groot* Caju Poeti *zo gelyk, dat men ze eer voor bladeren, dan houwen zoude aanzien, zo ze niet in de midden een ronden en vlakken bult hadden, zo breed als 't geheele blad, gemeenelyk aan de buitenzyde uitpuylende, en aan de andere wat hol. Deze 2. bladeren gelyken in lengte, breedte, en bogten, malkander zo net, als of zy in haar jonkheid, tegens malkanderen geſtaan hadden, doch de bulten beletten zulks: aan de verſche is de coleur geel-groen, gelyk den bloem* Cananga, *doch aan de oude rookverwig, en zyn voor de regte vruchten dezes booms te houden, doch of zy na, of zonder bloeyzel voortkomen, is nog onbekent, wegens de hoogte der bomen. Ieder blad van deze vrucht ſchynt gemaakt te zyn van 2. dunne blikken, niet doorgaans, maar omtrent den midden by den bult, daarze wat dik en hartachtig zyn, makenze van binnen een holligheid, daar in de zaadkorl los leyd, alleenlyk by den eenen hoek met een adertje aan de ſchaal vaſt, dezelve is plat, uyt den ronden langwerpig, als de boone* Alomode, *en zomtyds ook hertvormig, hebbende aan de eene zyde een kuyltje, hardachtig, en droog van ſubſtantie, bitter van ſmaak, en geel van coleur.*

De voorſz. zaadkorls in myn thuyn geplant, zyn ſchier alle opgekomen, dragende de korls langen tyd boven op haar ſtammetjes, eerze haare blaadjes vertonen. De boontjes ſchieten haaſtig op, en de ryskens dragen 6. paren bladeren, 8. en 9. duymen lang, van onderen wolagtig en vaal-groen, en 't bovenſtaande merktyken van een uitgeſneden hoek, is aan de jonge bladeren zo kennelyk niet als aan de oude bladeren, niet te min is de agterſte helft des blads altyd ſmalder dan 't voorſte.

Naam. *In 't Latyn* Arbor Coeli, *na 't Maleyts* Caju Langit, *en 't Amboinſch* Aylanto, *dat is hemel-boom, als of ze hem beſchuldigen wilden, dat hy met zyn hoogte den hemel tergde.*

Plaats. *Men vind hem op Cerams zuydzyde, agter de Negory* Sepa, *op 't voorſte gebergte, alwaar men hem van verre bekennen kan, met zyn kruyn boven andere Wout-bomen uytſtekende, als mede niet verre van ſtrand, tuſſchen Sila en Nalahia, op Nuſſalaut; op de plaats genaamt Tihilanito zyn 7. zodanige boomen, van waar ik met groote moeyte een tak ontfangen heb, om hier te beſchryven.*

Gebruik. *Van zyn verder gebruyk is ook niets bekent, hoewel men aan den bitteren reuk des houts afnemen kan, dat 't eenige kragten moet hebben. Achter* Hualoy, *by den oorſpronk van 't riviertje* Ama, *werd hy ook gevonden, en de Alphoerezen willen hem niet afkappen, om zyn zeldſaamheid. Zy zeggen, dat hy eerſt in zyn ouderdom, of als hy zyn volkomen ſtatuur heeft, zyne takken uitſpreyd, en dan niet hoger werd, doch zomtyds zyne bladeren afwerpt, zo dat hy kaal ſtaat, en dan weder nieuwe gewind. Die van Nuſſalaut, die in de kruyn dezes booms geweeſt zyn, verhalen dat zy de menſchen beneden zo kleen zien, als honden en katten.*

Het Aanhangzel *is hier mede vermeerdert.*

Eindelyk is het bloeyzel voortgekomen aan een boom, welke ik geplant hebbe, namentlyk aan de voornoemde groote troſſen, dewelke veele bloempjes dragen, die van Capſicum of Tsili *gelyk, te weten van vyf en zes ſtersgewys ſtaande blaadjes agterwaards gebogen, als opgekrompen, de coleur is groen-geel, van binnen uitgevult met 10. korte draadjes, ieder dragende een kort nopje als*

Cumin-

vis antheram gerit brevem Cumini ſemen referentem, odoris gravis & moleſti, nec grati, qui proxime accedit illis *Coculi Indici*. Rami vero hisce racemis ex petiolis folioſis ortis onuſti ſunt.

Cumin-zaad, van reuk ſterk-geyl, en niet zeer aangenaam, naaſtkomende met die van Coculi Indi. *De takken ſtaan met deze troſſen uit den bladdragenden ſteel ſpruytende, beladen.*

Tabula Centeſima Trigeſima Secunda

Ramum exhibet arboris *Coci* ſeu *Caju Langit.*

De hondert twee- en dertigſte Plaat

Vertooft een Tak van de *Lagt-Boom*, ofte de *Caju Langit-Boom.*

CAPUT QUINQUAGESIMUM PRIMUM.

Aalius.

A*Alius* duplex eſt, prima vulgaris ſeu parvifolia, altera latifolia eſt.

Parvifolia *Aalius* raro in arborem excreſcit, plerumque enim fruteſcit, in multos ſeſe dividens breves ramos, unde & denſam format comam. Ejus cortex eſt glaber & fuſcus, ad ſurculorum ortum quodammodo hirtus, non per ſpinas, ſed obtuſos apices, ramulis vero folia alternatim inſident, illaque *Blimbingi teretis* referunt, ſunt autem rotundiora & glabriora, ac plerumque Elipticæ figuræ, unum cum dimidio & binos pollices longa, glabra, & ad tactum mollia, intenſe viridia, paucisque albis venulis pertexta, ſubtus glauca, ſaporis ingrati, plurimi autem ramuli ſimul excreſcunt uno ex ortu.

Ex quavis fere foliorum ala capitula quædam viridia progerminant, quorum tamen unum tantum excreſcit in patinam quaſi parvam, primo inſtar pomi viridem, dein rubentem, in cujus centro granulum locatur inſtar piſi, ſed parum compreſſum & umbillicatum, & eleganter quoque rubens inſtar patinæ iſtius, intus in orbem plurima nigra locantur ſemina, trigona, ſeu fruſtula referentia conſciſſi globuli, Acetoſæ ſemina æmulantia. Patinæ hæ eleganter rubentes, ſeu calices ac fructus elegantem præbent adſpectum inter læte viridem comam, diuque perſiſtunt, folia vero potiſſimum exeſa ſunt a nigris formicis, quæ copioſe hanc perambulant arborem, ſiccaque nigerrima ſunt: Cortex ſatis craſſus eſt, ſuccoſus, interne ex purpureo rubens colore. Lignum album eſt, circa cor purpureum, ſatis ſolidum, non vero durabile.

Secundo *Aalius latifolia* humilis eſt arbor, plerumque crus & aliquando virum craſſa, ejus cortex craſſior eſt illo præcedentis, interne pallide rubens & ſuccoſus, folia ejus quoque alternata ſunt, duplo & triplo longiora prioribus, hæc vero iſtas patinas ſeu caliculos non gerunt, fructusque plerumque rotundos referunt nucleos: Lignum externe albicat, interne rubet, prima ſpecies litora amat inter alios frutices creſcens, altera magis remote in ipſa terra in levibus ſilvis provenit.

Nomen. Nota eſt hæc arbor Hitoënſi nomine *Aäl* & *Mahumäa*, h. e. *Pharmacum Sagueri*. In Leytimora *Kybetu Eër*, h. e. Malaice *Tomboan Autan*, ſeu ſurculus, qui transmittitur.

Uſus utriusque arboris huc usque mihi nondum innotuit, apud Amboinenſes enim ſpretus eſt frutex, corticem vero latifoliæ ſpeciei vidi adhibitum ad *Oebat Papeda* defectu melioris. Idem quoque cortex *Saguero* infunditur potui, ſi alius deficiat. Prima ſeu anguſtifolia ſpecies, ſi in arbuſculam excreverit, truncum format durum, qui poſtibus minorum ædium inſervire poteſt.

N. B. Huic capiti nullam inveni ſubjectam figuram.

LI. HOOFDSTUK.

De Aal-Boom.

A Al *is tweederley, de eerſte gemeene of kleenbladige, de tweede de grootbladige.*

De kleenbladige Aal *word zelden een boom, maar blyft meeſt een heeſter, die zig in veele korte takken verdeeld, en een digte ſtruyk maakt. De ſchorſſe is effen en bruyn, doch omtrent den oorſpronk der telgen wat ſtekelig, 't welk egter geene doornen, maar ſtompe ſpitzen zyn, aan de telgen ſtaan de bladeren verwiſſelt tegen malkander te weerzyden, en gelyken de bladeren van* Blinbingum teres, *dog ronder en gladder, meeſt ovaals-gewys, 1½ en 2. duymen lang, glad, en zagt in 't aantaſten, hoog-groen, met weinige witte adertjes, van onderen blaauw-groen, onlieflyk van ſmaak, en zulke telgjes ſtaan ettelyke by malkander, uit eenen oorſpronk.*

Bykans uit ieder ſchoot der bladeren komen eenige groene knopjes voort, waar van echter maar een tot perfectie komt, en verandert in een kleen ſchotelken, 't welk eerſt appel-groen, daar na rood werd, in de midden ſtaat een kerl, als een erwete, dog wat gedrukt, en met een kuyltje boven op, mede coraal-rood, gelyk 't ſchotelken, binnen ſtaan in een kring veele ſwarte zaden, driehoekig, of als ſtukjes van een doorſneden kogel, gelykende 't zaad van Zuuring. *Deze roode ſchoteltjes en vruchten ſtaan zeer mooy onder het blyde groene loof, en blyven daar lange aan zitten, doch de bladeren zyn meeſt doorweten van ſwarte mieren, die overvloedig aan dezen boom woonen, en de afgevallene en drooge bladeren worden pikſwart. De ſchorſſe is redelyk dik, ſappig, en van binnen purper-rood; het hout wit, en omtrent 't hert ligt-purper, redelyk digt, doch niet durabel.*

2 *De breedbladige* Aal *werd een lagen boom, in 't gemeen een dye, en zomtyds een man dik: De ſchorſſe is dikker dan aan de voorige, van binnen ligt-rood en zappig; de bladeren ſtaan ook in verwiſſelde ordre aan haare ryskens, wel twee en driemaal langer dan de vorige, behalven dat men hier aan zo merkelyke ſchoteltjes niet ziet, en meeſt ronde korls werden; 't hout is van buiten wit, maar hoe meerder na binnen toe, hoe roder; 't eerſte geſlagt waſt geern omtrent den ſtrand, onder andere ruygte, 't ander waſt verder landwaard* in, *in 't kreupel boſch.*

Naam. *Hy is bekent met de Hitoeëze naam* Aäl, *en* Mahumäa, *dat is* Pharmacum Sagueri. *Op Leytimor* Hyhetu Eër, *dat is in 't Maleyts* Tamboan autan, *of een uitſpruytzel, dat verzonden word.*

Gebruik. *Tot nog toe is my geen gebruyk bekent van beyde deze bomen, zynde by de Amboinezen een ongeagten ſtruyk, doch de ſchorſſe van 't breedbladige heb ik zien gebruyken tot* Oebat Papeda, *en dat al mede by gebrek van beter. Dezelfde ſchorſſe word ook in de Saguweer gedaan, als men geen ander heeft. De eerſte of kleenbladige zoorte tot een boompje geworden, gewind een hard hout, 't welk men tot ſtylen aan kleene huyzen gebruyken kan.*

N. B. Ik heb by dit Hoofdſtuk geen figuur gevonden.

CAPUT QUINQUAGESIMUM SECUNDUM.

Folium Hircinum. Gumira.

Noſtra natio hanc arborem Sambucum Indicam eſſe putat, quam ſententiam non penitus rejicimus, licet magnam differentiam inter binas haſce obſervemus arbores, præſertim quoad vires. Duplex eſt, domeſtica & ſilveſtris, cuique autem ſingulare tribuimus caput.

Goemira domeſtica mediocris eſt arbor, haud major Limonio, rotundos gerens ramulos, firmos, & ſiccos, nulla vel rara medulla repletos, vetuſti vero rami aquoſum gerunt cor.

Folia ejus cruciatim ſibi ſunt obpoſita, quod cæterum in rotundis ramis raro conſpicitur, quædam vero paria cruciformia in junioribus arboribus oblique poſita ſunt: Inæqualis ſunt magnitudinis, & formæ, juxta binas ſpecies, marem nempe & feminam.

Illa maris oblongum referunt cor, inferius binis rotundis auriculis donata, ſuperius in obtuſum apicem deſinentia, ſex ſeptemve pollices longa, quatuor & quinque lata, obſcure viridia, integra, excepto quod tenera parum & ample ſerrata ſint; illa feminæ breviora ſunt, rotundiora, ex flavo viridia ſeu flaveſcentia, utraque firma ſunt, & ab utraque parte quatuor obliquas gerunt coſtas fere inſtar *Siri* folii: Vetuſtæ arbores rara gerunt folia, integra, & glabra, ſed veſiculis obſeſſa & inelegantia, ac plerumque exeſa. Ipſorum odor eſt gravis & hircinus, a quo nomen obtinuit, noſtra vero natio illum dicit accedere ad Sambuci odorem, quique in teneris foliis multo penetrantior eſt, præſertim ſi a Solis radiis fuerit exaltatus, quum & hujus arbuſculæ odor late ſeſe diffundit, qui in vetuſtis foliis & nebuloſo tempore non multum percipitur.

Flores ſimilibus increſcunt umbellis, quibus Sambuci flores, ſunt autem paulo minores & magis vagi, atque hæ umbellæ ex ſimplicibus formantur crucibus. Quisque vero floſculus puſillus eſt & ſordide albicans, uti in Sambuco, hosce inſequuntur in femina ſimiles quoque fructus, nigræ nempe & rotundæ baccæ, duplo autem majores, & umbella frugifera laxior eſt magisque vaga, quam in Sambuco, baccæ ſucco repletæ ſunt purpureo, ſaporis fatui, granulumque continent durum & anguloſum, quo a Sambuco differunt.

Arboris lignum ſiccum eſt, flaveſcens inſtar Ceræ, longitudinalibus & tenuibus ex fibris conſtans, & juniorum arborum pauca aquoſa medulla repletum, in vetuſtis vero virum craſſis ſimile non reperitur, ſed hi trunci intus concavi ſunt & carioſi, licet autem hoc lignum ſiccum videatur, immo quum recens ſit cæſum, eſt tamen vegetativum, quod facile progerminat, ſi ejus ſtipites terræ committantur, unde & ubique in ſepibus reperitur & circa hominum ædes, ubi luxurioſe creſcit in omni ſolo, præſertim in molli & ſabuloſo ac maritimo.

Radix ſolidius gerit lignum, durum, eleganter venoſum & flaveſcens, vetuſtæ vero arbores ſæpe ab una parte apertæ & concavæ ſunt inſtar Salicum vetuſtarum, atque truncus plerumque irregularis & incomptus eſt, qui nulla fere recta exhibet ſegmenta: Maturi fructus Novembri & Decembri conſpiciuntur.

Nomen. Latine *Folium Hircinum.* Malaice *Daun Cambing*, & *Sajor Cambing*, mas *Sajor Cambing Daun Bezaar*, & femina *Daun Kitsjil.* Belgice *Bocke Sajor*, ob fortem foliorum odorem. Ternatice *Goemira*, quo nomine in Amboina potiſſimum nota eſt hæc arbor. Amboinice *Oloulo* vel *Olulu.* Bandice *Balabi.* Macaſſatice *Injarro*, *Anrore*, & *Inrore.* Balaice *Babon.*

Locus. Nota eſt hæc arbor plerumque per totam Indiam aquoſam, nullibi vero in ſilvis deſertis, ſed ſemper circa pagos, vel in hortis ſilveſtribus.

Uſus. Licet cruda folia ingratum præbeant ſaporem & odorem, multum tamen coquuntur, illa nempe feminæ ſeu frugiferæ ſpeciei, iſta vero maris defectu tantum prioris, præſertim ad cibum *Boboto*, cujus hæc folia

LII. HOOFDSTUK.

Het Bokke-bladt, of de Gumira-Boom.

Van onze Natie werd dit voor een Indiaanſch Vlier gehouden, welk gevoelen wy niet t'eenemaal willen verwerpen, maar bevinden echter nog veel onderſcheyd tuſſchen beyde, inzonderheid in kragten. Hy is tweederley, tamme en wilde, die wy ieder een bezonder Kapittel geeven.

Goemira, de tamme, *werd een middelbaare boom, niet grooter dan een Limoen-boom, hy heeft ronde takskens, ſtyf en droog, hebben geen of weinig merg, maar de oude een waterachtig hert.*

De bladeren ſtaan tegen malkander over in 't kruys, 't welk anderzints aan ronde takken weinig te zien is, dog ſtaan sommige kruyſſen aan de jonge boomen wat ſcheef. Zy zyn van ongelyke grootte en gedaante, na de twee geſlagten, manneken en wyfken.

Die van 't manneken gelyken een langwerpig hert, agter met twee ronde billen, voor met een ſtompe ſpits, 6. en 7. duymen lang, 4. en 5. breed, donker-groen, ongeſchaard, behalven de jonge, die weinig en wyd gezaagt zyn: Die van 't wyfken zyn korter, ronder, na 't geelgroene trekkende, beyde zyn ze ſtyf, en hebben aan yder helft 4. ſchuynze ribben, bykans als een Siri-blad, aan de oude bomen zyn weinig bladeren, geheel en effen, maar met bobbelen bezet, en afzienelyk, ook meeſt doorvreten. Den reuk is wat ſwaar, en ook bok-achtig, waar van het den naam heeft, of gelyk onze Natie wil, na die van Vlier trekkende, aan de jonge bladeren wel zo ſterk, inzonderheid als 'er de Son op ſchynt, wanneer dit boompje zyn reuk ver om zig ſpreyd, maar aan de oude bladeren, en by donker weer, ruykt men 't weinig.

't Bloeyzel komt voort aan diergelyke dollen, als aan de Vlier, doch zyn wat kleender, en ydelder, van enkelde kruiſſen gemaakt. Ieder bloempje is kleen en vuyl-wit, gelyk aan de Vlier, daar op volgen aan 't wyfken ook diergelyke vruchten, te weten, ſwarte en ronde beſiën, doch eens zo groot, en de vruchtdragende dol ſtaat ydelder, en meer uit malkanderen geſpreyd dan aan de Vlier, van binnen hebben de beſiën een purper zap, laf van ſmaak, een harde en gehoekte korl, en daar in mede van de Vlier verſchillende.

Het hout is droog, geelachtig, of waſch-verwig, langdradig en fyn, aan de jonge bomen met een kleen waterachtig hert, maar aan de oude, die een man dik zyn, diergelyke men weinig vind, zyn van binnen hol en vermolſemt; hoewel dit hout nu droog ſchynd, zelfs als 't verſch gekapt werd, zo is 't echter een groey-hout, 't welk ligt uitſlaat, waar men maar een ſtok daar van plant, daarom vind men het over al in de Paggers of heyningen, en omtrent woningen der menſchen, daar 't weeldrig groeyd in allerley grond, doch liefſt in een vuile zandgrond, en niet verre van zee.

De wortel heeft nog digter hout, hard, mooy geadert, en waſch-verwig, dikwils ziet men deze oude bomen ook aan de eene zyde open en hol, gelyk de oude Wilge-bomen, en doorgaans is den ſtom ongeſchikt, daar van men weinig regts kan krygen. De rype vruchten ziet men in November en December.

Naam. *In 't Latyn* Folium Hircinum. *Op Maleyts* Daun Cambing *en* Sajor Cambing, *'t manneken* Sajor Cambing Daun Bezaar, *en 't wyfken* Daun Kitsjil. *Op Duitſch* Bocke-Sajor, *na den ſterken reuk der bladeren. Ternaats* Goemira, *welken naam ook meeſt gebruikt werd in Amboina. Amboinſch* Oloulo *of* Olulu. *Bandanees* Balabi. *Macaſſers* Injarro, Anrore, *en* Inrore. *Baleyts* Babon.

Plaats. *Hy is bekent meeſt doorgaans in water-Indiën, nergens in 't wilde boſch, maar altyd omtrent de Negoryen, of in de Boſch-thuynen.*

Gebruik. *Hoewel deze bladeren raauw, onlieffelyk van reuk en ſmaak zyn, zo werdenze nochtans veel gekookt, te weten die van 't wyfken, of vruchtdragende zoorte, die van 't manneken alleen, by gebrek van 't wyfken,* in-

folia baſis ſunt, unde & hic ſemel *Boboto* deſcribemus: eſt itaque cibus, qui ex quibusdam præparatur piſcibus ad putredinem vergentibus, hi in craſſas ſcinduntur partes, cumque aliis miſcentur viridibus foliis, in fragmenta confractis, quorum præcipua ſunt hæc *Goemiræ*, *Oleris albi*, *Arboris glutinoſæ*, & tenera folia *Peponum*, & *Cacaræ*, quæ Pipere, Sale, Allio, Coriandro, Cumino, & raſpato Calappi nucleo bene condiuntur, atque hæc paſta in oblongum formatur volvulum, qui recentibus involvitur Muſæ foliis, & ſupra aquam fricatur in machina Cucuſſan dicta: Si hic cibus menſæ inponatur, exteriora tolluntur iſta folia, reliquaque cibi pars comeditur: Si hujus arboris folia quotidie in aliis cibis uſurpentur, lactantium lac generant.

Arboris cortex lentus eſt & viminibus inſervit, unde & ex hoc fila formantur, quibus Oryzam conligant in meſſe: Ex radicibus manubria fabricantur Parrings ſeu majorum cultrorum. Macaſſarenſes dicunt hasce arbores in ipſorum patria antiquis temporibus in ingentem excreſcere craſſitiem, intusque concavas eſſe, ita ut monoxyla ex his formari poſſint, natura vero hominibus invidens tam commode hinc monoxyla coquiri, poſtea non permiſit illas adeo craſſeſcere. Capræ, hirci, & oves maxime hæc expetunt folia, ex ligno Pangayen, ſimiliaque navium inſtrumenta formari poſſunt, folia cœnoſis adcocta piſcibus fluviatilibus, ipſorum ingratum tollunt ſaporem & odorem.

Tabula Centeſima Trigeſima Tertia

Ramum exhibet *Folii hircini* ſeu *Gumiræ*.

CAPUT QUINQUAGESIMUM TERTIUM.

Gumira Litorea. Gumira Laut.

G*Umira ſilveſtris* eſt arbor litorea, quæ craſſiorem gerit truncum præcedenti, nunquam rectum, ſed incurvum, & ad mare inclinantem.

Ejus folia ſunt breviora & rotundiora, ſcabra, & craſſa, tuberculis obſeſſa, nec adeo penetrantem ſpirantia odorem quam prioris. Flores, fructusque domeſticæ quodammodo ſimiles, ſunt vero rariores & minores.

Arboris lignum non adeo longitudinales gerit fibras, quod albicat, & parva aquoſa medulla repletum eſt, per totum fere annum hæc arbor fructus floresque producit, atque ubique in litoribus creſcit, potiſſimum vero in ſaxoſis, ibique circa radicem, ſi fovea formetur, aqua dulceſcit, quod multum in Hitoea compertum fuit, antequam ingens ille terræmotus anno 1674. fuerat obortus, per hunc enim omnis dulcis aqua diſparuit.

Nomen. Latine *Gumira Litorea*. Malaice *Gumira Laut*. Amboinice in Hitoea *Ola-Ola*, & tantum *Ola*.

Uſus. Hæc arbor nullam exhibet partem edulem, ejus enim folia in olus cocta vertiginem cauſſant. In re Medica etiam nullum præbet uſum, nec fere ulli alii inſervit rei, niſi quod ejus lignum ſiccum foco conducat.

Tabula Centeſima Trigeſima Quarta

Ramum exhibet *Gumiræ Litoreæ*.

inzonderheid tot de Boboto, *waar in deze bladeren 't hooſt zyn; dierhalven wy hier eens voor al de* Boboto *zullen beſchryven. 't Zelve dan is een zoort van koſt, als men eenige viſſchen neemt, die wat aangeſtoken zyn, dezelve groſſelyk aan ſtukken breekt, en vermengt met andere groene bladeren, die ook in ſtukken gebroken zyn, waar van de principaalſte zyn deze* Goemira, Olus album, arbor Glutinoſa, *de jonge bladeren van* Pompoenen, *en* Cacara, *wel gekruyd met Peper, zout, ajuyn, Coriander, Comyn, en geraſpte Calappus-pit; dit deeg rolt men langwerpig, wind hem in verſche Piſang-bladeren, en ſtooft hem boven 't water in een Cucuſſan; op tafel gezet, werden de buitenſte bladeren weg geſmeten, en de reſt gegeten; in andere koſt deze bladeren dagelyks genuttigt, vermeerderen de zogende vrouwen haar melk.*

De ſchorſſe is taay, en bequaam tot bindwerk, weshalven zy uit dezelve touwtjes maken, om de ryſt in de oegſt daar mede te binden. Uit de wortelen maakt men ſteelen tot Parrings en houw meſſen: De Macaſſaren zeggen, dat deze bomen op haar land in oude tyden zeer dik wierden, en binnen hol, zo dat men gemakkelyk Prauwen daar van konde maken, doch de nature de menſchen misgunnende, dat zy zo gemakkelyk aan Praauwen quamen, heeft namaals dezen boom nooyt zo dik laten groeyen. De Geyten, Bokken, en Schapen, eeten deze bladeren ook geern. Uit het hout kan men ook Pangayen, en diergelyk ſcheeps gereedſchap maken: De bladeren by modderige rivier-viſſchen gekookt, benemen dezelve haren ſterken reuk.

De Hondert drie- en dertigſte Plaat

Vertoont een Tak van het *Bokke-bladt*, ofte de *Gumira-Boom*

LIII. HOOFDSTUK.

De Strandt Gumire-Boom.

D*E wilde* Gumira *is een ſtrandboom, werd dikker van ſtam dan de vorige, nooit regt, maar krom, en voor over hellende na de zee.*

De bladeren zyn korter en ronder, ſtyf en dik, met hobbelen bezet, zo ſterk niet van reuk als de vorige. Bloemen en vruchten zyn de tamme meeſt gelyk, doch ydelder en kleender.

Het hout is zo langdradig niet, witagtig, en met een kleen wateragtig hert; men ziet bykans 't geheele jaar door bloemen en vruchten daar aan, 't waſt over al op de ſtranden, doch lieſſt daar het ſteenig is, en dan vind men gemeenlyk omtrent de wortel zoet water, als men aldaar een kuyl maakt, 't welk men veel zag op Hitoe, voor de groote Aardbeving Anno 1674. want door deszelfs ſchudding is 't zoet water verdwenen.

Naam. *In 't Latyn* Gumira Litorea. *Op Maleyts* Gumira Laut. *Amboinſch op Hitoe* Ola-Ola, *en ſlegts* Ola.

Gebruik. *Van dezen boom is niets eetbaar, want de bladeren zomtyds tot moes gekookt, brengen eenige duyzeling aan. In de Medicyne is 't ook onbekent, en deugt bykans tot anders niet dan het drooge hout tot branden.*

De hondert vier- en dertigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Strandt Gumire-Boom*.

CAPUT QUINQUAGESIMUM QUARTUM.

Cicadaria. Ay Lapy.

Cicadaria Amboinenſis eſt arbor ſilveſtris, prope radices parum alata, corticem gerens lacteſcentem, folium ejus quodammodo illud *Siccii* refert, ſuperius autem magis acuminatum eſt, quatuor, quinque, & ſex pollices longum, vix binos digitos latum, ab utraque acuminatum parte, plurimis conſtans venis transverſalibus luteis, ex cinereo viride inſtar illorum *Guajavi*, inordinatum, plurimaque arcte ſibi juncta in ramorum extremo locata ſunt. Ejus lignum pallide rubet, duriusque eſt illo *Siccii*: Ex ejus cortice cicadæ generantur, quæ per noctem in cunctis Amboinæ ſilvis cantant & clamitant, atque Amboinenſibus dicuntur *Laipy*, unde & nomen ſuum ſortita eſt hæc arbor, quæ & hinc a nobis Latine *Cicadaria* vocatur.

Alia ſingularis Cicadaria in Zeylana invenitur, præſertim circa *Battecaloam* ad fluminum ripas, quæ humilem gerit truncum, & inregulares ramos, cjus folium ſimile eſt folio Salicis latifoliæ, atque hæc folia veras generant locuſtas, quæ primum incipiunt vivere prope folii pedunculum, ubi & ipſarum caput eſt, ac ſic porro usque ad folii finem corpus extenditur & generatur, folii coſtæ in pedes excreſcunt, cuncta vero hujus arboris folia in cicadas per metamorphoſin non tranſeunt, ſed tantum quædam & pauca, quæ maxime vegetativo, nempe hujus arboris, ſucco turgent; quum Cicadæ caput ſit generatum, atque tale folium in ciſta deponatur, ulterius tamen excreſcet, ita ut decerpta hæc folia Bataviam transferri poſſint, ibique etiam notari poſſit, quo modo Cicada hæc ſenſim ex folio iſto transformetur: Alii contra, qui res naturales adcuratius inveſtigant, hanc foliorum metamorphoſin in cicadas negant, dicentes locuſtas ova ſua prope folii petiolum ipſi infigere folio, quæ inter binas folii duplicaturas foventur & extenduntur, unde tale inſectum generatur, quod indagandum relinquo illis, qui iſtam inhabitant regionem.

Si folia in textu ſupra juſto modo fuerint deſcripta, anguſtifoliæ ſpeciei fuerunt, altera enim ejus latifolia ſpecies inventa fuit in vicinis montibus fluvii Elephantis, cujus folia a quinque ad ſeptem pollices longa erant, tres quatuorque transverſales digitos lata, formam gerentia illorum *Siccii* latifoliæ, ſcabra, & protuberantibus coſtis inferne donata, unde & folium rugoſum quodammodo eſt inſtar illorum *Guajavi*.

Inregularia ſunt & arcte ſibi juncta in ramulorum extremo, brevibus petiolis inſidentia, quæ in ramulorum inferiore parte, ubi decidua, tubercula plura, quæ ipſorum veſtigia ſunt, relinquunt, atque hæc ſpinulas obtuſas mentiuntur, foliorum color ſuperne eſt læte viridis & glaber, venulæ vero inferne flaveſcunt.

Poſt folia flores progerminant in ramulis, qui mihi huc usque ignoti ſunt, hos vero inſequuntur fructus tam ſolitarii, quam in parvis racemis conlecti, forma parvarum Olivarum, ſeu ſemi perfectarum nucum avellanarum, in brevem apicem deſinentes, primo virides, dein purpuraſcentes, ac tandem nigerrimi, ſub exteriore, tenui, & mucoſo cortice oblonga reconditur nux, ſatis craſſo putamine obducta, in quo nucleus continetur albus uti in nucibus avellanis, ſaporis amaricantis, quique in bina ſegmenta dividi poteſt, granulum condens album, capitulo inſiſtens, quod ſeminalem continet virtutem.

Fructus Martio & Aprili obſervantur: incolæ hujus arboris binas notant ſpecies, anguſtifoliam & latifoliam: Ejus lignum eſt ſatis durum, atque cortex pauco conſtat lacte: Hic ſupra ignem toſtus, & cum Siri Pinanga maſticatus conducit aphthis, eſt enim dulcis & adſtringens.

Omnes Cicadæ Malaice *Rian Rian*, & Amboinice *Lapy* vocantur: Altera *Caju Lape Lape* ſpecies ſupra deſcripta eſt *libro quarto cap.* 43. ſub finem *arboris facum majoris*.

Tabula Centeſima Trigeſima Quinta

Ramum exhibet Cicadariæ.
Ubi Litt A. ejus fructum naturali repræſentat magnitudine.
B. Vero *Cicadam ipſam*.

LIV. HOOFDSTUK.

De Krekel-Boom.

Cicadaria in Amboina, is een Wout-boom, by de wortel wat gevleugeld, en melkagtig van ſchorſſe, 't blad gelykt eenigzints dat van Sikki, *doch na voren toe ſpitzer, 4. 5. en 6. duymen lang, ſchaars 2. vingers breed, agter en voren toegeſpitſt, met veele geele dwersaderen, graauw-groen, gelyk als die van* Gujavos, *zonder ordre, en digt op malkander ſtaande. 't Hout is ligtrood, en harder dan dat van* Sikki, *hy genereerd uyt zyne ſchorſſe de boſch-grillen of krekels, die men 's nagts in alle Amboinſche boſſchen hoort zingen en ſchreeuwen, dewelke de Amboinezen* Laipy *heten, waar van den boom zynen naam heeft, en wy noemen hem in 't Latyn* Cicadaria.

Een andere zeldſame Cicadaria *of Sprinkhanen-boom, vind men op Ceylon, voornamentlyk omtrent de* Batteca-loa, *aan de rivier-kanten, hy is laag van ſtam, en ongeſchikt van takken, 't blad is een breed Willige-blad gelyk, deze bladeren genereren regte Sprinkhanen, namentlyk, het leven komt eerſt by 't ſteeltje, daar het hooft is, en loopt zo voort, tot dat 't ligbaam tot het eynde des blads volſchapen is, de ribben van 't blad werden de pootjes, alle de bladeren van dezen boom werden geen Sprinkhanen, maar allenelyk eenige weinige, daar de meeſte geeſt van den boom in zit, wanneer 't hooft geſchapen, en 't blad in een doosje gelegt is, zal egter volſchapen werden, zo dat men de afgeplukte bladeren tot Batavia kan vervoeren, daar men nog al zien kan, hoe 't beeſt allengskens uit 't blad werd; doch andere, die de zaken wat nauwer menen in te zien, ontkennen deze transformatie der bladeren in beeſten, maar zeggen, dat de Sprinkhanen hare eyers by den ſteel in dat blad drukken, dewelke dan zig uitbreiden tuſſchen de beyde vellekens van het blad, en 't beeſt formeren, welk onderzoek ik bevolen laat aan die geene, die daar woonen.*

Indien de bladeren in den text wel beſchreven zyn, zo moeſt het een ſmalbladige zoorte geweeſt zyn, want een andere bredere zoorte is gevonden aan het naaſte gebergte, aan den Oliphant, waar van de bladeren lang waren, van 5. tot 7. duymen, 3. en 4. dwers-vingers breed, gefatzoeneert als die van 't breedbladige Sikki, *ſtyf, met uitſtekende ribben van onderen, die het blad eenigzints gekronkeld maken, gelyk de Gujavos-bladeren zyn.*

Zy ſtaan zonder ordre, en digt op malkander gedrongen, aan 't voorſte der ryskens op korte voetjes, dewelke agter aan de ryskens, daar zy afgevallen zyn, veele knopjes nalaten, als of het ſtompe doornen waren, de coleur der bladeren van boven is regt-groen en glad, de ribbekens van onderen zyn geelachtig.

Agter de bladeren komt het bloeyzel voort, aan de ryskens, zynde nog onbekend. Daar op volgen de vrugten, zo enkeld als by kleene trosjes hangende, in gedaante van kleene Olyven, of halfwaſſene Hazel-noten, met een kort ſpitsje boven op, eerſt gras-groen, daar na purperbruyn, ten laatſten pik-ſwart. Onder de buytenſte dunne, en ſlymerige ſchelle, legt een langwerpig nootje, met een redelyke harde ſchaal omgeven, en daar binnen een witte heeſt, gelyk in de Haſel-noten, bitter van ſmaak, die zig in tween laat deelen, verbergende een wit korlken, op een knopje ſtaande, daar in de zaadkragt ſteekt.

De vruchten ziet men in Maart en April. De Inlanders maken 'er ook 2. zoorten van, ſmalbladig en breedbladig, 't heeft een redelyk hard hout, en de ſchorſſe een weinig melk. Dezelve over 't vuur een weinig gebraden, en met Siri Pinang geknouwt, is goed voor de ſpruw, want zy is zoet, en zamentrekkende.

Alle Krekels hieten in 't Maleyts Rian Rian, *in 't Amboinſch als boven* Lapy. *Een ander* Caju Lape Lape, *ziet beſchreven* lib. 4. cap. 43. *aan 't eynde van* arbor facum major.

De hondert vyf- en dertigſte Plaat

Vertoont een Tak van de Krekel, ofte Sprinkhaan-boom.
Alwaar Lett A. deszelfs vrugt in natuurlyke grootte verbeeldt.
B. De *Krekel* of *Sprinkhaan* zelfs.

CAPUT QUINQUAGESIMUM QUINTUM.

Caryophyllaſter. Tsjenke Utan. Daun Kitsjil.

HÆc arbuſcula ſpecies videtur ſilveſtris Caryophylli ſupra *libr.* 2. *cap.* 4. deſcriptæ, uti & a vulgo vocatur, oportunum tamen putavimus hanc ab illa ſeparare, atque hic eam locare, quum maxime differant, hæc enim humilis eſt arbuſcula inſtar fruticis, ſimplici ſurgens trunco, qui plerumque ſinuoſus & incurvus eſt, dividiturque in binas ſpecies, in albam & rubeam.

Albæ ſpeciei rachides ſunt firmæ, rotundæ, & tenues, in quibus folia per bina paria cruciata ſibi oppoſita ſunt, & quinque ſexve paria uni inſident rachidi, quæ tres & quattuor pollices longa ſunt, ultra unum lata, ſicca, Caryophylli foliis ſimillima, ſed breviora, inferius rotundiora & flaccidiora, eodemque modo ſinuoſa, parallelis quoque venis pertexta, quæ ad oras in ſinus concurrunt, ſaporis adſtringentis. Tenera folia inſtar albi ſerici ſplendent.

Fructus rari ſunt, inque ramulorum extremo excreſcunt, qui baccæ ſunt nunc ſolitariæ, nunc geminæ & ternæ ſimul longo inſidentes pedunculo, parvæ, rotundæ, inſtar baccarum Myrti, ſiccæ, duriuſculæ, & parum rugoſæ, atque ſupra coronatæ foliolis quatuor introrſum flexis, ſuntque repletæ ſemine parvo & anguloſo arcte compreſſo. Virides hæ baccæ menſe Octobri obſervantur.

Arboris cortex eſt tenuis, fragilis, adſtringens, ramorum fuſcus, inferius ex viridi & cinereo variegatus: Lignum ex tenuibus conſtat fibris, externe albicans, interne pallide rubens, ſatis grave & durum, illi Caryophylli ſilveſtris ſimile; in levibus hæc arbor creſcit ſilvis, & in planis campis in ſterili & ſaxoſo ſolo, quæque in ſterilibus creſcit campis, brevia & firma gerit folia, ab uno cum dimidio ad tres pollices longa, inferne rotunda, ſuperne in longum apicem deſinentia. Tenera ejus folia in ore maſticata, adſtringentem & ſiccum præbent ſaporem inſtar *Aycau*: Dentes autem confirmant, & catharros extrahunt & ſiccant.

Nomen. Latine *Caryophyllaſter alter*, diſtinguendus enim eſt ab alio Caryophyllaſtro fruteſcente, qui in ſubſequente deſcribetur libro. Malaice *Tsjencke Oetan*, *Daun Kitsjil*, h. e. parvifolia ſilveſtris Caryophyllus. Amboinice *Aycau Laun Maun* & *Cappul*, h. e. parvifolia & ſplendens *Aycau*, melius enim ad *Aycaus* pertinet quam ad Caryophyllaſtros.

Uſus. Trunci ad palos adhibentur, ſed qui raro inveniuntur recti, manubria inſtrumentorum ex his quoque formantur, foco etiam inſerviunt, quem in finem æque conducunt ac illi *fruticis igniarii* ſeu *Salay*, hoc enim lignum humidius eſt, ſolidius, ac tarde exſiccatur, atque ad Oryzæ tudiculam adhibetur.

Secundo rubra *Caryophyllaſtri* ſpecies haud multum differt magnitudine & forma a præcedenti, excepto quod ejus ramuli ex fuſco rubente cortice ſint obducti, intermixto purpureo colore. Rachides hæ breves ſunt, ac dividuntur in plures laterales ramulos rotundos, tenues, & firmos. Ejus folia quoque parva ſunt & acuminata, brevibus petiolis inſidentia, bina ſibi oppoſita & cruciata, binos treſve pollices longa, unum lata, horum nervus medius ab utraque protuberat parte, ſuntque porro ſicca, craſſiuſcula, ſuperne viridia, ac venis fere deſtituta, inferne paululum protuberantibus, quæ prope oras in ſinus concurrunt, ſaporis adſtringentis, ad Jamboſas accedentis.

Flores racemoſi excreſcunt in ramulorum ſummo, qui copioſa ſunt capitula, puſilla, in plurimos ſeſe aperientia floſculos, ſordide albicantes, qui intus repleti ſunt brevibus & rubentibus ſtaminibus, quos fructus ſeu baccæ inſequuntur raræ, minores granis Piperis.

Arboris lignum eſt grave, ſolidum, & ſiccum, ruſeſcit ſeu rubet, quod ad palos durabile eſt.

LV. HOOFDSTUK.

De roode wilde Nagel-Boom.

D*It boompje ſchynt een zoorte te zyn van de wilde Nagel-bomen*, lib. 2. cap. 4. *beſchreven, gelyk het ook by de gemeene man genaamt werd; wy hebben echter gevoeglyker geagt, hem daar van af te zonderen, en alhier te plaatzen, om dat hy veel daar van verſchild, want 't is een laag boompje, als een ſtruyk, met een enkelde ſtam opſchietende, meeſt bogtig en krom, verdeeld in 2. zoorten, witte en roode.*

De ryskens van het witte zyn ſtyf, rond, en dun, de bladeren ſtaan 2. en 2. tegen malkander, bykans in 't kruys, 5. a 6. paren aan een rysken, 3. en 4. duymen lang, ruym een dito breed, droog, en de Nagel-bladeren gelyk, doch korter, agter ronder en ſlapper, maar mede zo bogtig, en met zyne parallele aderen doorregen, digt aan de kanten met bogen te ſamen ſluytende, van ſmaak zamentrekkent. De jonge bladeren glimmen als wit ſatyn.

De vruchten zyn weinig, en komen voort aan 't uiterſte der ryskens, zynde beſiën, zomtyds een, zomtyds 2. en 3. by malkander, op een lang ſteeltje, kleen, rond, als Myrte-beſiën, droog, hardagtig, en wat ruyg, boven met een kroontje van 4. inwaards gebogene blaadjes, binnen met kleenhoekig zaad, digt in malkander gedrongen. Men ziet ze groen in October.

De ſchorſſe is dun, bros, zamentrekkende, aan de takken bruynagtig, beneden uit den grauwen en groenen gemengt; het hout is fyndradig, buiten wit, binnen ligtrood, redelyk ſwaar en hard, dat van de wilde Nagelen gelyk, 't waſt in ligte boſſchen en op vlakke velden, op een magere en ſteenige grond, dat op magere velden waſt, heeft korte ſtyve bladeren, van 1½ tot 3. duymen lang, agter rond, voor met een lange ſpits, de jonge blaadjes in de mond geknauwt, zyn zamentrekkend, en droog, ſmakende als Aycau. *Zy beveſtigen de tanden, en trekken de Catharren uit.*

Naam. *In 't Latyn* Caryophyllaſter alter, *zynde te onderſcheiden van een ander Caryophyllaſter, 't welk een heeſter, en in 't volgende Boek beſchreven is. Op Maleyts* Tsjenke Oetan, Daun Kitsjil, *dat is, kleenbladige wilde Nagelen. Amboinſch* Aycau Laun Maun *en* Cappul, *dat is kleenbladig en glimmend* Aycau, *want het beter onder de* Aycaus *gerekend werd, dan onder de wilde Nagelen.*

Gebruik. *De ſtammen zyn gebruikelyk tot pagger-ſtylen, die men ook al lang zoeken moet, eer men ze zo regt vind. Men maakt 'er ook ſteelen van tot allerbande gereedſchappen, 't geeft ook brandhout, waar toe 't echter zo wel diend als den* frutex igniarius *of* Salay, *want dit hout is vogtiger, digter, en droogt langſaam op. Zyn hout werd gebruikt tot rys-ſtampers.*

2. *De roode zoorte van* Caryophyllaſter, *verſchild in grootte en gedaante niet veel van de voorgaande, behalven dat de ryskens een bruyn-roode ſchorſſe hebben, met wat peers gemengd. Deze ryskens zyn niet lang, maar verdeelen hun in veele zyde-takskens, alle rond, dun en ſtyf. De bladeren zyn mede kleen en ſpits, op korte ſteeltjes 2. en 2. tegen malkander, en een regt kruys makende, 2. en 3. duymen lang, een breed, de middel-zenuwe puylt te wederzyden uit; voorts dikachtig, droog, boven grasgroen, ſchier zonder merkelyke adertjes, die beneden ſlegts een weinig uitpuylen, en digt by de kanten met boge ſluiten, zeer zamentrekkend van ſmaak, na de Jamboezen trekkende.*

Het bloeyzel komt voort aan troſjes, en aan 't uiterſte der ryskens, zynde veele kleene knopjes, die hun openen in veele kleene vuyl-witte bloempjes, binnen gevuld met korte roodachtige draadjes, daar op volgen beſiën, weinig in 't getal, kleender dan Peper.

Het hout is ſwaar, digt, en beſterſt ros of roodachtig, durabel tot ſtylen.

Nomen. Latine *Caryophyllaſter ruber*. Malaice *Tjenc-ke Oetan Kitjil*, Amboinenſes, uti dictum, hanc parvifoliam *Aycau* putant eſſe, atque confundunt cum *Caju Lacca* ob rubrum ramorum corticem: In ventoſis creſcit collibus, ubi ſolum eſt durum, quale eſt in Leytimoræ monte rubro.

Folia ejus in ore maſticata, copioſos ex gingivis adtrahunt humores, ipſarumque tumores curant.

Naam. *In 't Latyn* Caryophyllaſter ruber. *Op Maleyts* Tsjenke Oetan Kitejil, *de Amboinezen, als gezegt, maken een kleenbladig* Aycau *daar van, en vermengen het met* Caju Lacca, *wegens de rode ſchorſſe aan de takken. Het waſt op luchtige heuvelen, daar een harde grond is, gelyk op Leytimor op den roden berg.*

De bladeren in de mond geknauwt, trekken een vochtigheid uit het tandvleeſch, en genezen 't zelve, geſwollen zynde.

Tabula Centeſima Trigeſima Sexta

Ramum exhibet *Caryophyllaſtri rubri.*

De Hondert zes- en dertigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *roode wilde Nagel-Boom.*

CAPUT QUINQUAGESIMUM SEXTUM.

Cortex Papetarius. Coelit Papeda.

COelit *Papeda* diu frutex eſt, ſenſim tamen in altam excreſcit arborem, unam alteramve ulnam craſſam in diametro, ejus ramuli in breves copioſas rachides dividuntur cruciatas, quibus unum alterumve foliorum par inſidet, nunc impari extremum claudente, nunc nullo. Folia cum illis *Dabani* conveniunt, ſunt autem multo minora, tres quatuorque pollices longa, digitum lata, firma, glabra, & intenſe viridia, paucis pertexta coſtis, ad oras raro dentata. Quævis rachis ad ortum ex ramo bina gerit foliola rotunda, equorum ſoleas referentia, ſed non dentata, ac potiſſimum eo in loco, ubi floriferi pedunculi excreſcunt. Coma tenera eleganter fuſca eſt, ac ſæpe adeo copioſa, ut totus aliquando frutex fuſcus videatur eſſe.

Flores hinc inde progerminant ad rachidum ortum, ut & ad ramorum extremum, ex julis oblongis, binis ternisve ſimul progerminantibus, palmam circiter longis, ac bifidis. Ipſi autem flores primo ſunt solitaria parva capitula, pallide rubentia, & in floſculos vix notabiles ſeſe aperientia, ex meris enim ſtaminibus fere compoſiti ſunt, *Caju Poeti* flores referentes.

Fructus minimi ſunt, vix magnitudinem grani tritici habentes, ſuntque bifidi, atque quævis horum pars Cumini ſemen refert, in ſummo gerentes apicem acutum, in quavis autem parte oſſiculum ſeminale continetur, vix grani ſabuli magnitudinem adæquans, flava lanugine obductum, quodque facile prolabitur.

Trunci cortex eſt craſſus, externe rugoſus & fiſſus, interne rubens, ſuccoſus, & mucoſus: Vetuſtarum arborum lignum ex albo flaveſcit inſtar Syderoxyli ſeu Metroſideri feminæ vel albæ, poliri etiam poteſt, eſtque ſatis durabile, unde & ædificiis etiam inſervit.

Floret Januario, inque levibus creſcit ſilvis Leytimoræ, circa Caju Poeti arbores.

Nomen. Latine *Cortex Papetarius*. Malaice *Coelit Papeda*, & *Oebat Papeda* generali nomine, peculiariter autem ab Amboinenſibus in Leytimora vocatur *Taeru* & *Aëru*.

Uſus. Craſſus arboris cortex quotidiano in uſu eſt apud Amboinenſes, tam recens quam ſiccus ad Papedam coquendam: Incolæ hunc corticem fumo exſiccant, inque faſciculis collectum ſervant, cujus fruſtulum depuratum aquæ injiciunt, in qua Papedam incoquunt, quæ aqua inde rubet, licet quoque Sagumanta ſit quam inveteratiſſima, hoc cortice corrigi & renovari quaſi poteſt. Lignum, uti dictum eſt, alterius defectu ad tigna adhibetur, ſi vetuſtarum ſit arborum: Siccus autem cortex ob memoratum uſum trans mare in alias etiam transfertur regiones, ubi deficit.

LVI. HOOFDSTUK.

De Taleru-Boom.

COelit Papeda *blyft lang een ſtruyk, word echter metter tyd een hogen boom, van een en twee vademen in de rondte, de takskens zyn in veele korte ryskens verdeeld, die in 't kruys ſtaan, en daar aan ſtaan een of twee paren bladeren, met een alleen voor uit, en aan sommige niet. De bladeren zyn als die van* Dawan, *doch veel kleender, 3. en 4. duymen lang, een vinger breed, ſtyf, glad, en hoog-groen, met weinige ribben, aan de kanten wyd getand: Ieder rysken heeft by zyn oorſpronk aan de takken twee ronde blaadjes, als paardevoetjes, doch niet getand, meeſt daar de bloeyende ſteelen uitkomen, het jong loof is ſchoon-bruyn, en dat zo menigvuldig, dat zomtyds den geheelen ſtruyk bruyn ſchynt.*

Het bloeyzel komt voort hier en daar by den oorſpronk der ryskens, ook aan 't eynde der takken, en zyn lange ſteerten, 2. en 3. by malkander, omtrent een hand lang, en in tween verdeeld. Het bloeyzel beſtaat uyt enkelde kleene knopjes, ligt-rood, die zig openen in kleene paskenbare bloempjes, meeſt van draadjes gemaakt, gelykende het bloeyzel van Caju Poeti.

De vruchten zyn zeer kleen, qualyk zo groot als een ryſt-korrel, en deelen zig in tween, waar van ieder deel een Cumin-*zaad gelykt, boven op dragende een ſcherpe ſpits, in ieder deel ſchuyld een zaadkorreltje, qualyk zo groot als zand, met een geele wolachtigheid bekleed, het welk daar ligt uytvalt.*

De ſchorſſe des ſtams is dik, ruyg van buyten, en geſcheurt, binnen rood, zappig, en ſlymerig: 't Hout uyt de oude bomen, trekt uit den witte wat na 't gele, gelyk Yzer-hout 't Wyfken of 't witte, laat zig glad werken, en is redelyk durabel, dierhalven bequaam tot den huysbouw.

Het bloeyd in January, en waſt geern in ligte boſſchen, op Leytimor, omtrent de Caju Poeti-bomen.

Naam. *In 't Latyn* Cortex Papetariue. *Op Maleyts* Coelit Papeda, *en* Oebat Papeda, *met een generalen naam, maar in 't byzonder heten 't de Amboinezen op Leytimor* Taeru *en* Aëru.

Gebruik. *De dikke ſchorſſe dezes booms, is een dagelyks gebruyk by de Amboinezen, zo verſch, als gedroogt, om de* Papeda *te koken. De Inwoonders drogen de ſchorſſe in den rook, en bewaren die in bondelkens, waar van ze een ſtukje ſchoon gemaakt in 't water ſmyten, daar ze* Papeda *mede koken, welk water daar van rood werd, en al is de* Sagumanta *heel oud, zo kan men ze met deze ſchorſſe weder goed maken. 't Hout, als gezegt, werd by noot tot het timmeren gebruykt, als 't van het oude is, de gedroogde ſchorſſe werd om voorſchreve reden ook over zee, en in andere Landen vervoert, daar ze niet is.*

Tabula Centeſima Trigeſima Septima

Ramum exhibet arboris *Taleru* vulgo dictæ.
Ubi Litt. A. ejus *corymbum floriferum* denotat.

De hondert zeven- en dertigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Taleru-Boom.*
Alwaar Lett. A. een *Bloem-troſje* verbeeldt.

CAPUT QUINQUAGESIMUM SEPTIMUM.

Ichthyoctonos Litorea. Aytuy.

Binas has ſubſequentes arbores *Ichthyoctonos*, ſeu piſcium necatrices voco, quum ab incolis in illum finem adhibeantur, quarum prima hoc in capite deſcripta litora, altera ſubſequens montes amat.

Ichthyoctonos litorea, mediocris eſt arbor, arbori *Excæcanti* ſimilis, vel paulo humilior, truncum gerens gracilem, qui nunc ſolitarius, nunc geminus excreſcit, comam gerens denſam, quum rami ex plurimis longis flagellis conſtent, quibus folia per longos ordines inſident alternata, quæ longiuſcula ſunt & anguſta, ad oras ſubtiliter, ſed non profunde, ſerrata, quatuor & quinque pollices longa, unum cum dimidio latâ, tenuibus ac vix notabilibus venulis pertexta, craſſiuſcula, glabra, glauca, ac plerumque antrorſum inflexa ſeu ſinuoſa.

Ex horum alis longi progerminant juli, uti in *arbore Excæcante*, ſed qui longiores ſunt. Hiſce floſculi inſident puſilli, muſcoſi, ex viridi flaveſcentes, quorum quivis ex tribus brevibus conſtat ſtaminulis: Hosce inſequuntur fructus rari, qui parvi ſunt globuli, paulo majores globulo ſclopeti minoris, ex cinereo & viridi variegati, ac tandem terreſtris coloris ſeu nigricantes, duri, lignoſi, acſi fructus cujusdam oſſicula eſſent. Externe ſex ſulcis notati ſunt, qui in durum apicem concurrunt, tres vero horum ſulci profundiores ſunt, ita ut totus fructus in tria ſegmenta dividi poſſit, quæ ſicca ſibi adcumbunt ſine ulla medulla, ac nihilominus tamen ſibi adhærent, in quovis autem ſegmento nucleus reconditur Piſtachiæ ſimilis in cellula quadam, qui interne ex cinereo & fuſco colore variegatus eſt.

Arboris cortex ex viridi nigricat, paucumque ſpiſſum exſudat lac, ſi vulneretur, vel ſi folia abrumpantur. Lignum penitus albicat, leve eſt, molle, & inutile tigno. Mayo & Junio floret. Ex quavis pilula ſeu fructu binæ progerminant arbuſculæ, tertius enim nucleus plerumque emarcidus ac ſterilis eſt.

Nomen. Latine *Ichthyoctonos Litorea*, h. e. litorea piſcium necatrix. Amboinice in Hitoea *Aytohi*, *Aytuy*, & *Aypue*. Jure inter *arboris Excæcantis* ſpecies numerari poſſet, quæ ſupra *libro tertio* deſcripta eſt.

Locus. Raro obcurrit in Hitoes regione, ac potiſſimum in litore, vel locis ipſi vicinis in planis ſilvis; crudi ejus fructus hinc inde in litus projecti inveniuntur, a nullo enim expetuntur animali.

Hæc arbor ad noxias quoque pertinet arbores lacteſcentes, quæ pernicioſas poſſident qualitates, unde & nullius eſt uſus, excepto quod ejus fructus ad piſces enecandos adhibeantur, ſeparant enim in flumine quodam locum parvum, ubi corbiculos quosdam recentibus hiſce fructibus impletos & groſſo modo contuſos deponunt, aliis cineribus mixtos, quos in occluſos projiciunt locos, atque hos porro fuſtibus turbant & commovent, donec aqua horum nucleorum ſpuma ſit obducta, tum omnes piſces in illo loco occluſi ſemi-mortui ſupernatant, qui innoxie tamen comeduntur.

Lignum, licet ſit leve & molle, durabile tamen eſt, nec coſſos umquam generat, ſi modo ſiccum bene conſervetur, forte aptius erit ad calceos ligneos ſeu *Trjerippos*, illo arboris excæcantis, qua de re ſupra latius fuit actum, nuclei in fructibus occluſi inſtar Canariorum dulceſcunt, nec noxiæ videntur eſſe qualitatis, pueri enim maturos hosce aperiunt fructus, ipſorumque nucleos innoxie edunt.

Tabula Centeſima Trigeſima Octava

Ramum exhibet *Ichthyoctoni litoreæ*, ſeu *Aytuy*.

LVII. HOOFDSTUK.

De Strandt Viſch-dooder Boom.

Deze twee volgende bomen noem ik Ichthyoctonos, *of Viſch-dooders, om dat ze de Inlanders daar toe gebruyken, waar van de eerſte in dit Kapittel beſchreven, de ſtranden, en de volgende de bergen bemind.*

*De ſtrand-*Ichthyoctonos *is een middelbaare boom, den* Arbor Excæcans *gelyk, of wel zo laag, en rank van ſtam, die zomtyds enkeld, zomtyds dubbeld is, en met een digte kruyn, want de takken zyn bekleed met veele lange gerten, waar aan de bladeren in lange ryen verwiſſeld tegen malkander ſtaan, dewelke zyn langagtig en ſmal, aan de kanten fyn, doch niet diep gezaagt, 4. en 5. duymen lang, 1½ breed, met fyne en pas kennelyke adertjes doortogen, dikagtig, glad, zee-groen, en meeſt alle wat voorwaarts gekromt.*

Uyt den ſchoot der zelven komen lange kattekens voort, gelyk aan den Arbor Excæcans, *doch langer. Aan dezelve ſtaat zeer kleen bloeyzel, zynde moſchagtige bloempjes, geel-groen, en yder van 3. korte draadjes gemaakt, na dezelve waſſen eenige weinige vruchten, zynde ronde bollekens, wat grooter dan de Musquets-kogels, uit den grauwen en groenen gemengt, ten laatſten aardverwig of ſwartachtig, hard, houtachtig, of het een korl van een vrucht was. Van buyten zyn ze met 6. vorens getekend, die in een kort ſpitsje zamen lopen, maar 3. derzelver gaan door, zo dat de geheele vrucht zig in drien laat deelen, welke ſtukken droog tegen malkander ſtaan, zonder eenig merg daar tuſſchen, en niet te min aan malkanderen vaſthouden, in ieder ſtuk leyd een korl, als een Piſtacie, in een celletje, uyt den graauwen vaal, het binnenſte vervullende.*

De ſcherſſe is uyt den groenen vuyl en ſwartachtig, weinig dikke melk uytgevende, als men ze quetſt, of als men de bladeren afbreekt: 't hout is geheel wit, ligt, week, en ondeugent tot timmeren. Hy bloeyd in May en Juny. Uyt ieder vrucht of pille komen twee jonge boompjes voort, want de derde is gemeenlyk uitgedroogt en onnut.

Naam. *In 't Latyn* Ichthyoctonos litorea, *dat is, Strandt Viſch-dooder. Amboinſch op Hitoe* Aytohi, Aytuy, *en* Aypue. *Men zoude hem met rede onder de zoorten van* Arbor Excæcana *mogen rekenen, boven in 't 3. Boek beſchreven.*

Plaats. *Hy word weinig gevonden op 't land Hitoe, en waſt meeſt op ſtrand, of niet verre daar af in vlakke boſſchen; de raauwe vruchten ziet men hier en daar op ſtrand verſtrooyt, want zy werden van geen beeſt genuttigd.*

Dezen boom behoord onder de ſorgelyke melkbomen, die een ſchadelyke kragt hebben, en is dierhalven van geen gebruyk, behalven de vruchten tot het Viſch-doden, want zy beſluyten een kleene plaats in eenige rivier met Serien of Herten, nemen dan eenige korfjes vol van deze vrugten, die nog groen of melkagtig zyn, ſtoten dezelve groſſelyk, vermengenze met aſch, en ſtroyenze in de beſlotene plaatzen, daar in zy dan verders met ſtokken ſtampen en vroeten, tot dat het water met het ſchuym van deze korls bedekt is, alle de Viſſchen die 'er in zyn, komen half dood boven dryven, en werden echter zonder ſchade genuttigt.

Het hout, hoewel ligt en week, is nogtans durabel, en word nooit wormſtekig, als 't maar droog gehouden word, miſſchien is het bequaamer tot houte trippen, of Tsjerippos, *als dat van* Arbor Excæcans, *waar van boven gezegt is. De korls, die binnen in de vruchten ſteken, zyn zoet als Canaris, en ſchynen gene ſchadelykheid in zig te hebben, want de kinders kloppen de rype vrugten open, en eeten de korls daar uyt.*

De hondert acht- en dertigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Strandt Viſch-dooder Boom*; ofte de *Aytuy-Boom*.

CAPUT QUINQUAGESIMUM OCTAVUM.

Ichthyoctonos montana. Walan.

ICHTHYOCTONOS *montana* multo major eſt arbor, rectum & altum gerens truncum, cum præcedenti nullo modo conveniens. Ejus folia majora ſunt, & inſtar remi formata, vel inſtar foliorum *Catappan*, ſed minora, ſuperne nempe lata, ac ſubito in apicem deſinenda, inferne vero anguſtata, octo & decem pollicea longa, tres quatuorve lata, glabra, pinguia, ac vix venas notabiles gerentia, ſed craſſo conſtantia nervo medio, qui ſuperne ſulcum format, & inferne maxime protuberat, quinque, ſex, & ſeptem ſimul proveniunt ad ramulorum extremum, uti in Catappan, ac verrucis & tuberculis notata ſunt, uti & rami nodoſi ac rugoſi ſunt.

Fructus magnitudinem habent pomorum Aurantiorum, ſunt autem oblongiores, ac ſuperne in obtuſum apicem deſinentes, inſtar cordis vaccæ, quivis autem ex craſſo curtoque dependet petiolo, qui prope fructum pentagonam format coronulam, cui fructus tamquam patellæ inſidet, talesque fructus bini ternive ſimul dependent.

Poma hæc externe colorem habent pomorum Aurantiorum, ac tandem rubeſcunt, deinumque nigreſcunt. Intus gerunt medullam ſiccam & fungoſam, atque in hac quatuor magna oſſicula locantur, per quatuor venas ſurſum ad apicem adnexa: Quodvis vero oſſiculum vix binos pollices longum eſt, unum latum, planum, & parum rugoſum inſtar linguæ, ac ſuperne bifidum, ubi vena iſta inplantatur, coloris eleganter fuſci ſeu ſpadicei, nunc quina talia oſſicula, nunc unicum tantum in quovis continetur fructu. Medulla iſta fungoſa, in qua oſſicula locantur, quæque exteriori adhæret cortici; pallide flaveſcit, ſicca eſt, & ſaporis fatui, cortex exterior fuſcus ſatis durus eſt, ac fere ex meris compoſitus fibris ſeu filamentis, lotusque continet aliud durum putamen, atque in hoc bini obcluduntur oblongi albique nuclei, ſepto medio ſeparati.

Arboris cortex eſt craſſus, ſiccus, & fragilis, ac pallide ruffeſcens, prope radices inſtar ignis rubens, lignum externe eſt album & inutile, vetuſtorum truncum cor eſt fuſcum, ſolidum, & compactum. Radices rubent & copioſæ ſunt, inſtar illarum Mangiorum, quoque magis rubet ipſarum cortex, eo efficacior eſt. Fructus matureſcunt Octobri, elegantemque præbent adſpectum per excellentem ipſorum rubedinem, inter viridem comam eminentem.

Hujus arboris binæ obcurrunt ſpeciea, rubra & alba, potiſſimum radicum colore differentes, atque interno ligni colore diſtinguendæ, utræque autem illa pollent vi, quod piſces enecent. Tertia inſuper hujus obcurrit ſpecies, quæ penitus ſilveſtris eſt, atque latiora & glabriora gerit folia, pallidius virentia, hæc etiam ad radices nullam externe exhibet rubedinem, quæ inutilis quoque cenſetur, puto autem præcedentem albam veram eſſe ſpeciem.

Nomen. Latine *Ichthyoctonos montana.* Amboinice in Hitoea *Walan* & *Walen*, in Leytimora *Waran*.

Locus. Hæc quoque arbor raro invenitur; inque altis creſcit Hitoenſium montibus, uti & in Soyæ denſis ſilvis, ubi ſolum eſt pingue & rubens, quale Amboinenſes montes plerumque habent, prope magnam viam, quæ per iſtos montes decurrit, itidem obſervatur.

Uſus. Hujus arboris radices tantum in uſu ſunt ad piſces enecandos, quem in finem harum cortex adhibetur, quum incolæ multas ridiculas ceremonias inſtituant, totam enim primo ſumunt radicem, quam cum cortice ſupra lapidem comminuunt, ſique hoc opus fere ſit peractum, unus in medio circuli alios imperat omnes ſimul decumbere tanquam dormientes vel moribundos, quique tam diu quieti decumbunt, donec alter ter inſtar galli gallinacei cicuriverit, tumque omnes ſimul proſiliunt. Inter contuſionem nec illis loqui licet, nec tuſſire, nec ſputnam emittere, vel crepitum ani.

Hoc

LVIII. HOOFDSTUK.

De Berg Viſch-dooder Boom.

DEn Berg Ichthyoctonos *is een veel grooter boom, met een hogen en regten ſtam, met de vorige geen gemeenſchap hebbende. De bladeren zyn grooter, en gefatzoeneert als 't platte van een riem, of als dat van* Catappan, *doch kleender, te weten voor breed, en ſchielyk in een ſpits eyndigende, maar na agter ſmal toelopende, 8. en 10. duymen lang, 3. en 4. dito breed, glad, vet, en bykans zonder merkelyke aderen, doch met een dikke middel-zenuwe; die boven een voorn maakt, en van onderen verre uitpuylt, zy ſtaan 5. 6 en 7. by malkander aan 't voorſte der takken, gelyk aan de* Catappan, *en zyn met wratten en puyſten bezet, gelyk ook de takken knoeſtig en ruyg zyn.*

De vruchten zyn in de grootte van Oranje appelen, dog langwerpig, voor met een ſtompe ſpits, gelyk een Koehert, hangende yder aan een korte dikke ſteel, die by de vrucht een vyfhoekig kroontje maakt, waar op de vrucht als op een bordeken ſtaat, en zulke vruchten hangen 2. en 3. by malkander.

Deze appels hebben van buyten de coleur van de Oranje-appels, ten laatſten rood, en dan ſwart. Van binnen hebbenze een droog en voos merg, en daar binnen ſtaan 4. groote boonen of ſteenen, met 4. aderen na de ſpitze toe aan malkander hangende. Ieder boon is ſchaars 2. duymen lang, een breed, plat, en wat ruyg, als een tonge, voor met een kloofje, daar de voornoemde ader ingelaten werd, ſchoon bruyn van coleur, zomtyds vind men vyf, zomtyds ook maar een boon in een vrucht. Het vooze merg, daar ze in liggen, en waar mede zy aan de buitenſte ſchale vaſt hangt, is bleek-geel, droog, en laf van ſmaak; de bruyne ſchaal is redelyk hard, en ſchier uit enkelde draden gemaakt, en beſluyt van binnen nog een andere harde ſchaal, en in dezelve vind men 2. langwerpige witte korls, met een middelſchotje van malkander geſcheiden.

De ſchorſſe des booms is dik, droog, en bros, ook bleekros, aan de wortelen vuur-rood, 't hout van buyten wit en ſlegt, aan de oude ſtammen in de midden bruyn, digt, en vaſt. De wortelen zyn rood en veelvoudig, gelyk die van Mangi Mangi, en hoe rooder haare ſchorſſe is, hoe kragtiger ze is. De vrucht ziet men ryp in October, en is plaiſierig aan te zien, met zyne uytſtekende rodigheid onder dat groene loof.

Men heeft 'er twee zoorten van, roode en witte, meeſt in de coleur der wortelen, en 't binnen-hout te onderſcheiden, beyde van eenderley kragt in 't doden der viſſchen; dan is 'er nog een derde zoorte, of gantſch wilde, met gladder en breeder bladeren, die ook ligt-groen zyn, en aan de wortelen van buyten geen rodigheid hebben, dewelke men voor ondeugend houd, doch ik geloove, dat dit anders niet is dan de voornoemde witte zoorte.

Naam. *In 't Latyn* Ichthyoctonos montana. *Amboinſch op Hitoe* Walan, *en* Walen. *Op Leytimor* Waran.

Plaats. *Dezen boom werd ook zelden gevonden. Hy waſt op 't hooge Hitoeeze gebergte, en op Sojn, in 't digte Hout, daar een vette roode aarde is, diergelyke meeſt 't Amboinſche gebergte heeft, men ziet hem by den grooten landweg, die over 't zelve gebergte gaat.*

Gebruik. *Van dezen boom zyn alleen de wortelen in gebruyk, om de viſch te dooden, en daar van alleen de ſchorſſe, waar by den Inlander veele belachelyke ceremonien gebruykt, want zy neemen eerſt den geheelen wortel, kloppen die met de ſchorſſe en al op een ſteen in morſelen, en als 't ten naaſten by gedaan is, belaſt de een, die in de midden zit, datze alle te gelyk nedervallen, als ſlapende of dooden, en moeten zo lange leggen blyven, tot dat hy drie reyzen kraayt als een haan, dan ſpringen ze weder op. Onder 't kloppen, moeten zy ook niet ſpreken, hoeſten, ſpouwen, of eenige wind geeven.*

Hier

Hoc pulvere quosdam inplent corbiculos, ac ſummo mane circa galli cantum ad flumen tendunt, tumque manipulum aquæ ſimul admiſcent & conquaſſant, unde mox vehementer ſpumeſcit, ita ut ad palmæ craſſitiem ſpuma ſeſe elevet, hoc opere peracto mox inſtar mortuorum decumbunt, ac ſeſe erigunt, ſi quis cicuriverit; Inter hujus pulveris conmiſtionem nemini licet inſtrumento quodam ſecante ad fluminis conſpectum adcedere, cæteroquin opus nullum ſortiretur effectum. Ad aliquam diſtantiam in inferiore fluminis parte illud obcludunt rete poſitorio, tum intra horæ ſpatium cuncti piſces in illo obcluſi loco ſupra aquam ſemi-mortui quaſi ſupernatant, quum acredinem hujus radicis oculi ipſorum irritantem tolerare nequeant, qui in ipſis quoque rubent & inflammati ſunt. Non omnino moriuntur, ſed vitæ quædam pars quaſi ſupereſt, quam mox quoque recuperant, ſi recenti injiciantur aquæ, unde & innoxie quoque comeduntur recenter capti, diu autem ſervari nequeunt.

Per diem ſemel in ipſorum præſentia per pueros meos hoc *Oebat* aquæ injici curavi, omiſſis cunctis iſtis ceremoniis, & licet paucam iſtius Oebat copiam ad manus haberem, ac locus iſte ſatis ingens eſſet, ſufficientem tamen cunctorum piſcium fluviatilium numerum cepi bonæ notæ & ſaporis, qui omnes ſemiviventes ex aqua tollebantur, ac per Oebat vim ipſorum oculi rubentes & inflammati erant, comperi autem poſtea, multo melius ſuccedere, ſi hoc opus ſummo mane inſtitueretur, quum piſces magis ſupernatant, ac vehementius ab Oebat iſto afficiuntur; per diem enim fundum petunt profundum.

Homines infectæ huic aquæ inmiſſi, nullum aliud ſentiunt incommodum, niſi parvum cutis pruritum, ac licet hoc Oebat non credatur mortem adferre, non licet tamen mox hanc potare aquam, oris enim ardorem excitat, noxia autem qualitas in currentibus fluviis mox diſparet, exceptis angulis iſtis, in quibus aqua ſtagnat, ubi & alba iſta ſpuma diu ſupereſt, qua & infectæ hæ aquæ deteguntur & dignoſcuntur.

Si huic radici admiſceantur fructus *Borii* contriti, inque aquam projiciantur ſimul, multo efficaciorem ſortiuntur effectum, omnesque enecant piſces, immo ipſas anguillas, quæ ex latebris ac foſſis educi poſſunt, ſi viridi *Borii* fuſte conmoveantur, hoc multum ſolebant inſtituere Sojenſes, in quorum montibus *Borium* copioſe creſcit, ipſis vero interdictum eſt, quum cuncta ipſorum flumina Caſtellum Victoriam præterlabantur, quæ quotidianam ſubpetunt aquam potabilem.

Folia per unicum diem ſiccata & accenſa, claram emittunt flammam ſine ſtrepitu. Ex fuſco truncorum corde operarii inſtrumentorum manubria formant.

Non cuivis Amboinenſi licet has petere radices, illasque contundere, vel aquæ injicere, nobis enim perſuadere conantur, quasdam tantum familias per ſucceſſionem huic operi eſſe adſuetas, ſique aliquis alius has tractet radices, cutis malignam ſcabiem vel ulcerationem contrahet. Ex ſupra autem memoratis exemplis patet, has tantum eſſe quisquilias, quum Æthiopes ac Chriſtiani ex pago Senalo cum pueris meis hoc opus peregerunt, atque, quantum novi, nullum inde incommodum ipſis ſupervenit.

Tabula Centeſima Trigeſima Nona

Ramum exhibet *Ichthyoctoni montanæ* ſeu *Walan*.

Hier mede dan vullenze eenige korven, gaan daar mede 's morgens omtrent 't haane-gekraay na een rivier, nemen den eene hand vol na den anderen, en vryvenze in 't water, zo begint het ſtraks zo heftig te ſchuymen, dat 'er de ſchuym een hand dik boven op dryft; dit gedaan zynde, vallen zy weer neer, als dood, en ſtaan op, als weder iemand kraayd: onder 't wryven mag niemant met een ſnydend Inſtrument de rivier in haar gezigt paſſeeren, of 't werk zoude geen ſucces hebben. Een ſtuk weegs beneden de rivier, zetten ze denzelven toe met een zet-net, zo zullen binnen een uur tyd, alle de viſſchen, die in de plaats beſloten zyn, haar half dood boven 't water begeven, om datze de ſcherpheid van deze wortel in de oogen niet verdragen konnen, dewelke men aan hun ook rood ziet. Zy ſterven niet t'eenemaal, maar behouden altyd nog wat levens, dat zy ook ſtraks weder bekomen, als men ze in verſch water ſmyt, werden dierhalven onſchadelyk genuttigt, te weten, zo verſch weg, maar tot bewaren deugenze niet.

Ik hebbe eens by dag in haar tegenwoordigheid, door myne jongens dit Oebat *op 't water laten ſtrooyen, en alle die Ceremonien uytgelaten, en hoewel ik weinig* Oebat *hadde, en de plaats te groot was, ving ik echter een redelyke korf vol alderhande rivier-viſſchen van goeden ſmaak, die men allegaar half levend uit 't water nam, en door de kragt des Oebats roode oogen hadden, doch ik bevond, dat 't veel beter lukte, als men dit werk by 't haanekrayen doet, wanneer de viſch boven ſwemt, en dies te beter van de Oebat geraakt word, want by den dag houd hy zig op de grond, en in de diepte.*

De menſchen, die in dit vergevene water ſtaan, voelen geen ander letzel, als datze een kleen jeuken op de huyd voelen, en hoewel men dit Oebat niet doodelyk houd, zo mag men echter niet terſtond uit dit water drinken, want men gevoeld eenige brand in de mond; doch de ſchadelykheid gaat in de ſterklopende rivieren, datelyk voorby, behalven de beeken, daar 't water ſtil ſtaat, en daar men 't witte ſchuym nog lang ziet, en waar aan men deze vergevene wateren bekennen mag.

Als men by deze wortel doet de vruchten van Borium, *die te zamen wryft, en op 't water ſtrooyd, zo is 't veel krachtiger, en doet allerley viſſchen dood boven komen, ja zelfs de Aalen, dewelke men ook uyt haare holen kan brengen, als men daar in poutert, met een groene ſtok van* Borium *gemaakt; dit plagten die van Soja veel te doen, op welkers berg 't* Bori *veel waſt, maar 't is han verboden, dewyl alle haare rivieren 't Kaſteel Victoria voorby lopen, en tot dagelyks drinkwater verſtrekken.*

De bladeren, die maar een dag gedroogt zyn, branden helder, en zonder gedruys. Uyt het bruyne hout maken de Arbeidslieden ook ſteelen tot haare gereetſchappen.

Onder de Amboinezen durft zig niet een ieder verkloeken, deze wortelen te halen, te kloppen, en op het water te ſtrooyen, want zy willen ons wys maken, dat zekere geſlagten van Ouders tot Ouders daar aan gewend zyn, maar zo iemand anders daar mede ommegaat, die zal aan 't lyf een quade ſchurft en Ulceratie krygen. Doch uyt het boven verhaalde giſſe ik, dat dit maar beuzelingen zyn, vermits Mooren en Chriſtenen uit 't Dorp Senalo, met myne jongens vermengd, dit werk gedaan, en zo veel my bekent, geen letzel daar van bekomen hebben.

De Hondert negen- en dertigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Berg Viſch-dooder Boom*, ofte de *Walan Boom*.

CAPUT QUINQUAGESIMUM NONUM.

Timonius. Timon.

T*Imonius* eſt arbor campeſtris, quæ locum ſemper occupat inter caricem in apertis planisque campis, & collibus. Plerumque cruris craſſitiem, & ad ſummum illam viri obtinet, nec copioſos gerit ramos vel folia, quæ ſibi ſunt obpoſita & quodammodo cruciata, in ramulorum extremo poſita & quaſi conlecta, quatuor & quinque pollices longa, binos digitos lata, paucis & obliquis admodum coſtis donata, ab utraque parte acuminata, in medio latiſſima, vulgaris formæ, ſeu Laurinis foliis quodammodo ſimilia, ſed anguſtiora & acutiora.

Flores plures ſimul in racemulo conliguntur, qui ſunt floſculi oblongi ſordide albicantes, terni ſimul juncti, horum medius breviſſimo inſidet pedunculo, & craſſiſſimus eſt. Fructus rotundæ ſunt baccæ, paulo minores illis Oxyacanthæ, ac ſimili coronula ornatæ, ſuntque porro duriusculæ, pallide virentes, dein ex flavo nigricantes, intus repletæ ſunt tenuibus, oblongis, & ſordide flaveſcentibus ſtaminibus, quodammodo Papaveris odorem ſpirantibus.

Trunci cortex fungoſus eſt, craſſus, fiſſus, & ſiccus, multis in locis nigricans, acſi aduſtus eſſet, ſuccoſus, & inſipidus. Lignum eſt album, ac recens, ſatis grave, ſique erigatur, copioſa ex illo exſtillat lympha, quæ etiam exfluit, ſi incidatur, ſiccum vero ſatis durabile eſt, ſi ſit vetuſtorum truncorum.

Nomen. Latine *Timonius.* Nullum gerit nomen Malaicenſe, excepto quod quidam hanc arborem vocent *Poele Batoe* ſeu *Caju Belo*, nullo autem modo convenit cum *Poele*, & vera *Caju Belo* longe alia eſt arbor. Amboinice *Timon* & *Aytimon* vocatur ob nigrum corticis colorem, qualis in Melopepone quodam etiam obſervatur. In Loehoea *Kenay* dicitur.

Locus. Creſcit, uti dictum eſt, in apertis campis & in ventoſis collibus, inter caricem ubique in Amboinenſium inſulis.

Uſus. Ejus longi & recti rami palis inſerviunt; in aqua enim marina durabiliores ſunt quam in terra, ad ædium tecta & trabes adhiberi quoque poſſunt, ſi craſſi ipſius eligantur trunci, ſed plebeis tantum in ædibus: Trunci cortex ab exterioribus ſordibus depuratus, loco Pinangæ maſticari poteſt cum Siri & calce, ſed magis amaricat: Sturni aliique aves ejus fructus expetunt: Quidam incolæ ejus effodiunt radices, ſecumque ducunt in itineribus marinis, in quibus multum frigoris aliaque incommoda patiuntur, ſique non bene valeant, ſentiantque febriles horripulationes, pedumque dolores, hanc maſticant radicem cum pauxillo Caryophyllorum, Nucis Moſchatæ, & Zingiberis, qua paſta corpus ſimul inliniunt.

LIX. HOOFDSTUK.

De Timon-Boom.

TImon *is een veldboom, die plaats altyd onder 't ſnygras, op opene vlakke velden, en heuvels hebben wil. Hy is in 't gemeen een dye, en op 't hoogſt een man dik, niet ryk van takken, nog loof. De bladeren ſtaan tegen malkanderen, eenigzints in 't kruys, dog by malkanderen aan 't voorſte der ryskens* 4. *en* 5. *duymen lang,* 2. *vingers breed, met weinige zeer ſchuynze ribben, agter en voren toegeſpitſt, in 't midden breedſt, van een gemeen fatzoen, of de Laurier-bladeren wat gelykende, doch ſmalder en ſpitzer.*

Het bloeyzel komt voort veele by malkander aan een troſje, zynde vuyl-witte langhalzige bloempjes, of knoppen, ſtaan altyt 3. *by malkanderen, doch 't middelſte heeft het kortſte voetje, en werd het dikſte. De vruchten zyn ronde beſien, wat kleender dan die van Hagedoorn, met diergelyke kroontjes boven op, hardachtig, bleek-groen, daar na uyt den geelen rookverwig, binnen zynze uitgevuld met dunne, langwerpige, en vuylgeele zaden, eenigzints riekende na Papaver.*

De ſchorſſe des ſtams is voos, dik, geſcheurt, en droog, op veele plaatzen ſwart, als ofze gebrand was, zappig, onſmakelyk. 't Hout is wit, verſch zynde redelyk ſwaar, en als men 't over eynd zet, veel water uytgevende, 't welk het ook doet, als men daar in kapt, dog droog zynde, redelyk durabel, als het van oude ſtammen is.

Naam. *In 't Latyn* Timonius, *in 't Maleyts is 't zonder naam, behalven dat het zommige* Poele Batoe, *of* Caju Belo *noemen, doch 't heeft geen gemeenſchap met 't* Poele, *en 't eygentlyke* Caju Belo *is een andere boom, in 't Amboinſch* Timon *en* Aytimon; *na de ſwarte ſchorſſe, als aan een water-Meloen. Op Loehoe* Kenay.

Plaats. *Hy waſt, als gezegt, in opene velden, en op luchtige heuvels, in 't Sny-gras overal, in de Amboinſche Eylanden.*

Gebruik. *Zyne lange en regte takken zyn gebruykelyk tot palen of Belos aan de Zerien, want zy in zout water durabelder zyn dan op 't land, men kan 't ook in den huysbouw tot balkjes in 't dakwerk gebruyken, als men dikke ſtammen aantreft, en dat alleen aan ſlegte huyzen. De ſchorſſe des ſtams van de buytenſte ruygte gezuyvert, kan men in plaats van Pinang eeten, tot Siri en kalk, hoewelze wat bitterachtig is. De Spreeuwen en andere Vogels eeten de vruchten geern; zommige Inlanders graven de wortelen uyt, en voeren die by hun op Zee-reyzen, daar men koude en ongemak moet uitſtaan, wanneerze hun dan qualyk gevoelen, als Koortſige huyvering, en ſteekten in de beenen, zo knauwenze deze wortel met een weinig Nagelen, Nooten, en Gember, en beſmeeren hun daar mede.*

Tabula Centeſima & Quadrageſima

Ramum exhibet *Timonii.*

De hondert en veertigſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Timon Boom.*

CAPUT SEXAGESIMUM.

Folium urens. Polot.

HUic arbori ultimum tribuimus locum, quum media ſit inter arborem & fruticem, hujus autem tres obſervavimus ſpecies, quarum prima eſt latifolia, ſecunda anguſtifolia, & tertia rubra.

Polot latifolia mediocris eſt arbor, truncum gerens rectum, plerumque crus craſſum, decem & duodecim pedes altum, in paucos incurvos ramos extenſum, uti in *Socco*, ſunt autem multo rariores & breviores: Folium vero ipſum ſeſquipedem, immo duos pedes longum eſt, binas & tres transverſales palmas latum, ad oras non ſerratum, multis magnis & albis parallelis coſtis transverſalibus pertextum, quæ inferius multum protuberant, teneruṁque folium quodammodo rugoſum & ſinuoſum formant. Nervus medius & petiolus quoque albicat & herbaceus eſt: Folia ipſa non ſunt glabra vel ſplendentia inſtar illorum Muſæ, ſed pallide ex flavo virentia, ſuperne quodammodo glabra & æqualia, inferne non notabiles obſervantur pili hirti & pungentes uti in Urtica, ſunt tamen parum rugoſa, præſertim ipſorum petioli & coſtæ, quæ cutim tangentes dolorificum excitant pruritum, quo cutis mox intumeſcit & rubet, quod per dies aliquot ſentitur.

Truncus & rami rugoſi quoque ſunt, ſpinuloſo quaſi muſco obducti, ramorumque cortex viridis eſt, ex una alterave foliorum ala racemus vagus progerminat, ex incurvis petiolis formatus, multas gerens verrucas quaſi, ſeu potius capitula, quæ ſeſe aperientia intricatam exhibent umbellam, ex albis muſcoſisque floſculis compoſitam, qui adeo puſilli ſunt, ut melius arenæ granula quam floſculos referant, qui ſunt inodori. Plerumque inutiles hi decidunt, aliquando autem quasdam albas & aquoſas producunt baccas anguloſas & difformes, facile putreſcentes.

Trunci lignum molle eſt, fungoſum, & ſuccoſum, ex meris volvulis formatum ſibi inpoſitis, quales in Muſæ ſtipitibus conſpiciuntur, illi vero Polot multo rariores ſunt, magisque lignoſi, qui radios etiam in peripheria ſua exhibent, ſi truncus transverſaliter diſſecetur.

Quum folia ſuperna tractentur ſeu glabra parte, nullum excitant cutis pruritum, ita ut ab inferiore ipſorum parte ſibi quis caveat, in vola autem manus innoxie tractari poſſunt.

Secundo *Polot anguſtifolia* minora & anguſtiora gerit folia, octo, novemque pollices longa, tres & tres cum dimidio lata, in magnum apicem deſinentia, intenſe viridia, ad oras ample dentata, non autem profunde, formæ cum præcedentibus ejusdem, ipſorum coſtæ non ita parallelæ ſunt ac prioris, quæ virides ſunt, nervus autem medius albus eſt, craſſisque inſident pedunculis inordinata in ramorum extremo, petiolus vero, nervusque medius ab inferiore folii parte multis hirtisque pilis obſiti ſunt, pruritum excitantibus; Hujus ſpeciei petioli longiores ſunt quam præcedentis, ac prope ortum ad ramos ab utraque parte foliolum gerunt, quod in initio corniculum refert.

Flores in brevioribus progerminant racemis quam prioris, vix binos pollices longis, ac potiſſimum ex intricatis ſimplicibus contorſionibus ſeu claviculis proveniunt, vitis racemis & floribus quodammodo ſimiles, hisce inſident undique brevia, rotunda, firma, & alba capitula acuminata, ſeu filamenta, quæ ſubito marceſcunt, ac plerumque ſine ſemine pereunt, hic quoque racemus florifer poſt folia in ramis provenit: Hæ binæ ſpecies alias quoque habent varietates, aliquando enim folia in duodecim ac quindecim pollicum longitudinem excreſcunt, quinque & ſex pollices lata, ſic in una arbore folia magis ſunt dentata quam in alia.

Flores Decembri proveniunt, atque arbores tam ſimplici erecto, quam pluribus ſimul excreſcunt truncis, forma fruticis, qui non ultra pedem craſſeſcunt: Hujus folia non tantum vehementius urunt quam præcedentis, ſed cutim inſuper excoriant atque exulcerant, ita ut dolor per quatuor quinqueve dies perſentiatur.

Tertio

LX. HOOFDSTUK.

Het Brandent blad, ofte de Polot-Boom.

WY zullen dezen boom agter aan zetten, dewyl hy tuſſchen bomen en heeſters twyffelt, waar van wy 3. zoorten hebben ontdekt, 1. 't breedbladige, 2. 't ſmalbladige, 3. 't roode.

Het breedbladige Polot, *werd een middelbare boom, met een regten ſtam, in 't gemeen eene dye dik, 10. en 12. voeten hoog, in weinige kromme takken uitgebreid, gelyk aan den* Soccum-boom, *dog veel weiniger en korter. 't Blad is 1½ en 2. voeten lang, 2. en 3. dwers-handen breed, aan de kanten ongezaagd, met veele groote en witte parallele ribben overdwers doorregen, die van onderen verre uitpuylen, en 't jonge blad eenigzints rimpelig, of gevouwen maken. De middel-zenuwe en ſteel, is mede wit en kruydachtig; zy zyn niet glad nog glimmend, gelyk die van Piſang, maar doodverwig, ligt of geel-groen, boven eenigſints glad en effen, van onderen ziet men wel geen merkelyke hayrtjes of ſtekelen, gelyk aan de Bernnetel, echter zynze eenigſints ruyg, inzonderheid den ſteel en ribben, dewelke op de huyd rakende, een pynelyke jeukte veroorzaken, waar van de huyd datelyk rood werd, en opſweld, dat men dagen lang voeld.*

De takken en ſtam zyn ook ruyg, en als met ſtekelig moſch bezet, zynde voorts de ſchorſſe der takken gras-groen, uit den ſchoot van 't een of 't ander blad, doch zelden komt een tros voort, van kromme ſteelen gemaakt, bezet met veele wratten of knoppen, dewelke zich openende, vertonen de verwerde dollen van witte moſchagtige bloempjes, zo kleen, datze beter na zandkorls, dan bloempjes gelyken, zonder reuk. Zy vallen meeſt voor niet met al af, doch zomtyds komen daar eenige witte en waterachtige beſiën aan, hoekig en ongeſchikt, die ligt verrotten.

Het hout van den ſtam is gantſch week, voos, en zappig, van enkelde rollen gemaakt, die over malkander gewonden zyn, gelyk men aan den Piſang-ſtronk ziet, dog die van Polot *zyn wel zo ydel, en houtachtig, ook vertonenze ſtralen in de rondte, als men den ſtam dwers doorkapt.*

Als men de bladeren aan de boven of gladde zyde aanraakt, zo verwekken zy geen jeukte, dies men zig maar voor de onderſte zyde moet wagten, doch met 't vlakke van de hand kan men ze onbeſchadelyk handelen.

2. *Het* ſmalbladige Polot, *heeft kleender en ſmalder bladeren, 8. en 9. duymen lang, 3. en 3½ breed, met een merkelyke ſpitze, en hoog-groen, aan de kanten wyd getand, dog niet diep, ruyger van aanzien dan de vorige. De ribben lopen zo paralleel niet, als van 't vorige, zyn groen, en de middel-zenuwe is wit, en ſtaan mede op dikke ſtelen, zonder ordre aan 't voorſte der takken, de ſteel en middel-zenuwe des blads van onderen zyn met veele en fyne hayrtjes bezet, die eygentlyk 't jeuken maken. De ſtelen in deze zoorte, vallen wat langer dan aan 't voorige, en hebben by haar oorſpronk aan de tak te wederzyden een kleen blaadje, in 't eerſt een ſpits of hoorntje gelykende.*

Het bloeizel zyn korter troſſen dan aan 't voorige, ſchaars 2. duymen lang, en meeſt uit enkelde verwerde drayingen of Claviertjes gemaakt, het druyven-bloeyzel eenigzints gelyk, daar rondom ſtaan korte, ronde, ſtyve, en witte ſpitzen of draadjes, die haaſt verwelken, en meeſt zonder zaad vergaan, en men ziet deze bloeyende troſſen ook agter de bladeren aan takken. Zo heeft deze tweede zoorte nog eenige veranderingen, want zomtyds worden de bladeren 12. en 15. duymen lang, 5. en 6. breed, zo is ook 't eene meer getand als het andere.

Het bloeyzel ziet men in December: Het ſchiet zo wel met een enkelde regte, als met meerdere ſtammen op; in gedaante van een ſtruyk, werdende niet boven een been dik. Deze bladeren branden niet alleen vinniger dan de voorige, maar kwetzen daar en boven de huyd, zo dat men de pyn wel 4. a 5. dagen voeld.

3. Het

Tertio *Polot rubra* folia gerit cum anguſtiſolia convenientia vel paulo minora, ad oras quoque dentata: Ejus venæ, coſtæ, & petioli ſubtus fuſci ſunt, unde folium rubeſcit, cæterum prioribus ſimilis eſt arbor ac plerumque fruteſcit, hæc ſpecies vehementiſſime urit, cujus dolor per octo perſentitur dies.

Cunctæ tres ſpecies tam in montibus ac deſertis creſcunt hortis, quam in planitie, vallibus frigidis, & humidis minoribus ſilvis. In magnæ Ceramæ deſertis prima ſpecies in ſatis altam excreſcit arborem, inſtar junioris nempe Socci, in Hitoenſi autem regione haud multo altior eſt maxima Muſa, binæ aliæ ſpecies plerumque fruteſcunt.

Nomen. Latine *Folium urens*, quod dividitur in *latiſolium*, *anguſtiſolium*, & *rubrum*. Amboinice *Polot*, *Polat*, & *Aypolat*, ac prima ſpecies *Polot Poeti*, ſecunda *Polot Petu-Walan*, tertia *Polot Cau*; alii autem meliore jure tertiam ſeu rubram ſpeciem vocant *Polot Petu-wani*, h. e. octo dierum *Polot*, quum ejus ardor per octo ſentiatur dies, quibusdam etiam dicitur *Salattene*. Ternatice *Daulaſſi*. Bandice *Salattan*.

Locus. In cunctis nota eſt hæc arbor Moluccis, Amboina, & Banda, præſertim prima ſeu latifolia ſpecies, binæ enim aliæ raro obcurrunt, anguſtiſolia in horto meo ſponte progerminavit ſine dubio per ſemen, quod aves ibi projecerunt. Sponte etiam progerminat in pago *Hoekonalo* circa Balehu ſeu curiam, ac licet ſæpius usque ad ſolum excidatur, plures de novo emittit ſtipites, ad obprobrium iſtius pagi, vitia nempe ibi adeo prædominari, ut exſtirpari nequeant.

Uſus. Noxia hæc arbor peregrinos fallit, immo ipſos inſcios incolas, qui hanc non bene norunt, latifoliam enim putant eſſe ſilveſtris Muſæ ſpeciem, amplaque ejus decerpunt folia, ut ſubponant quibusdam rebus, vel ſuum detergant corpus, ſubito autem excandeſcunt, ſi ipſorum ſentiant ardorem. Hæc tamen folia innoxie ab incolis ſæpe adhibentur loco mantilium & mapparum, ſi in ſilvis prandium ſumant, ſi modo, uti dictum fuit, inferiorem vitent tangere foliorum partem, hæc tamen multo magis innoxie tractari poſſunt, ſi arbuſculæ hæ in locis creſcant umbroſis & humidis, quarum folia non ita vehementer urunt, tum & durities cutis Amboinenſis multum huic rei favet, alioquin enim per ipſas urunt caligas, ſi per ſilvas incedamus. Pars aduſta autem curatur frictione minorum Urticarum, per unius enim ardorem alter extrahitur, idem quoque præſtatur per calidos cineres, vitandum vero eſt quam maxime manus frigida lavare aqua, quum dolor inde exacerbetur.

Trunci lignum nulli inſervit uſui, excepto quod aliquando ſiccetur & conſervetur ad lentum fovendum ignem, qui alioquin per ceſpites alitur. Binarum reliquarum, ac maxime noxiarum ſpecierum nullum mihi huc usque innotuit antidotum, quæ ab incolis etiam quam maxime vitantur, licet ipſorum cutis adeo dura ſit, nec facile ab aliis urentibus adficiatur foliis. Per memorata tamen remedia quodammodo leniri poteſt ipſorum dolor: Sunt tamen quidam Amboinenſes, qui ſuſtinent ſecundæ ſpeciei folia ore manducare, ac recenti inponere vulneri, a ſecante inſtrumento inflicto, ut curetur, dicunt enim in ore paucum admodum excitare ardorem, qui mox etiam extinguitur maſticatione *Siri Pinangæ*.

Intellexi homines invidioſos in Banda vicinorum Durionibus noxiam adferre, ſi ipſarum truncos circumvolvant ramulo Polot, unde cuncti Durionis fructus tam maturi quam inmaturi decidunt & putreſcunt.

Ex trunco latifoliæ Polot fœtens excreſcit *Fungus*, *Phalius Dæmonum* dictus; & *vermis* quidam inter *Sclopendriæ* ſpecies numerandus, *Laolin* vocatus, qui cutim gerit glabram & quaſi corneam, ex multis lamellis ſeu annulis formatam inſtar ſurculorum *Cunæ*, qui retrorſum & antrorſum prorepit, cujus ſanguis ſeu ſuccus alicujus cutim rubro inficit colore, ſi illam tangat, quem inter inſecta deſcripſimus.

Tabula Centeſima Quadrageſima Prima

Ramum exhibet *Folii urentis*, ſeu *Polot*.

Finis Libri Quinti.

3. *Het* roode Polot, *heeft bladeren als 't ſmalbladige of wat kleender, mede aan de kanten getand. De aderen, ribben, en ſteelen, zyn bruyn van onderen, waar door 't blad rood ſchynd, anders de voorige gelyk, en blyft meeſt een ſtruyk; dit brand het aldervinnigſte, wiens pyn men* 8. *dagen voelen kan.*

Alle drie geſlagten waſſen zo wel in 't gebergte, en verlatene thuynen, als wel meeſt in de leegte, koude Valyen, en vochtig kreupel-boſch. In de wilderniſſe van groot Ceram, word de eerſte zoorte tot een redelyken boom, namentlyk als jonge Soccum-bomen, maar op 't Hitueeze land valt hy niet veel hooger dan de grootſte Piſang-boom, de twee andere zoorten blyven meeſt ſtruyken.

Naam. *In 't Latyn* Folium urens, *verdeeld in* breedbladige, ſmalbladige, *en* roode. *Op Amboinſch* Polot, Polat, *en* Aypolat, *'t eerſte* Polat Poeti, *'t tweede* Polot Petu-walan, *'t derde* Polot Cau; *andere met beter reden noemen de derde of roode zoorte* Polot Petuwani, *dat is, agtdagig* Polat, *om dat men zyn brand agt dagen voelen kan, en ook* Salattene. *Ternatice* Daulaſſi. *Bandanees* Salattan.

Plaats. *Het is bekent in alle de Moluccos, Amboina, en Banda, inzonderheid de eerſte of grootbladige zoorte, want de twee andere vind men zelden, 't ſmalbladige is in myn thuyn opgekomen van zelfs, buyten twyffel door eenig zaad, het welk de Vogels daar heen geworpen hadden. Men ziet 't ook van zelfs opkomen in 't Dorp* Houkonalo, *omtrent haar Balehu of Raadhuys, en hoewel het dikwils tot de grond afgekapt werd, ſpruyt 't telkens met veele ſtammen wederom uyt, tot een verwyt van de Negory, dat de ondengt by haarlieden zo vaſt geworteld zy, dat men ze niet uitroeyen kan.*

Gebruik. *Dit ondeugent gewas bedriegt de Vreemdelingen, en zelfs de onwetende Inlanders, die 't niet wel kennen, want zy 't grootbladige voor een ſlag van wilde Piſang aanzien, nemen de breede bladeren af, om onder te leggen, of om haarlieden te vegen, maar worden wel gaauw korzel daar van, als ze den brand gevoelen. Echter ziet men deze breede bladeren de Inlanders dikwils gebruiken, tot Servetten en Tafellakens, als ze in 't boſch eeten; en dat zonder ſchaden, als zy maar, gelyk gezegt, de onderſte zyde niet aan de huyd laten komen, hoewel tot deze ongevoeligheid ook veel doet, als de boompjes ſtaan aan ſchaduwagtige en vogtige plaatzen, die zo hard niet branden, als mede de hardigheid van de Amboinſche huyden: Anderzints brandenze ook door de kouzen en dunne kleederen, als men door 't boſch gaat. Zyne genezing is, dat men de gebrande plaatze wryve met kleene barnnetels, want de eene brand trekt den ander uyt; het zelve doet ook warme aſſche, maar in kout water te waſſchen, moet men myden, om dat de pyn daar door vermeerdert.*

Het hout van den ſtam werd tot niets gebruykt, behalven dat men het zomtyds droogt, en bewaart om een ſmokend vuur daar mede te houden, gelyk met turf. Van de twee andere en ſnoodſte zoorten weet ik nog geen gebruyk, of middel tegen haaren brand, werdende zelfs van de Inlanders ten hoogſten geſchuwt, die dog zo harde huyden, en van andere brandende bladeren geen gevoelen hebben: echter door de voornoemde middelen kan men 't wat verzagten; ook zyn 'er zommige Amboinezen, die hun verſtouten de bladeren van de tweede zoorte in de mond te knouwen, en te binden op verſche wonden, die van een ſnydend Inſtrument gemaakt zyn, om die te genezen, want zy zeggen, datze in de mond weinig branden, en den brand dadelyk overgaat, met het knouwen van een Siri Pinang.

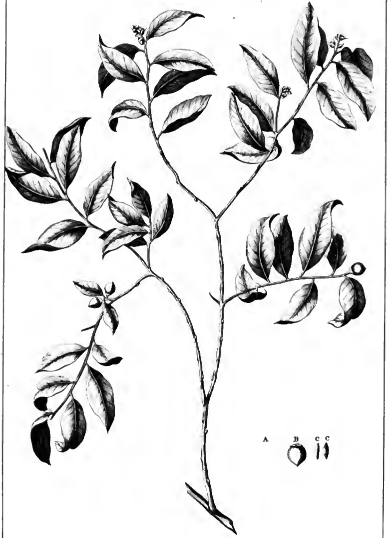
In Banda heb ik verſtaan, dat zommige nydige menſchen haren naburen aan de Durioens-bomen ſchade konnen doen, als zy rondom den ſtam ſlaan een takje van Polot, waar door alle Durioenen, zo rype, als onrype, zullen afvallen en bederven.

Aan de ſtammen van 't groote Polot, waſt een ſtinkende Fungus, Phallus Dæmonum, *en nog een Worm uyt het geſlagt van de* Sclopendria, Laolin *genaamt, met een gladde en hoornagtige huyd, uyt veele ringen of deelen gemaakt, gelyk de ſchootjes van een* Cunas, *agterwaarts en voorwaards kruypende, wiens blad of ſap de huyd rood maakt, als 't iemand raakt, die wy onder de Dieren beſchryven.*

De hondert een- en veertigſte Plaat

Vertoont een Tak van het *Brandent bladt*, ofte de *Polot-Boom*.

Einde van het Vyfde Boek.

A
B
C C

Pag. 8. Tab. II.

Tom. III

Digitized by Google

A

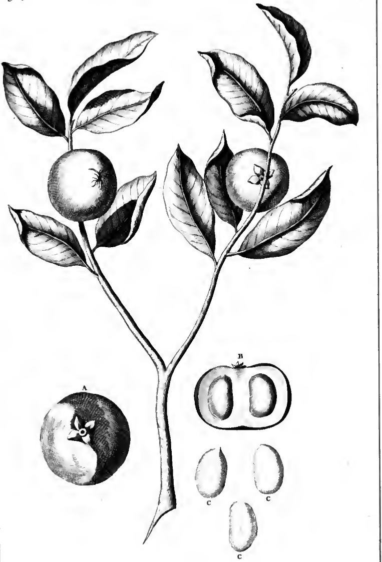

Fig. 1.
A
B B
Fig. 2.

Digitized by Google

Digitized by Google

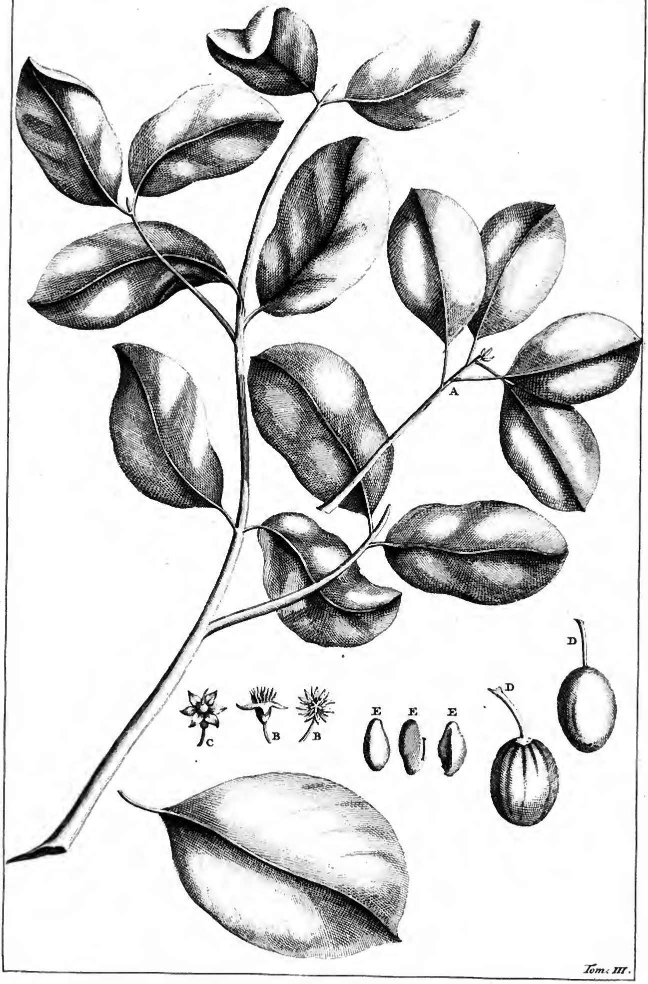
Tab VI.

Digitized by Google

Digitized by Google

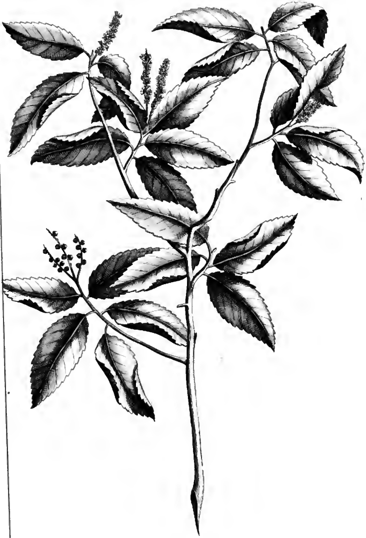

A
B

A
C
B
B
E
E
E
D
D

A
A

Digitized by Google

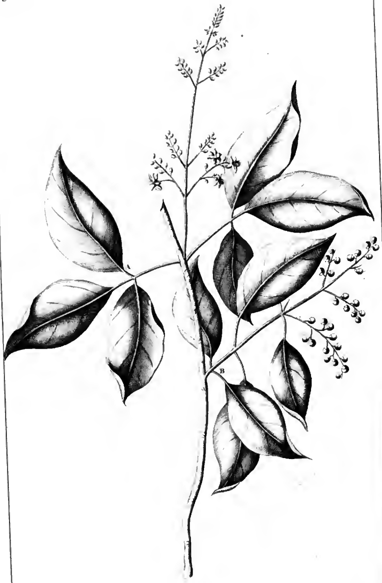
Digitized by Google

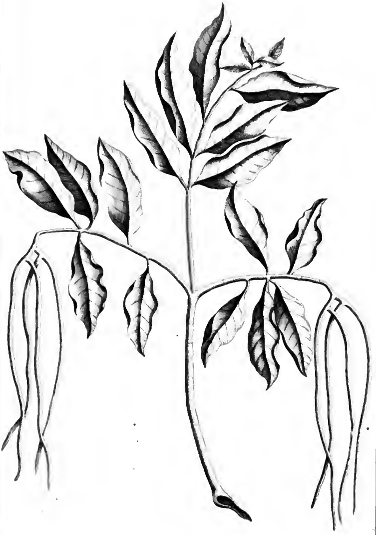

Digitized by Google

Digitized by Google

B

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

A

Tab. XVIII.

Tom. III.

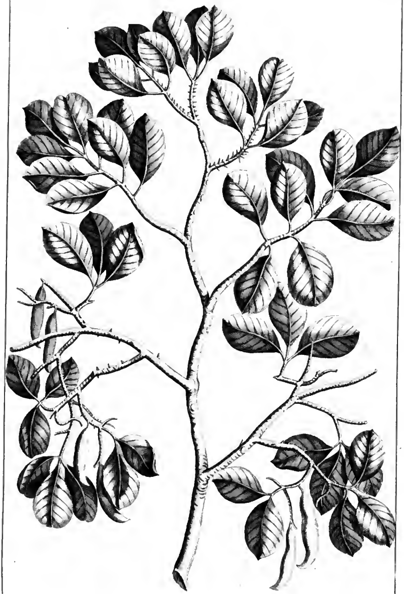
Google

Digitized by Google

B
A

Digitized by Google

Digitized by Google

Tab. XXII

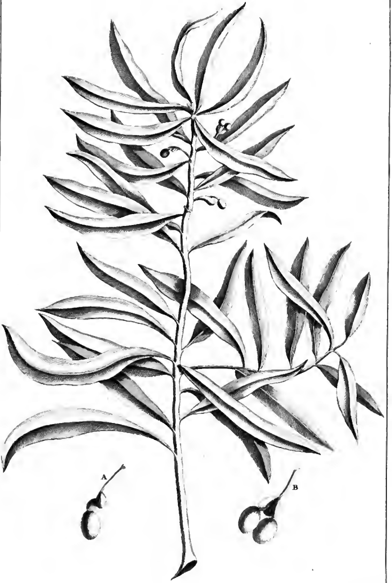
Digitized by Google

Tab. XXIV.

Digitized by Google

A

A
B

Google

Tab. XXIII

Tab. XXIV.

A

Digitized by Google

A
B

Tab. XXVII.

Tom. III.

Digitized by Google

Tab XXIX.

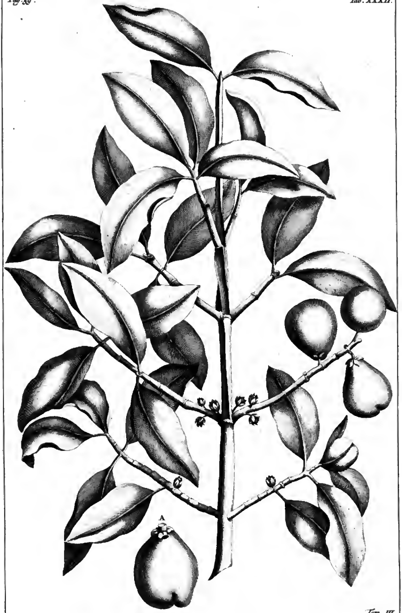
Tom. III.

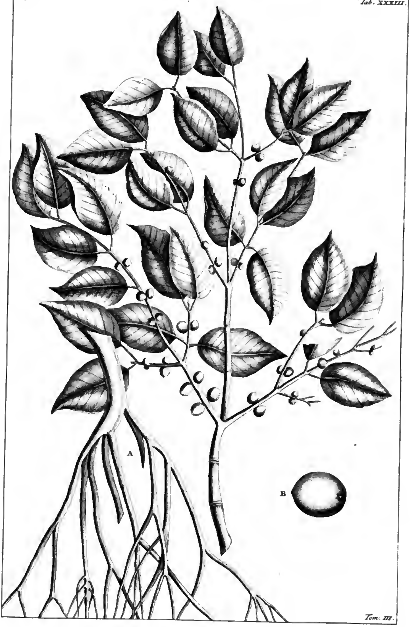
Google

Tab. XXXI

A

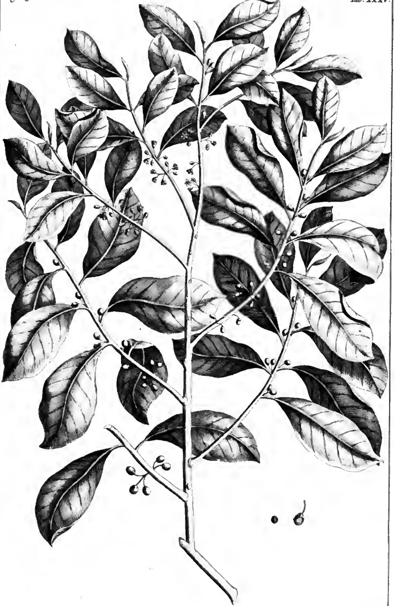

A
B

Tab. XXXIV.

Digitized by Google

Tab. XXXV.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

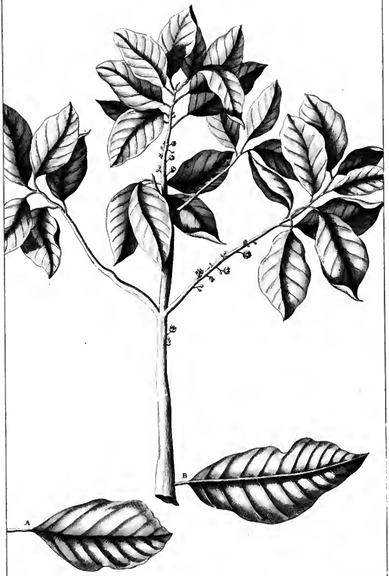

Digitized by Google

Digitized by Google

A
B

Tab. XLI.

Digitized by Google

Digitized by Google

Tab. XLVI.

Digitized by Google

Digitized by Google

Tab. XLVI.

Digitized by Google

Tab. XLIV.

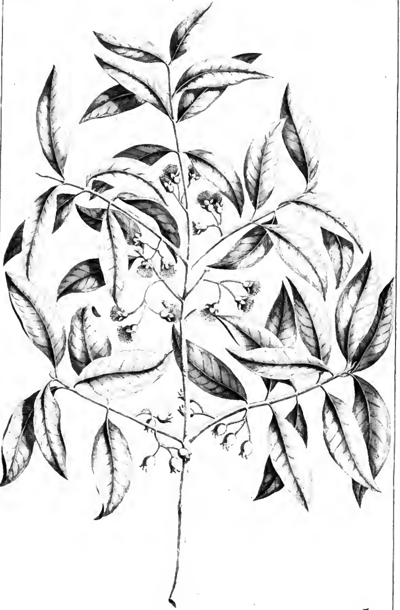

Google

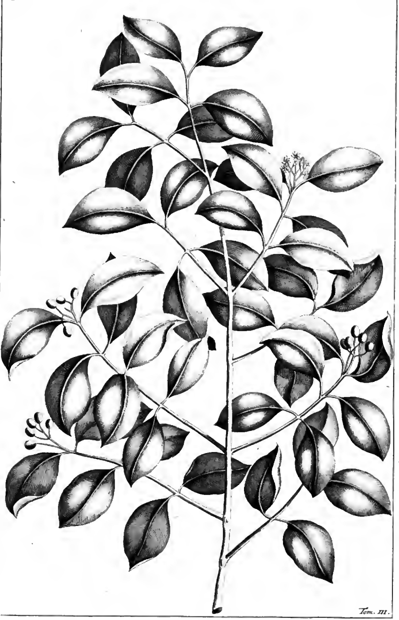

Google

Digitized by Google

A
B

Google

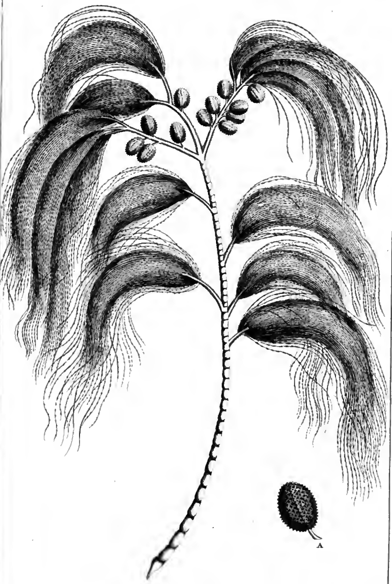

Digitized by Google

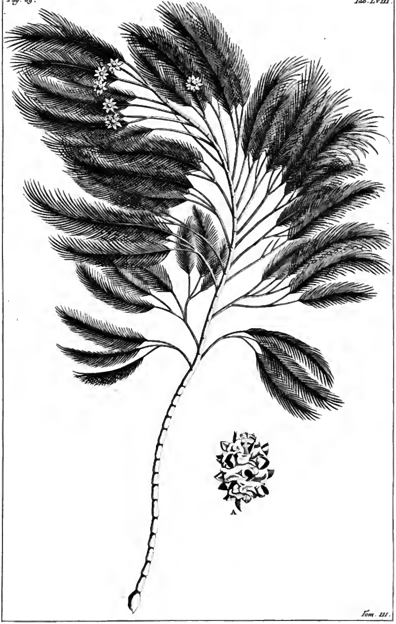

Fig. 1.
Fig. 2.

Pag. 86.
Tab. LVI.
B
A
Tom. III.

Digitized by Google

A

Pag. 89. Tab. LVIII.

Tom. III.

Google

Tab. LIX.

Tom. III.

Google

Pag. 91.
Tab. LX.
C
B
A
Tom. III.

Tab. LXI.

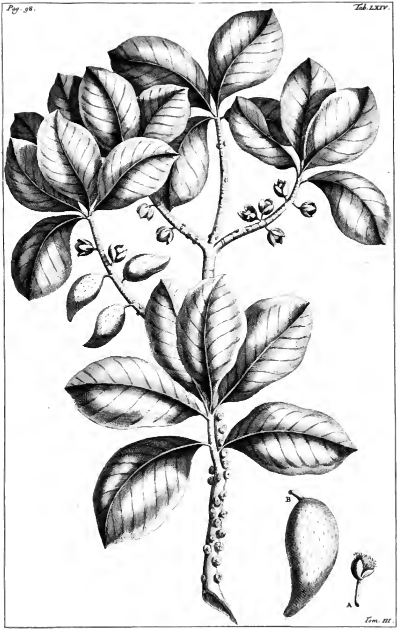

Tom. III.

Digitized by Google

B
C
C
C
A
A

A

B
A

Pag. 100. Tab. LXV.

Tom. III.

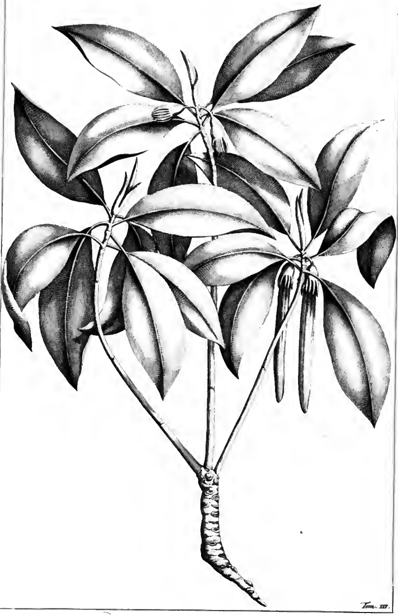

A
B

Digitized by Google

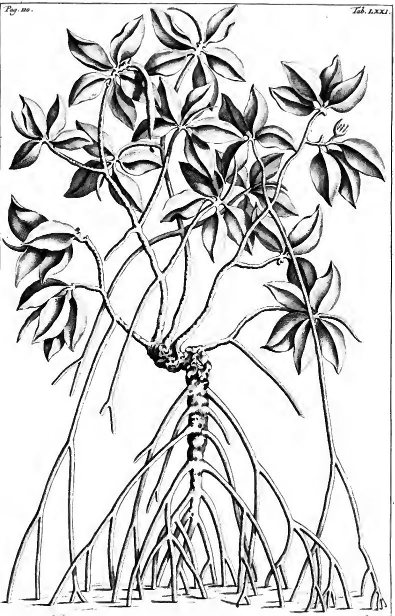

C
B
A

A
B

Digitized by Google

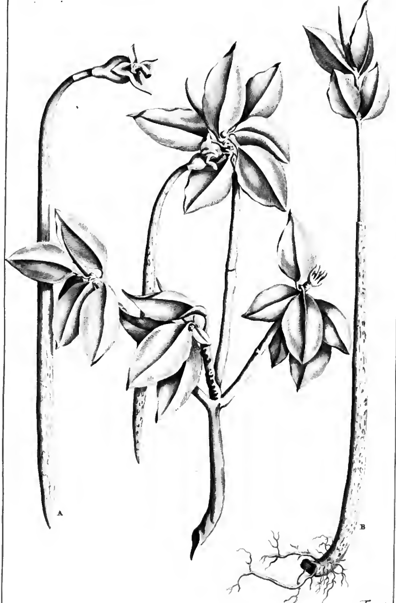

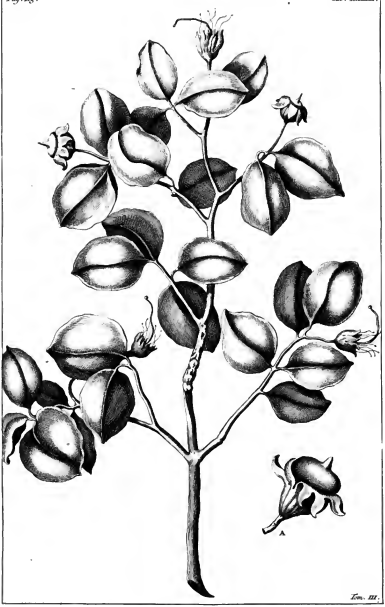
Tab. LXXI.

Tom. III.

Digitized by Google

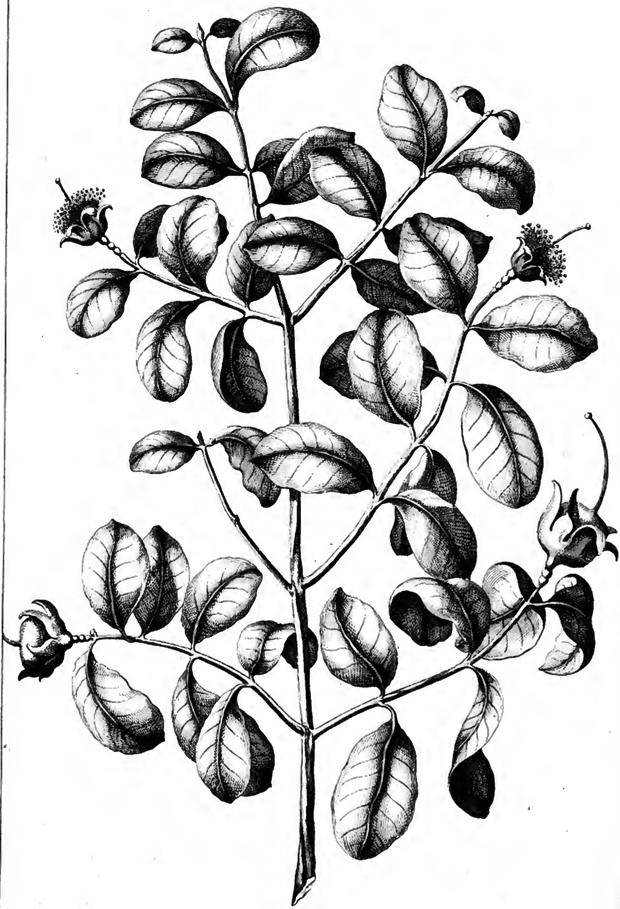

A
B

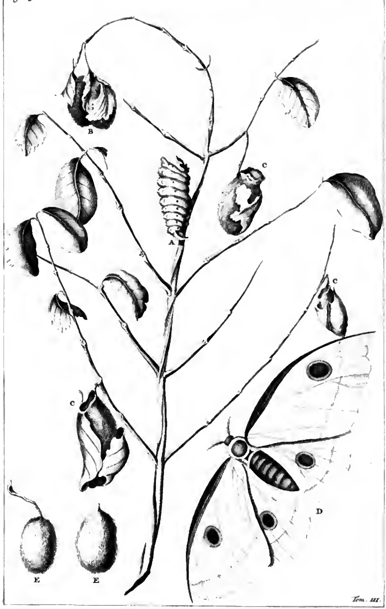

Digitized by Google

Digitized by Google

Tab. LXXIV.

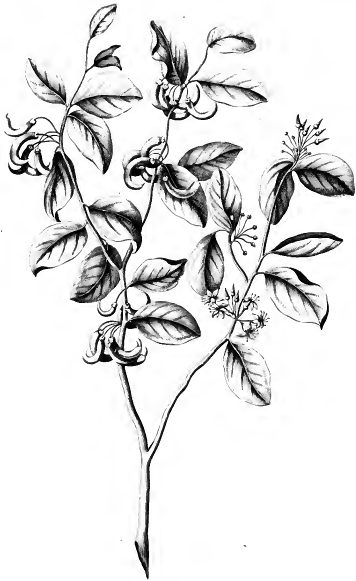

B
A
C
C
C
D
E
E

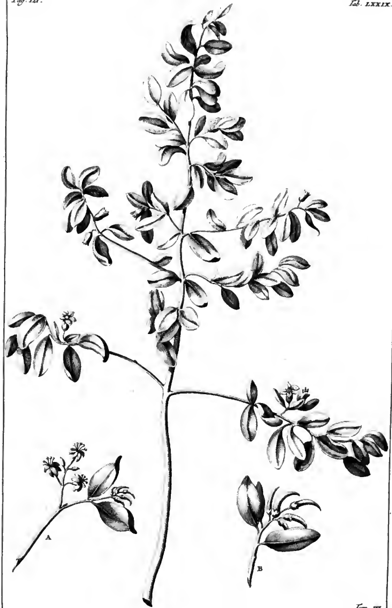
Digitized by Google

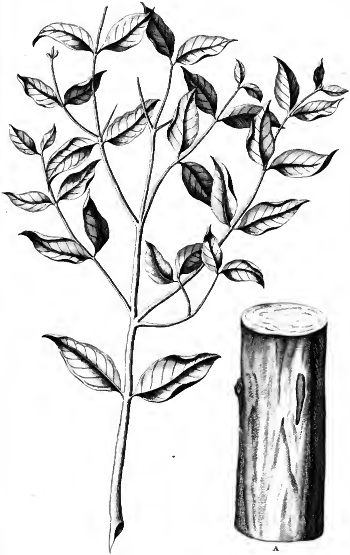
Digitized by Google

Digitized by Google

A

A
B

A

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

A

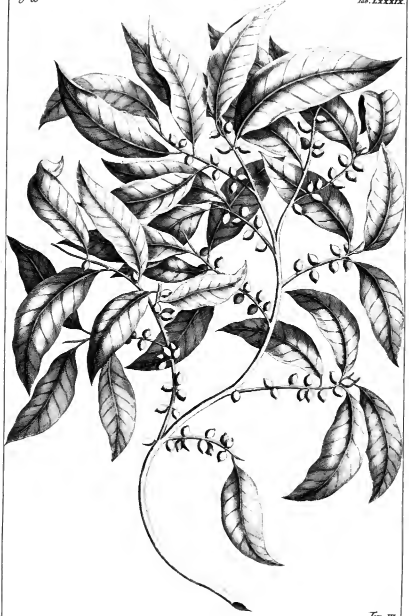

Pag. 138.
Tab. LXXXVII

Tab. LXXXVIII.

Tom. III.

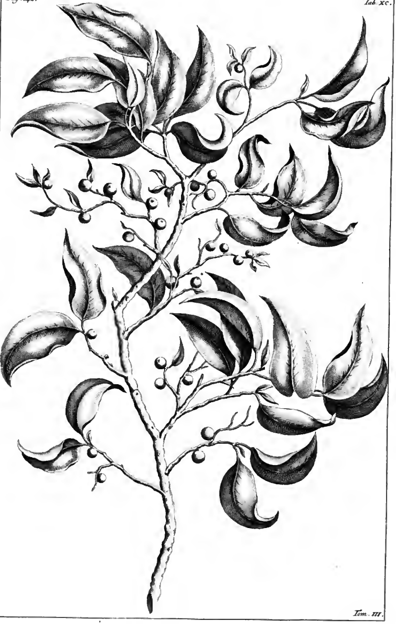

Digitized by Google

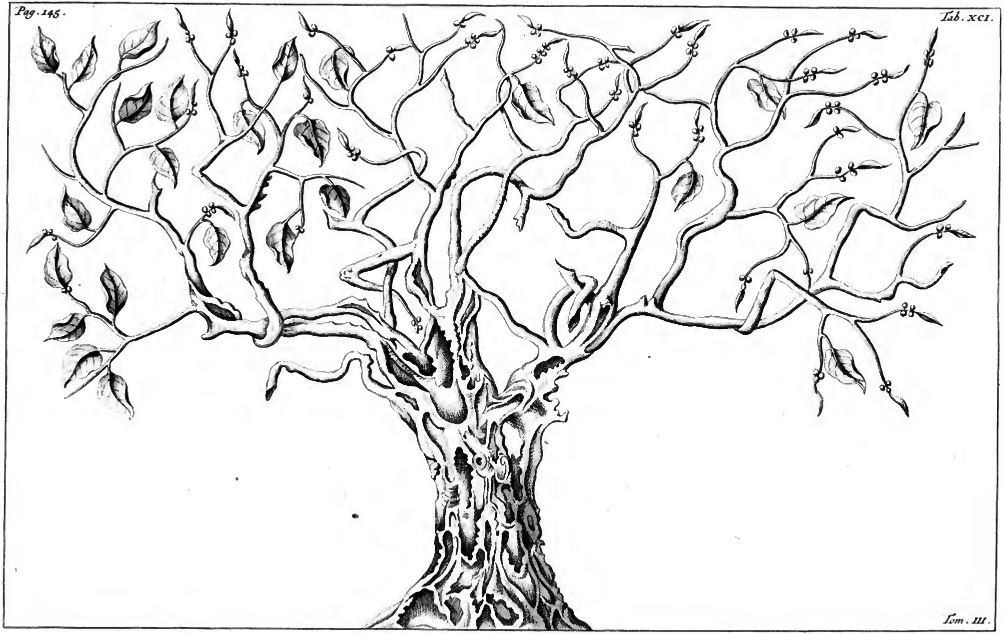
Digitized by Google

Pag. 242.

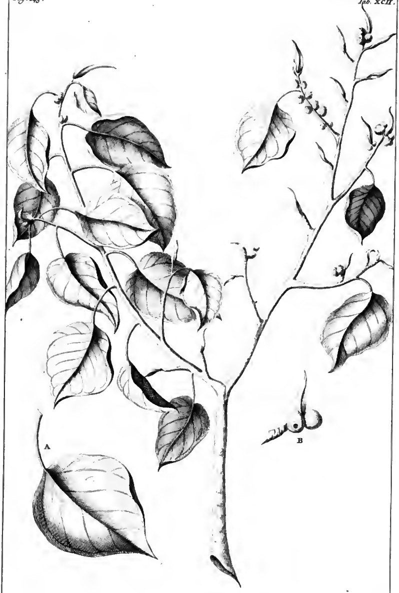
Tab. XC.

Tom. III.

Digitized by Google

A
B

Digitized by Google

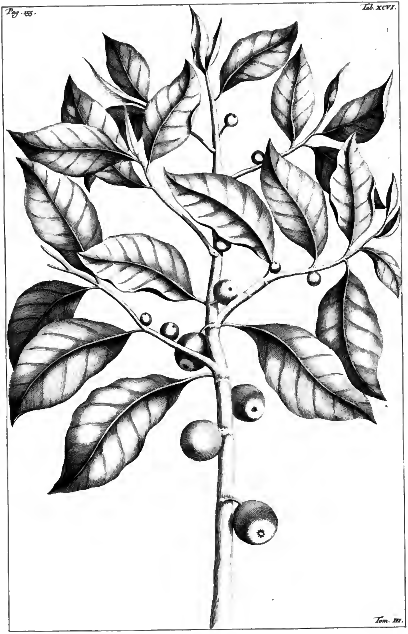

Google

Tab XCIV.

Digitized by Google

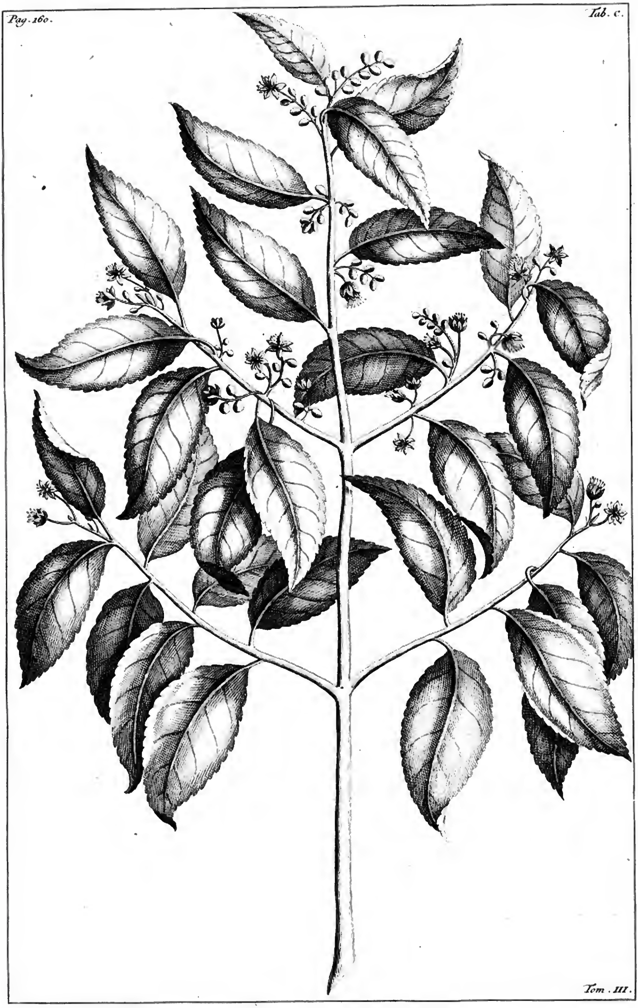

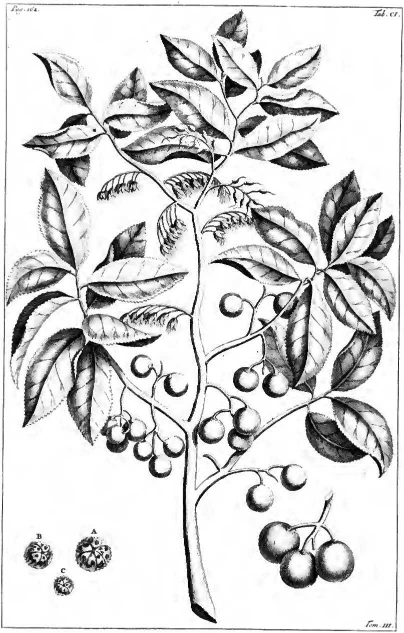
Digitized by Google

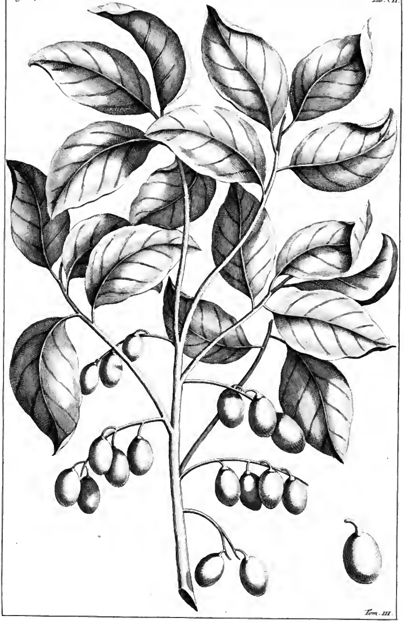
Tab. XCVIII.

A

Pag. 160.
Tab. C.
Tom. III.

B
A
C

Digitized by Google

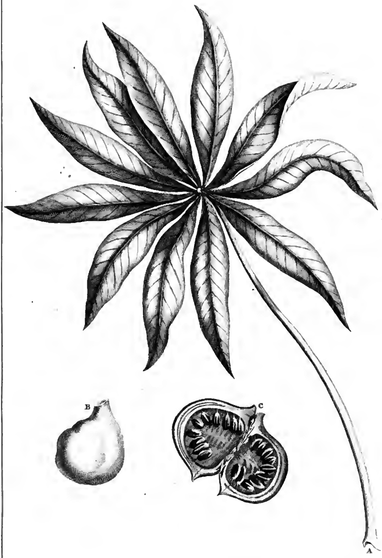
Tab. CV.

Digitized by Google

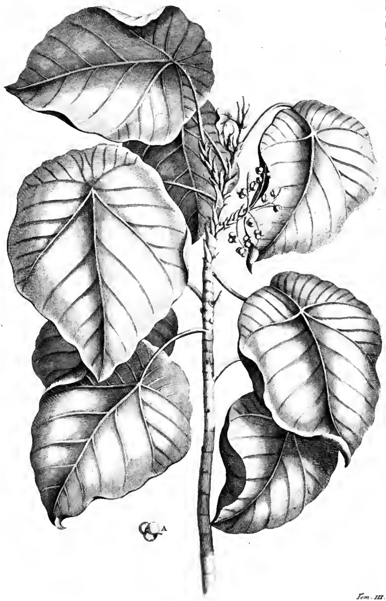
Tab. CVI.

B
C
A

Pag. 171.
Tab. CVII.
G
F
E
D
Tom. III.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

B
B
A
A
B
A

Digitized by Google

Digitized by Google

Tab. CXIII.

Tom III.

Digitized by Google

Tab. CXIV.

Tom. III.

Digitized by Google

Digitized by Google

Pag. 182. Tab. CXV.

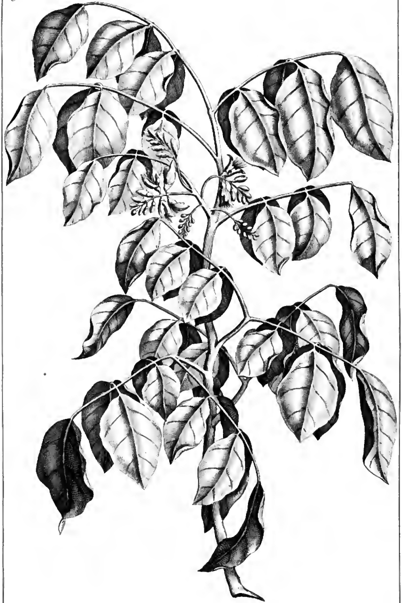

Tom. III.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

A

Tab. CXXII.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

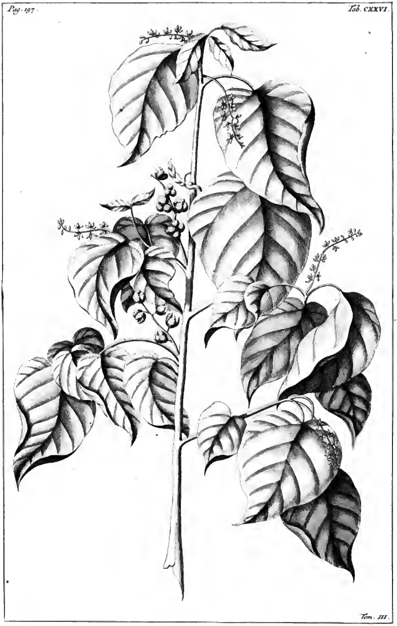

Digitized by Google

Pag 196. Tab. CXXV.

Tom. III.

Pag. 197.
Tab. CXXVI.
Tom. III.

Tab. CXXVII.

Halecus terreſtris albus.

Digitized by Google

Pag. 201.

Tab. CXXIX.

Tom. III.

Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

A
B

Digitized by Google

Google

Digitized by Google

Google

Digitized by Google

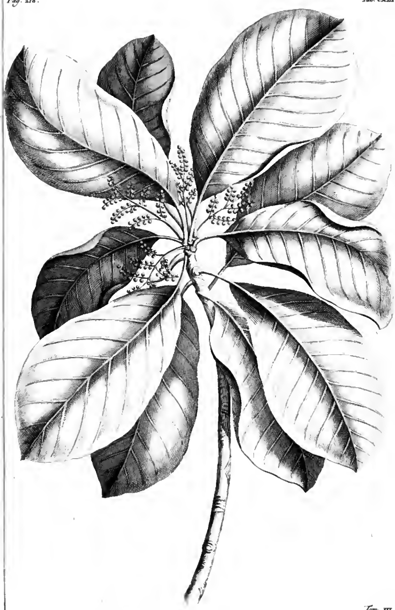
Digitized by Google

Pag. 116. Tab. CXL.

Tom. III.

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZ. ROMA VITTORIO EMANUELE

Digitized by Google

Digitized by Google

S.N.IV.4

Digitized by Google